

A NYÍREGYHÁZI
JÓSA ANDRÁS MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

XXIV-XXVI
(1981-1983)

NYÍREGYHÁZA, 1989

**A nyíregyházi
Jósa András Múzeum
Évkönyve**

**Jahrbuch
des Jósa András Museums
von Nyíregyháza**

**A NYÍREGYHÁZI
JÓSA ANDRÁS MÚZEUM**

ÉVKÖNYVE

**XXIV-XXVI
(1981-1983)**

NYÍREGYHÁZA, 1989

UJVÁRY ZOLTÁN
közreműködésével

Szerkesztette:
NÉMETH PÉTER

**A Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács V. B. támogatásával kiadja
a nyíregyházi Jósza András Múzeum
Felelős kiadó: dr. Németh Péter múzeumigazgató**

Készült 500 példányban, 66 (A/5) ív terjedelemben B/5 formátumban
a Mozgáskorlátozottak PIREMON Kisvállalata nyomdaüzemében
Debrecen, 1989.

Felelős vezető: Dr. Gere Kálmán igazgató

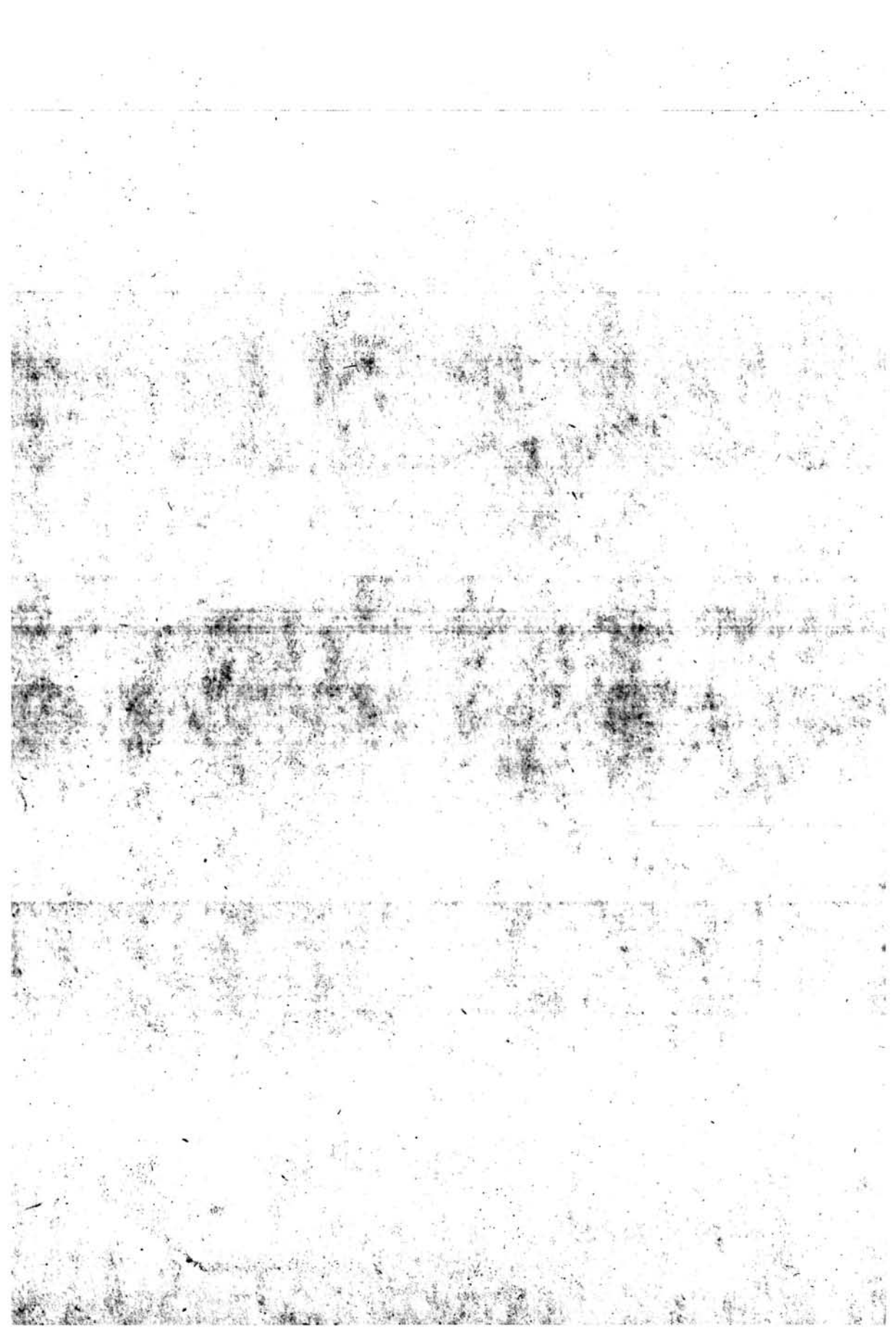
VIRO ILLUSTRISSIMO
ALEXANDRO ERDÉSZ

SEXAGENARIO
HOC VOLUMEN
SUMMA CUM REVERENTIA
D. D. D.

Endersländer

ERDÉSZ SÁNDOR HATVANÉVES

Még egy esztendő, s negyedszázada lesz annak, hogy a vasútállomástól a Jósa András Múzeum akkori Egyház utcai épületéhez „rázott” az utolsó nyíregyházi konflis. Feleségemmel együtt érkezünk elfoglalni új munkahelyünket, ki az új- és legújabbkori történész, ki pedig a múzeum „új” régésze posztján. A nyíregyházi megyei múzeum az akkori vidék talán legkisebb személyzetével működött: *Csallány Dezső* régész, megyei múzeumigazgató mellett két néprajzos, a 75. életéve felé ballagó *Nyárády Miska bácsi*, s a fiatal folklorista, *Erdész Sándor* képezte a tudományos gárdát, őket „egészítette ki” egy félnapos könyvtáros, egy 8 órás adminisztrátor, a másfél embernyi „géhá”, s *Magiera Józsefné* hivatalsegéd-takarító, aki már akkor is, ma is a múzeum legrégebbi szolgálójának számított. Az ismerkedés napjai után *Erdész Sanyi* felajánlotta segítségét, hogy néprajzi gyűjtőútjain szívesen fuvarozna az oldalkocsis IZS-en, ismerkedjek a szabolcs-szatmári emberrel, a dunántúlinak oly szokatlan tájjal, s vetődjek el olyan falvakba is, ahol régész még sohasem fordult meg.

Tíz esztendővel később — immár hivatali főnöke lévén — az akkori baráti támogatást keményen viszonznom kellett: bármennyire is nem tetszett akkor *Erdész Sándornak*, ki kellett neveznem a Sóstói Múzeum-falu elődjébe — egyetlen munkaerőként — igazgatónak. Az igazgatói ki-nevezést így indokoltam: „a nevezett a nyíregyházi Jósa András Múzeum kötelékébe tartozó Sóstói Falumúzeum (!) vezetői teendőit látja el, irányítja a Falumúzeum építkezését és üzemeltetését. Ezenkívül ellátja a megyei múzeumi hálózat néprajzi szakfelügyeletét, a néprajzi kutatómunka irányítását.” Az élet ezt a lépést igazolta: öt esztendő múlva az addig Luca-székeként épülő új intézményt az Országos Múzeumi és Műemléki Hónap megnyitójával látogathatóvá tettük, ma húsz ember munkájáért felel az az *Erdész Sándor*, aki még többször idézendő önéletírásában így vall erről: „... a Sóstói Múzeumfalut kicsit a gyermekemnek érzem, s ettől nincs felemelőbb érzés... És most, 60 éves koromban nem tudom eldönteni magamban, hogy mi is vagyok: muzeológus-e vagy folklorista? Hiszen a köztudatban e két munkakör nem fér össze. Azt tudom, hogy bennem a két munkakör összefonódott”.

Honnan is indult el *Erdész Sándor* életútja a néprajz felé, milyen világban lett első generációs értelmiségi a nyírségi falu neveltje? Életrajzi adatai szerint 1929. július 20-án Szob községben látta meg a napvilágot. A kacskaringó okáról így vall: „Apám szakolyi születésű, de nyírcsászári lakos volt az első világháborúig, ahol apai nagyszüleim dohánykertészek voltak. Anyám Nagykállóból származott, az itteni nagyszülők egyszerű

gazdálkodó emberek voltak. Apám végigküzdötte, -szenvedte az első világháborút, amelyet megúszott egy fejlődéssel és egy láblövessel. De utána nem ment haza, csak látogatóba, és szolgált tovább. A katonaságtól a Vörörséghez, onnan a határőrséghez, aztán a határrendőrséghez került. Így születtem véletlenül Szobon, de nyírcsászári illetőséggel 1929. július 20-án. Több helyen laktunk. A II. világháború után kerültünk vissza Nyírcsászárba. Ott apám mellett gazdálkodhattam, főleg a két évig tartó kényszerű „szünidő” alatt”.

A négy testvér között a harmadik, *Erdész Sándor* Szatmárnémetiben és Nyíregyházán folytatta középiskolai tanulmányait, s 1949-ben érettségizett a kereskedelmi középiskolában, a KEFÉ-ben. (Az iskola korábbi neve ugyanis Kereskedelmi Felsőiskola volt.) Az iskola akkori igazgatója dr. *Merényi Oszkár* irodalomtörténész, egyetemi magántanár, mégis a legnagyobb tisztelettel *Kádár Tihamér* magyar-francia szakos tanárra, osztályfőnökére emlékezik az ünnepelt, mert ő volt az, aki a bölcsészkarra, néprajz szakra irányította. („Csak most döbbenek rá, mi lett volna az-za a tsz-szel, amelyikhez — szakképzettségem szerint — könyvelőnek kineveznek?”).

A budapesti egyetemre irodalom—politikai gazdaságtan szakosnak vették fel, harmadik szakként választotta a néprajzot. „De miért?” — teszi fel önmagának a kérdést *Erdész Sándor*. „Nem tudok mást mondani, ez a véremben volt. Szerettem a nótákat, szerettem táncolni, én is megtanultam citerázni, furulyázni. Jól esik emlékezni arra, hogy 1948-ban, az első országos néptáncversenyen, Gyulán, furulyával népzenező voltam két nyíregyházi együttesnek (Kertészeti Középiskola, Kálvineum tanítónőképző, mindkettőnek *Szóllásné* volt a vezetője). Az egyetemi tánc-együttesnek viszont citerása voltam. Még egy emlékem ide tartozik: a NEKOSZ-ban (Nyíregyháza, Béla utca, 1948. december) az igazgatónk, *Juhász Feri* bácsi összeíratta velünk, hogy ki milyen népdalokat tud. Akkor 320-at tudtam. Nem hitték el addig, amíg be nem bizonyítottam. (Fejből most ezret vállalnék, háromezer versszakkal.) De nemcsak a népzénet kedveltem, hanem a népmeséket, mai szóval a folklór minden műfaját, és mindent összeolvastam, ami a Kalevaláról, az ősi magyar sámánizmusról szólt. Diák fejjel ez érdekelt. De honnan tudhattam volna, hogy ösztönös érdeklődésem a néprajzhoz, a néprajz pedig a muzeológia szakhoz tartozik. Amikor a harmadik szakon megismertek (*Dégh Linda, Katona Imre, Vajda László*), javasolták, hogy változtassak szakot. Ez elég simán ment, úgyhogy a második félév kezdetétől már muzeológia szakos voltam. Akkoriban két évig az egész évfolyam (17 fő) régész—művészettörténész—néprajz szakos volt, s bár az államvizsgáig együtt maradtunk, a harmadik évben már szakosodtunk, s a néprajz szakon, beleértve az egyetemes néprajz spec. kollégiumot is, hatan maradtunk (*Boglár Lajos, Erdész Sándor, Fülöp Katalin, Hoffmann Tamás, Ladvenicza Ilona, Tőkei Ferenc*). A muzeológus szakról kizárólag csak jó emlékeim maradtak!”

Az ELTE Bölcsészettudományi Karán tett államvizsga után, 1953 júliusában szerezte meg a néprajz szakos „okleveles muzeológus” képesítést *Erdész Sándor*. „Az egyetemen a folkloristajelölt karrieremet nem annyira az érdeklődési körömnek, mint inkább a nyíregyházi érettségimnek köszönhettem. Nyaranként ugyanis tanulmányi kirándulásokra, gyűjtőutakra mentünk professzoraink vezetésével. Volt úgy, hogy a debreceni-

ekkel mentünk, akiket *Gunda Béla* vezetett. Így ismerkedhettem meg *Ujváry Zoltánnal*, *Farkas Józseffel*, *Ferenczi Imrével*, azokkal, akikkel a mai napig is igyekeztünk a néprajz ügyét szolgálni. Nos, a gyűjtőutakon a többiekkel szemben volt egy előnyöm: a népmeséket, hiedelemmondákat gyorsírással jegyeztem le, nem kis mennyiségben, s ezt egy-két napon belül le is tudtam gépelni. S ebben a gyakorló néprajzi gyűjtésben, ha minőségben nem is, de mennyiségben mindenkit túlszárnyaltam. De akkor még nem volt magnetofon.

Egyetemi éveimről szólva meg kell említenem azt is, hogy jó iskolát jelentettek számomra a Néprajzi Múzeumban folyó múzeumi gyakorlatok. 1950-ben a nyári szünidőt is a Néprajzi Múzeumban töltöttem, *Balassa Iván* főigazgató jóvoltából. Bevontak akkor mindenbe, leltározási munkába, kiállításrendezésbe, sőt tárggyűjtésbe is. A néprajzi tárgyak nem voltak ismeretlenek előttem, mindnek tudtam a nevét, csupán azt furcsállottam, hogy a néprajztudomány ilyesmivel is törődik. Ugyancsak 1950-ben, augusztus végén, szeptember elején a Néprajzi Múzeum megbízásából Nyírcsászáriban összegyűjtöttem közel száz néprajzi tárgyat, melyekből „kiállítást” rendeztem az uradalom magtárának padlásán. Most már tudom, hogy akkor odahaza népművelő-honismeretkutató voltam. Természetesen jelentést is küldtem. *Balassa Iván* eljött, megnézte és erről elismerően nyilatkozott (nem nekem, hanem) *Ortutay Gyulának* és *Tálas Istvánnak*. Anyám kacsát vágott, ebéd közben apám a Károlyi-grófról, az Odeschalchi-hercegekről, meg a kukásokról beszélt. Ebéd után sétát tettünk a faluban, amelyik most sem hosszú. A főigazgató úr minden házat megnézett és jónéhányról véleményt is mondott: Ez ruszin ház, ez pedig tót, itt pedig magyar (református) ember lakik. Ez jó gazda lehet, az meg már nem törődik a mezőgazdasággal! Mindez pontosan igaz volt! De honnan tudta? Onnan, hogy néprajzos volt. Szüleim ekkor értettek meg valamit abból, hogy a néprajz is tudomány, és ha már nem lesz belőlem református pap, de talán egy muzeológus még lehetek. Szegények, míg éltek, *Balassa Ivánt* nagyon tisztelték, minden hazalátogatásomkor mondanom kellett róla valamit. De akkoriban nemcsak a Néprajzi Múzeumba jártunk, hanem a Nemzeti Múzeumba, a Szépművészeti Múzeumba is, és ezek a gyakorlatok szeretették meg velünk a muzeológiát!”

Az elhelyezési bizottság a Néprajzi Múzeumot jelölte ki *Erdész Sándor* első munkahelyének, végül is a néprajz első minisztériumi előadója lett az akkor szervezett Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztályán. E poszton később *Erdélyi Zoltán*, *Füzes Endre* és a tragikusan hirtelen elhunyt *Ikvai Nándor* követték. Közben megnősült, budapesti lakásra nem számíthatott, így 1954 nyarán Jászberényben a Jász Múzeum vezetői állását foglalta el 1957 februárjáig. Ismét adjuk vissza a szót az emlékezőnek: „Voltam EPOSZ-titkár Nyírcsászárban, NÉKOSZ-ista és a Diákszövetség (MINSZ) városi kultúrtitkára Nyíregyházán, a budapesti egyetemem mindenféle ifjúsági szövetség tagja, végül — társadalmi munkában — a HNF városi titkára Jászberényben. Az utóbbi tisztségem nem volt zökkenőmentes: 1957-ben hat hónapon át Budapesten a Fő utcai katonai börtön lakója voltam „vizsgálati fogoly” minőségben, de „elítelt” egy napig sem. Mondanom sem kell, hogy az 56-os októberi események miatt. Sem a hadbíróság előtt, sem az elmúlt évtizedek során nem tisztaztam magam. (Majd egyszer leírom, hogy mi is történt körülöttem; nem valamiféle rehabilitáció iránti esdeklés miatt, hanem a valós tények

rögzítése miatt, egyrészt azért, mert nem voltam „a nép ellensége”, másrészt azért, hogy utódaimnak miattam ne kelljen hetedízíglén szégyenkezniük). A hathónapos szünet után 1957 szeptemberében került a Jósa András Múzeumba, ahol azóta is őrzik *Erdész Sándor* munkakönyvét.

„A Jósa András Múzeumban a néprajzi gyűjtemény gyarapítása a legfőbb feladatom, de volt időm és kaptam lehetőséget a folklórkutatósokra is. 1957—1965 között a néprajzi tárggyűjtés mellett — főleg magnetofonnal — gyűjtöttem a népmeséket, hiedelemmondákat, népdalokat, népballadákat is, s ezekből mindig kikerekedett egy-egy dolgozat, sőt könyv is”. Az önéletrajzból vett részlet *Erdész Sándor* egyik jellemző tulajdonságáról, a szerénységről tesz tanúbizonyságot. Mert miközben a dolgozatok, könyvek kikerekedtek, ő látta el az intézmény — igaz, a mainál jóval kisebb — adminisztrációját, s közösen rendezték (korábban egyedül ő rendezte) a politikai, képzőművészeti kiállításokat, fogadta a szakmai ügyfeleket, az idecsöppenő vendégeket, egyszerűen a „múzeumi mindenest” már csak az idősebbek által ismert műfajában igyekezett mindennek eleget tenni.

Ugyanakkor arról sem feledkezhetünk meg, hogy a múzeumi gyűjtő, nyilvántartó és feldolgozó munkát *Erdész Sándor* közel két évtizedig mint „bejáró” végezte. Ugyanis 1957-ben felesége, Ilona asszony szülőfalujában, Kállósemenyben telepedtek meg, ott építettek pedagóguskölcsönnel lakást, s télen-nyáron a hajnali járattal kellett Nyíregyházára „bevonatozni”, s délután haza, hogy a fizetéskiegészítést megcsoportosítsa, az az állatok etetését, a kert művelését ellássa. Milyen öröm volt, amikor a lottó-tárgynyerménnyel beköszöntött a szerencse egy Moszkvics gépkocsi formájában! A bejárás egyszerűbb lett, a néprajzi gyűjtőutak reumaérlelő, csontdermesztő órái hirtelen a feledésbe merültek. Így vált hosszú időre *Erdész Sándor* gépkocsija múzeumi autóvá is.

A családi háttérrel is szólnom kell, mert a kiegyensúlyozott munkához ez is hozzátartozik. Az okl. tanító feleség betegsége miatt hamarosan nyugdíjba kényszerült, így a két gyermek taníttatásának gondja is a családfőre hárult. Gábor fia elektro-üzemtechnikus, s az ő Márton nevű fia révén *Erdész Sándor* is nagyapa lett, Katalin leánya közigazdász, aki végleg búcsút mondott a Nyírségnek.

Erdész Sándor tudományos tevékenységének megítélése nem e közzétett feladata. Ki-ki mérlegre teheti, amikor átlapozza azt a kötetünkben közölt bibliográfiát, amely csak a szakirodalmi tevékenységét tartalmazza, a főként a helyi sajtóban megjelent közművelődési cikkek nélkül. A megjelenés évszámai egyenletes, állandó teljesítményről árulkodnak, maradandó értékeket tükröznek. Ezt ismerték el azzal is, hogy háromszor kapta meg *Erdész Sándor* a „Szocialista Kultúráért” kitüntető jelvényt (1956, 1970, 1979), a TIT aranykoszorús jelvényét (1988), s 1983-ban a „Kiváló Népművelő” kitüntetést. De mégis arra a legbüszkébb, hogy a Sóstói Múzeumfalú építése alatt, példát mutatva a fiataloknak, a kandidátusi cím feltételeinek is eleget tudott tenni (1985). Most, amikor 60. születésnapján, nyugalomba vonulásakor, csak a vezetői titlustól válik meg *Erdész Sándor*, akinek szakértelmére továbbra is számít a Szabolcs-Szatmár Megyei Múzeumok Igazgatósága. Ezért köszöntjük tömören csak ekképp: *vivat, crescat, floreat!*

Németh Péter

A magyar ethnobotanika európai távlatai

GUNDA BÉLA

A magyar ethnobotanikai kutatások igen magas fokon állanak. *Melius Juhász Pétertől Csapó Józsefen, Diószegi Sámuelen, Veszelszki Antalón át Borbás Vincéig, Hanusz Istvánig, Rapaics Raymundig, Löw Immánuelig, Beke Ödönig*, a közelmúltban elköltözött *Kóczyán Gézáig, Vajkai Aurélig* és a körünkben dolgozó jeles kutatókig *Grynaeus Tamás, Szabó T. Attila Péntek János* és mások immár évszázadok óta problémákban és megfigyelésekben gazdag könyvek, tanulmányok kerülnek a tudomány asztalára. Mindezek az ethnobotanika széles területét felölelik. A szerzők foglalkoznak a gyógyító füvekkel, a táplálkozásnál használt növényekkel, a festőnövényekkel, a varázslat, a mythológia botanikájával.¹

A magyar szókincsben vannak szavak, amelyek arról tanúskodnak, hogy a magyarság már legrégibb kultúrperiódusában kapcsolatban állott a növényvilággal. Ilyenek pl. a finnugor *gyökér, tő, hárs, nyír*, az ugor *levél, fű, eper, tapló* stb. Bizonyára sokkal szorosabb volt ez a kapcsolat, mint ahogyan ezek a szavak önmagukban tanúsítják. Tovább lépve, ha közelebbről tanulmányozzuk az egyes növények ethnobotanikai sajátosságait, a rájuk vonatkozó hagyományt — különböző távlatokat nyújtó eredményekre jutunk.

Nézzük *búza* szavunkat. A szó honfoglalás előtti török szava nyelvünknek. Ősi soron nemcsak a közönséges búzát (*Triticum aestivum*) jelentette, hanem — esetleg valamilyen jelzővel — más búzafajtákat is. Így a *Triticum dicoccum*-ot és a *Triticum spelta*-t (Gunda 1989). A búzával kapcsolatos hiedelmek azonban teljesen európai jellegűek. Nem kívánok itt a kalász megrövidülésének keresztény ihletésű legendájával (l. újabban *Ujváry* 1975: 189—200) foglalkozni, amelynek széleskörű európai beágyazottsága mellett mongol variánsa is ismeretes (a csere-misz változat nyilvánvalóan átvétel az oroszoktól), szólok azonban arról, hogy a moldvai magyaroktól a Dunántúlig ismert az a hiedelem, hogy a búzaszemen Mária vagy Jézus arca látható (*Ujváry* 1975:195—7; *Bosnyák* 1980:37). A moldvai magyarok azt is hozzáteszik a hiedelemhez, hogy már nem tisztán tűnik elő Mária vagy Jézus arca, mert a sok bűn bemocskolta. A hiedelem lépésről lépésre követhető nyugat felé. A németeknél a rozs- és búzaszemen látható Krisztus arca (Mecklenburg, Baden stb.). A tönkölyszemen Szűz Mária szabad szemmel is felismerhe-

¹ Tanulmányom terjedelme miatt csak a legszükségesebb példákat és az iránymutató irodalmat idézem.

tő, amint a gyermek Jézust tartja a karján (Sváböld). Ha Szűz Mária megjelenik a tönkölyszemen ez az éhínség előjele. Az ilyen tönkölyszem véd a boszorkányok ellen s kenyerének különös ereje van (Marzell, HBDA II. 1929—30:299; VII. 1935—1936:764; IX. 1938—1941:464). Belgium francia nyelvterületén is feltűnik a rozsszemen Jézus arca (Meyer, FFC. 1921 37. 90 s az ott idézett irodalom).

Sok tanulságot nyújtanak a vadnövények. Az *Equisetum arvense*-t (zsurló) a magyar fűvésznövények s a népi orvoslás epe-, máj- és hólyagbántalmak ellen ajánlják (Füller 1943:23; Szabó—Péntek 1976:63).

Erdélyből közölt több mint tíz különböző elnevezés közül megállok a kannamosó, kannasurló, üvegmosó terminológiák mellett (Szabó—Péntek 1976:117. 170). A Székelyföldön a hegyi-iszap-sás neve kannasulló (MTSz.), amely az *Equisetum fluviatile* lehet. Az *Equisetum* sp.-ek kannamosó és hasonló elnevezését megértjük, ha tudjuk, hogy a növényvel cserépedényeket, főleg tejes köcsögöket mostak ki, amiről már Csapó J. írt: „ezen fűvel Dunántúl az edények mosattatni szokták”. A támosó fűvet Melius is említi. A támosó (Ormánság), cinsikó (Pozsony, Vas m.), kantamosó (Gömör), kannasulló (Tatráng) és más hasonló elnevezések mind ide tartoznak. (A részletekre 1. Beke 1935:385; Beke 1939:238; TESz.). Az *Equisetum* sp. ilyen felhasználásának nagy európai múltja van. Az *Equisetum arvense*-ről és rokonairól már a XIII. században említi Albertus Magnus, hogy vérzéscsillapító hatása van. Ugyanezt mondja Hieronymus Bock fűvészkönyve (1551) s még azt is tudja, hogy cinedényeket tisztítanak vele s az ilyen munka a cselédlány feladata. Nyugat-Európában hasonló a népi gyógyászati alkalmazása, mint nálunk. Valószínű, hogy használatához a múlt század végén hozzájárult Kneipp páter (Erich-Beitl 1936:626). Nyilvánvaló, hogy ő csak a korábbi tapasztalatokat újította fel.

A Máriaülte gazzal (lapulevelű keserűfű, *Polygonum lapathifolium*) Jung K. foglalkozott. A növényen látható barna, piros foltok, csíkok Mária menstruációs vérének nyomai s a foltok akkor kerültek a növényre, amikor arra Mária ráült. Közli Jung K. a legenda variánsait, s azt mondja, hogy a Szőregen feljegyzett „monda a Máriaülte gaz keletkezéséről a Balkán felé mutat”. Magyar területen való elterjedésénél Jung K. balkáni bogumil hatásokra gyanakszik (Jung 1986:1986:51). A legenda sokkal elterjedtebb, mint az általa felsorolt közlések (Szőreg, Baranya, Bácska). Tótkomlóson a vérre hulló fecskefűről mondják, hogy a piros foltos (?) növény Mária menekülésének emlékét őrzi: Szűz Mária miután megszülte Krisztust, gyermekével elmenekült. De még vérzett, s ahol leterdelt vagy leült véresen maradt a fű. A mondát Békéscsabán magyarok és szlovákok egyaránt ismerik (Krupa 1974:180; Krupa 1987:253, ahol hivatkozás olvasható a nagybánhegyesi, csanádalberti-i előfordulására). Vajkai A. a bolhafűről (baracklevelű keserűfű, *P. persicaria*) írja, hogy azért piros a szára, mert egyszer egy vérző asszonynak a vére a szárára csepegett (Cserszegtomaj, Vajkai 1941:248). Egy szabolcsi monda szerint a menstruáló Mária a bolhafűből tépett egy marokkal, megtörölte magát vele s ezért látható a jel a bolhafűvön (Biri, Ratkó 1987:90—91). A *P. lapathifolium*-ot azért hívják bolhafűnek, mert eredményes bolhaűző s ezért az ágynemű közé is teszik. A hortobágyi pásztorok a bolhák kedvenc menedékhelyére, a gatyakorcba akasztják (Tikos 1951:342). A Má-

riacsepegtetett fű (*P. lapathifolium*) legendája él a Medvesalján is: „Amikor Mária a földön járt, az asszonyoknak szokott jönni a baja, akkor csepegett a vére a fűre” (Zsupos 1985:40, 52; Zsupos 1987:67, 112). A legenda egykori meglétére utal magának a fűnek a népi gyógyászatban a fenti névhez hasonló elnevezése. Így a *máriaülőfüj* főzetével, levélével Zalabaksán gyógyítanak (Bödei 1943:81). A *Máriaülte fű* Veszprémben a foltos véreslapu (*Hypochoeris maculata*) s Vasban *Máriaütő fű* néven a *P. persicaria*-t nevezik (Csapody—Priszter 1960:127). Mindkét elnevezésnek volt vagy talán még ma is él a legendaszerű magyarázata. A megpihenő Máriára utal a szigetközi (Tejfalusziget) *Mária-nyugotta-bukor* (szagos csipkebokor), amelynek a tövébe a Betlehemből Egyiptomba menekülő Mária megpihent. Ugyancsak a Szigetközben (Dunakiliti) a *Mária-nyugta-bokor* — s itt is csak a név emlékeztet a legendára — hajtását a sövénykapura tűzik, hogy Szent György éjszakáján a boszorkányok ne repülhessenek be az istállóba (Beke 1948:11). Ebbe a hagyománykörbe — Mária valamilyen tevékenységi körébe — tartozik a *Boldogasszony csepegtette fű* is, amelyről Borbás V. a Pallas lexikonban azt mondja, hogy a *Cerinthie minor* levele a Mátra vidékén. Sápadt zöld levele fehéren pettyezett. Szűz Mária teje, könnyei maradtak rajta. Ezért nevezi így a nép. Levelét sebekre teszik (l. Borbás, Nyr. 1874:543; TTK. Pótfüzetek 1901:24). A növénynek másutt *szeplőlapu* a neve (l. a hasonló címszót a Pallas lexikonban).

Vessünk néhány pillantást nyugat felé. A *Phyteuma spicatum* 'erdei varjúköröm' levelein látható sötét foltok Mária menstruációs véréből származnak (Weissburg i. B.), a növényt ezért hívják Márialévelnek (*Marienblatt*) is (Bajorország). Hasonló a kúszó boglárkáról (*Ranunculus repens*, Felső-Ausztria) és a baracklevelű keserűfűről (*Polygonum persicaria*, Belgium. Halberstadt vidéke. Meyer, 1921. FFC 32. 90 s az ott idézett irodalom. Marzell, HBDA. VIII. 1936—1937:748—749) közölt legenda. Egy másik legenda szerint Mária menstruációs vérének egy cseppje esett a gyermekláncfűre (*Taraxacum officinale*), mikor Erzsébettel a szeplőtelen fogantatást közölte. Azóta a gyermekláncfű zöld levelei mellett látható egy piros is (Lechrain, Marzell, HBDA. V. 1932—1933:1440).

Jung K. említi azt a legendát, hogy a *Polygonum lapathifolium* (lapulevelű keserűfű) levelén látható piros folt a keresztre feszített Krisztus rácsepegett vére (Háromszék, Péntek—Szabó 1976:211). Ennek a magyarázatnak is ismertek a nyugati változatai. A *hiedelmek változataikban élnek tovább*. A jelen esetben azt mondhatjuk, hogy virágról virágra szállnak. A barna foltok egyes kosborfélék (*Orchis maculata*, *O. latifolius*) levelén Krisztus vércseppjei, amelyek a keresztről hullottak a növényre (Oldenburg). Az angoloknál is ismert hasonló hagyomány. Az erdélyi szászoknál az *O. mario* szép virágja a színét Krisztus véréből kapta. Más monda szerint a leveleken látható foltok Mária könnyei. Ezért említik már a 16. sz. közepén Mária könnyének (Marzell, HBDA, IV. 1931—1932:1563). Ide tartozik az a magyar hiedelem, amelyet legutóbb Grynaeus T. közölt: a *Polygonum persicaria*-ról mondják, hogy amikor a kis Jézus atyjának segíteni akart, s a fűrészt után nyúlt, a kezét megsebezte. A vért Mária a növény levelével törölte le, s azóta Jézus vére látható a leveleken (Grynaeus 1987:258).

S hogy egy hiedelem — esetleg történeti láncszemek nélkül is — milyen variánsokban bukkanhat fel, ahhoz tanulságos példát a bajor havasi legelőkről idézhetek. Egy kosborféle virágocskája a Magyarországon is járt Frischlin Ph. N. (1547—1590) költő véréből nőtt ki, aki Hohenurach várában fogoly volt, s egy szökési kísérlet alkalmával a sziklákön halálra zúzta magát (Marzell, HBDA. IV. 1941—1932:1563). De sokkal költőibb ennél az a gyimesbükki hagyomány, amit Mária virágával (*Myosotis palustris*) kapcsolatban a gyimesbükki csángók mesélnek: amikor Mária a kisdéddel menekült, s vizet kért, egy csepp a kulacsból kicseppent, s ebből eredt a Tatros és a többi patak. A virágról ez jut a csángók eszébe (Rab—Tankó P.—Tankó M. 1981:26).

Selmecezi L. figyelmet keltő tanulmányokban foglalkozott a XIII—XVI. századi kunok temetkezésével, s elmondja, hogy a Karcag környéki sírokban a koponya alatt üröm (*Artemisia* sp.) maradványait találta. Utal arra, hogy az üröm gyásznövényként a római sírokban is előfordul, s a református temetkezési szokások köréből XVI. századi emlékeink is vannak az istenfáról vagy ürömről (Selmecezi 1982:103—104; Selmecezi 1986:133—134). Az *Artemisia* sp.-eknek a népi gyógyászatban sokféle az alkalmazása. Már Mélius, Csapó, Diószegi előtt sem ismeretlen gyógynövény az üröm. Használták és használják görcs, inzugsugorodás, urológiai bántalmak, máj- és fülbajok stb. ellen. A boszorkányok füve is volt (Füller 1943:11—12). A békési boszorkányok az 1756., 1757. évi feljegyzések szerint a fájós gyomorra kötötték (Schram 1982:156. 171). A kalotaszegiek, moldvaiak gyomorfájás ellen ma is használják (Péntek—Szabó 1985:205; Halászné Zelnik 1981:363). A híres osztrák Wunderlich-féle Roszbacher „gyomorkeserű” kitűnő zamatát többek között az üröm adja (L. még Rapaics 1938:39—41).

Az üröm a halottkultusz növénye is. A szepesi szászok a koporsóba fekvő halottra tesznek egy füzér ürömet (*Artemisia vulgaris*. Gréb 1943: 78). Távolabbi német területeken is koporsó- és sírvirág az üröm. Braunschweigben a sírba helyeznek egy-egy ürömcskrot, másutt a koporsóba (Marzell, HBDA. IX. 1941:501). Moldvában szentelt *Tagetes patula*-t (botos virág, sárig botos), *Mentha* sp.-t (jégminta) tettek a halott feje alá helyezett párnába (Halászné Zelnik 1987:7; Halászné Zelnik 1980:866).

Köztudomású, hogy a bodzafélékhez számtalan hagyomány fűződik, s előkelő helyük van a népi orvoslásban (Füller 1943:48—49). A velük való gyógyítás gyakran varázslat. A bodzához könyörgő varázsigéket eléggé ismerjük. A múlt század végén még a Természettudományi Közlöny is közölt ilyeneket. Egyik olvasója „biztos sikerrel” alkalmazta a következő varázslatot: Napkelte előtt a gyalog bodza tövébe kis gödröt vajt, s meghajlítva a bokrot, tetejét a gödörbe elásta a következő szavak kíséretében: Te bodza, én tégedet addig fel nem bocsátalak, míg Bimbó tehenemből a féreg ki nem vész (Vajkai 1937:152). Hasonlóaktól hemzseget a nyugat-európai varázsigé-irodalom is. A bodzát megszemélyesített lényként tisztelik. A dán néphit szerint női szellem (*Hyldeemoer*) lakik a bodzafában (Marzell, HBDA. IV. 1931—1932:263; Hovorka—Kronfeld II. 1909:333). Néphagyományunk szerint a bodza az ördög fája. Nem tanácsos a ház mellé ültetni, mert belecsap a villám. Júdás az ősrégi, békési (Gerendás), zempléni (Pányok, Hejce) néphit szerint a bodzafára akasztotta fel magát. A hiedelmet a németek, a franciák is ismerik. A meck-

lenburgi néphit szerint ezért hullaszagú a virágja (Marzell, HBDA. IV. 1931—1932:268). Shakespearenél is olvashatunk Júdás öngyilkosságáról (Love's labour's lost, V. 2., a magyar fordításában azonban — hibásan — fügefát említ Faludy Gy., Rákosi J. fordítása a helyes). Ha már angol írók idéztem, emlékeztetek Ben Jonson The New Inn c. drámájára, ahol szó van közismert hiedelmünkről, a láthatatlanná tevő páfránymagról (I. 6.). Ferret, a szolga mondja gazdájának, hogy nincs varázsszere, amely láthatatlanná tenné, nincs páfránymag a zsebében, sem opál. Shakespeare IV. Henrik c. drámájában (I. r. II. l.) Falstaff egyik hetvenkedő barátja mondja (Vas István kitűnő fordításában), hogy „Úgy lopunk, mintha sánc mögül lőnénk, fedezékben; páfránybalzsamunk (receipt of fernseed) van, s láthatatlanul járunk-kelünk”. — Mire a másik szereplő (a fogadó pincére) így válaszol: „Szavamra mondom, azt hiszem, inkább az éjszakának köszönhetitek, mint a páfránymagnak, hogy láthatatlanul jártok-keltek” (a részletekre l. Gunda 1989).

Ben Jonson és Shakespeare után néhány lépést teszek Plinius felé is. A lakatot nyitó *vasfűről* különböző elképzelések élnek a magyar néphitben. Már Ipolyi Arnold említi a székely és román tenyerébe bevágva lakatnyitó erejét (Ipolyi 1854:252). Balkányi Szabó L. Magyar ősmesék, mint hitregék c. munkájában (Debrecen, 1860) mitológikus verset írt a *vasfűről*, s ilyen magyarázatot fűz hozzá: a *vasfű* igen nevezetes bűvös fű a magyar nép előtt. Máig az a hit róla, hogy csak hajnali harmaton látható és ha a lovak békója a fű között rejlő *vasfűhöz* ér, a békó zárja azonnal kinyílik. Ha valaki ilyen fűvet a tenyerébe a bőre alá varr, s ilyen kezével érinti a művészileg készült zárat, azok azonnal kinyílnak, sőt az ilyen embert sem fegyver nem járja, sem a törvény nem fogja (144—145. l. További adatok: Nagy I., MNL.; Füller 1943:49—58.).² A parasztság *vasfüve* többféle növény lehet (*Verbena officinalis*, *Chelidonium album*, *Sanguisorba officinalis*, *Pimpinella* sp.). A *vasfűhöz* úgy lehet hozzájutni — egy csak baranyai közlésre emlékeztetek, — hogy „A harkály fészkeének bejáró nyílását be kell sározní, hogy a madár ne tudjon fészkebe jutni. Ha ezt a harkály látja, azonnal elrepül, és keres egy fűszálat, amelynek érintésére a sárzás lepotyog. A nyílás lezárása után piros kendőt kell a fa tövébe teríteni, amire a harkály használat után a fűvet rádobja, mert azt hiszi, hogy a fa tövében tűz ég, s a fű majd megsemmisül” (Berze Nagy III. 1940:256). A harkályon kívül a sün is hozhat ilyen varázsfűvet. A hiedelem variánsaitól szintén hemzsegek az európai folklór (finn, észt, svéd, francia). Ismerik a mondát a románok is (Butuara 1979:117). A románok csakis a magyar hagyományt vehették át vagy a Balkán felől került el hozzájuk. Nagyon gazdagok a német változatok. Nemcsak a néprajzi megfigyelések, hanem a korai természet-tudományi irodalom is (Konrad von Megenberg, Albertus Magnus, Gesner Conrda stb.). A harkálymotívum feltűnik a német szépirodalomban.

² A *vasfűvel* újabban Dankó I. foglalkozott (A *vasfű* — *Verbena officinalis* — a sárréti néphagyományban. A Bihari Múzeum Évkönyve, III. Berettyóújfalú 1982. (225—258. l.). A hazai és külföldi közlései, így a sárréti is a korábbi irodalom alapján kiegészítendőek. A *vasfűről* több tanulmány (pl. Marzell H.) jelent meg.

Baumbach Rudolf (1840—1905) — aki szívesen feldolgozott mithológiai témákat elbeszélő költeményeiben — írja:

*A fekete harkály füves ember.
Ismer sok varázsfüvet az erdőben,
Amelyek titokban fakadnak,
Örködik egy gyökér felett,
Amely minden zárat felpattant
És minden ajtót kinyit.*

Mindezek csak variánsai Plinius közlésének. A *Historia Naturalis*ban olvasható, hogy a fa ék, amelyet valami pásztor az odúba erősít — mint általában hiszik — kiesik, ha a harkály arra bizonyos füvet rátart (10,40). Trebius szerint — így beszéli Plinius (9,89) — a harkály odújába bevert szeg vagy ék nyomban kiugrik, mihelyt rászáll a madár. Hasonlóan mondja el a történetet Aelian: ha az odú nyílását kővel elzárjuk, és a madár megsejti, hogy ennek vele kapcsolatban valami célja van, hoz egy ellenhatású füvet, s ráhelyezi a kőre. A kő kiugrik az odúnyílásból, mert nem tűri az ilyen terhet. Aelian beszél arról is, hogy a búbosbanka falhasadékban található fészket sárral elzárják, betapasztják. A madár erre egy füvet hoz, amelytől a sár leválik, s a búbosbanka bejut a fészkehez. Ehhez meg kell jegyeznünk, hogy az antik szerzők írásaiban a harkályt és a búbosbankát gyakran összecserélik. A mondának további előzői szálait (Talmud, Atharvaveda) is bogozhatnánk. (A kérdés irodalmában eligazít: Marzell, HBDA. VIII. 1936—1937:140—142.; 315—320.; IX. 1938—1941:556—570; Rantasalo 1959; Tillhagen 1978:155; Gunda 1989.)

A vassfü- és harkály-hiedelem az antik szerzők munkáiból átkerült a korai német természettudományos irodalomba s azokból tovább áramlott szerte Európába s meg sem állt az Uralig. (A korai olasz, francia, angol természettudományos munkák közép-európai hatását külön kellene vizsgálni.) Természetesen lehetséges az is, hogy Plinius olvasói (régi kollégiumi tanárok, lelkészek, diákok) olyan személyekkel beszélgettek erről az antik botanikai-zoológiai ismeretről, hogy az írott források nélkül is hagyománnyá válhatott.

Az ethnobotanika területén való mostani járás-kelésemnek ezzel a végére értem. Talán érzékeltetni tudtam, hogy a növényeinkhez fűződő hiedelmek, gyógyító eljárások mennyire az antik, a középkori és a mai Európa hiedelemvilágában gyökereznek. Természetesen a legendák, mondák, varázslatok, gyógyító ismeretek növényeinkhez különböző forrásokból és különböző időben rakódtak le. A hiedelmek — mint minden más néprajzi komplexum — nem egyrétegűek, nem azonos korúak, s nem ugyanaz a hullám sodorta őket egymáshoz. Ismeretesek az egész magyar népterületen felbukkanó praktikák, mithikus elképzelések s reliktszerűen megjelenők. Valamely növényhez fűződő hiedelmek, szokások különböző forrásból csörgedezhetnek tovább az élet medrében. A növényt magát, a nevét,³ hasznát már ismerhettük, s a mithikus elképzelések, a

³ A magyar növénynevek korai gazdagságára újabban Grynaeus T. hívta fel a figyelmet (Gyógynövényismeretünk a reneszánsz és a reformáció korában. Orvostörténeti Közlemények 109—112. Budapest 1985. 105—110).

gyógyító eljárások csak később tapadtak hozzá. Gondoljunk csak a búzaszemen megjelenő Mária-képre. Egy-egy kulturális áramlat a már ismert növényhez, elnevezéshez új legendákat, praktikákat sodorhatott. Gyakran már csak a név sejteti a mithologikus, medicinális és más hátteret. Az elnevezés (pl. *boldogasszony tenyere*, *boszorkányléptefű*, *Jézus paplanja*, *bábaguzsaly*, *szeretők füve*, *forrasztófű*, *uborkabaklató*) kövülete lehet a közelebből nem ismert szokásnak, hiedelemnek. Tudnunk kell, hogy maga az elnevezés a kultúra rétegeibe beágyazott értékes csontváz, kövületté válhat, amelyről az életet adó funkcionális lágy részek lefoszlottak, oszlásnak indultak. A nevek révén a rekonstrukciókat mégis el tudjuk végezni. Valamely növényelnevezésnek lényegében hasonló lehet a jelentősége, mint az olyan csigolyaleleté, amelyből a paleoanthropológusok már az ember járására is tudnak következtetni, vagy az olyan koponyatöredéké, amely a tudós kezében az ősember értelmi képességéről is vall.

Helyes ösvényeken jár Péntek János és Szabó Attila, amikor azt írják, hogy „Ma már talán... a legkilátástalanabb a kutatók számára: különválasztani a népi növényismeret történeti forrásait, rétegeit” (*Szabó—Péntek* 1976:151). Azonban napjainkban azt is látjuk, joggal feltételezhetjük, hogy külföldi, hazai kéziratok és nyomtatott orvosi, fűvész- és varázskönyvekből tanult emberek révén — különböző áttételeken át — sok ismeret elkerülhetett a falusi nép körébe. Lelkészek, diákok, fűvesek, búcsújárók, koldusok, s az országutak ismeretlen vándorai, csavargói, s nem utolsósorban idegen telepések révén az ethnobotanikai ismeretek ide-oda áramolhattak, s összefonódhattak a nép közvetlen tapasztalataival, korábbi tudásával.

Az ethnobotanikai ismeretek nem jelentéktelen része vallási, egyházi ihletésű. Az egyházi személyek, iskolák, búcsúk, kolostorok nyitott kapui voltak az európai szellemiséggel hozzánk átsugárzó hiedelmeknek, ismereteknek, elnevezéseknek. Növénymithológiánk s a fűvekkel kapcsolatos népi gyógyító tudományunk európaiságának — a számtalan egymásba fonódott variánsokban élő — analógiák mellett bizonyítéka a növényelnevezések tekintélyes részének egyházi jellege. (lásd: *Grynaeus* 1987: 258.). Ilyen elnevezéseket tár eléünk *Melius* és mások fűvészkönyve, *Lencsés György* orvosi munkája, a *MTSz.*, az *UMTSz.* s számtalan ethnobotanikai, botanikai tanulmány, könyv. A moldvai magyarok körében feljegyzett vallási jellegű növénynevek közül íme néhány: Szent József botja, Szent József virág, Szent József pálca, Szent Antal mák, Szent Antal butikó, Szent Antal füve, Szűz Mária tenyere, Szent Ilona virág, Szent keresztű burján, Isten gyümölcse, Menyország kapuja és mások (*Halász Zelnik* 1987.). Vallási jellegű növényneveink monografikus feldolgozást érdemelnének.⁴

⁴ Mollay Erzsébet is írja, hogy külön tanulmányozást igényelnének a szentek nevét tartalmazó magyar növénynevek (*Növénynevek Melius Herbariumában*. Budapest 1983. 20. l.). V. ö. még *Grynaeus T.* közlését. Szerinte is sok hazai növény a szentekkel áll kapcsolatban. Több növényünkhöz keresztény monda fűződik (*Grynaeus* 1987:258). Feltűnő, hogy a román népnyelvben nincsenek szentekkel kapcsolatos növénynevek. Erről bárki meggyőződhet, ha átnézi *Borza Al.* közismert ethnobotanikai szótárát.

Az ilyen jellegű növénynevek is egyik bizonyítékai annak, hogy a népi gyógyító hagyományok, a gyógyítás erejét erősítő legendák, mithikus elképzelések rejtélyes ösvényeken európai forrásokhoz vezetnek. Ezeknek a forrásoknak a vize sokágú ereken át folyamatosan jutott el hozzánk azóta, hogy eljegyeztük magunkat a kereszténységgel, — azaz *európaiak lettünk*. Befogadtuk a latinságot, a gótikát, a reneszánszt, a barokkot azok hiedelemvilágával együtt. Erről tanúskodik jórészt mindaz, amit népünk a füvekről, fákról, növényekről, virágokról, a természetről nyelvében és szemléletében, költőien vagy írástudatlan falusi *gyógyorvosok* tanácsaként megőrzött. A tanácsokban, legendákban mithikus elképzelésekben az antik világ késői csillogására is ráismerhetünk, ha ez nem is olyan erős fényű, mint Berzsenyi Dániel költészetében.

Természetesen az elmondottakkal nem szeretném megingatni azok hitét, akik növénymithológiánk keleti kapcsolatait keresik. Lehetnek-e e téren is keleti örökségeink, de ez csak körültekintő filológiai munkával mutatható ki. A tanulságos kezdeményezéseket pozitív előjellel kell számon tartanunk (l. pl. *Surányi* 1986:54—62; *Surányi* 1988:59—68). De tudomásul kell venni azt is, hogy az ősi hagyományok, a keleti kapcsolatok kutatása terén alig haladtuk túl *Ipolyit*. Ő az őshit emlékei között említi — *Erdélyi J.* nyomán —, hogy a diófáról azt mondják: árnyéka hideg s kopáran hagyja vesztegelni a földet (*Ipolyi* 1854:250). A hiedelem tényleg ősi. *Plinius*nál bukkan fel. A római tudós azt mondja, hogy a diófa árnyéka olyan ártalmas, hogy alatta más növény nem fejlődhet. *Westerlandból* közlik, hogy ami a diófa alatt nő, semmire sem alkalmas (*Erich-Beitl* 1936:801).

Az ethnobotanika terebélyes fája alatt azonban számunkra bőven sarjad kutatnivaló.

Igy további vizsgálatot kíván *Moszyński K.* véleménye. A lengyel ethnographus azon a nézeten van, hogy a nyugati ókori és középkori orvosi és fűvészkönyvek bővelkednek ugyan a gyógynövényekről szóló közlésekben s ezekhez hasonlítanak Kelet-Európa gyógyító eljárásai is. Ebből egyesek az utóbbiak antik, középkori forrására következtetnek. Valószínű azonban, hogy az írásos források délen, nyugaton születtek meg legkorábban (*Moszyński* 1967:219—220.). *Moszyński K.* ebben az esetben nem gondol a klasszikus idők óta nagy jelentőségű, nyugatról keletre irányuló kultúrlejtőre, ami olyan tanulságosan domborodik ki pl. *Schier Br.* munkáiban. A kultúrlejtőn hiedelmek, szokások is görödtek.

I R O D A L O M

BEKE Ö., 1935

Népies növényneveink történetéhez. *Vasi Szemle*, II. 1935. 256—264. 381—390.

BÖDEI J., 1943

A magyar növény- és állatnevek történetéhez. *Vasi Szemle*, VI. 1939. 236—243.

BEKE Ö., 1948

Szókincs és néphagyomány. Budapest 1948.

BERZE NAGY J., 1940

Baranyai magyar néphagyományok, II. Pécs 1940.

- BOSNYÁK S.**, 1980
A moldvai magyarok hitvilága. *Folklór Archivum*, 12. Budapest 1980.
- BÓDEI J.**, 1943
Adatok Zalabaksa gyűjtögető gazdálkodásához. *Népr. Ért.* XXXV. 1943. 69—96.
- BUTURÁ V.**, 1979
Enciclopedie de etnobotanică românească. București 1979.
- CSAPODY V.—PRISZTER SZ.**, 1966
Magyar növénynevek szótára. Budapest 1960.
- ERICH O. A.—BEITL R.**, 1936
Wörterbuch der deutschen Volkskunde. Leipzig 1936.
- FÄLLER J.**, 1943
Növényeink a népies gyógyászatban, kuruzslásban és babonában. Debrecen 1943.
- GRÉB J.**, 1943
Zipser Volkspflanzen. Kásmark 1943.
- GRYNAEUS T.**, 1987
Bedeutung der Heilpflanzen in der Volksmedizin. — Wiener Dialog über Ganzheitsmedizin. Wien 1987. 257—258.
- GUNDA B.**, 1989
A rostaforgató asszony. Budapest 1989.
- GUNDA B.**, 1989
Einige ethnobotanische Probleme des *Triticum spelta* L. S. a. a Bátky Emlékkönyvben. 1989.
- HALÁSZNÉ ZELNIK K.**, 1981
Adatok a moldvai magyarok gyógynövény-ismeretéhez. *Gyógyszerészet*, 25. 10. sz. Budapest, 1981. 361—367.
- HALÁSZNÉ ZELNIK K.**, 1980
Az ürömnök gyász-növényként való használatáról. *Élet és Tudomány*, 35. 28. sz. Budapest 1980. 866.
- HALÁSZNÉ ZELNIK K.**, 1987
Moldvai csángó növénynevek. *Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok* 36. Budapest, 1987.
- HOVORKA O. v.—KRONFELD A.**, 1909
Vergleichende Volksmedizin, Bd. II. Stuttgart 1909.
- IPOLYI A.**, 1854
Magyar mythologia. Pest 1854.
- JUNG K.**, 1986
A „Máriaülte gaz” eredetmagyarázó mondatípus elterjedésének kérdéséhez. *Létünk* 16. 1. sz. Szabadka 1986. 51—61.
- KRUPA A.**, 1974
Hiedelmek, varázslatok, boszorkányok. Békéscsaba 1974.
- KRUPA A.**, 1987
A délkelet-magyarországi szlovákok hiedelemvilága. *Studia Folkloristica et Ethnographica* 23. Debrecen 1987.
- MEYER DE M.**, 1921
Contes de la Flandre FFC 37. Helsinki 1921.
- MOSZYNSKI K.**, 1967
Kultúra ludowa słowian, Tom. II, 1. Warszawa 1967.
- PENTEK J.—SZABÓ T. E. A.**, 1976
Egy háromszéki falu növényismerete. *Ethnographia*, 87, 1976. 203—224.
- RAB J.—TANKÓ P.—TANKÓ M.**, 1981
Népi növényismeret Gyimesbükön. *Népismereti Dolgozatok* 1981. Bukarest 1981. 23—38. 1.
- RANTASALO A. V.**, 1959
Einige Zaubersteine und Zauberpflanzen im Volksaberglauben der Finnen. FFC. 176. Helsinki 1959.
- RAPAICS R.**, 1932
A magyarság virágai. Budapest 1932.

- RATKO L.**, 1987
Mesék, mondák Biriből. Jósa A. Múzeum Kiadványai 24. Nyíregyháza 1987.
- SCHRAM F.**, 1982
Magyarországi boszorkányperek, 1529—1786. III. k. Budapest 1982.
- SELMECZI L.**, 1982
A magyarországi kunok temetkezése a 13—16. században. — Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10. Budapest 1982. 95—109.
- SELMECZI L.**, 1986
A kunok és jászok régészeti kutatásának néhány problémája. Folklor és etnográfia 24. Debrecen 1986. 129—142.
- SURÁNYI D.**, 1986
Az ősi magyar hitvilág növényei. Forrás 18. 8. sz. Kecskemét, 1986. 54—62.
- SURÁNYI D.**, 1988
Az égig érő fa botanikai értelmezése. Forrás 20. 9. sz. Kecskemét 1988. 59—68.
- SZABÓ A.—PENTEK J.**, 1976
Ezerjófű. Etnobotanikai útmutató. Bukarest 1976.
- TIKOS B.**, 1951
Adatok a hortobágyi növénynevek kérdéséhez. Magyar Nyelvőr, 75. 1951. 341—346.
- TILLHAGEN C.—H.**, 1978
Fåglarna i folktron. Stockholm 1978.
- ÚJVÁRY Z.**, 1975
Varia folkloristica. Debrecen 1975.
- VAJKAI A.**, 1937
Adatok a Felföld népi orvoslásához. Ethnographia 48. 1937. 140—154.
- VAJKAI A.**, 1941
A gyűjtögető gazdálkodás Cserszegtomajon. Népr. Ert. 33. 1941. 231—258.
- ZSUPOS Z.**, 1985.
Népi növényismeret a Medvesalján. Gömör néprajza I. Debrecen 1985. 29—54.
- ZSUPOS Z.**, 1987
Dél-Gömör gyűjtögető gazdálkodása. Gömör néprajza 10. Debrecen 1987.
- Marzell H.-ra való hivatkozások (HBDA.) a következő munkára vonatkoznak:
Hoffmann—Kramer E.—Bächtold—Staubli H., Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, I—X. Berlin—Leipzig 1929—1942. — Néhány közismert rövidítést (MNL, MTSz., Nyr., TESz., TTK.) nem oldottam fel.

Bátor Opos-Vid és Beowulf

Angolszász—magyar mondapárhuzam az Ecsedi-láp sárkányának mondjában

DANKÓ IMRE

Erdész Sándor azt a kitüntető megjegyzést tette a *Kígyókultusz a magyar néphagyományban* című munkájában, hogy a „Báthori-család eredetmondájával, a sárkányölő hős képzetével, Vid és Bátor (Hajdúvid és Nyírbátor) mondai és településtörténeti kapcsolatával behatóan foglalkoztam”.¹ Ez való igaz, bár a kérdéskör további kiszélesítéséről, az Ecsedi-láp sárkányának (szörnyének) és a hozzáfűződő monda több motívumának germán, közelebbről angolszász párhuzamairól akkor még semmit sem szoltam. Erdész példamutatóan alapos és sokrétű filológiai elemzés alapján arra a megállapításra jutott említett munkájában, hogy a „nép-hitben a sárkány és a kígyó között csak formai egyezések vannak, mivel a sárkányt is többnyire kígyószerű lénynek képzelik el. A sárkány azonban egészen másféle lény! A lánglővelő, többfejű sárkány a föld alatt (az alsó világban) lakik, s ő a tűz ura. Úgy látjuk, hogy a látszólagos hasonlóság ellenére kígyóképzetek egyáltalán nem voltak hatással a sárkányképzetekre! A fejlődés iránya a második billenőpontnál fordított; a sárkányhit egyes elemei szivárogtak át a kígyóképzetekbe, például a „tűzokádó” sárkánykígyó esetében”.² Erdész megállapításával kapcsolatban arra szeretnék utalni, hogy az egész germán hitvilág, mitológia szempontjából alapvető fontosságú skandináv hitvilág, mitológia ritkán használja a kígyó (*serpent*), mégkevésbé a szörnyeteg (*monster*) elnevezést, sőt, a sárkány (*drake*) kifejezést se nagyon, hanem általában egy, a mindhárom kifejezés jellegzetességeit, formai vonásait magába foglaló óriás (*giant*) szóval, kifejezéssel él.³ Davidson E. egyenesen megkülönbözteti az alvilági, földalatti szörnyeket (*The giant of the Underworld*) a tengeri szörnyektől (*The giant of the sea*) a skandináv földrajzi környezetnek megfelelően.⁴ De nem kizárólagosan, mert például a norvég mitológia a tengeri szörnyet, a híres *Midgard* esetében is, kígyónak — *Serpent* — nevezi.⁵

1. Erdész Sándor: *Kígyókultusz a magyar néphagyományban*. *Studia Folkloristica et Ethnographica* 12. Debrecen, 1984. 108—109.

2. Uo. 158.

3. Fowler, H. W. — Fowler, F. G. (edited): *The concise Oxford Dictionary of current English*. Fourth edition revised by McIntosh, E. 1956. 505—506.

4. Davidson, H. R. Ellis: *Scandinavian Mythology*. London—New York—Sydney—Toronto, 1969. 104—105., 107—108.

5. Hveberg, Harald (translated by Iversen, Pat Shaw): *Of Gods and Giants*. *Norwegian mythology*. Fourth English edition (reprinted 1972). *Tor fishes for the serpent of Midgard*. 52—54.

Az Ecsedi-lápon pusztító szörny minden említésben sárkányként szerepel. Csak így, sárkányként feltüntetve volt lehetséges a Báthori-család címerét, a benne ábrázolt három sárkányfoggal és a címerpajzsot körülölelő, farkát a szájában tartó, beharapó sárkánnyal megalkotni.⁶ A Gutkeled nemzetség és a Báthori-család címerei, illetve ez utóbbiból kifejlődött más címerek (például a Bocskai- és a Kölcsey-címerek is) sárkánymotívumairól szóló tanulmányomban rejlik annak a feltevésnek az alapja, amely szerint elsősorban tartalmi egyezések alapján, az angol-szász eposzt, az Angliában a tizedik század végén összeírt, mintegy három és félezer soros *Beowulf*, illetve annak még le nem írt, még össze nem illesztett részei, erősen befolyásolják az Ecsedi-láp sárkányának mondanáját.⁷ Arra ezúttal nincsen mód, hogy a Báthori-család eredetmondáját, annak különböző változatait is ismertessem. Erre már sor került korábban több ide vonatkozó tanulmányomban.⁸ Most csak annak illusztrálására is, hogy az Ecsedi-láp sárkányának, az azt legyőző *bátor vitéznek*, a Gutkeled nemzetségből származó Báthori-család címer- és vagyonszerző őseinek históriája mily általánosan ismert volt és hogy mily korán le is írták, korábbi írásaimban nem említett II. Rákóczi Ferenc-féle leírását idézem, 1710 tájáról. Eszerint „Ez a három nagymérföld kiterjedésű terület kívülről náderdőnek látszott, belsejében azonban nagyon szép, igen tiszta és — a lakosok talán hamis hite szerint — feneketlen tó terült el. Volt, aki már száz ölnél hosszabb kötelet eresztett bele, mégsem ért feneket. Ez a tó rendkívül gazdag halakban. Halai mind kemények és szörnyen nagyok. A nevezetes Báthori-család egyik ága Ecsedről vette nevét, s e vár akkor jutott öröklés útján családom birtokába, mikor ez a család apai részről való nagyanyámmal kihalt. Címerében három sárkányfog volt, a fogak körül egy sárkánnyal. Minden időkből az volt a hagyomány, hogy amikor a szkiták letelepedtek az országban, egyikük az Oposnemzetségből megölt egy sárkányt azon a helyen, ahol aztán ezt a várat, jobban mondva házat építette, mert az erősséget csak néhány századdal később építették. Ekkor kapta a Bátor nevet. Emlékszem, hogy a kincstárunkban őrzött ritkaságok között láttam egy buzogányt, amellyel Bátor a szörnyeteget megölte. De a fegyver kicsisége nagyon kétséssé teszi

6 Dankó Imre: Egy történeti mondánk vándorlása. (A Báthoriak és a sárkány.) Ethnographia LXXXIV. 1973. 325—331. — Vö.: Gutkeled. Pallas Nagy Lexikona VIII. köt. Bp. 1894. 360., továbbá a Gutkeled nemzetségi és a belőle származó családok, elsősorban a Báthori-család címerfejlődéséhez: Csergheő, Géza: Wapenbuch des Adels von Ungarn. Heft 8—14. Nürnberg, 1887—1888. Bd. IV. 15. Taf. 35.; Csergheő Géza: A Gutkeled-nemzetség címere. Turul 1891. 9—15.

7 Beowulf. Harvey, Paul Sir (compiled): The Oxford companion to English Literature. Third edition. Oxford, 1958. 80—81.; Compton-Rickett, Arthur: A history of English Literature. London, 1929. The Anglo-Saxon at Home. English Literature before the Saxon conquest. Old English Heathen Poetry. Beowulf. 3—6.; Legouis and Cazamian: History of English Literature. New edition (18th printing). New York, 1967. 8—9.

8 Dankó Imre: A Báthori-család eredetmondájának szatmári vonatkozásai. Csengeri Krónika. Néprajzi és helytörténeti antológia Molnár József 70. születésnapjára. Szerk.: Dankó Imre. Csenger, 1975. 262—274. és Uő.: A hajdúnánási Testhalom mondája és a hajdúk eredete. Ethnographia LXVII. 1956. 519—535.

ezt a hagyományt.”⁹ Mind ebből a feljegyzésből, mind a *Budai Ferenc*,¹⁰ *Kővári László*,¹¹ *B. Papp Lajos*,¹² *Barcsa János*,¹³ *Molnár József*¹⁴ illetve *Erdész Sándor* Báthori Gáborral foglalkozó tanulmányából¹⁵ azt a következtetést vontam le, hogy az Ecsedi-láp sárkányáról szóló monda valaképpen a Báthori-család eredetmondája, bennefoglalva a család címermagyarázata. A fennmaradt mondatöredékek elemzése nemcsak család-történeti vonatkozásban fontos, mint korábban állítottam,¹⁶ hanem a kigyó—sárkányszörny hiedelemvilág, az egyes motívumok vándorlása jobb megismerése szempontjából is. A Báthori-család a Péter király idejében feltűnt *Gutkeled* nemzetségből származik. Idegen, germán eredetű betelepülő nemzetség volt ez. Érthető, hogy a magyarság rokonszenvét fel kellett irántuk kelteni. Ezt a célt szolgálta a nemzetség egyik első nevről ismert tagjának, Oposnak rokonszenves szerepeltetése krónikáinkban. Ahogy *Mályusz Elemér* mondta, még rokoni vonzalom is vezethette a tollat, amikor Opos tetteiről írtak.¹⁷ Mint tudjuk Opos Salamon királyunk hűséges embere volt, tehát valamivel később élt, mint a monda-beli *Vid*, akit mondáink leginkább *István király* idejében szerepeltetnek. Sőt, az is lehetséges, hogy *Vid* mondai személy, mert *Vid* nevű tagja a *Gutkeled* nemzetségnek csak későbből, 1263-ból és 1310-ből ismeretes.¹⁸ Opos, Salamon vitéze többek között azért is kapta a *Bátor* nevet, mert megvívott egy legyőzhetetlennek hitt cseh vitézzel. Tekintve, hogy Opos és nem a történetiségből távolabb álló *Vid* kapta a *Bátor* nevet, nyilvánvaló, hogy őrá és nem *Vid*-ről nevezték el a *Bátor* előtagú helységeket, mindenekelőtt *Nyírbátort*. Ugyanakkor ez a tény is feltételezi, hogy a hagyományban Opos és *Vid* alakja összeforrt. *Bátor Opos—Vid* igazi, nagy hőstette, aminek végül is köszönhetette hírét, jutalmul kapott óriási birtokait, az volt, hogy megölte az Ecsedi-lápban lakozó sárkányt, amellyel senki se mert megküzdeni, akivel senki se bírt; szabadon garázdálkodhatott, pusztíthatott a környéken. A monda egyes motívumainak összevetése szempontjából fontos azon tényezők megemlítése, amelyek a

-
- 9 II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Archivum Rákócziánium III. Osztály. Írók. Bp. 1978. 373. — Rákóczi Emlékiratait franciául írta. Ez a kiadás kétnyelvű, a francia szövegrész a 128—129. oldalakon található.
  - 10 Budai Ferenc: Magyarország polgári históriájára való lexikon. III. Nagyvárad, 1805. 751.
  - 11 Kővári László: Erdély nevezetesebb családai. Kolozsvár, 1854. 28.
  - 12 B. Papp Lajos: Hajdúk története rövid kivonatban. H. és é. n. (Debrecen, 1861.) 12—18.
  - 13 Barcsa János: Hajdú-Nánás város és a hajdúk történelme. Hajdú-Nánás, 1900. 82.
  - 14 Molnár József: Hajdúnánási határnevek és azok hagyományai. A hajdúnánási Református Gimnázium Értesítője 1937/38. Hajdúnánás, 1938. Klny. Is.
  - 15 Erdész Sándor: Báthori Gábor a néphagyományokban. Szabolcs-Szatmári Múzeumi Füzetek I. Nyíregyháza, 1965. 4.
  - 16 Dankó Imre: A Báthori-család eredetmondájának szatmári vonatkozásai i. m. 267., 272.
  - 17 Mályusz Elemér: A Thúróczy-krónika és forrásai. Bp. 1967. 37.
  - 18 Wertner Mór: A magyar nemzetségek a XVI. század közepéig. I. Temesvár, 1891. 277—282.

*Beowulf*ban is szerepelnek. Ezek szerint Opos, vagy Vid maga vállalta a sárkány elpusztítását. Tudatosan segíteni, segítséget nyújtani jött a királynak, illetve a környék, az ország lakosságának. Tehát Opos—Vid nem idevaló, hanem idegen, aki szántszándékkal segíteni akar a bajbajutott királyon, országon. Az Ecsedi-láp sárkánya a vízben élt, illetve egy hatalmas, a vízbe épített palotában. Ez az építmény is kifejezője a sárkány erejének, legyőzhetetlenségének. Egyik fő jellemzője az, hogy megközelíthetetlen, s abban a motívumban, hogy Opos—Vid a saját kastélyába öli meg a sárkányt, megint csak az mutatkozik meg, hogy a sárkányölő vitéz erős is, meg ügyes is, meg tudja közelíteni a vízbeépített kastélyt, be tud hatolni az építménybe és ott képes megölni a félelmetes sárkányt. A más sárkánymondával, jelen esetben a *Beowulf*fallal való összevetés szempontjából nagy jelentőséggel bír az a motívum is, hogy a sárkányölő vitéznek bizonyítékokkal kell szolgálnia afelől, hogy a sárkányt valóban megölte, hogy tényleg elhárította a veszélyt a király, az ország, a környező terület lakossága felől. Az Ecsedi-láp mondájában ezért, vitézi tettét bizonyítandó Opos—Vid kivette a sárkány három fogát s azt vitte fel a királynak annak igazolására, hogy a sárkányt megölte, hogy nem kell tovább félni a sárkány garázdálkodásától. Jellemző aztán az a folyamat is, hogy mi lesz a bizonyítékul bemutatott három sárkányfogból, vagy esetleg magából a megölt sárkányból. Az Ecsedi-láp sárkánymondájának minden változata megegyezik abban, hogy a három sárkányfogból lett Bátor Opos (Vid) címere. Címerállata pedig maga a sárkány lett, amit a címerpajzs szélén, nem minden esetben körbevetten, gyakran a saját farkát a szájában tartó, beharapó sárkányként ábrázoltak. Az is figyelemre méltó motívum, hogy a vitéz hőstettéről meggyőződött király gazdagon megajándékozta a sárkányölő hőst, óriási kiterjedésű földbirtokot ad neki. A birtokadományozás azt jelentette, hogy az idegen vitézt, az önként segítségükre siető hőst társadalmilag-jogilag is befogadtuk, elismertük.

A *Beowulf*-monda, amellyel össze kívánom vetni a Bátor Opos—Vid, illetőleg egy helyen *András* mondáját, több részből tevődött össze.¹⁹ A monda zöme az eddikus időkben, a germán ősmondák világában, a mai Dánia területén, Dél-Skandináviában, a mai Svédország déli területein, keletkezett, az V—VI. században. A *Beowulf*-monda egyes elemeit aztán a Dél-Skandináviából, Dániából szétáramló germán törzsek elvitték magukkal új szálláshelyeikre, a Csatornán átkelő csoportjaik még Britanniába is. A *Beowulf* mondakör aztán Northumberlandban a VIII. század folyamán állt össze, de csak később, a X. században írták le; legrégibb kézírata a X. század végéről maradt ránk. A germán őshaza és őstársadalom gazdasági, társadalmi és kulturális jellemzői a maguk pogány mivoltában kerültek el ilyen formán messze területekre, ahol is az egyes részek némi keresztyén motívumokkal bővültek, úgy, mint a *Niebelung* mondakör több részlete is. A *Beowulf* „eposznak” óriási, minden részletkérdésre kiterjedő, közel két és fél évszázados irodalma van. A kutatások elsősorban nyelvi és költészettani analízisek voltak. Meghatároz-

19 Szirmay Antal: Szatmár vármegye fekvése, történeti és polgári esmérete. II. Buda, 1810. 79.

ták velük a monda történeti, művelődéstörténeti tényezőit, ezen tényezők rétegződését. Különös gonddal vizsgálták a benne előforduló személy- és helyneveket, általában a nevek világát, aminek eredményeként sikerült megvilágítani a történeti, társadalmi és kulturális háttért is. A különféle szempontok szerint végzett kutatások eredményeinek összevetése a germán őstörténet, nyelvtörténet, nem különben a germán ősvallás, mitológia kutatásának eredményeivel, minden tekintetben ismertté tették a Beowulf-mondát.²⁰ Mielőtt a Beowulf-ot összevetném a Bátor Opos—Vid mondájával, szükségesnek látom tartalmilag ismertetni. Ismertetésemben különösen azokra a tényezőkre, motívumokra mutatok rá, amelyek rokonok, ha éppen nem azonosak az Ecsedi-láp sárkánymondája egyes részeivel, motívumaival, nem különben tendenciáival.

Beowulf messze földön híres vitéz, nagyerejű lovag, *Hygelac* geat király unokaöccse volt. Bejárta a messzi tengereket és vad hullámok, fagyos tengeri viharok között, kezében hatalmas kardjával és nehéz harci bárdjával megvédte a hajósokat. Nemcsak a szörnyű viharokon lett úrrá, hanem sorra megölte azt a kilenc tengeri szörnyet is, amelyek megragadták „szörnyű karmaikkal” őt is, hogy lehúzzák az örvénylő mélységekbe. Beowulf ezért és így lett híres, a tengerjárók megmentője. Egyszer hírét hallotta, hogy *Hrothgar* dán király országában már tizenkét éve pusztít *Grendel*, ez a „mocsárlakó démon, undok idegen” (*monstrel* vagy *giant*) és már harminc nemest hurcolt el a király palotájából. Barlangjába vitte őket, ahol megölte és felfalta mindet. Grendellel senki se bírt, a szörny zavartalanul garázdálkodott. Beowulf elment Hrothgar udvarába és felajánlotta szolgálatait a királynak. Sikerült is pusztá kézzel legyőznie Grendelt. A küzdelemben halálos sebet kapott Grendel anyja mocsári barlangvárába menekült, ahol aztán meg is halt. Grendel anyja, a „szörnyek szörnye”, megbosszulandó fia halálát Hrothgar udvarára tört és elragadta, majd megölte és felfalta a király legjobb barátját, *Oeschert*. Beowulf újra felajánlotta segítségét, részben azért is, hogy bizonyítsa Grendel elpusztítását. Beowulf a mocsárba vetette magát, a támadó vízi szörnyek egész sorát vágta le, mígnem Grendel anyja megközelíthetetlennek hitt barlangjába nem ért. Ott aztán szörnyű harc árán, csodálatos kardjával levágta Grendel anyját is. Grendel hullája is ott volt a barlangvár sarkában. Beowulf, hogy bizonyítsa Grendel elpusztítását, a szörny hulláját magával vitte a király udvarába. Hrothgar és udvara, de az egész ország is fellélegzett, igen boldogok voltak, hogy megszabadultak Grendeltől. A király megjutalmazta Beowulfot, aki azonban nem maradt Dániában, hanem hazatért hazájába, népe, a gaetek közé (Götland). Itt Hygelac és fia *Heardred* halála után a gaetek királya lett. A hős Beowulf nemcsak Grendellel és Grendel anyjával küzdött meg, hanem — már öreg korában — megölte a kincsörző sárkány

20 Malone, Kemp: Beowulf. Read in Old English. 4. Records. With Old English Text and Modern English Translation by E. Talbot Donaldson. New York, 1967. — Vö.: Ritchie, Grivan: Beowulf and the Seventh Century. Language and Content. London, 1971.; Irving, E. B.: Introduction to Beowulf. Engelwood Cliffs, N. J. 1969.; Sisam, K.: The Structure of Beowulf. Oxford, 1965.; Smithers, G. V.: The Making of Beowulf. Durham, 1961.; Hoops, Johannes: Kommentar zum Beowulf. Beowulfstudien. Heidelberg, 1932. Stb.

„tűzokádó kigyót” (*serpent*) is, akit egy szökött rabszolga meglopott és az haragjában Beowulf országára tört. Beowulf legyőzte ugyan a sárkányt, de maga is megsebesült és sebeibe hamarosan bele is halt. Holttestét kincseivel, fegyvereivel együtt hatalmas máglyán elégették.²¹

A Bátor Opos—Vid- és a Beowulf-monda összevetése szempontjából a következő *tartalmi* párhuzamot emelem ki. Bátor Opos—Vid és Beowulf is idegen. Egyikőjük sem odavaló, mindketten felajánlják szolgálataikat a bajba jutott királynak, illetve országnak, hogy segítsenek a baj elhárításában, hogy megvédjék a királyt, az országot a veszedelemtől. Mindkét hős egy-egy vízi szörnyvel, leginkább sárkánykigyónak leírt szörnyeteggel kelt élet-halál harcra. Mindkettőjüknek igazolásul, hogy győztek, be kellett mutatnia a sárkány-szörny hulláját, vagy valamilyen testrészét. Bátor Opos—Vid, mint tudjuk, a sárkány három fogát vitte el és mutatta be a királynak. Beowulf pedig, minthogy Grandel halálos sebével anyja barlangvárába menekült és aztán ott pusztult el, csak akkor tudta az elpusztított szörny hulláját megszerezni és bemutatni a királynak, miután Grandel anyját is megölte saját mocsári várában és ott megtalálta Grandel holttestét. Szó esett már az előbbieken arról is, hogy mindkét mondában azonos motívum az is, hogy a hőseket mindkét király gazdagon megajándékozta. A királyok mindkét esetben a saját maguk és népük halálját fejezik ki ajándékaikkal azért, mert hőseink megmenették a királyt és országát, népét a pusztító szörnytől, sárkánytól. Mindkét mondában fontos tényező az is, hogy a színhely valamiféle mocsár, amiben él a sárkány-szörnyeteg. Azonos motívum továbbá az is, hogy mindkét mondában nagy szerepe van egy-egy nagy épületnek, várnak, kastélynak, barlangvárnak. A Beowulf-mondában egyenesen két ilyen nagy építményről is esik szó. Grendel a király nagyszerű palotájából, „csarnokából” hurcolta el áldozatait a mocsárban levő, megközelíthetetlennek hitt barlangvárába, kastélyába. Ott ölte aztán meg, és falta fel őket. Beowulf a király csarnokában küzdött meg Grendellel, de az halálos sebbel mocsári barlangvárába — anyja várába — menekült és ott halt meg. Beowulf a bosszút állt Grendel anyja után kutatva behatolt ebbe a mocsári barlangvárba és ott ölte meg az „anyasárkányt”, Grendel anyját. Innen, ebből a bevezethetetlennek, megközelíthetetlennek hitt barlangvárból hozta el Grendel hulláját, hogy bemutassa a királynak. Mint a Bátor Opos—Vid-mondából tudjuk, ez a bevezethetetlen, megközelíthetetlen vár az Ecsedi-láp esetében, magától érthető módon, a mocsárba épített

21 Beowulf szövegkiadásai közül két munkát használtam: Porter, John: Beowulf. Anglo-Saxon Text with Modern English Parallel. London, 1975. és Lenert, Martin (übertragen und herausgegeben): Beowulf. Ein altenglisches Heldenepos. Leipzig, 1986. — A Beowulf mondat több magyar nyelvű angol irodalomtörténet is ismertette. Közülük csak a következőkre utalok: Tanie Hippolit Adolf (fordította: Csiky Gergely): Az angol irodalom története. I. Bp. 1881. 64—70.; Voinovich Géza: Az angol irodalom története. Kultúra és Tudomány. Bp. év n. 8—9; Szenczi Miklós—Szobotka Tibor—Katona Anna: Az angol irodalom története. Bp. 1972. 6—7.; Szenczi Miklós—Kéry László—Vajda Miklós—András T. László—Ferenc Győző (szerk.): Klasszikus angol költők. I. Bp. 1986. 5—14., 813—814. — A sárkányölő hősök jellemző tulajdonságaira a néprajzi feldolgozások közül Roheim Géza: Sárkányok és sárkányölő hősök (Ethnographia XXII. 1911. 129—142., 193—209.) című tanulmányát említem.

ecsed-i várral azonosítható. Mindkét mondában konkrét földrajzi területek (Dánia, illetve az Ecsedi-láp és környéke), valamint történeti személyiségek (Hrothgar dán király, István király nálunk, illetve Mátyás király némely változatban) szerepelnek.

A két monda között a tartalmi párhuzamok mellett talán még fontosabbak a mondák *tendenciáiban* található rokonvonások. Az angol történetírás többszörösen bemutatta azokat a gazdasági, társadalmi és kulturális körülményeket, amelyek közt a Beowulf-monda egyes részeinek a VII—VIII. század folyamán, majd a népvándorlás körülményei között, de még inkább a korai feudalizmus, az angolszász időszak körülményei között szükséges volt a különféle kegyekben részesített idegeneket megkedveltetni, népszerűsíteni.²² Hrothgar dán királynak is népszerűsítése kellett a népéhez csatlakozott, vagy éppen általa behívott és különféle kiváltságokban részesített idegeneket, mindenekelőtt a gaet hőst, Beowulfot, aki önzetlenül segítségére siet a királynak és országának, megöli a dánokat pusztító szörnyeket. Beowulf és népe, illetve a hozzá hasonló kegyekben részesített idegenek ezáltal a segítő, a szabadító szerepében jelenhetett meg a dánok előtt, olyan hősök alakjában, akikről semmiféle kiváltságot, gazdag ajándékot sem lehet sajnálni; irigyelni még kevésbé. A Bátor Opos—Vid-monda tendenciája talán még jobban, tisztábban példázza mindezt. Bátor Opos—Vid a germán eredetű Gutkeled nemzetség befogadott, birtokkal, hatalommal gazdagon ellátott vezetője. A korabeli magyar társadalom bizonyára tartózkodóan viselkedett vele és nemzetségével szemben. Az idegenellenesség az István király halálát követő időszak, Péter uralkodása jellemző sajátsága volt. Nagyon is szükségét érezhették annak, hogy a magyar társadalom befogadja őket, ne hozták kényelmetlen, hátrányos helyzetbe a nemzetséget. Bátor Opos—Vid is éppen ezért segíteni jelentkezett a magyar királynál, hogy megölje az Ecsedi-láp pusztító sárkányát. A sárkány elpusztításaért nemcsak a király, hanem a nép is hálával tartozott az őket megszabadító Bátor Opos—Vidnek. A király — legtöbb variáció I. István királyunkhoz köti a történetet — nagy kiterjedésű birtokkal ajándékozza meg a vitézt, akit aztán birtokadományozás révén is befogadnak a magyar főnemesség soraiba. Erre a birtokra, birtokadományozásra — bármilyen nagy legyen is az — már nem lehet irigykedni, hiszen a hős a király és népe szolgálatával érdemelte azt ki és a hála kifejezéséként fogadta el. A mondában fellelhető anakronizmus, hogy tudniillik a Gutkeled nemzetség befogadását I. István, a szent király, a nagy törvénytevő uralkodó személyéhez kötik, holott a Gutkeledék valamivel később tűnnek fel Magyarországon, ugyanazt a célt szolgálja: István király tekintélyére, tiszteletére hivatkoznak, mint értékes, minden vitán felül álló hagyományt tárják elénk a jövővény Gutkeledék befogadását.

A két monda közti párhuzamosság igazolására azt sem szabad említés nélkül hagynunk, hogy a Gutkeled nemzetség (Cletgud, Gledguth,

22 Trevelyan, G. M., O. M.: *Illustrated History of England*. London, 1962. Beginning of the Nordic invasions. The Anglo-Saxon Conquest. 28—48., Mediterranean Influence again. The Return of Christianity. 48—69., The Second Nordic Invasion. Viking Settlement and Influence. 69—85., Beowulf: 30., 32., 67., 143.

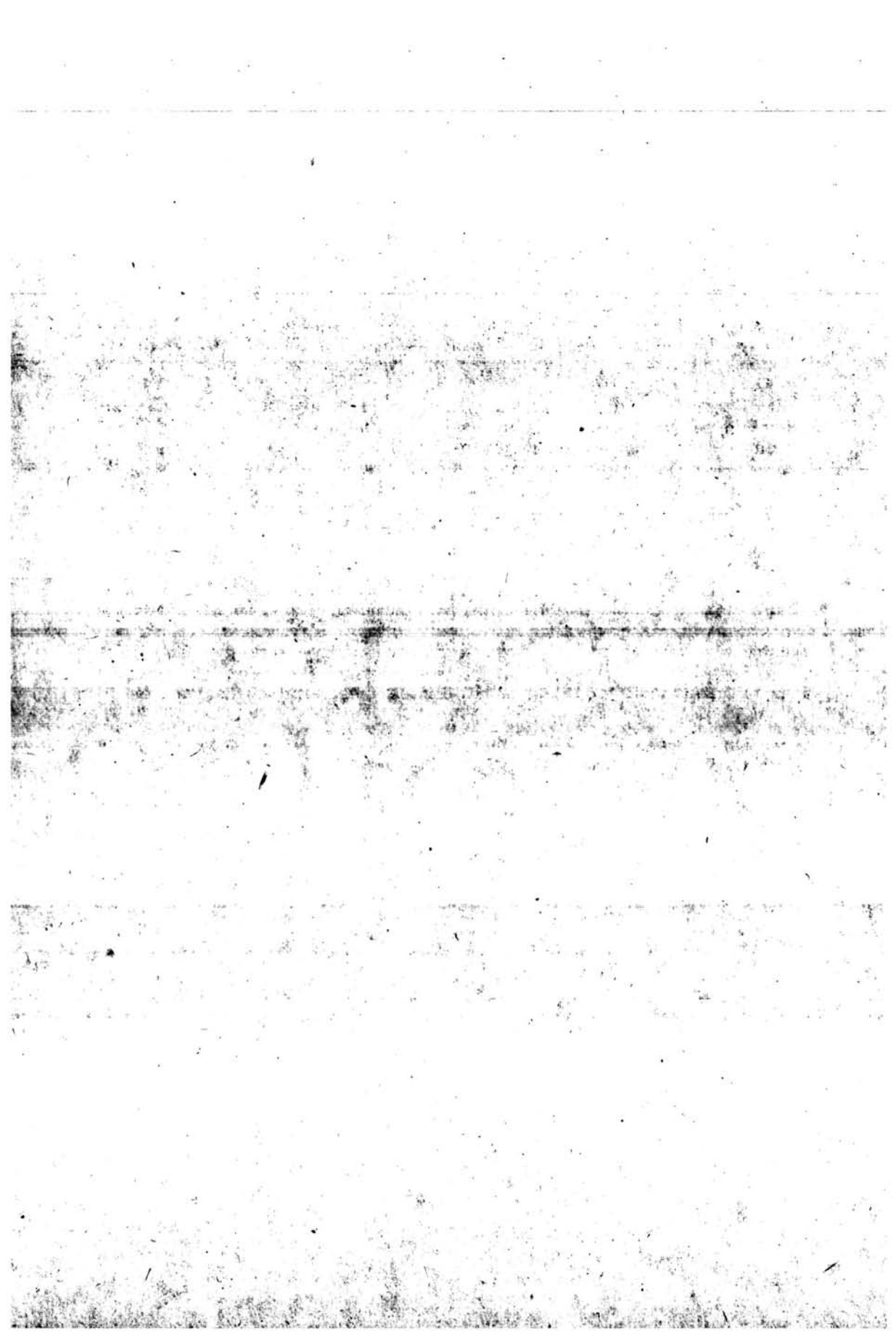
Gwthkeleth, Kutgeled) ősei Keled és Gut vitézek a „svábok földéről”, Hohenstauf várából vándoroltak be hazánkba Péter király idejében. Egyes régi szerzők szerint egyenesen Svédországból jöttek. Mindenesetre olyan helyről, ahol a Beowulf monda részei keletkeztek és ismertek voltak. Nagyon kézenfekvőnek látszik az a magyarázat, hogy a Magyarországra jött, itt nagy földbirtokokhoz jutott, különböző kiváltságokban részesült idegen nemzetségnek szüksége volt valamiféle, a Beowulf-mondához hasonló eszmei támogatásra, hogy befogadják és ne kezeljék őket gyűlölt idegenekként. Úgy vélem, hogy mi sem volt egyszerűbb és jobb megoldás ennek érdekében, mint az őshazából hozott Beowulf-monda megfelelő adaptációja, ami, ahogy azt az Ecsedi-láp sárkánymondájának kutatása is igazolja, széleskörűen elterjedt és minden tekintetben mély nyomokat hagyott maga után tárgya, tartalma és tendenciája alapján a magyar történeti mondák világában.²³

Végezetre még csak arról szeretnék néhány szót szólni, hogy Erdész Sándornak a kígyókultusszal kapcsolatos munkásságához azáltal is kapcsolódik az egész Beowulf-monda, hogy benne a kígyó—sárkány—szörny megnevezése és meghatározása ugyanolyan labilis, mint a magyar folklórban. A skandináv mitológiában — ahová végül is tartozik az egész Beowulf-história — földalatti és vízi (tengeri) szörnyekről (giant) esik szó. Leírásaikban, bár legtöbbször a kígyó jellegzetességeit hangsúlyozzák, lábakra is szólnak. Sőt, több esetben, így Grendelnél is számos anthropomorf részzel is találkozunk. A skandináv—germán mitológia szörnyei, ha kígyótestűek is és esetleg lábaik is vannak, általában nem többfejűek, lángokádással se igen keltenek félelmet, hanem óriás méreteikkel és ebből következően óriási erejükkel tűnnek ki. Ezért a nevük általában szörny, azaz, *monstrel*. Grendel is óriási termetű és erejű szörny, akire még az is jellemző, hogy minden zajt, vihart túlharsogó ordítása önmagában félelmet keltő. Nagyon érdekes, hogy a sárkány (*dragon*) elnevezést, ami pedig a hol jobban, hol kevésbé jól leírt szörnyekre leginkább ráillene, alig használják. Erdész Sándor már idézett munkájában azt a megállapítást tette, miután gondosan sorravette és elemezte a magyar és a környező népek — köztük a németek — kígyóképzetait, kígyótípusait és a hozzájuk fűződő kultikus hagyományokat, hogy a „kígyótisztelet kialakulásától egyenes út vezet a sárkányképzetekhez, de látnunk kell azt is, hogy ennek az útnak egy rövidebb szakaszában visszaáramlás is végbemegy: például a tűzokádó sárkány képzele hatással volt a kígyóképzetekre is”.²⁴ Beowulf mondájából ide vonatkozóan azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a germán—angolszász hiedelemvilágban is a kígyó (*serpent*) volt a

23 Dankó Imre: Egy történeti mondánk vándorlása. (A Báthoriak és a sárkány.) Id. m. és a hozzátalazó irodalom.

24 Erdész Sándor: Kígyókultusz a magyar néphagyományban. Id. m. 7—8. — Vö.: A szóba jöhető szavak, kifejezések angol jelentései a Hornby, A. S.—Parnwell, E. C.: An English—Reader's Dictionary (London, 1958.) szerint: *Dragon* (in old stories) wigned, fire-breathing creature. 129.; *Giant* 1. (in fairy-tales) man of very great height and size. 2. Man, animal or plant larger than normal. 177.; *Monster* 1. Wrongly shaped animal or plant; person or thing of extraordinary shape, size, or qualities. 2. (In stories) imaginary creature (e. g. half animal, half bird). 3. Very cruel person. 269.; *Serpent* snake. 389.; *Snake* long, legless, srawling reptile. 408.

kiindulópont a sárkány (*dragon*) felé. Azonban a fejlődés nem volt egyenes irányú és a kígyót nem annyira a sárkány sajátos jegyeivel (erős lábak, nagy és erős farok, több fej, lángokádó, nagy és éles fogakkal teli száj, sebezhetetlen pikkelyes bőr stb.), mint inkább óriás méreteikkel és legyőzhetetlen erővel ruházták fel. Ennek megfelelően nevezték is aztán ezeket a képzelt lényeket szörnyeknek, *monstrel*-nek, vagy *giant*-nak. A Beowulf-monda szörnyére — ahogy már érintettem is — nagyfokú anthropomorfizmus is jellemző. Nemcsak egyénileg, Grendelre vonatkozóan, hanem „társadalmilag” is. Grendel „családban él”, a nálánál is nagyobb, félelmetesebb anyja szolgálatában. Fia féltésében, hatalmi törekvéseinek kegyetlen véghezvitelében egyrészt mintha a matriarchátust, másrészt a félig-meddig mondai alakká formálódott, de a VI. században élt Brunhilda, nyugati gót királylány, majd király, főleg azonban kegyetlen fia, aztán unokái uralkodását biztosítani akaró „szörnyanya” képzetét idézné. Továbbá az is jellemző még ezekre a germán—angolszász szörnyekre, hogy általában nem mint kincsőrző sárkányok szerepelnek, hanem mint legyőzhetetlen, erejükben elbizakodott, pusztító, kártékony, gyilkos szörnyetegek. Olyanok, mint amilyen a Beowulfban olyan sokoldalúan jellemzett Grendel is volt. Ezzel szemben a magyar kígyó-, sárkány-, szörnyképzetek, köztük az Ecsedi-láp sárkányának képzete is egyszerűbb. Határozottan kígyószerűbb, egyértelműbben sárkány-lényt állítanak elénk. Egyáltalán nem, vagy csak igen kis mértékben anthropomorfak, nemüket illetőleg bizonytalanságban hagynak, családi-társadalmi életükről egyáltalán nem tájékoztatnak. Úgy vélem, ezek a jellemzők is azt bizonyítják, hogy a magyar szörny-, sárkány-, kígyóképzetek később keletkeztek, mint a germán—angolszász képzetek, amelyek az őstársadalmak több tényezőjét őrizték meg, mint a magyarokéi.

Népmonda, népi emlékezés és helytörténet

UJVÁRY ZOLTÁN

A folklór egyik rendkívül szerteágazó műfaja a népmonda. Már a műfaj meghatározása során is számos bizonytalanság, gyakran egymásnak ellentmondó megállapítások születtek. Kisebb rokon műfajok egymásba csúsznak, vagy érintkeznek, vagy teljesen fedik egymást. Az adomával való keveredés különösképpen gyakori. Ahhoz, hogy a műfajról megfelelő áttekintés készüljön, nyilvánvalóan szükség van a vonatkozó hagyomány minél teljesebb adattárára. Az elmúlt évtizedek kutatásai, helyszíni gyűjtései jól mutatják, hogy milyen gazdag anyag lappang még napjainkban is a néphagyományban. Olyan történeti személyiségről is felszínre kerültek népi elbeszélések, akiket a szakirodalom korábban nem említett. Így pl. Erdész Sándor kutatásainak köszönhető, hogy Báthori Gábor erdélyi fejedelemről több mint két évtizede a népi prózairodalom kis remekeivel ismerkedhetünk meg.¹

A népi emlékezés és a történelem eseményeinek a vizsgálata mind a kutatók, mind a nagyközönség számára valamilyen összefüggést, kapcsolatot sejtet a szájhagyomány és az írott források között. Fontos azt hangsúlyoznunk, hogy a népi elbeszélő prózában a történelemnek olyan sajátos tükrözési formáját látjuk, amelynek egészen mások a vizsgálati, kutatási szempontjai, mint a történettudománynak. A népi emlékezés történelemmel kapcsolatos adataihoz a folklórkutatás módszereivel kell közelítenünk.

A folklór művelőjét nem az érdekli elsősorban, hogy a szájhagyományban a történelmünk eseményeivel kapcsolatban fennmaradt emlékezések mennyire hitelesek — bár ez is egyik része a vizsgálatnak —, hanem azt, hogy az eseményt milyen műfajon keresztül, milyen költői, esztétikai stb. formában közvetíti. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a szóbeli költészetnek nincs vagy nem lehet fontos és pontos közlése a történelem kutatója számára.

A helyi mondák hátterében előfordulhat ténylegesen megtörtént vagy ahhoz hasonló esemény. A szájhagyomány sajátosságából következően a történet generációról generációra változhat, sőt, az elbeszélők egyéni fantáziája szerint azonos időpontban is különbözőképpen színeződhet. Ha írott források tanúsítják a hitelességet, a folklórkutató számá-

---

¹ Erdész Sándor: Báthori Gábor a néphagyományokban. Nyiregyháza, 1965.; A Báthori-család eredetmondájáról: Dankó Imre: Opuscula ethnographica. Debrecen, 1977. 170—179.

ra akkor sem az a lényeges, hogy az esemény minden részletében meg-
egyezik-e az elbeszéléssel, a mondával, hanem elsősorban az, hogy a mon-
da kialakulásában milyen tényezők kaptak szerepet, hogyan került a
néphagyományba és ott milyen funkciót tölt be.

A népi emlékezet minél távolabbi kor eseményeit idézi fel, annál in-
kább veszíti el a valósággal való kapcsolatát. A régmúltról szóló mondák
igen gyakran másodlagosan alakultak ki a történetet követően évtizedek-
kel, olykor évszázadokkal később. A honfoglalás mondaköréről egyér-
telműen bizonyítható, hogy a néphagyományba másodlagosan kerültek.
Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy mintegy ezer évvel ezelőtt nem
voltak hasonló elbeszélések a szájhagyományban. A kontinuitás az orális
hagyományban azonban évszázadok folyamán nehezen képzelhető el. Az
emlékezet felfrissítésére időről időre szükség van. Ezt segítette elő kez-
detben az egyház által életben tartott legendák, később az iskolai okta-
tás, még később, különösen egy évszázada a tankönyvek, ponyvanyom-
tatványok és a századfordulótól egy-egy helységgel, tájjal kapcsolatos
kiadványok. Ezek nyomán mindig megújult a helyi hagyomány, jó elbe-
szélők révén gyakran tovább variálódott és olykor a népi próza nagyon
szép alkotásai alakultak ki.

Az alábbiakban olyan népi emlékekről szólok, amelyek számos vo-
natkozásban kapcsolódnak a helyi történelmi eseményeknek, személyek-
nek, településeknek a múltjához. Sorrendben elsőként egy Szent Lászlóval
kapcsolatos történeti mondát emelek ki, amely egy település — *Nagyke-
reki* — nevének eredetét magyarázza. Osváth Pál feljegyzése szerint:

A „népmonda azt tartja a N.-kerei helység nevének eredetéről, hogy
midőn Szt. László királyunk holtteste saját akarata folytán N.-váradra
szállítandó volt, a holttesttel együtt jövő barátok ezen akkor telepített
helyiségnél elesteledvén, éjjelre itt maradtak: de csodák csodája mi tör-
tént? az, hogy a halottas kocsi kerekei éjszakának idején önmagukban
megindulván, a kocsi a testtel meg sem állott addig, míg a kitűzött helyre
az az a nagyvárad Szt. László templom elébe nem ért. A Szt.-László
király holttestét vivő szekér kerekeinek itt történ csodás megmozdulása
alkalmából neveztetett ezen helység Kereki-nek”.²

A Szent László királyról írásba foglalt legenda a 12—13. század for-
dulóján a magától elindult kocsival kapcsolatos eseményt a következő-
képpen mondja el: „Míglen a hívek a nyári napok hősege s a hosszú
út miatt haboztak, hogy testét Váradra vigyék-e (ugyanis az ő megha-
gyása szerint ide kellett volna temetni, de úgy látszott, okosabb a fehér-
vári egyház mellett dönten, minthogy az volt közelebb), egy fogadóhoz
értek, ahol a fáradtságtól és a szomorúságtól elaludtak. Miután elnyomta
őket az álom, a kocsi, amelyre a testet rakták mindenféle állati vonóerő
nélkül magától indult Váradra a helyes úton. Felébredvén nem talál-
ták a kocsit és vigasztalhatatlanul futkostak szerte a vidéken, amíg meg
nem találták a Várad felé magától futó szekeret, s a ráhelyezett szent
testet. Látván hát a csodát, hogy tudniillik a boldog hitvalló testét isteni
erő viszi ama helyre, ahová temetkezését maga választotta, hálát adva

---

2 Osváth Pál: Bihar vármegye Sárréti járása leírása. Nagyvárad, 1875.

annak, aki félelmetes az ő szent helyén, útjukat minden habozás nélkül Várad felé vették.”³

A legenda nyilvánvalóan nem tartalmaz valóságmagot. A történet a Szent Lászlóval kapcsolatos legendáriumban maradt fenn, amely révén a néphagyomány mondája mindig meg-megújult Biharban. Osváth Pál könyve is hozzájárulhatott a monda fennmaradásához. A Nagykereki névénék magyarázatában a legenda konkrét helyhez való alkalmazását figyelhetjük meg. Az ilyen variációk kialakulása a népköltés jellemző folyamatához tartozik.

Szent László királyról egy másik legenda szélesebb körben ismeretes a magyar nyelvterületen. Ez László királynak a kunokkal folytatott harcaihoz kapcsolódik. A történetnek a hagyományban való folytonosságához nagymértékben hozzájárultak a Szent László életéről, csodás tetteiről szóló prédikációk és különböző írások, nyomtatványok. Figyelemre méltó, hogy Temesvári Pelbárt erdélyi népmondaként mondja el Szent László hadakozását a kunokkal és az alábbi monda is egykori erdélyi kapcsolatokra mutat. Az al-dunai Hertelendy-falván (Vojlovica) jegyeztem fel 1966-ban egy 80 éves székely asszonytól, aki szép Mátyás-mondákat is előadott. A hagyományt őrző Kovács Júlia írástudatlan apjától hallotta a történetet, aki családjával a múlt század végén (1883) a bukovinai Andrásfalváról települt át az Al-Duna-mentére. A monda nemcsak az általánosabban ismert motívumot — az aranyak kővé változtatását — s a győzelmet mondja el, hanem azonkívül tartalmaz még két csodatételt. László király a győztes seregnek ételmet és italt teremt: bivalycsorda jön elő imájára és kardja éle nyomán forrás fakad a sziklából.

Úgy gondolom, hogy hasznos adalékul szolgál a bemutatásra kerülő mondai variáns a Szent Lászlóval kapcsolatos hagyomány vizsgálatához. A mondát magnetofonszalagon is rögzítette, amelyet — egészen csekély, stiláris módosításomtól eltekintve — az adatközlőm a következőképpen mondott el:

„Anyáméktól hallottam, hogy ő szent király volt és egy fejjel nagyobb volt, mint a többi vitézek.

Az akkori időben nem úgy volt, hogy katonának besorozták és menjen katonának a háborúba, hanem a király ment legelől. Akkor már olyan nagy volt Magyarország, hogy három tenger mosta a határát. Itt meg a kunok bejöttek és ezt a délvidéket rabolták. És ő nem tudta, mert akkor se telefon nem volt, se semmi, hanem véres kardot hordoztatott az országban, hogy menjenek, mert veszélyben van Dél-Magyarország. Vitték a menyecskéket, meg a gyermekeket lóháton. Rabszíjra rákötözték és úgy vitték.

Amikor a király megtudta, megsarkantyúzta a paripáját:

— Utánam vitézek, utánam magyarok! Ne engedjék, hogy elvigyék a mi gyermekeinket!

— Bízunk az istenben, majd ő megsegít!

Mikor jöttek, jó napokig, akkor előrement egy futár és azt mondta:

---

3 Árpád-kori legendák és intelmek. Budapest, 1983. 99—100.

— Uram, Királyom! Késő, azon félek, nem érheted utol a kun el-
lenségét.

És azt mondja Szent László:

És akkor az egész népnek kiadta, hogy kitartás, utol kell érjük! Nem
szabad megengedni, hogy elvigyék őket!

És akkor jöttek, alig faltak valamit, de már akkor el is fogyott a ta-
risznyába való, mert ők nem gondolták ám, hogy olyan hosszú utat kell
megtegyenek. Mikor aztán ideértek Becskereken erről, hát akkor porfel-
leget látott végre a távolból. Örömmel kiált fel: Ott a pogány, ott van!
Megsarkantyúzta roppant paripáját, és a többi népek követték a példáját.

Mikor a kunok megtudták, hogy jön a magyar sereg, lecsatolták,
eldobálták az asszonyokat, gyermekeket, csak hogy pusztá életüket meg-
menthessék. Hát akkor hajtottak. Igen ám, de az ő paripáik már ki voltak
fáradva, és eltalálták ők, hogy aranyat szórnak el a földre.

És szórtak is aranyat. És akkor Szent László tudta, hogy a katonaság
leszáll az aranyért, hogy szedje fel. Felfohászkodott az égbe, hogy uram-
isten, változtasd az aranyat kővé.

Mikor szedik felfelé, hát kerek kövek.

— Megálljatok kunok, úgy becsaptatok, hogy követ akartok ne-
künk adni?!

Akkor aztán utolérték őket a lugosi erdőben. Ott aztán üssétek-vág-
játok! Ne maradjon belőlük senki, csak egy!

Hát a vezetőt nem bántották, mert akárhogy bele voltak kesered-
ve az üsd-vágdba, mégis királynak szót fogadtak, meghagyták. Akkor a
király odament, azt mondja:

— Téged nem bántalak. Légy hírmondó messze kun országban. Hogy
jajj annak, ki a magyart háborgassa!

Akkor odament egy fő ember, azt mondja:

— Uram és királyom, ne haragudj, hogy szólok, de a nép olyan éhes,
hogy márhogy már nem tudjuk, mit csinálunk. Talán éhen kell meghal-
nunk.

— Ne búsuljatok, gondoskodik az ég rólunk. Csak míg visszatérek, ne
zúgolódjatok!

Akkor ő elment a hegy aljába, ahol hegyek voltak, imádkozott han-
gosan. Kérte a jó istent, hogy küldjön nekik ennivalót, mert elpusztul-
nak, oda lesz Mária országa. És amikor ezt elimádkozta, felállt a térdéről,
hát hall nagy bőgést az erdőben. Odament, hát egy csomó marha ... nem
marha volt, hanem bivaly, bivalycsorda.

— Öljétek le őket, éhező vitézek, mert a jóisten küldte őket nektek!

Azoknak aztán nem kellett kétszer mondani. Sütték, főzték. A lóra
ültek, a nyereg alá tették, úgy puhává csinálták, ették a húsokat. De hogy
ők szegények nagyon éhesek voltak, úgy gondolták, ha eszünk, igen ám,
de akkor víz is kellett volna, ha lett volna. Akkor azt mondja egy bátor:

— Uram és királyom, enni már ettünk, de szomjan el kell most vesz-
nünk.

— Ad az ég italt is, ha már enni adott, csak míg visszatérek, ne zú-
golódjatok!

Elment megint imádkozni. Kardjával kifúrta a sziklát. Amikor kifúrta, szép forrás cseregett belőle. Mára is Szent László forrásnak hívják Romániában; ma ott van. Na és akkor ittak, akkor országokat csináltak és hálálkodtak az Istennek.

S akkor bejöttek ide a városokba. Minden városban diadalkapu volt. Minden városban enni-inni adtak a katonáknak. Úgyhogy három hétre értek haza. Mindenütt, mindenütt ettek, ittak és akkor annak öröme, hogy a kunok sohase jöttek többet, hogy a kunoktól megszabadultak, a templomokban. harangoztak. Ahol picike volt a falu, vagy egy tanyán, még ott is rézcsengettyű szólt annak a tiszteletére, hogy a kunoktól megmenekültek.”⁴

A néphagyomány különböző halmokat, dombokat tatár vagy török, kuruc vagy labanc csatával hoz kapcsolatba. Így például a darvasi Bozsód pusztán van egy ún. *Testhalom*, amely alatt azok a hősök nyugsznak, akiket a tatárok legyilkoltak. Hasonlóképpen Hencida határában is van egy *Testhalom*nak nevezett hely, amely a hagyomány szerint úgyszintén az odatemetett harcosokról neveztetett el.

A testhalom helynevek számos folklorisztikai kérdést vetettek fel a kutatók körében. Az ide vonatkozó helyi mondák többnyire véres eseményről szólnak. Kétségtelenül gyakran összefüggésbe hozhatók a helység történelmének egy-egy periódusával. Részletesen foglalkozott ezzel a kérdéssel Dankó Imre.⁵

A törökök egykori jelenlétével kapcsolatban egészen nyilvánvalóan beszélnek a helynevek, a helynevekhez fűződő mondák. Így pl. a derecskei határnak Tápé felől való oldalán a Kálló mellett van egy halom, amelyről a hagyomány azt tartotta, hogy Derecske elpusztulásakor e halmon volt a török vezér sátora, s ennek az emlékére nevezték el a helyet *Sátordomb*nak. Bedő határában van egy *Törökzug* elnevezésű rész. A hagyomány szerint a törökök ott tanyáztak. Az ide vonatkozó hajdú-bihari hagyománykört Ferenczi Imre dolgozta föl.⁶

Nagybajom határában úgyszintén *Törökhalom*nak neveznek egy határrészt. Erről a hagyomány azt tartja, hogy 1659-ben e halom körül tanyázott a török had és a basa sátora ezen a halmon volt. Közeliében van a *Csatahalom*, amelyen viszont a magyar tábor volt. A két halom között volt az ütközet, amelyen először a magyarok voltak előnyben, de a török túlerő miatt a csatát elvesztette a magyar csapat.

Ezeket a példákat bőséggel sorolhatnánk tovább! De nemcsak a törökkel kapcsolatban. Pl. Furta határában a tatár pusztítás emlékére a határnak a Nagy nyomás felől eső részét *Tatár csapás*nak nevezik. Komádiban pedig ismeretes egy *Rácvágás* nevű határrész, amelyről a néphagyomány a következőket tudja: 1707-ben a rácok megtámadták a komádiakat, akik a támadásról előre tudomást szereztek, ezért Zsáka—Furta felől, a Kutas patak gázlóját kaszákkal meghányták, s amikor jött az el-

4 Ujváry Zoltán: *Varia folkloristica*. Debrecen, 1975. 186—188.

5 Dankó Imre: i. m.

6 Ferenczi Imre: *A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. A debreceni Déri Múzeum évkönyve, 1962—1964*. Debrecen, 1965. 243—265.

lenség, a kaszás részbe szorították, s levagdalták őket. Egyébként ennek az emlékére a múlt században Komádiban hajnalonként harangoztak.

Itt említjük meg, hogy Báránd körzetében egy halmot *Mátyás halmá-*nak neveztek, kapcsolatba hozva azt Mátyás királlyal.⁷

Mátyás királlyal kapcsolatban számos helyi monda alakult ki Gömörben, ahol a hagyomány szerint a szőlőhegyen megkapáltatta az urakat.

A gömöri Mátyás-kultusz külön vizsgálatot érdemelne. Mátyás király látogatása Gömör megyében termékenyítőleg hatott a néphagyományra. Számos gömöri helység büszkélkedik azzal, hogy ott megfordult Mátyás király. A Pesty-féle Helynévtárban Jéne község jelentésében *Mátyás homloka* néven ismert szántóról tesznek említést és az elnevezést Mátyás király látogatásával magyarázzák (1864).

Jéne „Mátyás király uralkodásakor már ekzisztált, miután Mátyás király uralkodásakor országolt A' Jéneij Határban ebédelt mely dülő föld az időtől fogva, maij napig is Mátyás homlokának neveztetik”.

„Mátyás homloka tető, ahol Mátyás király ebédelt uralkodásakor a' Jéneij Családnál, vagy vele, és azóta neveztetik Mátyás homlokának”.

A jénei *Abroszka-völgy*-et is Mátyással hozzák kapcsolatba:

„Abroszka völgy, mely neveztetik egy abroszról, melyet Mátyás király A' Mátyás homloka szántó föld dülő tetőn let ebédezése alkalmával őseink által terített s együttes ebédeléskor az asztalról megszerezte közbe jöttével el vit, mely völgy neveztetik azért Abroszkanak.”

Különösen Sajógömörben él erősen az a hagyomány, hogy Mátyás király a falu szőlőhegyén kapáltatta meg az urakat. A nagy király látogatásának emlékére a falu 1912-ben szobrot állíttatott. A néphagyomány erejének csodálatosan szép emléke ez, a hit egy közösségben, hogy Mátyás király valóban járt ott és amelyre századok múltán is büszkén emlékeznek az utódok. Ebben a szlovákiai magyar faluban nagy ragaszkodással ápolják Mátyás király emlékét és gondozzák a szobrot körülölelő parányi kertet, amelynek a kapuján kis táblácskán szerény betűkkel áll: *Mátyás kert*.

A gömöri Mátyás-kultusz mély hagyományát mutatja, hogy Sajógömörtől alig húsz—huszonöt kilométerre a néphagyomány alapján Putnok is jogot formál a királyi kapáláshoz. A Putnok környéki falvakban is találkozzunk azzal a hagyománnyal, hogy Mátyás király a putnoki szőlőhegyen kapáltatta meg az urakat. Így pl. Sajónémetiben — ahol szintén jogot tartanak arra, hogy Mátyás ott járt — nem kis büszkeséggel mondják, hogy Mátyás királynak Sajónémetiben volt egy kastélya és onnan látogatott át Putnokra. Puskás Farkas Károly parasztember szavai szerint: „A várhegynek az alját Tündérpataknak híjják. Ott lakott Mátyás király. Ott volt a kastélya. Onnan ment Putnokra a nemesekkel. A putnoki szőlőhegyen kapáltatta meg a nemeseket.”

Mátyás király gömöri látogatását Sajógömör, Jéne és Putnok mellett Pelsőc, Vígtelek, Tornalja is számon tartja. A híres kapáltatás a pelsőciek

7 A helynevekhez kapcsolódó mondákhoz (Darvas, Hencida, Derecske, Bedő, Nagybjom, Furta, Komádi, Báránd, Konyár: Hajdú-Bihar m.) 1. Osváth Pál: 1. m.

szerint az ő szőlőhegyükön történt. A páskaházi (Csetnek-völgy) Sebő Béla (79 é.) és Máté Gyula (64 é.) is úgy tudja, hogy Mátyás király a pelsőci szőlőhegyen kapáltatta meg az urakat. „Pelsőcön a Mál oldalban van egy nagy lapos kő. Mátyás király azon ebédelt. Most is Mátyás-kőnek nevezik. Az nem áll, hogy Gömörön (Sajógömör) kapáltatta meg az urakat. Gömör elorozta magának, hogy Mátyás király ott járt.” Vígteleke (Sajó-völgy) nevét Mátyás király látogatására vezetik vissza. „Mátyás király egyszer itt vadászott. A gazdag vadászat után a nagy hegy lábánál egy kis forrásnál vig lakomát rendezett. Vig telek ez nekem — mondta Mátyás király. Így lett a falu neve Vígteleke” (Varga Ferenc, 72 é.).⁸

Más területről a helynevekkel összefüggésben utalunk a konyári *Kinizsi rét* elnevezésre, amihez a Sárréti járás legnagyobb hőségnek, *Kinizsi Pálnak* az emléke fűződik. Kinizsi Pálról a néphagyomány még azt is tudja, hogy a kenyérmezei csata után „vad örömében két török hulláját tartva fogai között járta híres táncát”, — továbbá, hogy a Belgrádot eláruló örök közül naponként egyet nyárson megsüttetett és a többivel megétette.

A néphagyomány gyakran kapcsol valamilyen történeti eseményt különleges természeti jelenséghez, képződményhez, furcsa alakzatú képződményhez, sziklákhöz, fákhoz stb. Ez utóbbihoz említünk egy példát. A Nyitra megyei Bajmóc várának udvarában a múlt század közepén még mutogattak egy hatalmas hársfát, amelynek a koronája alatt ötven ember lócákon kényelmesen elfért. A hagyomány szerint Nagy Lajos király leánya, Mária ez alatt a hársfa alatt mondott le a lengyel trónról. „Mondatik az is, miként e hárs árnyai alatt királyaink többször tartottak országgyűlést, tanácskozmányt és törvényszéket. Az is történetileg való, hogy alatta már Bocskay és Rákóczyak gyűlésezének és alatta (Datum sub tilia nostra 1711) hivatalos iratokat bocsájtottak ki.”⁹

Végül szokásokkal összefüggő történeti néphagyományokat említünk.

Az utóbbi években idegenforgalmi látványossággá alakult a hajdúszoboszlói szilveszter esti zajkeltés, csergetés, kolompolás, durroztatás szokása. Ezt a szokást a néphagyomány a törökökkel vívott csata emlékének tartja. 1559. december 31-én egy török csapat Bárándot elhagyva Szoboszlónak tartott azzal a szándékkal, hogy a lakosokat felkoncolja, a falut kirabolja, azután fölégesse. Egy kabai parasztember ingben, mezítláb futott szilveszter éjszakáján Szoboszlóra, hogy hírül adja a törökök közeledését. Szoboszló lakossága, férfiak és nők, ifjak és idősek egyaránt fegyvert, ütő-vágó eszközt fogtak. A nők egy része a toronyba ment, hol égő lámpákat dugdostak ki körös-körül, s a harangokat félreverték, részint azért, hogy a hadakozóknak némi világosságot adjanak, részint azért, hogy a harang zúgásával a nép lelkesedését fokozzák. A török a várostól délnyugatra a Kősi folyón kívül állomásozott, s ott egy dombon ültette fel a sátorát a basa. A szoboszlóiak nagy elszántsággal rohamozták meg a törököket, s mind egy szálíg lekaszabolták. A basát egy domb alá temették és emlékeknek okáért ennek a dombnak ma is *Törökdomb* a ne-

---

⁸ Ujváry Zoltán: i. m. 182—184.

⁹ Kelecsényi József: A bajmóczi ős-hársfa. István bácsi Naptára, 1858. 146.

ve. A napjainkig gyakorolt szilveszteresti szokás is ennek a győztes csatának az emléke.¹⁰

A nagy idegenforgalmi attrakciónak számító busójárást is a törökökkel való harcokhoz kapcsolja a helyi hagyomány. A busójárást magyarázó monda szerint Mohácsot a török uralom alól a busók szabadították meg. A maszkos alakoskodók túlkölésétől, kolompolásától a törökök megremültek és elfutottak a városból.¹¹

A törökök feletti győzelemmel magyarázza a néphagyomány a zalaegerszegi húsvéti határjárást is. A néphagyomány szerint egy portyázó török csoport Zalaegerszeget el akarta foglalni. A törökök a várost körülvevő nádas, mocsaras területen elrejtőzve a húsvétot megelőző nagyheti körmenetet várták azzal a céllal, hogy lecsapjanak a határt kerülőkre és így a várórséget is könnyen megsemmisíthessék. A lakosság azonban megtudta a törökök tervét, előre felkészült a támadásra és megfutamította a törököket. Más magyarázat szerint a város alá érkező törökök láttára a lakosság egész éjjel járta az utcákat. Sípbal, dobbal, trombitával igen nagy lármát csapott. A török csapat ebből arra következtetett hogy a városban igen nagyszámú katonaság van, ezért nem merte megtámadni s elvonult a város alól. A török időkre szóló emlékezésül a zalaegerszegi határjárás nagyszombaton este 10—11 órakor kezdődött. A résztvevők a városháza előtt gyülekeztek nagy zajjal, dobolással és sípolással. Mindenki puskát vitt magával. Éjjel 12 órakor bementek a templomba, ahonnan imádkozás után magukkal vitték azt a zászlót, amelyet állítólag annak idején a törököktől vettek el, s kivonultak a csata egykori színhelyére. Ott a határjárók vezetője a határjárás okát, eredetét elmagyarázta. Ezt követően a résztvevők lövöldöztek, sípoltak, s majd a szőlőhegyre vonultak, ahonnan reggel felé tértek vissza a városba és az egyházi körmenettel való találkozás stb. után a határjárás befejeződött.¹²

A példákból jól kitűnik, hogy a néphagyomány és a történelem számos ponton összekapcsolódik, s a helynevek és a szokások, hiedelmek hátterében igen gyakran valós, hiteles történeti esemény áll. A helytörténeti kutatás fontos forrásnak tekintheti a néphagyományt, amint arra jó példát mutatott Módy György *Néphagyomány és helytörténet* c. munkája (Debrecen, 1975).

---

10 Ujváry Zoltán: i. m. 51—59.

11 Mándoki László: Busójárás Mohácson. Pécs, 1963., Ernyey József: A busójárás és más farsangi játékok. Népr. Ert. VIII. 1907. 114—126.

12 Gönczi Ferenc: Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914. 245—247.

Szent István király a néphagyományban

LUKÁCS LÁSZLÓ

Báthori Gábor erdélyi fejedelmet *Erdész Sándor* iktatta be a magyar mondavilág történeti arcképcsarnokába.¹ Az alábbiakban, Erdész Sándor mondatainak kutatásához kapcsolódva, a Szent István királyról szóló történeti mondákat mutatom be.

Államalapító, egyházszervező királyunk életében és a halálát követő évtizedekben a pogánysághoz, az ősi magyar hitvilághoz ragaszkodó tömegek körében nem volt népszerű. Életében és közvetlenül halála után népmondák aligha keletkezhettek róla. Az 1083-ban szentté avatott királynak azonban ezer esztendőn át igen erős volt az egyházi hagyományból, a rá vonatkozó legendákból szétsugárzó tisztelete. A későbbi királyok és a nemesség is gondosan ápolta az államszervező király személyéhez, cselekedeteihez, törvényeihez és a magyar koronához kapcsolódó hagyományokat. Szent István hivatalos, nemzeti, egyházi tisztelete alakította ki és táplálta a rá vonatkozó néphagyományokat. Neve, tettei, a külső és a belső ellenséggel, a pogánysággal folytatott harcai nem csupán középkori legendáinkban, krónikáinkban, történeti énekeinkben, hanem történeti mondáinkban is szerepelnek.

Szent István király alakját így mutatta be az 1280 körül keletkezett verses história ismeretlen szerzője:²

A királyok, ha meghalnak,
bevégzik uralmukat,
meg nem őrzik a hatalmat
s felséget a hant alatt.
Ám e szent, mihelyt bevégzé
a földi uralkodást,
örök dicsőségben kezdé
újfént a királykodást.

Az ifjúkor küszöbére
érkezett szeplőtelen,
majd a férfikorba lépve

1 Erdész Sándor: Báthori Gábor a néphagyományokban. Szabolcs-Szatmári Múzeumi Füzetek 1. Nyíregyháza, 1965.

2 István király verses históriája. A magyar középkor irodalma. Válogatta, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: V. Kovács Sándor. Budapest, 1984. 838–843.

nagy s dicső lett hirtelen.
Terjedt híre szerteszéjjel,
nyert zengő dicséretet:
harcban sosem érte szégyen,
vitézül vezérkedett.
És míg harcolt e világban,
jól szolgálta Istenét,
mert a jótettek sorában
lelte legfőbb örömét.

Megváltóját szívből hitte,
jelzi sok cselekedet:
a kötelesség vezette
mindünkért s minden felett.
Király volt s hit apostola:
így rótt kétszeres adót;
mindig teste-lelke ura
s nem kényeztetője volt.
Mindig Uráért buzogva
fakadtak jótettei,
gyönyörű volt szál-alakja,
még szebbek erényei.

Esztergomban ma is büszkén emlegetik, hogy Vajk az esztergomi vár *Szent István szobájában* született. Felerősítette a helyi hagyományt, hogy ezt a román kori termet Simor János érsek 1874-ben restauráltatta, Szent István-kápolnává alakíttatta.³

Az 1930-as években Szent István király ünnepén, augusztus 15. és 20. között, esténként kivilágították a *születési kápolna* külső falán elhelyezett kettős keresztet. Ugyancsak helyi hagyomány szerint Vajkot az esztergomi járásbírótság udvarán lévő kút vizével keresztelték meg Istvánná.⁴

A gyermek István, királyi elhivatottságát példázza a következő monda, amelyet Kálmány Lajos gyűjtött Szőregen a múlt század végén.⁵

Mikor Szent István gyerök vót, ű mán játékot csinált a tengör partján: várat csinált kavicsokbul. Azután a kiráj ara mönt szolgáljival égygyütt; hogy nem köszöntek neki: mögharagudott, hogy ű mán várba' van, várnak ura oszt nem köszönnek! Mijen ostobák! — asz'ongya — az embör mellett elmönnék osz'tán nem köszönnek. Osz'tán kérdözte a kiráj, hogy mit mondott?! Asz'ondom, hogy én is csak kiráj vagyok a magam várába'! Segiccsön az Isten! a mit el is kapott.

Az István királyhoz kapcsolódó történeti mondák egyik csoportja a pogányok elleni harcait örökítette meg. E mondák számos eleme a Szent

3 Homor Imre: Esztergom nevezetességei. Esztergom, 1930. 22.

4 Karsai Géza: Szent István király tisztelete. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerkesztette: Serédi Jusztinián. Budapest, 1938. III. 215.

5 Kálmány Lajos: Szeged népe. Szeged vidéke népköltészete. Szeged, 1891. III. 302.

László- és a Mátyás mondakörökből származik, csak később kapcsolódott Szent István személyéhez. A tordai nép hagyománya szerint a kunoktól üldözött Szent László aranyakat szór el, hogy egérutat nyerjen. Lovának nyolcszögű patkónyomát a Tordai-hasadéknál máig őrzi egy szikla, a *Patkóskő*. Ugyanezekkel a mondai elemekkel találkozunk a következő István-mondában, amely a veszprémi Gizella-kápolna építtetését magyarázza:⁶

Mikor a pogányok Veszprémre rontottak, csak Gizella királyné volt odahaza. Az ura, Szent István király kinn járt az országban sereget gyűjteni. De mikor neszét vette a bajnak, sereg nélkül is otthon termett. A várba persze a város laposa felől már nem lehetett bejutni, mert az ellenség minden járt utat elállt. Került hát Szent István a meredek szirtek felé. Tudta, hogy a felesége itt egy kepesztetőn szokta az ebédvizet a völgyből meghordatni. Csakhogy annyi ideje se volt már, hogy a lováról leszálljon: a pogányok észrevették és megrohanták. A felesége a nagy templomban éppen érte imádkozott. Mikor a riadalomra kifutott, Szent István már nekiugratott a sziklának. Mivel a megrémült királyné sietségeben a fényes feszületet is magával hozta, ezzel kezdett integetni, hogy az ura a lovát merre fordítsa. Így a meredek gyalogjárót szerencsésen megtalálta ugyan, de a pogányok mégis utolérték volna, ha közben el nem hányja palástját, kardját, erszényét, aranyláncát. Míg aztán a pogányok drágaságain marakodtak, meg míg a lova aranypatkóját a sziklából fessegették, Szent István szerencsésen fölért a feleségéhez. Ennek hírére a pogányok annyira megrémültek, hogy maguktól elkotródtak. Oda, ahonnan Gizella királyné a kereszttel integetett, Szent István még aznap kápolnát építtetett. A kis kápolna megmaradt egész mostanig, meg az a nyom is látható, amelyből üldözői annak idején az aranypatkót kifeszgették.

Egy hasonló palócföldi, ságújfalui monda István királyt mágikus erővel rendelkező embernek, táltosnak mutatja be:⁷

Szent István kirá' tá'tus vót. Ötet üldözték mingyig. Még Ágasváron vót, mikó elsőt harangoztak, oszt' mikó beharangoztak, ott vót szent kút-ná' (a verebélynél) oszt' a lovának a négy lába most is ott van a termés kőbe': István kiráj ugratásnak hívják.

A Tolna megyei, regölyi történeti mondában István király alakjához a Mátyás mondakör elemei kapcsolódtak. Ilyen az ostromlott várba vasalatlan kerékkel bekéredzkedő kocsis mondaeleme. Az István ellen lázadó Koppány leveretését bemutató regölyi monda egyúttal a Baranya megyei Oroszló község helynévmagyarázó mondája is:⁸

István királyról és Kupa hercegről szól ez a történet, és a regölyi várról, melynek a mai templom előtt volt egy vaskapuja, és előtte víz folyt egy mély árokban. Majsa és a Koppány felől a vároldalnak befelé mélyedő sáncai voltak, hol az őrség bántatlanul megbújhatott, ember nem

6 Sebestyén Gyula: Dunántúli gyűjtés. Magyar Népköltési Gyűjtemény VIII. Budapest, 1906. 483.

7 Kálmány i. m. 303.

8 Hegedűs László: István király a regölyi népmondában. Új Ember XLIII. 35. 1987. augusztus 30. 6.

látszott ki ezekből a mélyedésekből. Kupa herceg védte katonáival a várat, és István katonáival a Szigetdombon szállt meg. Aztán István koldus képében egy abroncstalan kerékkel bekéretőzött a várba, hogy azt megvasaltassa. A fogadóban megevett három tojást, és otthagyott a tányéron egy papírt, hogy István járt ott. Aztán megostromolta a várat, először a Szigetdombról lőttek valamilyen földönhordó ágyúval, aztán az említett várkaput lőtték, majd benyomultak. Kupa herceg menekült száguldó lován, mely emberi hangon is értett. István a mostani Oroszló táján rászólt a lóra, hogy nem őt akarja bántani, hanem csak a gazdáját. S ekkor mondta Kupa lovának: Ó, rossz ló! — Azóta Oroszló a neve Oroszlónak, István ott vágta le Kupa herceget.

Nagyberkiben (Somogy m.) ezt a mondát a községtől délre lévő szalacscai várhoz kapcsolják. Egyik szép változatát 1953-ban a 65 éves Farkas László így mondta el Szendrey Ákosnak:⁹

Anyámtól hallottam, hogy legutóbb innen verték ki a törököt Szalacsáról. Sokáig ostromolták Szalacska várát a pusztából Szent István király. Itten azonban nem ment semmire sem, mert bekerített vár volt, fallal. Ekkor valahonnan megtudták, hogy délről van egy vaskapu, és innen van összeköttetés a török hatósággal. Ő, Szent István elment kódis képében, egy számmal, bement. Összetörött egy kereke, és bement kereket kérni. Egy öregasszonyhoz ment be. Mindent kitudakolt, hogy hol lehetne mit csinálni, érdeklődött. Az asszony ebédet adott neki. A fia iskolában volt. Abban közben az asztal alatt és alá írta: „Ma bevettem Szalacska várát.” A gyermek megjött az iskolából, nézte az írást, és kérdezte az anyját: „Édesanyám, ki volt itt?” Azt mondja, egy öreg kódis, adtak neki önni, eltörött a kereke. Az volt Szent István király. Mindjárt jelentik eztet, őrség ment a kapuhoz, hogy senkit ki ne engedjenek. Közben odaért az öreg kódis, hogy viszi a kereket a vállán. Megállítják, hogy nem lehet kimenni. Ő ott rimánkodik, ott a kis számára kint. Akkor az egyik őr megfogta, azt mondta neki: Olyan orrod van, mint Szent István királynak! De osztán kiengedte, hogy menjen a szamarához. Akkor osztán a jení határban van *Sapkatötös*, nagy mocsár van, nem tudtak átvonni a Szent István király katonái. Sapkával hordták össze a tötést. Ezt a mai napig is *Sapkatötösnek* nevezik. Ekkor délről, a harmadik oldalról belőtték a vaskaput, ekkor bevették Szalacska várát. Kupa herceg uralkodott ott ebben a várban, ennek a névnapjára mindig ki lett téve egy nagy aranyökör, arany ekével, ostor van a béresgyerek kezében. Ezer évvel ezelőtt volt ez.

A fehérvárcsurgói homokbányában található ember formájú kövek kialakulását azzal magyarázzák, hogy István király könyörgésére az Isten kővé változtatta a túlerőben lévő ellenséget, a tatárokat. Ez is Szent László-mondakörből örökölt mondaelem. A 16. század első harmadában keletkezett Erdy-kódexben azt olvashatjuk, hogy László király erős imádkozással kőbálvánnyá változtatta a menekülő tatárokat. István király hasonló cselekedetéről szóló történeti mondáját a Fejér megyei Bodajkon gyűjtöttem, az 1909-ben született Barabás Pálné így mondta el:

---

⁹ 9 Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, Budapest. Lelt. sz.: 4030.

Hát az én életem az nem volt valami rózsás, mert fehérhomokot hordtunk a húgommal, és az élelmet így biztosítottuk. A fehérhomokot Fehérvárcsurgóról hordtam én is meg a húgom is. Mi árvák voltunk és elvittük Balinkára, ott elcseréltük élelemért. Meszelésre használták a németek. Tehát mint gyerek szerettem és érdeklődtem mindenhogyan, láttam ottan olyan ember formájú köveket, és így kérdeztem az idős embereket, hogy mér' vannak ott olyan kövek. Egyszer azt mondta nekem egy bácsi: Tudod, Szent István korában itt akkora harcok voltak, aztán a tatárok voltak többen. Aztán István király leborult, és kérte a jó Istent, hogy változtassa őket kővé. Mindig eszembe volt, amikor megmertem a zsákomat, már mint gyerek, hogy István király, az ország alapítója kővé változtatta a tatárokat.

Magyarországot a Moldvában élő magyarok ma is *Szent István országának* nevezik.¹⁰ Körükben, a Bákó melletti Lujzikalagorban az 1950-es években Kallós Zoltán egy István királyról szóló balladatöredéket gyűjtött.¹¹ Szövegéből arról értesülünk, hogy az ellenség érkezésének hírére István király napkelet és napszentület, azaz napnyugat felől is összetrombitálja katonáit, s indulnak a dushmaný, az ellenség elébe:

Magyar István király,
Országunk istápja,
Felköté a kardját,
Vevé trombitáját.

Kiment zajtójába,
Zudvarába lépett,
Hangozá keletre
S napszentületére,

Hogy gyűllyenek össze
Az ő gyermekei,
Az ő gyermekei,
Hadbéli fiai.

Össze es gyűlének.
Fegyver alá tette
S háborúba indult,
Dushmaný eleibe.

A moldvai magyarok farsang végi mulatságának *Szent István király napjai, nagykirály napjai* a neve.¹² A görögkeleti-orthodox egyház ha-

10 Gunda Béla: Mi a magyar? Virrasztók. Vigilia-antológia. Válogatta és szerkesztette: Lukács László, Rónay László. Budapest, 1985. 583.

11 Kallós Zoltán: Ismeretlen balladák Moldvából. Néprajzi Közlemények III. 1958. 51.

12 Wichmann Györgyné: A moldvai csángók szokásaiból. Ethnographia XVIII. 1907. 287—289; Lükő Gábor: Moldva alapításának mondáihoz. Ethnographia XLVII. 1936. 52; Lükő Gábor: A csángók. I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal. Budapest, 1936. 83—84.

gyományai szerint a nagyböjt nem hamvazószerdán, hanem az előtte való hétfőn kezdődik. A római katolikus moldvai magyarok farsangjának megnyúlását egy mondával magyarázzák: Szent László a tatárok ellen harcolt, és nem ért haza a farsang végére. Engedélyt kért a pápától, hogy ő is megünnepelhesse a farsang végét, kapott is két napot. Moldvában a magyarok azóta mindig két nappal később kezdik a böjtöt, mint a románok. Kissé eltér ettől a monda Románvásár környékéről, Szabófalváról és Jugánból ismert változata. Ennek Szent István király a főszereplője, aki nem a pápától, hanem Istentől kéri a farsang meghosszabbítását. Szabófalván a *Szent István király napjain* a fiatalság a mezőn táncol, álarcba, maskarába öltözve mulat. Románvásár környékén Szent István igen népszerű. E vidék egyik legrégebbi faluja, Kickófalva templomának védőszentje, egyúttal a falu névadója István király. A falu neve korábban Steckófalva volt, Steckó pedig az István név szlávós becéző alakja. Az előszeretettel látogatott kickófalvi Szent napi búcsúk is hozzájárultak a *nagykirály* tiszteletének terjedéséhez. Románvásár környékén Pusztina és Gajcsána templomát Szent István király tiszteletére szentelték. Így érthető, hogy főként e két községből 1944-ben a Baranya megyei Egyházzaskozárra települt moldvai magyarok körében is Szent István király szerepel a farsang meghosszabbításával kapcsolatos mondában. A mondat az 1920-ban Gajcsánán született Gyurka Mihályné így mondta el.¹³

Hát István király hosszabbította meg a húshagyatot, mert nem ért haza a családjához vasárnap estére, hanem kedden estére ért haza, úgy, hogy ő vasárnap este kellett volna megtartsa, de közben kedden este ért haza, és akkor tartotta meg a családjával a húshagyatot, mert katolikus ember vót.

Az István királyhoz kapcsolódó történeti mondák másik csoportja mélyen vallásos, alamizsnát osztó, még merénylőjének is megbocsátó, templomépítő, zarándokhelyeken buzgólkodó uralkodót állítja elénk, aki életével méltán érdemelte ki, hogy a szentek közé emeljék. Az esztergomi hagyomány szerint éjszakánként a kápolnájában imádkozott. Gyakran járt a szegények között, kenyeret és más adományokat osztott, mert jólelkű volt. A szegények úgy körülvették őt, olyan közel mentek hozzá, hogy a szakállát is megrángatták, megtapogatták rajongásukban. Utóbbi epizódról életének nagyobbik legendája is tud. Ugyancsak esztergomi hagyomány szerint, amikor egy orvgyilkos meg akarta ölni az alvó István királyt, leejtette a tört, mire a király felébredt, de megbocsátott merénylőjének. Ezt a történetet Szent István kisebbik legendájában is olvashatjuk.

Csallóközi hagyomány szerint e vidék 12 legrégebbi templomát Szent István király a 12 apostol tiszteletére építtette, amikor itt is a keresztény vallást hirdette a népnek. Ő maga a Csallóköz Vajka nevű mezővárosában lakott, amely nevét is a nagy király megkeresztelkedés előtti Vajk nevé-től vette. A monda szerint ő ültette a vajkai templomkert hatalmas som-

13 Bosnyák Sándor: A moldvai csángók mondáiból. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XIII. Pécs, 1971. 182; Bosnyák Sándor: A moldvai magyarok hitvilága. Folklor Archívum XII. Budapest, 1980. 54.

fáit.¹⁴ A csallóközi Szent István mondát az 1909-es születésű Csiba Viktor Cikolaszigeten így mondta el Timaffy Lászlónak:¹⁵

A túlsóféli Vajkárul való vagyok, ott hallottam még idesapámtul, hogy hogyan lett Vajka a mi falunk neve. Szent István királyt még pogány nevin Vajknak hitták. Szíp deli legény vót, és igen szeretett vadászni errefele is az Öreg-Duna erdeiben. Egyszer is, amikor erre járt, meglátott egy csudaszíp szarvast legelni a vízparton. Óvatosan becserkelte és meglátta a nyilával. A szarvas még egy nagyot ugrott egyenesen bele a vízbe, behuppant a magos partrul. Nagy vót a víz, minnyá el is kapta, osztán sodorta befele. Vajk meg szaladt a parton utánna, sajnálta igen, hogy elviszi tüle a víz a szíp szarvast. Amint futott, hát látja ám, hogy a sziget sarkában két ember halászik. Odakiáltotta őket, hogy vegyék a ladikjukba, osztán menjenek a szarvas után. Azok meg is tették. Má ippen beírtik, amikor a királyfi el akarta kapni az agancsát, hogy megfogja. Mondták neki a halászok, hogy ne hajúljon ki annyira, mert fölbillen a ladik. Az nem olyan ladik vót, mint a mostaniak, hanem egyhasábbul vót kifaragva, osztán könnyen beleforgott a vízbe. Úgy is lett. Alig kimondták, beleforgtak a vízbe mind. Vajk a szarvas agancsába kapaszkodott, a halászok meg a ladikba. Elkapta őket a sodrás. — Segítsig! — kiáltotta a királyfi, mer má egyszer lehúzta a víz. Az egyik halász odaúszott hozzá, elkapta a nyakánál fogva, és úszott véle kifelé a part felé. Szerencsésen ki is mentette. A másik is kiírt a fölforgott ladikkal. Ott vót nem messze a gunnyójuk, odamentek, megszáritgatták a ruhájukat. Amíg melegedtek, Vajk elmondta nékik, hogy ő a királyfi, nos meghálálja nékik, hogy megmentették az életit. Azonnyomban azt a földet, ahun a gunnyójuk vót, nékiadta, meg az egisz határt is a szigetekkel együtt. A halászok meg hálából azt a kis falut, ami ott keletkezett, rúla Vajkának nevezték el. De kisébb se feledkezett el a halászokrul. Amikor má István király lett belülle, írást is adott rúla. Azúta Vajka nemes község vót és innen ered a nemesi közbirtokosság is, ami csak most szűnt meg a föl-szabadulás után.

Fejér megyében a népszerű bodajki búcsújáróhely kialakulását István király és Imre herceg nevéhez, itteni buzgolkodásához kapcsolják. Székesfehérvár — Felsővárosban ma is emlegetik, hogy István király Fehérvárról tutajjal ment Bodajkra, mert az ő idejében Fehérvár és Bodajk között még mindent mocsár meg víz borított. Bodajkon így mesélte el a mondát Takács Mária 1931-ben született adatközlőm:

A régebbiek mindig azt mondták, hogy István király és Imre herceg együtt jártak Bodajkra. Itt már ők, az ő korukban imádkoztak, és ezért is ilyen híres ez a bodajki búcsújáróhely. Volt olyan, aki azt mondta, hogy Székesfehérvárról csónakkal jöttek, mert itt víz volt valamikor. Ezt a régi öregektől hallottam, hogy itt víz volt. Hallottam olyat is, hogy gyalog jöttek.

14 Ipolyi Arnold: Magyar műemlékek. Csallóköz műemlékei. Archaeologiai Közlemények II. Pest, 1861. 34.

15 Timaffy László: Történelmi mondák a Kisalföldről. Arrabona XVIII. Győr, 1976. 77.

Bodajkon és környékén az a hagyomány él, hogy a bodajki tóban azért nincsenek békák, mert István királyt áhítatában zavarta a békák kuruttyolása, ezért megátkozta őket. A monda egyik igen szép változatát a Bodajkhoz közeli Csákberényben gyűjtötte Udvardy János még az I. világháború előtt:¹⁶

Még mikor István kirá vót, ement ide Bodajkra a szentegyházbo imádkoznyi. Aztán ott a tóba nagyon retyegtek (brekegtek) a békák. Aztán hogy köze van a templom, nagyon behallaccott a békák retyegése. Aztán kikütte a szógáját, vagy inassát, vagy aki ott téblábol mellette, hogy mongya meg a békáknak, hogy hagassanak e. A szóga kiment, oszt aszongya a békáknak, hogy azt izeni István kirá, hogy hagassanak e!

A szóga visszament, de a békák csak tovább retyegtek. Másoccor is kiküldi a lakáját, hogy hát parancsúja meg a békáknak, hogy hagassanak e, mer István kirá odabenn imádkozik. A szóga megin üttett (úgy tett), de a békák megen csak tovább retyegtek. Mos má aszonta István kirá, hogy menny ki, oszt mond nekik, hogy mos má hagassanak e örökre, pusztújjanak innen. A szóga kiment harmaccor is a tóho, oszt, aszonta, hogy aszonta István kirá, hogy mos má hagassatok e örökre, oszt pusztújjatok innejd. Oszt akkor etakarodott minden béke onnon. Most is a múlt vásárkor, hogy odaát vótom, mer a Ferusnak köllött egy pál viselő csizmát venni, nézetem, de nem láttom békát abba a tóba. Mind epusztútak onnan.

Nem csupán István király személyét, cselekedeteit, hanem a hozzá kapcsolható tárgyakat, ereklyéket is mondák övezik. Régóta izgatja népünk képzeletét a magyar királyi korona keresztjének ferdesége, amelynek magyarázatát a Salamon Anikó által 1972-ben Hidegségben gyűjtött gyimesi csángó monda így adja meg:¹⁷

Mikor az első királyt akarták koronázni, a gyűlést megcsinálták, külországokból, mindenünnét a gyűlést. Mikor koronát akartak a király fejibe húzni, akkor ő nem akarta elfogadni, hanem elütötte, a korona eldőlt. Látod-e? A pénzen es meg vót a keresztnek az eldőlése. Azért van elferdülve, mert nem akarta felvenni a királyságot, hanem le akarta ütni a fejről. S akkor odaragadott, s hát, egyszercsak valamennyi kicsit ütték el. S akkor odaragadtak a hozzátartozók, de csak belehúzták a fejibe, csak meg kellett maradjon királynak. Nem akarta átvenni, ugye, mert nagy felelőssége van egy királynak. Nagy felelőssége. S ezen keresztül nem akarta elfogadni, s erőszakosan csak megtették királynak.

A Szent Jobbról Kálmány Lajos a múlt század végén Deszken jegyzett fel egy mondát, amely az egyházi hatástól függetlenül keletkezett:¹⁸

István kirá mikó Babilonba utazott az édös anyjával, az édös anynya asz'on'ta, hogy az Isten se' dú'theti e (a babiloni toronyt). Szent István ezön annyira megbosszankodott, hogy pofon vákta az édös anynyát, azé' vágatta, le a maga kezít, a mölik még most is mögvan.

16 Udvardy János: Mondák. Magyar Nyelvőr XLI. 1912. 199.

17 Salamon Anikó: Gyimesi csángó mondák, ráolvasások, imák. Budapest, 1987. 39.

18 Kálmány i. m. 302.

A helyi hagyomány szerint Esztergomot Párkánnyal a Duna alatt alagút kötötte össze, melyen át már István király is közlekedett. Sőt, a garamkövesdiek úgy tudják, a Garam alatt folytatódott az alagút, így István király Garamkövesden is járt. Az esztergomi bazilikában Szűz Mária oltára a monda szerint onnan nyerte a nevét, hogy István király e helyen ajánlotta fel országát Máriának.¹⁹

A pannonhalmi attemplom *Szent István székében* a hagyomány szerint a nagy király is ült, ehhez az a hiedelem fűződik, ha valaki beleül, hát- és derékfájása elmúlik.²⁰

Székesfehérvár környéke, a Mezőföld a honfoglalás után a fejedelmi szállásterülethez tartozott, majd a magyar királyok birtoka lett. Vizteleky Gábor vajtai juhász még 1983-ban is így emlegette a Mezőföldet: „Ez volt István királynak a törzsökös birodalma.” Valójában ez a birodalom az egész magyar nyelvterületre kiterjedt, ahol a nagy király tisztelete, miként az itt bemutatott mondák is igazolják, ma is él.²¹

---

19 Tisovszki Zsuzsanna (Balassa Bálint Múzeum, Esztergom) szíves levélbeli közlése, 1988.

20 Karsai i. m. 228.

21 Az európai párhuzamokhoz: Dobos Ilona: I. Istvánról szóló mondák Európában. Hajdú-bihari Napló, 1975. augusztus 24. 12.

Rémalkotó néphagyomány?

(Egy kutyafejű mitikus lény nyomában)

MOGYORÓSI SÁNDOR

A XX. század utolsó évtizedeiben úgy tűnik, mintha az emberiség — amint azt történelme folyamán oly sokszor megesett — ismételten a „világvége hangulat” válságával küszködne. A nukleáris világháború réme, a természeti csapások, az ismeretlen járványos betegségek felbukkanása, az ökológiai katasztrófák fenyegetése rövid ideig tartó, ám annál intenzívebb hisztérikus sokkot vált ki a közvéleményből. Ez a hangulat a nyolcvanas évek Magyarországra is általánosnak mondható. A kortárs művészet dekadenciája, az ifjúság kilátástalanság-hangulatát csak súlyosbítja a gazdasági válság; az átlagember — korára való tekintet nélkül — egyre növekvő érdeklődéssel fordul a vallás, a divatozó misztikus irányzatok, a sámánizmus, a szekták bevált, vagy forradalmian újnak ígérkező világmagyarázatai felé. Különösen a fiatal korosztály az egyre növekvő számú fantasztikus horrorfilmekben vezeti le a „világvége-hangulat” feldolgozatlan feszültségeit. Úgy tűnik, mintha az elmondottak elsősorban a nagyvárosi, városi kultúrára és közérzetre lennének igazak, de ha az urbanizációs hatásokkal, a megnövekedett mobilitással és információ-áramlással számolunk, akkor szembesülnünk kell azzal, hogy a hagyományos paraszti kultúra nyújtotta alapon ezek a hatások a mai falusi szellemi életben is világosan észlelhetők.

1983-ban Nyíregyházán felejthetetlen élményben volt részem, amikor lehetőségem nyílt arra, hogy megtekintsem *Szendró István: A Vérbíró* c. előadását. A Haynauról szóló fantasztikus történet borzalomvilága, a művész teljes azonosulása a megjelenített alakokkal, maradandó élményt nyújtott az előadás valamennyi nézőjének — de helyesebb talán, ha a résztvevő kifejezést használjuk. Ez az élmény évekkal később is arra ösztökélt, hogy néprajzusként „terepre menjek”, s tanulmányozzam azt a paraszti hagyományt, mely *Szendró Iván* remek előadásának anyagát szolgáltatta.

A szerző hosszabb időt töltött a szatmári Nagygéc (volt) és Csenger-sima környékén, ahol összegyűjtötte, és egészségre formálta a Haynauval és Grosszmann Sámuel bérlővel kapcsolatos néphagyományt. Gyűjtése eredményét *Szendró* 1980-ban a *Valóság* harmadik számában közzétette, majd színpadravítható anyaggá formálva a gyűjtési területen (Csenger), majd Nyíregyházán és az országhatáron túl: Párizsban és az Egyesült Államokban is bemutatta. Az előadását *Szendró* mítoszként határozza meg, magát pedig — teljesen azonosulva az előadott történettel — mítoszvivőnek nevezi. A *Vérbíró* kitűnő előadása méltán arat mindenhol elsöprő

sikert, annál is inkább, mivel a szerzőnek sikerült a helyi hagyományhoz kötődő történetet — vagy történetfoszlányokat (ahogy ő maga hangsúlyozza) — egyetemes érvényűvé vonatkoztatnia.

Természetesen, egy — akár kiemelkedő — művészi élmény nem elegendő ok arra, hogy a néprajzos azonnal a terepre siessen, és ellenőrizze a felhasznált folklóranyag meglétét, vagy hiányát. Érdeklődésemet a Csenger és Nagygéc (volt) környéki hiedelemvilág iránt az motíválta — azon túl, hogy a szerző az előadást megelőző beszélgetés során a hitelesség igényével lépett föl —, hogy a Vértörő történetének egyik főszereplője egy kutyafejű mitikus lény: *Hajnó kutyafejű leánya*.

A folklorista szemében ez a tény önmagában azért izgalmas, mert a magyar népi hitvilágnak nem sajátja az antropomorf kutyafejű mitikus lények megléte, így hát szinte hihetetlen, hogy a kutatók figyelmét mostanáig elkerülte volna e sajátosan helyi, napjaink recens hagyományában még fellelhető alak.

A magyar népi hitvilágban a kutya-motívumot vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy a kutya a mitikus lényekkel való összefüggésben elsősorban a hitvilágunk újabb, a boszorkányhittel kapcsolatos rétegében bukkan föl. A régészek és folkloristák által egyaránt kutatott, a honfoglaló magyarok „kutya vére” történő szövetségkötése, valamint a honfoglalás-kori kutyasírok problémája megítélésem szerint nem áll kapcsolatban a kutyafejű mitikus lények kérdésével.¹ Ugyancsak más problémakört érint a 'kutya' és az 'eb' szó használata nyelvünk káromkodásaiban.²

A boszorkányperek irataiban, akárcsak a recens hagyományban gyakran találkozunk a boszorkányok „kutya képben” való megjelenésével.³ Ugyancsak gyakran bukkan föl a kutya a kísértet-történetekben, ahol a kísértet fehér, vagy fekete nagytestű kutya alakjában jelenik meg.⁴ A kutya és az ember legszorosabb kapcsolata a magyar hitvilágban talán a hortobágyi hagyományban lelhető föl, ahol a veszett kutyát küldeni és elküldeni tudó gyógyító pásztorokról van szó. Ugyancsak a Hortobágyról származik az az adat, amely a „kilenc kutyafiú ember által való kipiseléséről” szól.⁵ E tények ismeretében tehát a nagygéci adatok, amelyek egy kutyafejű lányról szólnak, meglehetősen egyedülállóknak tűnnek. Egyedül nyelvünk 'kutyafejű tatár' kifejezése mutat e kérdésben némi útbaigazítást.⁶

1 Bálint Cs.: A kutya a X—XII. századi magyar hitvilágban. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve I. Szeged, 1971., 295—315.

2 Prikkel M.: A „kutya” a magyar szólásokban. Magyar Nyelvőr XXIV. 1895., 27—33., 71—77., 264—270., 304—312.

3 Bornemissza P.: Ördögi kísértetek Bp., 1977. 28. Erdész S.: Állattá változások a nyírségi népi hiedelmekben. A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve I. 1958. Nyíregyháza, 1960., 215—227. Ipolyi A.: Magyar mythológia Bp., 1929., I., 116—117. Komáromi A.: Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Bp., 1910., 475., 627., 689. Luby M.: Bábaelte babona Bp., 1983., 55—56.

4 Dömötör T.: A magyar nép hiedelemvilága Bp., 1981., 90.

5 Barna G.: Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. Bp., 1979., 42., 50., 53—54., 63.

6 Beke Ö.: Kutyafejű tatár. Ethnographia, 1946., 90—91.

A környező népek hagyományát vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy elsősorban a keleti és délszláv népek hagyományában jelenik meg jól megragadhatóan a kutyafejű antropomorf alak — a román hagyományban szláv átvétellel számolhatunk.

A kutyafejű istenek és mitikus lények jól ismertek számunkra az antik hagyományból. Elegendő, ha itt csak utalunk az egyiptomi Anubisz istenre, vagy a görög Cerberusra, az alvilág kapujának őrzőjére, akit Heraklész győz le, Hekaté három kutyafejére stb.⁷ Az antik civilizációk, akárcsak a korafeudális Európa, a keleti puszták kevésbé ismert területeit népesítették be kutyafejű, vagy farkasfejű népekkel. A legkorábbi orosz krónikák — akárcsak az európai tudósítások — gyakran beszámolnak a kutyafejű nomádok támadásairól és rémtetteiről. Alig pár évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy a magyarok ugyanolyan jelzővel illessék a keletről támadó ellenséget, amilyennel korábban a magyarokat illették (kutyafejű tatár). Úgy tűnik, hogy az európai hagyományba a kutyafejű lények meglétét ez a jelenségkör — ti. az ellenséges pogány nomád népek kutyafejjel való elképzelése és bemutatása — közvetítette.

A magyarral szomszédságban élő népek közül a kutyafejű lényekről elsősorban a kárpátukránok déli etnikai csoportjainál, valamint a délszlávoknál találunk adatokat. Az előbbieknél elsősorban a népmesekincsben, az utóbbiaknál pedig a hősi epikában, mondákban bukkannak föl a *pesoglavcy*, *pjasoglavci*.⁸ Mindkét nép a nomád vagy türk ellenséget vélte kutyafejűnek látni.

Amint arra *Kratzenbacher Leopold* kitűnő monográfiájában rámutatott, az ortodoxoknál a kutyafejű lényekbe vetett hitet Szt. Kristóf tisztelete is táplálta — jóllehet ennek a kultusznak a tudatbeli gyökerei egészen máshonnan erednek.⁹

Az elmondottakból megoldásnak kínálkozik egy interetnikus átvétel föltételezése. *Fényes Elek* 1851-ben kiadott *Szótárában* az adott településekre vonatkozó adatok arról beszélnek, hogy e falvakban — jóllehet vegyes vallású népesség lakja őket — túlnyomó többségben vannak a reformátusok.¹⁰ Igaz, hogy *Fényes* Nagygécen, Simán, Csengeren görög katolikusokat is említ (elenyésző számban), akiknek nyelvi hovátartozásáról semmit sem tudunk. Elvileg azonban nem lehet kizárni egy kárpátukrán közvetítést, amelyet a református magyarság magáévá tette, s napjainkig megőrzött. Azonban a részletesebb, konkrét adatok hiányában ezzel a feltételezéssel továbbiakban nem foglalkozom.

A terepmunka megkezdése előtt a Mátészalkai Szatmár Múzeumban tanulmányoztam *Luby Margit* kéziratot hagyatékát (köszönetet mondok Farkas József igazgatónak a kutatáshoz nyújtott segítségéért). Elképzel-

7 Kerényi K.: Görög mitológia. Bp., 1977. Kretschmer, F.: Hundestammvater und Kerberos (I. und II. Teil). Studien zur Kulturkunde IV. Stuttgart, 1938. Graves, R.: Görög mítoszok I—II. Bp., 1981. Milev, V. F.: Značeniye sobaki v mitologičeskich verovanijach. Drevnosti VI., 1876.

8 Red.: Ladizsec, V. I.: Skazski Verchoviny. Uzsgorod, 1970. Kretzenbacher, L.: Kynokephale Dämonen südosteuropäischer Volksdichtung. München, 1968.

9 Kratzenbacher, L.: 1968., 58—71.

10 Fényes E.: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és puszta betűrendben körülményesen leíratok. Pest, 1851.

hetetlennek tartottam, hogy a szatmári táj e kiváló ismerője nem figyelt volna föl a „kutyafejű lány” alakjára — amennyiben az valóban föllelhető a csengeri, simai, nagygéci hagyományban.

Luby Margit 1947-ben gyűjtött Nagygécen és környékén. A hajdani Haynau-birtokon e kiváló folklorista számos mondát jegyzett föl az egykori birtokosról, a Vértörősről. Ez az anyag mélyebben is foglalkoztatta *Lubyt*, mert cédulái, levéltári, a korabeli sajtóban napvilágot látott adatokat is tartalmaznak, Azonban a Haynau kutyafejű lányáról szóló hiedelemről nincs tudomása. Ezt azért is biztosra vehetjük, mert a kéziratok hagyatékaiban szerepel egy dolgozat, melynek címe: *Kutya Bercsényi szokincseiben*. Íme néhány, vizsgálódásunk témájához kapcsolódó mondat a dolgozatból.

„Babonás hagyomány szerint van boszorkány, s az képes átlátni . . . . Hogyne élt volna vele Bercsényi Miklós is! Sőt, a káromkodás megtoldja a tévhitet azzal, hogy nemcsak kutyává képes a boszorkány változni, hanem attól is származik. Az *ebadta*, *eb az anyjok*, *ebanyájú*, *eb az anyja*, *kutyacsínálta*, *eb agyában szült* káromlások mind ebbe a gondolatkörbe tartoznak. Különösen érdekes az utóbbi kettő. Nem tudom eldönteni nem-e csak téves közlés. Viszont az *eb agyában* születés ténye még szemléletesebbé teszi az ebtől való származást.”¹¹

Tehát sem Haynauval, sem pedig a kutyamotívummal kapcsolatban a nagygéci gyűjtése során *Luby* nem találkozott a kutyafejű lány alakjával.

Terepmunkám során Nagygéc környékén nem sikerült rátalálnom a kutyafejű mitikus lény nyomára sem a Haynau-hagyományban, sem pedig más összefüggésben. A Haynau-lányra vonatkozó hagyományra jellemzőnek tartom a következő *Luby*-cédulát: „Jánya is vót, egy vénkisasszony. Regényből olvastuk, hogy igen csúnya volt!” *Luby* 1947-es gyűjtése, *Szendró* 1980-ban publikált gyűjtése, *Pálfy B.* 1982-ben végzett gyűjtése (köszönetet mondok neki, amiért felvételeit rendelkezésemre bocsájtotta), és saját terepmunkám (1985) tapasztalatai alapján arra a következtetésre kellett jutnom, hogy a Nagygéc környéki néphagyomány a 80-as évekig nem ismerte a kutyafejű mitikus lényt, ahogy nem ismerte a Hajnó mitikus alakot sem az ua diftngus a Felső-Tisza-vidéki tájszólásban ó-nak hangzik). A Haynau személyéhez kapcsolódó mondák és történetek nem a hiedelemtörténetnek, hanem a történeti mondák műfajába sorolhatók.

Azért láttam szükségesnek ezt leszögezni, hogy meghúzhassuk azt a választóvonalat, amely a hagyományos paraszti kultúra szellemi termékeit a művészi fantázia termékeitől elválasztja. Pontosabban, hogy elszigetelve vizsgálhassuk a paraszti hagyománynak egy olyan — teljesen új — rétegét, amely intenzív külső beavatkozás nélkül nem jöhetett volna létre, és az adott falvak közösségei nem tették volna azt a pusztuló hagyományos szellemi kultúrájuk részévé. Azért kellett *Szendró* működését külön hatásként meghatározni, mivel ő remek empátiás képessége ellenére is alapvetően más kulturális értékeket, látásmódot közvetített a szatmári paraszti közösségek felé.

¹¹ Mátészalkai Szatmár Múzeum *Luby M.* IV/2., 29.

Lássuk hát, melyek azok a tulajdonságok, amelyekkel a Nagygécen és környékén élők Haynau lányát felruházták! (Református falvokról lévén szó, ma már lehetetlen megállapítanunk, hogy az adatok mennyire támaszkodnak a szájhagyományra, illetve mennyire merítenek az irodalmi művekből. Az utóbbiak szerepét korántsem szabad elhanyagolnunk!)

Haynau lánya: a) szép, derék, sudár, csinos; b) megsajnálta az embereket, hogy ilyen rossz szívű volt az apja; olyan jószívű volt; c) normálatlan torzszülött az apját ért átkok miatt, nagyon csúnya. Egyes adatközlők úgy tudják, hogy Haynau lánya szőrös volt. Ezt a tulajdonságot nem tartom jellemzőnek, mivel az adatok túlnyomó többsége azt tanúsítja, hogy az utóbbi vonás Groszmann Ilonkára, a Haynau-birtok későbbi bérelőjének, Groszmann Sámuelnek lányára vonatkozott, s csak interferencia útján kerülhetett át később a Haynau-lány alakjára. A szőröslány motívum továbbfejlődött variánsaként jelentkezhett a kutyafejű lány változat, melyet *Szendró* közlésében is mindössze egy adatközlő, bizonyos Gál Elemér említ. A Gáltól származó adatok egymáshoz rendkívül színesek és szuggesztívek.

A Haynau-lány alakjának vizsgálata után ismerkedjünk meg a helyi hagyomány egy másik női mondaalakjával, *Groszmann Ilonkával*, akiről a helybeliek annyit tudnak, hogy a) szőrös arcú, szőrös mellű volt; b) borotválta az arcát; c) olyan férfitípus volt — mindig nadrágban járt, lóháton, kutyaikkal; d) egyszer nő, máskor meg férfi volt. Groszmann Ilonkát a néphagyomány ennél árnyaltabban nem jellemzi. Belső tulajdonságairól legfeljebb annyit tudhatunk meg, hogy szégyenlős volt: szégyellte szőrös testét.

A következőkben a *Haynauhoz* kapcsolódó hagyományanyagot vesszük vizsgálat alá. Mielőtt a helyi folklórnak ezt a részét elemeznénk, nézzük meg *Luby Margit* gyűjtéséből a Ferenczi Lajostól származó anyagot:

„Haynau volt 49 után a Vértörő. Itt Majláthé volt az egész határ. Kisgéc, Szekeres, meg a többi mind, amit megvett. Nem is fizetett az azért soha. Szekeres, Kisar, Zajta, Sima mind a Haynaué lett. Nagyszál ember volt, pórén járt nyárban az erdőn-mezőn; majd kétméteres tölgyfabot a kezében, ha árokhoz ért, a botot leszúrta az árok közepibe, úgy vetette át magát az árkon. A karján hordott magával valami lebernyeget, ha éppen jön valami nőszemély, azt magára kanyarította. Mánias ember lehetett. A botot tán mindenki látta a faluban, mert a Haynau-kastélyban még az utolsó években is (1944 előtt) ott állt a házban. Mindenki tudta, hogy ez a Haynau báró botja volt, nem nyúlt hozzá senki.

Próbált Haynau járni az urakhoz, de azok nem barátkoztak vele. Olyat is hallottunk — nem egyet —, hogy kiizent, hogy nincs itthon senki, pedig csak Haynaut nem akarta beereszteni. Félték is tán tőle, hogy annyi jó magyar tábornokot kivégeztetett. De nem is bízott az senkiben. Minden cselédsége német volt. Nemcsak a belső, hanem a külső is: kovács, kerékgyártó, bérese annak mind katona volt. Úgy hozta őket magával. Magyarul nem tudott abbul egy se. Ha mezőn magyart talált, mingyárt mondta: — Te kutya magyar! Kerülte azt mindenki. A sok németje itt maradt 67-ig. Akkor pusztultak el innét az emberei. Könnyű volt neki katonákkal berendezkedni, hiszen osztrák tábornok volt.

Itt nem bántotta senki, de Angliában a gyári munkások helyettünk is megverték. Olvastuk! Még egyet tudunk róla: mindig cukor volt a szájá-

ban, enni meg nem evett sehol, félt, hogy megmérgezik. Még az orvosságot is előbb a komornyiknak kellett megkóstolni, úgy féltette az életét.

Volt azért olyan úr, aki barátkozott vele! Ott volt Kovács Edus! A csengeri piacon találkozott Haynauval. Az épp egy csomó bocskort vásárolt, azt vitte a karjára akasztva. Kovács Edus átvette tőle, úgy vitte ő maga a Haynau után. Ennek a családját az utolsó időkig csak bocskoros Kovácsoknak emlegette a nép itt is, meg a szomszédos faluban is. Hogy azután a Trianon határt vont, a Kovács családjáról is megfélemedtek lassan, de az öregek még tudják.”¹²

A nagygéci hagyomány *Haynau külsejére* vonatkozóan a következő motívumokat őrizte meg: magas, sovány, bajszos, szakállas, pórén járta erdőt-mezőt nagy tölgyfabottal a kezében karján lebernyegyet viselt. Ezeket a tulajdonságokat a helyi közvélemény a *mániás* fogalom alá vonja.

Arról, hogy *Haynau hogyan jutott hozzá Majláth-birtokhoz* a nagygéci hagyomány azt tartja, hogy: a) vérdíjként kapta; b) pénzért vette, de sohasem fizette ki; c) Majláthtól kapta, hogy kegyelmezzon meg neki, ám mégis kivégeztette.

A *Vérbíró szociális elszigeteltségére* világítanak rá a következő motívumok: „... Próbált Haynau járni az urakhoz, de nem barátkoztak vele az urak...; ... nem is bízott itt senkiben, minden cselédsége német volt...; ... enni meg nemigen evett sehol, félt, hogy megmérgezik...”.

Haynau természetesen a nagygéci birtokon is követett el rémtetteket: a) fogva tartotta a lányát, mert az jószívű volt; b) aki a földjére lépett, azt kivégeztette; c) magyar honvédek végzett ki; d) magyar tiszteket végzett ki vagyonszerzés céljából, vagy magyargyűlölettől sarkalva; megöletett vagy el akart pusztítani volt szabadságharcosokat, mert beleszeretett a kedvesükbe; f) német hóhért tartott; g) darálógépezettel (?) végeztette ki az áldozatait.

A *Vérbíró rémséges birodalma* birtokának határánál kezdődött. A birtokát állandóan gyalogszerrel róttá, s ha találkozott valakivel, azt a) kivégeztette; b) legalább leszidta, s megsértette magyarságában. A rémbirodalom a kastéllyal folytatódott, ahová a Vérbíró gyakran bezárkózott, s még a bérlőit sem engedte be. Az igazi rémbirodalom azonban a „véres szoba”, amely a következő motívumokban ragadható meg: a) veresre festett, rászáradt vértől pirosuló, vértől csöpögő fal; b) véres szőnyeg; c) tönkő, bárd, fegyverek; d) padláson a halottak elásott csontjai. Egy másik variáns szerint az udvaron állt egy bitófa. *Szendró Iván* egyféle kivégzőgépről is talált adatot, amellyel máshol találkoztam. Sikertelenül azonban gyűjtenem olyan kísértettörténeteket, amelyekben a kastély padlásán masírozó, kivégzett honvédekről van szó.

Összegzésül a Nagygec környéki Haynau-hagyományról a következőket állapíthatjuk meg. Azok az elemek, amelyek a leggyakrabban fordulnak elő, s amelyek feltehetően kontinuis szájhagyomány útján őrződtek meg, *történeti mondai* alapokra támaszkodnak, s többnyire raciona-

12 Luby M.: Népmondák Szabolcs-Szatmárból. Debrecen, 1985., 57–58.

lizáltak. Ezeknek a racionalizált mondai elemeknek a helyi szájhagyomány elsősorban azon rétegeit utalta a misztikum birodalmába, amelyek ismeretkörének és értékrendszerének periferiáján helyezkedtek el. A paraszti közösségek életének olyan „függelékei” mint a főúri kastély és a kastélylakók eltérő életvitele a közösségtől olyan interpretálást követeltek meg, amely által ezeket a számára szokatlan és titokzatos jelenségeket tolerálni, valamiféleképpen befogadni, s a saját létezése részeként elfogadni tudta.

Altalánosan megfigyelhető jelenség, hogy a kastélyokhoz, „csirakisasszonyokhoz”, grófkisasszonyokhoz, kastélyokban megjelenő kísértetekhez országosan hasonló hiedelemtörténetek kapcsolódnak. A paraszti toleranciának egy olyan megnyilvánulási formájával találkozunk itt, amely az eltérő jelenségeket, személyeket úgy szorítja a közösség periferiájára, hogy misztifikálja ezeket. Ez a fajta misztifikáció motiváció jellemző a kontinuis Haynau-mondakör elemeire is!

Meglátásom szerint a „valóság igényével” fellépő mondai elemeket *Szendró Iván* a művészi feldolgozás során — egyes motívumokat kiragadván, s jelentősen felerősítve — miszticizálta. Mivel *Szendró* hosszú időt töltött Csengersimán és Csengeren, s igen jó kapcsolatot épített ki a lakossággal, működése nyomán — különösen a kész műsorok bemutatását és nyomtatott formában való megjelentetését követően — a szatmári Haynau-hagyomány a művész által megélt formában, jelentős hangsúlyeltolódásokkal (misztikus alapokra állítva) került vissza a közösség szellemi kincsestárába. Azonban ez az újfajta misztikum alapvetően más jellegű. Átszőve az egész mondakört irracionális, szinte mesei világba emeli azt. Az erotikumot a borzalommal párosítva adja elő — ezzel idézve elő horrorisztikus hatást — ami a legújabbkori magyar paraszti szájhagyományban korántsem megszokott jelenség. Ennek a szokatlan misztikumnak az újszerűsége abban is megnyilvánul, hogy a hangsúlyt a sokkhatásra helyezi, s az adott közösség tudatvilágában nem tölt be sem magyarázó, sem pedig elfogadható funkciót („azért-mert” elem hiánya).

Szendró Iván működése nyomán a már kihalófélben lévő Haynau-hagyomány ismét felelevenedett, színesebbé vált, igaz a különböző korosztályok ezt a kulturális „novumot” eltérő módon tették magukévá. Megfigyelésem szerint a legidősebb korosztály bizonyult — hisz ez törvényszerű — a legkonzervatívabbnak. Az idős reformátusok csak racionálisan hajlandók közelíteni a Haynauról szóló történetekhez. A misztikus elemeket, mint a valótlan szóbeszédet („beszélük, de ...” formula) elutasítják. A mitikus alapon újraserkesztett motívumokat a legfiatalabb korosztály adoptálta a legpontosabban. A most huszonevesek *Szendró Iván* interpretálásában ismerték meg a Haynau-mondákat, s úgy tették ezeket magukévá, mintha a mondák ilyen formában képviselnék őseik szellemi hagyatékát. A két véget között ingadozik a középkorosztály, mely új megvilágításban is elmondja a Haynau-mondákat, de forrásként megjelenő *Szendró* előadását, vagy nyomtatásban megjelent művét — esetleg gyermekére hivatkozik, hogy tőle hallotta a történetet ilyen formában. Az újraélt mondai elemek adoptálásának ilyenfajta vizsgálata tulajdonképpen azt a folyamatot tükrözi, ahogyan az urbánus kulturális hatások a mai magyar paraszti közösségek tudatára hatnak. Az urbánus hatások alatt természetesen nemcsak az új kulturális javak befogadását kell értenünk,

hanem amint azt a vizsgálatunk is bizonyítja: a már meglévő ősből kulturális megnyilvánulási formák funkciójú és új tartalmú transzformálódását is. A fiatalabb és a középosztály sokkal könnyebben fogad be a városból érkező hatásokat. Az idős parasztember ma is inkább a megszokott népies műdalokra mulat, míg a fiatalabb és középkorosztály már szívesebben éli bele magát a „Csipkés kombiné...” hangulatába. A példa bántónak tetszhet, azonban a változások folyamatait híven tükrözi.

E vizsgálódás során két fontos kérdést szerettem volna tisztázni. Az egyik: a kutyafejű lány kérdése. Erre már fentebb megkaptuk a nemleges választ: a magyar hitvilágban változatlanul ismeretlennek tekintjük az antropomorf kutyafejű lényeket. A másik kérdésben pedig azt próbáltam boncolgatni, hogyan adoptálja egy mai paraszti közösség a közösségi tudat új igény szerint újraírt fejezeteit. Távol áll tőlem a kérdés nosztalgikus megítélése, s korántsem szeretném elítélni, vagy akár értékelni a „hagyományba való beavatkozást”. Egy közösség olyan kultúrelemeket fogad be, amelyekre megvan az igénye.

Onmagáért beszél az a tény, hogy Nagygéc környékén a történeti mondák kishíján a feledés stádiumába kerültek. Misztikus formában, hiedelemtörténetként viszont ismét élőkké váltak, s megint a közösségi tudat részeként funkcionálnak.

Véleményem szerint a népi kultúra kutatásában igen fontos az ehhez hasonló változások és átalakulások vizsgálata, nyomonkövetése, mivel ezen folyamatok ismerete biztosíthatja számunkra a mai magyar kultúra komplex, mélyrehatóbb tanulmányozását.

Magyar protestáns ördögelbeszélések

DOMÖTÖR ÁKOS

A mítoszi életérzést különös megjelenítő erővel felkeltő élménytörténetek a protestáns ördögelbeszélések. Bennük nemcsak az ótestamentumi egyördöghit és az újszövetségi többördöghit tükröződött tarka változatokban, hanem a vallásos gyakorlat új tényanyaggal való kiegészítése. Az ördögelbeszélések tehát mitikus viszonyulást mutattak a 16–17. században élők interperszonális kapcsolataiban, amikor a hitszónokok prédikációikba beleszótták ezeket.

Az ördögelbeszélések tehát a gonosz erő és az ember harcának fellevenítésével a teremtésig vitték vissza a gondolkodást, így hozzájárultak a kozmikus világlátás folytonos megalapozásához. Tekintettel arra, hogy az ördöggel vívott küzdelem életmozzanatai többek közt Jézus ördög által való megkísértését is felidézték a Bibliából, az ördögelbeszélések a megváltás előtti állapotot is rekonstruálták az adott társadalmi körülményekben. Az ördög konkrétizálása mellett a küzdő emberekben a jézusi cselekvésmóddal fogalmazódott meg. A protestáns ördögelbeszélések a gonosz erő oldaláról mutatták meg a rendezett világ megbontása irányában ható magatartás következményeit az egyénben.

Az ördögelbeszélések különösen azért feleltek meg a lelki tömegigény kielégítésének a reformáció korában, mert a középkori mágikus tevélegesség nem funkcionálódott át bennük ideológiává. A forrongó nép a szóhagyomány felújításán kívül az ördögelbeszélésekben a „szent szöveg” ősförmáját érezte. A reformáció korának formakeresése megfelelt az ördögelbeszélések nyelvi és műfaji kiforratlanságának.

A magyar hitvilág kutatása és a protestáns exemplumok

A hazai mitológiai kutatások Ipolyi Arnoldtól Diószegi Vilmosig a magyar hitvilág archaikus rétegeit kívánták feltárni. Bár a tudományos vizsgálatok az „ősvallás” ingatag elméleti talajáról fokozatosan a hitvilág legrégebbi körébe, a sámánhitbe vezettek, a kutatás úgyszólván figyelembe sem vette az újabb rétegekbe tartozó keresztyén hiedelmeket vagy a protestáns ördögelbeszéléseket. Anélkül, hogy megismertük volna a 16–17. századi ördögelbeszélések típusait, olyan felfogás alakult ki éppen az intenzív néprajzi terepmunka alapján, amely háttérbe szorította a korábbi irodalmi-kulturális hatások kérdését. A néprajzi-folklorisztikai kutá-

tás legfeljebb csak illusztrációképpen használta fel a 16—17. századi prédikációirodalom gazdag művelődéstörténeti anyagát, és lényegében a recens hiedelemmonda-változatok alapján vonta meg következtetését az ördöggépzetekre vonatkozóan. A keresztyén ördögelbeszélések feltárása a protestáns szentbeszédekben megvilágíthatja volna a fejlődés másik irányát a magyar prózafolklórban: a 16—17. századi külföldi (főleg német) irodalmi-kulturális hatások jelentkezését. A magyar folklór hiedelemmondáiban azért fontos a hitvilág legújabb rétegének megvilágítása, mert ez megkönnyíti az archaikus rétegek és a keresztyénség előtti valóságos képzetek konkrét elemzését is.

Az ördögelbeszélések és a protestáns exemplumok

Az ördögelbeszélések a protestáns exemplumok között külön csoportot képeznek. Ezek az elbeszéléstípusok az életmotívumok ellentmondásos világából, az ember önuralmától, a harmónia megteremtésének és megőrzésének a kérdésétől a geneziséig, vagyis a káosz és az összhang témájáig vezetnek. Az önuralom az isteni teremtszozzanat emberben való érvényesítése, az Univerzumban ható összhangtendencia megvalósulása az egyénben. A keresztyén ördögelbeszélések éppen az összhang megteremtése érdekében az embert a maga diszharmóniájában ábrázolják. Az önuralom dialektikus kérdéskörének megvilágítása érdekében foglalkoznom kell az ördög fogalmával, megjelenési formáival és funkciókörével.

Az Antikrisztus-elképzelések problematikája

Az Antikrisztus kétségtelenül összetett fogalom, amely bonyolultan tükrözte a reformáció korában az újszövetségi teológiai ördögfogalom keveredését az ótestamentumi sátánológiával, mutatta a középkori jövődömondó legendák továbbélését, és árulkodott a társadalmi tényezők hatásáról. Ugyanakkor az újszövetségi többördög-hit párhuzammal szolgált a hiedelmekben megjelenő gonosz erők seregének.

A két keresztyén hitréteg (a sátán és az ördög) egybetolása lényeges funkcionális átrendeződést eredményezett a gonosz erők megítélésének formáiban. A társadalmi erőviszonyok érvényesülésének felfogása differenciáltabb lett, mint korábban. A kozmikus világítás a gonosz erők értelmezésében közelebb került a dolgok természetéhez, amelynek megértését a hazai polgárosodás igényelte, és kifejezésének megfelelő formát keresett.

A vázolt folyamat igen szépen rajzolódik ki a protestáns egyházi írók műveiben. Bornemisza Péter szerint Belzebub ördög segítségével végzi az exorcizmust.¹ Ez a kijelentés a sátán és az ördögök funkciókö-

¹ Bornemisza P. 1574, 489.

rének összevonását jelenti és egyúttal az ördögűzés elítélését az ördögrel való hivatkozással. Geleji Katona István végeredményben nem tett különbséget a sátán és az ördög között. Szerinte az Antikrisztus maga a pokolbéli ördög.²

A sátán és az ördög alakja és fogalma a protestáns hitszónokoknál úgyszólván teljesen egybeolvadt. Szathmárnémethi Mihály az első hamis prófétának az ördögöt tartotta, amikor így írta: „A' Paradicsomban leg első hamis *Prophéta* lön az ördög, ki | Isteni méltóságot ígér vala szüléinknek, ha Isten parancsolatiról, az ő pa- | rancsolatira hajlanának.”³ Végeredményben Szathmárnémethi Mihály aő ördög fogalmát „sátán” jelentésben használta, amikor ezt írta: „... az ördög, és annak segítő seregi ...”⁴

Nagyon érdekes és figyelemre méltó az idézett prédikátor ördög-meghatározása: „... az ördögön kétség nélkül értetnek közönségesen azok | az ördögi seregek, kik a' pokolból, az ő le-hányattásoktul fogva ki nem jöt- | tenek, hanem ottben uralkodtanak az el-kárhozott lelkeken, miglen ök-is | az el-kárhozandókkal, végképpen meg-itiltetnek ...”⁵

A reformáció korában a ördögelbeszéléseket átszőtték a középkori legendák. Az Antikrisztus eljöveteléről szóló vallásos történet egy szerzetes vízióját mondta el, amely az elkövetkezendő egyházszakadást jövendölte meg.⁶

A reformáció korában némileg módosult a társadalmi igényeknek megfelelően az Antikrisztus eljöveteléről szóló középkori legenda. A prédikátorok a reformáció történeti előzményeit látták ebben a vallásos elbeszélésben. A mitikus életérzés síkján előadásával a reformáció történeti dimenzióját tágitották. Ugyanakkor a polgári társadalmi igényeknek megfelelő igazodás is jelentkezett bennük.

Pécsváradi Péter az Antikrisztus eljöveteléről azt írta, hogy háromszáz esztendeig és hat hónapig fog uralkodni.⁷

Madarász Márton szerint az Antikrisztus a napnyugati pápa, a napkeleti török, aki kegyetlenségét gyakorolja.⁸ Másutt pedig ugyanez a szerző-fordító Szent Irenaeus alapján ismertette azt az elképzelést, hogy az Antikrisztus a jeruzsálemi templomban fog ülni.⁹ Említették azt is, hogy Petrus Johannes minorita Luther előtt háromszáz esztendővel a pápát Antikrisztusnak mondta.¹⁰ Az Antikrisztus eljövetelének exemplumát a 17. század végén Nagy Martonfalvi Györgynél is megtaláltam.¹¹

2 Geleji Katona I. 1, 1645, 9791.

3 Szathmárnémethi M. 1675, 569.

4 Szathmárnémethi M. 1675, 582. (Recte: 694.)

5 Szathmárnémethi M. 1675, 805sq.

6 Tubach num. 286.

7 Pécsváradi P. 1629, 434., 490.

8 Madarász M. 1635, 737.

9 Madarász M. 1635, 837.: Szent Irenaeus lib. 5. cap. 21.

10 Madarász M. 1635, 842.; Szathmári Ötvös I. 1668, 218.

11 Nagy Martonfalvy Gy. 1681, 101.

A középkori legendahagyományok jelentős mértékben kísérték a protestantizmust, de az egyházi írók műveiben még erősebben lehet érezni a társadalmi viszonyok hatását az Antikrisztus-elképzelések alakulásában.

Míg Bornemisza Péter 1577-ben az ördög nyughatatlanságáról beszélt,¹² Medgyesi Pál 1650-ben egyik könyörgésformulájában az Antikrisztus romlását kérte Istentől,¹³ addig más protestáns szerzők a világi tettekre készség eszközét látták az Antikrisztus meghatározott esetekre való vonatkoztatásában.

Bornemisza Péter ördögére vonatkozó imái előkészítették ezt az eszmélődési folyamatot. Ne felejtjük el, hogy az ördög nem csupán társadalmi kategória a reformáció korában, hanem a biológiai létezés jelölője is, sőt teológiai fogalom. A biopszichikai folyamatok nagyszerű megsejtésének művészi mestereként szölt Bornemisza Péter egyik imájában: „Azert mind | az ördög nec, mind a mi testünk | nec, te veled ellenkező akaratyatl | törd meg es roncz meg bennünk...”¹⁴ Másutt, az ima befejezésében nevének nevezi a gonosz erőt: „... az ördög en raytam sem- | mi hatalmat ne vehessen. Amen.”¹⁵

A belső diszharmónia megszüntetésének törekvése rohamosan bontakozott a felé a társadalmi tevélegesség felé, amely szellemi gyökereit a középkori legendákban kereste.

A 16–17. században leggyakrabban előforduló megállapítás az ördög-elbeszélések között, hogy az Antikrisztus maga a római pápa. A protestáns hitszónokok közül különösen Melius Péter hangoztatta ezt a megállapítást 1568-ban, János jelenésének magyarázatjában.¹⁶ Meglehetősen erőteljes kijelentéseinek stílusából szinte rekonstruálhatjuk a prédikátor hallgatóságának összetételét és következtethetünk foglalkozásukra. Zömében állattartással foglalkozhattak azok, akik prédikációit hallgatták. Bizonyításul idézek Melius Péter említett könyvéből: Az Antikrisztus az ördög ganéjából származik,¹⁷ „... mint az ebek, dögöt esznek, ezek is a papa Anticristus misseien szörzesen, ...”¹⁸ „... a saskak, Az Ördög Ganeiaból, a kigio monia | bol termettek...”¹⁹

Az Antikrisztus pápával való azonosítása rajta kívül számos más protestáns hitszónoknál, többek közt Pósa-házi Jánosnál,²⁰ Nánási L. Istvánnál²¹ és másoknál is előfordult. Hogy milyen változás játszódott le az „Antikrisztus pápa” exemplumban, kiviláglik, ha a 17. század végi megnyilatkozásokat összevetjük a 17. század eleji kijelentéssel. Zvonarits

12 Bornemisza P. 3, 1577, 19/a.

13 Medgyesi P. (2) 1650, 25.

14 Bornemisza P. 2, 1577, 40/b.

15 Bornemisza P. 1, 1577, 10/a.

16 Melius P. 1568, Ddd 3/a=395.

17 Melius P. 1568, Nn/b = 282.

18 Melius P. 1568, Ii/b = 250.

19 Melius P. 1568, Hh/a = 241.

20 Pósa-házi J. 1, 1669, 69; Pósa-házi J. 2, 1669, 384sq.

21 Nánási L. I. 1670, 254.

Mihály 1627-ben így írt postillájában: „Mégis tagadgya magát Anti-Christusnac lenni, maga egy Nagy Gergely Pápa nyilván Anti-Christusnac mondja...”²² Látjuk tehát, hogy a társadalmi indíttatású exemplum őt-hat évtized leforgása alatt irodalmi toposszá válik, és minél inkább emlegetik, annál inkább „elfáradt” szöveg lesz. Az Antikrisztus pápára való konkretizációja azonban hat a népi gondolkodásra, mely szerint az ördögöt vagy a boszorkányt meghatározott személyben kell keresni.

Az evangélikus-református prédikátorok megnyilatkozásaiból nagyon szépen kirajzolódik az ördög funkcióköre. Természetesen a Bibliának nagy hatása volt az ördöggép módosításában. A búzába keveredett konkoly krisztusi példázatának rengeteg előfordulása a protestáns szentbeszédekben azt mutatta, hogy a konkolyhintés funkciója már igen korán az ördöghöz kapcsolódott. Figyelemre méltó, hogy a sátánná lett ördög az újszövetségi példázatban szerepelt: Az ember új életet teremtő tevékenységének, a búzavetésnek párhuzama lett a konkolyirtás. Ez a krisztusi példázat irányítja rá figyelmünket arra az összefüggésre, hogy a népi termelési mozzanatoknak megvan a néphitben a negatív, a megkárosító jellegű párhuzama: az öntözésnek a harminc elvétele, a fejésnek a tej elvétele, a búzavetésnek a konkolyhintés. A sátán funkcióköre az ember termelőtevékenységének bizonytalanságait művészi kifejezőmódban jelölte.

Nemcsak a földművelő embert, hanem az egyházat is fenyegette az ördög tevékenysége. Margitai Péter 1621-ben így írt az ördög gonoszságairól: „Isten mondgya || tehát az Agoston Doktor: Hogy az ho- | lot Isten Templomot eppit, az ördögh ha szeret teheti, tehát kápolnat csinál mellette.”²³ Később megszületett a népi legendamesében ennek a vallásos tanításnak folklór párhuzama, amely szerint Salamon a pokolban ráijeszt az ördögre, hogy templomot épít és így megmenekül az alvilágból.²⁴ A teológiatanítással ellentétben a népi felfogás szerint az ördög nem ijesztő, hanem nevetséges, suta, ostoba figura, akinek az eszén a ravasz ember könnyen túljár. Ez a parodisztikus felfogás valószínűleg már igen korán kialakulhatott, hiszen Mihályko János már a 17. század elején azt állapította meg, hogy „... az emberek nagyobb része | az fő Antichistust csak Fabulanak tartja...”²⁵ Valószínűleg már a reformáció előtti keresztyén prédikációk színpadi hatásra való törekvésében létrejött az ördög parodisztikus formája, amely a népmesékben az „ostoba ördög” alakjának kialakulásához vezetett.

Az ördög bagatellizálásával szemben erélyesen léptek fel a protestáns prédikátorok, akik a sátánt koromfekete színnel festették a hallgatóság elé. Pécsváradi Péter szerint „az ördögh, ki minden jonak meg ha- | boritoja”.²⁶ Szatmári Ötvös István leírásában az ördög Antikrisztus üldözi az

22 Zvonarits M. 1, 1627, 748.

23 Margitai P. 1621, 64/b—65/a.

24 AaTh 804 B; BN 462+; Andrejev 804+; Mot. Kl 781.

25 Mihályko J. 1612, 17.

26 Pécsváradi P. 1629, 226.

embereket,²⁷ és az Isten nyája ellen támad.²⁸ Ezzel kapcsolatban A báránybőrbe bújt farkas (AaTh 123B) Máté evangéliumára visszanyúló meseje jut eszünkbe, hiszen ez az exemplum úgyszólván Bornemisza Pétertől²⁹ Margócsy József³⁰ végigkíséri a prédikációs irodalmat, hogy „a báránybőrbe öltözött farkas” szólásban köszönjön vissza ránk.³¹

Miként a farkas a nyájtól szakítja el a bárányt, az Antikrisztus közösségétől szakítja el a keresztyén embert. Medgyesi Pál erről így nyilatkozott: „Az ultá- | — tol fogva valo sok üldözés -is, kiváltképpen amaz neve- | zetes Tiz öldöklés, és az Anticristus igája alatt, mennyi sok reméntelen ezer kereszténeket szakasztot-el Christustol?”³²

Az Antikrisztussal kapcsolatban jónéhány kifejezést kell említenem, amelyek a 16—17. századi protestáns hitszónokoknál és egyházi íróknál gyakran előfordulnak. Pósa-házi János nemcsak azt állapította meg Szent János szerint, hogy az Antikrisztus maga a sátán,³³ hanem azt mondta, hogy az Antikrisztus miatt történt a hitszakadás.³⁴ Pécsváradi a barátokat az *Antikrisztus népének* tartotta.³⁵ Mélius Péter korábban már beszélt az Antikrisztus katonáiról³⁶ és az Antikrisztus országáról.³⁷ Fabricius János a pápát az Antikrisztus országának tüntette fel.³⁸ Mikolai Hegedűs István még politikusabb volt, amikor a tridenti zsinatot az Antikrisztus octá-vájának nevezte.³⁹

Az Antikrisztus követőit is hevesen támadták a protestáns prédikátorok Szathmári Ötvös István az Antikrisztus vitézeit sáskákhoz hasonlította, akik az égbe repülnek, de leveri őket a szél.⁴⁰ Egy oldallal később az említett szerző az Antikrisztus alattvalóit a skorpiókkal vetette össze, amelyeknek mérge a farkukban van.⁴¹

Az Antikrisztus kifejezőskörébe tartozik az „Antikrisztus zsinagógája” megjelölés. A 16—17. században gyakran emlegették. Matkó István többször említette 1666-ban: „... a szent iras egyenessen az Antichristus synagogajanak tulajdonit...”⁴² Matkó ezt is kijelentette többek közt: „... az Antichristus postája a' Pápista Papok...”⁴³

27 Szathmári Ötvös I. 1668, 52.

28 Szathmári Ötvös I. 1668, 54.

29 Bornemisza P. 3, 1575, III.

30 Margócsy J. 3, 1871, 136.

31 Sirisaka 13., 92.; Röhrich, Redensarten 4, 1158.

32 Medgyesi P. 1659, 12.

33 Pósa-házi J. 2, 1669, 398.

34 Pósa-házi J. 1669, 338.

35 Pécsváradi P. 1629, 240.

36 Melius P. 1563, Aii/a.

37 Melius P. Xij/c.

38 Fabricius J. 1603, [2/a]

39 Mikolai Hegedűs I. (2) 1648, 75.

40 Szathmári Ötvös I. 1668, 73.

41 Szathmári Ötvös I. 1668, 74.

42 Matkó I. 1666, 39sq., 104, 118.

43 Matkó I. 1668, 143.

Az Antikrisztus irányában megnyilvánuló düh és ellenszenv a 16—17. században jellemző a protestáns egyházi írókra, hiszen ebben az öszszetett fogalomban a gonosz erők szinte minden egyes megnyilvánulása jelen van. Margitai Péter kijelentése, miszerint az Antikrisztus ellen Isten oltalmaz minket, az ártó hatalmak két rétegét, a transzcendencia síkján megjelenő ördögöket és az evilági eretnekeket említette.⁴⁴ A bálványimádás megbélyegzése Geleji Katona Istvánnál a feudális igények ellenzését jelentette, amikor a hitszónok arról beszélt, hogy a hét hegyeken ülő Antikrisztust a Szentlélek kurvának tartja, mert bálványokat imád.⁴⁵ Nem rejti véka alá a prédikátor a pozícióharc dülását, amikor ilyen kijelentést tett: „... ez uton hágot az Antichristus -is az Poltzra...”⁴⁶

Az Antikrisztus emlegetése a 17. század utolsó évtizedeiben egyre inkább ritkult, de reminiscenciáival még két évszázaddal később találkozhattunk. Édes Albert Bach-korszak távollatlansága hatására újra emlegette ezt a szót, miközben irodalmi toposzá vált, és pl. Lev Tolsztoj Háború és béké-jében Napóleonra célozgattak vele az orosz főnemesség köreinek a képviselői. A közösségteremtés szükségességére utalt a hitszónok soraival: „Nem világosság fiai azok, kik a vallástalanság magvait hintegetik, hanem setétség fiai, az Antikrisztus apostolai.”⁴⁷

Az ördög néhány megjelenési formája

A protestáns ördögelképzelésekben a gonosz, ártó hatalomnak számos megjelenési formája ismeretes. Ezek között meglehetősen jól elkülöníthető a reformáció előtti és utáni réteg.

Már Ipolyi Arnold észrevette, hogy a régi magyar irodalom szerzői az ördögöt „sivó oroszlán”-nak tüntették fel.⁴⁸ A protestáns prédikátorok hűen ápolták a keresztyénség reformáció előtti hagyományát erre vonatkozóan. Bornemisza Péter Foliópostillájában így írt erről: „... az ördög mint a siuo Oroszlan sehol nem nyughatic...”⁴⁹ Magyar István pedig Nádasdy Ferenc temetésekor mondott beszédésén a sátánt a halál megjelenésével hozta összefüggésbe: „Egyic ellenségünc az Satan, ki mint egy siuo Oroszlan, szellel iaruan, keres kit el nielhessen.”⁵⁰

Az evangélikus—református prédikátorok hol *sivó oroszlánról*,⁵¹ hol *ordító oroszlánról*⁵² szólnak. Valószínűleg, hogy az utóbbi jelzős szókap-

44 Margitai P. 1624, 131.

45 Geleji Katona I. 1, 1645, 757.

46 Medgyesi P. (1) 1650, 59.

47 Édes A. 2, 1857, 61.

48 Ipolyi Arnold: Magyar mythologia. I. Bp.³ 1929, 114.

49 Bornemisza P. 1584, 408 409/a.

50 Magyar I. 1604, [66.]

51 Kecskeméti J. 1615, C5 után a 6. számozatlan old.

52 Perkinsus V. 1648, 205.; Zvonarits M. 1, 1627, 361.; Madarász M. 1643, 90.; Szathmárnémethi M. 1675, 175.

csolat újabb fejlemény. Különben megemlíthető hogy a 'sivó' szó jelentése: *plangens* (jajveszékelő), *vociferans* (hangosan kiáltó), és családnévként 1464-től oklevelekben kimutatható.⁵³ Margitai Péter az ellenséget ördögnek tüntette fel: „Mert a ti ellensegtek az ördög, mint az ordito Oroszlány szellyel jar, keresven az kit be nyellyen.”⁵⁴ A *síró-rívó oroszlán* megjelölés esetleges, csak Medgyesi Pálnál találtam meg, nem hiszem, hogy átmenet lenne az *ördítő oroszlán* kifejezéshez:

„... eyjel nappal sivo rivo Oroszlan modgyara leselkedő Gonosz-nak töribe eyt sokakat” — írta a prédikátor 1636-ban.⁵⁵

A protestáns prédikációkba kimondott népi kifejezések is bekerültek, mihelyt a református egyház széles tömegbázisra helyezkedett. Matkó István vitairatában egyenesen a népeletből vette a következő elnevezést: „Avagy talám a amaz hires neves Bócsárdi ördög adta ő ke- | gyelmének azt a' rágódást tudtára, ...”⁵⁶

Az újabb rétegbe tartoztak azok a megjelenési formák, amelyek nyugati irodalmi-kulturális hatásra jöttek létre. Müller Henrik vallásos elmélkedéseiben bőven találtam erre példát. A szerző kijelentése szerint az ördög légy alakjában is meg szokott jelenni. Kijelentésével alighanem erre utalt: „... én többé az ördögöktől úgy sem félek, mint egy Légytől.”⁵⁷ Távoli párhuzama Hondorffnál is megtalálható: Egy titkos beszélgetés közben valaki egy szúnyog felé csap. Később egy egylábú ember elárulja a titkot.⁵⁸

Az ördög a nyugati (német) protestáns vallásos elbeszélések szerint gyakran jelent meg szerzetes alakjában. Goltwurm egyik ördögelbeszélésében Cornelius Agrippa az egyik festményén az ördögöt mezítlábas szerzetesként látja ábrázolva.⁵⁹ A speyeri ördögszerzetesekről szóló elbeszélést Weyer⁶⁰ és Goltwurm⁶¹ is népszerűsítette. E szerint az elbeszélés szerint az egyik halászt Istenhez való fohászkodása miatt a szerzetesruhába öltözött ördögök megverték, és távozásukkal bűzt hagytak maguk után.

Az ördögszerzetesekről szóló elbeszélés emlékét Müller Henriknél is megtaláltam: „A' tsuklyában, s' hoszszu köntösben járó hazug, nem egyéb, hanem maga az ördög, ki magát világosságnak Angyalává változtattya. Az ördög az Istennek az ellenség, úgy hazug-is.”⁶²

Egyes nyugati ördögelbeszélésekben az ördög megjelenési formája farkas volt. Weyer egyik történetét a konstantinápolyi farkasokról Fincel

53 OklSz. 848.

54 Margitai P. 1632, 90.

55 Medgyesi P. 1636, 7.

56 Matkó I. 1668, 4.

57 Müller H. é. n. 151.

58 Brückner 460, num. 316.

59 Brückner 454, num. 250.

60 Brückner 443, num. 117.

61 Brückner 456, num. 274.

62 Müller H. é. n. 946sq.

egyik művéből merítette. Eszerint az állatokat a sátán küldte.⁶³ Ugyan- ez a cselekménytípus Georg Gödelmann-nál is előfordult, csak hogy itt a farkas helyett Werwolf (farkaskoldus) szerepelt.⁶⁴ Müller Henrik tehát nem állt egyedül a kor teológiai irodalmában, amikor ezt írta: „Ha a Sátán utánok leselkedik, mint edgy Farkas, és ötet el akarja nyelni, azonnal a Jeshoz gyülekeznek, mint a Juhok a' pásztorhoz, és ő nála óltal- mat találnek.”⁶⁵

Az apró szöveges utalásokból kitűnik, hogy az ördög megjelenési for- máiban jól elkülönült a két történeti réteg. A „sívó oroszán” rövid jellel változott a 16—17. században vagy még korábban, de az „eltűnési fok”-on szereplő jel variálódott és állandóan táplálkozott a bibliai hagyományból. Az újabb réteget alkotó ördögbeszélések cselekményvázukat meg- őrizték.

Típusok és változataik az ördögbeszélésekben

Régi középkori legendát elevenített fel Alvinczi Péter postilláiban, amely szerint a remete megöli hozzá közeledő apját. Már Ravasz László fel- figyelt erre az exemplumra,⁶⁶ és Szabó Lajos közzétette gyűjteményében a Postillák I. kötetéből, 1633-ból származó szöveget.⁶⁷ Alvinczi azonban már egy évvel korábban, 1632-ben ismertette ezt a legendát *Quadragesimá-* jában,⁶⁸ és jelenlegi ismereteink szerint ez a legenda legkorábbi magyar protestáns előfordulása. Jelentősége miatt megérdemli ezúttal az újraköz- lést: „Köz historiával-is bizonyos, a Remeteséghek | veszedelmes vólta. Egy Remetéhez, Angyali formá-ban, sokszor ment a Sátán, mivel vilá- gosságh Angyalának képét, ábrázolhattya ez gonosz lélek és sok szép dolgokról beszélgetett véle. Néha jelent megh || neki réghi szentnek ké- pébe, el annyira, hogy immár nagy hite vólt az Remeténél. Az attya-is az Reme- tének néha-néha, látogatni szokta vala az fiát. Egykor midön az Remetének attya, menne a fiához látoga- | tasnak okáért, egy fejszét vivén válán, hogy megh tér- | tébe fát vágion. Mint leszen az dologh? Az Sátán Angyali formába megh előzi az szegény embert, s — | mond az Remetének: Vigyáz, mert ihon a Sátán, apád képebe jö hozzád egy fej- szével, az végre, hogy tégedet megh ölljön, de te hamarkodgyál, ragad ki | az fejszét kezéből és üsd agyon. Azonba oda érkez- | vén az szegény vén ember, szokása szerént köszönti az fiát: Imez penigh ragadgya az fej- szét kezéből, és agyon veri, ez lön virága Remeteségének, édes attyának gyilkosa lön.”

Alvinczi exemplumának mind középkori, mind reformáció korából származó párhuzamait is sikerült megtalálnom. A középkor legnagyobb

63 Brückner 448, num. 180.

64 Brückner 512, num. 783.

65 Müller H. é. n. 648.

66 Ravasz László: A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa 1915, 209.

67 Alvinczi P. 1, 1633, 376q.=Szabó L. 1982, 146, num. 59.

68 Alvinczi P. 1632, 11/b—12/a = c3/b.

gyűjteményeinek összeállítói, Jacob de Vitry, Etienne de Besançon és Odo de Ceritona is említik ezt a történetet.⁶⁹ A remeteség veszedelmes voltáról szóló legenda igen népszerű volt a német protestáns teológusoknál a 16. században. Weyer, Hondorff és Bütner a Vitae patrumból vették át kézikönyvül szolgáló összeállításaikba ezt az exemplumot.⁷⁰

Esetlegesen fordult elő, de tovább élt az ördög egyszarvúként való megjelenéséről szóló elbeszélés. Az *unicornis* által kergetett ember legendáját⁷¹ már Temesvári Pelbárt felhasználta gyűjteményében⁷², és a középkorban általánosan elterjedt vallásos elbeszélés volt.⁷³ Protestáns vallási irodalmunkban Perkinsus Vilmos: A lelkiismeret adalékairól címmel megjelent amszterdami munkájának magyar fordításában az *unicornis* legendája a következőképpen hangzik: „Gondoljuk azt mintha egy ember az Unicornistól kergettetné, és az futás közben egy mély kutban | csak nem belé esnék, mikoron azért bé esőben vol- | na, egy élő fának ágához ragaszkodván le függőben tartaná magát, azonközben lát két férgeket | kik ának az élő fának törökét rágják: fel emelvén peniglen szemeit igen kedv és nagy darab lépes mézet látná á meg fogott ágonn, és azért az élő fá- | ra fellyebb menvén ott eléggé mulatna hogy nagy éhségét meg enyhítené, ő peniglen magának sokat kedvezvén bátorságon mulatozna, és a két férgek | az alatta valo fának törökét által rágván mind az fa | 's mind az rajta ülő ember nagy véletlenül egyszer s' | mind a' mély kutban bé esnék.”⁷⁴

Katona Lajos kutatásaiból tudjuk, hogy az *unicornis* által kergetett ember legendája a Vitae patrum-ra nyúlik vissza, de a protestáns egyházi írók a Gesta Romanorumból is megismerhették.

Bornemisza Péter számos ördögbeszélést örökített meg postilláiban, amelyekben a gonosz, ártó hatalom képviselőjét változatos formában, gazdag funkciókörrel mutatta be. A bálvány erejének megtörő szent középkori legendájának (Tubach 305) felidézésével a protestánsok egyszerűsége való törekvését népszerűsítette: „Egy iambor tanyitorolis ezt iriac, Neo- | caesariabeli Gergerről Hogy midőn teli idő- | ben egy hauasra iutot volna, es egy kápolná- | nal egyeb ott ne volna, ott be estueleduen, keszeritetic á papnal meg szallani, á melly pap Apollo ördőgne szolgal vala, az kapolnais | Apolloie vala.

De midőn Gergel hazatul el menué, az pap à | kapolnaba menne es kérne a ő regi Apolloiat, | hogy az szokasa szerint jövendőt mondana, az ördög semmit nem mere szolnia. Kin a pap midün sokaig czudalkozne, miért ne- mult volna meg az ő Apollo Istene, éyel meg ielent az ördög az okat, Hogy ötet az ő ven dege Gergel tiltotta volna meg hogy ne szol- | galhatna. Azert ha ő meg engedne, hat mint az | előtt ismeg választ tenne

69 Tubach num. 2570.

70 Brückner 442, num. 116; 468, num. 397, 495, num. 631.

71 Tubach num. 5022.

72 Katona Lajos: Temesvári Pelbárt példái. Bp. 1902, 80, num. 377.

73 Kónya József: A természetszemlélet irányelvei a régi magyar irodalomban. (A Debreceni Ref. Koll. Tanárképző Intézetének dolgozatai. Klny. a 13. sz.-ból.) Debrecen, 1936, 13.

74 Perkinsus V. 1648, 169.

mindenre. Ezt hal- | van az pap, utánna siet Gergel nec, es pana- | szol-
kodic haladatiansagarol, hogy ne ki nagy | kart töt volna, io tartasa
feiebe hogy | irna egy czedulat Apollonac, hogy lenne sza- | bad zolnia,
Gergel meg irya neki: Te Apol- | lo tery helyedre, es mint szoktad, tegy
vá- | laszt ez pap kérdésire. Meg tér a pap, es az leuelet az Apollo képe
eleibe teszi, es meg szo- | lal az ördög mint az elöt es iövendöt mond.

De ez után gondolkodni kezd magaba | hogy erőtlen Isten nec kell
annac lenni, az kit Gergelis meg tiltatot. Azért vtánna me- | gyen Ger-
gel nec es tüle ertekezie az ö Istene felöl, ki végre nagy szent iamborra es
Isten- felö tanyitovais löt volt.”⁷⁵

Bornemisza példája Hondorff Promptuarium exemplumában 1595-
ben,⁷⁶ Bütner Epitome historiarumában 1576-ban jelent meg.⁷⁷ Borne-
misza Luther postilláiból vehette ezt a történetet, hiszen ez volt Hondorff
forrása is.

A protestáns ördögelbeszélésekben a gonosz hatalom gyakran halot-
tak képében jelent meg. Már Luther Asztali beszélgetéseiben említett egy
olyan történetet, mely szerint Amsdorfi Miklós papnak két halott nemes
jelent meg, és levelet írtattak vele. Ez az ördög volt a halottak alakjában.⁷⁸
Luthertől Hondorff is átvette ezt az ördögelbeszélést,⁷⁹ majd annyira
népszerűvé vált, hogy Wolfgang Bütner Epitome historiarum c. 1576-ban
megjelent könyvében már kétszer is előfordult.⁸⁰ Végső soron tehát Bor-
nemisza Péter Lutherre nyúlt vissza, amikor a következő ördögelbeszélést
papírra vetette és 1574-ben kinyomtatta: „Az fele czalard ielec voltac
amaz okis, mi- | dön az ördögöc halottac képebe purgatoriomot, es
ielec váltságot, es miset hirdettec, | Mert ezekről emmi emlekezet nincz
az Isten | nec igeiebe, | Hanem alnokul mint egy kon- | kolt az ördög
behintette ez világra ki pa- | razna lator leuen éltebe, holta vtánis az
fele | latorsagual tiszteltec ötet, kire vgyan ünnepe napoc volt, Hogy ez ö
kepe elöt az ö Tem- | plomaba minden faytalankodhassec. Ez vndoksagot
hogy meg erősítene az ördög, azért | gyógyita meg Aspasiát koszoruia-
val.”⁸¹

Az ördög halott alakjában való megjelenésének cselekménytípusához
tartozik Bornemisza Péter másik elbeszélése: „Mi időnkben volt imez:
Hogy egy papnac | megielecnic egy holt attyafia, es azt mondgya: Hogy
á melly erdöt el foglaltac volt hamissan á regi ösöc, annac minden mara-
dekit egy nagy fara akasztottac fel pokolba. Azért adnac meg | az erdöt,
és valtanc meg azokat miseiec al | tal.”⁸² Nem nehéz felfedezni, hogy
ez az ördögelbeszélés A *kiegyenlített adósság* mondájának felel meg tipo-

75 Bornemisza P. 1574, 485/b—486/a.

76 Brückner 467, num. 392.

77 Brückner 491, num. 603.

78 Brückner 431, num. 9.

79 Brückner 461, num. 323.

80 Brückner 487, num. 558.

81 Bornemisza P. 1574, 482/a.

82 Bornemisza P. 1574, 483/b—484/a.

lógiai szempontból: az adós halála után megjelenik; az élő ember kérésére helyrehozza az általa okozott kárt (ThMot. E451.5).⁸³

Már Scheiber Sándor felfigyelt egy Luther-monda kapcsán, hogy Bornemisza Péter Melanchton egyik könyvéből merített.⁸⁴ Ismeretes volt a reformáció korában az az exemplum, miszerint annak az embernek a keze megfeketedett, aki kezet fogott az ördöggel. Első előfordulása Melanhtonnál található, akinek — az elbeszélés szerint — megögzvegyült néjével történt meg az eset. Melanchtón számos német teológus átvette ezt az intő példát: Weyernél, Manliusnál és Julius Lavaternél a *Theatrum Veneficiis* c. gyűjteményében is megtaláljuk.⁸⁵ Legvalószínűbb, hogy Bornemisza Péter Manlius kézikönyvéből vette a következő elbeszélést, mivel a többi német teológus munkája 1574-nél jóval később látott napvilágot:

„Imezis nem régen löt Német országban, | hogy midön egy io aszon-nac meg holt volna | ferie, Hozza iö az ördög wra képebe, es v- | tanna egy hosszú barát. Ott biztatni kezdi fe- | leseget, hogy neki iol volna dolga. De inte | hogy valami adossagot meg fizetne, es három | miset mondatna. Es tüle el bolczuzuan kezet nyuyta neki, ki miat mindgyárt meg égete az kezet, es mint egy holt szen el fektedec. Ezekből lattyu mi allat legyen az ördög...”⁸⁶

Az ördög a reformáció kori elbeszélések szerint gyakran betegségek okozójaként tűnt fel. Manlius kapitális művében (*Collectanea locorum communium*) már 1566-ban megjelent egy elbeszélés egy beteg ember-ről, akiről azt hitték, hogy arcába az ördög fészkelte magát légy vagy lódarzs alakjában.⁸⁷ Kecskeméti János 1615-ben Fincelre való hivatkozással közölte ezt az ördögelbeszélést: „Csodalatos Historiat olvasunk, hogy történt legyen, An: 1559.30. die Maji eg neminemű Platna nevű Varosban. Volt ott mint az Historikus írja, egy Kovácsnak leánya, mely mindenektől cömmendaltatott, jamborsagarul, kegyessegeröl es az Isten igeinek szorgalmatosságairol, öt arrol is hogy az Evangeliomokat meg tanulta legyen. Ez a pokolbeli ördögtül igen haborgattatott, el annyera hogy gyakorta a korsag el ütven, hanyat homlokra eset. Az ü szülei mikoron az ördöngöshöz folyamnanak segítségert, fársangban az ördög az leanzot el foglala, es ü belöle ki szolván, mondvan hogy meltan foglalta volna el, holot ü tüle kertenek segítseget, es gyakorta ü belöle hol kakuk hol Hollo, hol Nyul modra szollott: szemeit is fejeből úgy ki vonta, hogy mint egy tyukmony ki függenének, neha nyelvet-is mayd egy singnyire ki vonyvan, iszszonyukeppen szollot. Mikoron kezdenek az ördögöt, mikepen foglalta el? Azt feleli, hogy farsangban, az farsangolás es ital közben, legyek formajaban itta volna ütet megh.

Ugyan azon napon azért, az leanzoval az Templomban menven, mikor erette könyörgenenek, mint egy Oroszlan ordítani kezdet az könyörgeseben foglalatosak leven, mint egy ray, sokasagu legy ü belöle ki

83 Müller/Röhrich 373, num. J15.; BN 322+.

84 Scheiber Sándor: *Folklor és tárgytörténet*. II. Bp. 1974. 40.

85 Brückner 443, num. 119.

86 Bornemisza P. 1574, 484/a—484/b.

87 Brückner 449, num. 194.

repüle. Minek előtte pedig ki menne, keri vala, hogy akar csak a körmeben vagy hajában lenne szabad el vinni, de az sem engedtetett. Ezeket írja, *Ioannes Fincelius Historikus de miraculis.*"⁸⁸

Az ördög betegséggel való kapcsolatát Bornemisza Péter számos elbeszélésében rajzolta meg. A 16. században élénken élt az a felfogás, hogy a gonosz erő képviselőjét cselekvésének területén alig lehet megkülönböztetni Isten, a Megváltó vagy a szentek tevékenységétől. Az ördögelbeszélések tanúsága értelmében a Gonosz szinte „utánozza” Istent. Látszólag mindent úgy tesz, mint a Megváltó, hiszen transzcendentális képessége az emberek fölé emeli. Az ember csak úgy tudja legyőzni az ördögöt, ha a cselekvés felülete alatt a lényeket ismeri fel, ha a formális egyezésekkel szemben a tettekben rejlő lényekre jön rá. Az ördög felismerésének eszköze az intuíció. Ez a képesség pedig úgy alakul ki az emberben, ha az ima útján kapcsolatot teremt az Univerzummal. Így a dolgokat, jelenségeket nem önmagában, statikusan szemléli, hanem kifejlődésükben. Az emberi indíték jellegéről „in statu nascendi” ítéletet mondani: ez a nagy feladat. Bornemisza Péter a megérzés képességének elsajátítására nevelte a gonosz erővel tehetetlen tömeget, hogy születésében ismerje fel a sötétség szellemét. „Mint iriac ezt, hogy Olaszországba Bononia városba egy meg holt leant midőn fel támasztot volna egy ör- | döngös es ket esztendő muluan az menyegző- | be tanczolna, megyen oda más ördögös, es meg ismeri hogy czac tettetesseg volt volna. Monda azért az népnec hogy az leany nem eleuen hanem hótt volna, Es mingyart hol- | na alol ki veszen egy kötesket, es azonba czac | le rospad mint egy dög az leanzo.”⁸⁹

Bornemisza Péter ördögelbeszélése a német protestáns teológusok közt jól ismert volt: Wolfgang Bütner, Casparus Titius, Christian Weyer, Gregor Strigenitz, Nathanael Tilesius is felhasználta kézikönyveiben vagy prédikációgyűjteményeiben.⁹⁰ Mégis a magyar ördögelbeszélés-típus korai előfordulására büszkéek lehetünk, sőt fel kell figyelnünk. A téma legkorábbi német előfordulása Ernst Heinrich Rehermann szerint Wolfgang Bütner *Epitome histiarum* (1576) Lipcsében megjelent műve. Bornemisza Péter szövegváltozata pedig ennél két évvel korábban jelent meg, amelynek közvetlen forrása eddig még ismeretlen.

Az ördög nemcsak betegségeket idézett elő, hanem számos zavart okozott a társadalmi mozgásban a 16–17. században ember gondolkodása szerint. Ebből a szempontból igen érdekes a goslari történet említése. Legkorábban Caspar Goltwurm *Wunderzeichenjében* (1557) jelent meg az az ördögelbeszélés a mainzi érsek és a fuldai püspök vitájáról, amely az ördög templomi karzatról való ordítózásával végződött.⁹¹ Másik német változata Augustin Lerchheimer *Ein Christlich Bedencken und Erinnerung von Zauberey* (Heidelberg, 1585) c. munkájában látott nyomtatásban napvilágot. Eszerint a vita Goslarban pünkösd napján rob-

88 Kecskeméti J. 1615, Aa2/b—Aa3/a.

89 Bornemisza P. 1574, 481/a.

90 Rehermann 159, num. 47.

90 Brückner 455, num. 262.

91 Brückner 504sq., num. 717.

bant ki IV. Henrik császár és jelenlétében a fuldai apát és a hildesheimi püspök között, akinek a mainzi püspöknél kellett másnap lennie. Mindketten összeverekedtek a templomban. Végül a bolthajtásból az ördög durva hangú éneke hallatszott: *Hunc diem bellicosum ego feci.*⁹²

A goslari történet két német változata már a 16. században folklorizálódott, hiszen részleteiben eltérések mutatkoztak. Goltwurm fuldai püspököt, Lerchheimer fuldai apátot említett. Itt mainzi érsekről, ott hildesheimi püspökről volt szó. Az egyik szöveg az ördög karzatról való kiáltását, a másik változat a templomi bolthajtás felől hallatszó éneket említette. A goslari történet 16. századi német szövegeinek a folklorizációja természetesen érezte a hatását a cselekménytípus 17. századi magyar variánsaiban.

A goslari történet legrégebbi magyar szövegét Kecskeméti János örökölte meg 1615-ben: „Az Christusnak születése után 1063. Esztendőben Conradus Imperatornak idejében, mikoron amaz iffiabbi Henricus Imperator az Pünköstnek innepét, mely esett volt az Esztendőben, 15. Maji szentelné Goslatia nevű Varosban, mely vagy Saxoniában, az írja az Historikus, hogy ülhely felől ket helyben levő püspökök es Apáturak közöt, nagy vissza vonas es ver ontas támadot, úgy annyera, hogy az Templomból, az ver, mint egy patak folya ki. Az haborusagh le csendesedven, mikoron az Musicusok így enekelnek: *Hunc Diem Nobis Gloriosum Fecisti*, az az Ez napot nekünk dicső segesse teted. Nagy kacagással az ördögh föl kiáltvan, monda: *Hunc Diem Ego cruentum feci*, az az Ez napot en veresse töttem.”⁹³

A goslari vérengzésről szóló ördögelbeszélés 1641-ben Madarász Márton könyvében újra előbukkant, immár módosult tartalommal. Madarász megemlítette a verekedő hatalmasságokat: a „hildesianiai püspök”-öt és a „fuldéniai apát”-ot, és azt írta róluk, hogy a király templomában összeverekedtek. Azt is elmondta a tudós evangélikus fordító, hogy a verekedés következményeként a templomból kifolyt a vér. Végül az ördögelbeszélés úgy fejeződött be, hogy rettenetes szózat hangzott az az égből.⁹⁴

Ha összehasonlítjuk a goslari vérengzésről szóló ördögelbeszélés két magyar változatát, megállapíthatók az egyezések és az eltérések. Fontos megegyező narratív motívum a vér templomból való kiömlése. Míg Kecskeméti általánosságban nevezte meg a vita résztvevőit, Madarász pontosabban szólt az ellenfelekről.

Végeredményben azt állapíthatom meg, hogy a goslari vérengzésről szóló magyar ördögelbeszélések legközelebb Lerchheimer heidelbergi szövegváltozatához állnak, de nem egyeznek meg vele teljesen. Különösen az ördög latin mondatában előforduló szó eltérése — Lerchheimernél „bellicosus” (harcias), Madarásznál „cruens” (vérrel bemocskolt) — elgondolkodtató. Mivel Madarász Márton, ill. Meissner Boldizsár közvetlen forrása Nikolaus Selnecker volt,⁹⁵ ez bizonyítja a *Calendarium sanctorum* nagy hatását a 16–17. század egyházi íróira, amely számos tipológiai egyezést teremtett a protestáns ördögelbeszélések között.

92–93 Kecskeméti J. 1615, Aa/a.

94 Madarász M. 1641, 584sq.

95 A korabeli forrásmegjelölés: Selnecker, N. part. 3. Homil., pag. 273–274.

Az ördögelbeszélések jelentős részében az ember vereséget szenved a gonosz hatalommal szemben. A prédikátorok az efféle történetek előadásával kétségtelenül a veszélytényezőt hangsúlyozták az emberek életében, és mind a biológiai, mind a társadalmi mozgásban a zavarokat kapcsolatba hozták az ártó hatalmak perszónifikált formájával. Ez a túlhangsúlyozás nemcsak az óvatosságra törekvést erősítette a hívők magatartásában, hanem növelte a félelemérzést, amely pszichikai szempontból a gyenge idegzetűek körében meglehetősen erős hatással volt.

A sokkhatás feloldására vagy elkerülésére szolgáltak azok az elbeszélő anyagok, amelyekben az ember győzelmet aratott az ördög felett, lehetetlenné tette a gonosz hatalom érvényesülését. Már a barokk katolikus prédikációkban felbukkant az elbeszélés a hiszékeny szénégetőről. Elfriede Moser Rath ezt az ördögelbeszélést Mauritius Nattenhusanus kapucinus szerzetes 18. századi prédikációgyűjteményében fedezte fel.⁹⁶ Az ördög a fekete, piszkos, együgyű szénégetőt nem tudja hitében megingatni. A szénégető hitéről szóló elbeszélés végeredményben a 16—18. század folyamán kimutatható. A szénégető hiszékenységről tanúskodó válasza — „Amit az egyház hisz” — közmondásszerű szólássá vált. Nyilvánvalóan a protestantizmus hatására az ördög némely változatban püspök alakjában jelent meg.⁹⁷ A szénégető hitéről szóló exemplum Georg Strigenitz német evangélikus püspöknél 1617-ben bukkant fel. Ebben az elbeszélésben az ördög püspök, és a későbbi katolikus előadással szemben a szénégető attributumok nélkül került említésre. A szénégető Strigenitz előadásában nem negatív figura, mert meg tudja mondani, hogy az egyház hite Krisztus vér és halál által való megváltásán nyugszik.⁹⁸

A szénégető hitéről szóló elbeszélésnek következő négy magyar protestáns változatát sikerült felfedeznem: 1. Pécsváradi P. 1629, 28. — 2. Keresszegi H. I. 1640, 108. — 3. Keresszegi H. I. 1640, 798sq. — 4. Czeglédi I. 1663, 275. Tehát a felsorolt négy változat bizonyos morfológiai változásvizsgálatra ad lehetőséget. Míg Pécsváradinál a csábító az ördög, addig Keresszeginél a sátán. Az egyház megjelölése egyöntetűen eklézsia a szövegekben, hiszen a szó 'valamely vallás híveit magában foglaló szervezett közösség' jelentése csak 1416 után kezd névátvitel eredményeként terjedni.⁹⁹ Érdemes viszont a szénégető hitéről szóló elbeszélésnek 2. és 4. változatával részletesen megismerkednünk, hogy a történet két redakcióját elkülöníthessük.

Keresszegi szövege következőképpen hangzik: „... a szegény Pá-pisták, mikor az *implicita fideit*, az az, | a' tudatlan hitet olyan nagyra bötsüllik, a' minemű vala ama Szénégetőnek hiti, kit mikoron a' Sátán meg-akarna kísérteni, | kérdette a' Sátán töle, Mit hinne? Amaz feleli: A' mit az Ec-clesia hiszen. Kérdette ismét a' Sátán, Mit hiszen az Ecclesia? | Arra azt felelte, hogy a' mit ő hiszen Harmadszor-is kér-dette a' Sátán: Mit hisztek mind ketten? A Szénégető, mivel azt sem |

⁹⁶ Moser—Rath 308, num. 158.

⁹⁷ Röhrich, Redensarten 2, 525.

⁹⁸ Rehermann 403, num. 50.

⁹⁹ TESZ 1, 724.

tudta mitsoda legye az kit hinni kellene, ezt felelte: Hogy mind | ketten ugyan azon edgy dolgot hinnék, és a Sátán el-hatta osz- | tan.”¹⁰⁰

A további szövegsajátságok megállapítására szolgáljon Czeglédi István változata: „Mikor egy | Tudós Ember, elméje, gyakorlásának okáért, kérdené egy SZÉNEGETTÖTÖL: | Mit hiszen? Amaz a Credot mondá el né- | ki. Továb megyen, s meg azt tudakozza tüle: Ezen kívül mit vall? Amaz azt feleli: | Azt á mit az Ecclesia. Így szoll a Tudos: Mit hiszen az Ecclesia? Ily feleletet veszen | á szurkos Embertől: AMIT EN HISZEK. Ennel többet raita nem vehete. Idő | jártában, betegségben esék osztan é Doktor; á- | miatha az ördög hasonló Examenre vonta vol- | na ütetis; ü sem felelhete egyebet, csak a mit á | SZEN-EGETÖ. Fel gyógyulván, kér- | dik töle: Miért kialtotta ezt beteg ágyában: | UGY HISZEK, MINT A SZEN- EGETÖ. Ü elől szánálván á meg lött | dolgot, ezzel rekeszté be: hogy ő á szén- | égető Vallásában, sokkal töb ol- talmat találá, hogy sem á szent Irás gyakorlá- | sában; s-hálákat ad Is- tennek, hogy arra a szén-getőre talált végre.”¹⁰¹

Ha Keresszegi és Czeglédi szövegét összehasonlítjuk egymással, látjuk az elbeszélőtípus fejlődését. Az első változatban az ördög megkísérti a szénégetőt, a másodikban egy tudós tanul tőle. A személy megváltoztatásával a funkció is átalakul: a csábításból tapasztalati alapon történő gyakorlati elsajátítás lesz. A hiszékenység helyébe a gonosz hatalom elleni agyafúrt önvédelem lép. Czeglédi szövege kiegészül a végén: a tudós igazat ad betegágyán az egyszerű embernek.

Az ördöggel való szövetkezés motívuma némely profán mondában is előfordult. A német protestáns teológusok a 17. században többször használták fel „boszorkányprédikációik”-ban azt a példát, hogy egy fiatal-ember az ördöggel szövetkezik házasságának sikere érdekében.¹⁰² Az említett példa már Jacobus de Voragine Legenda aurea-jában is feltűnt a középkor folyamán. Az exemplummal Sükösd Sámuel prédikációgyűjteményében találkoztam a 19. század közepéről. A mondai exemplum 17. századi német párhuzamai valószínűvé teszik korábbi magyar előfordulását.

Sükösd Sámuel mondaszövege az ördögszövetkezésben a gonosz erő kijátszásának vagy becsapásának törekvésével már a tréfás mesei hangulatot érzékelteti a zord középkori felfogással szemben: „És hogy mi meny-nyire haladtunk, megmondom, de csak a Gellert meséjével, mely szerint egy ifjú elébb két évi szolgálatával fogadta meg az ördögöt, hogy számára szíve választottját nőül szerezze, de kívánsága teljesülése után négy-évi szolgálatot ígért, csak hogy attól valamiképpen megszabadítsa.”¹⁰³

100 Keresszegi H. I. 1640, 108.

101 Czeglédi I. 1663, 275.

102 Reherrmann 157, num. 40.

103 Sükösd S. 1, 1858, 59.

A 17. századi ördögbeszélések széles köre kapcsolatban áll a tabu fogalmával és előírásaival. Az ördögbeszélésekben előforduló tabuelőírások messzemenően vallási jellegűek, és bizonyítják az egyházi intézmény erejét a protestantizmus folyamán. A prédikációk ördögbeszéléseinek tabuja lényegében a monda általános érvényű és valóságos jellegű tabujával egyezik meg,¹⁰⁴ csak éppen szűkebb körre érvényes. Mivel a protestáns ördögbeszélések célja a Tízparancsolat megsértésének szemléltetése volt, talán úgy lehetne őket megjelölni, mint a tabu megsértésének eseteit. *Az ördögbeszélések tehát olyan cselekménytípusok voltak, amelyek a tabuizált eseményeket ismertették.* Az ördögbeszélések a tiltott eseményt úgy mondták el, hogy ezzel látszólag semmibe vették a tabu előírását. Ebben rejlett a különösségük. Céljuk viszont az volt, hogy akadályozzák a tabu megsértését. Az ördögbeszélés a Tízparancsolat egyes előírásának történetben való kibontása volt, vagyis a tabu megsértésének vagy túllépésének következménye, annak művészi, szemléletes és egyéni ábrázolása. Az ördögbeszélésben előforduló káromkodás vagy rossz kívánság nyelvi tabuként jelentkezett, hiszen benne erők és személyek semmibevétele fejeződött ki.

A tabu logikai rendszerének egy másik vonatkozására is fel kell hívnom a figyelmet. *A tabu elmondása magát az ismertetőt is tabuvá tette.*¹⁰⁵ Az ördögbeszéléseknek a 16–17. században még az a szerepe volt, hogy a hitszónok tekintélyét növelje a hívő közösség karitatív törekvései érdekében. Ez a tabuisztikus gondolkodás az ótestamentumban gyökerezett, hiszen nemcsak a Tízparancsolat vált tisztelet tárgyává a kihirdetéssel, hanem a kihirdető befolyása is növekedett. A protestantizmus folyamán jóval később születtek meg a Tízparancsolat travesztiái¹⁰⁶, amelyek egy-két évszázad múltán a hívek laicizálódásáról adtak hírt, miközben a teológiai irányzatok ismeretelméleti struktúráját már lényegesen más illusztratív példák dokumentálták.

A tabuval kapcsolatban lévő ördögbeszélésekben gyakran fordult elő átkozódás vagy káromkodás. A szitokformula ereje sajátos módon fordított előjellel hatott a dolgokra: pl. a növekedést elősegítő áldással szemben a sorvadást idézte elő bizonyos növények vetésekor.¹⁰⁷ A magyar ördögbeszélések zömmel német közvetítéssel kerültek hozzánk. A nyugatról származó átvételekben előforduló káromkodások eredete a cselekménytípusok származásával megegyezett. Míg a magyar káromkodások autochton rétege az emberi létezéssel kapcsolatban levő, nyelvi tabu alatt álló biológiai tevékenység megnevezése volt, addig az átkok újabb rétege az ördög említésével állt kapcsolatban. Bár a protestantizmus folyamán a káromkodást „főbűn”-nek tartották, mégis megmaradt, sőt terjedt ez az elítélt szokás, ill. nyelvi forma.

104 Röhrich, Sage und Märchen 128.

105 Freud, Sigm.: Totem und Tabu. Wien 1922, 38.

106 Ujváry Zoltán: a Miatyánk, a Hiszekegy és a Tízparancsolat travesztiái a néphagyományban (Klny. a Hajdúsági Múzeum Evkönyvéből.) Hajdúböszörmény, 1973, 179sq.

A protestáns ördögbeszélés a szocializáció zavarait a társadalom organikus egységében, a családban mutatta be. Alvinczi Péter postilláinak egyik ördögbeszélésében a káromkodó gyermeket az ördögöknek megfelelő „fekete emberek” büntették meg. A hitszónok nevelő célú ördögbeszélése a tabu megsértésén alapult, és így értékes módon a mágikus tevőlegesség képzetkörével próbált hatni a polgári viselkedés kialakítására: „Gergely Doctor emlékezik egy Romai | Polgár ember felől, kinek volt egy öt esztendőös gyer- || meke, mely gyermeknek szájából, midőn gyakran szí- | tok, átok és egyéb káromló szó hallatot, érette megh | nem szólittatott. Egykor midőn attyának ölében ülven | az gyermek az féle hitvén beszédet szórna szájából, | hirtelen rettegni kezd s-mond: Ne hadgy, mert imé öt | magas fekete emberek jönnek reám. Az attya midőn | biztatná, mert ő semmit nem lát vala, ki ragadák ke | zéből, és szemei előtt mind el szagगतák, és ez lön gyü- | mölcse az atyai engedelmességnek.”¹⁰⁸

Alvinczi fenti ördögbeszélése jól ismert történet volt már a középkorban. Johannes Herolt: *Sermones discipuli de tempore et sanctis* című, 15. század első feléből származó gyűjteményében és Gregorius Magnus dialógusaiban is előfordult. Az előbbi középkori szerzőtől vette át Andreas Hondorff 1595-ben kiadott *Promptuarium exemplorum*ába a káromkodó gyerek történetét. Eszerint egy római polgár karjai közül szakitotta ki öt fekete ember a gyereket, majd megölte. Az ötéves fiú gyakran káromkodott anélkül, hogy szülei megakadályozták volna.¹⁰⁹ Zacharias Rivander protestáns egyházi író 1591-ben ugyanezt az ördögbeszélést Gregorius Magnus dialógusából merítette.¹¹⁰

Alvinczi ördögbeszélése a káromkodó gyermek szomorú sorsáról részletekben megegyezik a két német protestáns egyházi író szövegével. Rivander és Alvinczi ördögbeszéléseinek tipológiai azonosságát az a tény eredményezte, hogy azonos szerzőtől használták fel ugyanazt a szöveget. Bár Alvinczi Gregorius Magnusra utalt forrása megjelenésekor, nincs kizárva, az a lehetőség, hogy exempluma kiválasztásában befolyásolták az új protestáns kézikönyvek és összeállítások.

Az ördögbeszélések forrásainak a megjelölésében a 16–17. századi egyházi írók sajátos gyakorlatot követtek. Az exemplum antik vagy középkori lelőhelyét feltűntették, ugyanakkor a közvetlen korabeli forrás megjelölése gyakran elmaradt. Ezekben az esetekben egyelőre a közvetítők körét lehet megjelölni, és a további szövegfilológiai kutatás feladatait jelölhetjük.

Ilyen módon idézte Keresszegi Herman István a szülői átokról szóló exemplumot: „Caesariusból hoz most mas peldat-is | elő; hogy fiokat nemely szülék, azzal szok- | tak vala szidni: hogy az ördög vigye el;

S mint lön végre az dolog? egykor eleve- | nen elragadta az ördög fiukat, es el vivé | szemük elől, es soha nem láták többször.”¹¹¹

107 Belgrader, M.: Fluch, Fluchen, Flucher. Enzyklopädie des Märchens. 4. 1320sq.

108 Alvinczi P. 1, 1633, 211sq.

109 Brückner 469, num. 412.

110 Brückner 516, num. 822.

111 Keresszegi H. I. 1635, 471.

Ez az ördögelbeszélés a középkorban ismeretes volt, és Tubach nyomán sikerült Keresszegi forrását Caesariusnál pontosan meghatároznom.¹¹² Caesarius exempluma a protestantizmus folyamán a német teológusok körében népszerűvé vált, és a középkori mirákulum a protestáns exemplumban nevelő célú jellé alakult. Caesarius mirákulumon alapuló ördögelbeszélésével lényegében ugyanaz történt, mint a legendákkal: különös megtörtént esetté váltak, majd egy-egy részük vagy részleteik Luther szavaival keresztyén allegóriák lettek. A megátkozott gyermek történetét Hondorff 1575-ben tette közzé először Promptuarium explorumában,¹¹³ majd Zacharias Rivander 1591-ben.¹¹⁴ Hondorff nemcsak Caesariust, hanem Johannes Herolt: Sermones discipuli c. gyűjteményét is ismerhette, hiszen már ebben a középkori forrásban szintén előfordult szülői átok szomorú következményeiről szóló ördögelbeszélés.

Azt hiszem, nem tévedek, ha Keresszegi ördögelbeszélésének a szülői átokról szóló esetében ismét Hondorff-hatásról van szó. Ezt a magyar egyházi író életrajzi adatai pontosan alátámasztják. Keresszegi 1613-ban a marburgi, 1614-ben a heidelbergi egyetemre iratkozott be, és 1616-ban tért vissza hazájába.¹¹⁵ Külföldi tanulmányainak éveiben nem csoda, hogy Hondorff kézikönyve nagy hatást tett rá a Tízparancsolathoz fűzött példáival.

A szülői átkozódás témáját Szathmárnémethi Mihály is felhasználta, és 1675-ben közzétett művében így írt erről: „Kik má- soknak ezt a' nyavalyát kívánnák: illyenek (l) Kik így átkozódnak: *ahá vigyen-el az ördög: bujjanak beléd az ördögök: az ördög szaggasson-el &.*”¹¹⁶ Szathmárnémethinek köszönhető, hogy egy káromlást tartalmazó ördögelbeszélést tömören összefoglalt és megörökített: „Az Atyáknak s' Anyáknak átkozódó kívánságok, | mikor így átkozzák magzattyokat: *bujjon beléd az ördög, vigyen-el az ördög: így foglalá el egy Wittenbergai embernek leányát az ördög.*”¹¹⁷

Párhuzamát megtaláltam Hondorffnál. Eszerint az anya ördög által megszállt lányát Lutherhez viszi Wittenbergbe. Az anya ugyanis haragjában előzőleg a sátánt kívánta a lányába.¹¹⁸ Ez az ördögelbeszélés bekevert Bütner Epitome historiarumába is.¹¹⁹ Érdekes viszont, hogy a kálvinista Szathmárnémethi átalakította az evangélikus ördögelbeszélést. Elhagyta a Lutherre vonatkozó utalásokat és az ördögűzést. Az exorcizmus mágikus tevőlegességének kihagyásával a cselekménytípus kálvinista változatában a gonosz transzcendens erővel szembenálló ember közelebb került a predestináció gondolatához: az Isten eszköze felismerheti

112 Tubach num. 4477; Caes. V, 12.

113 Brückner 470, num 413.

114 Brückner 516, num 824.

115 Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. kiad. Bp. 1977, 307.

116 Szathmárnémethi M. 1675, 257.

117 Szathmárnémethi M. 1675, 255.

118 Brückner 470, num. 414.

119 Brückner 498, num. 665.

a Mindenható szándékát, és ezáltal ki tudja játszani a sötét hatalom törekvését. Végül is ez a gondolat fejeződött ki Szathmárnémethi átalakított szövegében.

Középkori legendák továbbélése

Az előzőekből világosan beigazolódott, hogy az ördögelbeszélések hagyományozódásában döntő szerepet játszottak a protestáns egyházi írók kézikönyvei. A magyar protestáns teológusokat jelentős mértékben befolyásolta, hogy Manlius, Hondorff, Bütner vagy más akkor divatos szerző mit ajánlott illusztrációul általában terjedelmes művében. Az exemplumok válogatásával és alkalmazásával fokozatosan alakult ki a protestáns egyházi gyakorlat, az új polgári szemlélet és a lutheránus—kálvinista életérzés. A mirákulum fokozatosan alakult át észokokkal megmagyarázható csodává, míg a különös történelmi esettudósításban vagy élményelbeszélésekben ott rejtőzködött a transzcendencia.

Akármilyen nagy volt a protestáns kézikönyvek közvetítő szerepe, számos reformáció előtti keresztyén legendát közvetlenül az eredeti szerzőktől vehettek az evangélikus-református egyházi írók és hitszónokok a 16—17. században vagy még később is. Alvinczi Péter régi középkori exemplumot elevenített fel, amikor az ördög családját bemutatta.¹²⁰ Eszerint az ördög felesége *Iniquitas* (Hamisság) és tíz lánya név szerint: *Superbia* (Kevélység), *Simonia* (Szentségekkel való kereskedés), *Hypocrisis* (Képmutatás), *Rapina* (Tolvajlás), *Usura* (Uzsora), *Mendacium* (Hazugság), *Pigritia* (Részegség), *Murmuratio* (Morgolódás), *Iniustitia* (Igazságtalanság), *Fornificatio* (Paráznaság).¹²¹

A középkori legendák közt ismeretes cselekménytípus az is, amely arról szól, hogy egy ember halálos ágyánál megpillantja az ördögök seregét. Várják, hogy kibocsássa a lelkét.¹²² Korábban Sóvári Soós Kristóf hasonló ördögelbeszélést idézett Gregorius doktor dialógusáról. Eszerint egyesek halálakor ördögök jelennek meg, és hiába tartanak penitenciát.¹²³

Szentekhez fűződő középkori ördögelbeszélések fennmaradása is megállapítható a protestáns egyházi írók műveiben, a 17—18. század folyamán. Az egyik történet arról szól, hogy Szent Ágoston egy császár felnyitott koporsójában, Rómában látja, hogy a holttest szemgödreiből két varangyos béka kandikál ki.¹²⁴ A Szent Bernáthoz fűződő gazdag legendaciklus egy-egy darabja szintén előbukkant a protestáns halotti prédikációkban. Egyik róla szóló legendában Szent Bernát inkább a tüzes kemencébe bújik, nehogy az ördög szemébe nézzen.¹²⁵ Pósa-házi János pedig

120 Tubach num. 1452.

121 Alvinczi P. 1935, 134.

122 Tubach num 1661; Ács M. 1708, 316sq.

123 Sóvári Soós K. 1601, 657.

124 Ács M. 1708, 352.

125 Ács M. 1708, 138.

a mesei-hiedelemmondai hangulatot ébresztgette, amikor vitáiratóban arról szólt, hogy Tóbiás a hal szívét, máját sütötte meg, és füstjével elűzte az ördögöt.¹²⁶

A középkori keresztyén legendák közül a protestáns hitvitázók egyes cselekménytípusokat a pápaság intézményével szemben használtak fel. Eléggé jól ismert volt az a középkori keresztyén exemplum, miszerint az elátkozott pápa halála után büntetésből vándorolt.¹²⁷ Pécsvárad-i Péter ezt az elbeszélést IX. Bonifác pápával kapcsolatban ismertette, aki „szép asszonyokkal vétkezett”. Halála után, 1404-ben a sátán feneként mutatta be, mint akinek teste medvére, feje és farka számára emlékeztetett.¹²⁸

A protestáns ördögbeszélések hagyományozódása egyáltalán nem mutatta a cselekménytípusok változatainak állandóságát. A legendák — ha megmaradtak — mindenképpen átalakultak. Pl.: már a legendamésék között ismerjük azt a történetet, amely azt mondta el, hogy az ördög Krisztus alakjában akarta megtevesztetni az embereket.¹²⁹ A német protestáns teológusok közül Rivander és Titius Szent Mártonnal, Stieffler pedig Lutherrel kapcsolatban említették ezt az elbeszélést.¹³⁰ A Krisztus alakjában megjelenő ördög története Sulpicius Severusra nyúlt vissza a német protestáns teológusoknál.¹³¹ Nálunk Czeglédi István meglehetősen tömören utalt 1663-ban erre a legendára: „... Szent Mártonnak Christus képében jelent meg az ördög...”¹³²

Néhány következtetést mindenesetre le lehet vonni Szent Márton ördöggel való találkozásának legendájából. A legenda a magyar protestáns egyházi művekben ritkán fordul elő. Ezzel a legendával szemben inkább Szent Márton jóságáról szóló elbeszélés terjedt el, amelyben a szent köpönyegét szétvágta, és felét egy szegény embernek adta.¹³³ Czeglédi István Szent Mártonnal kapcsolatos ördögbeszélése annyira lerövidült, hogy elvesztette legendajellegét.

A legendák tartalmi változásai arra vezettek, hogy a mirákulumot inkább a keresztyén magatartás ábrázolása helyettesítette. Világosan mutatja ezt a folyamatot *Az ökörbőrre írt bűnök* (AaTh 826) legendájának fejlődése. A legenda középkori formájában arról szólt, hogy az ördög megjelenik a templomban és felírja azoknak a híveknek a nevét, akik az istentisztelet alatt nevetgélnek, komolytalanul viselkednek.

Az ökörbőrre írt bűnök legendájának magyar változataival foglalkozott Bálint Sándor, és bebizonyította a középkori legendatípus tovább-

126 Pósa-házi J. 2, 1669, 226.

127 Tubach num. 3858.

128 Pécsvárad-i P. 1629, 554.

129 Vö.AaTh 797+. legendatípus.

130 Reherrmann 140: AaTh 797+ + AaTh 817+.

131 Reherrmann 572, num. 32.

132 Czeglédi I. 1663, 474.

133 Tubach num. 3192; Czeglédi I. (2) 1659, 573; Kovács J. 1888, 12.

— A 19. századi katolikus egyházi irodalom is inkább ezt a legendatípust őrizte meg: Szalay I. 4, 1833, 210.; 6, 1834, 95sq.

élését a magyar prózafolklórban.¹³⁴ Tanulságos viszont annak a megállapítása, hogy a szóban forgó legendák a 16–18. század folyamán egy bizonyos mértékben eltérő redakciója alakult ki. Eszerint az ördög fel akarja írni egy ember bűnét az ökörbőrre, de a hívő elriasztja a gonosz szellemet a Szentírás egyik mondatával, amely a sátán vereségére utal.

Ács Mihály szövegéből kitűnik, hogy a legendatípus protestáns redakciója szintén német hatásra keletkezett: „Szemlátomást bé-ment egykor *Freybergában* egy | beteghez az ördög, vonván nagy ökör bőrt | utánna, és arra a' betegnek bűneit fel-jegy- | zeni akarván, de midőn a' *Patiens* azt felel- | né: Ird-fel bátor minden bűneimet nem bánom; de hogy azok felibe ilyen titulust tégy | kívánom: Az asszonyi-állat magva meg-töri a' kigyónak fejét. Gen. 3:15. A' késértő ör- | dög mindgyarást elhadgya, és utálatos бүдös- | ségét a' szobában hadgya.”¹³⁵ Fincel a Magyarországon is jól ismert D. Selneckertől vette át ezt az exemplumot. Nála az ördög előzője egy istenfelő remete volt. A korai protestáns verzió még a középkori legendák hangulatát tükrözte.¹³⁶ Fincel a középkori legenda szabályos változatát Georg Strigenitztól vette át.¹³⁷ Látjuk tehát, hogy az *Az ökörbőrre írt bűnök* legendája a protestantizmus folyamán két redakcióban terjedt el. A középkori legenda úgy élt tovább e cselekménytípus esetében, hogy az ember többé nem volt a gonosz erő kiszolgáltatottja, hanem sikeresen szembeszálhatott azzal. A középkori legenda úgy fejlődött protestáns exemplummá, hogy a sátán transzcendenciájával szemben az emberi tettekreklészség, az evilági cselekvés lehetőségének kérdése nyomult előtérbe.

Az emberi cselekvés ábrázolásának az előrenyomulását a régi szokások háttérbe szorulásával is magyarázhatjuk. A bűnlajstrom kifejezés azon a felfogáson alapult, hogy az ördög az emberek összes bűnét feljegyzi. Haláluk után ezt a lajstromot mutatja fel a gonosz szellem Isten ítélőszéke előtt. Valóban létezett a középkorban olyan hivatalos szokás, miszerint a gyakran előforduló bűnöket egyházi listára írták fel és ott örökítették meg.¹³⁸

Mivel az ökörbőrre írt bűnök legendáját a barokk kor katolikus hit-szónokai előszeretettel használták fel szentbeszédekben, nyilvánvaló a legenda középkori formájának megmaradása és folyamatos hagyományozódása az élő népi prózában,¹³⁹ a sokrétű ördögmondák sorában.¹⁴⁰ Az ökörbőrre írt bűnök keresztyén legendájának fejlődése a gonosz erővel szemben fellépő ember lehetőségeinek növekedését mutatta.

134 Bálint Sándor: Das Sündenregister auf der Kuhhaut. *Ethnologia Europaea* II—III (1968—1969) = *Erixoniana* 40—43.

135 Ács M. 1708, 205.

136 Rehmann 259sq., num. 5.

137 Rehmann 261sq., num. 8.

138 Röhrich, *Redensarten* 4, 1050.

139 Moser—Rath 397sq., num. 242.

140 Röhrich, *Sage und Märchen* 271.

Boszorkánytörténetek és hiedelemmondák a protestáns egyházi művekben

Az ördögelbeszéléseknek van egy csoportja, amely szoros kapcsolatban áll az élő néphittel. Ezek a boszorkánytörténetek és a hiedelemmondák. Belőlük teljességgel rajzolódik ki a boszorkány funkcióköre. A boszorkány ítéletidőt teremt,¹⁴¹ kiveszi az útszélen alvó emberből a csontjait,¹⁴² bosszút áll, ha nem őt hívják bábának szülés lefolytatására a vajúdo asszonyhoz,¹⁴³ állat alakjában elveszi a tehén tejét.¹⁴⁴ Ezeknek a hiedelmeknek mind megvan az élő hitvilágban a közvetlen párhuzamuk.

Mi az oka, hogy a boszorkánytörténeteknek ilyen szoros kapcsolatauk van a népi prózával és a néphittel? Miért nem hagyományozódtak az ördögelbeszélések más típusai vagy típuscsoportjai?

A rejtély megfejtése az ördög és a boszorkány közötti különbségben rejlik. Az ördög természetfölötti lény, a boszorkány pedig hétköznapi ember ott lakik a többi emberrel a faluban. Az ördög különös cselekedeteit természetfölötti képességei révén valósítja meg. A boszorkány mint hétköznapi ember — a többiekhez hasonlóan — alkalmazza a mágiát, a varázslást. Az ördög gonosz tetteit más ember csak úgy tudja végezni, ha szövetségbe lép a sötét hatalommal. Boszorkány bárki lehet, aki előírt módon végzi a varázslást. Az ördög a teológiai rendszer fontos része, a boszorkány a mágikus világképe. Az ördög cselekvése az Isteni Gondviselés függvénye. A boszorkány varázslatának eredményét a mágia szabályainak betartása határozza meg.

A két mitikus személy jellegbeli és funkcionális különbsége két nagy csoportra osztja a protestáns ördögelbeszéléseket. Az irodalmi kölcsönzés és kulturális hatás útján terjedő fantasztikus elbeszélések az ördög alakjában a középkori teológiai fogalmat szállították hozzánk. A boszorkánytörténetek és hiedelmek az élő néphit egyes részeit emelték ki, és erősítették a mágikus világkép megmaradását. A gonosz erővel kapcsolatos középkori teológiai réteg és a népi hitvilággal megegyező elbeszélések nemcsak a korabeli prédikációkban és az egyházi vitairatokban keveredtek össze, a valóságban sem különültek el élesen. Kezdetben az egyházi hatás a néphitben úgy nyilatkozott meg, hogy az ördög neve bekerült a hiedelemmondákba, de a gonosz mitikus lény továbbra is boszorkány funkciójában szerepelt. A protestáns ördögelbeszélések hovatartozásában lényegében döntött a hazai néphit. Amelyik történet bekerült vagy újra visszajutott a hagyományba, az a mágikus gondolkozásmódot tükrözte. Az ördög teológiai fogalmát magyarázó protestáns elbeszélések közvetlen párhuzamait azért nem lehet megtalálni (vagy ha igen, akkor csak esetlegesen), mert a korábbi elképzelések átalakultak, és parodisztikus formáiban eltávolodtak a 16–17. századi cselekménytípusoktól.

141 Reherrmann 159, num. 48; Brückner 449, num. 198; 475, num. 466.

142 Bihari L IV 6; vö. Brückner 675.

143 Reherrmann 547, num. 3.; Brückner 466, num. 383, 490, num. 587; Bihari L/7 +2/A, +2/B.

144 Brückner 475, num. 461; 441, num. 99; Bihari L/1 V +1/B; Bruford 16, num. 1.; Krzyzanowski num. 3040.

Érdekes és figyelemre méltó a protestáns egyházi írók megítélése a boszorkány tevékenységére és a varázslásra vonatkozóan. Észrevették a „babona” szívósságát, ugyanakkor rámutattak, hogy a varázslás helytelen. Mégis a boszorkány megítélésében a prédikátorok közt lényeges különbséget lehet észrevenni. Sóvári Soós Kristóf kimondottan elmarasztalta azokat, akik hitelt adtak a boszorkányokról szóló híreszteléseknek: „Ne tulajdoniczuk azért az vdo irását, folyását imez amaz Bábának, azért nem ese it ko esso mert az Bába meg baylotta, amot azért esik, mert nem bay-lotta meg.”¹⁴⁵

Más prédikátor viszont a boszorkány cselekedeteit úgy ismertette a 17. században, hogy abban semmiféle elmarasztalás sem volt. Ezen pedig nincs mit csodálkozni, mert az irodalmi-kulturális hatásokból származó boszorkánytörténetek és hiedelemmondák csak megerősítették az élő hazai néphitet egyezéseikkel vagy hasonlóságaikkal. Alvinczi Péter egyik prédikációjában hitelt érdemlő, megtörtént esetként adta elő a boszorkányok csontlopását: „Vagyon oly ! példa-is, hogy az fele kisedet gyermeketkének lába ! Bára csontyát épen ki votték és holt Bénel toltotték ! megh az helyét, semmi vestigiama, az az, nyoma, avagy seb helye nem lévén.”¹⁴⁶

Még részletesebben ismertette Alvinczi egy szülőasszonynak a történetét, akin a bába azért állt bosszút, mert nem őt hívta vajúdása idején segítségül.¹⁴⁷

Ha összehasonlítjuk a 16–17. századi magyar protestáns igehirdetés példái között előforduló boszorkánytörténeteket és hiedelmeket a korabeli külföldi (német) ördögbeszélésekkel, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy országunkon kívül az ördög és a boszorkány funkcióaköre jobban összemósódott, mint nálunk. Az élő néphagyományból szinte garmadával lehetne idézni a változatokat, amelyek a két mitikus személy alakjának átfedését bizonyítják. Terepmunkáim tanulsága alapján mondhatom, hogy az adatközlők nemigen tettek különbséget ördög vagy boszorkány között. Mivel mindkettő a gonosz szimbóluma volt, idővel teljesen meggyeztek egymással. A boszorkánnyá lett ördög vagy az ördöggé vált boszorkány már másként jelent meg a 20. századi népi hiedelemvilágban, mint a 16–17. századi teológiai ördögfogalmat szemléltető mitikus gonosz figura, amely még a reformáció korának önkifejezési formájával, az Antikrisztussal is egybemosódott.¹⁴⁸ A 16–17. században olyan folyamat játszódott le, amelynek során a *korabeli néphit boszorkánya, az önálló varázsló az ördög eszközévé vált*. A nyugat-európai ördögbeszélések úgy illeszkedtek bele a keresztyén teológiai gondolatvilágba, hogy a bennük előforduló boszorkány „közvetett gonosz”-szá alakult, és a varázsló elvesztette korábbi önállóságát. *Tehát a 16–17. századi protestáns ördögbeszélésekben a mágia elidegenedett a varázslattól*.

Ebben az eszkatológiai kiterjedésben nemcsak a mágiát végző emberi tevőlegesség, hanem a túlvilágot bizonyító ördög is megjelent. Ennek a

145 Sóvári Soós K. 1601, 735.

146 Alvinczi P. 1, 1663, 475.

147 Alvinczi P. 1, 1633, 474sq.

148 Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet. Bp. 1958, 79.

gondolatnak a szemléletes érzékeltetése azért volt fontos a polgárosulás folyamán, hogy a társadalmi összefüggések felismerésére nevelje a megújított hitben élőket.

Egy-két évszázaddal később érdekes változáson mentek át a hiedelemmondák a protestáns szentbeszédekben. A teológiai szakirodalom fokozatosan elhagyta a 16—17. századi kézikönyvek példáit, és így a régi kulturális hatások helyébe részben a szépirodalom lépett. A néphit szigorúan elkülönült a teológiai célú és jellegű példáktól. A mondákban a keresztyén hitszónokok figyelemkeltő esztétikumot kerestek. Azért említette Lácza Szabó János József 1813-ban a Szent György-napi kincs láng által való tisztulását¹⁴⁹ vagy a boszorkányok meglesését karácsony éjjelén,¹⁵⁰ hogy felkeltse falusi hívőinek érdeklődését. Könyves Tóth Kálmán szinte halmozta a szívet-lelket gyönyörködtető mondai példákat: egyik prédikációjában a lidércfény ingoványba csalta az embereket,¹⁵¹ másokban pedig a hős a föld alatti kék lángban őrzött kincserő sárkányokkal viaskodott.¹⁵²

A poétikája ihletettséggű vágyelbeszélések a szépirodalom finom szűrőjén keresztül jutottak el a prédikátorokhoz és gyülekezetükhöz. A hiedelemmondai exemplumok művészi kifejezéssé válásához hozzájárult a boszorkány fokozatos elidegenülése saját varázsló tevékenységétől. A mágia így elvesztette hatóerejét a társadalom polgárosuló rétegeiben az eleve elrendelt hivatástudattal szemben.

---

149 Lácza Szabó J. 1813, 96.; Bihari N III 4/A.

150 Lácza Szabó J. 1813, 96.

151 K. Tóth K. és Papp K. 2, 1893, 236.

152 K. Tóth K. és Papp K. 2, 1893, 308.

FORRÁSJEGYZÉK

- Ács Mihály** (ifj.): Halotti beszéd Telekesi Török Bálint fölött. H. n. 1708. (RMK I 1756).
- Alvinczi Péter**: Quadragesima vasárnapi evangéliom magyarázatja. Kassa, 1632. (RMK I 618).
- Alvinczi Péter**: Postilla I. Kassa, 1633. (RMK I 628).
- Alvinczi Péter** (1570—1634). Kiadta: Incze Gábor. Bp. 1935.
- Bornemisza Péter**: Postilla II. Sempete, 1574. (RMK I 115).
- Bornemisza Péter**: Postilla III. Sempete, 1575. (RMK I 119).
- Bornemisza Péter**: Négy könyvecske a ker. hitnek tudományáról. Sempete. 1577. (RMK I 138).
- Bornemisza Péter**: Prédikációk egész esztendőre. Detrekő—Rárbok, 1584. (RMK I 207).
- Czeplédi István**: A megtért bűnösnek lelki harcban való bajvívásáról. Kassa, 1659. (RMK I 942).
- Czeplédi István**: Barátság dorgálás. Kassa, 1663. (RMK I 1002).
- Édes Albert**: Egyházi beszédei. I—III. köt. Pest, 1856—1859.
- Fabricius János** (ford.): Ágoston barát szerzetin való Hollósi Godofridusnak iratott praedicatio. Keresztúr. 1603. (RMK I 383).
- Geleji Katona István**: Váltás titka. I. köt. Várad, 1645. (RMK I 779).
- Kecskeméti C. János**: Három fő ünnepekre való prédikációk. Debrecen, 1645. (RMK I 455).
- Keresszegi H. István**: A hit és jószágos cselekedetek tündöklő példáiról való prédikációk. Debrecen, 1635. (RMK I 644).
- Kovács József**: Hűs ünnepi és alkalmi prédikáció. Bp. 1888.
- K. Tóth Kálmán és Papp Károly** (szerk.): Kalászkok az életnek kenyeréhez. II. füzet. Bp. 1893.
- Láczai Szabó József**: Predikációi. Sárospatak, 1813.
- Madarász Márton**: Vasárnapi evangéliomokról való szent elmélkedések. Írta: Meissner Boldizsár. Lőcse, 1635. (RMK I 652).
- Madarász Márton**: Innepi evangéliomokról való elmélkedések. Írta: Meissner Boldizsár. Lőcse, 1641. (RMK I 719).
- Madarász Márton**: A jó vagy kegyes élet és a boldog halál módjáról. Írta: Senners. Lőcse, 1643. (RMK I 744).
- Magyari István**: Hal. beszéd gr. Nádasdi Ferenc fölött. Keresztúr, 1604. (RMK I 390).
- Margitai Péter**: A Jónás könyvének magyarázatja. Debrecen, 1621. (RMK I 512).
- Margitai Péter**: Az apostoli credónak magyarázatja. Debrecen, 1624. (RMK I 537).
- Margitai Péter**: Temető prédikációk. Debrecen, 1632. (RMK I 607).
- Margócsy József** (szerk.): Protestáns Egyházi Beszédtár. III. köt. Kecskemét, 1871.
- Matkó István**: Fővenyén épített ház romlása. Szeben, 1666. (RMK I 1043).
- Medgyesi Pál**: Praxis pietatis. Írta: Bayle Lajos. Debrecen, 1636. (RMK I 657).
- Medgyesi Pál**: Dialogus politico-ecclesiasticus, az presbyteriumról. Bártfa, 1650. (RMK I 831).
- Medgyesi Pál**: Doce nos orare, quia et praedicare. Bártfa, 1650 (RMK I 832).
- Medgyesi Pál**: József romlása. Sárospatak, 1659. (RMK I 948).
- Mélius Péter**: Sz. János jelenésének magyarázatja. Várad, 1568. (RMK I 69).
- Mihályko János**: Hét prédikáció az örök életről. Írta: Pollio Lukács. Bártfa, 1612. (RMK I 432).
- Mikolai Hegedűs István**: Biblia tanúi. Utrecht, 1648, (RMK I 813).
- Nagy Martonfalvi György**: Szent historia. Debrecen, 1681. (RMK I 1256).
- Nánási L. István**: Szü titka. Kolozsvár, 1670. (RMK I 1103).

Pécsváradi Péter: Felelet Pázmány Péter két könyvecskéjére. Debrecen, 1629. (RMK I 579).

Perkinsus Vilmos: A lelkiismeret akadékiról. Amszterdam, 1648. (RMK I 800).

Pósházi János: Igazság istápja. I—II. köt. Sárospatak, 1669. (RMK I 1096).

Sóvári Soós Kristóf: A szent próféták magyarázatjának I. része. Bártfa; 1601. (RMK I 372).

Sükösd Sámuel: Halotti beszédek. I. füzet. Arad, 1856.

Szathmárnémethi Mihály: A négy evangélisták szerint való dominica. Kolozsvár, 1675. (RMK I 1179).

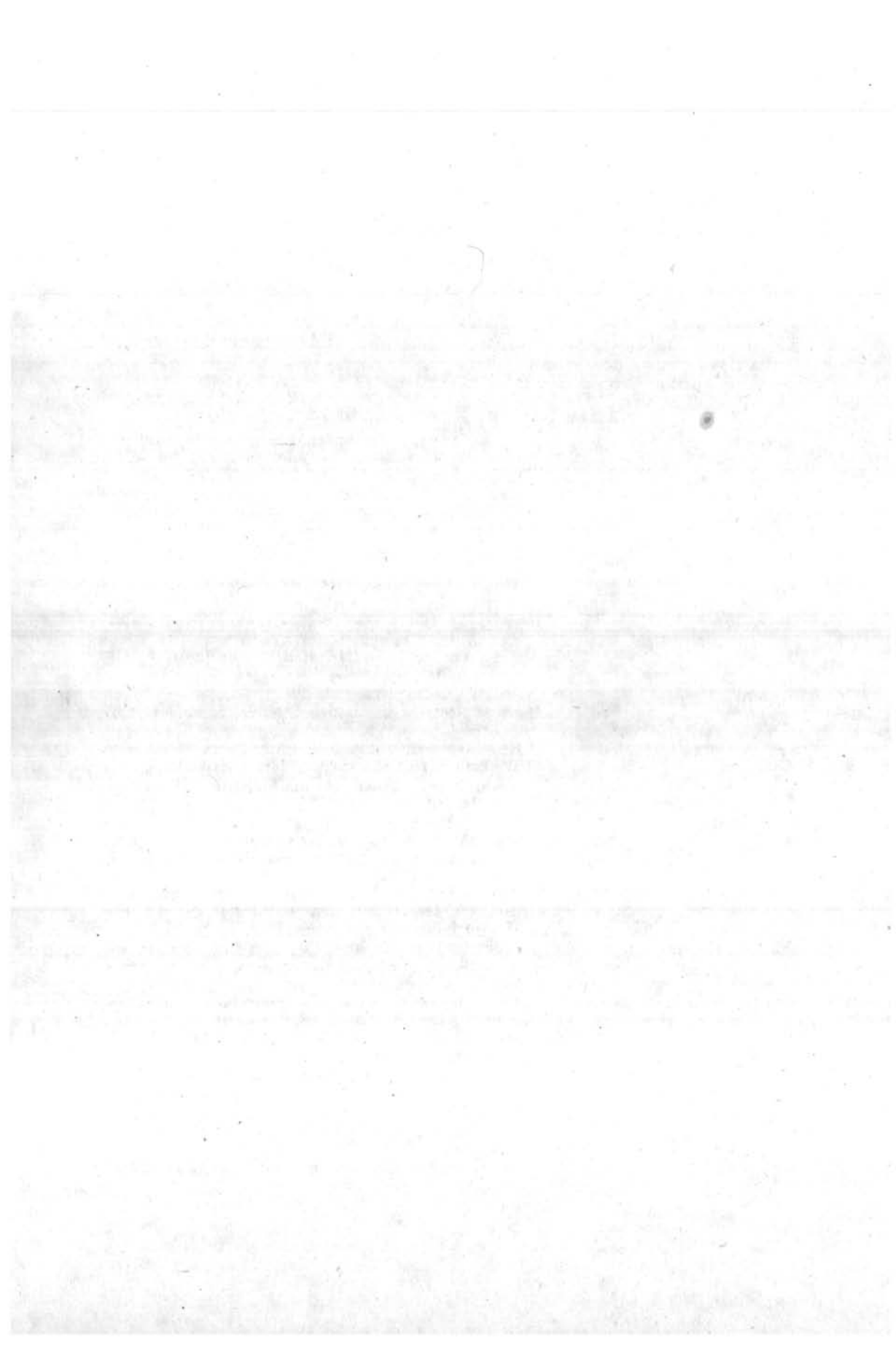
Szathmári Ötvös István: Titkos jelenése. Szeben, 1668. (RMK I 1078).

Szalay Imre: Magyar egyházi beszédek gyűjteménye. IV. köt. Pest, 1833; VI. köt. Pest, 1834.

Zvonarits Mihály: Magyar postilla. I. rész. Csepreg, 1627. (RMK I 560).

KÉZIKÖNYVEK RÖVIDÍTÉSEI

AaTh	Aarne, Antti — Thompson, Stith: The Types of the Folktale. A classification and bibliography. (FFC 184.) Helsinki, 1961.
Andrejev	Andrejev, N. P.: Az orosz mesetípusok Aarne-rendszerű mutatója. (Ford.: Mándoki László.) Bp. 1960.
Bihari	Bihari Anna: Magyar hiedelemmonda katalógus. Bp. 1980.
BN	Berze Nagy János: Magyar népmesetípusok. I—II. köt. Pécs, 1957.
Brückner	Brückner, Wolfgang: Volkserzählung und Reformation. Ein Handbuch zur Tradierung und Funktion von Erzählstoffen und Erzählliteratur im Protestantismus. Berlin, 1974.
Bruford	Bruford, Alan: Scottish Witch Stories. A Provisional Type-List. Scottish Studies Volume 11/1967, p. 13—47.
Krzyżanowski	Krzyżanowski, Julian: Polska bajka ludowa w układzie systematycznym. Warszawa, 1982.
Moser—Rath	Moser-Rath, Elfriede: Prädigtmärlein der Barockzeit. Berlin, 1964.
Müller/Röhrich	Müller, Ingeborg und Röhrich, Lutz: X. Der Tod und die Toten. Deutscher Sagenkatalog. Vorabdruck. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 13/1987 II.
Rehermann	Rehermann, Ernst Heinrich: Das Predigtexemplar bei den protestantischen Theologen des 16. und 17. Jahrhunderts. Göttingen, 1977.
Röhrich, Redensarten	Röhrich, Lutz: Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. Freiburg—Basel—Wien, 1979. I—IV. köt.
Röhrich, Sage und Märchen	Röhrich, Lutz: Sage und Märchen. Erzählforschung heute. Freiburg, 1976.
Sirisaka	Sirisaka Andor: Magyar közmondások könyve, Pécs, 1890.
TESZ	A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I—IV. köt. Bp. 1967—1984.
Tubach	Tubach, Frederic C.: Index exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales. (FFC 204.) Helsinki, 1969.
Oklsz	Szamota István és Zolnai Gyula: Magyar oklevél-szótár. Bp. 1902—1906.

A magyar verses epika

A hősepika kutatástörténete

VOIGT VILMOS

Amióta csak folklorisztikai kutatás folyik Európában, minden nemzet folkloristái legszívesebben nemzeti hősepikájukat vizsgálják. A nemzeti büszkeség gyakran pihen meg a kétségtelen hitelességű alkotásokon, azok a nemzetek pedig, amelyek nem rendelkeznek egy Iliással, Roland-énekekkel, Igor-énekekkel vagy Kalevalával, legalább töredékeket keresnek elő, és azt bizonyítják, hogy egykor nekik is volt számottevő verses nagyepikájuk, csupán a mostoha évszázadok zivatarai pusztították el ennek nyomait később.

Ennek a nemzeti epika-keresésnek a legelső eseményei a XVII. és XVIII. századból ismeretesek. 1687-ben kezdődik meg Párizsban a „*querelle des anciens et des modernes*” néven ismert vitasorozat. Ebben arról volt szó, mely írók a jobbak: a klasszikusok vagy a modernek? A klasszikuspárt vezetője Boileau, a moderneké pedig Perrault, akinek egyik legfőbb érve a vitában az, hogy a legismertebb klasszikus auktor, a „legrégebb és legjobb” Homérosz nem is élt, hanem maga a név egyszerűen „vak énekes”-t jelent, és a neve alatt forgó munkák a mai szóhasználat szerint az ókori görög népköltészet termékei lennének. (Áttekintést ad e témaköréről: Marót Károly, 1948.) Bő emberöltővel e vita után, 1725-ben jelent meg Nápolyban Giambattista Vico híres munkája, „Az új tudomány”, amelynek harmadik kötete az „igazi” Homérosz felfedezésének szenteltetett. Vico szerint a homéroszi költemények szerzője a közösség, „a daloló Görögország”. (Vico, Giambattista: 1963. 471—511).

A XVIII. század végén feltámadó romantikus irodalmi áramlatok is e nézetet képviselték. Megjelennek és fordításokban is ismertté válnak Macpherson Ossián-dalai; amelyek nem csupán tartalmukban bizonyultak korunk hű termékének, hanem azt a felfogást is támogatták, hogy minden nemzetnek van egy romantikus dalok füzéréből álló ősi hősi epikája, amelynek költői maguk is romantikusan tépett életű félig poéták, félig hősök. Sok nemzet — köztük a magyar is — utánozta az ossiáni dalokat, vagy hasonló őskölteményeket gyártottak, amelyek közül több — hiteles és hiteltelen egyaránt — irodalomtörténetileg máig is számon tartott. (Heinrich Gusztáv: 1903. — Maller Sándor: 1940. — Dolansky, Julius: 1975.) Ez az ősköltészet-felfogás jut némi fenntartással filológiai alátámasztáshoz 1795-ben, Friedrich August Wolf Prolegomena ad Homerum című munkájában, amelyben Wolf kifejti később „Kleinliedtheorie” néven ismertté vált elméletét. Véleménye szerint a nagy hőseposzok mindig egyetlen szerkesztő utólagos rendező munkájának az eredményei, ezt megelőzően csak egymástól elszigetelt egyes epikus énekek léteznek.

Ezt a nézetet alkalmazta a germán nagyeposz, a Nibelung-ének elemzősek (1816) Karl Lachmann, de találkozik e felfogással a XIX. század valamennyi népköltészeti kutatója, és érdeklődőbb szépírója is (Vö. Szász Károly: 1881—1882.). Nem csoda ez, hiszen e nézet uralma idején jegyződnek fel a szorgos népköltészeti kutatómunka eredményeként azok a folklórszövegek, amelyekből azután 1835 és 1849 között a finn Lönnrot a Kalevalát, az észt Kreutzwald pedig több évtizedes munka után, 1861-ben a Kalevipoeg-et készítik el. Ez idő tájt Európa több országában kutatják a nép között egy esetleges verses nagyepika nyomait (Voigt Vilmos: 1975a): olykor ideig-óráig azt is hiszi a közvélemény, hogy sikerült ilyen munkákat találni, később azonban kiderült, hogy ezek hamisítványok (ilyenek a csehek úgynevezett Királyudvari kéziratjai) mások azonban éppen az ilyen kutatómunka közben kerülnek elő egy-egy nemzet középkori műköltészetének epikus dalai (a spanyol Cid-románok, az ófrancia verses epika alkotásai); ismét máshol valódi folklór verses epika gyűlik össze (orosz bilinák, ukrán dumü, az altáji népek verses nagyepikája, vagy a Reguly, Munkácsi és a mások által összegyűjtött gazdag obi-ugor verses epika) — és vannak olyan országok is, ahol sem ilyen, sem olyan verses hősepikát nem találnak. Ilyenek az olaszok, a lengyelek, a két balti nép, a románok, és ilyenek a magyarok is.

A magyar „hősepika” kutatásának útja

A magyar tudományos közvéleményben a leghatározottabban a múlt század első felében vetődött fel a naív nemzeti hőseposz megkeresésének a gondolata. Középkori irodalmunk egyre-másra feltáruló kincsei, és nem utolsósorban a rokon népek verses epikájának megtalálása sokakat reménytel töltött el, hogy előbb-utóbb előkerül a magyarok nagyterjedelmű nemzeti hőseposza, vagy legalább ennek valamely felismerhető töredéke.

Nem így történt. Szőrényi László kutatásaiból (1974) tudjuk, hogy már a XVII. században volt epikai érdeklődés Magyarországon, amelynek csak legismertebb, de nem egyetlen terméke Zrínyi barokk remeke, a Szigeti veszedelem. A Rákóczi-szabadságharc leverése után főként a jezsuiták körében alakult ki a történeti eposz, és ez már a XVIII. században a magyar honfoglalást is célba vette. Ez a hagyomány ismert volt az utókor előtt is, egészen nemzeti klasszicizmusunk költőig, akik témát és olykor motívumokat is ebből merítettek.

Csokonai és mások kezdeményezése után Vörösmarty és maga Zalánjában még egy ilyen honfoglaláskori eposz „utátnatát” adja, Toldy Ferenc irodalomtörténetében pedig még a hun—magyar rokonság elméletét is segítségül hívja egész sorozat epikus témát mutat be, és ezeket „mondakörökké” csoportosítva olybá veszi az adatokat, mintha lett volna ősi magyar hősepika, később azonban megváltozik a közvélemény. (A XIX. századi magyar irodalmi tudat ilyen vonatkozásait áttekintően bemutatja: Horváth Károly: 1968. — Horváth János: 1956. — Sőtér István: 1963. — Tartalmi áttekintést adott: Benedek Marcell: 1907.) Hovatovább

belenyugosznak abba az érdeklődők, hogy miként Ipolyi Arnoldnak vagy utánpótlásának nem sikerült kortársi folklór adatokból és a krónikák szűkszavú megjegyzéseiből konstruálni egy hihető ősmagyar mitológiát, istenrendszert; azonképpen nem sikerült megtalálni a magyar verses nagyepikát sem. Ennek a felismerésnek a következtében azonban új kutatási problémák merülnek fel. Mind művészi, mind szorosabban vett filológiai szempontból először Arany János fog hozzá ezek szövevényének szétbogarásához.

Arany János, a költő (Korompay Bertalan: 1948.) sorra veszi a magyarok (és a hunok) történetének azokat az eseményeit, amelyek köré jegecesedve kialakulhatott, vagy kialakulhatott volna verses nagyepika, és sorra megírja ezeket a verses eposzokat. Így születik a hun trilógia, a Rege a csodaszarvasról, a Szent László-ének, a három Toldi, a Hunyadi balladaciklus, néhány török-kori témájú vers, és még ezen kívül is sok terv, amelyek sajnos nem teljesedtek be. Az ilyen „epikai rekonstrukciók”-on kívül 1858-ban külön tanulmányt is ír e kérdésről. Ez a Naiv eposzunk című munkája (1862), amely azóta is nemzeti hőseink kutatásának alapvető dokumentuma. Tanulmányában felsorolja a középkori magyar vagy magyarországi énekmondókra vonatkozó adatokat, idéz néhány gömbölydedebb epizódot a prózai krónikákból, és azzal zárul a dolgozat, hogy ezek megléte bizonyítja, egykor létezett verses magyar naiv eposz, a XVI. századra azonban mindez elenyészett. Arany szerint nem csupán a kereszténység pusztította ezt, hanem a középkori magyar krónikáírásban oly feltűnő száraz, kritikus szemlélet is, amely minden nehezebben hihetőt elutasított magától. A megszülető magyar irodalom józansága mindjárt különvált a népiestől, lenézte, megtagadta, feledtette és elfelejtette azt.

Arany-nak ezt a nézetét a később következő filológiai kutatás számos területen továbbépítette. Külön ágazattá fejlődött az a fajta kutatás, amelynek feladata a ránk maradt középkori krónikák szövegeiben az egymáshoz való kapcsolatok kutatása. Ennek alaptétele az a gondolat, hogy a ma ránk maradt krónikaszüvegek valamilyen korábbi, időközben elveszett „őskróniká”-ból vagy krónikákból táplálkozhattak. Sok haszon származik az olyan vizsgálatokból is, amelyek más középkori történeti műfajokat (legendák, nyugati források) elemeznek abból a szempontból, hogy a bennük olvashatók milyen fajta művészi változtatásban képviselik a valóságot. Az irodalomtörténészek a középkori magyar irodalomtörténet folyamatának a feltárásával rajzolják meg azokat a kereteket, amelyek közé beékelődve lehetne elképzelni hőseinkat a honfoglalás után. Nyelvtudományi kutatásokból főként az egyes epikai szakkifejezések és személynevek vizsgálata lehet hasznos ilyen szempontból. Külön kérdéskör a magyar illetve a Magyarországon járt idegen mulattatók és epikus énekesek életkörülményeinek a feltárása. Itt közvetlenül érintkezik a középkori magyar verses epika kutatásának a feladatköre a magyar dráma történetével. Még sok más filológiai ismeret is szükséges ahhoz, hogy helytálló képet nyújtson valaki a magyar verses epika meglétéről, és végül az így összegyűjtött ismereteket mind szembeesíteni kell a társadalmi-történeti fejlődés tényeivel. Ez a fajta komplex kutatás már megindult, igazában azonban nem bontakozott még ki teljességgel. (Erről tájékoztatást ad Voigt Vilmos: 1981a)

Több alkalommal is maguk a folkloristák nyúltak e végül is filológiai kérdésekhez. Sebestyén Gyula a középkori regösökkel foglalkozott (1902), akiket epikus énekeseknek is vélt; Király György szinte már a túlzásig eljutó szkepszissel (1921) próbálta meg a magyar ősköltészet kutatásában elburjázott megalapozatlan feltevések kigyomlálását; Soly-mossy Sándor is megkísérelte azt (1943), hogy a középkori krónikák mondai anyagát folklorisztikai szempontból is értékelte: Honti János arra mutatott rá, hogy az epikus hagyomány keretei között a verses nagyepika csak mintegy határesetet képez (1968, 191–224.), újabban pedig Diószegi Vilmos, Györffy György (1948. — 1959. — Kommentárjai 1958.), Képes Géza (1964), Vargyas Lajos (1960a), Lükő Gábor (1957), Katona Imre (1978) és mások, metrikai kérdésekkel kapcsolatban pedig Gáldi László (1960) mutatott rá régies, és esetleg honfoglalás előttinek nevezhető folklór szövegek egyes vonásaival való kapcsolatokra a recens magyar népköltészetben. Ezek a kutatások sem lezáratlanok, mégis valamelyes közvélemény alakult ki a legutóbbi időben a magyar hősepika történeti adatait illetően (Vö. Klaniczay Tibor: 1964.)

Kissé nehezebb kérdés egy összefüggő finnugor vagy altáji nagyepika meglétének, illetve nem meglétének a problémája — jöllehet e probléma feldolgozása nélkül nem képzelhető el a szorosabban vett magyar folklór nagyepika kérdéseinek a megoldása sem. (Voigt Vilmos: 1975b) Magyar részről Reguly, Munkácsi, Róheim, Mészáros Gyula és mások fejtették ki e kérdésekkel kapcsolatban észrevételeiket. Népzene-kutatásunk is több ízben foglalkozott a magyar hősepika fellelhető zenei előzményeivel; Kodály Zoltán, Szabolcsi Bence, Vargyas Lajos, Szomjas Schiffert György, Vikár László és mások — (Vikár: 1975. — Szomjas Schiffert 1976. — Vargyas 1980.) e téren mindazáltal még most is több probléma szorulna további tisztázásra. Újabban finn, észt, mordvin, komi és orosz kutatók (Kuusi, Jevszejev, Paulson, Maszkajev, Mikusev, Meletyinszkij, Zsirmunszkij és sokan mások) foglalkoztak a finnugor hősepika problémáival (Kuusi 1963. — Kuusi — Bosley — Branch 1977. — Jevszejev 1957–1960. — Maszkajev 1964. — Mikusev 1971a, 1971b, 1973.) és kísérelték meg e téren is új gondolatok érvényesítését. Az is az igazsághoz tartozik azonban, hogy e nemzetközi méretű és célzatú kutatások sem integrálódtak még kellőképpen és éppen ezért e téren is további összegző munkára van szükség. (Vö. Voigt 1981b.)

A hősepika fejlődési fokozatai

A legkezdetibb (Vö. Meletyinszkij 1971), kialakuló népköltészet még nem ismerte az epika vagy líra kategóriáit sem: ezeket megelőző, szinkrétisztikus műveket hozott létre. Az ezt követő stádiumon már megkülönböztethetjük az epikus alkotásokat a többtől, az epika keretein belül azonban még nem differenciálódtak egymástól a későbbi önálló epikus műfajok. Ezután következik be az a fokozat, amelyen elkülönülnek egy-

mástól a természetfeletti őskről, valamint az egyszeri emberekről szóló történetek. Az előbbiekből lesz a nemzeti társadalom felvirágzása idején az archaikus verses epika, az utóbbiakról pedig a prózai köznapi elbeszélések. Az archaikus epikából az államházi szerveződés idején jön azután létre a nagyepika vagy más szóval az eposz. Ez a fokozat már nem is tartozik a folklórhoz, hanem az irodalom, a hivatásos művészet megjelenését jelenti. Az epika legjelentékenyebb alkotásai ez időtől fogva az irodalom keretei között keletkeznek: így jön létre a könyveposz, majd ennek különböző történeti válfajai, hogy azután a legtöbb helyen ez is egy idő után eltűnjön, átadja a helyét például a történeti éneknek, és bizonyos mértékben a kései keletkezésű ballada műfajának is. Eközben a prózai elbeszélés is változik, fejlődésen megy át, és létrejön az a mondahagyomány belőle, amelynek megintcsak megvan a maga külső és belső történetisége.

Ami a verses epikát illeti, ennek tehát két nagy életszakaszát különböztethetjük meg: egy felszálló, felemelkedő korszakot, a kezdetektől a nagyeposzig (az eposziá-ig) — ez a még nem hivatásos művészet, pontosabban a folklórra és irodalomra még nem differenciálódott ösköltészet keretei között zajlik le; valamint egy második periódust — amely a folklór és az irodalmi eposzok történetét már külön utakon futtatja be, és a folklór keretein belül a verses epika fokozatos degradálódását, háttérbe szorulását, majd eltűnését jelenti. Mivel e folyamatok társadalmi feltételekre épülhetnek csak fel, ahol valamelyik szakaszuknak megfelelő társadalmi szint nem alakul ki, ott az illető epikai formák sem keletkezhetnek. Ez a magyarázata azonban annak, hogy az egyes nemzeti folklórok mennyire eltérő, specifikus módosulásokkal követik e fenti életpályát. Ami a társadalomtörténeti kereteket illeti, eddig két önálló tömb (és az utóbbin belül ismét két csoport) elhatárolása sikerült szinte teljes bizonyossággal: az államalakulást megelőző archaikus eposz, és a feudalizmus korszakához kötött úgynevezett lovageposz (más néven feudális eposz vagy udvari eposz), valamint az ezt követő epikus formák (történeti ének és ballada). Az eddig lefolytatott vizsgálódásokból úgy látszik, hogy e második szakasz termékei ugyan behatolhatnak a folklórhoz, zömükben azonban már csak a hivatásos költészetre jellemzőek.

Nálunk az archaikus eposz korszakát a magyar államalakulást megelőző időben kell keresnünk. Még annyit is feltehetünk, hogy ennek korábbi szakasza (a mitológikus témájú archaikus eposz) inkább a finnugor korszakra, a későbbi szakasza (a hősének) pedig a sztyeppe népekkel való érintkezés korszakára, tehát a honfoglalást közvetlenebbül megelőző periódusra esnek.

Köztudott tény az is, hogy sem egyik sem másik korszakból egyetlen szónyi epikus emlékünknél sem maradt fenn. Mégis több ízben felmerült az az elképzelés, hogy a többi finnugor nép, illetve az altáji népek epikájával való összehasonlításból valamit talán mégis megtudhatunk e szakaszról is.

Egyelőre e módon sem sikerült azonban sok megbízható eredményre jutni. A balti-finn folklór epika mai formájában ugyanis zömmel jóval későbbi annál, hogy feltehetnénk a finnugor együttélés korában is létezését. Archaikus rétege is az úgynevezett arktikus folklór epikához hasonlít, amiről megint azt sem tudjuk, hogy valaha is érintkezett-e a ma-

gyarok elődeinek folklórjával. Az obi-ugor verses epikával is ugyanez a helyzet. Legjelesebb alkotásai késeiek — jóllehet már így is vitathatatlanul többszáz évet számlálnak — és nem tehetjük fel róluk azt, hogy az ugor egység idején is meglehettek volna. Ami meg kezdetlegesebb, ismét az arktikus epikára üt. (Voigt 1967—1968). Az összehasonlító kutatás ily módon inkább óvatossággal, mint eredményekkel összegezhető. (Erről több tanulmányt együtt közöl Voigt szerk. 1980.)

Honfoglalás előtti epikánk nyomozása

Egyes magyar kutatók mégis megkísérelték azt, hogy több epikus történetünk eredeti forrását a finnugor korszakban keressék. Így interpretálták például a csodaszarvas-történetből az állat üldözésének (vadászatanak) a jelenetét, azt a hiedelmet, hogy a harcban elesettek (vagy azok lelkei) esetleg madáralakban a Tejúton keresztül vonulnak, valamint bizonyos eredetmagyarázó történeteket (csillagokról, égitestekről, a világ keletkezéséről). Esetleg ide vehetnénk még néhány igazán elhomályosult nevű és értelmű lényt (Benkő szerk. 1967—1977, és Lakó—Rédei szerk. 1967—1977—1981), mint amilyen az íz, a fene, a hagy-máz (a szó első fele gonosz szellem jelentésű lehetett). E hajdani epika szakkifejezései közül maradt volna ránk az ének szó is. Mindezek a következők sem sikerült bebizonyítani azt, hogy csakugyan érvényesek lennének egy ugor—magyar epikus kontinuitás bebizonyítására.

Ami az ezután következő korszakot illeti, mindazt ide számíthatnánk, ami az államalakulást megelőző korszakban ismertté vált a magyar verses folklórban: egyszóval a hősénekeket.

Ezek tematikája a tipologikus összehasonlító vizsgálatok szerint általában a következő: természetfeletti erejű vagy hatalmú szülőktől gyermek születik, akit gyakran ellenséges személyek el akarnak pusztítani, de a hős hamar kimutatja nagy erejét, bátorságát, később csodálatos erejű lóra, csodálatos fegyverekre, olykor rendkívüli képességű pajtásokra tesz szert. Ilyen általában a hőseposzok bevezetése. Ezután következik a hős kalandja, amelyben immár teljes fegyverzetben mutatja be vitézi képességeit. A következő főbb szakasz tárgya: a hős feleségszerzése. Ez a rész gyakran bonyolódik össze valamely ellenség, vagy természetfeletti hatalom támadásával, amelyet a hős hiúsít meg, vagy ha nem tudta megakadályozni ezt, rendszerint ő indul az elrablott tárgyak vagy személyek visszaszerzésére. Többször is ide kapcsolódik egy olyan része a hőskölteménynek, amelyet legtalálósabban a hős világjárásának nevezhetnénk: benne a hős lehetőleg mindazokra a területekre eljut, amelyekről az epikus énekmondó egyáltalán tudhat valamit. Az epikus énekek vége természetesen a hős halála lenne, olykor azonban ezt a tárgykört elhagyják, és ha van is ilyen történet, az rendszerint nem végleges halállal záródik: a hős csak messzire távozik, adandó alkalommal azonban visszatér majd. A kideríthető párhuzamokból azt is tudjuk, hogy e hosszú történetet nem egyetlen epikus kompozíció, hanem különböző ter-

jedelmű epikus daloknak mintegy a füzére mondja el, amelyben gyakran részleteződik a hősének, vagy éppen a hős rokonságának eredete és egyéb vitézsége is. (De Vries 1961. — Taylor 1964. — Vö. Meletyinszkij 1958.)

Szinte semmi okunk nincs annak a feltevésnek az elutasítására, hogy a honfoglalás előtt lehetett ilyen hősepikája a magyarnak is. Sokkal nehezebb azonban ennek a nyomait is megtalálni. Eddig általában középkori krónikáink egyes epizódjait vonták ide, ezen kívül a regölés szokását, a magyar vers legrégebbi ütemezési szabályaiból kikövetkeztethető hosszú sorokat, valamint néhány olyan folklór motívumot (sárkányharc, égitestrabló szörnyetegek légyőzése, égígérő fa megmászása), amely legkivált a recens népmesékben — ott is a „hősmese” műfajában — fordul elő.

Egyes kutatók a sámánhittel kapcsolatba állított magyar hiedelemmondák páros viadalaiban (táltosok párbaja, garabonciások vetélkedése) (Solymossy Sándor ilyen tanulmányait felsorolja: 1943. 288—289. Diószegi Vilmos több idevágó dolgozatát is összegzi: 1967. Vargyas 1961b.) is e hősepika leszármazottjait látják. Felmerült az a gondolat is, hogy a hősepika előadási módja az első személyű hőstettelbeszélés („kérdés”) lett volna, és ily módon a későbbi első személyű elbeszélő műfajok előadási módja sem lenne független az ilyen korai hősepikai gyakorlattól. Mindezekben a felvetésekben lehet az igazságnak valamelyes szikrája is.

Általában az a legnagyobb nehézség mindezzel kapcsolatban, hogy az egyenként biztató nyomok mind-mind másfelé vezetnek. Ennek az az oka, hogy adataink nem egykorúak, hanem a magyar feudalizmus egész, hosszú korszakából származnak, és ezért még ha elő is kerülnek, akkor is már átértelmezett formájukban, töredékeikben jutnak el szemünk elé.

A turul-monda, vagy a vérszerződés története középkori latin nyelvű krónikáinkban kerül elő: a folklórból ismeretlen. Sárkány (az igen sokrétű magyar sárkány-hagyományról még nem készült összefoglaló munka. Solymossy 1931, nem ad teljes áttekintést) szavunk, amely nem csupán török eredetű, hanem speciálisan hősepikai fogalom is, és meséinkben igazán gyakori, már hiedelemtörténeteinkben sem igen fordul elő. Táltos szavunk ezzel szemben csak hiedelemtörténetekben kerül elő, a mesében elvétve ismert, ott megint a táltosló a gyakori, ami viszont a hiedelemtörténetekből hiányzik. A feltehető hősepika szókincsének legjellemzőbb fogalmai lehettek: érdem, ildom, sereg, erő, gyenge, béke és végül a sokszor természet felettinek is ábrázolt hősök, a boszorkány és a bátor. Ezek mind jövevényszavak a magyar nyelvben, és néhány iráni jövevényszóval (kard, illetve az alán eredetű vért, méreg, asszony, 'urnő') együtt viszonylag jól kiadják a honfoglalás előtti hősepika tárgy körét. A szófejtésekkel kapcsolatban csak az a baj, hogy a honfoglalás utáni legelső nyelvemlékeinkben is már közzismert kifejezéseként kerülnek elő, és éppen a magyar forrásokból nincs arra bizonyítékunk, hogy továbbra is megőriztek volna valamit epikai jelentésükből. Kivétel ez alól két olyan szavunk, amelynek meglete szinte perdöntő lehet hősepikánk korai korszakait bizonyítandó. Mára kiveszett *Alap* személynevünk a XI—XIV. században igen népszerű volt, eredeti török jelentése 'epikus hős'. Már említett bátor szavunk ugyancsak közzismert a XI—XIV. században, és egyéb

hordozójáról, *Bátor Oposról* krónikánkban még azt is olvashatjuk, hogy nemcsak kitűnő harcos volt, hanem ő ölte meg az ecsedi lópban tanyázó sárkányt is. (Amely pedig nemcsak a Báthori-család címerét adta, hanem eddig is csak csodával határos módon maradhatott ki az altáji-magyar hősepikát kutatók érdeklődési köréből, oly elmemozdítóan archaikus jellegű motívumokat alkothat.) (Vö. Dankó: 1973. Ez utóbbihoz azonban hozzátehetjük, hogy feltűnő módon éppen a „bátor” szó egyik legrégebbi biztos előfordulása (1138-ból) „servus”-ként jelöli meg hordozója foglalkozását. Ez a tény is, valamint a középkorban 'hős' jelentést hordozó vitéz szavunk szláv közvetítésen át viking eredetű volta azért bizonyos óvatosságra intenek bennünket az ilyen közvetett nyelvészeti bizonyítékok túlértékelésében.

A feudalizmus kori magyar hősepika kérdései

A magyar feudalizmus időszakában a fent vázolt séma szerint udvari eposzt, lovageposzt várnánk, szépirodalmi alkotásokat, ismert szerzőktől. Azonban ennek sem találjuk sok nyomát. Anonymus híres megjegyzése, *Gestája* 25. fejezetében, amely szerint a vezér Tétény a maga emberségéből akar magának hírnevet és földet szerezni, vagy a Lechmenti vereség után hazakergetett gyászmagyarok, akik „magukról éneket szereztek” (Anonymus legújabb kiadása: 1975) aligha képviselői egy ilyen előkelő epikának, legfeljebb arra az epikai megoldásra utolsó nyomok, hogy a harcok kiemelkedő alakjairól első személyben fogalmazott énekek kerenghettek, amelyek természetesen éppen ezek környezetében lehettek a legjobban honoráltak. (A kérdés felvetése, amelyet az újabb tanulmányok sem haladtak meg lényegesen: Jakubovich Emil: 1931).

Ennél közvetlenebbül utalnak a magyarországi courtois-eposz meglétére az olyan források, amely szerint magyar földről származnának híres énekesek. A wartburgi dalnokverseny titokzatos győztese, Klingsor aus Ungerlant ugyan aligha élhetett a valóságban (vö. Pukánszky Béla: 1926. 91.), az azonban tény, hogy 1200 körül itt járt két provanszi trubadúr: Gaucelm Faidit (Eckhardt Sándor: 1961) és a kor leghíresebb költőjének számító (egyszersmind magát már-már donquijotei mértékben nagy vitéznek tartó) Peire Vidal (Moór: 1937. — Kardos T.: 1941.). A németek közül a történeti Tannhäuser és Neithardt von Reuenthal II. Endre idejében utazik Magyarországra. Nagy Lajos udvari költője Peter Suchenwirt, és neki dolgozik a rimes krónikáiról Heinrich Mügelin — Zsigmond császár udvarában járt a francia Alain Chartier, valamint az utolsó minnesänger-nek nevezett lovagköltő, Oswald von Wolkenstein is. Bonfini megemlékezik a Mátyás király udvarában énekelt hősies versekről, az angol Sir Philip Sidney 1573-ban járt Magyarországon, és erre visszamelekezve említi meg a magyarok hősi tetteiről való éneklést (Róna E.: 1960). Azt is tudjuk továbbá, hogy már a könyvnyomtatás idején a XVI. század végéig is udvarházakba mint támaszpontjaikra jártak a költők (Tinódi, Ilosvai, hogy csak a leginkább epikus ihletésűeket említsük). Mindezek ellenére sincs azonban egyetlen magyar lovageposzunk sem. Valami törmelék kapcsolódik — talán — Szent László királyhoz, van

olyan feltevés is, hogy volt a Toldi-mondának egy Ilosvai előtti lovag-eposz felfogású feldolgozása is (Moór E.: 1914. Az újabb kutatások összegzése: Horváth János 1953.), és esetleg így értékelhetjük — de ekkor a Vargyas által kifejtett eredetiséssel (1963) szemben — a Tinódi szövegébe ékelte Tar Lőrinc pokoljárásának történetét is. Ez együttvéve sem sok, és korántsem véglegesen bizonyított tény.

Mi számolta fel ezt a hagyományt is? Írhatjuk mindennek az eltűnését is a krónikások magyaros józanságának a számlájára, vagy inkább onnan a hiány, hogy mégsem volt olyan fejlett ez az udvari hősepika, mint másutt, ahol maradt is belőle valami? Jószerivel azt sem tudjuk, hogy mégis milyen meglevő anyag pusztult el a XV—XVII. századok zűrzavaraiban.

Mindenesetre fel kell sorolnunk azt, ami e korszakban előfordul, és amelyet a kutatás a magyar hősepikához, sőt közvetett, vagy közvetlen okfejtéssel általában ennek honfoglalás előtti változatához szokott csatolni. Mind az ilyen adatok krónikáinkban kerülnek elő, amelyek közül — bármilyen krónika-családfa felfogást fogadjunk is el — a legrégibb ősgestát sem datálhatjuk 1066-nál régebbire, és ily módon mindenképpen 150 esztendő van a honfoglalás és e szöveg között. (Gestáink és általában középkori történeti irodalmunk datálási és szövegösszefüggési kérdéseinek hatalmas irodalma van. Ezekről tájékoztat, egyben a saját felfogásokat is kifejtik: ifj. Horváth J.: 1954. — Gerics: 1961. — Mályusz 1966. — Csóka: 1967. — ifj. Horváth J. Székely Gy. szerk.: 1974. — Kristó: 1977. — Szűcs J.: 1974.). Ez a megint csak mozgalmas idő is sokban hozzájárulhatott ahhoz, hogy eredeti mivoltában szinte mi sem őrződhessek meg a honfoglalás előtti hősepikából.

Éppen ezért kísérelték meg egyes kutatók azt, hogy a mulattatók neveiből következtessenek. E nevek (regös, joqlator, igric, histrio) azonban aligha egyértelműen epikus énekmondót jelöltek. (Foglalkozik e kérdéssel Pais: 1953.) Inkább bohóc, vagy zenész a jelentésük. Feltűnő továbbá az is, hogy egyetlen kivétellel (ez az 1277-ből már adatolt énekes) a XV. század virradóján bukkan föl minden olyan adatunk (hegedűs, sípos, lantos, vagy a biztosan mulattató furcsa és csúf), amely huzamosabb szövegek előadójára vonatkozhat, és ezek zenészerszámai is alighanem európaiak lehettek. Talán az egy kobzos szó (amely 1327-től adatolt és török etimológiájú) további vizsgálata módosíthatná ezt a sovány eredményű kutatást végkövetkeztetéseiben.

Középkori epikánk tanulmányozását messzemenően befolyásolja az a tény, hogy voltaképpen történetírás meg politikai harc céljait szolgáló művekből, tehát nem műalkotásokból kell kiindulnunk. Éppen ezért egyáltalán nem véletlen, hogy középkorra tehető hősepikánk kutatói eddig többségükben történészek (olykor még irodalomtörténészek) voltak, akik bármennyire jól is ismerték tárgyalt koruk viszonyait, rendszerint mégis akkor tévedtek a leginkább észrevehetően, amikor folklorisztikai, epikai törvényszerűségeket véltek megállapítani. Jóllehet, többször történt arra is kísérlet, hogy a rendelkezésükre álló források természetét maguk a történészek határozzák meg, mindazonáltal csak a legutóbbi időben jutott el a kutatás arra a fokra, hogy e téren megbízható eredményeket is hozzon.

Középkori „epikus” forrásaink műfajukat tekintve két fő csoportra oszthatók: a véletlenszerű adatokra (oklevelek, helynevek, összeírások,

levelek idevágó mondatai stb.) és a történeti munkákra. Természetesen műfajproblémák csak az utóbbiakkal kapcsolatban merülhetnek fel.

Három fő műfajt különböztethetünk meg. (E műfajtörténeti szempontot több kutató felvetette. Vö. Győry: 1948. — Mezey: 1960.). Ezek közül a geszta (a latin „res gesta”, tulajdonképpen ’viselt dolgai valakinek’) egy személy vagy egy nemezt tetteit tárgyalja, inkább okozati sorban, mint időrendben ábrázolja az egymást követő eseményeket. Ennél fogva ez a műfaj alkalmas arra, hogy epikus kompozíciót őrizzen meg, illetve epikus énekek önállóbb részeit viszonylag részletesen közölje. Nem véletlen az sem, hogy a franciából egész Nyugat-Európában elterjedő *chanson de geste* éppen ezzel a történetfajtaival tart, nevéből is jól kivehetően kétoldalú kapcsolatot. Ezzel szemben az *annales* tulajdonképpen évkönyv, egy-egy esztendőhöz kapcsolja, szárazon felsorolja, de nem kommentálja a lett eseményeket. Hasonló ehhez a krónika is, amelyben ugyan valamivel több a szövegalakítás, de még mindig az egyszerű időrend uralkodik, a szerző nem komponál és nem is nagyon értékel. Az *annales* és krónika is megőrizhet valamit a korabeli szájról szájra adott epikából, de rendszerint erre éppen csak utal, magát a motívumot, epizódot említi meg, anélkül, hogy ebből az utalásból következtethetnénk annak eredeti jelentésére, formájára. Ennek következtében hősepink nyomozásában a gesztákra sokkal többet építhetünk, az *annales* és a krónika kevesebbet ér (Kristó: 1966.).

Nem véletlen az sem, hogy melyik történetírástípus uralkodik. Ahol erős a központosított királyi hatalom (mint például Franciaországban, Angliában) ott a *gesta* a túlnyomó, amely az éppen hatalmon lévők érdekei alapján csoportosítja, forgatja a történeti tényeket. Ahol nagy a feudális megosztottság, (mint például Németországban), ott a kislátókörű krónikák a gyakoriak. Magyarországon a geszta műfaja szerencsére uralkodónak mondható. Ilyen Anonymus *Gesta Hungarorum*a, ilyen Kálti Márk Krónikája is, ez utóbbi annak ellenére, hogy címében a „krónika” szó szerepel. Voltaképpen az önállóbb jellegű geszta folytatásának számít Thuróczy János Magyar Krónikája, amely azonban már egy ennél fejlettebb formát, a reneszánsz történeti monográfia felé mutató típust képvisel.

Meg kell jegyeznünk történetirodalmunkról azt is, hogy készítői szinte kivétel nélkül papok. Thuróczy (mintaszerű elemzése Mályusz: 1967) az első világi szerző, és talán Kézai Simon sem volt felszentelt pap. Az egyházi nézőpont ily módon megszakítatlanul uralkodik középkori történetírásunkban. Mindez nem jelenti azonban azt, hogy a krónikairó papok mentesek lettek volna világi érdekektől, hívságoktól, vagy akár irodalmias ambícióktól. Krónikáink zöme pártpolitikai irat, kifejezetten elfogult. Több krónikáirónk határozottan világias felfogású. A számunkra legérdekesebb következménye (egyszersmind bizonyosága) ennek az, hogy a pogány kort korántsem elítélően említik, és az Attila-hagyomány egyre inkább előkelővé, divattá válik. Csupán legkorábbi krónikáinkban erkölcsei mérce az, hogy ki mióta és milyen következetesen keresztény. Már Anonymus aszerint rangsorolja szereplőit, hogy ezek még a pogány korban mennyire jelentős szerepet vivő családból származtak. Még később még egyértelműbben a valódi történeti előkelőség, vagy az ezt bizonyítani szándékozás számít. Az irodalmias felfogás, amely önálló alko-

tásra sarkallja a geszta készítőjét a leghatározottabban először Anonymusnál bukkan fel. Ő nem csupán büszkén említi más írói alkotásait, hanem művének minden szakaszában él is az irodalmi fogásokkal. Követői még határozottabban festenek — jóllehet nem mindig egyforma tehetséggel.

Mindez együttvéve azt jelenti, hogy még akkor is, ha biztosnak látszó epikus nyomra bukkanunk középkori auktoraiknál, az így elének került adat sokszoros prizmán átjutott tény már, amely csak halványan jelzi az eredetét. Változtat a műfaj, változtat a krónikás egyházas műveltsége, változtat politikai állásfoglalása, változtat esetleg irodalmi ambíciója. Végül az egyes művek megformálása is további áttételeződést eredményez. A latin prózastílus nyúgei meg lehetőségei igazán befolyásolhatják a közlés módját. (Erre különösen akkor kell ügyelnünk, ha egyenesen hősepikából származó szövegidezetet vélünk felfedezni valamelyik forrásunkban.) Végül a másolatok, komplikációk, összeolvasztások kitűnő vadászterületet adnak a filológus hajlamú medievalistának, de a folklorista csak még fáradságosabb áskálódás után juthat csupán hozzá az őt érdeklő adat feltehető eredeti értelméhez a sokszoros átírogatás miatt. Nem csoda tehát, hogy középkori hősepikánk milyenségének megítélésében egyaránt annyira sok a túlzott óvatosság, és a túlzott hipotézisgyártás.

(Csupán a teljesség kedvéért megemlíjtük, hogy zenetörténeti és ikonográfiai kutatásokkal is sokmindent lehetne kimutatni középkori epikánk kedvelt témáiról. A zenetörténeti kutatás (Ecsedy I.: 1960. — Falvy: 1961.) ilyen értelemben folyik is, az ikonográfiai már kevésbé. (Berkovits I. 1965. Házi: 1967. — Magyar Anjou Legendárium: 1974.) Mindkettőnél még egy további szűrőt jelent a sajátos ábrázolási és hangzási rendszerekhez való kényszerű alkalmazkodás, sajnos, jobbra alig ismert törvényszerűségekkel.)

Éppen a legújabb időkben néhány kutató meglepő felfedezéseket tett középkori epikus forrásaink többségével kapcsolatban. Ifj. Horváth János, Solyom Károly és Csóka J. Lajos az Anonymus kérdéssel kapcsolatban vetettek fel új elgondolásokat (Ifj. Horváth J.: 1966. — Solyom K.: 1966. — Csóka: 1962. — Györffy Gy.: 1970. — Horváth J.—Székely Gy. szerk.: 1974.) Csóka J. Lajos (1967) és Mályusz Elemér (1966) középkori krónikáink egymással való összefüggéseit vizsgálták újra, jutottak ezáltal számos új megállapításhoz. A szegedi történésziskola (elsősorban Kristó Gyula: 1967; 1972. és Szegfű László: 1968.) és mások (Tóth S.: 1962) krónikáink legkorábbi rétegét elemezték. Több ülészak is foglalkozott középkori kútfőinkkel (ifj. Horváth J.: 1974.), illetve a magyarországi művelődéstörténet tanulságaival középkori epikánkat illetően (1976. novemberi ülészaka az MTA Középkori Munkabizottságának. Anyaga sajtó alatt.) A meg-megújuló újraértelmezések sorából kitűnik a romanista Süpek Ottó és a folklorista Katona Imre kísérlete (1979), akik Anonymus személyét találták meg ismét — történetileg bizonyíthatatlan filológiai módszerrel, viszont a gesta szövegének olyan folklorisztikai-néprajzi magyarázataival, ami igen gyümölcsöző módszernek bizonyulhat — ha egyszer hihető történeti megoldáshoz kapcsolódik. Mivel az utóbbi időben összességek jelentek meg finnugrisztikai (ifj. Kodolányi—Voigt szerk.: 1974. — Hajdú P. szerk.: 1975.) és balkanisztikai (Voigt: 1972.) vonatkozásban,

ilyen értelemben is jobb áttekintéssel rendelkezünk, mint elődeink. Bizantinológiánk ugyan eddig csak közvetve hozott új eredményeket (Moravcsik Gyula 1976.), viszont állandóan növekszik a honfoglalás időszakára, koraközépkorunk eseményeire vonatkozóan a történészek, régészek, filológusok vitája. Egész sor új elgondolás jelent meg az utóbbi időben. Ezek nyilván befolyásolhatják az epikáról kialakított nézeteinket is. Mivel azonban a vélemények és ellenvélemények csatája még nem dőlt el, itt nem részletezzük ezeket.

Számunkra is talán a legfontosabb az új kutatási eredmények közül az Anonymusra vonatkozók áttekintése. Ha ugyanis többi krónikánkban vannak is újraértelmezett részek, ezek mögött hősepikai nyomot eddig nem sikerült kimutatni, legfeljebb az egyes megfogalmazások pártérdekhez vagy kortársi híresztelésekhez kapcsolódása vált nyilvánvalóvá. A névtelen jegyző személye azonban nem hiába érdekelte a filológusokat és folkloristákat immár több mint évszázada: lehet, hogy valamilyen hősepikai nyom is van gestájában elrejtve.

E kérdés eldöntése egész honfoglalási epikánk megítélése szempontjából igen tanulságos lenne. Ma úgy gondolhatjuk, hogy minél inkább hitelesnek tartjuk a történetben elbeszélte eseményeket és neveket, annál valószínűbb, hogy ezek egykorúak a megtörtént eseménnyel. Légből kapott történet hihetővé tételéhez ugyanis arra volna szükség, hogy legalábbis az ellenszót emelhető tanúk eltűnjének. Koraközépkori epikánkból az Ajtony, Thonuzoba és Csanád-történetek, esetleg a szent Imre hercegre vonatkozó történetek egyik-másika olyan, amelyekben jól megfigyelhetjük a propagandisztikus átalakítást, az István- és Gellért-legendákban pedig a hagiográfiára való törekvést. Ezekben viszont egy-két emberöltő van az események és a legrégebbi források között, mégis azt tapasztaljuk, hogy a valóban megtörtént esemény kiszínezése, értelmezése, titokzatos magyarázat, mintegy a „fátylak fellebbentése” történik bennük, egészen úgy, ahogy ez a mai politikai eseményekkel kapcsolatban megszokott. Mindezek alapján a Velek-történetet a honfoglaló vezérrel egykorúnak lehet neveznünk. Az is támogatja ezt a feltevést, hogy csodás elemnek nyoma sincs a történetben.

Ugyanakkor minden megállapításunkhoz hozzá tehetjük, hogy mind ezt Anonymus torzító tükréből ismerjük, és mégha ő nem is bonyolítottaná össze-vissza a szálakat, elődeinek volt idege a történetek sokszoros átértelmezésére.

Az Anonymus-filológia egy másik, számunkra sem kevésbé érdekes és fontos kérdése az, milyen forrásokból dolgozott a krónikás? E ponton az újabb kutatások egyértelműen a szerző politikai-diplomáciai-kancelláriai gyakorlathoz szükséges műveltségét bizonyították. Az eddigiekhez képest tudatosabb, sokoldalúbb, irodalmibb figurának vélhetjük. Így értelmezhetjük sokszor idézett önelhatárolását is a „garullo cantu ioculatorum” és a „falsis fabulis” rusticorum hagyományától. Ebben ugyan van híradás is a megkülönböztetés mellett arról, hogy volt valamilyen nem-geisztaszerű történeti tudat is a korabeli Magyarországon, mindazáltal téves az az elképzelés, miszerint Anonymus külföldi (angol) minták alapján élne ezzel a történetírói közhellyel, és éppen ezért ebben nem a lenézést, hanem a néphagyományok megbecsülését láthatjuk. Az angol történetírók szemében ugyanis a szakmabeli történetírással szemben az

Artus-epika, a metrical romance és más hasonló műfajok álltak, csupa olyan jelenség, amely idegen középkorunktól. Használt-e fel „népi” forrásokat Anonymus, bizonyítani máig sem tudjuk. Feltehető, hogy a helyi és nemesi történeti tudat közvetített ilyen elemeket is. Mégsem mondhatjuk, hogy Anonymus vagy többi krónikáirónk műveiben a korabeli folklór nyomait találánánk meg. A későbbi történeti tudat szempontjából mégis fontos előzmények ezek, így bizonyos fokig későbbi folklórunknak is olykor forrásaivá lettek. Ezenkívül azért is érdekes e hagyomány, mivel a honfoglalás eseményeinek bármennyire is kései, torzított felfogását képviseli, ez mégiscsak hazai lelemény, amelyből visszakövetkeztethetünk korábbi elképzelésekre.

Ezzel kapcsolatban külön érdekessége van annak a kérdésnek, mennyiben hatott Anonymusnak a maga korának meg az utókornak többi történetírójára? A kutatók vélekedései igazán eltérnek egymástól. A hagyományos nézet szerint a geszta megírása után külföldre került és évszázadokig senki sem olvasta. Így hatásról egyáltalán nem beszélhetünk. Újabb nézetek viszont nagy hatását említik, mások kétségbevonják ezt, ismét mások közbülső felfogást képviselnek — nyilvánvalóan annak megfelelően, hogy milyen korból és kiben fedezik fel a geszta szerzőjét. E kérdéskör tisztázása filológusok további részletkutatására vár.

Annyi azonban bizonyos, hogy a feltételezett ősgesztától kezdve egészen a humanista királyi udvar világtörténetéig szinte folyamatosnak mondható az a magyar krónikáirói hagyomány, amely kifejezetten a változó udvari érdekek szolgálatában állt. Ehhez viszont Anonymusnak csakugyan kevés közvetlen köze volt: maga e hagyományon kívül írta meg művét, és ezt tőle függetlenül toldozták, dolgozták át meg át az udvarban a korábbi ősgeszták és őskrónikákat a soron következő kompilátorok.

Egyébként majd minden krónikánk szövegével és szerzőjével kapcsolatban felmerülhet a folklorisztikai forráskeresés és a folklórbeli utóélet lehetősége. A századfordulón Sebestyén Gyula próbálta meg összegezni az ilyen ismereteket, azóta azonban oly sok kutatási eredmény halmozódott fel, hogy e munka újra elvégzendő lenne. Ma úgy látjuk, hogy hihetően folklór koncepciót egyik krónikásunk sem alkalmaz. Még a hun—magyar rokonság gondolata sem tekinthető népi leleménynek (még kevésbé székei etnogenetikus hagyománynak). Ezt a múlt században őstörténetünk tudatbeli visszfényének tekintették, majd hosszú évtizedekig nyugati krónikákból származó tudós kombinációnak vélték, amely a hungarus — hunnus azonosításon alapul, és így a „magyar” szóhoz és népnévhez semmi köze sincs. Ma egy kissé engedékenyebbek lettünk, a hun—magyar azonosítás korán és különböző szerzőknél bukkan fel középkorunkban. Mindazáltal ezt tudós leleménynek, politikai ötletnek, és nem folklór eredetű hagyománynak nevezzük.

Azt, hogy középkori történeti irodalmunkban a felbukkanó egyes történeteket és motívumokat hogyan értelmezzük, külön-külön kell megvizsgálnunk. Ezzel kapcsolatban filológusok és folkloristák igen sokféle nézetet nyilvánítottak, éppen ezért a következőkben ezeknek csupán igen rövid áttekintésére nyílhat terünk. E témakört az összehasonlító kelet-európai folklorisztikának egyszer részletesen kellene áttekinteni.

Feudalizmuskori epikánk kutatási problémái

A magyar hősepika feudalizmuskorinak nevezhető rétegét azért is fontos feltárni, hiszen ez a hagyomány nem csupán önmagáért érdekes, hanem az európai, középkori költészetnek is fontos része, a későbbi magyar epikus költészetnek pedig előzménye, és mindmáig forrása.

A francia chanson de geste, az angol eredetű (de az egész kontinenst behálózó) Artus-epika, a német és skandináv régi irodalom elején a verses Edda és a Nibelung-ének meg a Kudrun-ének, vagy a Hildebrandlied, az oroszoknál az Ének Igor hadáról meg a legrégebbi bilinák egyaránt a középkorban bontakoznak elő, és ha e régiségben nem volna előzményük, nem tudjuk, hova tehetnénk az angol metrical romance, majd az angol és skót balladák, vagy az orosz kései bilina és jónéhány ballada eredetét. A magyar históriás ének, történeti ének és ballada eredetkérdése is megoldhatatlan anélkül, hogy középkori epikánk alapjait ne ismernénk meg, sőt, egy-egy olyan elmélet, amely nem veszi figyelembe verses epikus népköltészetünk eredetének kutatásakor a középkori magyar epikát, vagy azt félreérti, és helytelenül magyarázza: legsajátosabb anyagában is tévedést tévedésre halmozhat.

Ami a folklorisztikai kiindulópontú elméleteket illeti, Sebestyén Gyula regös-teóriája, Solymossy ballada-elmélete azért is annyiban bizonyult tarthatatlannak, mivel nem sikerült előkeresniök az általuk annyira áhított középkori verses nagyepikát. Vargyas Lajosnak azt a nézetét, mely szerint a kelet-európai népballada középpontja a magyar lett volna (1961), azért tarthatjuk középkori epikánk szemszögéből nézve indokolhatatlannak, mivel mind a keleti szlávok, mind a balkáni népek bizonyíthatóan rendelkezhetnek középkori nagyepikával, nálunk pedig ennek legfellebbezhetőbb valamilyen közvetett visszfénye csillantható fel. Ha pedig a keleti szlávoknál és a legtöbb balkáni népnél van bennszülött nagyepika, sőt ez a ballada felé is továbbfejlődik, nálunk pedig ennek az épületnek legalábbis az első emelete igencsak széljárta, hogyan képzelhetnénk el máshonnan balladáinkat, mint importból származóknak.

Voltaképpen egyetlen balladánkkal kapcsolatban merülhet fel a hősepikai háttér feltételezése. A mindmáig egyetlen hitelesnek tekinthető Izsák balladája már évszázada kiindulópontja volt hősköltészeti eredeztetéseknek. Balladakutatóink legutóbb is különféle nézeteket képviseltek ezzel kapcsolatban. Vargyas Lajos határozottan megerősítette korábbi ilyen felfogását (1976), Kriza Ildikó nem számol érdemben e lehetőséggel (1968), Faragó József viszont több ízben is (1977) ellenezte ezt a megoldást. Legújabban Demény István Pál egész kis monográfiát szentelt e témának (1980.) Az ő kiindulópontja hősepikai jellegű, és a leghihetőbb az eddigi kutatások között. A „hősi álom” balkáni, szláv, finnugor, belső-ázsiai és más példáit figyelembe véve indokolja, miért tartja a ballada és több rokon szöveg elemeit hősepikai eredetűnek. Arra is utal, hogy ez a megoldás még a kései középkorban és produktív volt nálunk. Ezzel a nagyvonalú tipológiai azonosítással egyetérthetünk, csupán az marad továbbra is bizonyítatlan — esetleg csak bizonyíthatatlan —, hogy a társ-talan Kriza-szöveg ugyan honnan és mikor került a magyar folklórbba? Egyébként alighanem ugyan honnan és mikor került a magyar folklórbba? létrejöttének is: nagy távlatokban: kontinensek és évezredek kereteiben

nyilvánvaló a műfajtörténeti fejlődés. Csupán éppen így nem tudjuk mégsem bizonyítani a magyar folklór szövegek középkori, vagy akár annál korábbi meglétét, direkt vonalú fejlődését nálunk a hősepikából a balladáig, mondáig, stílusfordulatig.

A verses epika átalakulása a 16. századtól

A török kor mondái évszázadokon át húzódnak, és azt gondolhatnánk, hogy önmagukban is bizonyíthatják verses epikánk folytonosságát. Irodalomtörténészeink mégis egyértelműen bizonyították, hogy már a reneszánsz, de még inkább a humanizmus és a reformáció teljesen megváltoztatták a magyar epikát. A magyar nyelvű verses epika nem enyészik el, sőt voltaképpen most jelenik csak meg, azonban egyre inkább szerzőkhöz kötött formában, amely már kívül esik a történeti folklorisztika érdeklődési körén. Mégis legalább főbb vonásaiban át kell itt is tekintenünk a XVI—XVIII. századok közismert epikus versműfajait, mivel ezekben a népköltészeti epika párhuzamos jelenségeit, nemegyszer előzményeit figyelhetjük meg.

A XVI. századtól következő társadalomtörténeti és irodalomtörténeti fejlődés különböző jelenségei közül itt csak azokra utalhatunk, amelyek a verses epika műfaji változását bizonyítják.

Ezek közül a legnépszerűbbek a bibliai históriák, a históriás énekek, és a regényes széphistóriák. Mindhárom műfaj a reformáció terméke minálunk, és a XVI. században jelenik meg. Ezek közül a bibliai históriák a legkevésbé számottevőek (jóllehet) itt-ott behatolnak a folklórhoz is.

A históriás ének műfaja mindenképpen már egy új jelenség, a történeti ének megjelenését jelzi. Máshol ez a műfaj a feudalizmus megerősödésének, az abszolút monarchia kiterjeszkedésének a kísérője. Nálunk éppen a török harcokban történelme mélypontjára jutott országról való beszámoló, amelynek egyes fordulatai megőrződtek a népköltészetet jól ismerők emlékezetében is. A széphistóriák verses szerelmi novellák, inkább a novellamese, mint a hősepika jellemvonásaihoz állnak közel. Nálunk a lírai dal és a ballada felé való átmenetet képviselik.

Legkorábbi történeti énekünk az 1476-ra datált Szabács viadala. Ennek hitelességéről viták folytak és folynak. Ha úgy dől el a kérdés, hogy nem láthatunk benne történeti hitelességű szöveget, történeti énekeink kezdetét a XVI. század elejére kell hátrább hoznunk. Ekkorról (áttekintve ezt Klaniczay: 1964, 388—405., 523—542.) előbb latin nyelven Nagyszombati Márton: *Opusculum ad regni Hungariae procures* (1523), majd magyarul is (legelőször Tinódi: Buda veszéséről és Terek Bálint fogásáról, 1514, munkájában) ismerjük e műfajt. Egyidős vele a bibliai história, meg a világkrónika verses feldolgozása is (Farkas András: Az zsidó és magyar nemzetről, 1528, — illetve Batizi András: Meglőtt és megleendő dolgoknak teremtestül fogva mind az ítéletig való históriája, 1544, — a legkorábbi példánk). Széphistóriáink és általában véve regényes elbeszélő verseinek legrégibb példányai (Tinódi: Jázon és Medea, 1537—1538,

— Istvánfi Pál: Voltér és Grizeldisz, 1539) ugyanebből az évtizedből származnak.

Ami e meglehetősen egységes kezdetű hagyomány további életútját illeti, a bibliai históriák népszerűsége a XVII. század elejére már jelentős mértékben megcsappant. A széphistóriák divatja tovább tartott, és új meg új kiadások révén egészen a XIX. századig is elért. A történeti énekek is hasonlóan nagy időközökön ölelnek fel. Legjelentősebb témacsoportjaik: a török hadjáratok az 1550—1560-as esztendőkből, a tizenötéves háború eseményei, az önálló Erdély bukásának története, és az első szabadságküzdelmek (Bocskai, Bethlen kora), Thököly és Rákóczi szabadságharcát már a kuruc költészet inkább kisepikai alkotásai képviselik.) A kuruc-költészet igen sokrétű kérdéskörét folklorisztikai szempontból elemzi Voigt (1980.) Még egyszer éled fel a történeti ének: a XVIII. század végének és a napóleoni időknek a harcát írja le, ezután elenyészik, és csak egy-egy alkotásban (pl. Sárosi Gyula: Arany trombitájában) találkozunk következményeivel. A magyar történeti ének zömmel irodalmi eredetű alkotásokból áll. Ezek olykor a nép kezébe is elkerültek (kezdetben élőszóbeli közvetítéssel, kéziratok másolatok révén, később a ponyvakiadványok útján) gyakran szájhagyományban is megmaradt egy-egy részletük. Így emlékeznek például a bukovinai székelyek Kődi Farkas János: Kádár István éneke (1658 után) jó néhány szakaszára. Máskor arra gondolhatunk, hogy e régi történeti énekek a maguk szereztetésének az idején merítették a folklorból is: fordulatok, képek, és a fogalmazás módja vall erre. Legszebb ilyen példánk az 1560-as évekből, ismeretlen szerzőtől származó *Cantio de militibus pulchra*, amely a Véggyulai vitézek egyik törökellenes harci kalandját örökíti meg.

Összefoglalás

Formáját tekintve a magyar hősepika természeténél fogva verses lehetett. Ezt bizonyítják a ránk maradt történeti énekek, és egyes közvetett adatok is. Éppen ezért nagy kár, hogy legkorábbi forrásaink, a latin nyelvű krónikák nem csupán nyelvi fordításban, hanem a verset prózává változtatva alig nyújtanak valami támpontot ezek formájára. Annyit gondolhatunk, hogy nem strófikus, hosszú sorokból álló versek lehettek ezek, amelyek dallama soronként azonos volt. A verselés nem ismerte a szabott rendszerben öszezsengő sorvégeket, ismerhette viszont az azonos grammatikai sorszerkezetekből adódó mintegy azonos rímelést. Talán ennek a nyoma is őrződött meg a XVI. század verses epikájában oly feltűnő egyhangú rímelésben (vala — vala — vala), amely sokszor tíz—húsz soron át is szakadatlanul végighúzódik. Az e korból származó históriás énekek dallamai sordallamok, recitatív, erősen tagoló szerkesztésűek. Ezek sem lehetnek teljesen függetlenek korábbi verses hősepikánk régebbi dallamaitól.

Mindazonáltal eddigelé egyetlen olyan filológiai bizonyítást sem ismerünk, amely csakugyan felmutatta volna hősepikánk valamely eredeti formuláját, megfogalmazott töredékét. Annál érdekesebb, hogy néhány

igen archaikusnak tűnő formula (pl. „előmentében gyalogösvényt vágott az ellenség között — visszatértében szekérutat nyitott”) szó szerint megtalálható az orosz bilinákban. Mindez azt is jelenti, hogy epikus verseink formájának kialakulásakor is figyelembe kell venni a szláv adatokat is.

Ami verses epikánk későbbi szakaszainak elképzelhető formáját illeti, ezt bizonyos valószínűséggel jól jellemezhetjük. Verstani irodalmunk végülis egyetért abban, hogy valamilyen több ütemű forma alakult ki, amelyben nem a szótagszámok pontos szabályozása, hanem az egy nyomatékos és több nyomatékú szótág kapcsolódott egy ütemmé. (Ezt az európai metrikától megkülönböztetendő tag néven szokás emlegetni.) Az a leginkább valószínű, hogy egy sorban négy ütem, összesen körülbelül 11-12-14 szótag lett a szabályos forma. Ez a forma a XVI. század elején már jól ismert volt, amint ezt a Szent László királyról szóló magyar ének vagy Apáti Ferenc Cantilenaja jelzi. Ugyanakkor a rímelés valószínűleg idegen minták hatására bontakozik ki, rövidebb sorokban olykor stórfákba fűzött módon is. Hogy pontosan honnan is származik mindez, nehéz lenne megmondani: a leginkább valószínű az egyházi költészetben ismert latin formák átvétele, utánzása, de cseh (huszita), sőt német metrikai hatással is számolnunk kell. Nehezíti a pontos datálást, hogy a ránk maradt alkotások, amelyek mind más és más metrikai hatásra vallanak, zömmel egyazon időből, az 1500-as évek első harmadából maradtak ránk. Ekkor jelenik meg a rigmusszerű rímes ismétlés (soproni virágének), a később tévedésből „ösi”-nek nevezett 8 soros vers (A Winkler kódex töredéke, Csáti Demeter pannóniai éneke), az utóbb említett példákban a négysoros stórfák gyakorlata.

Az epikus alkotásokat illetően kevés adatunk van arra, mely verselési formák voltak speciálisan ilyen jellegűek. A stórfákra tagolatlan, párosrímű, kötetlen szótagszámú vers a névtelen szerzőtől származó Katalin-legendában (1531) és a Szabács viadalában a leginkább jellemző. Az új sorokat „és, hogy de, ím, mert...” formulával kezdő gyakorlat később is általános népies epikánkban. Erre jellemző példa:

De jelentsük Ali bég jövését,
És onnaton ment való /mené/sét

(Szabács viadala)

Azok a források, amelyek beszámolnak a magyar epikus énekek előadásmódjáról, igen szűkszavúak, szöveget alig adnak. Zrínyi Miklós 1656-os Mátyás király életéről való elmélkedésének tractátusának híres betétsorai az 1463-as jajcai győzelemről (az ún. Jajcai énektöredék) ezt a formát idézik, kérdés azonban, a két évszázadnyi időközből mikorról is származtatható ez:

Mikor magyar király zászlóját látá,
Jó lovának száját futni bocsátá.

Mindenesetre a kortól kezdve jól megfigyelhető a négysoros 12-14 szótagos formák fokozott előtérbe kerülése az epikus versekben. Az izo-

metrikus szerkezet, a végrímek, és az AAAA rímkészlet, azután Gyöngyösi alkotásaiban válik művészivé (egyszersmind semmitmondóan meszterkeltté). Zrínyi eposzának metrikai szabálytalanságait eddig sokféle módon magyarázták. Akármelyik megoldás is a helyes, ezt már nem tartjuk népköltészeti jelentésnek. Hozzá tartozik a fejlődéstörténethez viszont az, hogy az így kialakult epikus irodalmi formákat követi a magyar históriás ének, majd a ballada, még később a ponyvaköltészet és a 19. századi népiesség, legkiválóbb példáiban még Petőfi János vitéze, Arany Toldija, de Sárosi Arany Trombitája is.

A stilisztikai poétikai szempontokat az eddigi kutatás igazán háttérben hagyta. Az epikus formuláknak, állandó jelzőknek, nagy hasonlatoknak, körülírásoknak önálló előfordulását eddig nem fedezték fel. Mind ebből csak előzményekkel rendelkezünk („kegyelmes szent László király”, „felülmondott Pál Kenézy”, „néhai való jó Mátyás király”), és feltűnő Csáti népetimológiai honfoglalási krónikája („Kelen földjén elkelének, Csekén csekének” stb.) is. Talán a nyakatekert, kissé kacifántos megfogalmazás, amely később is jellemző balladáinkra, már ekkor is felbukkant: „Affelett sokszor harcolást tőnek”, „kit meg nem mondhat emberi állat, mely nagy harcolás volt Szabács alatt”, „Urunk Jézus megfelele, és nagy víg szóval így beszéle”.

Mindazáltal az eddigi kutatások jobbára csak ötleteket és analógiákat adtak. Különösen a tág, összehasonlító verstani és poétikai kutatásokra volna szükség. Egy ilyen, finomabb módszerű eljövendő kutatás feladata lenne a sejtések egy részét verifikálni: összehasonlító balkanisztikai, szlavisztikai, finnugrisztikai, altajisztikai bizonyító anyagon végigpróbálni.

A magyar hősepika jellegzetességei

Amint ez a fentiekből kitűnhetett, a már több mint évszázados magyar hősepika-kutatás sem hozott mindenki által elfogadott, egyértelmű eredményeket. Biztosabban egyenlőre csak azt látjuk, mire nem következtethetünk eddigi tudásunk alapján. (Ez az összegzés egy terjedelmesebb kézirat alapján készült, amely részletesebb dokumentációt ad.)

A legrégibb (honfoglalás előtti) rétegeket illetően nagy a homály. Eddig voltaképpen semmilyen biztos állítást nem sikerült kicsihozni, elsősorban amiatt, mivel filológusaink még mindig nem tekintették át teljességgel a számításba vehető párhuzamokat. Mind a finnugor, mind az altaji epika termékei időben későbbinek tűnnek, arról az oldalról is paleontológiai módszerrel kellene előásni a mi legrégibbnek feltehető epikánkhoz a valódi párhuzamokat.

Honfoglalás utáni epikánk közvetlen verses nyomai nem maradtak ránk. Feltűnően gazdag viszont a prózai epika: krónikák, geszták. Ezek politikai célok érdekében álló, többé-kevésbé történelem-hamisító iratok. A műfajok nyugatiak, egyes motívumok nevezhetők csupán helyi leleménynek. Az egyes szövegek némelyike udvari eredetű, mások egyházi zamatúak. Az előbbiek politikusabbak, az utóbbiak kézen-közön a bencés

szerzetesi életelveket kéri számon. A világi irodalom kezdeteinek tart-
hatjuk őket, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy valamelyes nyoma
még az Artus-epikának is lehetett Magyarországon, a trójai és Nagy
Sándor-történetek pedig biztosan megvoltak országunk déli felén. Német
énekesek ittlétét tudjuk, viszonylag huzamosabb a provanszi—francia
hatás is. Bizánc alkalmasint befolyásolja középkori krónikáinkat. Szom-
szédaink közül a lengyel történeti irodalommal a legtöbb a kapcsolat, ez
folklor jellegű is lehetett olykor. (Ilyen motívum a szarvasüldözés, a jár-
ványt gyógyító fű, néhány címermonda stb.). A délszlávok viszont ekkor
sokat tanultak tőlünk.

Reneszánsz epikus irodalmunk irodalmi jellegű, csak huzamosabb
alászállás után jut el a népköltészetbe: egyrészt a történeti ének — his-
tóriás ének — történetibb tárgyú ballada; másrészt a trufa, — mese, —
proverbiumok csatornáin keresztül. Feltűnő az a tény is, hogy nálunk a
történeti ének viszonylag kései, és korántsem olyan gazdag, mint szom-
szédaink (morva, szlovák, délszláv) akár magyar tárgyú, vagy magyar
szereplőket is felvonultató, párhuzamos hagyatéka. A voltaképpeni ma-
gyar epikus népköltészet egyetlen számottevő verses műfaja, a ballada
nem a magyar hősepikából származik. Eddig egyetlen ilyen nyomot sem
sikerült hitelt érdemlően dokumentálni. Ami valóban hagyományos a
magyar hősepikában, az irodalmi jellegű: Zrínyi honvédő eposza, amelyet
a históriás ének, a középkori krónikák előznek meg, sőt azt is megenged-
hetjük, hogy még ennél korábbiól is dereng valami az ősfomák kedvelői
számára.

A török hódoltság korszaka műfaj történetileg későn következik be
ahhoz, hogy akkor jelentős folklor jellegű epika bontakozhasson ki. Iro-
dalmunkban viszont ez az az időszak, amely megteremti a magyar epikus
költészet huzamos hagyományát, amely később is megmarad. A szabad-
sághüzdelmek adják a történeti ének és a ballada sajátságát. A ha-
gyományos magyar folklorisztika a XVI. századig kereste a magyar hő-
sepikát — már láttuk, mily csekély eredménnyel. Az, ami folklorunkban
fennmaradt, a Thököly és Rákóczi-korszakig vezethető vissza. Noha e ha-
gyomány folytonossága sem mindenben bizonyított, számolnunk kell utó-
lagos és iskolás hagyományképződéssel is, voltaképpen mégiscsak azt
mondhatjuk, hogy a kuruckori (Voigt: 1978.) epikus folklor az a réteg,
ameddig a múlt században gyűjtött folklor alkotásokból, illetve levéltári
források megőrzött korabeli adataiból következtethetünk. A bujdosóének
és rabénekek, balladáink első hitelesíthető nyomai a XVII. század legvé-
gétől kezdve állnak rendelkezésre, és ekkor már nem a hősepika, hanem
folklorisztikai szempontból a ballada és a népdal keretébe tartoznak,
azért részletesebben ott is beszélünk róla.

Formai szempontból ez a kései átmenet azt is eredményezi, hogy bal-
ladáink és népdalaink egyébként egymástól szinte megkülönböztethet-
len metrikája és dallamvilága (sőt, bizonyos fokig poétikája is) azért ilyen
egyöntetű, mivel e kései korban már egymástól csak árnyalatokban kü-
lönöző módon fejlődhetett.

Ami e záró korszak nemzetközi összefüggéseit illeti, itt a morva és
szlovák történeti ének és történeti ballada, a Kárpátokban és az egész
Balkánon ismert ballada és egyéb verses epika adják azt a keretet, ahová

epikus költészetünk jelenségei is illeszthetők. Végül megjegyezhetjük azt is, hogy előbb a török tematika, majd a szabadságküzdelmek témaköre a korabeli Európát is érdekelte, és ott az újságírás és hírverés formájában nemzetközi visszhangra is talált. (Özyurt: 1973). Így a bekapcsolódik epikánk az egész európai epikus hagyományba.

FORRÁSMEGJEGYZÉS

Tanulmányom 1984-ben küldtem el az új magyar néprajzi kézikönyv (az új „Magyarság Néprajza”) számára. E népköltési kötet szerkesztője Vargyas Lajos volt. 1987 nyarán a Néprajzi Kutató Csoport igazgatójától, Paládi-Kovács Attilától kaptam vissza a kéziratot, azzal a megjegyzéssel, hogy a kézirat „végül is nem került be [az új Magyarság Néprajza] Folklor I. kötetébe”. Azt hiszem, van dokumentatív értéke e közlésnek, noha nem tudom, végül is milyen felfogásban lesz tárgyalva e kézikönyvben a magyar „verses epika” (ez volt kéziratom eredeti címe). A két publikáció összevetése az olvasó feladata lesz.

Amiért örömmel ragadtam meg az alkalmat, hogy az Erdész Sándor tiszteletére kiadott kötetben jelenhet meg az írás, kettős. Egyrészt több mint negyed százada (!) élvezhetem Erdész Sándor kollegiális és baráti segítségét gyűjtőutakon, népmesekutatásban, legutóbb az 1989 júniusi 9. Nemzetközi Népmesekutató Kongresszus munkálataiban. Másrészt Erdész Sándor *Az archaikus eposz kérdései* (Debrecen, 1986 — Folklor és Ethnográfia 28.) kötete közvetlenül is e témát érinti. A fenti tájékoztatást is azért tartottam szükségesnek, hogy indokoljam, az ő művével, nézeteivel miért nem foglalkoztam korábban elkészült írásomban. Bízom benne, lesz még mód arra, hogy vele együtt ismét megbeszéljük e témával kapcsolatos kutatási lehetőségeket.

I R O D A L O M

Anonymus

1975 *Gesta Hungarorum*. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Budapest.

Arany János

1962 Naiv eposzunk. In: *Összes Művei X*. Budapest. 264—274.

Balázs János

1980 Magyar diákság. Budapest.

Benedek Marcell

1907 A népköltészet hatása a XIX. század nagy magyar epikusaira. Budapest.

Bencsik László

1967—1977. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I—III. Budapest.

Berkovits Ilona

1965 Magyar kódexek a XI—XVI. században. Budapest.

Csóka Lajos

1962 Ki volt Anonymus? *Magyar Nyelv* 68: 153—159, 336—346.

1967 A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Budapest.

Dankó Imre

1973 Egy történeti mondánk vándorlása. A Báthoriak és a sárkány. *Ethnographia* 84: 325—331.

Demény István Pál

1980 Kerekes Izsák balladája. Bukarest.

- Diószegi Vilmos**
1967 A pogány magyarok hitvilága. Budapest.
- Dolanský, Julius**
1975 Záhada Ossiana v Rukopisech královédvorském a zelenohorském. Praha.
- Eckhardt Sándor**
1961 Trubadurok Magyarországon. Irodalomtörténet 49: 129—137.
- Ecsedi Ildikó**
1960 A középkori népi hangszeres zene nyomozása régi magyar személyneveinkben. Magyar Nyelv 66: 85—91.
- Falvy Zoltán**
1961 Enekmondók a középkori Magyarországon. Filológiai Közlöny 7: 86—106.
- Faragó József**
1977 Balladák földjén. Bukarest.
- Ferenczi Imre—Molnár Máttyás**
1972 Fordulj kedves lovam... Rákóczi és kuruc néphagyományok Szabolcs-Szatmárban. Vaja.
- Gáldi László**
1960 A finnugor népi verselés tipológiai áttekintése. Irodalomtörténet 48: 149—179; 302—323.
- Gerics József**
1961 Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Budapest.
- Györffy György**
1948 Krónikáink és a magyar őstörténet. Budapest.
1958 A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Budapest. (Új kiadása 1975.)
1959 Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest.
1970 Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége. Irodalomtörténeti Közlemények, 74: 1—13.
- Győry János**
1948 Gesta regum — gesta nobilium. Budapest.
- Hajdú Péter**
1975 Uráli népek. (Szerk.: —.) Budapest.
- Házi Jenő**
1967 A Képes Krónika festője. Soproni Szemle 21: 114—122.
- Heinrich Gusztáv**
1903 Ossian. Budapest.
- Honti János**
1962 Epikus néphagyomány — Anonymus és a hagyomány. In: Válogatott tanulmányok. Budapest.
- Horváth János**
1953 A reformáció jegyében. Budapest.
1956 A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése. In: Tanulmányok. 272—458. Budapest.
- Ifj. Horváth János—Székely György**
1974 Középkori kútfőink kritikus kérdései. Budapest.
- Ifj. Horváth János**
1954 Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest.
1966 P. mester és műve. Irodalomtörténeti Közlemények 70: 1—53, 261—282.
- Horváth Károly**
1968 A klasszikából a romantikába. Budapest.
- Jakubovich Emil**
1931 Honfoglalási hősi énekeink előadásformájához. Magyar Nyelv 27: 265—276.
- Jevszejev, V. Ja.**
1957—1960 Isztoricseszkie osznovü karelo-finszkogo eposza. I—II. Moszkva—Leningrád.

Kardos Tibor

1941 Középkori kultúra — középkori költészet. Budapest.

Katona Imre

1976 Népköltészet. In: Hajdú Péter—Kristó Gyula—Rónatas András szerk.: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. I: 1. 285—302. Budapest.

Képes Géza

1964 A magyar ősköltészet nyomairól. Irodalomtörténeti Közlemények 68: 1—22, 171—193.

Király György

1921 A magyar ősköltészet. Budapest.

Klaniczay Tibor

1964 A magyar irodalom története 1600-ig. In: Sőtér István szerk.: A magyar irodalom története I. 11—32. Budapest.

1978 Hősepika. Magyar Néprajzi Lexikon II. Budapest.

Ifj. Kodolányi János—Voigt Vilmos

1974 Bán Aladár emlékezete 1871—1971. Várpalota.

Korompay Bertalan

1948 Arany főbb eposzai, mint költői rekonstrukciók. In: Magyar századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez. 234—252. Budapest.

Kristó Gyula

1966 Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolataihoz. Szeged.

1967 Anjou-kori krónikáink. Századok 101: 457—504.

1969 La chancellerie royale et la rédaction des chroniques dans la Hongrie médiévale. Le Moyen Age 75: 51—86, 219—254.

1970 Osi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. Ethnographia 81: 113—135.

1972 XI—XIII. századi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. Ethnographia 83: 53—73.

1977 História és kortörténet a Képes Krónikában. Budapest.

Kriza Ildikó

1968 Magyar népballadák. Budapest.

Kuusi, Matti

1963 Suomen kirjallisuus. I. Kirjoittamaton kirjallisuus. Helsinki.

Kuusi, Matti—Bosley, Keith—Branch, Michael

1977 Finnish Folk Poetry. Epic. Helsinki—London—Montreal.

Lakó György—Rédei Károly

1967—1977 A magyar szókészlet finnugor elemei. I—III. Budapest.

Lükő Gábor

1957 A magyar népdalszövegek régi stílusa. Néprajzi Értesítő 39: 5—48.

1965 Az ugor totemisztikus exogámia emlékei a magyar folklórban. Ethnographia 76: 32—90.

Magyar Anjou Legendárium.

1974 Budapest.

Maller Sándor

1940 Ossian Magyarországon. Budapest.

Marót Károly

1948 Homeros. „A legrégebb és legjobb” Budapest.

Maszkajev, A. I.

1964 Mordovszkaja narodnaja epicseszskaja pesznja. Szaranszk.

Mályusz Elemér

1966 Krónika-problémák. Századok 100: 713—762.

1967 A Thuróczy-krónika és forrásai. Budapest.

Meletyinszkij, E. M.

1958 Geroj vorsebnoj szkazki. Proiszhoszgyenije pbraza. Moszkva.

1971 Az epikus költészet. Folcloristica 1: 13—104.

1978 Pamjatnyiki knyzsnogo eposza. Moszkva.

Mezey László

1960 Krónikások, krónikák. Budapest.

Mikusev, A. K.

1971a Nurankü. Az északi zürjének rénszarvastenyéztéssel kapcsolatos epikus énekei. *Ethnographia* 82: 188—200.

1971b A zürjének családi-közösségi improvizációs lírai költészete. *Ethnographia* 82:394—411.

1973 *Epicseszkie formü komi folklora*. Leningrad.

Moór Elemér

1914 *A Toldi-monda és német kapcsolatai*. Budapest.

1937 *Die Anfänge der höfischen Kultur in Ungarn*. *Ungarische Jahrbücher* 17: 57—86.

Moravcsik Gyula

1976 *Einführung in die Byzantinologie*. Budapest.

Oinas, Felix J. ed.

1978 *Heroic Epic and Saga*. Bloomington—London.

Özyurt, Senol

1973 *Die Türkenlieder und das Türkenbild in der deutschen Volksüberlieferung*. Freiburg.

Pais Dezső

1953 Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. In: *Zenatudományi Tanulmányok*. Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. 95—110. Budapest.

Pukánszky Béla

1926 *A magyarországi német irodalom története*. 91. Budapest.

Róna, E.

1960 Sir Philip Sidney and Hungary. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae — Sectio Philologica* 2: 45—50.

Sebestyén Gyula

1902 *A regösök*. Budapest. (Magyar Népköltési Gyűjtemény V. kötet.)

1904—1905 *A magyar honfoglalás mondái*. I—II. Budapest.

Solymossy Sándor

1931 *Népmeséink sárkányalakja*. *Ethnographia* 42:

1943 *Monda*. In: *A Magyarság Néprajza*. III. kötet. 3. kiadás. 160—209. Budapest.

Sólyom Károly

1966 Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához. *Irodalomtörténeti Közlemények* 70: 54—84.

Sötér István

1963 *Nemzet és haladás*. Budapest.

Süpek Ottó—Katona Imre

1979 Az Anonymus-kérdés új megvilágításban. *Magyar Nemzet* június 24. és június 28—29.

Szász Károly

1881—1882 *A világirodalom nagy époszai*. I—II. Budapest.

Szegfű László

1968 *Eretnekség és tirannizmus*. *Irodalomtörténeti Közlemények* 72: 501—516.

Szomjas-Schiffert György

1976 *A finnugor zene vitája*. I—II. Budapest.

Szörényi László

1974 A jezsuiták és a magyar honfoglalási epika fordulata. In: Szauder József—Tarnai Andor szerk.: *Irodalom és felvilágosodás*. 567—645. Budapest.

Szűcs Jenő

1974 *Nemzet és történelem*. 413—555. Budapest.

Taylor, Archer

1964 *The Biographical Pattern in Traditional Narrative*. *Journal of the Folklore Institute* 1: 114—129.

Tóth Sarolta

1962 *Magyar és lengyel Imre-legendák*. Szeged.

Vargyas Lajos

- 1960a A honfoglaláskori hősi epika továbbélése balladáinkban. *Ethnographia* 71: 479—528.
1960b Kutatások a népballada középkori történetében. I. Francia eredetű réteg balladáinkban. *Ethnographia* 71: 163—276.
1961a Kutatások a népballada középkori történetében. IV. Műfaji és történeti tanulságok. *Ethnographia* 72: 206—259.
1961b Szibériai hősenek-elemek a magyar népmesében. *Néprajzi Közlemények* 6/1.: 3—15.
1963 Keleti párhuzamok Tar Lőrinc pokoljárásához. *Műveltség és Hagyomány* 5:37—54.
1976 A magyar népballada és Európa. I—II. Budapest.
1980 A magyar zene őstörténete. I—II. *Ethnographia* 91: 1—34, 192—236.

Vikár László

- 1975 A finnugor népek zenéje. In: Hajdú Péter szerk.: *Uráli népek. Nyelv-rokonaink kultúrája és hagyományai*. 305—321. Budapest.
• 1982 A volga-kámai finnugor és török népek népzeneje. Budapest. (kézirat)

Vico, Giambattista:

- 1963 *Az új tudomány*. 471—511. Budapest.

Vries, Jan de

- 1961 *Heldenlied und Heldensage*. Bern—München. 281—301.

Voigt Vilmos

- 1967 A balti finn népek folklórja mint az európai folklór része. *Ethnographia* 78: 406—437;
1968 *Ethnographia* 79: 37—61.
1972 A magyar folklór helye az összehasonlító balkáni folklorisztikában. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* 4/11—12.: 25—31.
1975a A magyar hősi epika összehasonlító kutatási problémái. *Népi Kultúra — Népi Társadalom* 8: 237—260.
1975b A finnugor népek epikája. In: Hajdú Péter szerk.: *Uráli népek. Nyelv-rokonaink kultúrája és hagyományai*. 293—303. Budapest.
1979 Hősepika. In: *A magyar folklór. Egyetemi tankönyv*. 123—157. Budapest.
1980 A Rákóczi-kor magyar folklórja. In: Köpeczi Béla szerk.: *Rákóczi-tanulmányok*. 521—542. Budapest.
1980 *Artes Populares* 6 (1980) *Conventui V. Internationali Fenno-Ugristarum*. Budapest.
1981a A középkori epika néprajzi távlatai. Budapest (s. a.)
1981b *The Finno-Ugric Genre System of Hungarian Folklore*. A Budapesti IV. Finnugor Kongresszus Kiadványai. III. Budapest.

„Ördögségöt tudok...”

— Az alföldi dudások (hiedelem)történeteihöz —

HANKÓCZI GYULA:

„Szidják a dudást — verik, öklözik őt —
Verik bizony a nagy üres levegőt”

(Arany János: Az ünneprontók)

I. A duda speciális szerkezetű fúvós hangszer, mely a hangot adó sípszárak és a fúvó közé szerelt bőrtömlőjével egyedülálló a magyar népi hangszerek világában. E szerkezeti különlegességének köszönhetően folyamatos, megszakítás nélküli hangot produkál, olyat, amelyet a régi népi és a mai elektromos hangszerek közül is csak kevesen.

Főként légzsákjának és zenei képességeinek — de ugyanúgy évszázados történetének is — tulajdoníthatóan, a népi életben számos történet, hiedelem kapcsolódik, illetve kapcsolódhat hozzá. Ez utóbbiak tömege szintén páratlanná teszi a hangszert, különösen akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy más hangszerek esetében alig, vagy egyáltalán nem találunk hasonlókat.

A dudához fűződő hiedelmeket eddig többnyire futólag, szinte kuriózumként és főleg a magyar nyelvterület északi vidékeiről említették.¹

Írásunkban kizárólag alföldi dudatörténeteket közlünk, lehetőleg megkülönböztetve bizonyos csoportokat és megmutatva némely elemük eredetét.

II. Ha azt vesszük, hogy az *Alföld* egyes pontjain az utolsó dudások az 1950-es évek második felében muzsikáltak utoljára nyilvános alkalmon, akkor is évtizedek teltek el azóta napjainkig, az 1980-as évek végéig. A dudások száma azonban már századunk első évtizedeiben is igen erősen megritkult, művészetük hanyatlóban volt. Így egyáltalában nem csoda, ha az utóbbi szűkebb-bővebb fél évszázadban még a hozzájuk fűződő leghétköznapiabb események is — ha megmaradtak egyáltalán — úgyszólván folklorizálódtak az emlékezetben: hova jártak zenélni, ott hogyan viselkedtek stb.

Ezek a hétköznapi, rendszerint egy-egy településen elterjedt igaz történeteken túl, vannak olyan, már kerekébre formálódott, egy-egy adott körzetben megtalálható anekdotikus történetek is, melyek részint a reális megfigyelést, részint a humoros túlzást egyesítik.

Az *Alföld* északi peremén, *Mezőkövesden* és szomszédságában mesélték, hogy „az egyik kövesdi dudás Bogácson volt egy lakodalomban, télen ... Boros állapotban elindult Bogácsról, ... elindult gyalog, egyedül, hazafelé. Útközben észrevette, hogy ... egy farkas követi őt. Meg-

1 Orvendetes kivételek: Szűcs S. 1946. 127—130., Szűcs S. 1957. 141—149.; Manga J. 1968. 171.

ijedt..., ahogy távolról megkezdte kísérni. ... Hó is belepte, nehéz volt tájékozódni. Egyszer csak ... valami mélyedésbe esett ... felkápászkodott, ... a farkaskoma még közelebb került ... Talán az utolsó darab elemózsia is kidobálta a tarisznyájából s még egyet gondolt ... eljátsza az utolsó nótáját. Megfújta a dudáját, ... a duda hangjától a farkas úgy megijedt, hogy ... elszaladt ...”²

Más, többé-kevésbé igaz és kisebb-nagyobb mértékben humoros történetek Tápérről és az Alföld más vidékeiről úgy mondják, hogy akadtak bőrdudások, akik betörökkel társultak. A dudás felhevítette a disznótör hangulatát s adott jelére — „Áss Tamás, kaparj Balázs, Lőrinc a vendég” — a közelben ólálkodó társai beástak a fal alatt s „kilopták az ágy alól a szózott disznót.”³

Az eddigiek csoportján kívül, olyan történetekkel is találkozhatunk, melyek a dudások különös, olykor a bolondság határát súroló viselkedéséről szólnak. Ezek részint a dudásoknak azzal a törekvésével magyarázhatóak, hogy magukra felhívják a figyelmet, részint valószínűleg azal is, hogy a személyük körül keringő, mende-mondáknak így-úgy tápot adjanak. Néhány példa.

A szegedi tanyavilágban, közelebbről *Mórahalmon* élő *Savanya István* bőrdudás 1896-ban, a millenium szegedi ünnepségeinek során azzal terelte magára a közfigyelmet, hogy a város Széchenyi terén, egy rendellenesen magasra nőtt ember nyakába ült és muzsikált.

A *Kiskunság* szélén, a *Tiszaújfalu* és *Bokros* környéki *Pozsár Mihály* dudásnak az 1920-as években kedvelt és gyakran előadott „mutatványa” volt hangszere sivalkodtatása. „Az öreg Pozsár, ahogy Szentlőrincről hazaérkezett ide a faluba, a népek akkor már gyűttek-mentek, jártak-keltek. Az öreg leugrott a kocsirul, földhözvágta a dudáját, aszondja: Jó, hogy éppen mostan gyüttél! Akkorára megnyomkodtatta, megsivalkodtatta a bőrdudát. Visszanéztek a népek, ugyan kit jajgattat, kit sivalkodtattat? De bizony senkit se, csak a bőrdudát nyomkodta.”

Akarva, nem akarva, tudva, nem tudva az évszázados dudahiedelmeket vonatkoztatta magára *Borsi Lajos tiszántúli, Mindszent és Mártély* között élt bőrdudás is, amikor leánykérőben alkalmanként ilyen rigmussal kezdte mondókáját:

„Ördögségöt tudok:
Hármat közületök
Mindjárt elragadok...”⁴

2 Hankóczi Gy. 1983. február — mezőkövesdi gyűjtés (kézirat). Az itt megjelölt és ezután következő kéziratok gyűjtéseinket a bibliográfiában nem tüntetjük föl. Hankóczi Gy. 1981. október — tardi gyűjtés. Lehet, hogy a történet vándormotívum. Vö.: Sándor I. é. n. 724.

3 Hankóczi Gy. 1982. július — tápéi gyűjtés. Tréfás történeteket közöl Szűcs S. 1957. 146—151. is.

4 Vö.: Hankóczi Gy. 1977. július, november — tiszaujfalu gyűjtés. A számtalan hiedelemtörténetért, munkámhoz nyújtott segítségéért, hálás köszönetet mondok a Tiszaújfalu élők özv. Bárdos Jánosnének, Mari néninek. A versrészlet: Feller-tár B. 1988. 8.

Úgy gondoljuk, hogy hasonló törekvés rejlik egyik jellegzetes, *Alföld*-szerte elterjedt dudahiedelmünk mögött is. Egy konkrét példán keresztül mutatjuk ezt be.

A múlt század második felében a *Nagykunságban*, közelebbről *Túrkevéren*, rendszerint *Nyakó* dudás muzsikált mulatságokban, lakodalmakban. „Vacsora után vígan járta a násznép a dudaszóra a csárdást kivilágos kivrattig. Csak *Nyakó* unta már nagyon az egyoldalú vigadalmat. Tudniillik, míg ő keservesen fújta és nyekergette a hóna alatt a súlyos kutyabőrt, addig a többiek valóban vigadtak. Éppen mikor a gyorscsárdásra került sor, kapta-fogta magát *Nyakó*, felakasztotta a dudáját a falra. Az vígan szólt tovább, ő maga pedig beállott a táncolók közé. Saját dudájának zenéjére járta a többiekkel a táncot.”

Rendszerint ennyit tudunk meg a *Hajdúságtól a Kiskunságig* elterjedt hiedelemből. *Nyakó* azonban élő személy volt, reális megfigyelője is lehetett és akadt is. „*Nyakó* szolgáltatta a zenét nagy, hosszúszerű kutyabőrdudájával. Egyszer csak táncközben leemelte nyakából a dudát, jól telefújta és hirtelen felakasztotta a falra. A duda tovább szólt a falon, amíg volt benne szusz. *Nyakó* pedig derékon kapott egy menyecskét, fordult vele kettőt-hármat, míg a duda el nem halkult. Akkor megint levette a dudát a falról és fújta tovább. Ezt többször is megismételte.”⁵

A dudához, dudásokhoz fűződő történetek legnagyobb és legérdekesebb csoportjának, a tulajdonképpeni dudahiedelmeknek azonban, többségükben nincs semmiféle reális magyarázata. A dudálás megtanulásának és a „tudós zenész” megnyilvánulásainak hiedelmeiben alig, vagy egyáltalán nem ismerünk valós elemekre.

A dudálás tanulásának, a tudomány szerzésének emlékeire *Tiszaújfalun* akadtunk, több változatban is. Kettőt közlünk. Az első cselekvéseit karácsony böjtjén kellett elvégezni.

„Az illető, aki meg tudta tanítani, megegyezett azzal, aki meg akarta tanulni a bőrdudát. Ez ki is fizette, amiben megegyeztek. Akkor azt mondta neki:

Vegyé! magadhoz egy piszkafát, meg egy jó erősre csavart szalmakötél-tukarcsot. Ha kiérsz a legközelebbi keresztúthoz, a keresztútnak a kellős közepébe állj bele, a piszkafával csinálj egy nagy kört magadnak, mert a tudományok ha jönnek, a körnél beljebb nem mennek, akármilyen ijesztékek lesznek... Mikorra megcsinálta a kört, beleszúrta a körbe a piszkafát, a piszkafán a csóvát meggyújtotta, égett a szalmacsóva. Mire a szalmacsóva meggyúlt, a piszkafa tövének ott volt egy döglött kutya. A kétfilléres bugylit kivitte magával, avval megnyúzta. Azt mondta az illető: — Ki ne vágd a kutya bőrét, mert ha kivágod, nem szól. Semmitől meg ne ijedj, akármilyen lesz! (Tüzesszarvú bikák szaladoznak a körnek, tüzes lovak, szamarak. Kétágú kis vasvillával még az ördögök is nyúl-káltak befelé, hogy kihúzzák, de nem bírták kihúzni, mert a körnél tovább nem volt hatalmuk.) A kutyát ahogy nyúzta, az a fogát mindig csatogtatta... Mire a kutyát megnyúzta, letette a kutyabőrt a piszkafa tövéhez, akiből lett volna a bőrduda. Akkorára a körnek a közepébe lett

---

5 Györffy L. 1974. 32—33.; Paksa K. 1969. 136.; Sárosi B. 1978. 82.

egy nagy, kivirágzott ökörfarkkóró. Arra föl köllött volna neki mászni, mire az éjjeli mise meg van. ... Vigyázz — azt mondja —, lesz egy dongó a kinyílt virágok közt, az bemén az orrodba és meg lesz a tudomány. De amint mászott az ökörfarkkóróra fel, hol erről csapta a fejét, hol amarról, nem bírt a dungó bemászni az orrába. Már nem nagy darab volt, még mászni kellett volna neki egy kicsit. Akkor már a darázs erőnek hatalmával be akart az orrába menni. A kezével odacsapott egy nagyot a dungóra, leesett és minden eltűnt... Az ökörfarkkóróról meg akkorát esett, mintha a toronyból lökték volna le.”

Egy másik változat másképp tudja.

„Volt itten egy boszorkányos ember, vagy bűbajos. Úgy hívták, Krumpli Palkó. Ez tanította azt, aki akarta. Az egyik ember azt mondja neki: Pali bátyám! Én szeretném ezt a bőrdudaságot megtanulni. — Fiam, megtanulhadd, a kiralajszomát! — aszongya. — Mennyiért tanítja meg? — Fiam, öt koronáért. — Jó van Pali bátyám. Kifizette az öt koronát. — No fiam, ha máma vagy hónap este akarod, de három este kellene megtenned. Itt meg itt volt egy üres ház, ők tudták, hol, naplement után eredj el oda. Mikor teljesen besötétedik. Mikor odaérsz a házhoz, nyugodtan kerüld szépen körül. A zsírosmécses az asztalon ég, a végső ablakon nézzél be, de meg ne ijedj, mer’ egy kicsit nem nagyon kellemes lesz, de azér’ mégis. Ahogy kerüled a házat, az ablakon köszönjél be, hogy: Dicsértessék a Jézus! Adjon Isten jóestét! Hát be is köszönetgett, amint megkerülte a házat, mind a háromszor. Mikor benézett az ablakon, mindig megborzadt, mer’ majdnem úgy nézett ki, mint egy ördög, ült a kandalló mellett a földön, de a saját csomagján (ti. a nemiszervén — kieg. H. Gy.) ült. A gatyá föl volt a szára ide (a derekára — H. Gy.) szedve, csomó volt mind a két oldalára kötve. A saját csomagján ült, a gatyából kinézett. Bemész, szépen beköszönsz, mikor majd az ajtót benyitod, annál egyebet ne szóljál semmit se, hanem fogd meg visszakézből a dudát, csavard ki a szájából meg a keziből, de el ne ereszd, mer’ az lesz a tied. Hát jól van, mikor benézett háromszor, csak megborzant, nem volt neki kurázsija bemenni, olyan csúnyának nézett ki az ember. Meg az lett neki a legnagyobb bökkenő, hogy saját csomagján ült a földön, úgy dudált.”⁶

A mitikus bőrdudasok különös hatalommal rendelkeztek. Képesek voltak arra, hogy a nélkülük szervezett lakodalmakat, mulatságokat megakadályozzák. *Csongrádról* ismerjük a következő példát: „1908-ban megfogadták a tekerőst, de nem a bőrdudást. Vítették volna a menyasszonyt tizenkét lóval, de nem bírtak elindulni. — Ne verjék agyon a jószágokat, mert olyan gerenda van eléjük téve, hogy azon nem mennek keresztül! Akkor oszt megfogadták a bőrdudást, lett két muzsika is. Vót annak rontó-bontó tudománya is.”⁷

Tiszaújfalun Helle bácsikát — aki hol bőrdudas, hol „egyszerű” falusi a történetekben — ruházták föl hasonló hatalommal: „A disznótóra nem hívták meg, cigányokat fogadtak. Hát, szólt a hegedű, ameddig.

6 Hankóczi Gy. 1977. november — tiszaújfalui gyűjtés. Egy harmadik változatot is találtunk ugyanott, de az nem egészen egyértelmű variáns. 1977. júniusi gyűjtés.

7 Hankóczi Gy. 1980. július — tiszaújfalui gyűjtés.

Egyszer csak, mintha két fadarabot dörzsöltek volna össze. Aszongya a házigazda: — Hát húzzátok hát! — De nem szól, akármit csinálunk! — A kopogóját neki! Menjetek mán, hívjátok el az öreg Helle bácsit! Ahogy az öreg Helle bácsi beköszönt: — Jó estét kívánok! — Jó estét — aszongyák. — Nahát, tik... mit csináltok itt? Mért nem húzzátok? Mér' álltok itt? — Ó, Helle bácsikám, nem szól. — Tegyétek csak köröszbe, majd szól az! — aszongya. Köröszbe tették, mán szól is tovább.”⁸

A szögre akasztott, magától szóló dudát már említettük.

A dudás egyes esetekben a boszorkánytáncok (többé-kevésbé megbecsült) zenésze, máskor azonban maga is szenvedő alanya volt. Egy, a *Tiszántúlról*, közelebbről *Mindszent*ről való visszaemlékezés szerint:

„Szép novemberi éjszaka lévén, úgy éjfél tájt lehetett az idő, mikor bőrdudaszó és egy mulató társaság körülvette az öreg Bánfi és halásztársai nádfedelű kerek gunyhóját a folyó partján, az erdőben. Folyt a mulatság, szólt a duda, táncolt, aki csak felkelhetős volt. A többi közt egy halász is közé ugrott a mulató közönségnek. Mindjárt az első volt, hogy egy szálás, derék nőt adtak neki, hogy táncolhasson vele. Járt a vele, míg a bőrdudas mulató közönség nem távozott. De amint azok távozásukkal a nőt ott felejtették (sic!), utánuk kiáltott a halász: Hát ezt itt hagytátok! — Ott hát! — lett a válasz rá. — Csak lükd el magadtól! Amint ezt megcselekedte, akkor nagy bámulatára a csónakja kettéesett. Meg se gondolta, hogy avval táncoltatták a boszorkányok.”⁹

A *sárréti Dévaványa Szőke* Imre bőrdudasáról is azt mesélték, hogy egyszer „hívták a lakodalomba. A falu szélén fölkapták a levegőbe, viték. Dudált végig, utána egy kalácsot tettek a nyakába. Hazavitték, de otthon már csak lócsont volt a nyakában.”¹⁰

Nemcsak a dudás, hanem hangszere is természetfeletti tulajdonságokkal bírt. Az *Alföld* egymástól messze eső vidékein is rendre felbukkanó motívum, hogy a dudás hangszerét nem bírják az állatok, de az illetéktelen emberek sem.

„Ballagott az öreg az úton. Sáros volt, vizes volt az út, kerülgette a sarat. Utolérte egy hatókrös szekér. — Bátyámuram, hova mén kend? — ahogy összeköszöngettek egymásnak — Mék Csongorádra. — Gyűjjön akkor, majd elviszem magát is. — Ó, fiam! Engem elbírnál, de a dudámat nem bírja el a hat ökröd: — Dehogynem — azt mondja —, hogy ne bírná! No, akkor az öreg fölment a szekérre, a kutya is fölment, amiből volt a bőrduda. Az ökrök nem mentek el tíz métert, úgy fűjtak... , mert a dudáját nem bírták az öregnek. — No látod, fiam! Mondtam, hogy a dudámat nem bírják el az ökreid! Akkor a kuttyáját lelökte a szekérről az öreg, mindjárt mentek az ökrök fűjtatás nélkül. A duda meg ballagott utána, a kutya.”¹¹

Tiszaújfalusi hiedelem szerint, a duda hangja olykor az ördögök számára szóló jelzés volt.

8 Hankóczy Gy. 1977. július — tiszaujfalui gyűjtés.

9 Szilágyi M. 1983. 73.

10 Hankóczy Gy. 1976. november — dévaványai gyűjtés. Vö.: Manga J. 1968. 171.

11 Hankóczy Gy. 1978. április és 1977. november — tiszaujfalui gyűjtés; Hankóczy Gy. 1982. március — nagymágocsi gyűjtés; Vö.: Györffy L. 1974. 31–32.; Szűcs S. 1946. 127., 129.

„Az öreg Helle lement a Tisza szélire, oszt ottan megnézte ű magának, hogy melyik szárkúp... vagy melyik szénaboglya vóna jó űneki. Aztán kezdett muzsikálgatni. Amint muzsikálgat, egyszer csak mán gyűn is a túlsó szélirűl, a Tiszán keresztül a boglya vagy a szárkúp, méket dudálta át. A piperék (ördögök — kieg. H. Gy.) átsegítették hozni neki az innenső oldalra.”¹²

A bemutatottakon túl, további mágikus cselekvéseket is tulajdonítottak a dudásoknak. A *Kiskunságban* a következőket is:

„Befolyasztotta a falat sárgadinnyével, görögdinnyével — Fiaim! Nehogy valaki hozzányúljon — mondta —, mert ha valami baj lesz, nem felelek érte! Node tél volt, sárga meg görögdinnye volt a falon. Az egyik illetőnek nagyon csikarta az orrát a jó sárgadinnyeszag. Kíváncsi volt. Belevágta a bicskát, végighúzta az egyik oldalon. Mikor a másik oldalt húzta végig, akkor lesítttyent az egész eleje. Dőlt a kutyafos lefelé.”

„Kinyitotta a házajtót, hullámozott a víz befelé, ahogy csak tőle kelt. Mikort tavasszal árad a víz, iszapos, zavaros volt, ment a házba befelé mód nélkül. A lányok föl a padkára, föl a székre, ágyra, padra, mindenhova. Sivalkodtak, a szoknyájukat is húzták fel... Mikor aztán jól kisivalkodták, kijajgatták magukat, azt mondta a gazda: — Na, jó van. Avval kinyitotta az ajtót, kiment a víz teljes tisztára, mindenholnan. A föld ugyanolyan poros volt, mint azelőtt.”¹³

III. A dudásokhoz és hangszerűkhöz fűződő történetek között egy tréfas, anekdota-szerű, egy a figyelmet a zenészek személyére terelő szándékú és egy hiedelemmondákat tartalmazó csoportot találunk. Az első kettőnek több-kevesebb valóságtartalma és többé-kevésbé kerekké vált története van, a harmadiknak valós tartalma kevés vagy egyáltalán nincs, cselekménye is alig, mégis egységes egész benyomását keltik szövegei.

E harmadik csoport hiedelemtörténetei közül, feltehetően csak egy, a magától szűlő dudáé az, ami magának a hangszernek a szerkezete és zenei képességei, a duda tulajdonságai alapján fejlődött ki. Az összes többi hiedelem különféle más alakok jellemvonásaiból kerül — elemeiben vagy egészében — a dudásokhoz és a dudához.

A dudahiedelmek legtöbb eleme a boszorkányhitből származik. A dudálás megtanulásának egyik változatában például, az elvégzendő cselekvések és a kiállandó próbák java része — karácsony éjfélnkor, a keresztúton, bűvös körben, ijesztő alakok között, dongó repűl a jelűlt orrába — a boszorkánnyá válás jellegzetes mozzanata a néphitben. Egy másik változatban a tanítű „boszorkányos ember”, akitűl a dudát kell megszerezni az olyan, „mint egy ördűg” (vagy az is).¹⁴ Az ördűggel cimborálű „tudűs” tudja aztűn azt, amit.

A tánchoz elragadott zenész motívuma feltehetőleg a tűndérek régebbi hiedelemkörébűl került a boszorkányhitbe és ezzel a dudatűrténetekbe is.¹⁵ Ez a motívum, hasonlóan, mint a duda tanulásának némely eleme, szexuális utalásokat is tartalmaz.

12 Hankűci Gy. 1977. jűlius — tiszűűfalui gyűjtűs.

13 Hankűci Gy. 1977. november — tiszűűfalui gyűjtűs. Tartalmilag ugyanezt közűl Bosnyák S. 1984. 339. is a Tiszűűfalual szomszűsűdos Alpűrrűl.

14 Vű.: Manga J. 1968. 172., Magyar Nűprajzi Lexikon I. k. 1977. 347.

15 Pűcs E. 1986. 221. 225.

Más hiedelmekben a dudás, a tudós kocsishoz hasonlóan megakadályozza a szekér indulását.¹⁶

Az eddigieknél korábbi elemek is találhatók azonban a különböző helyekről kölcsönzött dudahiedelmekben, így a táltos és a garabonciás alakjának némely tulajdonságára is ráismerhetünk.

A „dudálást tanulni” akaró jelölt ökörfarkkórón mászik föl, de onnan lezuhan, úgy „mintha a toronyból lökték volna le”. Minden bizonnyal a táltossá avatás egyik emléke maradt meg ebben a mozzanatban, két boszorkánymotívum közé ékelődve.¹⁷

Más történetek némelyikében a dudás „forgószéllal viteti magát” s ez a táltosnak, a garabonciásnak, de a boszorkánynak is lehet tulajdonsága.¹⁸

A dudahiedelmek mind kölcsönzött elemeikben, mind a dudások személye körül összeállt egységükben nemzetközi kapcsolatokat is felmutatnak.¹⁹ Egyik is, másik is indokolná a hozzájuk fűződő hiedelmek önálló egységként való kutatását.

IRODALOM

Arany János összes költeményei

1962 Budapest.

Bosnyák Sándor

1984 Alpár néphite Kádár Lajos emlékeiben. Adatok az alföldi magyarság néphitéhez I. In: Cumania 8.; 323—358.

Diószegi Vilmos

1958 A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Budapest.

Felletár Béla

1988 Az elegei Bukosza. In: Csongrád Megyei Hírlap 45. évf. 157. sz. 8., július 2.

Györffy Lajos

1974 Az ördögös Nyakó dudás. In: Múzeumi Levelek 24. sz. 31—33.

Herkely Károly

1939 A mezőkövesdi matyó nép élete. Budapest. Magyar Néprajzi Lexikon.

1977 I. Budapest.

1979 II. Budapest.

1982 V. Budapest.

Manga János

1968 Magyar duda — magyar dudások a XIX—XX. században. Népi Kultúra Népi Társadalom I. 127—187.

---

16 Magyar Néprajzi Lexikon V. k. 1982. 359.

17 Vö.: Diószegi V. 1958. 149—151.; 270—274. Egy mezőkövesdi említése is „tátos”-hoz köti a dudaszót, igaz, boszorkányokra utaló szövegkörnyezetben. Vö.: Herkely K. 1939. 122.

18 Magyar Néprajzi Lexikon II. k. 1979. 208.

19 Pócs É. 221., 225.

* Részlet „Az alföldi duda emlékei” című készülő kéziratunkból.

Paksa Katalin

1969 A szegedi dudahagyomány. In: Néprajzi Közlemények XIV. 3—4. 125—140.

Pócs Éva

1986 Tündér és boszorkány Délkelet- és Közép-Európa határán. Ethnographia XCVII. 2—4. sz. 177—256.

Sándor István

E. n. Mezőkövesd mesekincséből. In: Mezőkövesd város monográfiája. h. n. 721—736.

Sárosi Bálint

1978 Magyar népi hangszerek. Budapest.

Szilágyi Miklós

1983 Egy Mindszenti halász a Tisza múlt századi halászatáról... In: Forrás XV. évf. 1 sz. 67—77.

Szűcs Sándor

1946 Pusztai krónika. Budapest.

1957 Pusztai szabadok. Budapest.

Népi vallásosság és paraszti műveltség

BARTHA ELEK

Az utóbbi években, sőt, lassan már évtizedeket is írhatunk, a magyar néprajz, a vallásszociológia területén, a vallástudományok és a történettudományok egyes ágaiban mind gyakrabban vetődött fel egy közelebbről általában meghatározott fogalom, a népi vallásosság kérdése. A terminust használó szakemberek egyúttal ritkán mulasztják el megjegyezni, hogy a vallásosságnak ez a formája még behatóbb tanulmányozásra vár, nem utolsósorban a néprajz részéről. Az a kijelentés is gyakorta elhangzik — nem is egészen alaptalanul —, hogy a magyar tudományos élet eddig viszonylag keveset tett a fogalom tisztázása érdekében, ami pedig nem pusztán egy szűkebben vett szakterület terminológiai problémája, hanem szélesebb társadalomtudományi összefüggéseket is felvet. Annyit jelent ugyanis, hogy egy olyan gondolati rendszer, egy olyan sajátos világkép maradt kívül a tüzetesebb tudományos vizsgálatok körén, amely évszázadokon át uralta és jellemezte a legszélesebb — és nemcsak paraszti sorsú — néptömegek világlátását, életfelfogását.

Mindamellett mégsem állíthatjuk, hogy a népi vallásosság a magyar néprajz fehér foltja közé tartozna, s még kevésbé mondható el ez az európai, amerikai és távol-keleti kutatásokról, kutatói iskolákról. Anélkül, hogy a népi vallásosság kutatástörténetének akárcsak vázlatos ismertetésére is vállalkoznánk, nem maradhat említés nélkül, hogy német és francia nyelvterületeken a század húszas éveitől fogva jelentős eredményeket értek el ezen a téren, s ezzel csaknem egyidőben pedig az angolszász és a skandináv országokban is fellendült a téma kutatása.

Érdekes jelenség, hogy mind Közép-Európában, mind más országokban a népi vallásosság kutatása a korábbi társadalomtudományok hagyományainak megfelelően folyt és folyik ma is, egymásról sokszor alig véve tudomást. Ez egyúttal arra is vezetett, hogy azonos jelenségekhez más-más oldalról közelítettek ami által a népi vallásosságról kialakult összkép differenciáltabbá, árnyaltabbá vált.

Szép számmal születtek definíciók, meghatározási kísérletek, amelyek a vallásosságnak ezt a formáját igyekeztek körülhatárolni. Ezek ismertetése most nem lehet feladatom. De enélkül is leszűrhető a különböző definíciókból egy általános kép arról, hogy a különböző tudományos irányok és iskolák a fogalommal kapcsolatban mely jellemzőket tartják szükségesnek hangsúlyozni. A népi vallásosságnak ezek az említett és általában jellemzőnek tartott sajátosságai a következők:

1. A népi vallásosság a vallásos élet egy formája.
2. Ez a vallási forma a teológiaiilag képzetlen társadalmi rétegek sajátja.
3. A népi vallásosság eltér a városias jellegű, ún. „urbánus” vallásosságtól.
4. A felülről és tudatosan szervezett hitélettel szemben alapvetően spontán szerveződésű.
5. Bővelkedik mágikus, a teológiai igazságoktól eltérő, azoknak sokszor ellentmondó képzetekben.
6. Bizonyos elemeket megőrzött vagy felelevenített időben korábbi vallásgyakorlási formákból.
7. Lokális színezetű, vagy legalábbis tartalmaz ilyen elemeket.

Ezekből az általánosabb megállapításokból és a hazai kutatásokból, ha nem is minden részletre kiterjedően, de főbb vonásaiban előttünk áll a vallási élet egy sajátos formája, amelyet a népi vallásossággént jellemzett jelenséggel azonosíthatunk. Ez a kép módot ad némi történeti visszatekintésre is, de a magyar népi vallásosságot „működés közben” átfogóan jórészt a XX. századi formájában tudjuk hitelesen bemutatni.

Maga a népi vallásosság mint történeti kategória igen változatos képet mutat. Az ezzel kapcsolatos nézetek két szélső pont között helyezkednek el; az egyik vélemény szerint nincs értelme népi vallásosságról, mint vallásos élet egy típusáról beszélnünk, hiszen ez nem más, mint maga a vallásgyakorlat. A másik végletet az a felfogás képviseli, amely szerint a népi vallásosság történetileg a vallásos élet egy korábbi időszakában annak egészét jelentette, s jelenti ma is a műveltségileg kevésbé differenciált társadalmak törzsi vallásainak körében. Annak ellenére, hogy e két felfogást mint szélsőséges eseteket említettem, igen közel állnak egymáshoz. A kutatók többsége közbeeső álláspontot képvisel, s a felfogásbeli különbségek nem annyira az alapkérdésekben, mint inkább a társadalmi, művelődéstörténeti folyamatok megítélésében, illetőleg a vallásgyakorlás elméleti-technikai oldalának megközelítésében mutatkoznak.

A népi vallásosság, valahányszor csak említést nyer, mint a történelmi magasvallások vallásgyakorlási módját jellemző opposíció egyik tagja jelenik meg, szembeállítva a vallási élet „városias”, „urbánus” típusával. Ez a fajta kettősség nem kizárólag a vallás sajátja, az osztálytársadalmak műveltségének egészét jellemzi bizonyos történeti korszakokban. Maga a néprajztudomány is ennek a kettősségnek a következményeként kelt életre, legalábbis ami az európai paraszti társadalmak tanulmányozását illeti. A népi vallásosság — városi vallásosság szembeállítása azonban nem csupán ennek a nagy művelődéstörténeti kettősségnek az egyik formája. Mi több, a fogalom egynémely értelmezése lehetővé, sőt szükségessé teszi, hogy ide soroljuk a városi lakosság hitének tekintélyes részét is, egyetlen kritériumként a teológiai képzettséget véve alapul. Ennek megfelelően, ami a hittudomány rendszerébe nem illik bele, az szükségképpen a népi vallásosság, az ún. „kis hagyomány” körébe sorolandó. Szigorúan véve ezt a felfogást a népi vallásossághoz kellene kapcsolnunk alkalmanként még bizonyos egyházi szertartásokat is, amennyiben specifikus vonásokkal a pillanatnyi helyi igények ruház-

ták fel őket. Hogy ezt egy példával is megvilágítsam: egyes szentelmények az egyházi liturgia részét alkotják, de kiszolgáltatásuk pillanatnyi körülményei — amelyek alkalmanként a ceremóniára is hatással vannak — már paraliturgikus jellegűek, s így „népies” színezetet öltenek. Ez a népi jelleg azonban nem külsődlegesen attributum, hanem a funkció lényegét érinti.

Ha a népi vallásiasság körülhatárolásához a teológiai képzettséget vesszük alapul — egyébként, a kultúra más szféráival is párhuzamba állítva ez tűnik a leginkább alkalmazhatónak —, olyan kritériumokat kell keresnünk, amelyek segítségével a teológiai képzettség és képzetlenség határa többé-kevésbé meghúzható. A vallásosság egyik elengedhetetlen feltétele ugyanis, hogy az egyén rendelkezze a vallásról alkotott ismeretek valamilyen fokával. A szubjektív oldal, az individuum hite szempontjából ugyanakkor az már nem perdöntő, hogy ezek az ismeretek milyen mértékben felelnek meg a teológia tudományosan kialakított képzetrendszerének. Ez valamennyi teológiával rendelkező magasvallás és bármely más, a szerveződés alacsonyabb fokán álló vallási rendszer esetére vonatkozik. Ha az elmúlt két évezred keresztény vallásosságánál maradunk, könnyen áttekinthetők azok a csatornák — természetesen most a teljesség igénye nélkül —, amelyek révén ezek a vallási ismeretek megszerezhetők voltak.

Az ismeretek megszerzésének — talán kissé előrevetítve koncepciókat — két fő útját különböztetjük meg, amelyeket jobb fogalmak híján direkt, illetve indirekt módnak nevezhetnénk. Az előbbihez mindenkéltől az írott forrásokból vagy szervezett módon (pl. hitoktatás) történő ismeretszerzés sorolható, közvetett útnak bizonyul ugyanakkor az ismeretek templomi igehirdetés és a vallásgyakorlásban való részvétel útján való elsajátítása. Mindkét folyamat eredményeként létrejön az ismeretek egy bizonyos szintje, de éppen az elsajátításból fakadóan ezek sok szempontból eltérnek egymástól. A népi vallásosságot az ismeretek döntő többségének a vallásgyakorlat útján való megszerzése jellemzi.

Az ismeretszerzés egy sajátos módja a könyvnyomtatás elterjedésével a széles rétegeket, paraszti és városi közösségeket egyaránt jellemző olvasás, ez azonban nem azonos az egyházi tanítások ilyen formában történő elsajátításával. Bár kétségtelen, hogy az egyházi kiadványok javarésze az évszázadok során teológiailag helytálló ismeretanyagot tett közzé, de ezzel egyidőben ettől eltérő vallásos színezetű olvasmányok özöne árasztja el Európát, amelyek inkább laikus felfogást tükröznek. A különbségtételre pedig a hagyományos kultúra talaján álló néprétegek nincsenek felkészülve.

A vallási ismeretek megszerzésének említett főbb csatornáin át tehát kialakul az ismeretek egy olyan — igen korlátozott — készlete, amelyek alapján a hitigazságok az individuumok tudatában vallásos képzetekké rendeződnek. Ezek a bonyolult folyamatok, ha nem is lélektani oldalról, de tartalmi szempontból néprajzi módszerekkel többé-kevésbé nyomon követhetők.

Említettem már, hogy a vallásosság elengedhetetlen feltételét jelentő minimális ismereteken túl a személyes hit szempontjából másodlagos, hogy a tudásanyag teológiailag mennyire helytálló. A hagyományos kultúra hordozói a vallásukról szerzett ismereteiket is e hagyományos

kultúra gyökereibe oltják, s mintegy a hagyományos világkép részévé teszik. Ez részint úgy valósul meg, hogy az ismeretek a hagyományos műveltség szellemében rendeződnek, a hagyományos kultúra elemeinek szerveződési szabályai szerint. Másfelől a teológiai ismeretek mellé a hagyományos transzcendens világkép elemei is odakerülnek, mennyiségi-
leg, minőségileg változó összetételben. Létrejön az a sajátos világkép, amelyet a vallás és a néphit szimbiózisa jelent.

A vallás és a néphit elemeinek ez az összekapcsolása a hívő számára ritkán okoz problémát, hiszen ismereteink birtokában kialakíthatja a személyiségének legmegfelelőbb összetételt. És mivel ez a személyiség is a hagyományos kultúra által meghatározott, a közösség tagjainak vallásossága ezáltal is hasonló módon alakul. A vallás és a néphit elemeinek aránya ezen a világgépen belül rendszerint az egyén vallási és a hiedelemrendszer terén birtokolt ismereteinek függvénye, nem szükség szerű ugyanakkor, hogy ezek az elemek valamiféle rendszerre szerveződjenek össze. Ez a világkép tele van ellentmondásokkal, lekötetlen kapcsolódási pontokkal. Az ellentmondások kiiktatása a hitelemek rendszerre szerveződésének igénye a tapasztalatok alapján a teológiai képzettség arányában növekszik.

Az elméleti, gondolati, ideológiai háttér meghatározó módon hat a vallásosság gyakorlati szférájára, a vallásgyakorlásra. Sajátos, és éppen a folklorisztikus vallásosságra fokozottan jellemző e folyamat fordítottja, amikor is a gyakorlat tartja hatása alatt a vallásosság más összetevőit.

Nem egyszerűen a megszokott kölcsönhatásról van itt szó, a tartalom és a forma vitájáról, hanem arról, hogy a vallásgyakorlás alkotó módon hat ki a vallásos képzetrendszer egészére. Társadalmi, lélektani okok egyaránt közrejátszanak abban, hogy a vallás gyakorlása a vallásosság más dimenzióinak helyébe lép, s egy vallásos-mágikus képzetrendszer mellett tulajdonképpen a hitélet egészét jelenti.

Nem iktatható ki ebből a gyakorlatból sem a mágikus réteg, amely részint bizonyos egyházi szertartásokhoz kapcsolódva (szentelmények, szakrális tárgyak stb.), részint a vallás szimbólumrendszerét felhasználva fonódik a vallásgyakorlás liturgikus formái köré. Egyébként ez a jelenség is kölcsönös, hiszen a vallásos szimbólumok is fellelhetők a folklór és a népi díszítőművészet valamennyi ágában. Ide tartozik viszont a vallásos szimbólumok és cselekvések mágikus alkalmazása, amiáltal a vallás és a mágia kölcsönösen egymás területébe hatol. Természetes dolog, hogy a keresztség, a szenteltvíz a legkedveltebb mágikus rítusok, varázsszerek közé tartozik, és még sorolhatnánk a példákat.

A népi vallásosság fontos jellemzője a közösségi jelleg, amely együtt jár egyfajta kifelé fordulással. Több kutató — közöttük igen különböző irányultságúak — hívta már fel a figyelmet arra, hogy a paraszti vallásosság sokszor kifejezetten extravertáltnak tűnik. Kétségtelen, hogy a vallás gyakorlása, amint már utaltam is rá, döntő szerepet játszik a népi hitéletben, s ennek nyomán a hangsúly a külsődleges, mások által is látható, ellenőrizhető megnyilvánulásokra esik. Ezen belül is elkülöníthető egymástól egy individuális és egy szociális réteg. Az előbbi működése közel áll a hagyományos néphit hiedelem—rítus mechanizmusához, s gyökerei hagyományos világképben kereshetők.

Ami a közösségi oldalt illeti, az eleve adott az egyház által biztosított közösségi vallásgyakorlási formák (szentmise, közösségi ájtatosságok, búcsújárás stb.) révén. Mindez egyúttal hosszú időn át megfelelt az individuummal szemben támasztott közösségi elvárásoknak is, nyilvánvalóvá és egyértelművé téve a közösségi normákhoz való alkalmazkodást. Századunkra számos esetben éppen ez a funkció válik a falusi hitéletben való aktív részvétel egyik fő ösztönzőjévé. Az írni-olvasni tudás és a vallásos nyomtatványok elterjedése azonban a legutóbbi két évszázadban már a vallásosság „belső” rétegeinek kibontakozása felé egyengette az utat.

Az úgynevezett „külső” és „belső” jelleg alapján történő megkülönböztetések a vallásosság népi formáit egyértelműen az előbbi csoportba sorolják. A magyar vallásos néprajzban is hosszú ideig uralkodott az az egyébként helytálló, de talán kissé általánosító felfogás, hogy a nép a valláshoz elsősorban bizonyos konkrétumok, kézzel fogható dolgok, cselekvések révén kötődik. Egybevág ez a vallásgyakorlás szerepéről írottakkal, mivel az is részben a vallás „külső” rétegéhez tartozik. Egyébként megjegyzendő, hogy a liturgiában való aktív részvételnek századunkban az egyház is fokozott jelentőséget tulajdonít. Nem tagadhatjuk azonban a parasztság vallásosságától azt a belső tartalmat, amelyhez a külső, dologi kellékek formát biztosítanak. Ezen elemek, tárgyak, szentelmények, művészeti alkotások és nem utolsósorban aktív mozzanatok nagyobb súlya egyúttal a népi vallásosságnak a mágia irányában való affinitást is kölcsönöz. Az elsőség kérdése itt nem vetődik fel, arról van csupán szó, hogy a hagyományos paraszti világkép talaján létrejött vallásosságot már meglévő vonásai továbbra is hajlamossá teszik a mágiával való szimbiozusra.

Gyakran találkozni azzal a megkülönböztetéssel is, amely szerint a népi vallásosságban jóval nagyobb szerephez jut az érzelmi motiváció, mint a vallásosság egyéb formáiban, így például a „városias” vallásosság esetében. Való igaz, hogy a parasztság vallásos életét sokszor látványos érzelmi megnyilvánulások kísérik, amelyek napjaink városi hitéletéből jórészt hiányozni látszanak. A paraszti élet, kultúra más területén is megfigyelhető az érzelmek látszólagos szabadjára engedése (pl. temetési szokások stb.). Kellő bizonyíték híján mégsem állíthatjuk, hogy a vallás érzelmi átélésének intenzitásában a vallásos élet típusai között ilyen különbségek lennének kimutathatók. Az emóció szerepe legfeljebb úgy kaphat nagyobb hangsúlyt, ha a vallásos tudat ún. „spekulatív” rétegeihez viszonyítjuk. Ez annyit jelent, hogy a paraszti vallásosság gondolati rendszerének elemei között a meglévő esetleges ellentmondások kiküszöbölésére irányuló törekvés alig érezhető. Ez módot ad többek között a már említett mágikus elemekkel való feltöltődésre, de ennek köszönhető, hogy a gondolatok strukturált rendszerre szerveződése sem valósul meg a népi vallásosságban. Bizonyos kérdések nyitva maradhatnak, míg másokra több, egymással nehezen összeegyeztethető válasz is lehetséges.

Végezetül még egy sajátosságra hívnám fel a figyelmet, ez pedig a népi vallásosság „nemhivatalos” jellege az általában „hivatalosnak” nevezett vallásossággal szemben. A kutatók általában hajlamosak arra, hogy ezeket a fogalmakat kissé mereven, úgy is mondhatnánk, elvontan

értelmezzék, „nemhivatalosnak” minősítve minden olyan vallásos megnyilvánulást, amely a kötelező egyházi előírásoktól némi eltérést mutat. Megfelelkezve közben arról, hogy a hivatalos liturgiát gyakorlati megvalósításra szánták, amelynek során az szükségképpen egyedi elemekkel bővül. Mindez még nem jelenti feltétlenül a hivatalos formától való eltérést, még akkor sem, ha egy közösség vallásossága idővel lokális színezetűvé válik.

Maguk a hivatalos formák is mutathatnak területi eltéréseket. Számos példát ismer a néprajz, hogy egyes hagyományok előfordulásában egyházkerületi, egyházmegyei intézkedések is közrejátszanak. Az egyházak is tanúsítottak bizonyos rugalmasságot a helyi hagyományokhoz való alkalmazkodásban, s így egyes helyi hagyományokat az egyházi élet részeivé tettek.

Ha a népi vallásosságot mégis a hivatalos valláshoz való viszonyával akarjuk jellemezni, célravezetőbb, ha másfelől közelítjük meg a kérdést. Az egyházak a kötelező vallásos alkalmakon kívül mint amilyen például a szentmise, korlátozott számú vallásgyakorlási alkalmat biztosítanak híveik részére. Ide tartoznak többek között a különböző közösségi és magánájtatosságok, a böjtök, a szentek kultuszának szertartásai, a szentelmények és más közösségi jellegű vallásos alkalmak. Ezeket részint a helyi közösség papja biztosítja, részint pedig vallásos kiadványok formájában állnak rendelkezésre. A közösség tagjai igényeik és lehetőségük szerint elégíthetik ki az egyház által kínált lehetőségek közül vallásos szükségleteiket. Ezeknek az igényeknek egy bizonyos szintig a pap, illetőleg az egyház helyi szervezete is eleget tud tenni. Akadnak azonban minden közösségben olyan vallásos igények is, amelyek a helyi lehetőségeket meghaladják, s amelyek kielégítése így rendszerint öntevékeny módon történik. Az egyház ezekhez a vallásgyakorlási formákhoz is nyújt javaslatokat, modelleket, de az újra és újra feltámadó igények egy bizonyos ponton túl már nem tudnak egyházi forrásból meríteni, s a néphagyományban gyökerező ájtatosságokat, rítusokat választanak. Minél inkább visszanyúlnak a kereszténység történetébe, annál inkább ez utóbbi, tehát a néphagyomány válik a paraszti közösségek hitéletének fő forrásává.

A vallási igények és az ellátásukra az egyház által biztosított lehetősége közötti űr még kisebb közösségeken belül is a vallásgyakorlási formák igen bonyolult és nehezen áttekinthető rendszeréhez vezet, de ez alakítja ki azokat a helyi hagyományokat is, amelyek eltérhetnek a szűkebb környezet vallási életétől. Ez a jórészt századunkra jellemző állapot történetileg annyiban mutat eltérést, hogy a korábbi évszázadokban ugyanezeknek a folyamatoknak az eredményeként valláson kívüli szokások is bekerülhettek a vallásgyakorlásba. Különösen érezhető volt ez, és részben érezhető még napjainkban is, az egyházilag ellátatlan vagy alig ellátott területeken, mint például az alföldi vagy hegyvidéki szórvány települések lakosságának körében.

Ezen a nyomokon haladva juthatunk el a népi vallásosság létrejöttének, sokévszázados virágzásának, majd a vallásosság más formáiba való átmenetének alapkérdéséhez. Amíg a vallásgyakorlási formák, a vallásos szertartások iránti igény kielégítésére, természetesen az igényekkel összhangban, a tradicionális kultúra elemei (szokások, népköltészet,

vallásos népművészet stb.) állnak rendelkezésre, így ezek kielégítése is jórészt a hagyományos kultúra talaján történik. A hagyományos paraszti kultúra felbomlásával a közösségek vallásgyakorlását is új igények, s egyszersmind új lehetőségek jellemzik. Az írás—olvasás általánossá válásával a szóbeliség is elveszítette a vallásos magatartásformák és szokások áthagyományozódásában betöltött addigi szerepét. Történeti folyamatról és ugyanakkor minőségi átalakulásról van tehát szó, a vallásosság történeti formáinak egymásba való átnövéséről. A földkerekség vallásainak többsége a történelem során nem jutott el a „hivatalos”, intézményes formák kialakulásáig. Ezek a vallások mindig is megmaradtak az általunk „népének” nevezett vallásosság szintjén. Csak a történeti világvallások érték el arra a fokra, hogy híveik hitelének középpontjába nem azok hagyományait, hanem tudományosan kidolgozott teológiai rendszerüket és az azt szolgáló vallásgyakorlati formáikat állítsák. A népi vallásosság azonban még e magasvallásokon belül is létezett, és bizonyos formái előreláthatólag a teológiai műveltség általánossá válásáig létezni is fognak a vallásos néprétegek körében.

IRODALOM

- Bartha E:** A hitélet néprajzi vizsgálata egy zempléni faluban. Debrecen, 1980.
- Biezais, H.:** Typology of Religion and the Phenomenological Method. In: Science of Religion: Studies in Methodology. The Hague, 1979.
- Brückner, W.:** Popular pitey in Central Europe. Journal of the Folklore Institute, 5. 1968. 158—174.
- Eliade, M.:** Patterns in Comparative Religion. London, 1958.
- Eliade, M.:** History of Religions and „Popular” Cultures. The History of Religions, 20. Chicago, 1980.
- Erdélyi Zs.:** A parasztbiblia elé. In: Lammel A.—Nagy I.: Parasztbiblia. Budapest, 1985. 15—35.
- Geertz, C.:** Religion as a Cultural System. Anthropological Approaches to the Study of Religion. Sussex, 1968.
- Heiler, F.:** Erscheinungsformen und Wesen der Religion. Stuttgart, 1961.
- Heim, W.:** Religiöse Volkskunde. Archiv für Religionswissenschaft. Regensburg, 1978. 543—594.
- Heller Ágnes:** Mindennapi életünk és a vallás. Budapest, 1972.
- Hultkrantz, A.:** The phenomenology of Religion: Aims and Methods. Temenos, 6. 1970. 68—88.
- Keith, T.:** Religion and the Decline of Magic. Harmondsworth, 1973.
- Leach, E. (ed.):** Dialectic in Practical Religion. Cambridge, 1968.
- Leslie, Ch.:** Anthropology of Folk Religion. New York, 1960.
- Mackensen, L.:** Volksreligion Religion im Volke, Schweizerisches Archiv für Volkskunde, 1927. 161—182.
- Margolis, R.—Elifson, K.:** A Typology of Religious Experience. The Journal for the Scientific Study of Religion, 18. 1979.
- Pentikäinen, J.:** Depth Research, Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae, 21. 1972.

- Pentikäinen, J.*: The Encounter of Religions as a Religio- Scientific Problem. *Temenos*, 12. 1976. 7—20.
- Petterson, O.*: Der Begriff „Volksreligion“: ein religionsgeschichtliches Problem. *Ethnologia Europaea*, 4. 1970. 62—66.
- Peuckert, W. E.*: Kirchliche Volkskunde, *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 58. 1939. 521—573.
- Schreiber, G.*: Deutsche Bauernfrömmigkeit in volkskundlicher Schicht. *Forschungen zur Volkskunde*, 29. Düsseldorf, 1937.
- Tüskés G.*: Népi vallásosság, társadalomtudományok és teológia. *Katolikus Szemle*, Róma, 1981. 114—125.
- Wach, J.*: Types of Religious Experiences, Christian and Non-Christian, London, 1951.
- Yearly, L.*: Toward a Typology of Religious Thought. *The Journal of Religion*, 55. 1975.
- Yoder, D.*: Toward a Definition of Folk Religion. *Western Folklore*, 33. Berkeley, 1974. 2—15.

Adatok Nyírbátor néphitéhez

DÁM LÁSZLÓ—D. RÁCZ MAGDOLNA

„Köztudomású, hogy a hivatalos vallás mellett a nép körében élt egy másik „vallás”, egy misztikus hiedelemrendszer is. A népi felfogás szerint bennünket természetfeletti lények, démonok, beszélő állatok, varázserejű tárgyak vesznek körül és csodálatos képességekkel rendelkező emberek járkálnak közöttünk. A titokzatos felsőbb lények hatalmát meghatározott szertartással, varázslással befolyásolni lehet.”¹ — írja Erdész Sándor a Nyírségről készült kismonográfiában. Bár a néphit a magyar nép szellemi műveltségének egyik legjobban feltárt területe, a Nyírség népi hiedelemvilágának monografikus igényű feltárásával még adós a tudomány. E tárgyban mindenek előtt Erdész Sándor munkásságát kell kiemelnünk, aki az egyes részkérdéseket bemutató tanulmányai mellett jelentős összefoglalásokkal is gyarapította ismereteinket.² Külön is ki kell emelnünk a magyar kígyókultuszról írott munkáját, amelyben nemcsak vidékünkre vonatkozó gazdag adatsort találunk, hanem megismerhetjük azok középkelet-európai párhuzamait és kapcsolatait is.³ A jelentősebb feldolgozások közé sorolhatjuk Muraközi Ágotának a lidércről és Bihari Annának Nyírlugos néphitéről készült munkáját.⁴ Ezen túl csak néhány kisebb adatközlés áll az érdeklődők, ill. a kutatók rendelkezésére.⁵

Sajnos, nem jobb a helyzet Nyírbátor szellemi hagyományainak kutatását illetően sem. Pedig a téma vizsgálata több szempontból is tanulságos lehetne. Egyrészt Nyírbátor több mint hat évszázados mezővárosi léte során kialakult egy olyan jellegzetes helyi öntudat, magatartás,

1 Erdész Sándor: Nyírség. Budapest, 1974. 226.

2 Erdész Sándor: Állattá változások a nyírségi népi hiedelmekben. A Jósa András Múzeum Evkönyve, I. 1958. 215—227.; Uő.: Elő babonák. Kelet-Magyarország. 1959. május 15. 4.; Uő.: Megszemélyesített betegségek. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1970. 3. sz. 116—119.

3 Erdész Sándor: Kígyókultusz a magyar néphagyományban. Studia, Folkloristica et Ethnographica, 12. Debrecen, 1984.

4 Muraközi Ágota: A lidérc a nyírségi néphitben. A Jósa András Múzeum Evkönyve X. 1967. 183—202.; Bihari Anna: A háziállatokkal kapcsolatos hiedelmek és szokások Nyírlugoson. Néprajzi kutatások Nyírlugoson, II. Gazdálkodás. Nyíregyháza, 1979. 133—161.

5 Balkányi Kálmán: Babonák. (Abapuszta, Szabolcs m.) Magyar Nyelvőr, 1893. 427.; Bodnár Bálint: György-napi hiedelmek. Aranyásás, boszorkányavatás. Kelet-Magyarország. 1977. ápr. 24. 6—7.; Stoll Ernő: A nyíregyházi boszorkány. Ethn., XXIII. 1912. 125.

amelynek nyomai még ma is megfigyelhetők, s ennek egyik megnyilvánulása a polgárok gondolkodása, világképe. Ennek pedig fontos eleme a hitvilág is. Másrészt Nyírbátorban megfigyelhetők mindazok az etnikai, vallási viszonyok, amelyek általában a Nyírséget jellemzik. A város törzsközségi lakossága a XVI. század közepétől református vallású, de mindig is volt egy viszonylag jelentős római katolikus rétege, s a XVIII. század végétől egyre nagyobb számba telepedtek be görögkatolikusok is. Különösen megnőtt ez utóbbi felekezet aránya a múlt század második felében, amikor az iparosodással sok görögkatolikus vallású lakos költözött be a környező falvakból. Figyelemreméltó továbbá, hogy a város jelentős izraelita réteggel is rendelkezett. A statisztikai adatok szerint 1900-ban a város lakosságának 54 százaléka református, 16 százaléka római katolikus, 12 százaléka görög katolikus, 18 százaléka izraelita vallású volt.⁶ S bár — már a számok tükrében is — a református egyháznak volt a legnagyobb szerepe, nem szabad figyelmen kívül hagyni a bátori minorita rendházat, s a rend szellemi kisugárzását sem, annál is inkább mert elemi és középiskolát is tartottak fent a városban.

Közleményünk a nyírbátori hitvilág színes, gazdag tárházából nyújt válogatást, természetesen a teljesség igénye nélkül. Míg ugyanis a hitvilág egyes területeiről már megfelelő mélységű adatgyűjtéssel rendelkezünk, mások további vizsgálatokat igényelnek. A téma feldolgozásához, ill. rendszerezéséhez a „Magyar hiedelemmonda katalógust”-t vettük alapul.⁷

Az újszülött gyermek sorsának megjósolásához kapcsolódó hiedelmekről csak kevés adattal rendelkezünk. Azt tartják, ha a köldökzsinór a gyermek nyakára tekeredik, akkor kötél által fog meghalni.

Erdész Sándor kutatásaiból tudjuk, hogy ez elvarázsolt mitikus lényekhez, mindenek előtt az állattá változáshoz kapcsolódó hiedelemvilág a Nyírségben igen gazdag.⁸ Elsősorban a boszorkány alakjához kapcsolódik, de ismerünk történeteket az állattá változott kísértetekről is. — Az egyik kondást mindig kísérte egy kutya. Egyszer aztán „bal kézbe fogta a botot, sarkon fordult, fűbe vágta...” De nem volt szabad neki hátra nézni, mert a többi kutya széjjeltépte volna. — Voltak emberek, akiket kutya vagy macska kísért haza, és mikor bement a házba „nagy félséget adott rá”. Ezek ellen is a bal kézbe fogott bot ütése volt a védekezés. — Egy másik történet szerint egy boszorkány, akit a moziban felállítottak az ülőhelyről, mert csak állójegye volt, éjjel iromba tyúk alakjában kísért haza a legényt aki felállította. Otthon a kútnál a legény megfogta, leborította egy káddal. Reggelre azonban „még nyoma se vót! Sehol nem vót, elment, hát kísértet vót.” — Máskor meg a lányt, aki bátyja szeretőjét, aki férjes asszony volt, megszólta, az meg „mindég liba képibe ráült a mellire, itt ült, meg akarta mindég fojtani.” A lány anyja azt tanácsolta, hogy bal kézzel kapja el a nyakát és csavarja ki. Estére pedig

6 Az 1900. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 1. kötet. Budapest, 1902. 309.

7 Magyar hiedelemmonda katalógus. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához, 6. Budapest, 1980.

8 Vö. Erdész Sándor: Állattá változások... I. m.

„egy kést belevágott az ajtó sarkába, meg felállította a seprűt, és egy bontófésűt belevert a seprűbe és oda felállította. Azt mondta, hogy akkor nincsen a gonosznak úgy ereje, hogy bemenjen.” Egy este mikor elfelejtette megcsinálni megint jelentkezett az asszony liba képiben. A lány meg elkapta balkézze a nyakát. Másnap az asszony arca össze volt marva, „sose jelentkezett többet, nem mert.”

Bátorban az *elrejtezett*, a túlvilágon járt emberekről is tudnak. Mikor ezek” felkóttek nem mondtak semmit, mert az életekbe került volna.” Csendes, istenimádó emberek lettek belőlük. Annyit mondtak, a túlvilágon vótak, semmi többet nem lehetett tőlük megtudni. — Volt egy Kósa Lajosné nevezetű asszony, aki egy hétig volt elrejtőzve. De mikor megbredett nem mondott semmit, „mert nem szabad neki.” — Egy másik asszony három napig volt elrejtőzve, mikor magához tért, azt mondta, „hogy mához egy esztendőre én már halott leszek.” A koporsót is megvette, s egy év múlva belefeküdt s meghalt. A környezetének annyit mondott a rejtőzködésről, hogy „gyönyörű” helyütt járt, ... hogy hát nem is közönséges! Virágos úton, kétódalt virágos út vót...”

Errefelé úgy tartották, ha két napig nem keresztelik meg a *gyereket*, akkor *kicserélik*. Ezért aztán rögtön ahogy megszületett meg is keresztelték. Ha még is kicserélték, torz gyermeket tettek a helyibe, „Olyan nagy feje vót neki, vagy a lábai nagyok vótak, nagy lábafeje és olyan vékony lábaszára, olyan torz gyerek vót.” — Előfordult, hogy a fiút lányra cserélték. Ekkor a gyermeket Máriapócsra vitték, hogy Szűz Máriához értessek, „hát amikor odafele akarná tartani a gyermeket kikapták a kezéből, a saját gyermekét meg a kezébe adták.” — Előfordult az is, hogy a boszorkányok *kiszedték a gyermek csontját*. Ha két év múlva ugyanarra a helyre elviszik a gyermeket, visszadják a csontjait.⁹

A nyírbátori boszorkányok, ha valakire nagyon haragudtak, azt úgy *rontották meg*, hogy kilenc nyomát felszedték, elásták a csorgóba és az *illető elsorvadt*. Vagy ellopták egy ruhadarabját, azt ásták el, „... míg az ott elenyészett, addig úgy sínylett ő is el.” Az ember csak akkor gyógyult meg, ha nagyobb tudományú boszorkányhoz ment el. Előfordult, hogy a boszorkányok kutya képeben összemérték ilyenkor az erejüket, s ha az ártani akaró győzött, az áldozat menthetetlen volt. Akinek összeért a szemöldöke, akaratán kívül is tudott *szemmel verni*. Ennek elhárítására parazsat vettek ki a kályhából, és leöntötték vízzel. A szenes vízzel becsapkodták a szemmel vertet, és attól elmúlt a rontás. A legtöbbször a gyermekeket rontották meg ilyen módon. Ezt úgy lehetett észrevenni, hogy a gyermek „nyugtalan vót, sírt, vergődött, nem vót neki nyugalma. Akkor öntöttek neki szenes vizet.” A cirokseprűből kihúztak kilenc szírmot, aztán meggyújtották, egy kis pohár vízbe belemártották. Ha leült, akkor azt mondták „szemverésbe van a gyermek.” Akkor bal kézzel megmosták a gyereket, a maradék vizet az ajtósarokba öntötték, mert ott szokott bejárni a gonosz szellem.

A *bátori* ördögök a keresztúton tanyáztak. A gyermekeket a szülők arra tanították, hogy éjjelben nem jó a keresztúton mászkálni. Ha mégis arra járnak, bal kézzel keresztet kell vetni, attól elijednek az ördögök.

9 Vö. Erdész Sándor: Nyírség... i.m. 232—233.

Az eddig idézett anyagból is kiderül, hogy a leggazdagabb hiedelem-
anyag a *boszorkányok*hoz kötődik. Ezek tudományokat a keresztúton ta-
nulták éjjel 12 órakor. A tanulás utolsó foka, hogy egy dongó repült az
orrán keresztül. Volt egy ember a Hunyadi utcán, aki nem engedte a
dongót az orrán átrepülni. A boszorkányok ezért állat képibe összetipor-
ták. De a Kisbogáti úton is volt egy ember, aki a fiainak, lányainak akar-
ta átadni tudományát. A gyerekek nem akarták átvenni, az apjuk emiatt
nem bírta meghalni. „Hát osztán ugyi voltak tapasztalt, üdős emberek
ehhez abba az időszakába, hát az osztán fogta a fejszét, a kisajtófélbe
belevágta. Úgy tudott meghalni.” Temetéskor meg nagy vihar kereked-
ett, „felkapta a koporsóját, vinni akarta, alig tudták lefogni.”

Életükbe a boszorkányok legtöbbször állatalakban jelennek meg.
Boszorkány lehetett férfi és nő is. Felölthette kutya, bika, ló, macska,
légy, dongó alakját. De egyszer az is megtörtént, hogy a mezőn egy em-
ber megölt egy „göröngyi békát, amelyik mindig kísérte. Hozzá kötötték
a párjához és az húzta maga után.” Az ember lefeküdt, a béka meg „fel-
fuvalkodott úgyannyira, hogy szétpukkadt. De már meg vót halva az
ember. — Máskor meg a Söhordó utcán a kerülőnek a két fia lefeküdt.
Az idősebbet „megnyomták”. Jajgatott éktelenül, de akik körülötte vol-
tak nem láttak semmit, „majd mikor oszt felrázták látták, hogy egy nagy
fehér kutya nyomta meg, fehér kutya képibe nyomta!” — Más esetben:
„Hallottam, valamikor réges-régen vót itt egy öreg főbíró. Szentvér ut-
cán lakott. Ennek a felesége nagyon nagy boszorkányos vót. Vót neki
egy szóga fiú, ezt a szóga fiút a vénasszony mindég nyüstölte, úgyhogy
mán Tokajig is hajtotta. Hazajöttek, mingyán szól a főbírónak: gazdám,
ittthon vagyunk. Jó van aszongya. A lovat kössem be? Ne kösd be, én pa-
rancsolom, vidd el a kovácshoz, patkoltatsd meg, vasaltatsd meg! Meg-
patkolták a lovat. Reggel a vénasszony nem kő fel, csak alszik. Hát a
dunnát felhajcsa, hát kezén-lábán meg vót patkolva. Ugyancsak az a
kovács tudta levenni, aki megpatkolta, a vette le. Majd osztán vót egy
pupos ember, aki megmondta: te aszongya, idehallgassál! Ha el fogol
vele menni, ahova neki menni kellett, addig rázd a kantárt, míg az ő
fejibe nem fog esni. Úgy is vót. Addig rázta, addig rázta, míg a gazda-
asszonynak a nyakába akadt a kantár. No osztán ő lett a ló tovább, a fiú
meg fölült a vénasszonynak a hátára. Úgy osztán meg vót a vénasszony
vasalva. Neki mindig menni kellett. Vagy száz éve vót ez.”¹⁰

A boszorkányok szénvonón, pizskafán, seprűn jártak gyűlésezni, a
lábuk sem érte a földet. Legtöbbször az erdőben gyülekeztek, de Tokaj-
hegyre is eljártak.

Nemcsak az embereknek tudtak ártani, hanem sokszor megrontot-
ták az állatokat is. Kutya képiben elvitték a tehén tejét, vagy megétet-
ték a tehenet, úgy vitték el. Ez ellen többféle módon is lehetett véde-
kezni: Akinek a tehéntől elvitték a tejet, az a kevés kifejt tejbe tüzes
pizskavasat állított és annak fájt aki elvitte. Vissza is hozta. De vissza
lehetett szerezni a tehén tejét akkor is, ha a tehenet megverték vagy egy
seprűvel verték a tehén szemét, mert ilyenkor az ütések annak fájtak,

10 Báthori István Múzeum Adattára (BIM, Arch.) 73—83/167. Ratkó Lujza gy.
A póruljárt boszorkányhoz kapcsolódó népmesét közölt Nyírbátorból Ortutay
Gyula: Nyíri és Rétközi parasztnépmesék. Gyoma, 1935. 240.

vagy az féltette a szemevilágát, aki a tejet elvette. Hogy a rontást megelőzzék, előfordult, hogy a tehén szarvának hegyét levágták, abba tettek „valamit” majd fadugóval bedugták.

A boszorkányokat azonban a legjobban a Luca székkal lehetett felismerni. Luca napján kezdtek készíteni egy kis „sámedlit”, s minden nap csináltak rajta valamit. Viliakor készen volt. Mire az éjféli misére beharangoztak, már a szék készítőjének ott kellett ülni a templomban. Egy kört húzott maga körül, hogy a boszorkányok ne tudjanak neki ártani. A székről aztán meglátta, ki a boszorkány, mert annak hosszú szarva volt, vagy bika, kecske, kutya alakjában jött a templomba. Hanem mikor a misének vége lett, szaladni kellett, a kisszékkal, nem volt szabad se hátra nézni, se megszólalni, mert akkor „meggyomrozták” volna a boszorkányok. Volt, aki kölest vagy mákot tett a zsebébe, azt szórta az úton hazafelé. Míg azt össze nem szedték, a boszorkányok nem érhettek a nyomába. Hanem „vót itt egy öregember, ... Murnyák György ... ű lent lakott az Árpád utca végén, ű is csinált lucaszéket. Elszórta a mákot is, de nem tudott egyenesen bemenni a konyhaajtójukon, de az megnyomorodott szegény, mert ahogy elesett, a fél szeme kiment neki! Aztán meg a kezére is hibás vót, lábára is, osztán nagyon elverték...” Viszont Szent Mihály- és Szent György-napkor nem jártak a boszorkányok, mert ezek „nagy szent emberek vótak, és ezeknek az ideje alatt nem tudtak ... nem vót erejek, hogy jártak vóna.”

Volt Bátorinak egy tudós pásztora is, az öreg Szilvási bácsi, az szét tudta zavarni a lovakat, meg össze is tudta tartani a tudományával. „... az összes ménest egyedül — háromszáz darabot egyedül behozta! Valamikor azelőtt nem hozták be tízen se. — Voltak a Ligeten olyan gulyások is, hogy egymást összetapostatták a jószággal”.

A szájhagyomány megőrizte a *rontó-bontó emberek* emlékét is. Köztük a gyógyító nagyfilepi tudóst. „Az Isten adta néki a tudományt, ha ő tudott, nem a gonosztúl tanult valamit...” De volt olyan tudós asszony is, aki „amit kigondolt, már meg is vót”. Ilyen volt pl. a Csengerben élő háromsarkú cigányasszony, Mezei Ferencné is, akinek híre Bátorig is eljutott. Hasonló módon őrizi az emlékezet Urszuly Pál geszterédi tudós ember alakját is, de tetteikről már alig tudnak valamit.¹¹

Halványan él az emlékezetben a *táltos* alakja is. Így nevezték a hat ujjal vagy foggal született gyermeket. Azt mondták „belőlük vannak a legtöbb búbajosok”. Ha két táltos találkozott, s keresztetkértek egymás útját, akkor bika képében küzdöttek meg egymással. — „Valamikor nagyapámnál — hát mikor vót ez, ezelőtt száz évvel — vót neki egy szógafia, szógalegény. Annak új ruha sose kellett, csak az, amit az ű gyermeke levetett, oszt magára szedte. Egyszer majd készült egy roppant nagy idő. Azt mondja: na gazdám mostmán elmegyek. Majd jönni fog egy nagy fekete felle, azt mondja, egy nagy fekete bika, azt mondja, de aki eléri, annak a fekete bikának mindég hátul a kiskörmét üssék, mert ha megbirkózik a nagy fellel, akkor vége. Nem bírt vele megbirkózni, oda is maradt, sose jött többet vissza”.¹²

11 L. részletesen Erdész Sándor: *Allattá változások...* i. m. 224—225.

12 BIM. Arch. 73—83/172. Ratkó Lujza gy.

Gazdag hiedelemanyag kapcsolódik Nyírbátorban a *kígyókultusz*hoz. Ebben nyilván szerepe van a Báthori család címerében szereplő sárkánynak, az ezzel kapcsolatos és a család eredetére vonatkozó mondáknak is, amelyeket a szakirodalom már szépen feltárt.¹³ A nyírbátori sárkányok a felhőben szoktak megjelenni. „Rettenetes nagy torzult felleg jött innen Máriapócs felől, rettenetes vót benne jég, porvihar, úgy hogy nem lehetett látni két lépést, olyan porvihar vót. Fekete csík vót abba a borult fellegbe és olyan hosszú sárkányfarka vót neki”. A felhőben viaskodó félelmetes sárkánnyal szemben a fehér *házikígyó* szerencsét hoz a házra, s lakóira, ha jól bánnak vele, s tejjel etetik. Nagy szerencsét jelentett, ha Szent György-napkor jelent meg. Ha azonban bántották, akkor a kígyó rontani is tudott. „Vót itten egy család, itt a Váci Mihály úton laktak, egy rossz ház vót, aztán ott vót egy kisgyerek, és a rétből mindig feljött egy kígyó, és a gyerek mindig a küszöbön ült, és ott evett. Mindig odament hozzá a kígyó enni. És mikor a szülege rajtacsípte, hogy a gyermek mért megy oda ki, és ott evett vele a csúszó, mert nem vót nagy kígyó, csak csúszó vót, sikló, aztán akkor a gyermeket nem engedték többet oda ki, és a gyermek belebégedett.”¹⁴

Ismert volt a tarajoskígyó is. Ez azonban veszélyes volt, ha valaki negmérgeztette, azt agyoncsapta a farkával. „Megyen a fején, mint a kerék, úgy csapja agyon az embert”.

Nyírbátorban is gyógyító hatása volt a kígyók által fújt kígyókőnek. „Olyan üvegféle vót az”, olyan volt, mint „egy márványgolyó”. Akinek hályog volt a szemén, a nyakába akasztotta, akkor a hályog elmúlt, ezért hályogkőnek is nevezték. A beteg állatok szemét is tudták vele gyógyítani.¹⁵

A természetfeletti lények közül sok hiedelem tapad a *lidérchez* is. „A lidérc a tyúk picike tojásából lett. Az ember a hóna alá kötötte és ott tartotta három hétig. Amikor kikelt, mindig azt kérdezte: mit, mit, mit? Bármit kért tőle a gazdája, teljesült. Apró picike csirke vót. Ha a gazdája el akarta küldeni, mondta neki, hogy erigy a nyavajába, akkor minden elment, semmi se vót tovább!” Ma a sovány nőkre mondják: „Épp úgy néz ki, mint egy lidérc.” A lidérc képes volt megmutatni az elásott kincset is, „... valami feladta magát valahol, és ott fellobbant.” De az ilyen kincset nem lehetett kiásni, mert rontás ült rajta. „Aki megtalálta, vissza kellett volna adjon három félmarékkal. De nem dobott vissza. Ezért vagy nyomorék lett, vagy a rosszbetegség vitte el.”

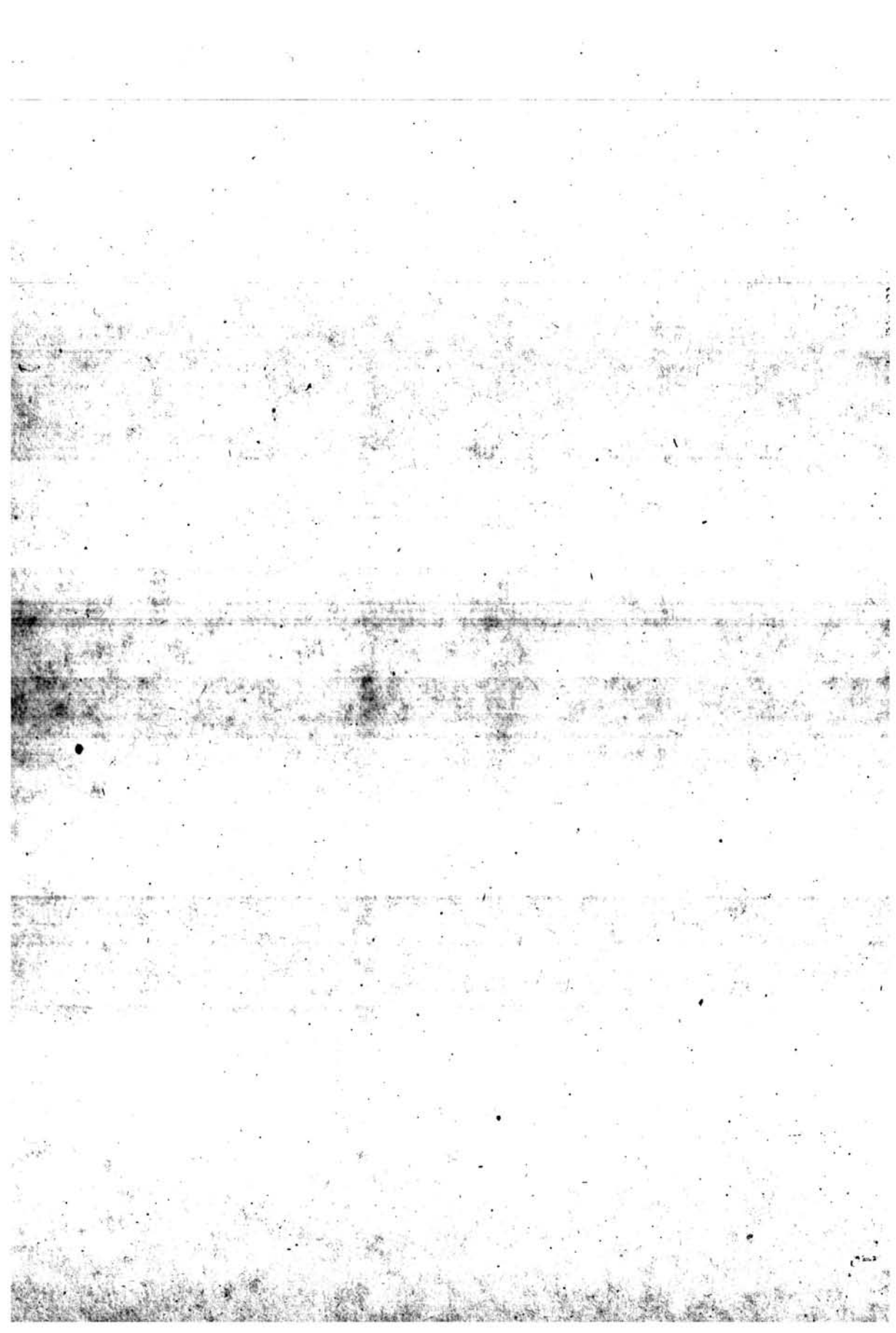
A fent ismertetett adatokat a Báthori István Múzeum Archivumában található, különböző időszakokban végzett gyűjtések alapján állítottuk össze. S mivel ezek a gyűjtések nem azonos szempontok alapján, azonos igényességgel történtek, egyelőre nagyon nehéz lenne reális képet nyújtani a hiedelemrendszer egészéről. Az azonban ennyi alapján

13 Vö.: Dankó Imre: Egy történeti mondánk vándorlása. Ethn., LXXXVI. 1973. 325–331.; Uő.: A Báthori-család eredetmondájának szatmári vonatkozásai. Csengeri Krónika. Csenger, 1975. 262–274.; Erdész Sándor: Kígyókultusz... i. m. 106–112.

14 BIM. Arch. 73–83/79. Ratkó Lujza gy.

15 Vö. Erdész Sándor: Kígyókultusz... i. m. 55–58.

is megállapítható, hogy a leggazdagabb hiedelemanyag a boszorkány alakjához kötődik, de a hiedelemkör szorosan kapcsolódik, ill. keveredik a tudós ember képzetével. Hiányos az ördögről, a lidércről szóló kutatás és feltűnő, hogy nincs adatunk a garabonciás tevékenységére. Az elkövetkező évek feladata, hogy további mélyebb kutatások pontosabbá és gazdagabbá tegyék a nyírbátori népi hiedelemvilág ma már lassan feledésbe merülő tárházát.

A házhoz kapcsolódó szokások, hiedelmek Szabolcs-Szatmárban

BODNÁR ZSUZSANNA

A házépitéshez és a lakóház életéhez számos szokás és hiedelem kapcsolódik, hiszen a parasztság életével legszorosabb kapcsolatban a ház áll. Az védi meg az időjárás viszontagságai ellen, teret ad az élet különböző mozzanatainak, a munkának, szórakozásnak, mindezek mellett tároló helyiség is.¹ Magától értetődő tehát, hogy a gazdasági élet mellett a szellemi szféra tevékenységeinek többsége is itt játszódott le.

Mindezek ellenére a házzal kapcsolatos hagyományok nem alkotnak egy egységes rendszert, az egyetlen közös vonás bennük az, hogy az építménnyel valamilyen összefüggésbe kerültek.² A ház lehet a rítusok helye, eszköze, tárgya, lehet a benne lakók szerencséjének vagy szerencsétlenségének hordozója, de lehet maga az elérni kívánt cél is, amelynek létrejöttét rituális eljárásokkal próbálják elősegíteni.

A házépités szokásai

A házépités mindig fontos esemény volt a parasztcsalád életében, s ezért előkészítése, megszervezése nagy gonddal és körültekintéssel történt. Az építőanyagok fuvarozása és az építkezés egész menete kalákában történt. A munkában résztvevők száma az építkezés folyamán változott, de a legmunkaigényesebb időszakokban (pl. falverés) 15–20 ember is dolgozott. Kalákában főleg rokonok, szomszédok dolgoztak, csak köszönetért. Természetes, hogy a háziak a segítők ellátásáról gondoskodtak.

Az építkezéshez még a két világháború között is csak ritkán fogadtak szakképzett mestereket.³ Minden munkafázisnak megvoltak a specialistái, ezek is csak némi terményt és ajándékot fogadtak el.

A házépités nemcsak munkaalkalom volt, hanem a társasélet alkalma is. Főleg a fiatalok szívesen mentek, hiszen kiváló alkalom volt a két nem ismerkedéséhez, munkaképességének megismeréséhez.

A házhely kiválasztása is nagy körültekintést igényelt. Egy telken belül is különbséget tettek felszíni formák, a kerítés által meghatározott fekvés miatt; a ház helyét a legkedvezőbb („legelőkelőbb”) helyen igye-

1 Vajkai Aurél: A magyar népi építkezés és lakás kutatása. Klny. A magyar népkutatás kézikönyvéből. Budapest, 1948. 3.

2 Bartha Elek: Házkultusz. Debrecen, 1984. 7.

3 Dám László: Lakóházak a Nyírségben. Debrecen, 1982. 61.

keztek kijelölni. Ez arra enged következtetni, hogy korábban a ház helyének kijelölésében a mágikus szempontok fontos szerepet játszottak.

Vidékünkön általánosan ismert az a szokás, hogy az építkezést nem kezdték pénteki napon, mert az szerencsétlen. De ezen kívül is sok tiltott napot tartottak számon.⁴

Építőáldozat

Az építkezéshez kapcsolódó hiedelmek jórésze az építőáldozatok körébe tartozik. Ezeknek a cselekedeteknek a célja, hogy a ház lakóit megóvják az ártó hatalmaktól, vagy hogy szerencsét, egészséget, gazdagságot biztosítsanak.

Az egész megyében ismert az a szokás, hogy a ház alapjába, vagy a küszöb alá pénzt tettek. Azt tartották, hogy ezzel a lakók gazdagságát biztosítják (a pénz sose fogyjon ki a házból), vagy azt, hogy a ház fala jobban álljon.

Az építési emberáldozatot helyettesítő áldozat legelterjedtebb formája az állatáldozat volt. Ezt bizonyítják, hogy Pócsperiben, Máriapócon, Kislétán, Piricsén, Nyíradonyban, a ház alapjának sarkába vagy a küszöb alá kakast ástak, hogy az építkezést szerencsésen befejezzék és a ház lakóit megóvják az ártó hatalmaktól.⁵

Tunyogon és Szatmárcsékén az új ház építésének kezdetén az első ásonyom helyére a fundamentumba befalaztak egy leölt tyúkot vagy macskát. Azt mondták, hogy ezzel „vámot” adtak. Ömbölyön és Penészen, aki házat épített, sőt ásott el üvegben vagy pohárban a küszöb alá. Ha a tehén tejét valaki elvitte, akkor ebből a sóból tett egy kicsit a jószág takarmányába, s attól visszajött a tej.⁶

Túrístvárdiban új ház építéskor egy üvegbe beletették a ház építésének idejét, a család nevét, és az építőmester nevét. Ezt az üveget a küszöb alá tették. Ennek alkalmából egy kis ünnepséget tartottak, ekkor került sor az első áldomásra.

Nyírbélteken az épülő ház falába egy liter pálinkát tettek.

Midőn a ház falára felrakták a kötőgerendákat és a szarufákat, *bokrétafát* állítottak. Ez az építési szokás az egész megyében ismert. A zöld ágat az építető hozta. A bokrétafát a gazda felesége, vagy a kőművesek díszítették fel színes szalagokkal, zsebkendővel, törölközővel, de volt, ahol egy üveg bor is került rá. A bokrétafára emelt ajándék az az építőké lett, melyeket feleségüknek vittek haza.

4 Nyíregyházán a következő napokat tartották szerencsétleneknek (Ethnológiai Adattár, 1406): Január: 1., 2., 3., 4., 11., 17., 18.; Február: 8., 16., 17.; Március: 1., 12., 13., 15.; Április 1., 3., 15., 17., 18.; Május: 8., 10., 17., 30.; Június: 1., 7.; Július: 1., 5., 6.; Augusztus: 13., 18., 30.; Szeptember: 15., 18., 30.; Október: 15., 17.; November: 1., 7., 11.; December 1., 7., 11. „Az ember ezeken a napokon semmiféle épületet ne kezdjen.” Ujváry Zoltán: Balszerencsés napok jegyzéke egy kéziratos könyvben. Ethn., 1960. 107–109.

5 Dám László: i. m. 64.

6 Dám László: i. m. 64.

A beköltözés szokásai

Az új ház építése halált hoz magával — ezt vallották Túrístvándiban, Kállósemjénben, Tímáron és szinte az egész megyében. De ha ilyesmi véletlenül bekövetkezett, méginkább hittek e hiedelemnek. „Aki építkezik abba a házba vagy hoznak vagy visznek”.

A halál elhárítása céljából a beköltözés előtt Ópályiban az új ház tövébe kakast vagy kutyát ástak. Nyíregyházán a ház elkészülte után az

első éjszakára egy tarka macskát zártak be a házba.⁷ Ezzel biztosították az új lakók szerencsáját. Máshol viszont az a hiedelem élt, hogy aki az új házban először alszik, az fog leghamarabb meghalni. Tunyogon ezért az első éjszakára kutyát zártak be.⁸

Nagygyécen „ha új, eddig nem lakott házba akarnak költözni, mielőtt bemennének, bedobnak egy macskát vagy csirkét. Ez azért van, mert az új házban valakinek hamarosan meg kell halnia, tehát nehogy ember legyen az, állattal helyettesítik.”⁹

Ernyey J. Porcsalmáról írja: „A zsidó pénzt fizet azért, hogy az új házban töltsön valaki egy éjjelt, mielőtt ő beköltözne. Kérdeztem tőle: muszáj-e ennek kereszténynek lenni? Azt felelte, hogy nem muszáj, de rendesen keresztény hál benne elsőnek. Mert tetszik tudni az olyan pénzéhes.”¹⁰

Kállósemjénben macskát dobtak be az ajtón és hagyták kiugorni, — hogy vigye magával a halált.

A dél-nyírségi falvakban ismert az a szokás, hogy „amikor a ház elkészült, de még nem költöztek bele, sőt a ház földjének elkészítése, falainak kimeszelése is hátra van, valamilyen állatot, — disznót, borjút, baromfit — vágnak és annak vérével meghintik a ház földjét. Az állatot bent a házban vágták le, az ott döglött meg a ház földjére téve és úgy vitték ki onnan. A házban megölt állat valamilyen részét a ház földjébe elásták. Ezt annak reményében tették, hogy a ház hosszú ideig álljon, a benne lakók egészségben, békességben lakhassák.”¹¹

Mind az építkezés előtti és közbeni, mind pedig a ház felépülte utáni áldozat alap gondolata közös.¹² Amíg azonban az építkezés előtt és közben az áldozati állatot megölik, az új ház az esetek többségében maga szerzi meg áldozatát. Az alapfeltevés mindkét szokásformánál egyezik: az új ház áldozatot követel!

A nyírségi görög és római katolikusok, mielőtt beköltöztek volna az új házba, azt pappal *megszenteltették*. A pap szentelt vízzel meghintette a ház négy sarkát, az egyes helyiségeket, gazdasági épületeket. Amikor házszentelő után először ment be a gazda, keresztet vetett magára és a házra. Túristvándiban a reformátusoknál a beköltözés után a református lelkész imádságot mondott: „csapás ne érje a házat, boldogság, béke uralkodjék benne”. Utána megvendégelték a papot és az építkezésen résztvevőket.

7 Saját gyűjtés

8 Ernyey József: Építőáldozat emléke. Ethn., XXXVIII. 1927. 261.

9 Ernyey József: i. m. 261.

10 Ernyey József: i. m. 261 — valójában itt arról van szó, hogy helyi néphit szerint zsidó házban keresztény ember elsőként nyugodtan aludhat, mivel reá a zsidók mágikus szokásai nem vonatkoznak.

11 Dankó Imre: Két homoki hajdúváros népi építkezése. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1966. Debrecen, 276.

12 Bartha Elek: i. m. 25.

A lakóház és a család kultikus kapcsolata

A családi élet nagy eseményei — születés, házasság, halál — szokásköréből is találunk a lakóházhoz fűződő, a házra irányuló eljárásokat. Ezek célja: erőt, egészséget biztosítani az újszülöttnak; szerencsét, gazdagságot, gyermeket az ifjú párnak; a háziakat pedig megóvni a halott visszatérésétől.

Az új asszony fogadásának a megyében elterjedt módja az, hogy apósa-anyósa a ház küszöbén fogadja az esküvőről hazatérő párt.

Általános szokás, hogy az új párnak az esküvőről hazamenet, a bejárat ajtó előtt kenyér alatt kell átbújni.¹³ Az új asszonyt a tűzhelyhez vezették és fakanalat adtak a kezébe. Az új asszony megkavarta a tűz helyen rotyogó ételt. A násznép köréből elismerő megjegyzéseket tettek: „Jól áll a kezében a fakanál”. „Jó háziasszony lesz belőle.” Ezután az új asszonyt bevezették a szobába. Az asztalon volt egy szegetlen kenyér, vágnia kellett, de kínálgatta is a vendégeket. Ezt a műveletet is nagy figyelemmel kísérték. „Nagyon ügyes.” „Nagyon kedves.” Majd leült a fiatalasszony. Ekkor valamelyik szomszédból áthoztak egy csecsemőt és az ölébe tették. Jól megnézték, hogyan tartja a gyermeket. „Látszik, hogy jó anya lesz belőle!” „Adja Isten, hogy egy év múlva itt is keresztelő legyen.”

A tírпákoknál, amikor az újszülöttet az apja először kezébe vette, a padlásgerendához érintette, azzal a céllal, hogy akkorára nőjön az újszülött.¹⁴

Az új családtag tűzhelyhez vezetésének, érintésének analógiáit, az új háziállat házhoz kötését biztosító szokások között találjuk meg. Szamosszegi adatok szerint az első tojást tojó tyúk farkát a kemencéhez dörzsölték, hogy ne a szomszédba járjon tojni.

A tűzhely kultikus szerepére utal a háztűznéző kifejezés is. Figyelemre méltó mindaz, amit Márkus Mihály a tírпák háztűznézőről leírt.¹⁵

Halál és a ház kapcsolata

A halál beálltakor első teendő az ablakok bezárása, elfüggönyözése, a tükör letakarása. Megállítják az órát, kioltják a tüzet, kizavarják a macskát. Az ajtót zárva tartják, — csak akkor nyitják ki, ha a ravatal elkészült.

A tírпákoknál, amikor eljön a végső óra, kinyitják a ház minden ajtaját vagy ablakát. Az ablaknyitás szokását Róhein G. általános szláv szokásnak minősíti.¹⁶

A koporsó elhelyezése mindig úgy történik, hogy a halott lába közelebb essék az ajtóhoz, mint a feje.

13 Saját gyűjtés

14 Márkus Mihály: A bokortanyák népe. Budapest, 1943. 185.

15 Márkus Mihály: i. m. 185.

16 Róhein Géza: Magyar néphit és népszokások. Budapest, 1925. 158.

Ezen a módon a halott sokkal könnyebben ki tud találni. Amikor kifelé viszik a koporsót, régi szokás szerint elől a földhöz érintik. Erre azért van szükség, hogy a halott vagyona ne menjen utána.¹⁷ A cselekmény arra mutat, hogy a halott porhüvelyét ezen a módon akarják szétválasztani a ház porától, a ház tűzhelyétől, hogy véglegesen elejét vegyék a halott hazajárásának.

A halottas ház ablakát azért függönyözik el, mert az ablakon nem szabad benézni. Aki benéz, az sárgaságot kap, — de nem szabad kinézni sem, mert akkor betegség üt ki.¹⁸

Kinézni sem szabad az ablakon, amikor viszik a halottat, mert aki kinéz, tyúksötét lesz a szemén.¹⁹

A lakóház védelmét szolgáló mágikus szokások

A házat védő szokások, hiedelmek elsősorban két fő fenyegetést próbáltak elhárítani: az egyik a túlvilági, természetfeletti erők rontó szándéka, a másik veszélyt a házat veszélyeztető időjárási, természeti jelenségek jelentették.²⁰

Házat védő rítus a körüljárás. Luby M. írja, hogy a szatmárcsekei hiedelem szerint „Szt. György-nap éjjelén boszorkányok ellen az a védekező eljárás, hogy körüljárta a házat úgy, hogy markából kölest hint maga után. Akkor a boszorkány nem mehet be a házba. De a ház körüljárását úgy kell érteni, hogy ha kerítés van közbe, azt is át kell mászni. Mert a körnek nem szabad megszakadnia.”²¹

Csarodán „Szt. György-nap éjjelén ágyat vetettek az ajtóba és boronát támasztottak az istálló ajtajának fogaival kifelé. Éjjélkor a boszorkány macska képében bement az istállóba, felkapaszkodott a tehén tőgyére és úgy szívta a tejét”.²² Szintén Szt. György nap éjjelén az istálló küszöbére fejszét raktak a rontás elkerülésére.

Szatmár megyében a ház padlására helyezett kiszáritott lófej ill. lókoponya védte a benne lakókat és állataikat a betegségtől.²³ Vidékünkön általános szokás, hogy patkót tettek a bejárati ajtóra, vagy a küszöb alá, hogy biztosítsák az állatok és a ház szerencsését. (1. kép)

Védelmi, bajelhárító funkcióval rendelkeztek katolikus területeken az egyházi szentelmények, vallásos tárgyak; szentelt gyertya, szenteltvíz, szentelt barka. Védő szerepük volt a ház kultikus terében függő szentképeknek, szentszobroknak, kegytárgyaknak. (2. kép)

Vihar, villámlás idején a nyírségi falvak szentelt gyertya lángja mellett imádkoztak, hogy a villám, vihar elkerülje a házat. Szintén

17 Márkus Mihály: i. m. 215.

18 Felhősné Csiszár Sarolta: Temetkezési szokások a beregi Tiszaháton. Debrecen, 1986. 73.

19 Felhősné Csiszár Sarolta: i. m. 73.

20 Bartha Elek: i. m. 68.

21 Luby Margit: Rontó babonák Szatmár megyéből. Ethn., XXXIX. 1928. 201.

22 Domanovszky György: Beregmegyei babonák. Ethn., XLVII. 1936. 114.

23 Jakab József: Szatmármegyei babonák. Ethn., VI. 1895. 312.

elterjedt az a szokás, hogy vihar esetén a virágvasárnapkor megszentelt barkából néhány szemet a tűzre dobtak, hogy eloszlassa a felhőt, a villámcsapás elkerülje a házat.²⁴

Pócspetriben vihar esetén szokás volt az úrnapi gallyak tűzbevetése, a tömjénezés is.

A villámcsapás megelőzésére használták a mennykövet. (Valójában ez neolitikus kőbalta volt.) Máriapócson ennek a helye a mesztergerendán volt.

Szatmár megyei adatok szerint jégesőkor a fejszét ki kell dobni az udvarra, de úgy, hogy élével felfelé legyen: ha egy jég úgy talál leesni, hogy a fejsze éle kettévágja, a fellegek is azonnal ketté válnak és megszűnik a jégeső.²⁵

A tűzvész nagy csapást jelentett a házra, ezért védekeztek ellene. Márokan, Tivadarban az a hiedelem járta, hogy „Gólya fészket nem szabad szétszórni, mert tüzet hoz a házra”, „ha fecske fészket leverik, ugyanez az eredmény”.²⁶

Aki tűzvész idején házat meztelenül körülfutja, annak háza nem gyúl meg.²⁷

A lakóház védelmét számos hiedelem szolgálta: Szatmárban Lucanaptól befelé separték a szemetet a házba, karácsony böjtjein meg ki-separték. A megyében általánosan elterjedt szokás, hogy Újév napján nem szabad szárnyast enni, mert nem lesz szerencse a házban, — disznóhúst kell enni, mert az kitűrja a szerencsét. Szintén ismert hiedelem, ha újév reggelén férfi vendég az első a házban, akkor egész évben szerencse lesz, ha nő, akkor szerencsétlenség.

Naplemente után nem volt szabad szemetet kivinni, mert a házban lévőek nem tudtak aludni.²⁸

Márokan, ha a tehén megellett, aznap nem adtak ki semmit a házból. Tivadarban két napig nem adtak ki semmit, még vizet sem a kútból.²⁹

Megyénk katolikus területein ismeretes a házszentelés, de e szokás gyakorlásával találkozunk a század közepe táján az evangélikus tírpiakok vízkereszt-i koledálásban.³⁰ A lakóházak egyházi megszentelésének leggyakoribb alkalmát a vízkereszt. Ekkor a pap végigjárta a falu házait, egyházi szertartás szerint megáldja a hajlékot, meghinti szenteltvízzel a lakóházat, ha kéri, akkor az istállót, ólat is.

Tímáron vízkereszt napján a templomból hazaviszik a szenteltvizet és maguknak szentelik meg a házat.³¹

24 Jakab József: i. m. 312.

25 Jakab József: i. m. 312.

26 Domanivszky György: i. m. 115.

27 Jakab József: i. m. 313.

28 Jakab József: i. m. 310.

29 Domanovszky György: i. m. 114.

30 Márkus Mihály: i. m. 244.

31 Saját gyűjtés

A ház mitikus lénye a *házikígyó*, mely különleges képességekkel, varázserővel rendelkezik. Erdész Sándor „Kígyókultusz a magyar néphagyományban” c. monográfiájában és tanulmányában foglalkozott e témakörrel.³²

A néphit szerint minden háznak megvan a maga kígyója, amely a külsőb alatt, a falban, fundamentumban, sárpadkán, sutban, az istálló falában, a hídlás alatt, telken a kazalban, vagy kő alatt, a kútban is tartózkodhat.³³ Mondják úgy is, hogy a kígyó a ház őrzőszelleme.³⁴ A házikígyót nevezik fehér kígyónak, de elnevezéseit legfontosabb tulajdonságairól kapta. A jóindulatú, mitikus lények közé tartozik. Jobbára rejtett életmódot folytat, és ahol nem zaklatják, szerencsét, jólétet hoz a ház lakóinak.

Tarpán mondották, hogy „Az a jószág, akit a fehér csúszó szopik, az akármilyen gizen-gazon, mindig kövér”.³⁵ Kovács Ágnes írja: „ha a kígyót tejjel etetik, gondozzák, hálás; kincsekkel, vagyonnal, gyermekkel ajándékozza meg a gazdát, de ha bántják, vagy elűzik, vagy éppenséggel megölik, a ház elszegényedik, a gazda vagy valamelyik hozzátartozója meghal.”³⁶ Esetleg más baj is történhetett: elpusztult a jószág, kidőlt a ház fala, leégett a ház, az utóbbi szerencsétlenség történt akkor is, ha a házikígyó tojásait bántották.

A ház bútorzatának rendje, kultikus szerepe

Gunda B. összefoglaló munkájában részletesen foglalkozik a társadalmi szervezet, a kultusz és a magyar parasztszoba térbeosztásának összefüggéseivel.³⁷ Munkájában G. Ránk kutatásait elemezte, aki szerint egész Kelet-Európára jellemző a szoba négy funkciójú tere.³⁸

A magyar nyelvtérületen kétféle szobaelrendezési elv ismeretes. Mindkét forma megtalálható Szabolcs-Szatmárban is. *Sarkos* elrendezésnél az ajtóval szemközti fal egyik szögletében áll az asztal, mellette a falnál lócák, a falak mentén fekhelyek (3. kép). Az asztallal rézsut szemközti sarkot foglalja el a tüzelőberendezés.

Párhuzamos elrendezésnél az ajtóval szemközti fal közepén a lóca (majd komód) az asztal ülőhelyekkel, a két oldalfal mellett a fekvőhelyek, tárolóbútorok.

32 Erdész Sándor: *Kígyókultusz a magyar néphagyományban*. Debrecen, 1984.

33 Erdész Sándor: *Fehér kígyó a magyar néphagyományban*. A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve, XII—XIV. 1969—1971. 73—92.

34 Erdész Sándor: *Kígyókultusz* ... i. m. 65.

35 Luby Margit: i. m. 54.

36 Sebestyén Ádám—Kovács Ágnes: *Bukovinai székely népmesék I—II*. Szekszárd, 1979., 1981. II. 378—379.

37 Gunda Béla: *A társadalmi szervezet, a kultusz és a magyar parasztszoba térbeosztása*. MTA I. Osztályának Közleményei, XVII. 1961. 247—268.

38 Rank G., *Das System der Raumeinteilung in der Behausungen der nordeuropäischen Völker. Ein Beitrag zur nordeuropäischen Ethnologie, I. Teil*. Stockholm. 1949. (= Rank G., 1949. a.) — II. Teil Stockholm, 1951. (= Rank G., 1951.)

A hagyományosan berendezett parasztszoba belső terét négy részre oszthatjuk:

1. *kultikustér* (szentsarok) (3. kép), amely az asztal odahelyezése előtt kialakult, s ez a rész varázserejű. Ide tömörítik a lakásdíszítő elemeket, ide építették be az építőáldozatot.

A főfalak valamelyikén találhatók katolikus vidékeinken a szentképek, amelyek Szűz Máriát, Krisztust, Szt. Családot ábrázolják. A kultikus térbe kerülve a szentszobrok, szenteltbarka, szenteltvíztartó védelmi, gonoszűző erővel felruháztak. A kultikustér kiemelt szerepét bizonyítja az asztalnál elfoglalt közös étkezés, ülésrend, a kultikus cselekmények, (karácsonyi vacsora) a végzett munka.

A kultikus sarok századunkban már elsősorban a család vallási és szellemi életének központja, és csak másodsorban része a mágikus gyakorlatnak.

2. A mestergerenda mögött a belső fal mellett a nő alvó tere.

3. Az ajtó előtti alárendelt negyed.

4. A tűzhely és környéke — munkatér — a ház hátsó része, ahol főztek, szükség szerint kisebb-nagyobb munkát végeztek, öregek, nők, gyerekek tartózkodási helye volt.

***

Befejezésül szeretném elmondani, hogy a paraszti lakáskultúra kérdéseivel több mint egy évtizede foglalkozom. Kutatásaim során több ízben volt alkalmam tapasztalni, hogy a ház építésével és berendezésével kapcsolatos szokások és hiedelmek évszázadokkal korábbra nyúlnak vissza. A háznak nemcsak egy különös tisztelete, hanem kultusza élt a nép között. Ezt a témakört fontosnak tartom és a továbbiakban még behatóbban kívánok a házkultusz kérdésével foglalkozni.

A méhek tavaszi kibocsátásának napjai

SZABADFALVI JÓZSEF

A régi paraszti munka ritmusának határnapjai rendszerint az év jeles napjaihoz kapcsolódtak. Volt hagyományos napja a szántásnak, vetésnek, még inkább a háziállatok tavaszi kihajtásának és őszi betelepítésének is. Így volt ez a hagyományos népi méhészetben is. A racionális tevékenységhez rendszerint kapcsolódott némi szokásanyag, gyakran kultikus tevékenység is. Az alábbiakban a méhek tavaszi kibocsátásának idejét, módját a hozzákapcsolódó szokásokat foglalom össze.

A legkorábbi — csupán kéziratban reánk maradt — méhészkönyvben, a 17. század közepén, a *Horhi Miklós* által írott méhészkönyv Sályban talált változatában a következőket olvashatjuk: „Az Szent György havának első hetében Szerdán vagy Tsötörtökön botsásd ki, ki botsájthatod ugyan egyéb napokon is szép tsendes és tiszta időn a Holdnak akár melyik részén de nem sokat használ, mert mint a phylosophusok tartják: Omnis actus fieridebet sub suo Planeta, et in ipsius hora propria, aut exempli Gratia.”¹ Más variánsban némi szövegmódosítás található: „A ki botsátásban a Tavaszi ki rakásban és ki bottsátásában, idejére módjára nézve, ha meg akarod tudni, majd szép rendel meg tanítlak, igen és könnyű tisztaságban, ha meg akarod tudni bölcsülni. A Szent György havának első hetében Szerdán vagy Tsötörtökön botsásd ki, de jobb Szerdán, ki botsájthatod egyéb napján is szép tiszta és tsendes napon, de nem használsz véle, mert a többi napokon nem olyan hasznos.”²

Horhi Miklós méhészkönyvének más kéziratoss variánsai is ugyanazt, tehát Szent György havának első hete két napját javasolják.³

A Néprajzi Múzeum adattárában őrzött másolat ajánlatát így indokolja:

„*Méhek ki Rakásáról és Botsájtásáról*

Sz. György Havának első hetiben szerdán vagy csütörtökön Botsásd ki leg elsőbben Kit botsájthatod ugyan egyéb napokon és Szép tsendes időben a Holdnak akár melyik Részén de nem sokat használd.

1 Szabadfalvi József: Egy 17. századi méhészkönyv kéziratoss variánsa. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XX. 1981. 203.

2 Kováts S. János: A méhről való hasznos beszéd. Ethnographia, II. 1891. 18.; L. még Balassa M. Iván: Kéziratoss méhészkönyveink egyik típusa: A nagyváradi méhészkönyv. Agrártörténeti Szemle, XII. 1970.

3 Schram Ferenc: Méhészeti kéziratok a XVIII. századból. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, III. 1961. 514—515.

Luna. Hogy ha Hétfőn botsájtod ki Méheidet mindenkor bus élők aluvók Bágyatak és Betegesek lesznek.

Mars. Ha pedig Kedden Botsájtod ki Leselkedők Háborgók Marakodók Predállók Károssak Ellenségessek és Tolvajok lesznek.

Mercurius. Hogy ha szerdán Botsájtod ki tehát akkor erőssek Keménynek Győzedelmesek Érzékenyek Kereskedők Serények Gyűjtők Vidámok jó kedvűek Egészségesek. Kővérek Nyukhatatlanok Szorgalmassak Szaporusak tiszták és Takarékosak lesznek.

Jupiter. Ha Csütörtökön Botsájtod ki őket tehát Barátságossak Építők Munkálkodók Takargatók szelídek Jámborok Engedelmessek tiszták jó kedvűek és magok Bírások lesznek.

Venus. Hogy ha Pénteken Botsájtod ki őket akkor Barátságosak Építők munkálkodók takargatók Szerelmesek Nyájassak és egy más-hoz vendégségben járók Imit Amot bájában mulatozók lesznek.

Saturnus. Ha Szombaton Botsájtod ki őket tehát akkor Kedvetlenek Morgolódtak Erőtlenek Gonoszok Változók meddők mágtalanok Haragossak Fösvények és magoknak valók lesznek.

Soll. Ha pedig vasárnapon Botsájtod ki mindenkor kint ülők Csendesek Kevélyek Henyélők Vendégeskedők Szerelmesek lesznek.

Íme a Hét nap közül tsak kettő találtatik alkalmas a ki Rakásra. Minek utánna ki akarod tenni a Méheidet végy jó erős Tiszta színű Bort és Fordítsd fel a Kaszt és Tisztogasd meg Szépen és Párold meg a szádból minden Lép közit És ujj Vászony Rojtját meg Fenyű szurkolván füstöld meg és az után tsináld be a fenekét és ugy ereszd ki.”⁴

A Horhi Miklós-féle méhészkönyv egyes variánsai más szokásokat is fontosnak tartottak. Ha azt akarod, hogy a méheid jámborok legyenek „bocsásd ki Tsütörtökön Fejér juh gypján füvénnel mosd meg a’ gypját és dörgöld meg a’ motskától. Szárazon vond a’ lyukába, hogy azon mehessenek ki, mert a’ mint a’ Farkas fogk és Gége hatható a’ gonoszságban, úgy ez is a’ jámborságban.” Mások a röplyukat lezáró téli dugó méhesben történő megőrzés fontosságát hangoztatják, hogy a rajzáskor el ne szálljanak.⁵

Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, másik kéziratos könyv a tavaszi kieresztésre a következő napot javasolja: Az első kieresztést március második felében, illetőleg áprilisban kell elvégezni: „Az Méhek ne bocsájtassanak ki munkálkodásra, hanem Szent József napja után való első Szerdán idején reggel, mert ha pénteken csütörtökön bocsájtatnak meddők lesznek, ha szerda vasárnap és hétfőn röstek, ha kedden tolvajok lesznek, Némellyel javasolják Nagy pénteken ki botsájtani a Méheket.”⁶

Ugyancsak az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött igen korai kéziratos méhészkönyv a következő tanácsokat fogalmazza meg: „Mikor kell és mely nap Miheidet ki raknod Sokan sok különb különb féle napokon Kikeletkor szokták kirakni Miheiket, nimelly Emberek sz. Gergely

4 Etnológiai Adattár (EA), 16121. 1.

5 Balassa M. Iván i. m. 400.

6 Schram Ferenc i. m. 515. OSzK. Fol. Hung. 436. 1770—1771.

napján és Nagy pinteken a vagy más napokon, de nincz Job mint Gyümölcz oltó Boldog Asszony napján.”⁷ 1779-ben Vannai István említi „Mátyás (február 25.) heteiben” való kibocsátást is jó időben.⁸

A száz évvel később, tehát a 18. század közepén már nyomtatásban is megjelent, és már sokkal terjedelmesebb méhészkönyvek tartalmukban még kapcsolódnak a korábbiakhoz, de már racionálisabban fogalmaznak meg a tavaszi kibocsátás időpontját. Pálffy Lőrinc 1762-ben megjelent méhészkönyve még őrzi a régi hagyományokat: „Ennek a’ ki-rakásnak és bocsájtásnak leg-jobb ideje Áprilisnak első hete, és ezen hétnek Szereda vagy Tsötörtök napja, mert a’ mint a’ Filozófusok tartják, és monydyák: Omnis actus fieri debet sub sua planeta. ... Mindazonáltal ha akkor szép tiszta csendes napfény nem találhatna lenni, jobb várakozni az alkalmas időre, nem gondolván a planétával.” Megőrkítette a kibocsátás ősi szokását is: „Itt immár ha azt akarod, hogy méheid jámborak és zelidek legyenek, bocsásd ki fejez juh gyapját a’ méh kosárnak lyukára vonván, hogy meg-mászhassák mikor ki-jőnek, mert valamint a’ farkas fog és farkas gége hatalmas, és bizonyos a’ gonoszságban, prédálásban; úgy szintén a’ fejez juh gyapja-is a’ jámborságban.”⁹

A 18. század utolsó évtizedében megjelent méhészkönyvekben ugyancsak rábukkanunk a tavaszi kibocsátás határnapjának ajánlására. Csáti Szabó György Magyarországi Gazdája 1792-ben azt hirdeti, hogy erős helyeken, ahol a fák hamarabb virágzanak, korábban ki lehet engedni, de „Mezőségen” csak akkor, amikor a „Tengeri barack fák” virágoznak.¹⁰ 1794-ben Handerla György javaslatát már meglehetősen racionálisan határozta meg: „Ha már a’ fákon, és a’ mezőbe elegendő virágok vannak, bátran nyisd ki a’ méhesedet, vagy rakdd ki méheidet, és a’ repülő lyukokat szabadítsd fel.” Egy bekezdéssel lejjebb azonban korábbi kieresztést is javasol: „Böjt elő havának vége felé is jó néha a’ méheket ki-ereszteni, hogy egy-két óráig, mikor a napfény mutatja magát, és a hó elolvad, magokat fel físsítsék.”¹¹ A 19. századi egyre tudományosabb alapokon álló méhészkönyvek az időjárás javulásához kötik a tavaszi kibocsátást! Az ún. tisztuló kirepülést — tél végén — akkor ajánlják, amikor a nappali hőmérséklet a déli órákban eléri a 8–12 °C-ot. A rendszeres kijárás csak 14–16 °C hőmérséklet esetén valósulhat meg.

A magyar néprajzi irodalomban igen kevés adat vonatkozik a méhészet évi munkálataira, s így a tavaszi teendőkre is.

Népünk ünnepei c. könyvében Bálint Sándor is József napjához köti a méhek kieresztését: „Az ország sok vidékén ezen a napon eresztik ki először a méhrajokat. A méhek középkori hiedelem szerint szűzies életet élnek, ezért öntenek viaszból gyertyát, Krisztus jelképét is. Talán nem véletlen, hogy a rajesztés a tiszta József ünnepén történik.”¹²

7 Mándoki László: Adatok a magyar méhészet történetéhez a XVII. századból. Agrártörténeti Szemle, II. 1957. 117.

8 Vannai István Magyar Méhes Kertje. Sajtó alá rendezte H. Bathó Edit. Folklór és Ethnográfia, 42. Debrecen, 1988. 62.

9 Pálffy Lőrinc: Erdélyi Méhecske. Kolozsvár, 1762. 22–24.

10 Csáti Szabó György: Magyar-országi méhes gazda. Debrecen, 1792. 9.

11 Handerla György: Új méhesz vagy-is a méheknek Magyar hazánkhoz alkalmazott gondviselése. Pozsony—Komárom, 1794. 18.

12 Bálint Sándor: Népünk ünnepei. Bp., 1938. 189.

Délnyugat-Dunántúlon a zajki Benkő István 1781-ből reánk maradt feljegyzésében a következőket olvashatjuk: „... József napján reggel korán föl szoktak kelni, harangszó előtt, akkor szoktam kiereszteni a méheket. Imádkozni kell a József tiszteletére. József napjára tollseprővel megemelttem a kast és szépen megsöpörtem. De előtte nagy késsel fölfeszgettem körül a kasokat. A Jézus nevében kibocsátom a hét határ ellen járó méheimet — mondta közben. De abban a napban, amikor a méheket kibocsátjuk, József napján, nem szabad elmenni hazulról, mert akkor távoznak meg a méhek eresztéskor.”¹³ *Kerecsényi Edit* — a 18. század első feléből származó adatokra hivatkozva — azt írja, hogy Délnyugat-Dunántúlon „a kieresztés jeles napja egykor József napján volt. Ilyenkor a gazda otthon tartózkodott, nem engedett asszonyt a méhek közelébe, és semmit nem adott ki a házból. Tartották még azt is, hogy Sándor és József napkor tilos volt a méhesgazdának magasra, pl. a padlásra mászni, mert akkor a méhek is magasra szállnak rajzáskor.”¹⁴ Göcsejben a méhesgazda József napján sem megy el otthonról, hogy a méhei a rajzáskor visszajöjjenek.¹⁵

A Nagykanizsa környéki horvát falvak lakói Szent Józsefet tekintették a méhek védőszentjének. József-napján vették ki a kasok rőpnyílásának szűkítőjét a következő mondás kíséretében: „Kieresztetted a méheidet a te szent neved napján. Mert szent József méhészt volt valamikor.” Ha nem volt kedvező az időjárás, csak egy repülésre engedték ki a méheket. Megemlíti még *Kerecsényi Edit* azt is, hogy néhol (a településeket nem említi) jó idő esetén egy-egy kirepülésre már februárban is szerdán vagy pénteken kiengedik a méheket, de általánosan csak József nap táján.¹⁶

A Délnyugat-Dunántúl határán élő vendek is tavasszal, József napján, napfelkelte előtt engedték ki a méheket. *Csaba József* a következőket örökölte meg 1933-ban az *Ethnographiában*: Vas megye magyar lakta és vend vidéken is József napján engedik ki a méheket. Ekkor veszik ki a rőplyukból az egerek bejárását megakadályozó szelídgesztenye burkát. Sándorvölgyön e napon semmit sem szabad kivinni vagy eladni a házból, mert különben megszöknek a rajok. Ugyanitt a gazdának meztelesen kell megnyitni a kasokat, s a házban is egész nap így kell maradnia. Napnyugtakor a méhes előtt kell felöltöznie.¹⁷ Más forrás némileg másként örökíti meg a szokást. A télre leszűkített rőpnyílást kitágították, a kasok alá lehullott szemetet (elpusztult méh, léptöredék stb.) kiséperték. „Hogy a rajok el ne szökjenek, József napján reggel, napfelkelte előtt a méhészt viseletes kalapjával a fején kimegy a méhesbe, ott egymás után felemeli a kasokat, majd kifordított kalapjával háromszor egymás utáni mozdulattal lesöpri a téli (aláhullott) szemetet. Utána becsukott szemmel elmegy a legközelebbi körtetőhöz, azt megrázza, majd nyi-

13 Zala Megyei Levéltár. Mag. F. 12. 1781.; Idézi *Kerecsényi Edit*: A népi méhészkedés története, formái és gyakorlata. Néprajzi Közlemények, XIII. 3—4. Bp., 1969. 192.

14 *Kerecsényi Edit* i. m. 192.

15 Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium, I. Bp., 264.

16 *Kerecsényi Edit* i. m. 192.

17 *Csaba József*: A vendek népi méhészkedéséről. *Ethn.*, LIX. 1949. 127.

tott szemmel el megy a legközelebbi kőrtetőhöz, azt megrázza, majd nyitott szemmel visszamegy a méhesbe és kifordított kalapját ráteszi az egyik kasra, melyben méhek vannak s azon rajta hagyja egy hétig. Nem szöknek el a rajok akkor sem, ha a gazda József napján napfelkelte előtt körüljárja a kertjét, melyben méhei vannak.”¹⁸ A méheket Rábagyarmaton is József-napkor engedték ki. A télen leromlott méhcsaládokat mézes borral etették meg, e táplálékot a rablóméhek ellen is hasznosnak tartják.¹⁹ A göcseji ide vonatkozó szokásokról Gönczi Ferenc monográfiájában ezt találjuk: „A méheket és marhákat a legtöbb helyen józsefnapján eresztik ki először, bármilyen rossz idő van. E napon a gazdának — erre való tekintettel — nem szabad házából elmennie... József-napján a méhes gazdák semmit sem adnak ki, mert ezzel odaadják a méheik hasznát.”²⁰

Néhány adatot találtam az Alföld déli részéről is: Bálint Sándor szegedi monográfiájában írja: „A méhtartó gyevi gazda Szent József napján e szavakkal eresztik ki először a méheit: „*Atya, Fiú, Szentlélek Isten nevibe induljatok, rakodjatok, mindön mézet behordjatok!* Általános hiedelem, ha a gazda meghal, méhei utána akarnak repülni. Valaki azonban eléjük áll és azt mondja nekik, hogy maradjanak, ne sirassák gazdájuk halálát.”²¹

Tiszántúl déli felén viszont már Gergely-napra esik a tavaszi kiérésztés. Hódmezővásárhely szomszédságában a Vásárhelyi pusztán, az időjárástól függően, március elején engedték ki először a méheket.²² Békés városában március 12., Gergely napja volt e jeles nap. Ha az időjárás megengedte ezen a napon vetették el az árpát is.²³ Komádiban is lejegyezték, hogy „tavasszal, Gergely hetibe, ha jó idő vót, akkor eresztették ki a dongót.” Úgymond ekkor *szabadították fel a méheket*. Előtte kíséptették a kasok alól az elhullott méheket. A tetemeket a méhes körül hintették el, a cselekedet célja az volt, hogy a méhek el nem menjenek.²⁴

Van néhány adatunk országunk északkeleti területeiről is. A Gömör megye déli felének, jobbára magyar falvairól *Kotics József* készített szép egyetemi doktori értekezést: A méheket Zádorfalván hagyományosan Zsuzsánna napkor, február 19-én repültek ki ún. tisztítórepülésre, de rendszeres kijárássra József napján engedték ki először. Ragályon Tamás napján (március 7.), Zubogyon Gergely napkor (március 12.) volt az első kieresztés. Szuhafőn, ha a *köpiüket* a padláson helyezték el, József napkor hordták le a méhesbe, illetőleg szedték ki a kijárási nyílást el-

18 EA., 16 079. 5—6.

19 Moór Elemér: Az állattartással kapcsolatos szokások... Rábagyarmaton. Ethn., XLIV. 1933. 64—65.

20 Gönczi Ferenc: Göcsej. Kaposvár, 1914. 240—241.

21 Bálint Sándor: A szegedi nemzet. I. Móra Ferenc Múzeum Evkönyve. Szeged, 1974—1975. 512. vö. még Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium, I. 264.

22 Nagy Gyula: Paraszti állattartás a Vásárhelyi-pusztán. Néprajzi Közlemények, Bp., 1968. 1—2. 143.

23 Bartha Elek—Ujváry Zoltán: Népszokások Békésen. Békés város néprajza. — szerk.: Dankó Imre. Békés, 1983. 878.

24 Hofer Tamás EA., 2358.

záró dugókat. Megemlíti továbbá általánosságban még azt is, hogy a Bódva-pataktól keletre eső területeken az általánosan előforduló József és Gergely mellett Gyertyaszentelő Boldogasszony napja (február 2.) is szokás volt kibocsátani méheket.²⁵ A Szuha-patak völgyében elterülő falvakban is József napra esett az első kieresztés.²⁶

Mind a Zempléni-hegységben, mind Szatmárban József napkor engedték ki a méheket. A szatmári Erdőháton azt tartják, hogy a József napján kiengedett méhek Szent György napra már rajt is ereszthettek.²⁷ Az Ugocsa megyei Tiszapéterfalván a következőket jegyezték le: „Tavasszal, mielőtt az idő engedi — márciusban József napra — kinyitjuk a kast. Szent György napra ennek a fiasítást már eresztenie kell.”²⁸

Akad adatunk Erdélyből is: Kós Károly jegyezte le az Alsófehér megyei Vajasdról, hogy „Negyvenszentek (március 10.) napján dugták ki a kosarat. Mert télire dugóval vagy ronggyal dugják ki a méhkosár lyukát.”²⁹ Ugyanezen megyében, Hári községben hagyományosan mindig József napján eresztették ki a méheket. A kosarat felfordították, letakarították és késsel elegyengették a lépek alját. „Amelyik méhcsalád gyengébb, azt a gazda a szájából megprecskeli mézes vízzel. Este, mikor kiengedte a méheket a gazda, még vacsorálni sem jött be, hanem ott maradt velük. Eme eljárásuk szerintük jámborította a méheket, így rajzáskor sem mentek messze, hanem közelben szállnak. Mindenesetre, ha vacsorál is a gazda, nem megy el az nap hazulról többet, hanem lefekszik, hogy ne legyen kóborló a méhe. Azt is mondták régen, hogy aki farkasgégén ereszti ki a méheket, annak a méhe rabolja a mások mézét, mint a farkas.”³⁰ A mezősegi Mezőköbölkúton „a kieresztés ideje általában Gyógyboldog asszony napjához (Gyümölcsoldó Boldogasszony, március 25.) fűződik. A marhagané tapasztástól bicsokkal megszabadítják a jukat s a kosár elé teszik a szekérláncot, hogy a méhek azon másznak keresztül, mert ettől — a néphit szerint — megerősödnek, gyűjtősek lesznek. Régebben, hogy mérgesebb legyen a méh, kieresztéskor farkasgégét tartottak a lyuk elé.”³¹

Erdélyi méhészeti gyűjtése során Domokosról (Csík megye) Gunda Béla is jegyzett fel idevonatkozó adatokat: „Tavasszal hétfőn, pénteken nem engedték ki a méheket, kedden, szerdán, csütörtökön inkább. Amikor engedték ki a méheket a röplyuk elé vaskarikát tettek, csizmapatkót, hogy azon keresztül repüljenek ki-be a méhek. Egy-egy hétig, sőt tovább is ezeken keresztül jártak ki.” Hátrább így folytatja: „Nagypénteken engedték ki a méheket. A méhkashoz tesznek piros rongyot, hogy meg

25 Kotics József: Népi méhészkedés Gömörben. Debrecen, 1988. Doktori értekezés a Néprajzi Tanszék adattárában. Kézirat.

26 Fűvessy Anikó: DENIA., 1312. 159.

27 Szabadfalvi József: Méhészkedés a szatmári Erdőháton. Ethn., LXVII. 1956. 469. Szabadfalvi József: Népi méhészkedés a Zempléni-hegyvidék középső részén. Ethn., LXXVIII. 1967. 59.

28 Kresz Mária EA., 4580. 303.

29 Kós Károly EA., 16 150.

30 Kós Károly EA., 16 150.

31 Kós Károly: Méhészkedés a Mezőségen. Ethn., LXI. 1949. 161.

ne igézzék a méheket.” „Gyümölcsoltó volt a méhkieresztés napja. Eresztettek ki farkasgégén, hogy tolvaj legyen a méh.” A kieresztés napján a méhésznek nem volt szabad otthonról elmennie.³²

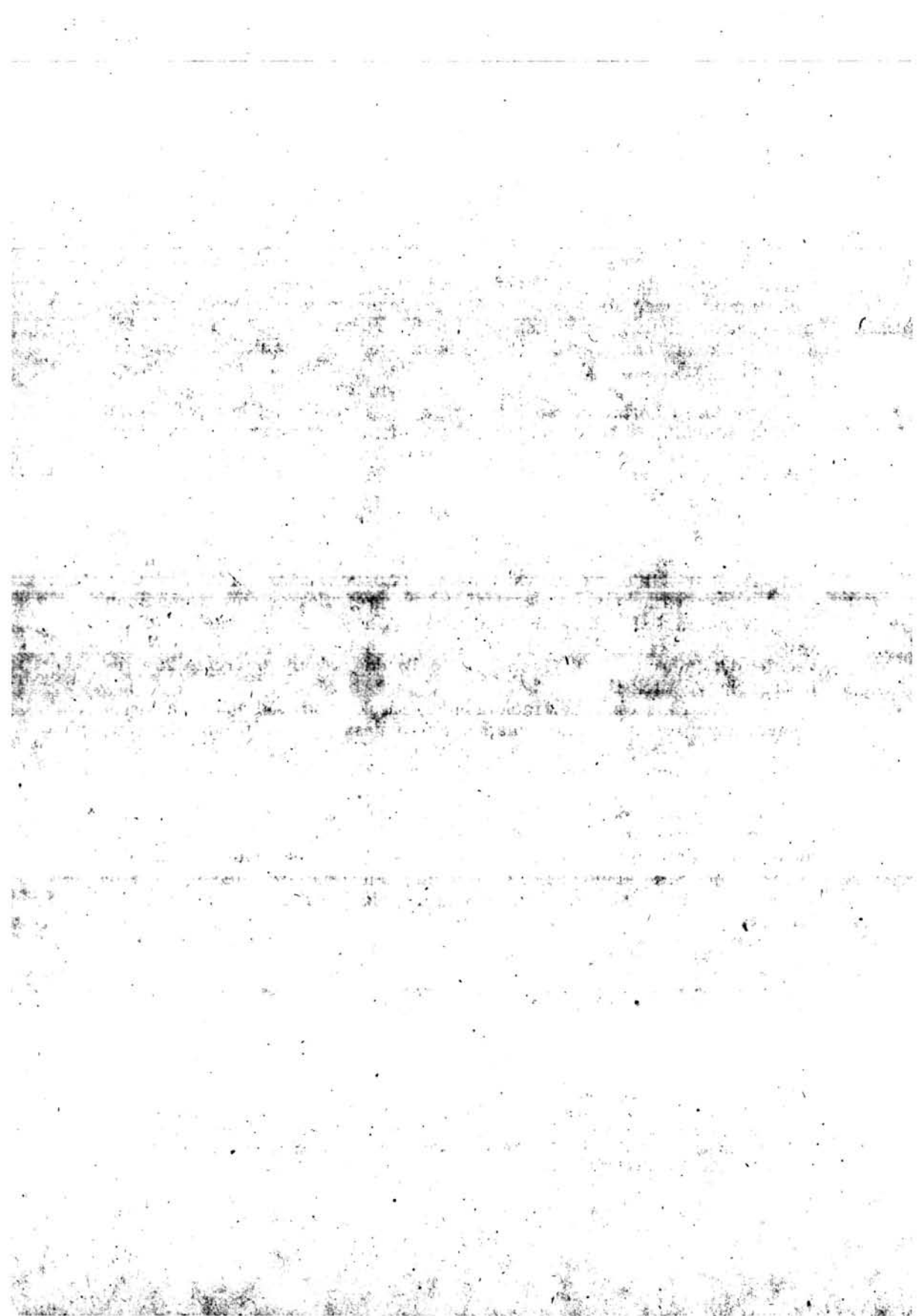
Az elősorolt adatok azt bizonyítják, hogy a méhek tavaszi kieresztése hagyományosan jeles naphoz kapcsolódott. A Horhi Miklós-féle méhészkönyv variánsai általában április első hetét jelölték meg, s jobbára a napot kötötték meg, csupán szerdát és csütörtököt javasolván. Más kéziratok méhészkönyvek többnyire Szent József utáni hét első szerdáját, némelyik Nagypénteket, ill. Szent Gergely napját ajánlották. A legelső nyomtatásban megjelent munka *Gedde János* méhészkönyvében napra utalást nem találtam, az erőteljesen reá támaszkodó szerző *Vannai István* (munkája kéziratban maradt fenn, csak nemrégiben publikálták) sem tört lándzsát a kibocsátás pontos napját illetően. Az általa javasolt Mátyás hete (február 25.) igen korainak tűnik, legfeljebb tisztítórepülésnek tekinthető. *Pálfy Lőrinc* ugyancsak április első hetének két középső napját tekintette alkalmasnak, hasonlóképpen mint a Horhi-könyvek. *Handerla György* Böjt-elő havának végét említette. *Csáti Szabó György* a természetes vegetációhoz köti: erdőben hamar, „mezőségben” a „tengeri barackfák virágzásakor”.

A 20. századi néprajzi gyűjtések és publikációk egy-két kivételtől eltekintve, mind József napját ajánlották a tavaszi kieresztés határnapjának. Nemcsak Dél-Dunántúl magyar, szerb-horvát és vend lakossága, hanem a dél-alföldi észak-magyarországi adatokban is ez fordul elő. Csupán Hódmezővásárhelyen esik a III. hó elejére), Békésen és Komádiban Gergely napra (III. 12.) a méhek tavaszi kieresztése. A erdélyi adatok változatosabb képet mutatnak, itt József nap mellett előfordul a Negyvenszentek (március 10.), Gyümölcsoltó Boldogasszony (március 25.), illetőleg Nagypéntek is.

A tavaszi kieresztéshez racionális eljárások kapcsolódtak: pl. a kasok aljának kiséprése, a gyenge családok feltáplálása stb. Etettek mézzel, cukorral, de fellelhető a főtt vagy sült hússal, leginkább tyúkkal való etetés is. Az éhes és leromlott erejű méhcsaládnak igen nagy gondot okoztak a számukra fogyaszthatatlan anyag kitakarításával. A tavaszi kieresztéshez kapcsolódó szokáselemek legtöbbike a méhek tulajdonságait igyekeztek befolyásolni. Az eddigi néprajzi irodalom főképpen egy témakörrel foglalkozott, a méhek szelídítését, illetőleg bátorítását célzó kultikus, jobbára analógiás eljárásaival.³³ Idevonatkozó néhány adatot e tanulmány is tartalmaz, e témakör teljes feldolgozása még előttünk álló feladat.

32 Gunda Béla EA., 592. 16—18.

33 Györffy István: Farkasgégén eresztett. Ethn., XLIII. 1932. 82—85.; Berze Nagy János: Farkasgégén eresztett. Ethn., XLIX. 1938. 330—334.; Gunda Béla: Farkasgégén eresztett. Erdélyi Múzeum, L. 101—104. Vö. még Hofer Tamás: XVIII. századi méhészhiedelmek. Ethn., LXII. 1951. 160—171.

Szláv adatok a kígyókultusz összehasonlító vizsgálatához

BÓDI ERZSÉBET

A különböző korú és etnikumú műveltségek egymásra történt hatását, bonyolult rétegződését is magán viselő magyar kígyókultusz ma már nem teljesen ismeretlen a néprajztudományunk előtt. Az utóbbi években egyre több olyan írás jelent meg, amelynek mondanivalója a népünk gondolkodását jelentősen befolyásoló kígyó-képzetek világáról és történetéről, valamint a tárgyakat díszítő kígyó-motívumok¹ meglétéről szól. A tárgykör monografikus feldolgozására Erdész Sándor vállalkozott. *Kígyókultusz a magyar néphagyományban* című munkájában² tudományosan megalapozott módszerekkel próbált rendet teremteni a bonyolult, sokszínű kígyó-képzetek között. A teljességre törekedett. Talán nem lesz érdemtelen, ha ez alkalommal az általa feltárt és bemutatott adatokhoz még további párhuzamokat sorolunk fel, a közzétett anyagát lengyel és más szláv népektől származó adalékokkal bővítjük ki. Tesszük ezt a kutató-szerző tiszteletére, születésnapj adományként. Bízunk benne, hogy Erdész Sándor nem hagyja abba a kígyókultusz kutatását, a magyar vonatkozásokat az európai műveltséggel együtt még további, soron következő munkáiban is elemezni fogja.

A szláv népeknek a kígyók (Serpentes) elnevezésére van egy közös ósszláv szavuk, amely alakilag némiképpen ugyan megváltozott, de a kialakult szóalakok az azonos eredetet mai napig is jól mutatják. Ez a közös szláv szó a *zm* *bjb* volt. Ebből lett a lengyeleknél: *zmij*, *zmija*; az oroszoknál (nagyoroszoknál, beloruszoknál): *zmej*, *změj*; az ukránoknál: *zmyj*, *zmyja*; a bolgároknál: *zmech*, *změj*; a szerbhorvátoknál: *zmâj*; a szlovéneknél: *zmâj*; a cseheknél és a szlovákoknál: *zmije*, *zmek*.³

1 Márta Fügedi: Die Schlange in der ungarischen Hirtenkunst. In: *Műveltség és Hagyomány*, XXIII–XXIV. *Ethnographica et Folkloristica Carpathica* 5–6. Debrecen, 1988. 141–150.; Gunda Béla: A szatmári hagyományos népi műveltség etnográfiai helyzete. In: *Tanulmányok Szatmár néprajzához*. *Folklor és Etnográfia* 16. Debrecen, 1984. 104.; Farkas József: Vaskígyók szatmári parasztszekereken. *Élet és Tudomány*. 1981. 950–951.

2 Erdész Sándor: *Kígyókultusz a magyar néphagyományban*. *Studia Folkloristica et Ethnographica* 12. Debrecen, 1984.

3 Brückner Alexander: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa, 1957.; Sławski Franciszek: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków, 1952–1956.; Machek Václav: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha, 1957.

A kígyó-hiedelmi képzetekkel szorosan összefüggő sárkány-képzetben a sárkány névanyaga is közös szláv eredetre vezethető vissza. A *smok* 6, ósszláv szó eredetileg kígyót jelentett.⁴ A lengyel *smok*, az ukrán *smok* és az ugyancsak *smok* belorusz szó megőrizte eredeti szóalakját. A Balkán-félszigeten a sárkány hiedelmi körben szereplő képzeletbeli lényeket már *smoktől* teljesen eltérő terminológiák mögött találjuk. A *chála*, *halá*, *lamja*, *ála*, *aždáha* formában.⁵ Ez utóbbiak (nagyobb részt görög) kölcsönszavak a délszláv népek nyelvében. Az *aždáha* szó azonban, amely a perzsa nyelvben sárkányt jelent, oszmán—török közvetítéssel terjedt el a délszlávok között.⁶

A kígyókultuszban előforduló névanyagot még tovább lehetne ismertetni, és a szavak eredetét bemutatni olyan terminológiák kapcsán is, mint az ugyancsak kígyót jelentő *waz* vagy a XVIII. századtól gyík jelentésében egyre közismertebb *jaszczurka* *ještēr*. Tehát a hüllők osztályához tartozó, kígyókra jellemző tulajdonságú más állatok (sikló, vipera) elnevezéseivel kapcsolatban. Más oldalról viszont fontolóra kellene venni azoknak a hiedelmi lényeknek a népnyelvi elnevezéseit is, amelyek valamilyen szerepet töltenek be a kígyókultuszban. Erdész Sándor is figyelembe vette a *planetnik*, a *salamonar*, a *cernokneznik*, a *fahrender Schüller* képzeletbeli lények funkcióbeli hasonlóságát⁷ a kígyókultusszal. A tematika határának meghúzását nagyban nehezíti az a népi hiedelmi világkép, miszerint a mágikus cselekedetek és képzeletek egyrészt a közönséges, tehát a valóságban is létező kígyóra vonatkoznak, másrészt egy mitikus állatra vagy állatszerű lényre.

Már a névanyag is jelzi, hogy magának a témakörnek a tartalmi része szövevényes, több szálon nyugvó világképet tükröz.⁸ Az összehasonlító anyagot kereső kutató helyzetét még megnehezíti az a tény is, hogy az eddig feldolgozott lengyel⁹ és más szláv hiedelmi rendszerek közül egyik sem tekintette olyan átütő erejűnek a szláv nép által kialakított kígyó-képzeteket, hogy azoknak egy önálló monográfiát szenteljen. A népi kultúra egészét átölelő szintézisekben, továbbá egy-egy tájegység néprajzi leírásában találjuk meg a kígyóval kapcsolatos hiedelmeket, képzeleteket.

A szláv adatok ismertetésénél Erdész Sándor rendszerezését követem azzal a szándékkal, hogy a közölteket így jobban lehet hasznosítani.

Az erdőkben, mezőkön élő közönséges kígyóval kapcsolatban a következő elképzelések léteznek. A bolgár néphit szerint a pásztorok furulyá-

4 Moszyński Kazimierz: *Kultura ludowa Słowian*. Warszawa, 1967. II. k. 468.

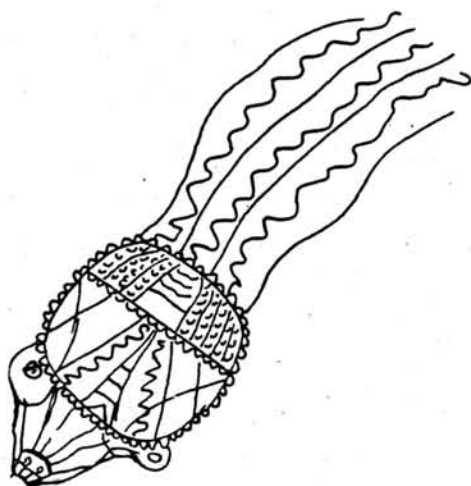
5 Moszyński Kazimierz: *Kultura...* op. cit. 579.; Wakarelski Christo: *Ethnografia Bulgarii*. Wrocław, 1965. 224.; *Ethnografiaja na Balgarija*. III. Duhovna kultura. Szofija, 1985. 54.

6 Moszyński Kazimierz: *Kultura...* op. cit. 479.

7 Erdész Sándor: *Kígyókultusz...* op. cit. 122—123.

8 Felix Jiří: *Kígyók*. Natura Könyvkiadó, 1983.

9 Tomicka Joanna, Tomicki Ryszard: *Drzewo życia. Ludowa wizja człowieka*. Warszawa, 1975.; Baranowski Bogdan: *Pożegnanie z diabłem i czarownicą*. Łódź, 1965.; Kubiak Irena, Kubiak Krzysztof: *Chleb w tradycji ludowej*, Warszawa 1981.

1. kép: A kígyókirály. A 43 éves lengyel gorál (hegyi lakó) rajza. Készült: 1933. IX. 25. A rajzoló elképzelése szerint a kígyókirály legalább 4 m hosszú és 1/3 m széles. A rajzot közli Moszyński Kazimierz: *Kultura ludowa Słowian. II. k. 2. rész.* 219. 1. (2. kiadás, Warszawa, 1967.)

ja keltette életre a kígyókat.¹⁰ A kiskígyó az anyja testéből rágja ki magát.¹¹ A kígyók éjjelente hangosan füttyülnek.¹² Ha az ember fényes nappal megöli a kígyót, akkor az még addig él, míg a Nap le nem nyugszik.¹³ A kígyó nagyon gyorsan tud „futni”. Ha az ember menekül előle, akkor cikkcakkban kell futnia, mert máskülönben a kígyó utoléri és megharapja.¹⁴

Az egész szláv nyelvterületen ismert az a hiedelem, hogy a kígyó az alvó ember szájába belecsúszik és a nyelőcsővön keresztül a gyomorba jut, ahol különböző betegségeket okoz. A szlávok népi kultúrájának kiemelkedő tudósa Moszyński Kazimierz szerint ez a képzelet legerősebben a délszlávok, különösen a szerbhorvátok körében élt századunk első évtizedeiben. Ugyanekkor megtalálható volt még a Kaukázus északi lejtőin lakó kozákoknál is, akik szintén azt gondolták, hogy az alvó ember szájába belopódzik a kígyó, majd belefészkel a gyomrába, ahol még szaporodik is. A kígyóval élő ember kiszárad, gyakran esik örületbe. A kígyót azonban ki lehet csalogatni az emberből: az embert el kell altatni, kint a szabad ég alatt, és az alvó ember közelében a kígyónak valamilyen hatásos csalétket kell lerakni,¹⁵ erre a kígyó kibúvik az alvó emberből.

10 Wakarelski Christo: *Etnografia* ... op. cit. 215.

11 Moszyński Kazimierz: *Kultura* ... op. cit. 69.

12 Moszyński Kazimierz: *Kultura* ... op. cit. 69.

13 Szyfer Anna: *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia Mazurów i Warmiaków.* Olsztyn, 1975. 137.

14 Strawińska Zofia: *Wies Palucka.* Torun, 1981. 12.

15 Moszyński Kazimierz: *Kultura* ... op. cit. 186.

2. kép: Kulcslyuk veret. Közép-Lengyelország. Közli Reinfuss Roman: *Łudowe kowalstwo artystyczne w Polsce*. 115. (Warszawa, 1983.)

A közönséges kígyóval áll kapcsolatban az a szubmágikus cselekedet is, amikor a lányok levedlett kígyóbőr főzetében mossák a fejüket, mert azt gondolják, hogy szép hosszú hajuk lesz. Ehhez a praktikához azonban némiképp nyugtalanságra utaló hiedelem is hozzátapadt: az éjszaka folyamán a hosszú haj a lány nyakára tekeredhet, és megfojthatja a lányt.¹⁶

Ha a szerb paraszt a meglátott kígyót meg akarja fogni, akkor elkiáltja magát, hogy: „Kő, vas! — Kő, vas! — Kő, vas! Erre a kígyó szája azonnal összeszorul és a csúszó állat kővé mered.”¹⁷

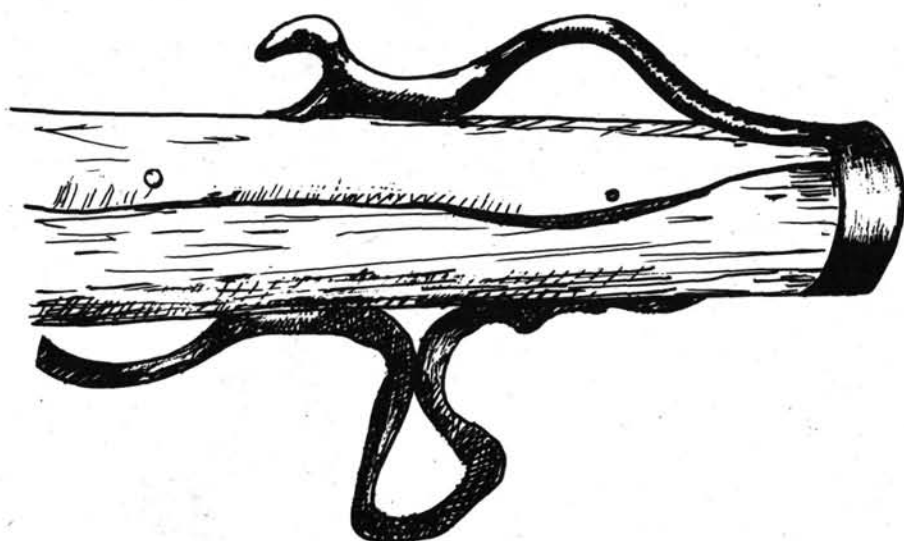
A varázsló-gyógyító eljárásoknál a szláv népi gyakorlatban is megtaláljuk a szárított kígyópor felhasználását.¹⁸

A közönséges kígyóban a szláv parasztok a Nap, a napsütés ellenségét látják. A kígyó tekintete elhomályosítja a Nap fényét. A belorusz hiedelem szerint a napfényben sűtkérező, vagy fényes nappal az árnyékban pihenő kígyó issza a Nap sugarait, nyáron ezért olyan kicsi a Nap; csak téle nő meg, amikor is a kígyók nem mereszti rá tekintetüket. Ha nagyon elszaporodnak a földön a kígyók, akkor a Nap akár végleg el is tűnhet. Ezért az embereknek el kell pusztítaniuk az útjukban felbukkanó kígyót. Annál is inkább, mert egy megölt kígyó után az Isten tizenkét

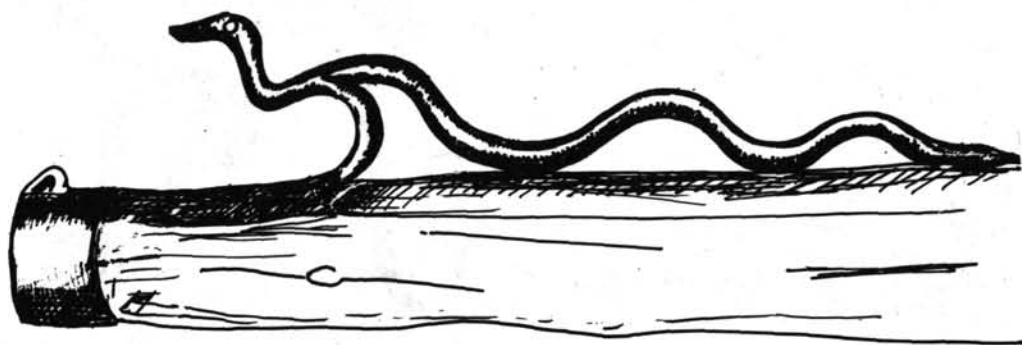
16 Moszyński Kazimierz: *Kultura...* op. cit. 281.

17 Moszyński Kazimierz: *Kultura...* op. cit. 301.

18 Moszyński Kazimierz: *Kultura...* op. cit. 341.

3. kép: Kígyóveretes szekérrúd a gyíkhöz hasonló motívummal. Közli Reinfuss Roman: *Ludowe kowalstwo artystyczne w Polsce*. 133. rajz. (Warszawa, 1983.)

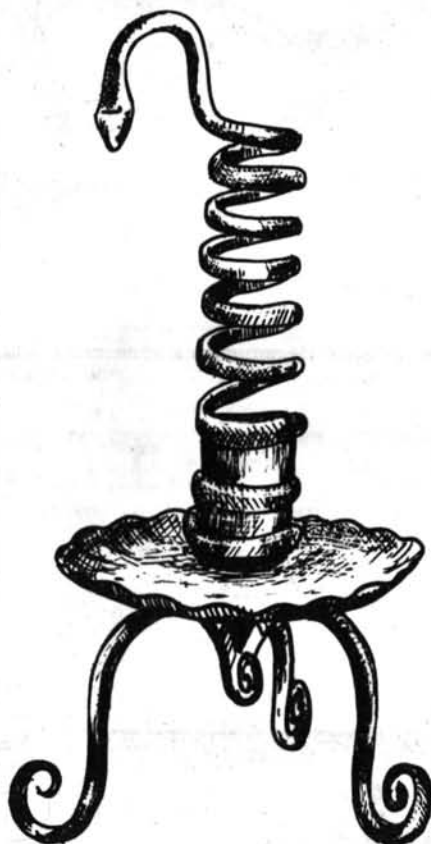

4. kép: Kígyóveretes szekérrúd. Délkelet-Lengyelország. Közli Reinfuss Roman: *Ludowe kowalstwo artystyczne w Polsce*. 134. rajz. (Warszawa, 1983.)

bűnt bocsájt meg. Tizenkét kimúlt kígyóért pedig minden eddigi vétket lemos az emberről, legyen az akár megrögzött bűnöző is. Ha netalán valaki nem öli meg az útjába akadt kígyót, akkor három napig nem fog kisütni a Nap. Az elpusztított kígyót a földbe kell temetni, tilos a föld felszínén hagyni, mert kárt okozhat azzal, hogy rosszra fordítja az időjárást.¹⁹

A crna goriak szerint valamikor három Nap süttött az égen, de közülük kettőt az *aždaja* gonosz kígyó megevett és csak egy maradt meg épen.²⁰ Néhol a Holddal is kapcsolatba hozzák a kígyót. Pl. az újhold köszöntésére mondott imák szövegében kígyómarásról is szó esik.²¹

5. kép: Gyertyatartó.

Készítette egy zakopanei falusi kovácsmester.

Közlő Rein- fuss Roman:

Ludowe kowalstwo artystyczne w Polsce.

118. rajz. (Warszawa, 1983.)

A képzeletbeli kígyó-képpel függnék össze az alábbi hiedelmek. Moszyński Kazimierz szavait idézzük: „A világtól elzárt szerb hegyi falvakban ma még hisznek abban, hogy a hiedelmi lények sorában a sár-

19 Moszyński Kazimierz: *Kultura* ... op. cit. 449—450.

20 Moszyński Kazimierz: *Kultura* ... op. cit. 451.

21 Moszyński Kazimierz: *Kultura* ... op. cit. 453.

6. kép: Népi fametszet a keleti lengyel nyelvterületről. Készült a XX. század elején. Közli Grabowski József; Ludowe obrazy drzeworytnicze. 186. (Warszawa, 1970.)

kánykígyók a földön tartózkodnak; az embernek általában jót akarnak, ugyanis harcra kelnek a vihart, jégesőt hozó rossz lelkekkel (démonokkal) szemben; előfordul azonban, hogy egy ilyen „kígyó” természeténél fogva — mint ahogyan azt a néphagyomány tartja — szívesen tartózkodik ott, ahol a lányok és nők vannak. Még az is előfordulhat, hogy egy ilyen kígyó észrevétlenül hosszabb időre betelepszik egy-egy faluba. A ilyen helyet azután nem kíméli még a szárazság sem, főleg az, mivel az esőt hozó viharfelhők meg a jégeső kikerüli a kígyó lakhelyét. Ha sokáig fennáll az ilyen helyzet, a falura ínséges időszakok jönnek. Ezért a férfi lakosok az idősek tanácsára megfogadják, hogy a faluból kikergetik a „vendéget”.²² Majd ezt követően részletes leírást olvashatunk a *vrzino kolonak* nevezett rituális táncról és egy megtörtént eseményről. Ez utóbbi azt mondja el, hogy hogyan kergették a tűzbe a szárazságot okozó láthatatlan kígyót. A bolgároknál a *halá* baljós kígyót zajkeltéssel, lövöldözéssel űzik ki a faluból.²³

²² Moszyński Kazimierz: *Kultura...* op. cit. 468–469.

²³ Wakarelski Christo: *Etnografia...* op. cit. 216.

A házikígyó hiedelemköre még teljes mértékben nem választható el a valóságos kígyóról alkotott szemléletektől. Egyike a legélénkebb vitalitást mutató képzeteknek. Az emberek megfigyelték, hogy a *Natrix natrix* (vízisikló) vagy a *Tropidonotus natrix* (közönséges vízisikló) gyakran tartózkodik emberi településeken, istállóknak, pincékben, pl. szívesen rak fészket lázsnnyák (fürdőházak) közelében. Elsősorban legyekkel szúnyogokkal, más rovarokkal és békákkal táplálkozik. A nép felismerte hasznát, ezért nem tekinti ellenségnek. Annak ellenére, hogy meg van győződve arról, hogy a kígyó-harapás veszélyes dolog. A „jósándékúnak” tartott „kígyót” mégsem szabad megölni. A felnőttek, főleg az idős pásztoremberek el is magyarázzák a gyerekeknek, hogy a ház körüli siklót, vagyis kígyót nem szabad elpusztítani, mert az jót tesz a háziaknak.

A beloruszok a ház körül fészkelő vízisiklót *damavíknak* nevezik. Ugyancsak *damavík* a neve a képzeletbeli, senki által még sohasem látott, csak odaképzelt házikígyónak mint mitikus lénynek is.²⁴

A bolgároknál a ház szelleme, ami egyenlő a ház urával, *stopanin* névre hallgat. A *stopanin* kígyó formájában képzelhető el. Ha valaki elpusztítaná a kígyó alakban tartózkodó házi szellemet, akkor szerencsétlenség, tragédia érné a házat, az ott lakó családot. *Karanov E.* szerint minden bolgár háznak megvan a saját házikígyója. Ha a házikígyó elpusztul, valaki a családból meghal. A házikígyó másik neve *domakin* vagy *sajbija*. A ház patrónusa, az emberek védik, tejet adnak neki. A tűzben vagy a tűz körül tanyázik. A kéménybe mászik, onnan ki is juthat a szabadba. Ha valaki megöli, meghal a ház ura.

A szerbek a házikígyót *čuvarnak*, *čugaricanak*, *čuvarkučanak*, szó szerinti fordításban őrnek, őrzőnek nevezik, amelynek az a feladata, hogy vigyázza a házat, a vagyont.

Litvánia falvaiban tudatosan a ház köré csalogatták a vízisiklót. *Moszyński Kazimierz* szerint ukrán és dél-lengyel településeken még a közelmúltban is siklókat tartottak, tenyésztettek. Olyan tiszteletnek örvendtek, hogy tejet itattak velük és olyannyira meg lehetett szelídíteni a „házikígyót”, azaz a vízisiklót, hogy az együtt ehetett a gyerekekkel és a felnőttekkel.²⁵

Bulgáriában a lakóházon kívül még őrző kígyója van a gyümölcsösnek, a szántóföldnek. Ha véletlenül valaki ilyen birtokot védő kígyót pusztít el, akkor várható, hogy egész életére nyomorék lesz.²⁶

Több évszázadon át német parasztok lakták a mostani nyugat-lengyelországi területeket. Az ott található falvak lakói ismerik a kígyók királya képzeletbeli lényt. Fején briliáns koronát visel, csodálatos alak.²⁷ Ezen túl ők is úgy tartják számon, hogy szerencsés az a porta, ahol valamilyen kígyóféle fészket rak magának. Természetesen ez csak ott fordulhat elő, ahol a lakóházak nem messze vannak a mocsaras, vizenyős, ingoványos helyektől, vagy nedves talajú erdők veszik körül.

24 Poniatowski Stanisław: *Etnografia Polski*, Warszawa, 1934. 295.

25 Moszyński Kazimierz: *Kultura...* op. cit. 563.; Poniatowski Stanisław: *Etnografia...* op. cit. 295.

26 Moszyński Kazimierz: *Kultura...* op. cit. 563.

27 Wróblewski Tadeusz: *Pojęcie o świcie*. in: *Kultura ludowa Wielkopolski*. III. red.: Burszta Józef. Poznań, 1967. 533.

7. kép: Fametszet. Az utolsó ítélet megjelenítése. Mestermunka jól látható népi motívumokkal. Közli Grabowski József: Ludowe obrazy drzeworytnicze. 94. (Warszawa, 1970.)

Európában minél délebbre haladunk, annál teljesebb és gazdagabb, egyben a természetes valóságtól messze eső kígyó-képzetekkel találkozunk. Ezek az adatok a folklór különböző műfajaiba sorolhatók be.

Még némi valóságalapja van is a szivárvánnyal kapcsolatos kígyó-képzetnek. A lengyel, ukrán és belorusz nép a szivárványt vizet ivó sárkánynak, ill. kígyónak képzelte el. A csak szakaszonként feltűnő szivárványra pl. a vizesések felett keletkező, nem félkörívesen összefüggő színskálára azt mondták, hogy az maga a kígyókirály.²⁸

A nyugati és a keleti szlávoknál a szörnyként elképzelt, többfejű sárkánykígyó alakja és szerepe már majdnem kizárólag csak a népmesékben található meg. Vihart okozó felhővel együtt jelenik meg, elrabolja a leányt. A mesehősnek meg kell vele küzdenie, akinek végül is sikerül elpusztítania. Ezt a szörnyűséges lényt a mesékben *zmejnek* (kígyónak) nevezik és nem *smoknak* (sárkánynak). A Balkánon ugyanebben a mesebeli lényben még hisznek az emberek. Nemcsak mesékben befolyásolják a cselekményeket, hanem az egyszerű emberek magatartását, lelki, tudati világát is szabályozzák. Meg vannak győződve arról, hogy létező, az emberiségnek kárt okozó, rendkívüli kinézetű, torz, kígyószerű lények. Felbukkanásukat meteorkövekkel, *planetnikkal* (a mi garabonciás diákunkhoz hasonló lénnel), leányt rabló sárkány-emberrel hozzák kapcsolatba.

Gazdag azoknak a hiedelmeknek a köre is, amikor torz, kígyószerű lény egymaga viharfelhő alakjában okoz időjárási változást. Az ilyen „kígyólényt” már nem az összsláv *smok* vagy *zmij* szóval jelölik, hanem a

28 Moszyński Kazimierz: Kultura ... op. cit. 468—469.

nem szláv eredetű *chála*, *láma* vagy *lamija* (a bolgároknál),²⁹ a *hála*, *ála*, *aždáha* vagy *aždája*, *aždáva* (a szerbeknél és a horvátoknál) terminológiával.³⁰ Idézzünk pl. egy bolgár népi magyarázatot a *chálara* vonatkozóan: „Ez a valami nem más, mint farkot eresztetni és visszahúzni tudó felhő; amikor leengedi a farkát, akkor a felhőből patakokban folyik az eső, és mindent elönt.”³¹ A szerb hiedelemkép szerint az *ála* olyan felhő, amely a föld felé csavarodik, de csak a farkát engedi le, a fejét elrejtí a felhőben. Még az a szerencse, mert különben olyan óriási iszonyatos állat, hogy az ember ha még a fejét is meglátná, azonnal elájulna.³²

Moszyński Kazimierz szerint a kígyó alakú hiedelmi lények tartózkodási helyét ezért helyezi a nép a fellegekbe vagy vizekbe, mert a valóságban a rendkívüli időjárásakor keletkező óriási erejű szél- és víztölcsérekre, örvényekre a kígyószerű mozgás a jellemző. Az ilyen természeti jelenségeknek óriási pusztító erejük lehet. A nép azt is elképzelhetőnek véli, hogy állatokat (főleg szarvasmarhát, lovat) és embereket (különösen lányokat) tüntetnek el, falnak fel, és ezek a tölcsérszerű jelenségek nem mások, mint természetfeletti erővel megáldott lények, szörnyetegek. Tulajdonságukhoz tartozik még, hogy a Napot is képesek eltakarni.

Eredetükre vonatkozó népi magyarázatok elég változatosak. Kisebb területen él az a hiedelemkör, miszerint ezek a kígyószerű szörnyek emberi származékok. A legtöbb helyen azonban azt vallják, hogy a sárkánykígyó-szörnyek a valóságos kígyókból keletkeztek: előbb mint igazi kígyók megélték a 100 évet, miközben óriási, éles karmokkal megáldott végtaguk nőtt és hatalmas szárnyakat eresztettek. Fejük olyan lett, mint egy lófej, vagy mint egy kutyafej. Testük felületét erős páncél borította be. Fogaik metsző élessé váltak. Ha vízben tanyáznak, akkor a vizet vagy esetleg a szivárványt felhúzzák a felhőbe.

Az ukrán népi képzelet szerint a sárkánykígyó előbb 7 éven át valódi kígyóállat volt. Ezt követően bábbá változott. Ismét 7 évig élt bábként. Majd ezután szárnyai nőttek, és felszállt a levegőbe.³³

Az antropológiai eredetű érdekes példákat sorolhatunk fel. Majdnem mindegyiknek az a lényege, hogy a sárkánykígyó (a lengyel *zmij*, a szerb *zmáj*, a bolgár *zmáj*) valamilyen rendkívüli testi tulajdonsággal megáldott embernek a lelke. Maga az ember azáltal lett rendkívüli, abban különbözik a közönséges halandó embertársaitól, hogy a hóna alatt szárnya nőtt, sőt vannak olyanok, akik azzal születtek. A lelkük könnyen elvál a testtől. Ha az ilyen lelkek kiszabadulnak a fizikai kötöttségből, vagyis a testből, arra képesek, hogy a levegőben összemérjék erejüket. Egymással harcra kelnek. Ilyenkor tör ki a villámlással, jégesővel járó pusztító erejű zivatar. A zivatar ideje alatt az ilyen emberek, akiknek csak a teste van a földön, mély álomba merülnek, még nem is lélegznek.

29 Georgijeva Ivanova: Szvetogled. in: Balgarszkaja Etnografija. III. Szofija. 1985. 54.

30 Moszyński Kazimierz: Kultura... op. cit. 579.

31 Moszyński Kazimierz: Kultura... op. cit. 580.

32 Moszyński Kazimierz: Kultura... op. cit. 579.

33 Moszyński Kazimierz: Kultura... op. cit. 578.

Moszyński Kazimierz elemző-összehasonlító vizsgálatai szerint kezdetben a *změj* (lengyel változatban *zmij*, a szerb *zmáj*, a bolgár *změj* terminus egyaránt jelentett valódi kígyót és képzeletbeli kígyószerű lényt. A valóságkép vivődött át a képzeletbe, ahol majd ez a kép erősen transzformálódott. Később még tovább torzult a kígyóképzet. Egyik változata, lett a sárkánykígyó. A szláv néphagyományban más népektől átvett az a motívum miszerint a *zmij* (sárkánykígyó) hiedelmi lény emberi eredetű, vagy magától a valódi kígyótól gyökeresen eltérő tulajdonságú állatfajhoz hasonlítható. Ez a kulturális átvétel elsőként a Balkánon élő szlávoknál történt meg. Ők „tanulták meg” a szomszédos népektől, hogy az egyes emberek lelke sárkánykígyóként jelenik meg, és ezek a kígyóalakú lelkek a levegőben cselekszenek s általában vihart hoznak.

A példákból világosan látszik, hogy a képzeletbeli kígyóképhez milyen összetett tartalmú világkép kapcsolódik. Különféle formai és funkcióbeli hiedelem-motívumokat tartalmaz. Ezeknek a motívumegységeknek az egymástól való elkülönítése, majd történet, földrajzi stb. elemzéseken alapuló csoportosítása valamilyen rendszert képvisel. A további kutatások egyik jelentős vívmánya lenne ennek a rendszernek az alcsoportokat is felsoroló felállítása, hogy olyan kérdésekre is találjunk választ, mint pl. a kígyóképzet miért kapcsolódik egy szilárd anyaghoz, (meteor?) kőhöz — a kővé vált kígyó-hiedelem esetében; miért „okozhat” zivatart, ha azt másféle hiedelmi lények is előidézik; milyen alapon nyugszik a kígyó—sárkány, a kígyó—ember „kapcsolódása”, a kígyó és a többi hiedelmi lény „rokonsága” egymáshoz.

Az avar hitvilág néhány eleme a Jászapáti-Nagyállás úti temető sírjaiból

MADARAS LÁSZLÓ

A régészeti-történeti kutatások az ásatásokon feltárt leletanyagot, megfigyeléseket a kutatók mind többször kísérlék meg egy-egy egykoron élt nép néprajza rekonstrukciójához felhasználni.¹ Ez a rekonstrukció természetesen sohasem lehet teljes, hiszen a forrásanyag erősen korlátozott, a régész csak azt képes értékelni, amit az idő vasfoga megkímélt. „Adatközlőink megszólaltatása” már csak azért is rendkívüli körültekintést, pontos „kérdésfeltevést” (ásatási megfigyelések) igényel, mert a sírok, a telepek csupán egyszer kutathatók meg, s ezek a kutatások egyúttal pusztulásukat is jelentik. Ami tudásunk végeessége, vagy át nem gondolt feltárásaink miatt megsemmisül, az örökre elvész a kutatás számára.² Éppen ezért nagyon fontos a modern ásatások pontossága.

1 Az első jelentős, iskolát alapító mű László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete című alapvető munkája volt. Ezt a művet az avarkort bemutató nagy László Gyula-kötet követte (Études Archeologiques sur l'Histoire de la Société des Avars Bp. 1955.) Ugyancsak László Gyula: Az avarok néprajza címmel több tanulmányt is közlített. I—II. Arc. Ert. 1941. pp. 175—204.; III. Arc. Ert. 1942.; IV. Gerevich Emlékkönyv pp. 16—24.)

László Gyula tanítványai közül ezen az úton legtovább a Kisalföld avarkorának szakavatott kutatója Tomka Péter jutott. „Kis avar néprajz” című írásában (In. Az őshazától a Kárpátokig. Szerk. Szombathy Viktor, Panoráma sorozat Bp. 1985.). Ebben a tápi temető 261. sírja alapján egy 1200 évvel ezelőtt élt „átlag” avar harcost elevenít meg, s ennek ürügyén sok mindent elmond, ami az avar kori élet mindennapjainak része lehetett. A honfoglalás korából Dienes István lélekhitre vonatkozó kutatásait említhetjük példaadó kezdeményezésként. (A honfoglaló magyarok lélekhiedelmei. In: Régészeti barangolások Magyarországon. Szerkesztette: Szombathy Viktor Bp. 1978. pp. 170—233.)

2 Kitűnő példa erre Kőhegyi Mihály érzékletes leírása saját ásatási megfigyeléseiről:

„A 4. sírban erőteljes férfi nyugodott, de nyughelyét iszonyúan feldúlták és kirabolták... Jobb lábszára mellett csúcsával a bokák felé feküdt lándzsájának vashegye. A sír bal oldalán furcsa, számomra ismeretlen vastárgy körvonalai sejlettek fel, még jóval a csontvázsínt felett... A tapasztalt szakember számára első pillantásra is világos volt, hogy paizsdudort találtunk. Gondosan becsomagoltuk, és hazavittük a zsákmányt. Nekem pedig csak hetek múlva jutott eszembe, hogy egy fontos adat feljegyzését elmulasztottuk: nem néztük meg, milyen magasan volt a paizsdudor hegye a sír fenekétől. Pedig nyilvánvaló, hogy a temetéskor, miután már a sírban feküdt a halott, paizsát is odatették, méghozzá a sír oldalához támasztva. A lezúduló föld a paizsot nekinyomta az oldalfalnak. Umbóját (köldök, kézvédő) hegyes vége belenyomódott a földbe és a paizs elpusztulása után is így maradt. Ha tehát lemértük volna távolságát a sírfenéktől, akkor megkaptuk volna a paizs — évekig így hittem — átmérőjét. ...egy lényeges adatot örökre „elástunk”. Kőhegyi Mihály: Irániak a Nagyalföldön. In: Régészeti barangolások Magyarországon. Szerkesztette: Szombathy Viktor, Bp. 1978. pp. 90—100.

Ráadásul megfigyeléseink hitelesíthetik a régi, nem szakemberek által elvégzett feltárások eredményeit.³ Dolgozatunkban megkísérreljük két gyermeksíre leletei alapján egy avarkori közösség hitvilágának egy-egy elemét megeleveníteni.

Mielőtt azonban erre részleteiben rátérnénk, néhány mondatban meg kell ismerkednünk a temető egészével, hiszen a közösség egészéből aligha ragadhatók ki példáink, egy-egy jelenség azokat jellemez, akik a sírokat megásták, a kis halottak végtisztességét megadták).

A lelőhely és fő jellemzői

Temetőnk Jászapáti (Szolnok megye) határában, a Jászapáti Hevessel összekötő 31. sz. műút, Jászivány felé való leágazása, bekötőútja hosszan elnyúló homokháton található. 1982—1988 között 354 sírt tártunk fel (ezek közül négy szarmata — i. sz. II—IV. sz. — volt), s megtaláltuk a temető helyére később rátelepedett Árpád-kori falu nyomait is (gödörház, árkok).

Jelen ismereteink szerint, s ez módosulhat a további feltárások során — ez a közösség valamikor a 670—680-as évek táján telepedhetett meg a területen, nyithatta temetőjét, áshatta meg annak területén az első sírokat. Ma úgy tűnik, hogy valamikor a VIII. század közepe, második harmadának vége táján szűnik meg a temető használata, hiszen a tipológiai elemzések eredményei alapján legfiatalabbnak tartott tárgyak egyelőre hiányoznak a leletek közül.

Egy-egy temető elemzése kapcsán mindig meg kell keresnünk azt a legfontosabb jeget, amely segítségével el lehet helyezni a közösséget a korszak társadalmában. A Nagyállás úti temető esetében könnyű volt a legmarkánsabb jellemzőt megtalálni, hiszen az első, elnagyolt elemzés is kimutatta a szokatlanul nagyszámú fegyverlelet jelenlétét.

A „szabad” férfiak mellé gyakran helyezik reflexijukat, faragott csontlapokkal díszített tegezüket, nyílveoszlokat, a vas nyílcsúcsokkal, kardjaikat, baltáikat, nagy méretű harci késeiket.

Csupán a nagyságrend érzékeltetése miatt említjük meg, hogy Jászapáti megközelítőleg annyi fegyver került elő, mint Szolnok megye összes avar temetőjében együttvéve. Ez az adat különösen abban szemlé-

³ Egy avar példát említenék. Móra Ferenc az egyik Szeged környéki avar temetőben (Szeged-Fehértó A) megfigyelte és le is fényképezte azt a jelenséget, hogy egyes halottakat megkötözve, vagy bőrből, textilből erősen becsavarva helyezték örök nyugalomra. Hasonló jelenséget mi is tapasztaltunk a Jászapáti temetőben több sírban is. Így hitelesült a Móra-féle megfigyelés. Vagy egy középkori példa: Szabó Kálmán a kun leletek első közlője nem régészeti, hanem néprajzi szempontok szerint gyűjtötte és közölte a kiskunsági kun leleteket. Sokáig erős kételkedés vette körül ezt a leletanyagot (ráadásul a II. világháborúban a leletek megsemmisültek), kun eredetüket vitatták. Selmeczi László Karcag környéki ásatai, az előkerült leletek, azután ezt a vitát a tudománytörténet súlyosztójába küldték, Szabó Kálmán pontosan azt közölte, amit talált.

letes, ha hozzátennék, hogy a két nagy jázsági temető majd ezer sírját is figyelembe vettük, s a megyében kb. 60 kisebb-nagyobb temetőrészt ismerünk.⁴

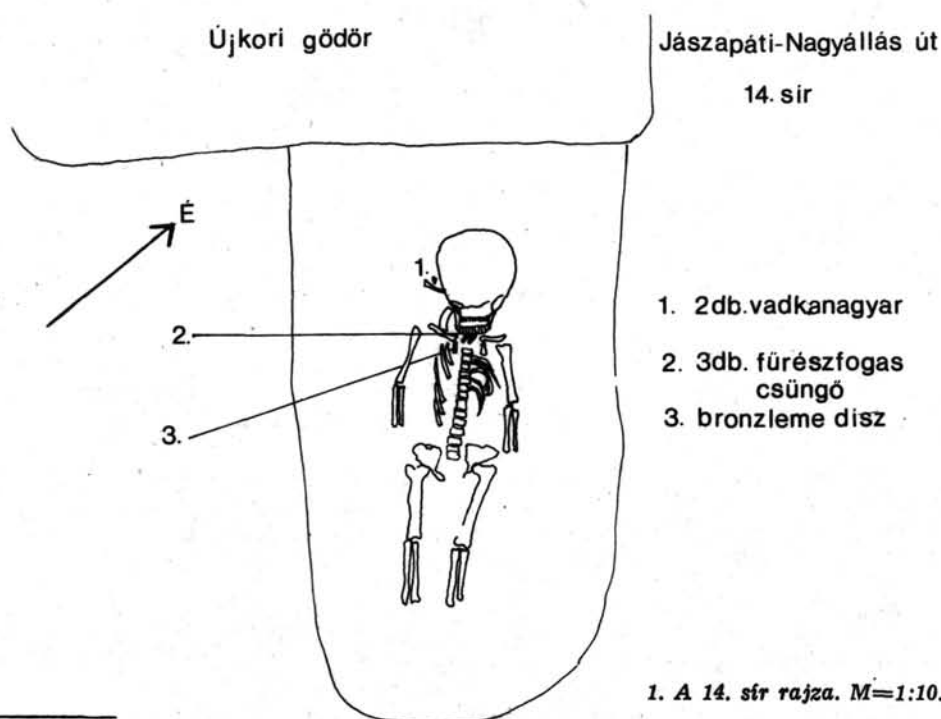
A fegyveres férfiak mellett a nekik rangban megfelelő nők (feleségek) sírjai is megtalálhatók a temetőben. Ezekből kerültek elő az illatszeres üvegcsé, az arany fülbevalók és korongpárok, a gazdag gyöngyösorok, vagy egy pirosra festett orsógomb. Az avarság fegyveres közép-rétegének temetője ez.⁵ Ebből a környezetből került elő a két gyermek-sír. Az egyikben talán egy kisfiú(?), a másikban bizonyosan kislány nyugodott.

Ásatásunk első napjaiban került elő a 14. sz. sír.

Leírása:

14. sír: (1. rajz és 1. kép)

Háton fekvő, bolygatatlan gyermekváz M: = 26 cm; H: 100 cm, Sz: 57—60, Vh: 67 cm. Tájolás NY—ÉNY 306° A sírgödör É-i végét egy újkori beázás megbolygatta, de ez a bolygatás a vázat nem érte. A koponya egy kicsit „előre bukott”.

4 Madaras László: Előzetes jelentés a Jászapáti—Nagyállás úti avar temetőről. Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve. Kiadás alatt.

5 További adatok találhatóak: Garam Éva: Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre. p. 89.

Leletek

Kettő vadkanagyar — a koponya alatt hegyével a koponya alá mutatva, egymás mellett. Három **fűrészfogas csüngő** — a nyakban az állkapocs alatt. Kis **bronzlemez** töredéke — a lapockán, a bordacsontok tövében.

Ez a látszólag egyszerű, semmitmondó együttes a vadkanagyar és a fűrészlapos csüngők — egy nagyon archaikus gondolatvilág sírban is megfigyelhető „anyagiasodott” relikviája, s ráadásul érdekes történeti kérdéseket is felvet.

Eurázsiaiban a steppén évezredekken keresztül kultusza volt a jó és rossz szellemeknek. A jó szellem segíti az embereket, a rosszak ellen viszont védekezni kell. Ilyen bajelhárító — védő funkciója volt ezeknek a kis fűrészfogas csüngőknek. A kis csontocskák és csüngők az eredetileg állat alakú szellembereket jelképezték. Ezek védték meg a kis halott lelkét életében és halálában — hiszen a túlvilágon tovább élt — a rontás ellen, s adtak erőt neki.⁶

Ilyen védő, bajelhárító szereppel hasonló tárgyak a honfoglaló magyaroknál, a dunai és volgai bolgároknál és a szaltovói műveltség népeinél egyaránt megtalálhatók.

Ez viszont felveti azt a kérdést, vajon mi módon kötődnek ezek a népek egymáshoz? Arról nyilvánvalóan szó sem lehet, hogy ezek a népek egymás rokonai. Viszont közös az a földrajzi környezet, az a gazdasági, társadalmi fejlettségi szint, mely ezekre a népekre jellemző. Talán ezek a közös vonások azok, melyek megőriztek egy nagyon mélyen gyökerező, valószínűleg egy fejlettebb vallási rendszerben már csak csökevényeiben jelenlévő ősi kultuszszellemet. Miként azt Dienes István megállapította a honfoglaló magyarok esetében, elsősorban „a hagyományokat jobban őrző, gyöngébb asszony nép keresett a maga és védtelennek tekintett gyermekei számára pártfogást a szellemeknél, sajátos feladatot tulajdonítva egy-egy szellemlénynek, amint azt az egy sírban talált többféle állatcsontocskára bizonyítja.”⁷

Ezt a több mint másfél évtizede leírt gondolatot, megállapítást alátámasztani látszik a Jászapáti 14. sír, amely szintén gyermek sír volt, s benne többféle szellem jelképe lehet a vadkanagyar és fűrészfogas csüngők.

Méginkább így van ez a Szob-Kiserdő 60. sírjában, ahol a nyakban hordott gyöngysoron a vadkanagyar, a rontást elhárító vaseszköz (csepesz) mellett egy új jelkép, egy új védőerő a keresztség, jelképe a kereszt is megjelenik. A temető pogány voltaához kétség nem férhet.⁸

6 Dienes István: A honfoglaló magyarok. p. 53.

Fodor István: Verecke híres útján... p. 258.

7 Dienes István: A honfoglaló magyarok p. 53.

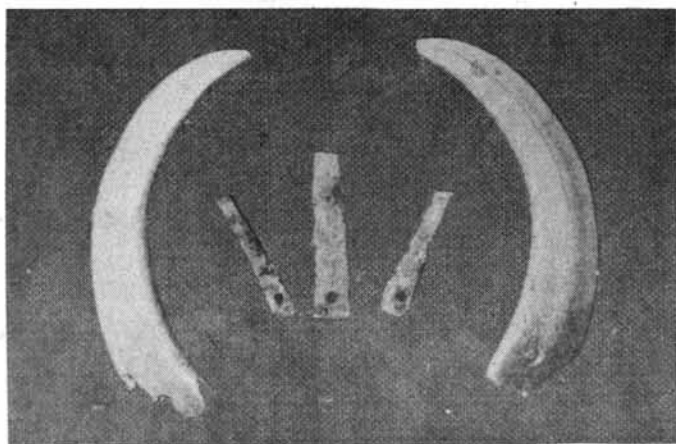
8 Bakay Kornél: Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén pp. 29—33. és 138—140. Megjegyezzük, hogy ugyanennek a temetőnek 73. sírjában megvannak a fűrészfogas csüngők is. p. 44. és a XXV. t. A két sír egymáshoz való viszonyára jól rávilágít, hogy a 73. sír egy szem gyöngyének pontos analógiája megvan a 60. sírban.

- Ugyanakkor az, hogy az azonos leletek egymástól több évszázadra keltezhető sírokból származnak, hiszen a Jászapáti sír a VII. sz. végére vagy VIII. sz. elejére keltezhető, s a honfoglaló magyar sírok és azok keleti párhuzamai a IX—X. századra, figyelmeztet bennünket arra, hogy milyen szívósan élnek tovább ezek az ősi hitvilági elemek, s más szokásoknál is hasonló lehetőségekkel kell számolnunk.

1988 nyarán egy újabb gyermeksírt tártunk fel.

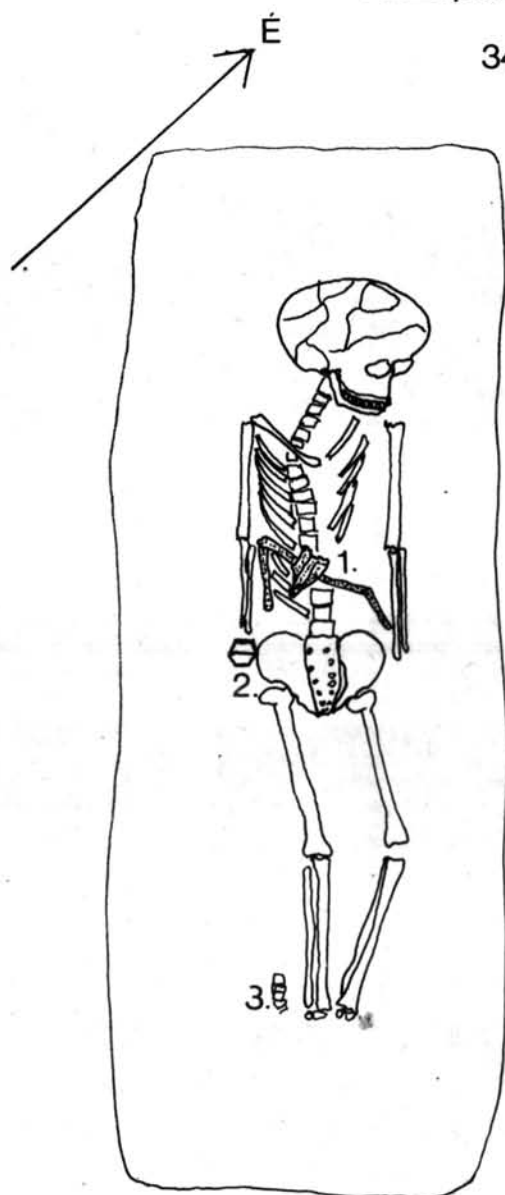

2. A 14. sír fotója és az előkerült leletek

Jászapáti-Nagyállás út

342. sír

1. Kakas koponya
és lábcsonatok

2. orsógomb

3. állatcsontok

3. A 342. sír rajza. $M=1:10$.

Háton fekvő, bolygatatlan gyermek (kislány?) váza. M: 11 cm, H: 140, Sz: 47—52 cm. A váz hossza 98 cm. Tájolás: NY—ÉNY 309°

A lábak kissé felhúzva voltak, a koponya sírgödör bal falára (K-i oldal) néz.

Leletek:

Bikónikus *orsógomb* — a jobb alkarcsont alsó végénél a medencecsont külső szélénél. Egy „kakas” *koponya* és *láb csontjai* — a gerincoszlop alsó harmadában a gerincsigolyán van a koponya, a bordában a lábcsonatok anatómiai rendben. *Állatcsontok* — a jobb alsó lábszárcsontok alsó végénél, azok külső oldalán. A nem különösebben gazdag mellékletkörnyezetből előkerült sír szinte semmivel sem hívta volna fel magára a figyelmet, ha a kakas váz nem lett volna a sírban. Temetőnkben gyakran találunk a vázak mellett állatcsontokat, Elsősorban birka és szarvasmarha vázrészek kerülnek elő, néha sertés, illetve szárnyas (csirke) csontok.

Így van ez ennél a sírnál is, hiszen — ma még pontosan meg nem határozható — állatcsontok kerültek elő a lábnál. Ez az állatcsont melléklet a túlvilági útra adott étel, hiszen a halott lelkének egy utat kellett bejárni, míg a túlvilágra ér, s szüksége van erre, miképpen itálra is, amint ezt a sírokból előkerült edények is bizonyítják. Ugyanakkor a több száz sír állatcsontja (ételmelléklet) között egyetlen egy esetben sem találunk koponyát.

Itt valami másról van szó.

Az emberiség történetének egyik legősibb hiedelemrendszere kapcsolódik a kakashoz.

Mint ezt Ujvári Zoltán átfogó tanulmányában megállapította: „... a mitológiai kutatás már régen megállapította, hogy a kakas egyrésről az ördög kíséretében áll, rossz szellemet képvisel, ugyanakkor a kakas számára megszűnik minden „bű és varázs és a rossz szellem, az ördög elmenekül”.⁹

A gonoszűzés kakasáldozattal való végzésére több modern adat is idézhető.¹⁰

Úgy véljük, hogy a Kárpát-medencében a VIII. században az avar-ság körében is ismert lehetett a gonosz szellemek kakassal való elűzése. Valószínű, hogy a szülők védő-óvó megfontolásból helyezték el a kakast a sírban.

Hogy valamiféle szertartás előzhette meg, ezt egy ici-pici adat valószínűsíti.

⁹ Ujvári Zoltán: Az átadás, átvétel és funkció kérdései egy népszokásban. Műveltség és Hagyomány III. p. 34.

¹⁰ Ujvári Zoltán: i. m. p. 36.

4. A 342. sír fotója a „kakas” vázával és a mellékletekkel.

A koponya és a lábsontok mellett ugyanis egyéb vázcsontok (pl.: gerinccsigolyák, bordák, hátcsont, mellcsont stb.) nem kerültek elő. Nem tartjuk kizártnak, lehetőségként felvetjük, hogy a megnyúzott kakas került a sírba, s a tollas bőrben csak a koponyát és a lábszárcsontokat hagyták benne. A lábsontok anatómiai rendje is alátámasztani látszik ezt az elképzelést.

Az avarok kakaskultuszának meglétét nem csupán temetőnk egyetlen sírja bizonyítja.

A legnagyobb számban kakasvázak a sopronkőhidai temető sírjaiból ismertek.¹¹ A kakas sírba helyezésével, annak gondolati háttérével Szabó János Győző is foglalkozik a felvidéki temetők kapcsán.¹²

Mindezen adatok a kakaskultusz jelenlétét bizonyítják az avarság hiedelemvilágában.

A sírok az avarok hitvilága egy ősi rétegének meglétéhez szolgáltatnak adatokat.

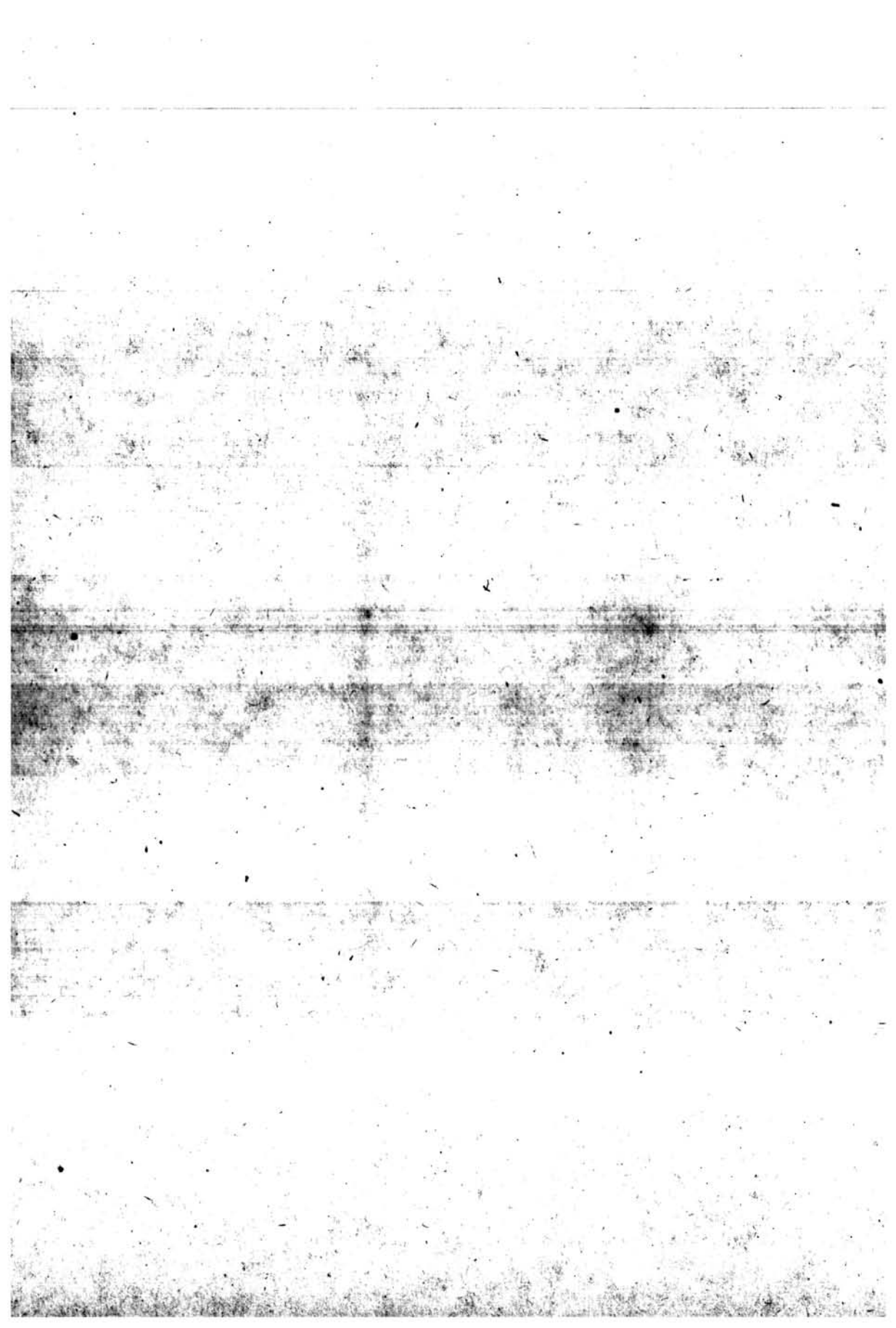
A két, látszólag jelentéktelen, mellékletekben szegény gyermeksír így válik elsődleges forrássá, s teszi lehetővé egy régen letűnt nép hiedelmi elemeinek rekonstruálását, beillesztését egy eurázsiai környezetbe.

---

11 Török Gyula: Sopronkőhida IX. századi temetője. Fontes Arch. Hung. Bp. 1973. Az 50., 54. 59. 91. sírok a legjobb párhuzamok.

12 Szabó János Győző: A Mátra-vidéki avarokori temetők állatcsont leleteinek néhány tanulsága. SzMME. 1981. pp. 65—70.

Négyszállási adatok a keresztleletlen gyerek eltemetéséhez

SELMECZI LÁSZLÓ

A Magyarország Néprajza a keresztleletlen gyerek eltemetéséről a következőképpen tudósít: „A keresztleletlen kisgyereket fazékban vagy ládában pap nélkül viszik ki és ássák el a temető árkába, vagy a bába viszi ki este s titkon valamely sírba ássa.¹ ... ismerünk egy Árpád-kori sírt, amelyben egy cserépköcsögben gyermek csontvázat találtak.”²

Pócs Éva/a Néprajzi Lexikon vonatkozó címszavában többek között azt írja, hogy a „keresztleletlen gyerek összefüggésben bizonyos egyházi előírásokkal — még a 20. sz.-ban is sok helyütt különleges elbánásban részesült: gyakran nem temették pappal, temetőbe, hanem a temető mellé, árok szélére, kerti fa alá; nem koporsóban, hanem kis ládában, esetleg rongyba csavarva vagy fazékban. Gyakran kapott más halottaknál nem vagy kevésbé szokásos mellékletet: pl. pénzdarabokat, hogy a túlvilágra vezető útján vámot tudjon fizetni, vagy fizetni tudjon az ott keresztlelő Szent János által végrehajtott keresztlelésért.”³

Az újabb gyűjtéseket tartalmazó összefoglalások a keresztleletlen gyerek fazékban történő eltemetésére vonatkozóan már nem tartalmaznak adatokat. Pl. Kapros Márta az Ipoly-menti községekben végzett gyűjtéseit összefoglaló monográfiájában már csupán azt tudta rögzíteni, hogy „a kis halottat csak egy pelenkának készített vászondarabba csavarták, s papírdobozba tették. Esetleg egy kis faládikát (katula, katulka) tákoltt össze számára az apa.”⁴

A Szolnok Megyei Néprajzi Atlasz adatai szerint Szolnok megye településeink túlnyomó részén, így pl. Jászfényszarun, Jászszentandrászon, Jászdózsán, Pusztamonostoron, Jászfákóhalmán, Jászberényben, Jásziványon, Alattyánon, Jászsószentgyörgyön, Szolnokon, Szajolban, Zagyvarékason, Besenyszögön, Kótelken, Tiszasúlyön, Tiszaburán, Abádon, Szalókon, Tiszaszentimrén, Tiszaigaron, Tiszaderzszen, Tiszaórsön, Tiszaszöllősen, Tiszaórvényen, Kunmadarason, Kunhegyesen, Karcagon, Fegyverneken, Kisújszálláson, Törökszentmiklóson, Mezőtúron, Mesterszálláson, Kunszentmártonban, Szelevényen, Csépán, Tiszasason, Tiszaugon, Tiszakürtön és Cibakházán a keresztleletlenül meghalt gyereket

1 A Magyarország Néprajza IV, 306.

2 A Magyarország Néprajza IV, 307.

3 Pócs E., 1980. 157.

4 Kapros M., 1986. 182.

deszkaládában temették el.⁵ Csupán az egykori Szalókon (Tiszaszalók, ma Abádszalók) és Tiszaderzszen őrződött meg az emlékezetben mint archaikusabb temetkezési szokás a keresztleetlen gyerekek cserépfazékban való eltemetése.⁶

Kétségtelen tény, hogy a keresztleetlen gyerekek cserépfazékban történő eltemetésére vonatkozóan, leszámítva a feltehetően bizonytalan hitelű, Árpád-korinak vélt sírt, amelyben egy cserépköcsőben gyermek-csontvázat találtak, eddig nem rendelkezünk régészeti bizonyossággal.

Az egykori Négyszállás II. számú középkori temetőjében, amelynek szentelt földje a jászok betelepülését megelőző időkből egy a tatárjárás-kor elpusztult magyar település félköríves apszisú, XI. századi templomának alapjait, s több erre az időszakra datálható temetkezést, a megromlott Árpád-kori templom helyett a jászok által emelt négyszögletes szentélyű templom alapjainak maradványait, s a jász település lakosságának a XIII. század második felétől a XVI. század végéig ide temetett sírjait tartalmazta, feltártunk három olyan sírt, amely abban az időben került a földbe, amikor a temető már nem volt használatban, Négyszállást már régen nem lakták, mint település egyszer s mindenkorra megszűnt létezni, sőt mi több, templomának maradványait is lebontották, s az így nyert köveket a jászdózsai templom építése során használták fel.⁷

Ezek a sírok az előkerülés sorrendjében a következők:

290. sír: Hetven cm mélységben csecsemő csontjai. Koporsó nyomai nem voltak megfigyelhetők. A koponyatájékról kettő pénzdarab, Mária Terézia (1740—1780) réz dénárja került elő.⁸

577. sír: Harminc cm mélységben cserépköcső (vékonyfalú, vörösre égett, máztalan, kívül földfestékekkel festett) eke által összezúzott töredékei, köztük csecsemő csontmaradványai és egy kopott, meghatározhatatlan pénzdarab. A kerámia alapján a sír a XVIII. századra datálható.

578. sír: Harminc cm mélységben cserépköcső (vékonyfalú, téglaszínűre égett, máztalan, a peremen belül széles sávban zöld mázcsikkal, egy szalagfüllel) eke által összezúzott töredékei, köztük csecsemő csontmaradványai, Mária Terézia réz dénárja és két db átfúrt állatcsontocska (talizmár, ongon).

A néprajzi leírások alapján nem kétséges, hogy az ismertetett három temetkezés a négyszállási temető területén a XVIII. század második felében földbe ásott keresztleetlen gyerek sírja. Ezt megerősítette Nagy Jusztina (63 éves) jászárokszállási születésű, szegényparaszti származású, 1945 után a fővárosba került adatközlő is, aki arra a kérdésre, hogy tudja-e, kiket szoktak cserépköcsőben eltemetni, azt válaszolta, hogy a koraszülött, keresztleetlen gyerekeket.

5 Itt szeretnék köszönetet mondani Gulyás Évának önzetlen segítségéért és azért, hogy a Szolnok Megyei Néprajzi Atlasz általa összefoglalt, a témára vonatkozó adatait rendelkezésemre bocsátotta. Gulyás É., é. n., 4.

6 Gulyás É., é. n., 5.

7 Palugyay I., 1854. 137.

8 Huszár L., 1979. 265—266.

Az eltemetés módja (cserépköcsőben — adott esetben tejesköcsőg?) mellett a pénzmelléklet is jellemzője a keresztleetlen gyerek eltemetésének.⁹

A Szolnok Megyei Néprajzi Atlasz adatai szerint a megye katolikus vallású részein, (Jászágó, Szolnok környéke, Tiszazug) általánosan ismert volt az a szokás, hogy a keresztleetlenül meghalt gyermek kezébe pénzt tettek.¹⁰

További kutatást kíván az 578. sírból előkerült két darab átfúrt állatcsontocska, amelyet a nyakba akasztva viseltek. Eddigi ismereteink alapján ezek a talizmánként viselt állatcsontok a keleti eredetű népek ősi szellemkultuszának, burját—mongol kifejezéssel élve ongon-kultuszának, amely századunkig élő hit maradt Szibériában, időben legkésőbbi hazai tárgyi műveltségbeli bizonyosságai.¹¹

A keresztleetlen gyerekek Négyszálláson feltárt sírjai bővítették az eltemetésükre vonatkozó ismereteinket is. A néprajzi szakirodalom eddig nem említette, igaz az emlékezetben a gyűjtések idején már nem is élhetett, hogy a keresztleetlen gyerekeket elpusztult egykori települések pusztatemplom körül lévő (vagy a templom már romjaiban sem állt) felhagyott temetőiben helyezték volna örök nyugalomra. A négyszállási leletek pedig erről tanúskodnak. Hogy a XVIII. század folyamán a keresztleetlen gyerekek ilyen módon való eltemetése nem lehetett egyedi jelenség, szolgáljon bizonyosságul a gyöngyöspatai Szent Péter templom, amely köré az Árpád-kortól a XVI. század közepéig temetkeztek. A templomnak a XIX. század első felében még — romosan is — funkciója volt. Az 1746. és 1766. évi canonica visitatio erre vonatkozó adatait erősítette meg az az 1881. évi feljegyzés, amelynek tanúsága szerint „a Póczt vagy Előmál nevű hegyen (itt helyezkedik el a gyöngyöspatai vár és templom — SL) a szőlők közt egy régi templom romjai közelében szokták elföldelni a keresztséggel nélkül elhaltakat.”¹²

9 Vö. Róheim G., é. n. 173—179.

10 Gulyás É., é. n. 3.

11 Vö. Dienes I., 1972. 51—53. Zélénine, D., 1952.

12 Szabó J. Gy., 1985. 9.

IRODALOM

Gulyás Éva

Keresztleletlen gyermek. Szolnok Megyei Néprajzi Atlasz II. 87. Kézirat.

Huszár Lajos

1979 Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute. Bp.

Kapros Márta

1986 A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén. Debrecen.

A Magyarság Néprajza I—IV. Bp. 1933—1937.

1952 Le Culte des idoles en Sibérie. Paris.

Palugyay Imre

1854 Jász-Kún Kerületek s Külső Szolnok vármegye leírása. Pest.

Pócs Éva

1980 Keresztleletlen gyermek. In: Magyar Néprajzi Lexikon K-Né. Budapest.

Róheim Géza

é. n. Magyar Néphit és népszokások. Budapest.

Szabó János Győző

1985 A gyöngyöspatai Szent Péter templom.

Agria XXI. Eger.

Zélénine D.

A változó karácsony

KRIZA ILDIKÓ

A népszokások mai megjelenése szorosan összefügg a társadalom mozgásaival, fejlődésével, a külső hatások intenzitásával. Köztudott, hogy a nagy tömegeket megmozgató nagy múltú népszokások — mint pl. az újévkezdő karneválok, farsangi felvonulások — egyszerre lehetnek modernek és éltethetik tovább a hagyomány egyes elemeit.¹

Ha lehet rangsorolni az ünnepeket — és eltekintünk az állami ünnepektől — úgy a karácsony—újév a legfontosabb a családi-baráti kapcsolatok ébrentartására. Az egyházak évszázados befolyása miatt a karácsonyt a szeretet ünnepének tartják, amit a vallástól elszakadt közösségek is tudatosítanak és ezzel hozzák kapcsolatba a bőséges ajándékozást.²

Karácsony a mai megjelenési formájában zárt családi ünnep, amely élesen elkülönül az újévkezdő Szilvesztertől. E kettő egymás naptári közelségében két egymástól eltérő társadalmi funkciót szolgál, az egyén különböző közösségekhez való kapcsolódását mutatja. Karácsonyt a Gergely-féle naptárreform óta december 24—25—26-án ünneplik.³ A naptárreformmal függ össze a mai napig emlékezetben lévő a „kiskarácsony” szóhasználat, valamint az ahhoz kapcsolódó szokáscelekmény.

Könyvtári irodalma van a tradicionális karácsony megünneplésének. Rádió, tv rendszeresen közvetíti a rég feledésbe ment szokások anyagát, archív filmekben, esetleg folklorizált újjáélesztéssel.⁴ Kevés szakirodalmi adat van azonban a napjaink ünnepléséről.

---

1 Korunk karácsonyi ünneplését bemutató munkák közül vö. Kaisu Jaakkola: Muuttuva joulu. The Changing Christmas. An Ethnological Study. Helsinki 1977. 332—357; Colette Méchin: Saint Nicolas. (Fêtes et traditions populaires d'hier et d'aujourd'hui. Paris. 1978. 74, 11-113, 124; Wolfgang Buhl: Die Nürnberger Christkindlesmarkt. Würzburg 1976; Bjarne Hodne: Glaedeling ful! Glimt fra juleferingens historie. Oslo 1982; Sechrist, E.: Christmas everywhere. A Book of Christmas of many Lands. Philadelphia 1962.

2 Ajándékozás a tradicionális szokásnak is része volt; Dömötör Tekla: Naptári ünnepek, népi színjátszás. Bp. 1964. 154—155; Burgstaller, Ernst. Brauchtumsgebäcke und Weihnachtsspeisen. Linz 1957.

3 A téli napfordulóhoz kapcsolódó ünnepek az időszámítás eltolódása miatt különböző funkciót kaptak. Vö. Dömötör Tekla: Regelő Monday. Acta Ethn. 1959. 1—25.

4 A tradicionális karácsonyról vö. Magyar Népzene Tára II. Jeles napok. Sajtó alá rendezte Kerényi György. Bp. 1953. 383—1080; Dömötör Tekla: A népszokások költészete. Bp. 1974; Manga János: Ünnepek, szokások az Ipoly mentén. Bp. 1968; Makkai Endre—Nagy Odön: Adatok a téli néphagyományaink ismeretéhez. Kolozsvár 1939.

1983-ban országos felmérést végeztünk kérdőív segítségével és interjú módszerrel, megtudni, milyen formában ünneplik a karácsonyt, mit tartanak fontosnak az ünneppel kapcsolatban; 4 fő kérdéskör kapcsán választ kértünk:

- karácsonyfaállítás gyakorlatára; díszítési szokásokra;
- az ajándékozás mértékére, szubjektív-objektív háttérre;
- az ünnep lefolyására;
- az étkezési szokásokra, társas kapcsolatokra. (2. melléklet)

A felmérés során 403 kérdőíves választ kaptunk, amit kiegészített az interjú gyűjtés.⁵ Ennek megfelelően 115 lakóhelyről van információnk. Faluban és városban egyaránt gyűjtöttünk az alábbi megoszlás szerint: városból 158, faluból 245 adat áll rendelkezésünkre. Célunk az volt, hogy a társadalom széles rétegéből nyerjünk válaszokat. Így megkerestük az iskoláskorúakat, és 15—18 éves informátorok száma 192, míg felnőtt családdal rendelkezőké 211. A felnőtt lakosság nagyobb százaléka munkás, paraszt, hivatalnok, kis része (27 fő) értelmiségi, főleg tanár. Vallási megoszlás mértéke nem egyértelmű, nem adatközlők többsége nem követi a vallást, illetve nem tartja fontosnak. Interjú gyűjtésnél vetődött fény a vallási háttérre, kis kivételtől eltekintve mind 50 évnél idősebbek körében.⁶

ANYAG BEMUTATÁSA

1. Karácsonyfaállítás, lakásdíszítés

A karácsonyfa állítása ma országszerte általános.⁷ Nincs egyetlen kérdőív sem, amely tagadó választ adott. Ahol mégis nem került sor a karácsonyfa állítására vagy más karácsonyfát szimbolizáló dísz elhelyezésére, ott egyéni pszichés ok indokolta azt. A karácsonyfa állítása mindenütt dec. 24-én történik. Tudjuk, más országokban, pl. USA-ban a magyarok is jóval az ünnep előtt feldíszítik a lakást, melynek fő kelléke a karácsonyfa. Az ünnepi otthon mutogatása az ún. nyílt napokon („open-house”) ismerősök számára kötetlen, informális.

Magyarországon a karácsony zárt családi ünnep. „Karácsonyfa nézőbe-járás” kölcsönös invitálási alapon csak a közeli, de nem együtt élő családtagokra vonatkozik. Legzártabb nap december 24. Fő feladat a karácsonyfa-, és a vacsorakészítés.

5 A gyűjtés egész országra kiterjedt, bár nem egyenletes elosztásban. 403 adat ugyanennyi család 1983-as karácsonyi ünnepét tükrözi.

6 Kérdőíves módszert alkalmazott Kaisu Jaakkola idézett könyvében a finn karácsony bemutatására.

7 Karácsonyfa állítás múltjára mitikus eredetéről. vö. Dömötör Tekla: A népszokások költészete. Bp. 1974. 132—139; Geiger, Paul: Weihnachtsfest und Weihnachtsbaum. Schweizerisches Archiv für Volkskunde 1939—40. 1—35; Tátrai Zsuzsanna: Osztrák—magyar interetnikus kapcsolatok. Békéscsaba 1986; Carl A. Skriver: Der Weihnachtsbaum, München 1966; Magyar Néprajzi Lexikon 3. Bp. 1980. 61—63; Ingeburg Weber-Kellermann: Das Weihnachtsfest. Eine Kultur- und Sozialgeschichte der Weihnachtszeit. Frankfurt, 1978; Wolfram, Richard: Weihnachtsgast und heiliges Mahl. Zeitschrift für Volkskunde. 1962. 1—32.

Szemben a két háború közti polgári gyakorlattal, 1983-ban város- és falun fiatalok és idősebbek adatai szerint a karácsonyfa-készítés közös ügy, nem titkolják senki előtt. Munkát zömmel gyerekek bevonásával, egy felnőtt (apa, nagypapa) irányításával végzik. Nem jellemző a házi készítésű díszek használata. Ezzel szemben fontos a szaloncukor, tetszetős üvegdíszek, főleg gömbök használata. Hagyományörző református családoknál felfűzött pattogatott kukorica lánc igénye mutatkozott.

A közös ünneplés kezdeté csengő hangja jelzi az esetek 43 százalékában, másutt nincs jelentősége a kérdésnek. Túlnyomó többségben vilányegők díszítik a fát, amelyek fénye hangulatossá teszik a lakást, ünnepivé az otthonot. Éppen ezért nincs pontos időhöz kötve az ünnep kezdete. A gyertya az idősebbek otthonában található. Itt a gyertyagyújtás adja az ünnep kezdetét. Ahol több generáció él együtt, vagy gyűl össze karácsonyra a szokáscelemek rendje kötöttebb. 17 éves bakonyszentlászlói diák leírta, hogy a nagymama minden évben elmeséli a karácsonyi történetet a biblia szerint, amit a gyerekek (ő nem) hallgatnak.⁸

A díszítésnél külön kérdés volt, hogy a karácsonyfán kívül van-e egyéb karácsonyi dísz a lakásban, udvaron. Az adventi koszorú meglete egyetlen válaszban sem szerepelt, sem a gyertyalángra forgó piramid. A fenyőág, vázába helyezett zöldág, asztalra tett gyertya mindössze 73 esetben fordult elő. Lakáson, házön kívüli díszítés egyszer sem. Az amerikai magyar karácsonyi díszítéssel összehasonlítva úgy látjuk, a hazai sokkal szerényebb, egyszerűbb. A zöldágból készített füzér vagy egyéb szobadísz Magyarországon nem jellemző. Egyéni gyűjtési tapasztalatból tudom, hogy adventi koszorú városi értelmiségiek lakásában 1983-ban megjelent. A kert, udvar díszítésére úgyszintén nincs egyetlen adat sem. Rákérdezésnél a közös karácsonyfa meglétét említették. Így karácsonyfa-állításra került sor a templomon kívül atanácsházán, iskolában, az óvodában. A kisvárosokban az üzletben, áruházban is van karácsonyfa. Karácsonyi dísz a fodrászüzletben, eszpresszóban, étteremben is általános. Tapolcán a „város karácsonyfája” a posta előtt áll. Magas élő fenyőfára helyezett színes égők sötétedéstől hajnalig égnek december 15-től január 6-ig.

Nincs egyetlen adat sem a kérdőívekből a lakóházak erkélyén vagy kertes házak kertjében felállított karácsonyfára vagy élő fenyő díszítésére, holott Budapesten Rózsadombon, Hűvösvölgy, Szabadság-hegy környékén magam is láttam az adott időben.

2. Az ajándékozás

Mértéke, jellege alapvetően megváltozott az ötven évvel ezelőtti gyakorlathoz viszonyítva. A bőséges, anyagi teherbíró-képességen felüli, megerőltető ajándékozás a szembeötlő. A kérdőíves gyűjtés e tekintetben szolidabb képet ad, mint az interjúk tájékozódás eredménye. Minden családtag megajándékoz minden családtagot. Az ajándékozásra a legkisebbe-

⁸ Karácsonyi vallásosságról legteljesebb képet ad Bálint Sándor: Karácsony, hűsvét, pünkösd. Bp. 1973. 15–125.

ket is ránevelték. Idősebbeknél — a nyugdíj szűkössége látszólag mértéket szabott a költekezésnek. Az egész évi ajándékozásnak ez a legkiemelkedőbb alkalmá.

Akik nem élnek együtt, s csak ritkán találkoznak, fontosnak tartják, hogy karácsonykor kifejezésre juttassák az összetartozást, az egymással törődést. Középkorú két keresővel rendelkező családoknál jellemző, hogy idősebb szülők, nagyszülők gyermektelen nagynénik, nagybácsik, keresztszülők, testvérek, testvérek családja, keresztyerek is kapjon ajándékot a saját gyermekeiken kívül. Szélsőséges példaként említhető egy budapesti adat, ahol 4 embernek készült ajándékcsomag, míg a másik végre a szülő—gyerek kapcsolat elszakadása utáni magáramaradottság.

A kérdőív megkérdezte az ajándékozás forintban kifejezhető mértékét is. A legnagyobb összeg fejenként 2000 Ft volt. Tudjuk azonban az interjúkból, hogy külföldi utazás költsége is szerepelt ajándékként, arany karóra, értékes használati tárgy (téli kabát, elektromos háztartási gépek, videó, stb.). Az egyedi esetek szélsőségesek ugyan, de a törekvés, hogy minél költségesebb, drágább, nehezen megszerezhető tárgy legyen az ajándék csak családon belül jellemző. A távolabbi rokon esetében ez nem mondható el. A válaszok között főleg a használati tárgy, ruhanemű szerepelt, meg ritka luxusholmi. Ez utóbbi lehet pl. külföldi piperecikk, ékszer, óra is. Meglehetősen kevés, mindössze 40 adat van a könyvajándékozásra. Ez annál inkább feltűnő, mivel a kérdőíveket kitöltők jelentős része 15—18 éves diák volt.

Az ajándékozásra jellemző, hogy maguk viszik el az ajándékot, lehetőleg karácsony előtt, de legkésőbb dec. 25-én. Egyetlen válaszban sem szerepelt a postai küldés, holott ez időszakban tízszeresére nő a posta csomagforgalma.

A válaszok tehát bizonyos esetlegességet mutatnak, és az igényt, elvárást, ideálesetet fejezik ki. Itt kell megjegyeznünk az üdvözlőlapon divatját is.⁹ A teljesen kirívó elmagányosodott öregektől eltekintve, mindenütt szerepel a képeslapküldés. Mértéke viszonylag alacsony, zömmel 5-8 db képeslapváltásról esik szó. Csak közeli rokon, aki nem érkezik meg az ünnepre, illetve nagyon közeli barátnak küldenek lapot. A legmagasabb szám 20 db volt egy falusi tanító esetében. E tekintetben a fontosabb jelenség, hogy a városi lakosoknál erősödik a képeslapgyűjtés igénye. Amerikai magyar családoknál a képeslapküldés még azokat is megillette, akikkel együtt dolgoztak. Képeslapot adtak az ajándékokra téve is, előre megfogalmazott terjedelmes jókívánsággal, vallásos szöveggel. Ez Magyarországon nem található meg.¹⁰

9 A képeslap küldése az 1849-től datálható. Divatja először 1930—1945 között mutatható ki Magyarországon. Változatossága összefügg a kereskedelem mozgékonyásával. Mintái sokszor sematikusak. A posta szerepének növekedése elősegítette a képeslapküldés népszerűségét. Vö. Buday György: *The history of the Christmas card*. London 1953.

10 Az amerikai magyarok ünnepi szokásáról. Kriza Ildikó: *Ünnepek és hétköznapiak az amerikai magyarságnál*. in: *Népi Kultúra — Népi Társadalom* XIV. Bp. 1987. 337—351.

3. Tradicionális elemek továbbélése az 1983-as karácsonyon

Az anyag összegyűjtése egyértelműen tanúsítja, hogy a hagyományos karácsonyköszöntők, kántálók, betlehemesek szerepe elenyésző. Amiről a szakkönyvek szólnak, már a múlté.¹¹ Idősebbek emlékezetében él a vallási történetet megjelenítő előadó betlehemes játék, ajándékgyűjtés, köszöntés.

Van azonban kivétel is ez általánosítás alól. A 403 adatfelvételtől 26, vagyis kb. 6 százalék speciális esetet mutat. Elsősorban a bakonyi falvakban 1983-ban is jártak betlehemezők. Főleg általános iskolások, fiúk, ritkábban lányok 5-8 fős csoportban járnak házról házra karácsonyt köszönteni. Betlehemes házikót magukkal viszik, beköszöntenek a házhoz és 2-5 karácsonyi éneket énekelnek, ajándékot gyűjtenek. Az ajándék kivétel nélkül pénz. A vendéglátók esetleg megkínálják a gyerekeket süteménnyel, üdítővel. A betlehemezést 1949-től az iskolák államosításától kezdve, a hittan oktatás iskolai gyakorlatával együtt betiltották. Néhol a tilalom ellenére is élt tovább a tradíció. 1983-ban megtalálható betlehemezés nem kontinuus hagyományozódás eredménye. A helyi katolikus plébánosok indítványára a vallásos életű falvakban újították fel a köszöntést. Néhol pl. Noszlopon, Kékkúton a pásztorjáték egyes részeit, régi verseit, öregektől tanulták meg a gyerekek, és adták elő a templomi énekek mellett. A gyűjtött pénzt a papnak adták, aki a nemzetközi gyermekév alkalmából az éhező gyerekeknek utalta át a pénzt az állam által megadott bankszámlán, más évben a mozgássérültek javára gyűjtötték a pénzt a karácsony-köszöntők. Tudunk arról is, hogy a gyerekek maguk között felosztották a kapott pénzt.

A karácsonyköszöntők dec. 24-én 4—7 óra között jártak, tehát a gyertyagyűjtás, karácsonyfagyűjtás idején. Elsősorban rokonokat, közeli ismerőseket, jó szomszédokat keresték fel.

Karácsonyköszöntők között 5 helységben említették meg a cigányokat, akik a karácsonyi énekeket elhanyagolva, gyűjtöttek adományt, elsősorban pénzt.

A néprajzi szakirodalom bőséges adattárral rendelkezik a karácsonyi énekekre vonatkozóan. Az adatfelvételen erre vonatkozó kérdést, hogy mit énekelnek otthon a karácsonyfa mellett az ünnep kezdetekor 55 százalékban nem kapunk választ. Ez azt jelenti, hogy a karácsonyfa elkészítése után az ajándékok megtekintése következik, majd a vacsora. Az igenlő válaszok esetében jelentősebb azok száma, akik csak a templomi énekekre hivatkoznak. A konkrét adatbemutatásnál minden esetben első helyen szerepel a „Mennyből az angyal” kezdetű ének, a lemezek, rádióműsorok révén mindmáig általánosan ismert szövegű és dallamú karácsonyi ének. Hasonló népszerűségűek a „Kiskarácsony, nagykará-

11 Karácsonyról szóló gyűjtések egyrésze a tradicionális elemek továbbélését tanúsítja, elsősorban emléktárgyakból.; Vasas Samu—Salamon Anikó: Kalotaszegi ünnepek. Bp. 1986. 67—106.; Borus Rózsa: Topolya népszokásai. Újvidék 1981. 103—107.

csony”, „Csendes éj”, „Pásztorok keljünk fel...” „De szép zöld fenyő” stb. iskolákban, óvodákban tanult énekek is.¹²

4. Ünnepi étkezés

Sajátos módon az étkezési rend bizonyos hagyományokat megőrzött, míg mászt elhagyott. A karácsonyesti dió, méz, alma stb. evés eltűnt. Annak rituális értelmezése csak néprajzi interjúban tárható fel.¹³ A bőséges vacsora a bőjtös étkezés nyomait viseli, hogy valamilyen formájú hal (konzerv, halles, sült hal) kocsonya egy-két adatközléstől eltekintve megtalálható.

Dec. 24-én a legszűkebb, együvé tartozó családtagok vannak együtt. Ez 25-én délelődre kiteljesedik a szélesebb család tagjaival. Baráti kör vendégül látása nem szerepel, két speciális esettől eltekintve. A jellegzetes karácsonyi ételek: disznósült, disznótoros, pulyka, töltöttkáposzta tyúkhúsleves, beigli.

A vendéget beigli, aprósütemény, ital, kávé illeti. A családlátogatáson kívül csak a névnapozás általános. A barátokat nem szokták karácsonyra meghívni. Fontos az otthontartózkodás, egy ünnepi magatartásforma betartása, az ünnep jellegének tiszteletben tartása.

A szabadidős programot megtölti a tv, ezenkívül a gyerekek játéka, asszonyok beszélgetése, férfiak kártyázása. Egyetlen esetben sem szerepelt utazás, kulturális program, kirándulás.

A családi és közösségi ünnepek elválása

A történelmi források, néprajzi leírások szerint a téli ünnepkör legfontosabb alkalmá a karácsony, egyszerre szolgálta a családi és közösségi ünneplést. Napjainkban azonban, amikor a család szerepe megváltozott, az összetartozás mindennapi kifejeződésére kevesebb lehetőség, alkalom, igény van, a karácsony ad keretet a találkozásnak, az együvé tartozás objektív kifejezésének, és az érzelmi szálak erősítésének.

A tradicionális karácsony egyes elemeinek, különösen a betlehemes játék előadásának, a közösségi ünneplésnek háttérbe szorulása összefügg az igények megváltozásával. A család — akiknek tagjai ünnepi alkalomra jönnek össze, nem természetesen együttlakás, munkavégzés kötöttségében él már — nem igényli a külső vendégek megjelenését.

A társadalmi elvárások, baráti, munkatársi kapcsolatok napjainkban megnyilvánuló kötelezettségei viszont kialakították az egyre nagyobb méretű újév-ünneplést. A tömegizléshez való igazodás, utánzás pszichés háttere, a gazdasági adottságok erősítik az ünnepek alakulását, igazolva, hogy az egyén egyszerre tagja a kiterjedt családnak, amelyhez való tartozás kifejezése éppoly fontos, mint a másik kötöttség, a baráti társadalmi kapcsolatokban való helytállás, mely elszakadt a karácsonytól, és a szilveszteri mulatozásban kapott helyet.

12 Közelmúltban több lemez és népszerűsítést szolgáló dalközlés jelent meg: Ó szép fényes hajnalcsillag (közreadja: Bereczky János) Bp. 1983.; Csendes éj. Stille Nacht. Music for Christmas SCPX 16.598 Bp. 1976.

13 Pócs Éva: A karácsonyi vacsora és a karácsonyi asztal hiedelmeköre. Néprajzi Közlemények X. 1965. 3—323.

A felnőttkor szokásai

SZABÓ LÁSZLÓ

1. A magyar néprajz hagyományosan a szokásokat három nagy csoportra osztva vizsgálja: *ünnepi vagy jelesnapi; életkorhoz kötött; s végül a gazdasági élet szokásai*.¹ A témánk tárgyalásakor látszólag igen egyszerű a dolgunk, hiszen a címben jelzett „felnőttkor szokásai” egyértelműen az életkorhoz kötött szokásokhoz tartozik. A dolog azonban nem ilyen egyszerű. Szokásos módon ugyanis ezeket az *emberi élet fordulóinak* szokásaként szokták tárgyalni, idevéve a *születés, a házasság és a temetés* körül kikristályosodókat. Ezek mint átmeneti rítusok is a *gyermekkorhoz, ifjúkorhoz, illetve az öregkorhoz* tartoznak függetlenül attól, hogy *szervezői, végrehajtói* valamennyinek inkább a felnőttek.²

A felnőttkor maga — amely a házasságra lépéssel, a házasságkötéssel kezdődik — lényegében semmiféle hasonló látványos szokásrendszerrel nem tud felmutatni, noha a leghosszabb emberi életszakasz. A felnőttkor vége, az öregkor kezdete nem megszabott, nem lezárt a közelmúlt, s napjaink magyar népszokásaiban. Addig tart, ameddig valaki *munkaképes, valamennyi felnőtt munkát szellemileg és fizikailag kitűnően* el tud végezni.³ Amint erre már nem képes, csökkent munkaértékűnek, így öregnek számít.

-
- 1 Szendrey Zsigmond: A magyar népszokások osztályozása. Ethn. XLIV (1933). 21—30. — Ezt a szemléletet érvényesíti a MN-ban is: Szendrey Zsigmond—Szendrey Ákos: Szokások. MN¹ IV. 154—322. — Szendrey Zsigmond: Jeles napok. MN¹ IV. 323—341. Azóta a legutóbbi időig ezt a felosztást érvényesítik helyi monográfiáink. Csak példaként a legfrissebbekből: Lele József—Waldmann József: Hagyományvilág. In: Tápé története és néprajza. Szerk.: Juhász Antal. Tápé, 1971. 573—628. Felosztásuk: Jeles napok, ünnepek; A családi élet hagyományai; Munkaalkalmakhoz fűződő szokások. — Kecel története és néprajza. Szerk.: Bárh János. Kecel, 1984. Benne Szacsvai Éva: Az esztendő ünnepei. 873—896. — Nagy Varga Vera: Az emberi élet fordulói. 897—940. — Solymosné Göldner Márta: A gazdasági élethez kötődő szokások. 941—950. — A magyar néprajz legújabb nagy összefoglalása hasonlóan tárgyalja ezt a kérdéskört: Balassa Iván—Ortutay Gyula: Magyar néprajz. Budapest, 1979. 567—654. — „Népszokások — dramatikus hagyományok” címmel Az emberi élet szokásai, ünnepei (Keresztelő, Gyermekjátékok; Lakodalom; Temetés) — A naptári év szokásai — Időponthoz nem kötött szokások — A munka szokásai. E rendszerben már számos új vonás van, de a kereteket mégis megtartja célszerűen.
- 2 Ujváry Zoltán: Az egyén szerepe a népszokásokban. Ethn. LXXVI (1965) 501—517.
- 3 Fél Edit: A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson. Budapest, 1944. 18—19. — Szabó László: A paraszti munkaszervezet és társasmunkák a Zempléni hegyvidéken. NÉ. XLVII (1965). 133—158. 152.

A felnőtt- és öregkor között azonban nincsen átmeneti rítus a magyar népszokásokban. Az öreggé vált családfőt, családanyát nem váltják le, csupán erejének, képességeinek csökkenésével mindinkább kiszorítják a napi tevékenységből, szerepét, munkáját a hagyományos paraszti családon belül más veszi át.⁴ Hosszú, élesen el nem különíthető folyamat ez, amelyet rítusok, szokások nem öveznek, nem tesznek emlékeztetéssé. Mégis talán a Tiszazugban az ország más részeihez hasonlóan esetenként megfigyelhető valamilyen határozottabb jele a szokások területén az öregkorba lépésnek.⁵ A gazda összehívja családját, s a tulajdonát jelentő földet fiai között felosztja, átadja vagy a legidősebb gyermeknek vagy egyenlően mindnek a földet, de csak használatra. „Ritka esetben vetkőzött le az öregember”, azaz, adta át tulajdonjogilag is a földet fiainak. Akár teljes kivetkőzés esetén, akár pedig használatra átadáskor megállapodást kötött fiaival (gyakran közjegyző előtt), hogy mit tartoznak adni szüleiknek. Ha továbbra is együtt éltek, csak más irányította a gazdaságot, akkor halálig való eltartást, tisztes temetést kötöttek ki, ha felosztásra került a birtok, akkor úgynevezett *kommenciót* kapott a szülő, s mellette kikötötték a gondozást, *tisztes eltakarítást*. A tiszazugi gyakorlat megegyezett az országgal: általában a legfiatalabb gyermek vagy utóbb egyetlen leány vette magához a ház öröklése fejében az öregeket. Ahol sem nem akart a gazda *levetkőzni*, sem nem akarta a parancsolást, irányítást kezéből haláláig kiengedni, ott az öregkor egyik jele a *végrendelet megíratása* volt, rendszerint a szomszédok tanúskodásával.

A felnőttkor és öregkor ilyen elválasztása azonban nem általános jelenség, hiszen csak a birtokkal, tulajdonnal rendelkezőkre vonatkozik. A nincsteleneknél nem voltak hasonló jelei az átmenetnek. A falu társadalma azonban mégis számon tartotta, hogy egy addig aktív ember kiöregedett a munkából, a házhoz, a ház körüli napi tevékenységhez láncolódtott egyértelműen. Abban az esetben ugyanis, ha a család együtt maradt, a fiatalok nem költöztek el a háztól, hanem az öregekkel együtt laktak, a falu népe egy idő után megkülönböztetéssel élt. Addig a házban lakókat az öreg után, a családfő után tartotta számon: *Bencsik János, Csete Lajos háza, Bencsik Jánosék, Csete Lajosék*. Az öreg házhoz kötődésével, munkából való kiszakadásával vagy használni kezdte az öreg jelzőt: az öreg *Bencsikék háza* vagy pedig fiáról nevezte el, s az öregek nevét többé csak az érdeklődő idegen idézte fel bennük: *Csete Imréék*, az eddigi *Csete Lajosék helyett*. De örökölhette a vő is a nevet ily módon: az öreg *Bana veje*, s nem *Bana Sándorék*.

Mint említettük, ez azonban hosszú folyamat végén bekövetkezett váltás, s ezt a számon tartás szokásának megváltoztatásán kívül egyéb jelek nem határolják el a korábbi korszaktól. A változás lényege pedig a következő: az öreggé vált ember kiesik a munkából, a közéletből, megszakadnak közvetlen társadalmi kapcsolatai, szerepét, helyét, munkáját

4 U. a. Morvay Judit: Asszonyok a nagycsaládban. Budapest, 1956. 30–31; 82–84. — Benkő Éva: Nagycsalád a Medvesalján. In: Gömör Néprajza IV. Debrecen, 1986. 37–39.

5 Szabó László: Csépa község társadalma. In: Csépa. Egy alföldi palóc kirajzása története és néprajza. Szerk.: Barna Gábor. Eger—Szolnok, 1982. II. 261–262.

más veszi át. A fő és egyetemes motívum a munkából való kiesés. Ez változtatja meg a társadalom vele kapcsolatos eddigi álláspontját. Ez pedig önmagában mutatja, hogy a felnőttkor leglényege, kritériuma a teljes munka végzése. S itt kell visszatérnünk az elején felvetett kérdésre: vannak-e, s egyáltalán melyek a felnőttkor szokásai? Hiszen a felnőttkor egészét jóformán a munka teszi ki, szinte valamennyi cselekmény, szokás, szórakozás, rítus munkával kapcsolódik össze, ahhoz kötődik. A felnőttkornak olyan önálló szórakozási és játék alkalmai, mint a gyermekkornak és az ifjúkornak nincs. Ebben az értelemben tehát tisztán felnőttkorhoz köthető szokás nincsen is, átfedés vagy egyezés van az ünnepi vagy gazdasági élet szokásai és a felnőttkor szokásai között. Vagy valamennyi egyéb szempontú szokást felnőttnek minősítünk vagy pedig kijelentjük, hogy ennek az életkornak speciális szokásai nincsenek. A szakirodalomban két véglet áll példaként előttünk: SZENDREY ZSIGMOND és SZENDREY ÁKOS a Magyarság Néprajza „Szokások” fejezetében a házasság és temetés között, gyakorlatilag mint felnőttkorhoz kapcsolódó szokásokat tárgyalja a családi tűzhely, betegség, gyógyítás, közélet, gazdasági élet, törvényes élet, vallásos élet szokásait; JUNG KÁROLY viszont a gombosi népszokásokról szóló könyvében csupán az „emberi élet fordulói” emeli ki: születés és csecsemőkor; házasság és lakodalom; halál és temetés; a felnőttkor egyszerűen kimarad.⁶

Mi az alábbi megoldást választjuk: JUNG KÁROLYTÓL eltérően a felnőttkorhoz bizonyos szokásokat kapcsolunk, sőt az emberi élet említett fordulói — minthogy végül is felnőttek végzik e cselekményeket — tekintettel leszünk. Ám nem szélesíthetjük ki annyira a kört, mint a két SZENDREY tette, mert ez parttalanná teheti vizsgálati területünket. Keressük azokat a szokásszerű megnyilvánulásokat, amelyek ehhez az életkorhoz köthetők, s ehhez segítségül hívjuk az emberi megatartást, egyes csoportok szokásszerűvé vált magatartási formáját, amely megnyilatkozik az egyes cselekményekben, s elválasztja egymástól a szokásszerű cselekedeteket és az ezzel szorosan érintkező egyéb cselekményeket (rítus, gyógyítás, babona stb.). E cikk keretei között inkább a felnőttkor szokásainak rendszerére szorítkozom, semmint az egyes szokások részletesebb bemutatására. Anyagomat a tiszazugi gyűjtéseimből idézem.

2. Elsőként vizsgáljuk meg, hogy a felnőttkor szokásai milyen jellegű alaptevékenységekhez kapcsolódnak, s ennek megfelelően milyen rendszert alkotnak?

A felnőttkor szokásainak zöme a munkához kötött, s e fő tevékenység kísérőjeként jelenik meg. Természetesen a munka lehet az egész szokást alapvetően meghatározó tevékenység a szokáson belül, s éppen ezért csak kevés teret hagy szokás jellegű elemeknek (pl.: cséplés); s lehet szinte ürügy bizonyos összejövetelekre, háttérbe is szorulhat, s ekkor a szokás rendje szabadabban bontakozhat ki (pl.: disznóvágás). Ilyen szempontból azonban magát a munkaszervezetet szoktuk osztályozni, s nem annyira a szokásokat. Jelen esetben más megoldást választunk.⁷ Ha a

6 Jung Károly: Az emberi élet fordulói. Gombosi népszokások. Szabadka, 1978.

— Salamon Anikó—Vasas Samu: Kalotaszegi ünnepek. Budapest, 1986.

7 Szabó László: A népi társasmunkák kutatása. Ethn. LXXVIII (1967) 219—237.

Tiszazug falvainak társadalmi rétegzettségéből indulunk ki, s rétegenként vizsgáljuk meg, hogy a munkához milyen szokások kapcsolódhatnak kísérő jelenségeként, pontosabban megvonhatjuk a határokat.

A Tiszazug falvai alföldi viszonylatban közepesen differenciált társadalmú közösségeknek minősíthetők. A mezővárosi, illetve uradalmi állapot között foglal helyet az egész társadalom, s *gazda* — *kisgazda* — *munkás* — *cseléd* rétegekre oszlik. Ezek a rétegek azonban nem állnak életszínvonalukat tekintve nagyon távol egymástól, sőt éppenséggel az egyikből a másikba való átmenet meglehetősen gyakori. A mindenkori vagyoni helyzet azonban megszabja az egyén és család helyét a társadalomban, körülírja tevékenységi körét.⁸

A *gazda*-réteg minden közösségben személyesen is munkát végzett. Eppen ezért, a különböző társasmunkákon maga és családja, még ha cselédet is tartott, személyesen volt illő, hogy megjelenjék. Nem tehetette meg, hogy fiát vagy cselédjét küldi el építkezéshez, hordáshoz. Ilyenformán maga is részese volt a munka szokásainak; étkezésnek, áldomásivásnak, mulatásnak, éneklésnek, ha erre sor került. Elvárta azonban, hogy kellő tisztelettel vegyék körül, s ha magánál szegényebb helyre ment, ott vezető, irányító, tanácsadó szerepet is vállalt, sőt elvárta, hogy erre felkérjék. Amennyiben nem a fő helyre ültették — nála szegényebb helyen —, nem ő szedett először az ételből, nem őrá koccintottak a gazda után (esetleg előtt elsőként), akkor nem számíthattak máskori megjelenésére. Ha munkába hívták, általában fogattal, sőt, ha volt cselédje, cseléddel együtt ment, „megadta a módját”, s nem fogadott el igás jószágta táplálására takarmányt, hanem maga vitt szénát, abrakot, mert ez illet hozzá. Hívásra mindig készségesen indult, noha kicsit gondolkodott rajta: „Lássuk csak? Hát szerencséd van, éppen ráérek.”

Mivel a tiszazugi gazdák nem voltak vagyonosok, maguk is rászorultak a kölcsönmunkára, társasmunkára, akár saját, akár pedig náluk alacsonyabb társadalmi helyzetű emberekkel kooperálva. Innen a készségesség, a mindenhová elmenés. A társadalmi státust azonban mindenkor kifejezésre kellett juttatniok.

A *kisgazdák* munkaszervezetének legalapvetőbb formája a családi munkák mellett a társadalmi munkák voltak. Rá voltak utalva mások segítségére, akár kézi munkáknál, akár fogatos munkáknál. A közös, esetleg *cimborában* való szántás, hordás, közös kapálás, kaszálás, szőlőnyitás, -metszés, szüretelés, azért is fontos volt, mert az állandó, egész évi személyes munkavégzés csak a társasmunkák során lazulhatott fel, elégítette ki ez a réteg közösségi és szórakozási igényét. Rendszerint azonos vagyonú *kisgazdák*, szőlő-, föld- vagy házzomszédok voltak azok, akik egymással állandó munkakapcsolatot létesítettek, elsősorban a lokalitás, másodsorban a rokoni összetartozás elve alapján. Közöttük a munkák kölcsönös számontartása nem is volt szokás: alkalom-alkalomért elv uralkodott, illetve számon tartás egyáltalán nem volt. Az állandósult munkaszervezeti egység, egymást rendszeresen segítők előbb-utóbb *komasági viszonyt létesítettek*, sőt ezt szinte elvárták egymástól. Közöttük a legteljesebb egyetértés uralkodott. Mindig a munkát végeztető *kisgazda* vagy ha speciális tudású emberre volt szükség, akkor a specialista irányította a munkát, de még az utóbbi sem homályosíthatta el a házigazda szerepét. A maguk anyagi szintjén kötelezően kitettek magukért, étel-

lel, itallal. Általában tyúkot vágtak, bélest vagy fánkot sütöttek, szemben a gazdák ilyenkor megnyilvánuló nagyobb pazarlásával: birkapörkölt, rétes. A munkába hívást nemhogy nem utasították el, hanem éppenséggel várták. Sőt, megszabott rendje volt a komolyabb gazdasági értékű munkáknak, hiszen ez jelentette létfenntartásukat is.

A *munkás*, akinek gyakorlatilag nem volt földje, de saját házában lakott, napszámos, summás munkából élt, már csak bizonyos munkáknál hívott segítséget, akkor is rendszerint a saját társadalmi rétegéből, s csak szükség esetén (fogatos munkáknál) vett igénybe nálánál nagyobb vagyonú embertől segítséget. A munkásöntudat azonban sokszor nem engedte, hogy a fogatot segítségbe vagy kölcsönbe hívja: megfizette pénzen, ha csak lehetett. Neki — szemben a kiscgazdával — ilyenkor meg kellett mutatni, hogy *nem kódu*s, nem szorul másra. Maga formájúakkal szemben azonban magatartása őszinte volt, erőn felül nem reprezentált, csak akkor, ha mások is voltak jelen. E réteg körében házépítésnél, szállításnál, állatvásárlásnál volt jelentősége a segítségnek, különben szűk körre húzódtott vissza a társasmunka-alkalom. Megfigyelhető, hogy szokások munkáját éppen ezért alig-alig övezik. Ha aratónak állt el, akkor az uradalomban megkövetelte a neki járó béren kívül a gazda fizette áldomást, részt vett az aratóbálon, de feltétlenül nem „kóduskodott”, hogy meglegyen, a nem kellő ételt, italt pedig visszautasította. A gazdákkal, sőt uradalmi intézőkkel szemben határozott tartása volt, egyenrangú félként beszélt velük, „kitartotta magát, s nem a kalapját gyűrögette az úrféle előtt”.

A *cseléd* rétegen a Tiszazugban az uradalmak cselédeit kell értenünk. A gazdák cselédjei legényemberek voltak, így a felnőttkor szokásai nem is vonatkoztathatók rájuk. Az uradalmi cselédség általában elkülönült a falu népétől, nem is idevalók voltak zömükben. A munka számukra teher volt, mentes a szórakozásoktól, a szokásoktól. A munka rendjét a mindenkor intező szabta meg, s az célszerűsége törekedett. Kijárt azonban évente egy *cselédből*, egy *aratóból*, aratás után áldomás, illetve a szüretkor a birkapaprikás és korlátlan italfogyasztás. Bizonyos téli munkák, főként pedig a nők tevékenysége mégis lehetővé tette, hogy közben szórakozzanak, tréfálkozzanak: zsákfoltozás, kultivátorozás, kötélcsinálás, illetve a béresek istállóbeli összejövetelei, munka utáni beszélgetései, kártyázásai. Megfigyelhető, hogy a jövevény, főként felvidéki cselédek magatartása eltért azokétól, akik valamelyik tiszazugi faluból álltak el cselédnek: amíg azok alázatos magatartást tanúsítottak, emezek még az intézőre, úrfira is kezet emeltek, ha a „becsületüket gyalázta meg” valamelyik, s vállalták a csendőri megtorlást, szolgálatuk elvesztését is.

3. A munkán kívül voltak a felnőttkornak szokásai, amelyek — ugyancsak megfelelő társadalmi megoszlásban — más alaptevékenységhez kapcsolódtak. Mint jelentőset, ki kell emelnünk a *társadalmi tevékenységhez* kötődő szokásokat. Értjük ezen azt, hogy bizonyos *gazda* és *kiscgazda*, s részben a *munkás* rétegeknek is illett a faluközösségen belül bizonyos szerepet vállalni. Igazi gazdának az adott tekintélyt, ha ő maga vagy családjának valamelyik közeli őse „bíróviselt” személy volt. Éppen ezért ambiciózusabb családok megtettek ezért mindent, anyagiakat, korteskedést sem sajnálva egy-egy bíróválasztáson. Ugyancsak illett a presbitérium tagjának vagy az egyháztanácsának tagjaként szerepelnie egy jó

gazdának, még akkor is, ha különösebben nem volt vallásos. Ugyanennek a gazdaöntudatnak a megnyilvánulása volt, hogy Csépán, Cibakházán, Szelevényen a katolikusok *keresztet állítottak* (Kanyó-kereszt, Czucz-kereszt), s ezt a család gondozta, körmenetek alkalmával maga díszítette. Mind a katolikus, mind a református községekben az egyház segítése, alapítványok tévése fontos gesztus volt: harangvétel, harangláb felállítása (Csépa, Öcsöd), s ilyenkor az alapítványtevő az ünnepség középpontjában állott, az ő igényei, kívánsága érvényesült, s hosszú időn át emlékezetessé tette mind a családtagot, mind az egész családot. E társadalmi szerephez tartozott a községi tanácsba való bekerülés, s a XX. században alapított testületekben való vezetőségi szerepkör betöltése (Tűzoltó Egyet, Gazdakör stb.). Ezekhez a tisztségekhez aztán bizonyos — éppen az ő gazdasági szintjüknek is megfelelő — mulatságok, alkalmankénti összejövetelek tartoztak: tűzoltóbál, vezetőségválasztás és az azt követő áldomás bál a Hegyközségben, Legeltetési Társulatban, Gazdakörben stb. A közeletben szereplő gazdaember elvárta, hogy temetések, körmenetek, lakodalmak alkalmával megfelelő szerepet kapjon: lobogót, fáklyát vigyen, supellátot hordozzon. Kitüntetésnek vette, de kereste is az alkalmat, hogy a pappal, tanítóval, jegyzővel nyilvánosan is beszélgethessen pl. vásárnap az istentiszteleten, vagy mise után. Sokat adott arra, hogy *bejáratos legyen a községházára, a paphoz*.

A *kisgazdák* szintén törekedtek bizonyos közéleti funkciók betöltésére: tanácstag, presbitérium, hegyközség, legeltetési társulatok stb. tisztségének betöltése az ő tekintélyüket is emelte. A kisgazda réteg azonban egészében véve nem törekedhetett erre, a munka igen lefoglalta. Társas igényét a munkán kívül ez a réteg — minthogy a XX. században is kevés kör, egyet működött ezen a vidéken igen szerény tevékenységgel, kis intenzitással — a munkához kapcsolódva bizonyos politizálással, községi ügyekkel való állásfoglalással fejezte ki. Ezek azonban nem aktív cselekedetek, hanem csak beszéd szintjén jelentkező vélemények voltak. Jeles helyei voltak ennek: a kovácsnál, a molnárnál, a darálósnál, a révész-nél, a suszternél s vasárnaponként a templom előtt való beszélgetések, asszonyoknál a szomszédolás, a temetőben való sírgondozás, boltban való várakozás, mint bizonyos „társadalmi szereplés”, véleménynyilvánítás alkalma.

A *munkások*nál már alig figyelhető meg ilyen igény. A társadalmi rangot náluk a megbízhatóság adta: „14 évig voltam az öreg Kanyó aratója”; „K. Varga Istvánnál arattam vagy 10 éven át, de csak úgy bánt velem, mint a fiával.” Ezen kívül a munkában való valamilyen speciális tudás: faskötés, nádazás, illetve vőfélykedés, bölléreskedés is nagy szerepet játszik a társadalmi rang emelésében, s ennek nyomán eléri azt a kívánt szintet a nincstelen ember is, hogy magát nélkülözhetetlennek, közösség hasznára valónak, s általánosan ismertnek tartja: „Kérdezze csak meg, ki az a Korponai Csépán. Én kötöttem először bociglikast. Azelőtt senkinek nem volt. Még 1940-ben. Istenem, azóta hányat csináltam, mindenki idejár.”

4. A munkában való helytállás, speciális tudás emelte a tekintélyt, társadalmi rangot adott, s egyben hatott az egyén viselkedésére, a család magatartására is. Ahhoz méltóan viselkedett, annak megfelelő alkalmakon vett részt. Lenézte a nemdolgozót az orvhalászt, az orvvadászt, a

kocsmázót, házát, portáját igyekezett feltűnő rendben tartani, s egyben élvezni az emberek bizalmát. Ha ennek az elismerésnek a révén megpályázott valamely állást a községnél, tisztséget vagyonához mérten valamely társulatnál, egyetnél, akkor elvárta, hogy meghívják e tisztségre, s el is nyerje. Igyekezett jelen lenni temetéseken, lakodalmakon, körmeneteken, ott funkciót vállalni, mint nyílt kifejeződését a megbecsülésnek. Ezt aztán büszkén emlegette is.

Ez a társadalmi szerep minden rétegnél nem egyéni: a család egész életére kihat. A családfő kifelé az egész családot képviseli, s ambíciója a családot emeli a közösség szemében. Gyermekait úgy igyekszik nevelni, hogy beléplántsálja ezt az ambíciót, tartást, s elvárja, hogy iskolában, munkában hasonlóan élen járjon, s a legjobb gazda, kispap vagy munkás elvek szerint éljen. Ha családi eseményre kerül sor, akkor akár a keresztes, akár a lakodalmat, akár a temetést ennek megfelelően szervezi meg, rendezi meg: kifejezésre juttatva saját rétegének, s saját családjának státusát, legjobb hagyományait. A megfelelő szinten igyekezik kitenni magáért: vendégek számát, részvevők számát, ellátását aszerint megszervezni, úgy választani a ruhákat, a halotti misét, a szemfedőt, hogy az mindenben fedje társadalmi helyzetét, munkájának értékét. De eszerint jár el disznótorok, szüret, névnapok alkalmával is.

5. A felnőttkorban vannak olyan alkalmak, szokások, amelyek függetlenek a munkától, közéleti vagy társadalmi szerepléstől, s pusztán szórakozásnak minősíthetők. Ezek bizonyos fokig újabb jelenségek, lehetőségek. Egyetlen hagyományos, nagyobb múltú alkalom van közöttük, a kocsmázás. A századfordulón is mindenütt megvolt az úgynevezett *nagyvendéglő*, amely a község kezelésében állt, a községtől árendálták időnként. A *gazda* ember csak a nagyvendéglőt tekintette méltónak rangjához, odament be, s ott hasonló társadalmi helyzetűekkel egy asztalnál ülve *fröccsöztek*. Nagyon sokat inni nem volt ildomos, s általában ki-ki magának rendelt a szükségletehez mérten.

Ugyan e vendéglő mindenki előtt nyitva állott, de bent más oldalon elkülönülten ültek a *kispapok*, s ki-ki magának fizetve iszogatott. Ők azonban falurészüket kocsmájába is jártak, egyedileg is be-be tértek reggel egy féldecire, ilyenkor, ha ott találtak valakit, akkor fizettek neki baráti módon. A *munkás* embernek törzshelye elsősorban a saját falurészi kocsmája volt (ez lehetett nagyvendéglő is). Az együtt ülők körben fizettek: egy rundót egyik, másik rundót másik. Részegre nem itták magukat, azt megszökták volna, de ha már bement, meg kellett mutatnia, hogy valaki: „nem olyan esett kórus”, „van neki miből fizetni”. A Tiszazug községeiben néhol létrejött a XX. században a *gazdakör*, *iparoskör*, s ez bizonyos fokig törzshelye volt a megfelelő rétegnek, de általában nem konkurált a kocsmákkal. A kocsmák megmaradtak a bálók, napi összejövetelek, esti beszélgetések színhelyének.

A nők hagyományosan *szomszédolnak*. Napközben átugrottak egymáshoz, megbeszélték a legfrissebb híreket, este a kerítésen át beszélgettek, boltba menet beszöktak egymáshoz, hívták a másikat. A nagyon szomszédolókat azonban megszökták, mint aki nem dolgozik rendesen. Nekik kocsmába menni nem illett, legfeljebb este kiültek egy kicsit a kapuba, de már a javakorabeliek, nem pedig a fiatalabbak. Ide csak

bál alkalmával mehettek: fiatal házások az első gyerekig, ezután pedig majd felseződült lányuk kíséreként az egész családdal, farsangi, húsvéti bálra.

A *névnapok* ma a munkától független, szórakozás jellegű felnőttkori szokások egyik legáltalánosabb alkalmainak számítanak. Nagy múltra azonban nem tekintenek vissza. Általában a XX. század második évtizedében kezd általánosabbá lenni. A *gazdáknál* jelentkezett ez először, mégpedig úgy, hogy a pap, a tanító, a jegyző névnapköszöntéseinek mintájára szervezték meg. A papot, illet névnapján megköszönteni a reformátusoknál, s elsősorban a presbitérium tagjainak. Ez néhol kis vendégséggel volt egybekötve, s lassan átváltozott névestéllé. Ma a Mihály-nap, József-nap, János-nap a legnagyobb esemény, de ennek szinte semmi köze sincsen a szentek névnapjához: szórakozási alkalom, lassan kialakuló köszöntési formulákkal, étrenddel, meghatározott körökben meghatározott nótákkal. A nők névnapjának megülése napjainkban is ritka még, bár Erzsébet-nap, Julianna-nap már kezd fogalomná lenni a fiataloknál. Korábban a *cselédek*nél szokás volt az intéző vagy az uraság megköszöntése. Cserkeszőllón kis dal is tartozott hozzá, névnapi köszöntő verssel. Ilyenkor a kiöltözött, cselédek nevében köszönteni menők pálinkát, apró süteményt kaptak, a cselédség egésze aznap hústelt, birkát vagy disznópörköltet kapott.

6. A felnőttkor szokásainak sorát SZENDREY ZSIGMOND—SZENDREY ÁKOS alapján további részekre tagolhatnánk. Itt most csak a legfontosabbakat emeltük ki: a munkához, a társadalmi élethez, s a szórakozáshoz fűződő szokásokat. Ezeknek is csak a magatartást formáló hatását, rétegenkénti változatait mutattuk be, de a szokások, érintett cselekmények felsorolására nem kerülhetett még sor.

Azzal azonban, hogy a munkához fűződő vagy ezen kívüli felnőttkori szokásokat együtt tárgyalva, s egyben az életkorhoz kötött szokások rendjébe illesztve áttekintettük, sikerült más aspektust adni ezeknek a külön tárgyalt szokásoknak. Innen nézve ezeket talán sikerül e szokások új vonásait is felfedezni az újabb vizsgálatok során.

A sírfeliratok kezdőformáihoz

BALASSA IVÁN

A sírfeliratok sok esetben olyan betűrövidítésekkel kezdődnek, melyek feloldását egy nagyobb vagy kisebb közösség jól ismeri. Más esetben egy állandó szókapcsolattal vagy akár mondattal indítja el a fejfáíró mester a halottra vonatkozó mondanivalót. Mindezek kérdésével eddig a néprajz éppen csak érintőlegesen foglalkozott és éppen ezért jelentős Erdész Sándor több mint két évtizeddel ezelőtt megjelent dolgozata, mely a szatmári Erdőháton¹ elsősorban a sírverseket s azok formáit vizsgálta. „A fejfák feliratait tanulmányozva észrevehetjük, hogy egyes kifejezések, allegorikus kitételek gyakran ismétlődnek. Néhány ilyen *sírversmotívum* Erdőhát több temetőjében felbukkan”.² Ezek közül jó néhányat sorol fel, melyek egyike-másika csak egy-egy faluban, míg némelyik sokkal nagyobb területen általános. Ezek közül érdemes néhányat közelebbről is szemügyre venni.

A. B. F. R. A. feloldása *A Boldog Feltámadás Reménye Alatt* a Tiszántúl középső és északi részén meglehetősen nagy területen elterjedt, kelet felé a parciumi részekben is megtalálható, de felbukkan Csongrád megyében is, pontos határát azonban ma még nem ismerjük. Maga a szólás a református szertartáskönyvekből már a 17. század közepétől kezdve kimutatható. 1646-ban egy, a temetés menetét rögzítő munkában ezt állapítják meg: „... s íme fekete koporsóba beszégezett holttestét immár mostán a *boldog feltámadásnak reménysége alatt eltemettessék*...”.³ Kolozsvárt 1655-ben kissé változott formában jegyezték fel: „... adgyon az Isten boldoghsagos feltámadást”.⁴ 1659-ben Vályi Ibáryi Ferenc temetésének leírásában örökítették, ahol többek közt ez is előfordul: „... és végezetre a földbe bététel jövendő *boldog feltámadásnak reménysége alatt*”.⁵ Rettegi György emlékirataiban 1770-ben ez olvasható: „Adjon az Úristen neki boldog feltámadást”.⁶ A fenti idézetek a Biblia Újszövetségének különböző helyeire támaszkodnak, mely szerint „Fel-

1 Erdész Sándor: Fejfáfrók a szatmári Erdőháton. Ethnographia, 79. 1968. 201—224.

2 Erdész Sándor: i. m. 215.

3 Hodászi S. Miklós: Temetési pompa (c. halottbeszéd gyűjtemény). Várad, 1946. 150.

4 Szabó T. Attila: Erdélyi magyar szótörténeti tár, III. Bukarest, 1982. 1096.

5 Várallyai G. Lőrincz: Tekintetes és nemzetes Vaji Ibáryi Ferencnek Temetése. Sárospatak, 1659.

6 Szabó T. Attila: i. m. 1096.

támadása a testnek meg-lészen”.⁷ Ez a bibliai hely a temetési prédikációk segítségével széles körben elterjedt. Azt azonban nem tudom megmondani, hogy mikor jelenhettek meg a sírjeleken, de aligha korábban, mint a 18. század második fele. A 19. század hatodik tizedében már minden bizonnyal széles körben alkalmazták, mert 1867-ben Csongrád megyéből ezeket írják: „A fejfára olykor csak a halott nevének kezdőbetűit és halálozási évét vágják fel; sőt, néha még ennyit se, hanem előveszik a billegvasat s azt sütik rá; mások meg ezt vágatják rá: 'A. B. F. R. A. (A boldog feltámadás reménye alatt). Itt nyugszik N. N. Élt 00 évet. Meghalt 18⁺⁺-ik év Májos ⁺-ik napján'. A kissé jobb módúak, kik nagy fejfát szoktak tenni, verset vágatnak rá...”⁸

A fenti rövidítéssel mind ez ideig nem találkoztam Erdélyben, bár más, hasonló tartalmú rövidítésekkel itt is lehet találkozni. Kolozsvár földész lakosságú, az utóbbi évtizedekben megszüntetett Hóstatjának házsongárdi temetőrészelegében fel-feltűnik. A. I. B. F. T. rövidítés, melynek feloldása: *Az Istenbeni Boldog Feltámadás Tudatában*, tartalmilag lényegében megfelel a fenti rövidítésnek.⁹ Ez, illetve ennek megfelelője nemcsak rövidítve, hanem kiírva is előfordul: *Adjon Isten Boldog Feltámadást*. Mezőcsáváson (Maros-Torda m.) ORBÁN Balázs is leír egy rövidítési változatot: „... igen díszesek a temetőben lévő fejfák is, szintén cserefából négyszögre faragottak; ezeknek cifra metszvényekkel ékes előre alakított felső részén ott van a 'Memento Mori'-t jelentő kettős M betű.”¹⁰

Az eddig bemutatott rövidítések református vagy unitárius temetőkben fordulnak elő. A katolikus temetői kereszteken leggyakrabban I. N. R. I. (Isus Nasareus Rex Iudeorum = Názáreti Jézus a zsidók királya). Ezt elsősorban a temető felszentelt nagy középkeresztjére vésik fel, de esetenként megtalálhatók a sírt jelölő kereszteken is. Az R. I. P. vagy rövidítve R. P. (Requiescat in Pace = Nyugodjék Békében) a katolikus temetők sírjeleinek rövidítéseként ismeretes. A történeti körülmények azt igazolják, hogy ezek a katolikus rövidítések a középkorba nyúlnak vissza, míg a reformátusoké gyökereiket tekintve 17. századiak ugyan, de csak a 18. század végén tűnhettek fel, szélesebb körű elterjedésük pedig a múlt században történt meg.

Az állandó kezdőmondatok sokaságából csak néhányat emelek ki. A legismertebb és a legnagyobb múltra tekint vissza az: *Itt nyugszik...* vagy *Itt fekszik...*, melyet a magyar nyelvterület minden szögletében megtalálunk. A Római Birodalomban és annak provinciáiban is szélétében használták. Egy, a 3. századból származó csákvári (Fejér m.) feltárt sírkő felirata így kezdődik: *Hic iacet in tumulo...* (Itt nyugszik a sírhalomban...). Ezt a formát latinul a középkorban és annak későbbi szakaszában latin nyelven megtaláljuk: *Hic jacet...* (1513), *Hic situs...* (1519) írják két Sárospatakon feltárt sírkövön.¹¹ A kolozsvári Házsongárdi te-

7 Máté 22:31; Márk 12:26; Lukács 20:37.

8 Nagy Miklós: Magyarország képekben, I. Pest, 1867. 63.

9 K. Kovács László: A kolozsvári hóstátiai temetkezése. Kolozsvár, 1944. 382—383.

10 Orbán Balázs: A székelyföld leírása, IV. Pest, 1870. 195.

11 Gervers-Molnár Veronika: Sárospataki sírkövek. Budapest, 1978. 22—23.

metőben is gyakori e latin forma két változata: SVB HOC TVMVLO SEPVLTA IACENT... (1623); HIC SITVS EST... (1632); HIC SITVS EST... (1636); — HIC IACET... (1673) és még tovább lehetne sorolni az ezekkel megegyező vagy ezekhez közel álló sírkőkezdeket.¹²

Ezt a római eredetű kezdést Európában nagyon sokfelé megtaláljuk. A középkori németországi sírfeliratokat nagyon gyakran indítják így: *Hier ruhet in Gott...* (Itt nyugszik Istenben...¹³ De ismerünk távolabbi példákat még messzebbről, így pl. Skóciából is: *Here Lyes Iohn Eliot...* (1687); *Heer Lyeth Iohn Wylie...*¹⁴ (1703).

A magyar változatok a 16. század vége felé tűnnek fel. A kolozsvári Házsongárdi temetőben: *Itt fekszik...* (1586); *Itt niugzik Istenbe(n)...* (1622); *Itt Nvkzik az Istenben...* (1622).¹⁵ Ugyanennek a temetőnek „földész” részében csaknem három évszázaddal később is ez a leggyakrabban előforduló felirat kezdte: *Itt nyugszik Gáll Zsuzsanna...* (1882).¹⁶ Ha az egész magyar nyelvterületet áttekintjük, akkor a leggyakrabban ezt az elnevezést találjuk meg. Anélkül, hogy a példák sokaságát sorolnám fel, elegendő, ha egyet említek Kispaládról: *A B F R A* (Itt nyugszik) Bakk Elek (Élt 66 évet) M. h. 1967 II. 9.¹⁷ Azt hiszem, mindez meggyőzhet bennünket arról, hogy a sírfeliratnak ez a kezdése csaknem két évezredet ölel át.

Ilyen nagymultú kezdést legalább még egyet ki lehet mutatni. Csász-lón (Szatmár m.) jegyezte fel ERDÉSZ Sándor: *Állj meg utas, nézz e fára.*¹⁸ Ez nem más, mint a római példa szinte szó szerinti fordítása: *Siste gradum viator! Aspice viator!* A római temetők a városokba, falvakba bevezető utak mellett helyezkedtek el és a sírok mellé padokat is állítottak, hogy a fáradt vándorok, mielőtt a településre bemennek, meg tudjanak pihenni. Az ilyen felirat a keresztény templomok körül elhelyezkedő temetőkben elvesztették a jelentőségüket, hiszen azok a város közepén helyezkedvén el, itt a vándor megállására aligha volt szükség és lehetőség. Mikor azonban a reformáció hatására, de meg a pestisjárványok szorító szükségére következtében, egyre több temetőnek (pl. Debrecen, Kolozsvár stb.) a városban szakított helyet, akkor már ismét feltűntek ezek a latin példakép után alkotott sírfelirat kezdések. 1661-ben a kolozsvári Házsongárdi temetőben már ezt lehet olvasni: *Te is ki itt jarandsz...*¹⁹ Körülbelül két évszázad múlva a paraszt- és mesteremberek sírkövein ugyanebben a temetőben, ilyen kezdéseket olvashatunk: *Itt járó állj meg...*; *Halandó állj meg...*; *Utas ha itt megállsz...*²⁰

12 Herepei János: A házsongárdi temető régi sírkövei. Adalékok Kolozsvár művelődéstörténetéhez. Budapest, 1988. 101, 144, 194, 344.

13 Schweizer, J.: Kirchhof und Friedhof. Linz a.d. Donau, 1956. 91.

14 Willsher, B.—Hunter, D.: Stones. A Guide to Some Remarkable Eighteenth Century Gravestones. Edinburgh and Vancouver, 1978. 121, 123.

15 Herepei János: i. m. 79, 93.

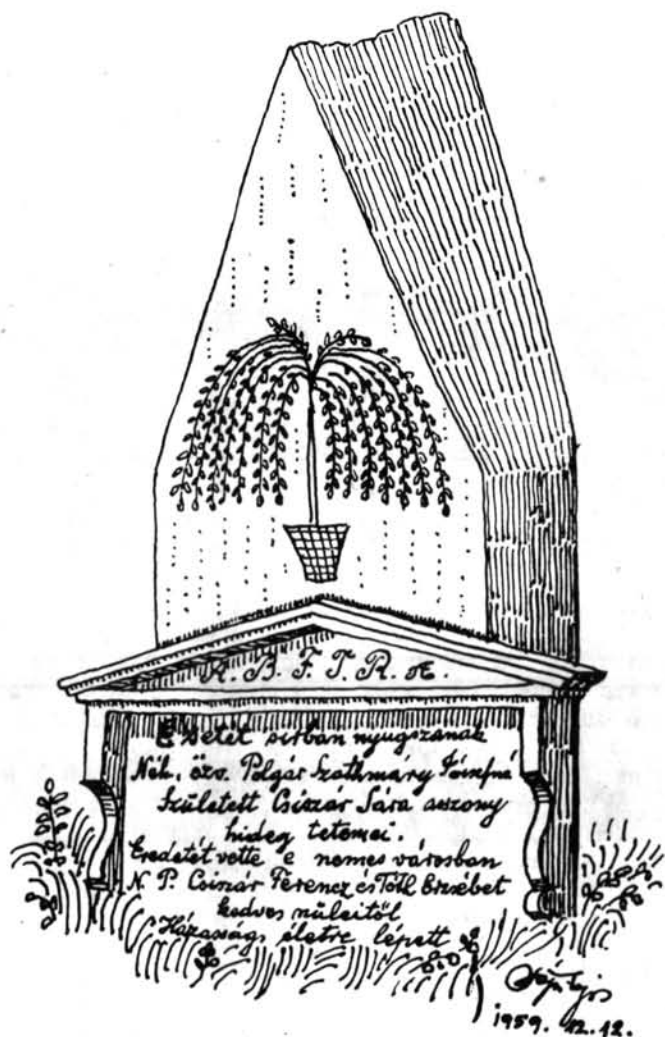
16 K. Kovács László: i. m. 405.

17 Erdész Sándor: i. m. 213.

18 Erdész Sándor: i. m. 215.

19 Herepei János: i. m. 339.

20 K. Kovács László: i. m. 379. kk.

Szalmáry Józsefné epitáfiuma

Ez ismét olyan sírfelirat kezdés, melynek pontos megfelelőit innen messze is megtaláljuk. Így többek között Skóciában több sírkőről is feljegyezték: „Stop traveller, as you go by...” 1765); „See passengers as you pass by...”²¹ Itt felvetődhet az a lehetőség is, hogy Skóciából Magyarországra, esetleg fordítva nem azok a teológusok vitték-e ezt a felirat kezdést, akik ebben az időben, de esetleg korábban is Skóciában tanultak.

21 Willsher, B.—Hunter, D.: i. m. 121, 123.

Ez a forma a magyar nyelvterületen meglehetősen sok helyen felbukkant anélkül, hogy ezzel kapcsolatban valaki is tervszerű gyűjtést végzett volna. Kalotaszegen a változatokat Csete Balázs így foglalta össze az 1940-es években: *Megállj óh vándor (halandó), tekints e sírkőre (gyász-kőre, sírhelyre, oszlopra), olvasd el ki nyugszik ennek a tövében / e sír kebelében.*²² A máramarosi Visk (Szovjetunió) temetőjében egy kezdetleges szomorúfűz alatt így kezdődik a felirat: *Jó vándor, ki e bús helyre tévedsz.*²³ Beregszászon 1890-ben ezt vésték egy fejfára:

*Utas állj meg e fejfánál,
Mészáros János sírhalmánál.
Csak 32 évet éltem,
Már Jézusom eljött értem.*²⁴

Nagyon gyakori ez a forma és változatai a szatmári Tiszaháton, mint az Erdész Sándor gyűjtéséből kiteszik, ugyancsak előfordulnak: *„Ember ha jársz erre, nézz rá e fejfára (Kispalád), Nézz halandó e fejfára mit tanít (Komlódtótfalu). Ha jársz a temetőkertbe nézz rá ez új sírra (Kispalád), Halandó ha megállsz e néma sír között (Kömörő), Halandó nézz e sírra megdöbbenve (Kömörő). — Gyakori előfordulása miatt is igazat kell adnunk Kiss Gyula fejfáirónak: aki azt mondja, hogy Állj meg utas, ez régi időkből keletkezett!”* Elterjedtségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy egy penyigei (Szatmár m.) históriás balladában is megtalálható:

*Utass nézz be a temető kertbe,
Kilencz kislány nyugszik ott egy szélben.*²⁵

Bihar megyében is több helyen feljegyezték (pl. Konyár, Okány)²⁶ éppenúgy, mint Zemplénben, ahol a századforduló idején egy ilyen változatát örökítették meg:

*Hó megállj! tekints e fejfára
Pap Mihályné sírhalmára.
Negyvenhárom évet ért,
Mikor lelke mennybe tért.*²⁷

1844-ből származik az a kiskunhalasi változat, mely közvetlenebb latin forrást sejtet:

*Vándor tán kérded e sírűregben,
Gyászfák alatt ki nyugszik itt?*²⁸

22 EA 9541. 55.

23 EA. 8064.

24 Ethnographia, 16. 1905. 309.

25 Erdész Sándor: i. m. 215.

26 EA. 161. 9. 1.

27 EA. 1992. 6.

28 EA. 13 024. 96. 1.

Ez minden bizonnyal papi vagy kántori megfogalmazás, de az alábbi Kispeterdről (Baranya m.) inkább paraszti eredetűnek látszik:

*Nézd meg útonjáró,
Ki fekszik e sírban.
Aracs Julcsa fekszik
Ezen sírhalomban.²⁹*

Az esetek döntő többségében ez a feliratkezdés a református sírjeleken található meg, de keresztről jegyezték le Tiszadadáról (Szabolcs m.) ezeket a sorokat:

*Állj meg halandó ezen emlékkő felett,
Virág Terézia gyászos sírja mellett.³⁰*

Azt hiszem, meg lehet állapítani, hogy az *Állj meg vándor*... kezdetű sírfeliratot és különböző változatait a latinos műveltségű protestáns papok újíthatták fel a reformációt követő évszázadokban, akik nemcsak a latin nyelvet, hanem a római hagyományokat is ismerték. A katolikusok ezt a formulát nem, vagy csak ritkán vették át.

Erdély református, unitárius temetőiben egyszer-egyszer találkozunk ezzel a sírfelirat kezdéssel: *Itt várja Jézusát*... Ennek első változatát a kolozsvári Házsongrádi temető egyik 1626-ban felállított sírkövén sikerült megtalálni: *Hyncz Mátyás... kimúlván, az ő megváltó Jesus Christus(á)nak, igaz Istennek eljövételit várván*... Herepei János e felirat mögött az unitáriusok és reformátusok között ebben a korban dúló vallási vitát sejt, mely Jézus istenvolta körül zajlott és melyben az unitáriusok ekkor engedni kényszerültek: „Hyncz Mátyás sírfeliratának szerkesztője, aki hihetőleg valamelyik unitárius pap volt... meg is intett 'minden embert, hogy halálakor megemlékezzék... a Jézus Krisztusnak, az igaz Istennek, eljövételéről'.”³¹ Valószínű, hogy a 17. század első felében tűnik fel ez a kezdő formula, elterjedése csak a következő század második felében indult meg széles körben.

Kalotaszeg temetőiben ekkortól kezdve elég gyakran lehet vele találkozni, sőt versbe foglalt változata is előfordul:

*Itt várja Krisztus eljövését,
S végző trombitaszón teste felkelését...*

olvashatjuk egy Darócon (Kolozs m.) lejegyzett feliratban 1782-ből. Inaktelkén, Mákón (1799) csaknem teljesen megegyező formában ismerjük.³² Itt a századforduló tájékán is találtak ilyet:

*Ferenc Kis Anna, ki itt lelé nyughelyét,
Jézusának várja dicső jövetelét...*³³

²⁹ Kodolányi János: EA. 2416. 1.

³⁰ EA. 161. 10. 1.

³¹ Herepei János: i. m. 113—114.

³² Herepei János hagyatéka.

³³ Malonyai Dezső: Magyar népművészet, I. Budapest, 1907. 278.

Ennél a kezdő formulánál felvetődik annak a lehetősége is, hogy többnyire fiatal lányoknál lévén használatos, esetleg Jézus vőlegény voltára utal. E kérdésnek boncolása azonban már messze vezetne. Ezért csak csak azt jegyzem meg, hogy ez a forma még az 1940-es években is megtalálható volt a kalotaszegi Nyárszón: *Itt várja / Jézusát / Ez kis / ded / Bal / ázs Jenő*.³⁴

Egy írott forrás 1796/97-ből arról tanúskodik, hogy a reformátusok és unitáriusok közötti hitvita bújhat meg ebben a sírfelirat kezdő formulában. Józsa János középajtai (Háromszék m.) református papot ugyanis perbe fogták, mert a következőket mondotta, a jegyzőkönyv szerint: „Hitünk Fő Ágazata ellen való hiba még, hogy a Tiszteletes Inctus midőn a Halottat a Temető kertbe kísérte, egy *Gombos Fán* midőn ezt olvasta: *Itt várja Jézusát*, azt mondta Hallgatóinak: miért írták ezt ide? mert ez sohasem várja s nem támad fel.” Egy fél év múlva ezt rögzítették, tanúkihallgatások alkalmával, ezeket kérdezték: „Szent hitünk ellen télozni lattato azokat közönséges helyen nem Beszéllette nevezetesen egy alkalmatossággal az Halottat a Temetőben kísérvén és egy *Halott fejénél lévő Fán* ezt az írást látván: *Itt várja Jézusát*, mondotta-é az Expositus T Atyafi: Miért írták ezt ide, ez sohasem várja, és minden környüállásokat valljon meg...”³⁵ Ez a feljegyzés azt bizonyítja, hogy ebben az időben az Erdővidéken ez a kezdés még ritka lehetett, mert különben nem akadt volna meg rajta a református pap szeme.

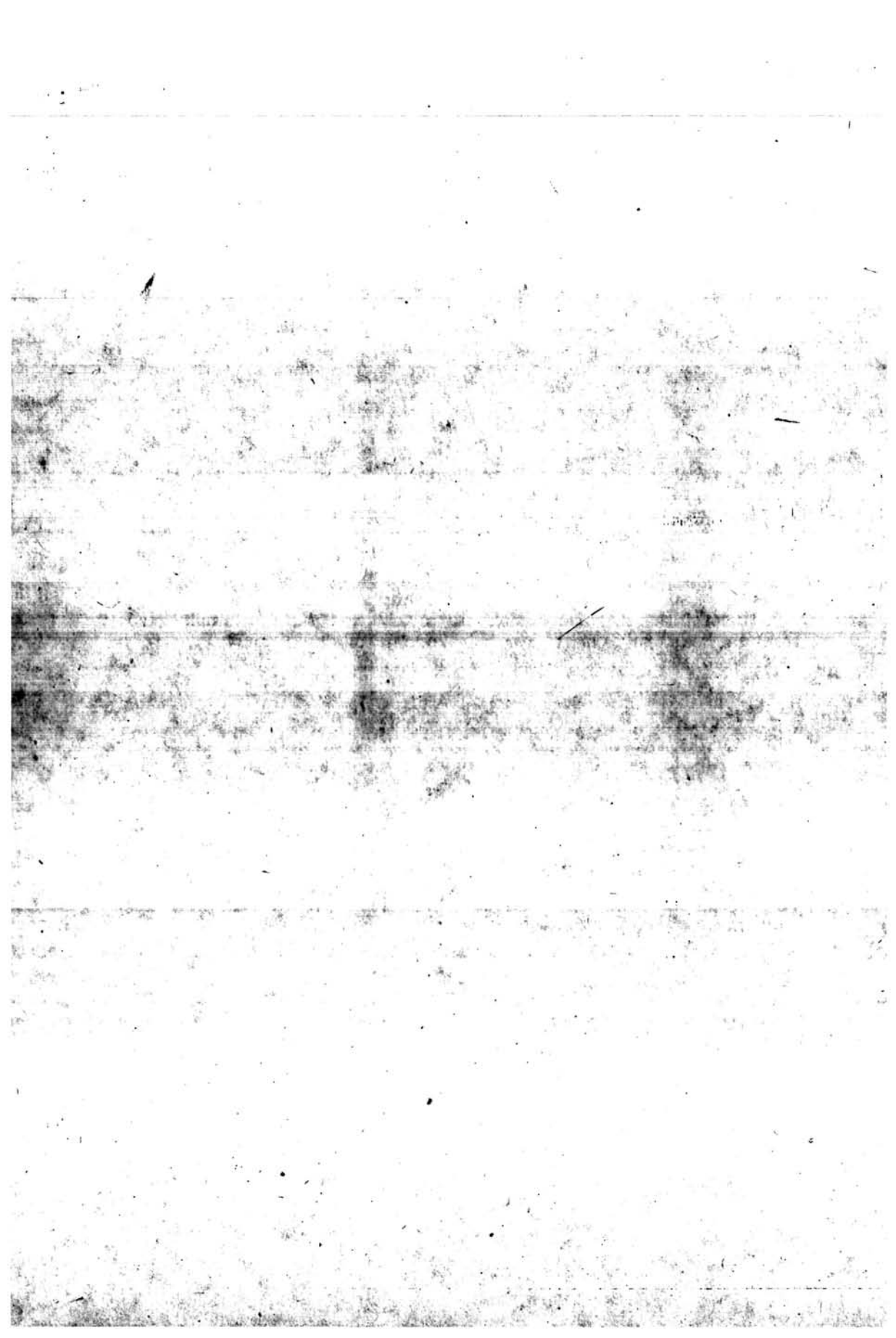
Megtekintve a sírjelek néhány rövidítését és feliratainak kezdőformuláit, kiderült, hogy köztük akadnak olyanok, melyek a római korig visszavezethetők, ha azok folytonosságát nem is mindig lehet bizonyítani. Olyanok is akadnak, melyek a különböző vallások tanaiból nőttek ki, bár sok esetben azok elhomályosultak. Jó példa erre az a szatmári fejfa, melyen hagyományképpen olvasható A. B. F. R. A. és a további felirat arról tanúskodik, hogy a falu párttitkára nyugszik alatta. Így válnak a fontos tartalmat őrző jelképek olyan jellé, melynek nem ismerik a tartalmát, de használják, mert az elődök sírjelein is ezt látják.

Erdész Sándor tanulmánya fontos lépés a sírfeliratok megismerésének irányába, mert a folklórkutatók eddig ezeknek alig tanúsítottak valami jelentőséget és egészében papok, kántorok, tudálékos falusi emberek szerzeményének tartották ezeket. Kétségtelenül egy részük ilyen, de megszívlelendőnek tartom Györffy István megállapítását: „A sírversek azonban érdekesek. Többnyire egészen népi gyártmányok, még leírni is az ő tájnyelvükön szokták.”³⁶

34 Csete Balázs: Temetés a kalotaszegi Nyárszón. *Ethnographia*, 53. 1942. 213.

35 Székely Nemzeti Múzeum, Sepsyszentgyörgy. Az Erdővidéki Ref. Egyházmegye Irattára, 1796/1797.

36 Györffy István: Dél-Bihar falvai és építkezése. *Néprajzi Értesítő*, 17. 1916. 114.

Kopjafák és fejfák

NOVÁK LÁSZLÓ

A néprajzi szakirodalom egyik legvitatottabb része a fejfa eredeztetése, azaz, hogy miképpen jöhettek létre, alakulhattak ki a protestáns temetőkben található, különböző formájú és díszítettséggű sírjelek.

A sírjelekre, fejfákra vonatkozó hírforrások egyértelműen a XVIII. század elejéről említenek adatokat. Legkorábban Nagykőrösön fordul elő a terminológia, „fejéhez való fa” néven található 1739-ben.¹ Hogy a fejfa nem ritkaság lehetett a református temetőkben, már ebben az időben egy abonyi példa és megerősíti. Abony katolikus földesurai az ellenreformáció szellemében törekedtek a református hegemonia felszámolására. Nemcsak a templomukat vették el tőlük, de még a temetőjüket is pusztították: „Nagy Pénteken este feles Strásákat állítva a Plébánus s Cintériumban, az Úr Koporsója (mint mondják) őrzésére. Kit étczaka a Temetőnkre menvén az *Epitáphiumokat elhordták és feltüzelték*” — jegyezték fel a sérelmeik között a reformátusok 1741-ben.² Az „epitáphium” ez esetben a fejfára vonatkozik, amely valójában emlékjelet jelent, amely fából készült, mint az a pusztításból is kiderül. Hasonló terminológiaként recens anyagban is előfordul: Ordason például *építafának* is nevezik a fejfát.³

A fejfa, mint a keresztől eltérő sírjel, a protestáns temetők jellegze-sírjelévé vált a XVIII. század végétől. Ezt erősítik meg azok a hivatalos körrendeletek is az 1780-as években, amelyek az Edictum Tolerantiae szellemében a protestánsoknak oltalmat biztosítottak és háborítatlanságot a szabad sírjelhasználat tekintetében is.⁴ Nem csak a sírhanthoz tettek jelet, fejfát, hanem a lábakhoz is. Rendszerint kettőt, vagy csupán egy lábfát állítva a sírra. A fejfák és lábfák együttes megjelenése a síron nem a véletlen műve: a koporsóvivő rudakat, kettőt vagy háromat állítottak a sírhantra.

A fejfaállítás szokásának kialakulása, vizsgálata rendkívül összetett kérdés, melynek részletes elemzése jelen rövid vizsgálódásunk célkitűzésein kívül marad. Csupán arra törekszünk, hogy néhány évszázadra visszatekintően recens és történeti néprajzi adatokkal megvilágítsuk a szokás hátterét. Szükséges azonban hangsúlyoznunk, hogy a XVIII.

1 Novák László, 1980. 54.

2 Balogh Sándor, 1975. 116.

3 Novák László, 1978. 261.

4 Novák László, 1978. 257.

századvégi hatósági rendeletek, úgyszintén a XIX. század végi rendkívül gazdag fejfaanyag viszonylag a sírjelölés ilyen módjának újabbkeletűségét támasztják alá, legalábbis, ami a tárgyi valóságukat illeti. A század eleji, de még a közelmúlt évtizedei is a fejfakultúra gazdagságát bizonyítják, a Székelyföldről, a Kalotaszegen, Szilágyságon, Duna—Tisza között át a Dunántúl különböző protestáns vidékeiig. A népnyelvi „fejéhez” „fűtül való fa”, „fejefa”, „fejfa”, „gombosfa” néven ismeri a sírra állított, egyszerűbb vagy díszesen faragott sírjeleket.⁵ A kopjafa terminológia nem használatos, csupán a századvégi, század eleji — romantikus szemléletű — különböző feldolgozások használják következetesen a „kopjafa” sírjel értelemben.⁶ Tekintettel arra, hogy a kopjafa nevet nem használta a magyarság sírjel megnevezésére, indokolatlan kopjafáról beszélni: ellenben a kopja, mint fegyver, a vitézség szimbóluma szorosan összefügg a temetéssel, közvetlenül a sírjelöléssel is, ami azonban nem jelenti a fejának a kopjából való eredeztetését.

A kopja, zászlós kopja, mint fegyver, lándzsa, dzsida a középkori harcmódor jellegzetes, nélkülözhetetlen eszköze volt. A lovas katonák félelmetes fegyverének számított, s egyben a vitézség szimbólumává is vált. E tekintetben nem csak a középkori harcias jelvényének tekinthető, hanem általában, régebbi időkbe visszatekintve, a lovas, lovas nomád népek harcias szimbólumának, amelyek a harcos, vagy a törzs egy tagjának halála esetén, mint a vitézség jelvénye került a sírhantra. E harcias pompa felfedezhető még a múlt században, a századforduló idején a különböző közép-ázsiai nomád népek temetkezési kultuszában, de megtalálható a középkori vitézi hagyományokban a magyarság körében is.

A csatamezőn elesett harcos, később pedig a harci renden lévők temetési szokásaiban megtalálható a kopja, zászlós kopja. Ez azonban nem mint kifejezett sírjel jelenik meg, hanem a temetési ceremónia szerves részeként, hangsúlyozva a harcias, vitézi külsőségeket. Néhány példa felemlítése igen szemléletessé teszi az elmondottakat. Egy ismeretlen költő megénekelve a gyulai vitézek hőstetteit, így írt 1561-ben:⁷

Magyar vitézeknek az ő holt testeket,
Magyar módon szépen temették vala,
Kópiákat fejekhez ásták vala.

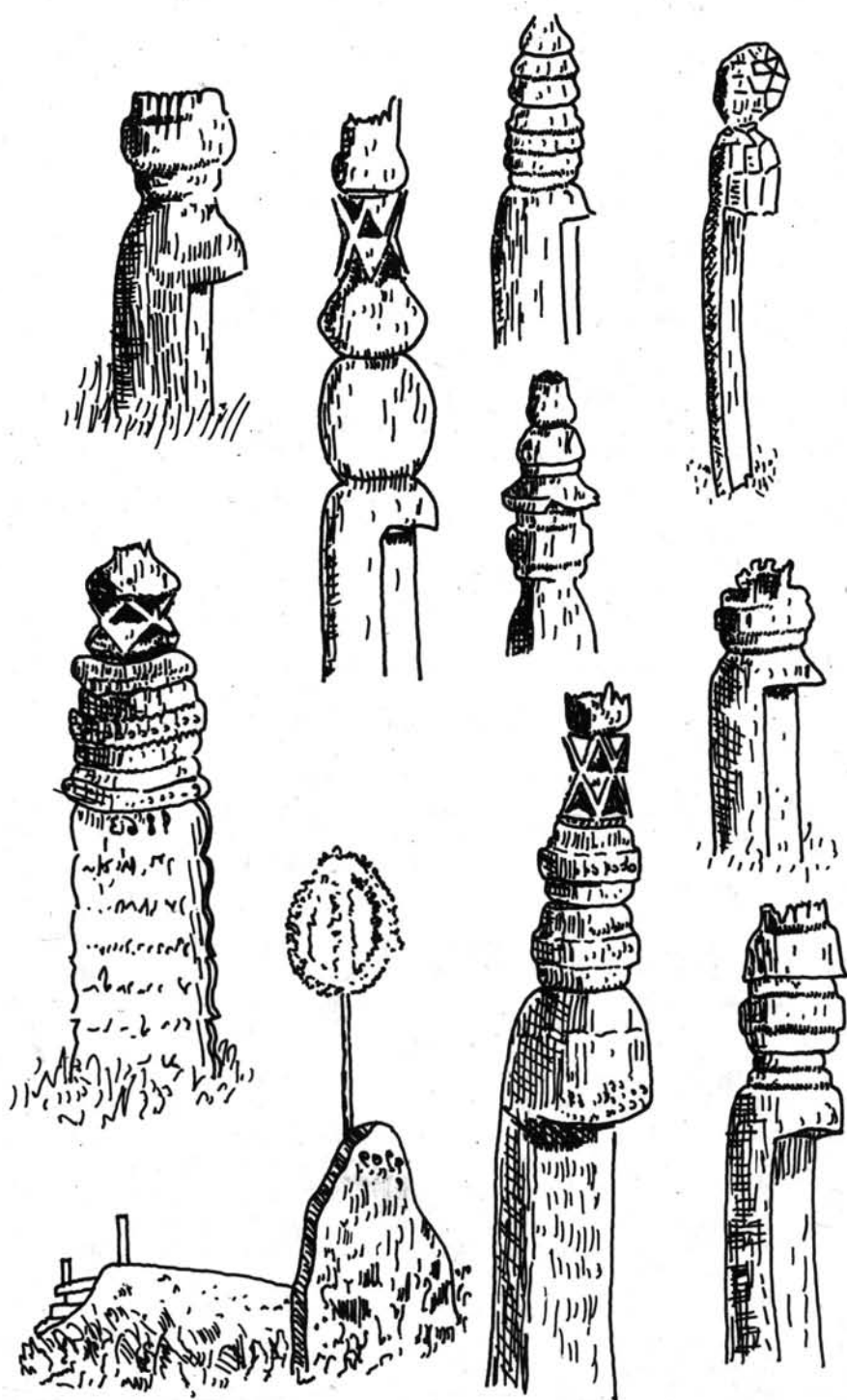
A harci fegyver, kopja tehát a sírhantra szúrva a dicsőség jelvényeként őrizte használójának hősiességét. E zászlós kopja, epitáfiumon is megjelent. Az 1568-ban elhunyt Báthory Andrást a Pozsony melletti Máriavölgy pálos templomában helyezték örök nyugalomra, s a sírkövén a Krisztus korpusz és Báthory-címer mellett egy vasvértetbe öltözött, imádkozó vitézt is ábrázoltak, akinek vassisakja a lábánál helyezkedett el, s zászlós kopjája pedig a háta mögött, mint a vitézség szimbóluma állt a kereszténység jelképével, a kereszttel együtt.⁸

5 Kós Károly, 1972.; Novák László, 1983.

6 Vö. Roediger Lajos, 1903.; Szinte Gábor, 1901, 1905.

7 Varjas Béla (szerk.), 1978. 824.

8 Novák László, 1980. 10.

1. kép. Siklói fejfák (zászlós fejfák) és kövel, lábával jelölt sír az 1900-as években (Viski Károly után).

Az ismeretlen költő ugyan magyar szokásként említette a kopják sírhantra tűzését, ám, az etnikumhoz alig köthető, inkább a kor vitézi szokásának tekinthető. Erről győz meg bennünket DOUSA, Georgius, aki 1599-ből származó útleírásában arról szól, hogy amikor Konstantinápolyba menet Adrianopolisba (Edirne) érkeztek, a temetőben a sírokat kopjával díszítve látták. Ennek okát kutatva megtudták, hogy a törökök a vitézül elesett harcosaik sírjára tűzték lándzsájukat.⁹

A kopjás temetési ceremónia a középkor folyamán a magyar főúri renden lévőket illette meg, illetve azon kiváltságos közösségek tagjait — mint a határőrszerepet betöltő székelyek —, akiknek életmódja elválaszthatatlan volt a katonaságtól, a vitézi renden lévoiségtől. Példaként említjük meg, hogy amikor Rákóczi Pál országbíró — I. Rákóczi György erdélyi fejedelem nagyobbik fiát — temették 1636-ban, a temetési ceremóniában fontos szerep illette meg a kopjás lovasokat. A temetési rend meghatározta, hogy „Az mikor a koporsót az testtel be akarják vinni a templomba az fekete lovas sereg rendben álljon össze hajtott kopjával, az ki alatt mint egy bolt alatt vihessék be az testet és mind addig vesztég álljanak, szép rendben a templom előtt, valámig az temetési czeremónia mind végbe nem megyen, És reá kell vigyázni, s jelt adni, hogy mikor ott benn az templomban be törik a sírban az fekete tafota zászlót, ott kint is akkor rontsák el kopjájokat, úgy, hogy az belső törés az külsővel egyszerűsmind essék.”¹⁰ A temetési ceremónia fontos része volt tehát az, hogy a való élet tárgyi rekvizitumait — nevezetesen a harcias zászlók, kardok, s lovas fegyverek a kopják, melyek fekete színben vonultak fel a vitézlő temetése során — összetörték, s a dicsőséges zászló és kard, mint az elhunyt vitézségének jelképe, összetörve a sírba került, hogy a túlvilágon álljon a vitéz rendelkezésére, miként a fekete kopjás sereg összerontott fegyvere is annak érdekében szolgált.¹¹ Viszont, az aranyos zászló, címerpajzs és kard, a sír mellett a templom falára kerülve hirdette a vitéz múlhatatlan dicsőséget. Apor Péter a régi Erdély főrangú temetéseire emlékezve, hasonlóképpen nyilatkozik: „Az töröksíposok és trombitások után mentenek az urak hintai, azután ment az község, az község után vezette két-két ember a cifrán felöltöztetett paripákat, azután mentenek az férfikeservek hintai, az férfikeservek után mentenek lóháton az est előtt az fenn említett két páncélba öltözött emberek; Az kinél az aranyos zászló volt, és aranyos fegyverben volt maga is az ment szerszámos cifra paripán; az kinél az fekete zászló volt, az ment a bakacsiban öltözött lón. Az ezüstcímert feketében a fejénél gyalog vitték... Mikor az egész czeremóniának vége volt, ha fiai voltak és a közelebb való atyafiai fogták az koporsót, mások is segéltettek, és azok vitték a testet az sírig; mikor osztán az sírba bétették, az páncélban lévőből elvették az fekete zászlót és kardot, azokat esszerontották, és az sírban az koporsó mellé bétetették, az ezüstcímert az templom belső oldalára felszegezték, úgy hasonlóképpen az aranyos zászlót a templomban nyelénél fogva felfüggesztették; az ott lobogott.”¹²

⁹ Dousa, Georgius, 1599. 78.

¹⁰ Novák László, 1980. 28.

¹¹ László Gyula, 1944.

¹² Apor Péter, 1978. 133–134.

2. kép. Zászlós fejfa Korondon (volt Udvarhely megye, Románia) 1985-ben
(Novák László felv.)

Hasonló temetési pompa jellemezte Európa más tájait is a középkorban, így például Svédországot. A svéd királyi család temetkezési helye Stockholmban a Ridderholm templomban volt, amelyet Bethlen Mihály ilyennek látott 1693-ban: a templomban van egy oltár, „ahol edgy oltár és azon edgy feszület vagyon, ebben fekszik két nagy monumentum alatt két királyok. item edgy setét boltban Gustavus Adolphus híres védiai király egész familiájával edgyütt, semmi monumentuma nintsen, *hanem fenn sűrűn két renndel kicsid fekete zászlók vadnak*, és kívül annak a

3. kép. Díszes fejfák Magyarvalkón (volt Kolozs megye, Románia) 1985-ben.
A sírkő a sírhalom rangos jele, amely mögött felállítva továbbra is megőrzi
a család a régi fejfákat (Novák László felv.)

templom fiókjának az oszlopaira írván: I. In Armis Animosis fuit vagy mit, mivel ez igen megtöredözött, i. Pietatem amavit. 3. Regnum dilatavit. 4. Hostes prostavit. 5. Svecos exaltavit. 6. Oppressos liberavit. 7. Moriens triumphavit. Túlfelől, általellenben leszen ennek a mostani királyi familiának a temető helye a más fiókban. Ott vadnak efelett mind rakott sírokban minden nagy uraknak az ő temetőhelyek rakott sírokban, kik felett deszkákból articiöse kifaragott címerek, rudakkal hordozhatók...¹³

A vitézi temetési pompa Magyarországon a legtovább a főrangúak, nemesi rendben lévők körében maradt fenn, s hasonlóan, olyan zártabb kiváltságos, ősi privilégiumokkal rendelkező közösségek körében, mint a székelyek zászlós-kopjás temetés szép példája ismeretes a Vas megyei Nagysimonyiból is. PONGRÁCZ Lajos 1844-ben járt ott, s ilyenén módon örököltette meg élményét útibeszámolójában: „Simonyiban egy Czelen túli helység temetőjében eddig sehol sem látott tárgy ötlött a szemembe, ugyanis számos keresztet mellől póznákon zászlók lengettek, fehérek, feketék és tarkák, újak és rongyosak. Meg nem foghatám, mint ki soha ilyesmit nem láttam, jelentésüket 's azért megállva kérdezém az első jövőt: „Bácsi! mit jelentenek azok a' zászlók?” „Nemes embereket,” felelte mogorván a' kérdezett s' tovább ment. Nem hittem szavainak; ezért tovább váraozék egy felém jövő menyecskére 's szólék: „Ugyan édes lelkem! mondja meg nekünk igazán, mit jelentenek azok a' zászlók?” „Hát ott nemesek fekszenek”, ismétlé az előbbi állítását. „De miféle nemes emberek, édes szép lelkem?” „Hát csak ollyanok”. „Mint más emberek?” „Hát csak biz ollyanok”. „Már mégsem hihetem, lelkem, hamis maga; a' simonyi nemesek bizonyára valami útközetben voltak, talán Győr alatt vitézül viselték magukat,¹⁴ 's ezért a' nemes vármegye tűzette sírjaik fölébe a' hadi dicsőségre emlékeztető jelt, avagy talán a' francziákat vagy lengyeleket voltak segíteni szabadsági harcukban?” „Voltak a' patvart”. „De hát miért vannak mégis e' zászlók ide szurdosva?” „Hisz mondtam már, hogy nemes emberek fekszenek alattok”. Képzelterhet az olvasó bosszankodással vegyült álmélködásomat. Nemes emberek köztemetőkben zászlókat tűzetnek sírjaik fölé! Lehet-e tovább vinni a' magyar nemesi hiúságot?...¹⁵ A fenti sorok írója ironikus hangon, mint valami nemesi különiséget említ a zászlós-kopjás temetkezést, annak látható emlékeit, s bár érinti a lényegét, —, ti. a zászlós kopják sírra tűzése vitézi érdem elismerése —, nem tulajdonít annak komoly jelentőséget. Pedig a nagysimonyi köznemesek temetkezési szokásaiban a régi, vitézi temetési pompa hagyományozódott, csupán survival jelenséggként. Természetes, hogy a nem nemes, jobbágy nép ennek okát nem ismerhette, izolált szokáskörnyezetben. Ehhez hasonló, a harcias temetési külsőségek megnyilatkozásában bukkan fel Hódmezővásárhelyen is, ahol például szokásban volt háromszor a sírba lőni, mielőtt a koporsót belehelyezték volna, majd a XIX. század első felében a kriptákba lőttek, a megromlott levegő eltávolítása céljából.¹⁶

13 Jankovics József (szerk.), 1981. 57.

14 Itt utalás történik az insurrectiók nemesség dicstelen megfutamodására Napoleon elleni hadjárat alkalmával.

15 Honti (Pongrácz Lajos), 1844. 373.

16 Török Károly, 1867. 63.

Hogy a rangos, vitézi temetési pompa szélesebb körben elterjedhetett a református magyarság körében, az az egyházi rendeleteknek is köszönhető. SAMARJAI János 1636-ban készítette el a reformátusság egyházi ceremóniáinak előírásait, amelyben a temetéssel kapcsolatban ezeket írja: „A foe foe embereknek, és vitezloeknek jo emlékezetekre valo jelt hagyunk,, ugymint nagy halmokat a' márvány koeveket, a' vagy zászlókat, a' vagy írásokat... Nem tészuenk azoknak tisztességes temetést, kik maghokat meg oelték, a' vagy buenoeekért gyalázatos halálal meg oelettettnek. A' kiknek pediglen ellenséggel toervény szerént valo viadalban let halála vitézi modon, azoknak tisztességes pompával valo temetések vagon, és jo emlékezetekre zászlót emelnek foel temetoe helyeken...”¹⁷

A XIX. század derekán még szokás volt a Székelyföld különböző vidékein a harcias pompával történő temetkezés. ORBÁN Balázs, a Székelyföldet leíró hatalmas munkájában több helyütt is említést tesz a régi idők katonai, harcias külsőségek között végbement temetkezési pompájáról: a zászlók, kopják használatáról. Értékes adatokat közül 1868-ban a sóvidéki falvak temetkezési szokásairól. A harcias pompa emlékét találta Orbán Küsmödnön is. Egy Ilona Jancsi nevű legény, aki hősiiesen harcolt a szabadságharcban, szülőfalujukban bujdosott, de ráakadtak s inkább a halált választotta, mintsem a császári megtorlást. A falu népe ünnepélyesen eltemette őt azon fa alatt, amelyre felakasztotta magát. S ennek a bükkfának a tetejére zászlós kopját tűzték fel: „Ott van most is a szel-lengette s mindig megújított kopja-zászló. A szerencsétlen ifjú egyszerűen nagyszerű síremlékét, a terebélyes büszke törzsöt pedig mindig míg csak áll, nevérol fogják hívni, az ott elmenők, hantot, követ dobva sírhalmára...” — írja.¹⁸ Küsmöd szomszédságában található Atyha római katolikus székely faluban is élt még a harcias temetési pompa a XIX. század közepén: „A temetőkben itt is megvannak a kopják, s a temetés még most is harcias pompával történik. Egy a közeli rokonok, vagy a falu tekintélyes egyénei közül szabályosan lóra ül, két felől két legény támogat, a lovon ülő kibontott üstökkel (mit Atyhán még most is viselnek) lovagol a koporsó előtt, kezébe viszi lefordítva a sírkopját. A temetőhen a sírnál lőnek, s behantolás után a zászlós kopját a sírra tűzi a lovag. A zászló fehér a fiataloknál, fekete az öregeknél, melyeket időnként midőn rongyosodni kezdenek, megújítanak. Rendes összeölelkezése az őspogány és a keresztyén szokásnak; mert tudjuk, hogy ázsiai őseink kopjakkal jelölték a hősök sírjait, s e szokást átvette a kereszténység is s évezred éven át kegyelettel megőrzés és honosítá-...” — írja Orbán Balázs.¹⁹ A Sóvidék egyik legzártabb, színreformátus magyar községében, Siklódon hasonló szokást figyelt meg Orbán: Temetéseknél divat volt, hogy a fiatalság lóháton, kardosan kíserte ki a koporsót s behantolásnál lőttek és kardjátékokat tartottak. Alig egy évtizede ez kiment a divatból; de az, hogy a sírra kopját tűznek, itt is meg van. Ez a más összokások mind kezdenek kimenni a divatból” — állapítja meg.²⁰ A Székelyföld más

17 Samarjai János, 1636, 189—190.

18 Orbán Balázs, 1868. 141—142.

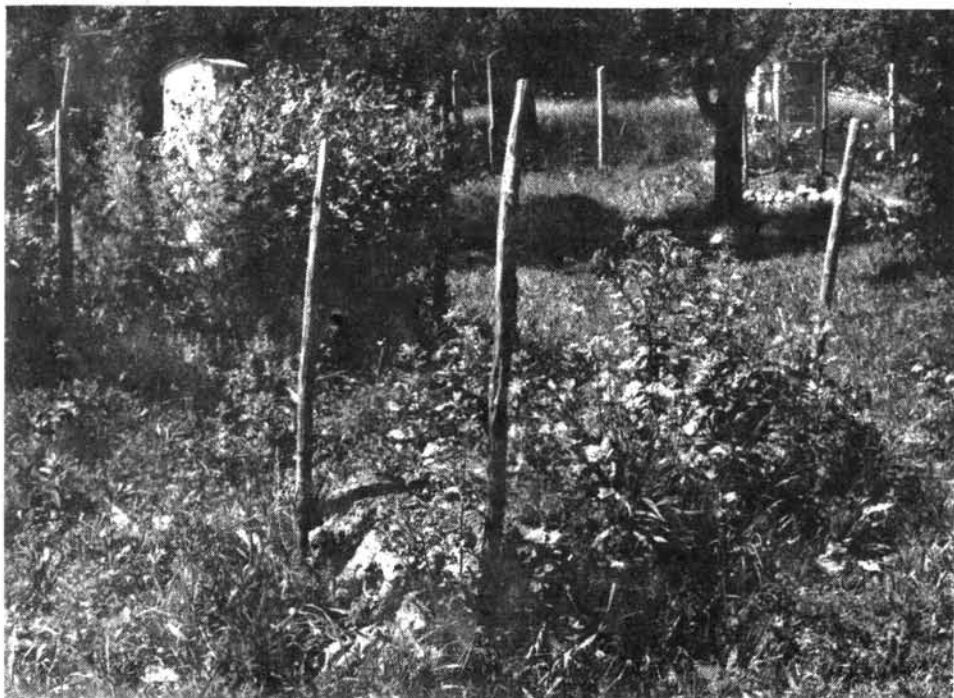
19 Orbán Balázs, 1868. 140.

20 Orbán Balázs, 1868. 142.

vidékein, így a Maros-szék helyiségeiben is hasonló szokást figyelhetett meg az utazó. Mezőcsávásról írja Orbán Balázs, hogy megtalálható az a „régi székely szokás is, hogy sírfákra zászlókat helyeznek és pedig fehérret a leányok, más színűt a férfiak és asszonyok sírjára. A halottak iránti kegyelet leginkább a sírzászlócskák időnkénti megújításában nyilatkozik...”²¹

Tehát, az évezredes szokás a zászlós-kopjás harci temetési pompa, mely a lovasnomád és katonai népeknél megtalálható egészen az újkorig, fokozatosan merült a feledésbe a XIX. századtól. Mint rendkívül rangos, ünnepélyes megnyilatkozás, e vitézi temetési ceremónia a fiatalok temetési pompájában hagyományozódott tovább, maradt fenn egészen napjainkig. Példaként említhető meg, hogy Atyhán még a közelmúltban is lovon ülő legény fehér ingben, s fekete ruhában vezette a temetkezési menetet, hasonlóan a régi harcias külsőségekhez. A Székelyföldön, Kalotaszegen, de Magyarország más vidékein is megtalálható az a szokás, hogy fiatal temetésekor lepedőre színes kendőket tűznek, mely tarka zászlót a temetési menetben visznek ki a temetőbe a sírhoz.²²

A zászlós-kopjás temetkezés legfontosabb kérdése az, hogy a díszes fejfa eredete, elterjedése összekapcsolható-e a sírra tűzött kopjával, azaz

4. kép. Fejfa és lábfaként sírra tűzött koporsóvivő rudak Siklódon (volt Udvarhely megye, Románia) az újabb köztemetőben (Novák László felv., 1985).

21 Orbán Balázs, 1870. 196.

22 Vö. Malonyay Dezső, 1907. I. 280.; Szendrey Akos, 1939.

a „kopjafa” és a fejfa azonos sírjelnek tekinthető-e? Erre a válasz egyértelműen az, hogy a kopjafa nem azonos a fejfával. Tehát, nem elsődleges sírjel, hanem csupán másodlagos sírjelölő funkcióval rendelkezik, mint a harcias, vitézi temetési ceremónia nélkülözhetetlen kelléke, illetve a rangos, nemesi pompa polgári megnyilvánulása.

A fejfának kopjafából történő származtatását — mint utaltunk rá — a népnyelvi szóhasználat is eleve kizárja. Az emberi emlékezettel mintegy száz esztendőre visszamenően elérhető recens anyag a *fejfa, gombfa, gombosfa, fejéhez való fa, főtől, fűtől való fa* stb. néven ismeri a fából készített sírjeleket. A történeti néprajzi adatok, a sírjelölésre vonatkozóan is e megállapítást erősítik meg. Nagykőrösön például 1771-ben temették el a város főnótáriusát, akiknek temetési költségei között az alábbi tételeket is feltüntették: „Kállai Györgynek Koporsó csinálásért, úgy Epitáfium csinálásáért ’s metzésért; és főtől való fáják festéséért”, „Szattmári Jánosnak főtől való fáják kifaragásáért Csontos Péternek Epitáfiumra való sarok, és závár vasacskák csinálásáért” fizetett a tanács.²³ Tehát a síremlék, epitáfium mellett fejfát, „főtől való fát” is elhelyeztek a sírhanton, amelyet kifaragtak, s le is festettek. A főtől való fa ez esetben az epitáfium kiegészítője volt, amely a sír rangosságát, méltóságát volt hivatva szimbolizálni. A vitézi temetési ceremóniáról ismertebb Székelyföldön is hasonló jelenségeket ismerhetünk meg.

ORBÁN Balázs írja le 1868-ban a Felsősófalva temetőjét: „Sófalván csak nem minden családnak külön temetkező helye van, a fejfák czifrán, tulipánoson vannak kimetszve, főként a férfiak sírján lévő, s ezekbe, de csak a szabad székelyeknél (mert jobbágnak azt tenni nem volt szabad) egy zászlós kopjanyél helyezve. Oly szokás ez, mely kisebb-nagyobb módosítással meg van nemcsak a Sóvidéken, hanem a Nyikó, Gagyvize mellyékén is. Sok helyt csak a csatában elestek, vagy fegyver által kimúltak, vagy valamely bátor tett által kitűntek részesülnek ezen megtisztelésben. Régi daliás idők maradványai, lovagias emléke azon harcias és szabad korszaknak, midőn minden székely nemes és lovag, midőn minden székely fegyverhordozó honvéd volt. . .”²⁴

A síron tehát megjelent a fejfa, díszesen faragott faoszlop, függetlenül a zászlós kopjától, amely csupán látszólag fejleménye a kopjának. „Hogy a kopjafa ben a sírra tűzött kopja megformásodott fejleménye, arra van döntő bizonyíték: a kopjafa akkor is mai formájú volt, mikor kopjás temetés még szokás volt. Azaz a kopja és kopjafa megvolt egyidőben, egy síron, tehát az utóbbi az előbbitől fejlett” — írja VISKI Károly.²⁵

A fejfa — mely a sírra tűzött koporsóvivő rúd egyre díszesebbé váló fejleménye —, betöltötte a kopja tartója funkciót is, azaz a harcias temetési ceremónia hanyatlásával, a vitézi életmód megváltozásával, a szokás elhalványodásával a kopjára tűzött zászló a fejfára került. A fejfa csúcsában lévő lyukba tették, „szúrták” a vékony, rövid fanyélre erősített zászlócskát. Ily módon a fejfa nem kopjafa zászlóval, a kopja tartójával, ha-

23 Novák László, 1980. 56.

24 Orbán Balázs, 1868. 133.

25 Viski Károly, 1910. 221—224.

nem zászlós fejfa. A fejfa tehát függetlenül a zászlós kopjától alakult ki, jelent meg a síron, nemcsak a Székelyföldön, de a református magyarság, és egyéb protestáns etnikai csoportok körében másutt is Magyarországon, ahol a zászlós temetési ceremónia ismeretlen szokás volt.

Viski Károly még több zászlós fejfát — illetve zászló nélküli díszes fejfát, melynek lyukas csúcsa mutatta a zászlótartó szerepét — talált Siklódon az 1900-as években (1. kép) A sóvidéki helységekből eltűnedeztek a zászlós fejfák — sírkövek kerültek helyükre —, csupán Korondon őrződött meg szívósan napjainkig a nyeles zászlócskáknak a fejfa csúcsára történő tűzésének szokása (2. kép). A Kalotaszegen hasonló sírjelek, fejfák találhatók (Kalotaszentkirály, Sztána, Magyarvalkó stb.). A díszesen faragott fejfák „zászló tartó szerepét” mutatják a csúcs üregei, ahová „három ágú »engem ne felejts«-nek is nevezett bokrétát illesztenek, télen pedig fehér tollbokrétát libegő szalagdísszel: legény sírokon, sok helyt kedvesük kendője lobog a fejfa mellett magas lécre szegezve, átluggatva a gyász jeléül... Eredeti a koszorút helyettesítő három ágú fa, a villa, amelyet a sír lábához szúrnak le vagy a gombfa hegyébe tűznek; leánysíron a fejfát a leány kedves fejkeszkenőjével takarják le...” — írja MALONYAY Dezső 1907-ben.²⁶

A vitézi pompával járó temetés, s az azt átörökítő fiatalok temetési ceremóniája (halott lakodalma) legimpozánsabb kelléke volt a zászlós kopja, amelyet a sírhandba szúrtak. A fejfa a XIX. század folyamán vált általános sírjellé, s a Székelyföldön például a kopja tartója szerepét is betöltötte. Mint a kalotaszegi példa a századforduló idejéről is igazolja, a fiatalok temetkezési ceremóniájában egy átluggatott jegykendő is — mely jelzi a szerepének végét — a sírra, vagy a fejfa csúcsára került.

A kalotaszegi falvak temetőiben található sírjelek, fejfák rendkívül díszesek, s alkalmasak temetési ceremónia kellékeinek (koszorú, zászló) tartására is. E fejfák azonban — a Székelyföldhöz hasonlóan — ez utóbbiaktól függetlenül jelentek meg, a koporsóvivő rudak fejleményeiként, hasonlóan a lábához (3. kép). Magyargyerőmonostoron például a díszes fejfa mellett két lábfa is megtalálható a sírokon.

A fejfa tehát nem a kopjafából származik, azaz a kopjafa nem sírjel, viszont a fejfa betölthette a kopja tartója szerepét is zászló fejfaként. Ilymódon a fejfa és a zászlós kopja — mely különálló sírkellék volt — a harcias, vitézi temetkezési szokások eltűntetésével fokozatosan „közelítettek egymáshoz”, azaz a zászlós kopja csökevénye rákerült a fejfa csúcsára. A temetési ceremónia történeti ismeretében —, azt a feltételezést vehette fel, hogy a fejfa a kopja evolúciós következménye, tehát a kopjafából keletkezett a fejfa. Ezt a feltételezést alapvetően cáfolja meg a sírjel terminológiája is: kopjafa nevű sírjelet ismer a magyarság, csupán fejfát, amelynek — főként a feje széles körű elterjedésének ismeretében — semmi köze sincsen a kopjához.

Valójában, akkor honnan eredeztethető a fejfaállítás szokása, ha nem a kopjafa nyeléből alakult ki a fejfa? Viski Károly 1909-ben még több olyan fejfát talált a siklói református temetőben, amelynek a zászlós

²⁶ Malonyay Dezső, 1907. I. 255—280.; Vö. Nagy Jenő, 1942.

kopja csökevényének is helyet adtak, szimbolizálva a régi temetkezési szokásokat. Ezek a fejfaszerű jelenségek, mint a zászlós kopja fejleményei, a harcias ceremónia továbbélői, fokozatosan eltűntek a temetőkből a Sóvidéken, melynek okát a szokás elhalásában, illetve a halott lakodalmanak ceremóniájába történő beépülésével magyarázhatjuk. Atyhán például — mint említettük is — ez a temetési ceremónia fellelhető a fiatalok temetésében, de a zászlós kopja már nem található meg a sírokon. A római katolikus temetőben csupán egyszerűbben, művesebben faragott sírkövek, s kovácsoltvas sírjelek találhatók meg: tehát kopjafa sírjel nem alakult ki. Alsó- és Felsősófalva református temetőben is nyoma veszett az Orbán Balázs által leírt, díszes tulipános faragású sírjeleknek. S ez a helyzet Siklódon is.

Siklódon — miként más helyeken is, így Csókfalván többek között²⁷ — eredetileg a porta kertjében, külön-külön temetkeztek a családok. A szilvasban ásták meg a sírokat, s reá faragott köveket helyeztek. A közös temető újabb jelenség. Évtizedekkel korábban — még a kolhozosítás előtt — gyakran előfordult, hogy kit-kit nemcsak a portája kertjében, de a határbeli földje szélében is eltemettek, kívánságának megfelelően, s zászlós póznát — kopját — tűztek sírhantjára. A sírokon manapság három rudat lehet találni. A koporsót három rúdon viszik fel a meredeken, a falu fölött elhelyezkedő temetőbe, a hantolás végeztével a három koporsóvivő rúd közül egyet a fejhez, kettőt pedig a lábhoz szúrnak le. Tehát „fejfa” és a „lábfa” egyszerű magyarázata a koporsó szállításában rejlik: a rudakat nem viszik vissza a faluba, hanem a sírra tűzik, mintegy emlékeztetve a régi dicsőséges temetkezési hagyományokra, a zászlós-kopjás ceremóniára (4—6. kép). Szalagos, zászlócskát viszont már itt nem tűznek a sírjelként funkcionáló rudakra.

A Sóvidéken, a Kisküküllő mentén is hasonló sírjelölést figyelt meg SÁMUEL Aladár, még a századunk elején: „Miután a sírt felhantolták, Balavásáron a halott fejéhez, Nagytermiben a lábához két-két, Ádámoson a fejéhez egy, a lábához szintén egy karót szúrnak le a földbe, melyek a koporsónak a sírhoz vitelére szolgáltak. Héderfán csak egy ilyen rudat szúrnak le a halott fejéhez s a végére zászló formájára fehér keszkenőt kötnek. Ilyen formán az egész temető kopjaerdőhöz hasonlít. Ez a szokás egyébként a hazajáró lélekkel van kapcsolatban, mert a sírba szúrt karókkal a lélek hazatérését akarják meggátolni!”²⁸

Miként a székelyföldi, de az egész magyarság körében fellelhető példák is igazolják, a fejfaállítás szokása a koporsóvivő rudak sírhantra tűzésével alakult ki.²⁹ A XIX. század folyamán, különösen a század végének népművészeti virágkorában ezek a rudak díszes, rangos sírjelekké alakultak: őrizve ősi hagyományokat az anropomorf megjelenésükben, vagy a gombos díszítettségükben, s a népművészet virágzását bizonyítva (csillag, tulipán, virágtartó, s különböző gombos motívumok).³⁰ A fejfaállítás azonban viszonylag rövid életű kultúra jelenségnek tekinthető: egy, másfél évszázad alatt virágzásnak indult (a XVIII. század végi vallási türelmesség

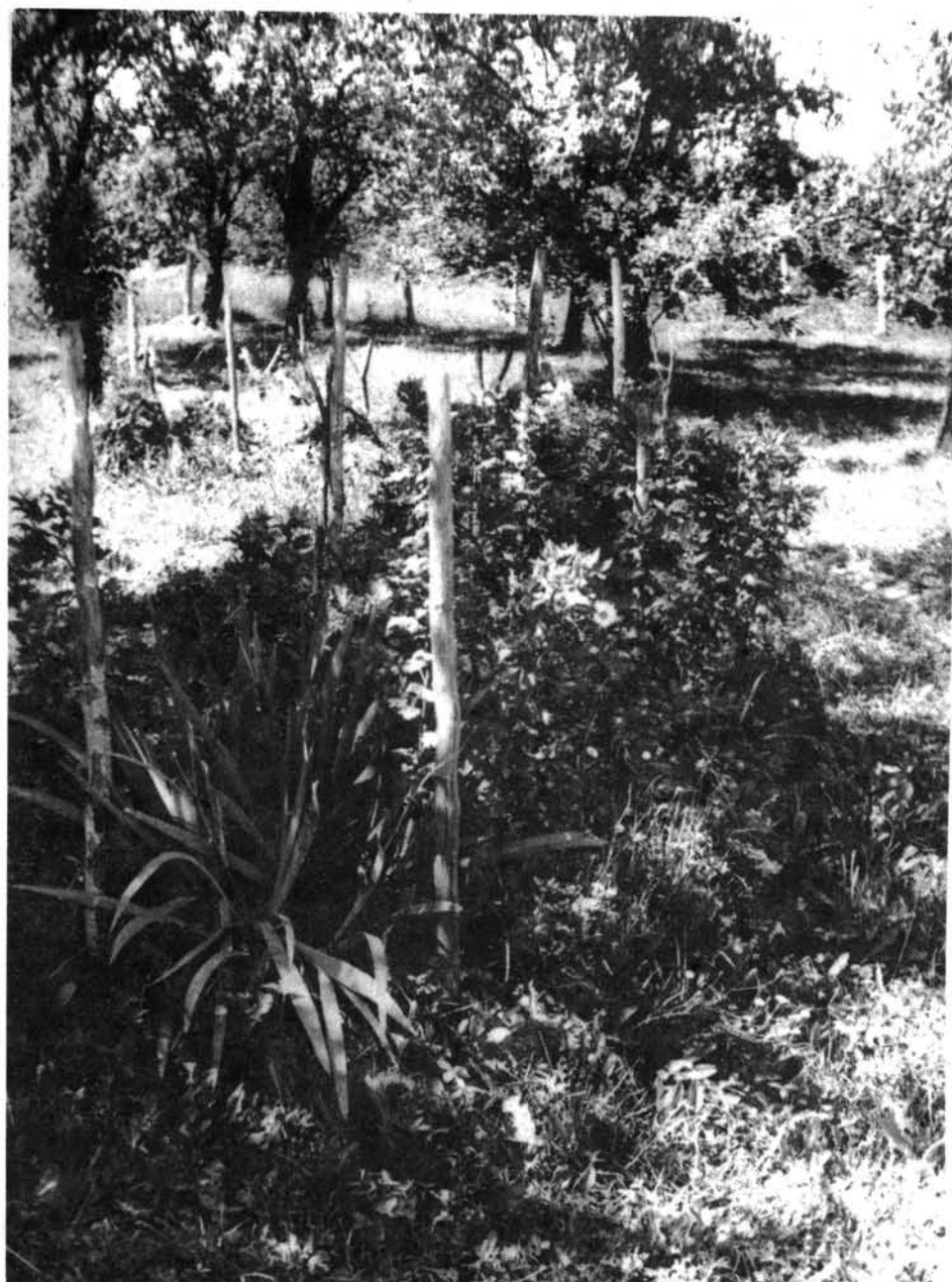
²⁷ Novák László, 1983. 129—130.

²⁸ Sámuel Aladár, 1918. 102.

²⁹ Vö. Dankó Imre, 1977.

³⁰ Novák László, 1982.

5. kép. Fejfás és lábfás sítok Siklódon 1985-ben.

következtében), csúcspontját a XIX. század végén érte el, s a századunk közepére fokozatosan elhalt. Különösen szembetűnő mindez azon a helyeken — így a Székelyföldön — ahol a magyarság legszebb fejfakultúrája alakult ki. Például, BALASSA Iván még 1947-ben leírhatta Bodoson a fejfa faragását,³¹ ám napjainkban hiába is keresnénk egyet is a bodosi református temetőben, nyoma veszett. Ugyancsak hasonló az eredmény Vargyason, Kisbaconban, Közép-Ajtán, Zalánban, Felsősfalván. Itt nincsen már fejfa, akárcsak Siklódon, Küsmődön. Etéden, az ősi székely református falvakban. Helyettük viszont sírkövek találhatók meg. Siklódon is, a sírra tűzött koporsóvivő rudak csupán néhány évig, elpusztulásukig szolgálnak sírjelként, hamarosan felváltják azokat a sírkövek, a maradandóság szimbólumai.

Összegzőképpen hangsúlyoznunk szükséges azt, hogy a fejfaállítás szokása viszonylag újabb keletű. A XVII—XVIII. századra vezethető vissza a fejfa megjelenése. Hogy ez így lehet, legfőbb magyarázat rávonatkozóan az, hogy ennél fontosabb, rangosabb síremlékek voltak, az ezt megelőző évszázadokban, sőt évezredekben is. A sírok gyakran jelet sem kaptak: a temetés rangos, katonai pompával történő ceremóniája adta meg az elhunyt tisztességét, s emlékét. Csupán nagy halmok jelezték azt, hogy rangos ember nyugszik alatta. Ismét ORBÁN Balázst idézhetjük ennek megerősítésére. Küsmődön, az említett Ilona Jancsit egy nagy bükkfa tövében temették el, s hantjára az arra járók röögöt, követ vetettek. Mintezt tették azért, hogy „végre midőn az emlékfa kidől — (ti. a bükkfa N. L.) ott lesz az addig nagyra növekedő emlék-halom, mely ezer éven át fenntarthatandja a kedves halott emlékét. Itt örökíti nálunk a nép szereteteinek s az ártatlan áldozatoknak emlékét...” — írja Orbán.³²

A sírokra évezredes szokásként rendszerint követ tettek, (e szokás a zsidóság körében ma is megtalálható), természetállapotban, vagy megfaragva, kinek-kinek rangjának megfelelően. A sírkő állítására törekedett az emberiség: jól példázza ezt a törökök évszázadokkal ezelőtti szokása is. A törökök között csupán a harcosok sírjára tűztek kopjákat, de a polgári lakosság kövekkel jelöltette sírját. Ezért is történhetett meg, hogy a Balkánon — nevezetesen Szerbiában — előszeretettel tették a sírokra az elpusztult római kultúrát képviselő különböző faragott, feliratos köveket.

A fejfa — néhány hagyományőrzőbb terület kivételével — rohamosan a veszendőségben tűnt fel (pl. a háromszéki Zalánban sem találni nyomát az 1920-as években még divatozó, díszes faragású fejfáknak), s váltotta fel a kő, napjainkban pedig a műkőből gyártott síremlékek virágkorát is ezzel az ősi, maradandóbb sírjel állításra törekvés szokásával magyarázhatjuk meg.

³¹ Balassa Iván, 1947.

³² Orbán Balázs, 1868. 142.

IRODALOM

- Apor Péter**
1978 *Metamorphosis Transilvaniae*. Bukarest.
- Balassa Iván**
1947 Gombfa-faragás a háromszéki Bodoson. Erdélyi Múzeum LII. Kolozsvár.
- Dankó Imre**
1977 Fehér fejfa — kék fejfa. Múzeumi Kurir B. III/4. Debrecen, 53—57.
- Dousa, Georgius**
1599 De itinere suo Constatinapolitano, Spistola. Accessee runt veteres Inscriptiones Byzantio ex reliqua Graetia nunc primum in lucem editae, cum quisusdam doctir virorum epistolis. Lugduno-Bataviae.
- Balogh Sándor**
1975 Abony történeti és művészeti emlékei (1450—1741). Ceglédi Füzetek 21. Cegléd.
- Honti (Pongrácz Lajos)**
1844 Kőszegi út. Életképek II. Pest, 371—376.
- Jankovics József (szerk.)**
1981 Bethlen Mihály útinaplója (1691—1695). Budapest.
- László Gyula**
1944 A honfoglaló magyar nép élete. Budapest.
- Malonyay Dezső**
1907 A magyar nép művészete I. A kalotaszegi magyar nép művészete. Budapest.
- Nagy Jenő**
1942 Temetés, temető és halotti tor a kalotaszegi Magyarvalkón. Ethnographia LIII. 132—143.
- Novák László**
1978 A Duna—Tisza köze temetőinek néprajza. CUMANIA V. Kecskemét, 219—305.
1980 Fejfák a Duna—Tisza közén. Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 1. Nagykovács.
1982 Temetés és sírjelölés Magyarországon, különös tekintettel a fejfákra. In: Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére (szerk. Balassa Iván—Ujváry Zoltán). Debrecen, 739—792.
1983 Sozialanthropologie der ungarischen Friedhöfe. Acta Ethnographica Tom. 32. 123—160.
- Orbán Balázs**
1868 A Székelyföld leírása I. Pest.
1870 A Székelyföld leírása IV. Pest.
- Roediger Lajos**
1903 Kopjafák a kovásznai temetőben. Néprajzi Értesítő IV. 299—302.
- Samarjai János**
1636 Az helvetiai valláson lévő Ecclesiáknak Egyházi ceremóniájokról és rendtartásokról való könyvetske. Lőcse.
- Sámuel Aladár**
1918 Kisküküllő vármegye református népének temetkezési szokásai. Ethnographia XXIX. 91—104.
- Szendrey Ákos**
1939 Pusztafalusi néphagyományok. Néprajzi Értesítő XXXI. 156—170.

Szinte Gábor

1901 Kopjafák (temető fejfák) a Székelyföldön I. Néprajzi Értesítő II. 115—121.

1905 Kopjafák (temető fejfák) a Székelyföldön II. Néprajzi Értesítő VI. 91—102.

Török Károly

1867 Magyar alföldi népszokások. In: Magyarország képekben I. Pest.

Varjas Béla (szerk.)

1979 Balassa Bálint és a 16. század költői I. Budapest.

Viski Károly

1910 Mi a kopjafa? Néprajzi Értesítő XI. 221—224.

Az erotika vizsgálata a folklórban

PÁRICSINÉ NAGY JUDIT

Az erotika a folklórban sokáig érdemtelen helyet foglalt el a folklórkutatásban. Ennek számos oka volt. Az egyik az, hogy a kutatás premiszának tekintette a hagyományos felfogást a zárt paraszti közösségek szigorú erkölcsi kötöttségeiről. E premissza végső soron nem a paraszti életforma kutatásából, még kevésbé kimerítő ismeretéből, hanem a kutatás polgári, „józan” erkölcsi szemléletéből ered. Ennek eredményeként e terület kiszakadt a népi élet egyéb összefüggéseiből. Maguk a szokások is a régi közösségi kultúrák felbomlásával atomizálódva, jelentésüket veszítve maradtak fenn. A kutatás e beszűkülésének következménye, eredménye volt az európai, illetőleg világkultúra léptékű történetiség figyelmen kívül hagyása is. Ily módon a kutatás nem oknyomozó-magyarázó, kérdéskereső-megválaszoló úton fejlődött, hanem — legalábbis az erotika területén — pusztá előfeltételezések irányította, tényleírásra” szorítkozott.

A legutóbbi idők modern kutatásai alapvető fordulatot hoztak a témában. E fordulat nem köthető egyetlen kutató műhelyhez, hanem szerencsés módon sok-sok egyéni erőfeszítés eredménye. Gombamódra szaporodtak azok a kiadványok, melyek az e témából származó gyűjtéseket teszik közkinccsé.¹ Hogy e gyűjtések maradjanak csupán egyszeri ínyencségek, szükséges a tudományos szemléletmód közkeletűvé tétele.

Választott témánk jelentőségének igazolására és egyben értelmezéséhez annak bizonyítása szükséges, hogy az erotika a folklórban — az emberi gondolkodás felbomlani látszó alapvetéseiben — a mainál átfogóbb, egyetemes érvényű volt.

Kiindulásként elengedhetetlen az erotika fogalmának közelebbi meghatározása. Hiszen írásom témája éppen nem a pusztá szexualitás, hanem annak bemutatása, hogyan válik a szexualitás emberi, gondolati tartalom-má és viszont, jelképes értelmű cselekvéssé. Nagy Ilona szerint a szerelem fogalma a szexualitáshoz képest tágabb, tehát az erotika is az. A szexualitás csupán ösztöntevékenység, ez erotikában tudatos lelki tényezők is benne foglaltatnak. Csak az ember csinált a szexuális tevékenységből erotikusát.

Az erotika írja Röhrich, kétszeresen is a 'szerelem művészetét' jelenti: a pusztá ösztöncselekedetnek az individuum számára való kifinomítá-

---

¹ Vö. pl. Nagy Olga: *Paraszt dekameron*. Budapest, 1977.; Nagy Olga: *Újabb paraszt dekameron*. Budapest, 1985.; Énekes poézis. Budapest, 1979. stb.

sát és magasztossá tételét, ugyanakkor tágabb értelemben annak művészi (játékos, metaforikus vagy szimbolikus) átalakítását, kifejtését, leírását, bemutatását, közvetítését, amint az a szokásokban, társas életben, divatban, művészetben, irodalomban, folklórban, reklámban stb. megjelenik. A két fogalom használata mégsem logikus és következetes. Röhrich azt is megállapítja, hogy erotikus művészetről és irodalomról beszélünk, vagy erotikus népdalról, regényről, sohasem „szexuális regény”-ről vagy „szexuális szólások”-ról, ugyanakkor szexuális viccet mondunk és nem erotikusát. Abban az értelemben tehát, hogy a művészet, így a folklórművészet számára is fenntartott fogalom az erotika, mondáinkat erotikusnak minősíthetjük akkor is, ha témájuk kifejezetten a szexus keletkezését járja körül.

Fontosnak tartom kiemelni a tudatos lelki tényezők szerepét, vagyis a gondolati megélés-átalakítás tényét. Bernáth Béla összekapcsolta az erotikus témát és a benne rejlő szimbólumfejtés lehetőségét.²

A magyar népdalokban kimutatható szimbólumrendszer meglepően hasonlít más kultúrkörökben keletkezett szimbólumrendszerekhez. Mindenfajta eredetmítosznak is szerves része a nemiség közösségi érvényű, közösségközpontúvá emelő átértelmezése, újraértékelése. Vagyis erotikán nem a köznapi érzéket értem, hanem általánosabban, a gondolati-értelmi megélést. Ilyen értelemben az erotika az utódnemzésen túlmutatóan funkcionális és nem pusztán egyéni örömforrás. E közösségi funkció különbözteti meg egyben értelemyszerűen az önmagáért való pornográfiától is.

„A pornográfia fogalomköre rendkívül nehezen behatárolható; nemcsak hogy társadalmakról társadalmakra változik, hanem az illető társadalomban is különbözik megítélése más-más helyzetben. Ráadásul a megítélés olyannyira a nemiséget illető ízlés vagy még inkább hiányának dolga, hogy az ilyen irányú érzékkel nem rendelkezők számára fogalmilag meg sem közelíthető e kérdés. A mindennapos gyakorlati megítélés annyira társadalmat meghatározó egyedi jegy, hogy legalább annyira közösséget összeforrasztó és más közösségektől elválasztó jellemző mint a nyelvhasználat, öltözködés vagy bőrszín. Így e jegy tükrében az egyes társadalmak, korok nevetségesnek vagy akár obszcénnek tűnhetnek egymás számára. Hasonlóképpen letűnt korok, irodalmi úttörőinek merészsegei mára elvesztik sokkoló hatásukat.”³

Az erotika helye és tartalma ma megvilágításra szorul, az emberi kultúra hajnalán és egészen a fejlett termelő-fogyasztó társadalmak kialakulásáig azonban főnt említett szerepe szükségszerűen született meg és élt tovább. Életre hívója az a kozmikus életérzés volt, mely „a termékenység feltételező szerelmet világot fenntartó erőnek fogta fel. E gondolat közben „hiba lenne a szimbolika mögött csupán szexuális tartalmakat keresni. Ez csak a jelentés egy adott szintjén igaz... A mítoszok és mesék nemisége a világ jelenségeinek leírhatóságát szolgálta, és nem a

2 Bernáth Béla: A szerelem képes nyelvéről. A favágásról és a szerelemfákról. In: Erosz a folklórban. (Szerk.: Hoppál Mihály—Szepes Erika), 40—63.

3 Coffin, Tristram Potter: A Proper Book of Sexual Folklore. New York, 1978.

tárgya volt csupán.”⁴ Ehhez hozzátenném, hogy a megállapítás lényege nem műfajspecifikus: az erotika bármely megnyilvánulási formájában ilyen értelmező-kormányzó szerepet töltött be.

A nemiség a közösség tudatában azért emelkedik erotikává — tudati elemekkel áthatottá —, mert azon az ismeretszinten, melyben az enciklopedikus tudást a közvetlen tapasztalati benyomások extrapolációja jelentette, az alapvető élettényezőkkel — születés, serdülés, halál — szembeeszköz kapcsolatban álló nemiség természetszerűleg kínálkozott átfogó és egyetlen birtokolt elvként a világ magyarázatára. Az erotika közösségi funkciója — az utódnemzést és egyéni örömszerzést meghaladva — a világértelmezés, a világ antropomorfizálása, a kozmogón elvhűség. Ennek jegyében rendezte be az ember az életét a lakodalom és temetés, a vetés, aratás, farsang stb. szokásrendjeivel, a törzsek és népek homályba vesző történetiségét eredetmítoszokkal, melyek egyben világosan elválasztják és összekapcsolják az emberi nemet az állati-növényi-ásványi és csodás létezés-móddal. E megfigyelt és elképzelt szférák mind a nemiség sokré-tű tudatosulásában, az erotikában szerveződnek koncentrikus, egymásra és az emberre vonatkoztatott, kultúraépítő körökké. Általuk az ember olyan koordinátarendszerét hozta létre a közösség világfelfogásának, erkölcsének, mely biztos utat szabott az egyénnek.

E kultúrkörök spirálján haladjunk az egyén felé, aki maga is csak részeket, egyre kevesebbet láthat be ebből, mi, az adatközlések olvasói pedig alig valamit.

A legátfogóbb gondolkör az eredetmítoszoké. Az emberiség eredete mítoszokban, vallási tételekben fogalmazódik meg. „A szellemi eredetű férfi és a csontból teremtetten nő ritmikus párharca valamikor azt volt hivatva példázni, hogy a nő alárendelődik a férfinak, a tél a tavasznak, és az egybeillő körforgások kozmikussá táguló misztériumában megőrződik a közösség termékenyítő ereje, — írja Coffin. Még inkább tágítva a kört: „a nemiség szabályai nagyban különböztek a ma általánostól az idők kezdetén. A nemzés-teremtés nem kötődött szorosan a testi együttléhez vagy a csak egymásban különböző partnerek vonzalmához. Sugalmazó formájú (vizikigyó) vagy bármilyen más állat, növény, mindennapi testi megnyilvánulás (sóhajítás, pillantás), természeti tényező, élettelen tárgy is megtermékenyítő képesség e korlátlan varázslatát az eredetmítoszok szabadították fel. Hiszen az idők kezdetén a föld néptelen pusztaság, és a világban lévő jónak és rossznak formára kellett találnia.”⁵

Figyelemre méltó az eredetmítoszok gondolati rokonsága, származásnak bár egymástól földrajzilag is távol fekvő, független kultúrákból. A jó és rossz kettőségének elvére — ebben az elvben a nemiség nem csupán az erkölcsileg egyik fő megnyilvánulási tere, hanem annak szabályozójává válik. Az eredetmítoszokból származó nemek közti különbségtétel ma is eleven. Ugyanígy feltételezhetjük, hogy a folklór más elemei is lappangva továbbélnek bennünk. Így a keresztény vallás is átörökötheti a nemek szembeállításának gondolatát. A héber hagyományra épülve „a férfitisztasággal szemben Éva is bűnös lesz — enged a kígyó csábításá-

4 Coffin, Tristram Potter: i. m.

5 Coffin, Tristram Potter: i. m.

nak, és ezért havi ciklusaival szenved.” Megjegyzem, hogy a szülés fájdalma, a munka robotja és a halál is a bűnből származtatik a keresztény elgondolásában. Így a keresztény vallás intézményesíti azt az ősi felfogást, mely ezeket egyetlen egységbe fogta.

Az eredetmítoszok másik alapgondolata fogalmazódik meg például az észak-germán—skandináv mitológiában: „Frey, mindennek, ami sokasodni képes, istene szerelemre gyullad a Föld istennője, Gertha iránt. Termékeny kapcsolatuk mindenéves gyümölcse hoz általános áldást az emberiségre.”⁶ Ilyen célzattal, „a termés bőségének elősegítésére bizonyos közösségek kollektív nemi aktust jelenítettek meg... Az ókorban »hierosz gamosznak«, szent násznak nevezett cselekmény e kollektív nemi aktus szublimáltabb formája: a közösség helyett annak kiválasztott papjai egyesültek a Földanyát jelképező istennővel, az ezt megtestesítő főpapnővel.”⁷ Jankovics a mese erotikus voltát bizonyítva számos párhuzamos példát hoz: Gaia görög mítoszáét, annak egyiptomi, kínai, polinéz változatát. Nemcsak Kronoszt, hanem Siegfriedet, Sáhnáme sárkánykirályát, Dahákot, de még János Vitézt is Földanya oltalmazza, segíti győzelemre. Róheim szerint „a regék nyíló-csukódó szikláit, hálóját... a vagina jelképei, s a regebeli átjáróban való közlekedés nemzés, illetve születés értelmű”. Jankovics megállapítja, hogy az ilyen mesék hagyományozója „a flóra és fauna tevékenységétől függő agrárnépesség”.⁸

Szükségszerűnek gondolom egy részt azt, hogy a természet termékenységtől függő kultúrák központi gondolati elemükké magát a termékenységet emelik, és a köré szervezik egyéb tudattartalmaikat (erkölcs), másrészt azt, hogy a termékenységet természetes forrásával, a földdel hozva kapcsolatba, Földanya-Földistennő formában személyesítik meg. Mivel a kultúrák lényegében a modern időkig agrárkultúrák maradtak, természetes, hogy olyan, viszonylag fiatal vallás, mint a kereszténység is, átörököltette e gondolkodás bizonyos jegyeit. Harmadsorban azt a legegyszerűbb és legátfogóbb tételt kívánom példázni, miszerint az ősi képzet a világ teljességének egyáltalában való létét is magából a nemiség működéséből vezeti le. Röhrich az afrikai férfimeséket vizsgálva erre a következtetésre jut. Mint írja, azok a groteszk mesék, amelyekben óriási nemi szervekkel rendelkeznek a meshősök, nem egyszerűen csak a férfiassággal való hencsereget fogalmazzák meg, hanem éppen mitológikus tartalmuknál fogva az ősidők mítoszaival tartanak rokonságot. Nyugat-szudáni mesét idéz, amelyben a hősnek akkora nemző szerve volt, hogy hat szamar volt elé befogva és azok húzták. Az asszony, akit teherbe ejtett valamennyi nép szülőanyja lett, valamennyi emberfajta az ő hasából született. Vagyis a pusztá felnagyítás minőségi, szemléleti változás képi kifejeződése.

Kifinomultabb kultúrákban is ugyanez a gondolat fejeződik ki, a nemiség forrásértékű elsődlegessége, csak fejlettebb, áttételesebb megjelenési formában. „Zeusz teremő lázáat is e vonatkozásban értékelhetjük he-

6 Coffin, Tristram Potter: i. m.

7 Jankovics Marcell: Erősz és Eroé. In: Erősz a folklórban. (Szerk.: Hoppál Mihály—Szepes Erika) Budapest, 1987. 127.

8 Jankovics Marcell: i. m. 127.

lyesen, a görög mítoszban mindez a jó tőle származik, ami sikeresen veheti fel a harcot a rossz hatalmakkal szemben, az emberek érdekében. Zeusz teremti újra azokat az isteneket és félisteneket is, akik más vallásból öröklődtek át a görögökre.” Coffin e fejlett hitrendszerben már nem csupán életmegőrző szerepet tulajdonít Zeusz felfokozott nemiségének: „A kultúrák vándorlásában és átfedésében az ilyen Zeusz-féle termékenyítő hatalom a legtermészetesebb biztosítéka egy közösség egységes, életerős szellemi arculatának.”

Ujváry Zoltán részletesen elemzi a fallosz funkcióját a görög szokásokban. Megállapítja, hogy a „fallikus szokások, a nemzési aktusok, a fallosz szimbólumok megevéésének a célja a termékenység biztosítása, elnyerése volt. A fallosz Hermes istent is megillette, mert ő segítette elő a nyájak termékenységét. A fallosz szerepet játszott Demeter kultuszában is. A fallosz-attributumok az ún. halos-ünnepeken is előfordultak, amelyekben az isteni Demeter, Dionysos és Poseidon úgyszintén a termékenység isteneiként szerepeltek...” A továbbiakban rámutat, hogy „A fallizmus valamilyen formában a föld népeinek kultúrájában mindenütt megtalálható. Ez az ún. fallikus vallásokban, szertartásokban különösen nagy múltra tekint vissza Kínában, Japánban, Indiában, Burmában és másutt. A természeti népek kultuszai is bővelkednek ide vonatkozó példákban.”⁹

Mivel a nemiség már az emberi gondolkodás hajnalán, az eredetmítoszokban — éppen a fejlődésnek abban a szakában, amikor az ember mérhetetlenül jelentéktelen, függő része volt a természeti világnak — erotikus, aitológikus jelentőségre tett szert, természetszerűen egyetemleges jellegűvé fejlődött. Ezt az egyetemes jellegét — bármily áttételes, rejtett formában — a legutóbbi időkig megőrizte.

A nemiség természeti kötöttségére a legátfogóbb példa a kertmotívum. „A szerelmi jelenet már az ókori Mezopotámiában kertben (»álló fák közt, fekvő fák közt«) játszódott, és az istennő almával kínálta kedvesét.” „A kert kert”-hez hasonló jelentésű a „kis kerek erdő”, bár valószínűleg realisabb hasonlóság alapján. Itt valószínűleg a női testre való emlékezés húzódik meg a háttérben... Valószínű, hogy ugyanaz a képi kapcsolatoság, amely a kis kerek erdővel a nő erotikus emlékét idézi fel, tette a sok kalászt is a női genitáliák jelképévé... A kender elázása kétségtelen utalás a szerelmi aktusra... S nyilván a búzában taposott út, vagy egyszerűen a közte lévő út is a női testnek még részletesebb képét idézi az emlékezetbe. Bernáth szerint „A favágás is nemi aktus, mint a jól ismert lakodalmi énekből kiderül: »Nem jó erdő mellett lakni / Mert sok fát kell hasogatni, / Tizenhárom ölet, meg egy felet, / Öleljen meg engem, aki szeret«...” E képi kifejezősköriben maradva „A nem száradt még ki a tőkéje szólás jelentése: »lesz még gyermeke«. A Kalevalában is egy kétéhasadó tőkéből születik két gyermek.” Szerelemfa a meggyfa, cseresznyefa, fűzfa, citrusfa, cédrusfa, diófa, almafa is. „A szerelemfa azonos az életfával vagy világfával... E szerelemfához köti a szerelmes a »lovát« is”.

---

9 Ujváry Zoltán: A temetés paródiája. Debrecen, 1978. 225.

Természetes gondolatkapcsolással a fák, a természet gyümölcsei, virágai is szimbolikussá válnak. „Legáltalánosabb virágszimbólum a rózsza, ami már annyira közhellyé vált, hogy a szeretőt „rózsám”-nak nevezni mindennapos még a közbeszédben is... Nem lehetetlen, hogy a déltől estig, vagyis rövid ideig nyíló rózsza a rövid ideig tartó szerelmet jelenti... a rózsza nemcsak maga a szerető, hanem a szerelem is, vagyis rózsát szakítani annyi, mint a (testi) szerelmet élvezni... Nyilván a rózsza élénk színe, s talán még inkább erős illata az oka szerelmi jelkép-szerének. Erre vall, hogy a rozsmaring is egyike a legkedveltebb szerelmi szimbólumoknak, ahol már nemigen jön számításba a szín, annál inkább az erős, bódító illat... A rózsához és rozsmaringhoz hasonlóan erős, bódító illatú virág az ibolya vagy a viola... A díszítőművészet kedvelt tulipánmotívumnak viszont már nem a népdal szín- és illatempléke az oka, hanem talán a női test vonalának hasonlósága, ami a képi ábrázolásban annyira feltűnő...

Talán a virágoknál is jelentősebb a szerepe az erotikus szimbolikában a gyümölcsnek... Régóta köztudott, hogy a félbevágott alma azt jelenteni, hogy nem tartanak igényt az udvarlásra; ahol viszont három piros almát tesznek ki láthatóan, az meg a biztatást jelenti... egyértelműen a testi szerelem megvalósulására utal a szilvaszimbólum... A dió (és kisebb mértékben a mogoró) a férfigenitáliákra emlékeztette az énekeseket...¹⁰ Bernáth Béla a bab, borsó és lencse, mint hüvelyesek metaforikáját mutatja be, rokon értelemben. Erdemes még tágabb kitekintés céljából Coffin idézni: „Rendkívül szerteágazó a fallikus szimbólumként kezelt mandragora gyökér körül keletkezett hiedelemkör. Feltételezések szerint akasztófák alatt nő, a haláltusáját vívó bűnözőre földre hulló ondójából. A mediterrán vidékiek szerelmi erőt tulajdonítottak neki: Circe, Aphrodite, Rachel mítosza is ily módon kapcsolódik hozzá.”¹¹

A növényekéhez hasonlóan szerteágazó az állatszimbolika. Férfiszimbólum a kutya macska, csiga, denevér, pille, a lúd, a mókus, az ürge. Ezek az állatok viselkedésük, testalkatuk, színük kapcsán váltak szimbolikus állatokká, bizonyítja Bernáth. Meg kell még említeni, hogy a „női genitáliákat nagyon ősi kultúrák már összekapcsolták a hal alakjával.”¹² Ez a motívum a magyar népdalokban is tovább él.

A pánszexuális világkép magába olvasztja a tárgyi világot. Nőszimbólum lesz a tó, a kút, a pince, a fazék, a párna, a harang. Férfiszimbólum a kocsirúd, a kútgém, a pipaszár, a kanál, a harang nyelve, a karó, a meszelőnyél. Nem szükséges megmagyarázni a nemi szereposztást egyes testrészek (láb, kéz, fej) és a reájuk illő ruhadarabok között (kesztyű, csizma, fejrevaló és különösen a bőr- és szőrruhák: bunda, guba, suba, ködmön). Az olyan természeti jelenségek, mint az eső, a harmat is a női testiséget idézik föl.

Összefoglalásképpen hadd utaljunk Hoppál—Szepes megállapítására: „A vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a szimbólumrendszer nemcsak a szövegekben egységes, hanem a népművészeti hagyományban is: a nyelvi

10 Bernáth Béla: i. m.

11 Coffin, Tristram Potter: i. m.

12 Bernáth Béla: i. m. 45.

gondolkodás azonos jelképekkel él, mint a népi ábrázolásmód... A tanulmányok bebizonyítják, hogy a termékenységet jelképező fa mellett, páva kíséretében egymással szemben álló, gyakran egymásnak virágot nyújtó legény—leány páros ábrázolása ugyanúgy a „szerelem kertjének” szimbóluma, mint a népdalok harmatos kertje... Ez a szimbólumrendszer nemcsak a magyar kultúra két nagy területén, a népi és hivatásos művészetben egységes, méghozzá igen nagy történelmi távlatokban, hanem az európai kultúrának általunk áttekintett területein meglévő jelképekkel is egyeznek. Sőt, amikor egyes esetekben látókörünket Európán kívülre is tágitottuk és még mélyebbre szálltunk időben, akkor is tapasztalhattuk, hogy ezek az erotikus szimbólumok ugyanolyan jelentéssel éltek a távoli múltban, messzi kultúrkörökben is.”¹³

A következő jegy, mely a szexualitást erotikává, univerzálissá avatja a népi szemléletben, a szexualitás sokágú vonatkoztatása az élet egyéb területeire. Bernáth Béla kifejti, hogy a törvénykezés, a büntetésvégrehajtás is örököl az erotikus szemléletből. A tömlőc, kaloda megfelel a más részletezett Földanya-képzetnek, az akasztófa életfa értelmű. A kurtavas, keményvas férfi szerepű.

Jóval általánosabb, átszövöttebb az evéssel, ételekkel kapcsolatos szimbolika. Bernáth Béla leírja, hogy „az asztal népdalainkban a női szemérem, azon történik az erotikus »evés« és »ivás«, s ezért »zöld«. Ezen ég a »szerelem gyertyája«... Zöld a törvénykezés asztala is”.¹⁴ Ujváry Zoltán ezt írja: „A nádudvari lakodalomban a koszorús legények a főtt tyúk nyakát egy tányérba tették, s az egyik végéhez két főtt tojást helyeztek, vagy pedig a tyúk lábszárcsontjához a kakas heréjét tették, majd egy másik tányérral leborították, és a koszorúslányoknak küldték. A kakas heréje a csonttal, a tojás a tyúknnyakkal egészen egyértelműen a falloszt jelentette. Ide sorolhatjuk mindazokat a példákat is, amelyek szerint a lakodalmi vacsorán a kakas heréjét a menyasszony eszi meg... Az utóbbi egy-két évtizedben új szokásként figyelhetjük meg több alföldi és gömöri lakodalomban: a menyasszony a násznép előtt megesszik egy főtt vírslit.”¹⁵

Végül az erotika megnyilvánul az emberi élet, s a hozzákapcsolódó természeti körforgás minden jelentős fázisában. Nem véletlen ez, hiszen nemiség, élet és halál, a kettőt összekapcsoló fejlődési fokok nem választhatók el egymástól. A keresztény vallás ezt az alapigazságot a következőképpen fejezi ki: „Felette igen megsokasítom viselősséged fájdalmaid, fájdalommal szülsz magzatot, és epekedel a te férjed után, ő pedig uralkodik te rajtad.” (Mózes I. 3. 16.) „Orcád verítékével egyed a te kenyeredet míglen visszatérsz a földbe, mert abból vétettél: mert por vagy te s ismét porrá leszesz.” (Mózes I. 3. 19.) Vagyis a Paradicsomból való kiűzetés a munka és a halál eredetét is jelenti.

Az emberi életkörben a szüléshez kapcsolódnak a gyermekágy szokásai, a szülő asszony védelmére, a gonosz ártó szellemek eltérítésére. A serdű-

13 Coffin, Tristram Potter: i. m.

14 Bernáth Béla: i. m.

15 Ujváry Zoltán: Erotikus és fallikus megnyilvánulások a dramatikus népszokásokban. In: Erősz a folklórban. (Szerk.: Hoppál Mihály—Szepest Erika). Budapest, 1987. 168.

lés, udvarlás időszakában a májusfaállítás — a leány érettségének kimutatása, a zöldjárás — a szerelmi együttlét szimbolikus kifejeződése —, a vesszőzés — az udvarlási szándék kinyilvánítása —, a húsvéthétfői locsolás — az eladósorú nagylányok egészség-, szépség- és termékenység-varázslása —, valamint a tuskóhúzás, illetve rönkhúzás — azaz farsangi vénlánycsúfoló — szolgálta a párválasztást, a közösségi biztatást. A kiszé-
járásban szintén házasságjósoló és -varázsló mozzanatok vannak, a villő-
zés a lányok férjhezmenetelét volt hivatva elősegíteni. A lakodalomban és temetésben, illetve a lakodalomparódia és természetparódia dramatikus népszokásaiban, a falloszmutatás jelenik meg. Ujváry Zoltán összegyűjtötte az előforduló falloszimitációkat is: kukoricacső, sárgarépa, tehencsecs, veresrépa, „megrajzolt ujj”, verespaprika stb. ... Előfordult a tudatos péniszmutatás is. A lakodalomban a valódi péniszmutatás, a fallosz-
érzékeltetés, a famozsár-játék volt szokásos, hasonló célzatú volt a csődör-jelenet és a medvés játék is. Az asszonyok lakodalmassá sikoltozását Nagy Olga rokon módon értelmezi: „ezek tendenciózusan (de tán inkább: ösztönösen) a nemi gátlás lerontására, a fiatalok felkészítésére, a bekövetkezendőkre hangzanak el.”¹⁶ Figyelemre méltó, hogy a sárgarépa-falloszt a halottat körülvevő siratók a prédikáció alatt kiettek a halott kezéből. Ebben a mozzanatban az univerzális szemlélet több aspektusa összefonódik.

A természeti kör jeles fordulói fontos társadalmi eseményekké — kijelölt munkaalkalmakká és ünnepekké emelkednek az erotika egyetemességének vonatkozásában. Ujváry Zoltán a következő munkaalkalmakat elemzi: fonás, dohányfűzés, disznótor, szüret, aratás, tengerihántás. A kutyázás, a kakasgolya, jércegolya petélése is párosodást mutat be. Az állatalakoskodás egyrészt jó ürügy volt az egyébként „szemermetlen” témák fölvetésére, élvezetére, másrészt a valamikori — embert, állatot, növényt, ásványt egybeolvasztó — szemléleti egység továbbélését látom bennük. Ujváry Zoltán rámutat arra is, hogy „párhuzamos példák találhatók a román, ukrán, szerb, horvát szokásokban is.”¹⁷

Nagy Olga a fonóban megnyilvánuló erotikát a következőképpen értelmezi: „Ott tanulnak illemet, viselkedést s közösségileg megengedett szerelmi játékot folytatnak a fonóban az addig avatatlanok: fiatal lányok és fiúk a nagyobbaktól tanulnak el mindent... Szerelmi kérdésekben sokkal elfogadhatóbb a nagyobb, idősebb társaktól „nyert” felvilágosítás, mint a szülőktől. Ez a feltételezés a paraszti közösségek ösztönösen modern szemléletét bizonyítja.”¹⁸

Az ünnepek: legfontosabb jellemzőjük, hogy összetettek: az erotikus szimbolikában egyéb társadalmi, pszichológiai funkciók is kiteljesedést nyernek. Június 24-én, a nyári napforduló ünnepén — a tűz átugrálása és a körben énekelt párosító dalok a szerelmet és párválasztást szolgálták. Házasságjósoló praktika is kapcsolódhatott a szokásokhoz: amelyik lány koszorúját föl tudta hajítani a fára, hamarosan férjhezmenésre számítha-

16 Ujváry Zoltán: Erotikus... i. m.; Nagy Olga: A szerelem témái a népmesékben. In: Erős a folklórban. (Szerk.: Hoppál Mihály—Szepe Srika) Budapest, 1987. 125.

17 Ujváry Zoltán: A temetés... i. m.

18 Nagy Olga: i. m. 125.

tott. A tűz azonban a köd, jégeső, dögvész ellen is védett, elősegítette a jó termést. A Szent Iván-napi házasságjósolás hasonló formában Andrásnapkor is szokás volt. Párosító szövegelemeket tartalmaz a téli ünnepkör egyik jellegzetes szokása, a regölés, a regősének. Figyelemre méltó, hogy a párok összerögölésére a nyugat-magyarországi változatokban zoomorf (róka, nyúl, cica farka) szimbolizmust találunk. Ugyancsak a téli ünnepkörben, a betlehemes játékokban a pásztorok is megengedhettek maguknak egy-egy erotikus célzást. Farsang vasárnap reggel jártak sárdozni a Nyitra megyei fiúgyermekek, és tavaszt hívogató, termékenységharó énekükért tojáshoz, szalonnát kaptak. A farsangi alakoskodók jelenetei gyakran tartalmaztak erotikus mozzanatokot (pl. gólyaalakoskodás).

E szokások dramatikus jellegűek. Eddigi elemzésem népdalokra és népmesékre is támaszkodott. A műfaji, formai sokféleség is az egyetemes-ség természetes kifejeződése. Coffin gazdag példatárral lát el e tekintetben. Megállapítja, hogy „a görög tragédia Dionüosz kíséretének! — kecskéknek — énekeiből, a komédia az év szakaszait követő mulatságokból származott. A termékenység természetesen évről-évre ismétlődő drámája kifogyhatatlan táplálója a rácsodálkozó ember filozófiává finomuló okfejtéseinek és szerelmi cselekménybonyolításának. A komédiát különösen áthatja a termékenység igénye: szándéka szerint gúnnal megzavarja és lármával elúzi az éves körforgás megromlására törekvő rossz szellemeket...”¹⁹

A „malac” viccek eredetükben osztoznak a drámával és komédiával. Csak a viccek humora éppen a bennük lakó gonosz szellemeket fegyverzi le. Aki viccet mesél, önmaga agresszivitásától szabadul meg. Eppen azért, mert a komédia annyival művészebb, kiteljesedtebb eszköz, az alantasabb vicchez minden nap kell folyamodni... E viccek jó részének hatása csupán a nyers, durva szóhasználatból ered — megtör egy tabut, szembeállít a tiltottal, így zavarja meg a gonosz szellemeket. A vicc lehet csupán egysoros, vagy lehet anekdotaszerű, kerek cselekménnyel, helyrajzzal, néhány vonásos jellemrajzzal. A középkorban és a reneszánsz irodalmában tündérmeseként virágoznak az ilyen történetek. E történetek valósághoz kötöttségükből a legendák világába emelkednek... Valószínű, hogy e folyamat fordítva is lejátszódott; mai viccek lehetnek elvilágiasodott töredékek valamikori mítoszokból.

Művészi megformáltságban magasabb rendűek a vicceknél a mondókák. A mondókák is annak a gondolati feldolgozásnak az eredményei, mellyel az ember megpróbál megküzdeni élete sorsfordulóival. A mondóka és a ráillő válasz felett érzett sikerélmény hivatott átsegíteni a valós élet nehézségein: legyen az kamaszkor, házasság, szülés, éhezés, aszály vagy a földművelés, állattenyésztés szakaszai. A mondóka varázslat: tudóit egybefogja, s a többiektől elválaszta. Így például a nő számára védelem az, hogy a havi ciklusaihoz kötődő mondókáira a férfi nem tud válaszolni. A válasz — hogy titokban maradhasson — gyakran enigmatikus, rejtvénytyszerű formát ölt. Rokoni fejlődés következtében teljesebben önkényessé, megjósolhatatlanná is — azaz, a mindennapos logika számára megközelíthetetlenül — válhat.

¹⁹ Coffin, Tristan Potter: i. m.

A mondókák az ember őstörténetébe nyúlnak vissza: a kereszténység szükségszerűen a „pogány” mondókákat is megtagadja saját arculata kiformálásában. Az ősi képzetvilág hitvesztése a valaha nemiséget szabályozó mondókákat a pusztá vulgaritás körébe utalja. A mai világban a mondóka csupán a malacvicceken és a gyerekek játékában él tovább.

A közmondások hosszú időn át szolgáltak az emberi tudás táráként: legyen az tudományos, filozófiai, morális vagy vallási bölcsesség. Az ötvenes években Loeb behatóan tanulmányozta a közmondások nemi életet szabályozó szerepét. A primitív társadalmakból indult ki. Az egyénnek komoly erőfeszítést kellett tennie annak érdekében, hogy az önmaga új-ratermeléséhez szükséges gazdasági feltételeket megteremtse. Ez erőfeszítés gyümölcsét jelképezte a menyasszonyt megváltó ajándék. Az egymásnak ígért ifjú pár mindaddig várakozásra volt ítélve, míg az ifjú meg nem tudta vásárolni a leányt. A hosszú várakozást enyhítendő, a házasesetet társadalmilag szabályozott — gyerekáldást kizáró formájú — szexuális együttlét előzte meg. Hogy az ilyen udvarlás mennyire vált bizalmassá — Loeb a Szaharában, Albániában, Szumátriában, Svájcban vizsgálódott — társadalomról társadalomra változott. Később ez az udvarlás — szabadosabb vagy kötöttebb formája — már nem a leendő házasságot, hanem egyszerűen az ifjúság nemi vágyainak szabályozott levezetését szolgálta. E fejlődés eredménye a mai táncmulatság, fogamzásgátlás is.

Az udvarlással kapcsolatos — máig élő — közmondások szerepe azonban mindig is ugyanaz volt: a kérdés és válasz egymásba illeszkedése azt az ígéretet sugallja, hogy a leendő pár kívánsága harmonizál a világrendjével. A kérdés-felelet egyben párba is: szolgálja a legmegfelelőbb pár kiválasztását. Legáltalánosabb formája az antiphonal, rímes, négysoros forma dalban, zenével kísérve. A párválasztó vetélkedés művészi formákat eredményezhet: Loeb szerint az olasz és angol szonettforma is ilyen eredetre vezethető vissza. Ahogy az eredeti négysoros első két sora a lány szájából a természetre utal, úgy a szonett első nyolc sora is, hasonlóképpen a négysoros utolsó két sora — a fiú válasza az emberi érzelmekről — a szonett második, hatsoros szakaszának felel meg. Igaz ez vagy sem, Shakespeare Rómeó és Júlia első találkozását a szerelmi közmondás kérdés-válasz formájában örökíti meg.

Az Amerikában szokásos négyszögben járt tánc mindmáig megtartotta az üldözés-elutasítás, üldözés-elfogás ősi motívumát. A szoros testi közelségbe kötő derékon pörgetés és játszadozás — e megcsúfolásai a keresztény erkölcsnek — ősidőktől változatlan erővel serkentik a párválasztást. A kárhóztatott négyszögtánc helyébe egy gyermekektől átvett társasjáték lépett: a játékban elfogadott csókok és zálogok vonzása hamar pótolja és feledteti a négyszögtánc örömeit, még a tiltás megszűnése után is.

Májusban a szabadban szokásos kapcsolatteremtés a leányrablás motívumát éleszti újra, azonban már nem egy életre, hanem csak az alkalom örömeire szól. A fiúk és a lányok szembenálló sorokban rendeződnek el: a fiú feladata a szemközt álló lány átrántása, a lány feladata az okosan engedő tiltakozás: a játékszabályokban hibázó páros a közösség nevetségének tárgya lehet. Az egymásra talált párok ezután addig hentergőznek a fűvön, amíg ruhájuk zöld foltos nem lesz. Ma a megfelelő gyermek-

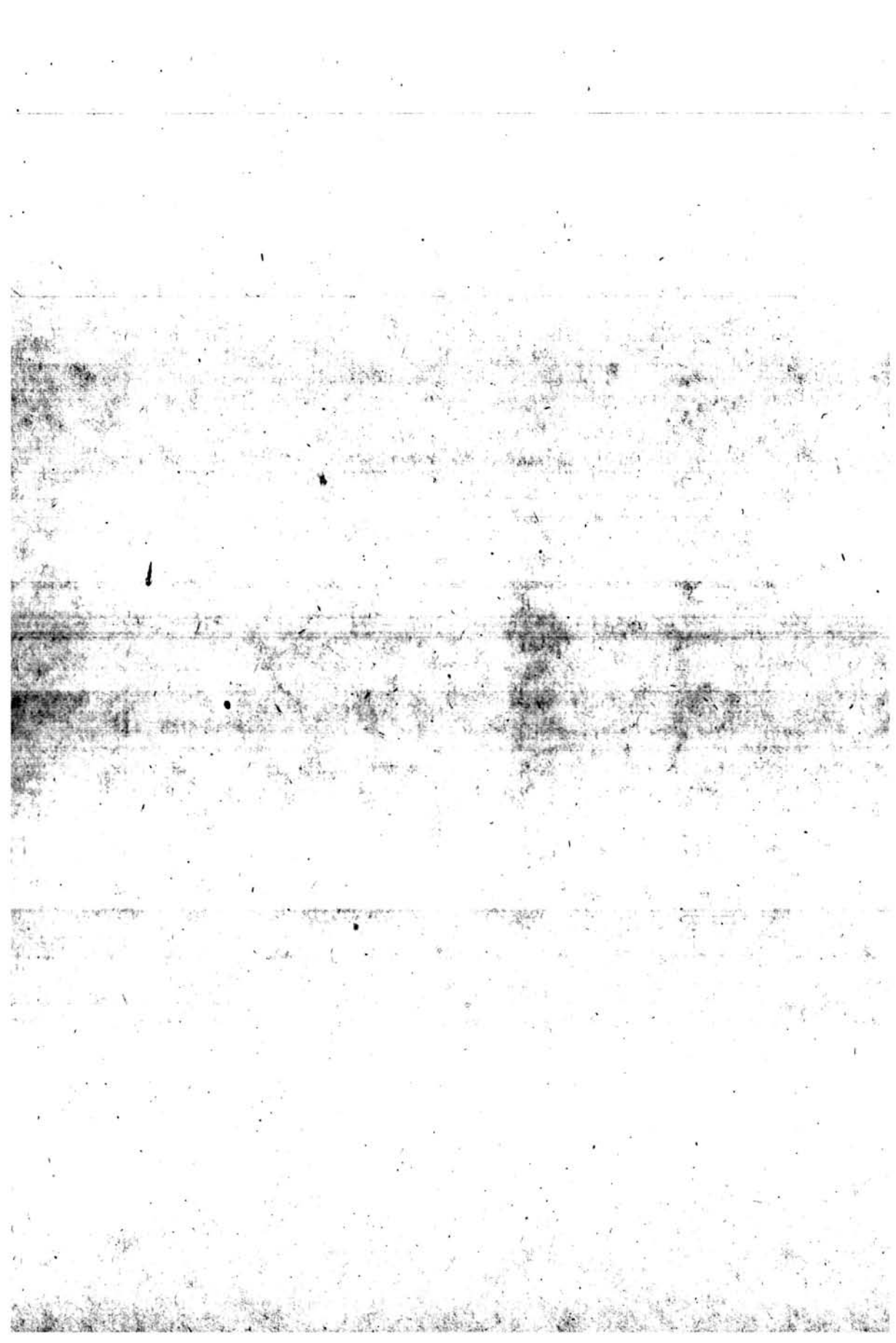
játékban az ellenállás valódi, a harc erőteljes, gyakran mindenki mindenki ellen vívja: mindaddig tart, amíg az egyik tábor teljesen foglyul nem esik.

Más gyermekjátékok — nem is ősi eredetűek — továbbra is szolgálják a nemi szerepek tudatának kialakítását. Már 8—9 évesek játsszák az almaevő versenyt. A felfüggesztett almáért versengő bekötött szemű fiú és lány óhatatlanul egymás testi közelségébe kerül. A győztes az, aki először eszi meg az almát. A „dinamit” szabályai szerint a lányok a nevüket papírlapokra írják és az írással lefelé fordítva — a lapokat néhány üressel együtt — a padlóra fektetik. Ezután beengedik a fiúkat, akik ráállnak egy-egy lapra. Mindegyikük azt a lányt csókolja meg, akinek a saját lapján olvashatja — az üres lapok tulajdonosai pedig valamennyi lányt.

Még felnőtt korban is tere van a hasonló célú játékoknak, erősítik, formálják a nemi szerep tudatát. A harmincas évek mindinkább gépesített háztartásaiban a művelt és unatkozó hölgyek mindenben igyekeztek utolérni a férfiakat. E versengésben egy kártyajáték — Ely Culbertson ötlete: a Contract Bridge — fontos szerepet kap e versengésben. A játék voltaképpen nemi párharc, erotikus jellegét csupán a szabályok szigorú rituális rendje és a sugalmazó nyelvezet is elárulja: léprecsalás, közeliítés, ellenállás, bevétel — csupán néhány elem a gazdag fogalomkörből.

Meghökkenítő Ferril tanulmánya a futballról. Erről a nyíltszíni istentiszteletről az életet jelentő tojás — labda — fölött, melyet a hívők százazrei előtt hibátlan testű fiatalok mutatnak be, a hívők nemi szabadságukat lelik meg a játék szadista és mazochista önfeledtségében. A félmeztelen hölgyesereg csillogó rudakkal bűvészkedő bemutatója azt a nemiséget jelképezi, mely minden tavasszal megköveteli, hogy az életet hordozó tojás átperdüljön a halált, telet jelentő fehér vonalon a tavaszt jelentő zöld mezőbe.

Valóban megdőböntő az az értékvesztés — átalakulás, amely az erotika tekintetében az utóbbi néhány évtizedben robbanásszerű módon felgyorsult. E tanulmány keretei közt csak esetlegesen tudtam jelölni egyes kiragadott történeti fejlődések irányait. Nem vállalkozhatom arra, hogy értékkitételeket mondjak felőlük. A néprajz kutatója amúgy sem tűzheti ki célul a mégoly jó szándékú, de hívatlan bábáskodást a kultúrák változása fölött. A tényleírás-megőrzés itt is elegendő kell legyen figyelemzetetesként: az ezerarcú világ egységében gyönyörködtet, éltet.

Egy 1676-os rozsnýói boszorkányper

ZSUPOS ZOLTÁN

Az egykori Gömör vármegyéből igen kevés adattal rendelkezünk a boszorkányperekre vonatkozóan. Schram Ferenc kettőt említ,¹ azok szövegét azonban nem, vagy csak töredékesen közölték. Az egyik Bobrik Jánosné pere Szömölcséről 1653-ból. Az asszonyt varázslás vétké miatt állították bíróság elé, mert a tehen bornyazása után analógiás varázslást végzett.² A másik eset 1720-ban zajlott le, amikor Tóth Katalin poszobai lakost azzal vádolták, hogy más tehenét megrontotta, saját tehenének teje ellenben tejfelle és vajjá vált. Nem maradt ki a felsorolásból az a boszorkányokkal kapcsolatban gyakran előforduló vélekedés sem, hogy hajnalban a kútágasból tejet tudott fejni.³ A két perből csupán a tehenre, tejhaszonra irányuló rontásokról tudunk meg valamit, nem sok bontakozik ki előttünk a boszorkányok egyéb tevékenységéről. Ezért úgy vélem, hogy az 1676-os rozsnýai boszorkányper áttekintése árnyaltabbá teheti egy felvidéki kisváros népi hiedelemvilágára vonatkozó ismereteinket.⁴

Rozsnýó, az 1291-től az esztergomi érsek birtokában lévő település — főleg ezüst- és aranybányáinak köszönhetően — bányavárosi kiváltságokat élvezett, s a XV. században a felső-magyarországi hét nevezetes bányaváros rangsorában a hatodik helyen állt. A mohácsi vész után azonban megtört a fejlődés, jelentős összegeket emésztett fel a város védelmének folyamatos biztosítása, a bányászat hanyatlásnak indult. A szinte állandósult háborús viszonyok a gyakran ismétlődő pestisjárványok hozzájárultak a bányászat majdnem teljes megszűnéséhez, ezzel szemben a XVII. századtól egyre jelentősebbé vált a város kézműipara és kereske-

1 Schram Ferenc: Magyarországi boszorkányperek. I. kötet Budapest, 1983. 372.

2 Dr. Illésy János: Adalékok a hazai babonaság történetéhez. Ethnographia II. 1891. 353—354.

3 Borovszky Samu (szerk.): Gömör-Kishont vármegye. Budapest, é. n. 324—325.

4 A per teljes szövegének betűhív közlését, a Rozsnýói Járási Levéltárból származó néprajzi vonatkozású iratok publikálásával együtt, a közeljövőben tervezem.

A vizsgálatnál a következő munkák szempontjait igyekeztem felhasználni: Kovács Ágnes—Pócs Éva: Boszorkány. In: Néprajzi Lexikon. I. kötet Budapest, 1977. 346—348.

Klaniczay Gábor: A boszorkányvád szociológiája a 18. századi falvakban és mezővárosokban. In.: Rendi társadalom-polgári társadalom I. Salgótarján, 1987. 201—207.

Pócs Éva: Gondolatok a magyarországi boszorkányperek néprajzi vizsgálatához. Ethnographia XCIV. 1983. 134—146.

delme.⁵ Egy ilyen, sok megpróbáltatással teli, átmeneti időszakban került a boszorkányság gyanújába egy fiatalasszony.

A per vádlottja Leibitzer Christoph Vargáné Borbála. Társadalmi helyzetéről annyit tudunk, hogy egy varga mesterember feleségeként közepes anyagi viszonyok között élő többgyermekes fiatalasszony. A betegek gyógyítani tudó, sokféle praktikát ismerő tudós asszony hírében álló nő összeütközésbe került környezetével. Ennek elsődleges forrása valószínűleg nem babonás eljárásokat alkalmazó gyógyító tevékenysége, hanem az volt, hogy minden áron meg akarta szerezni magának Süveges Mihályt, aki pedig törvényes feleségével élt. Házasságtörésre törekedve megsértette az egyik alapvető közösségi normát, mely miatt konfliktusba került a város közösségével, s a fokozatosan elmérgesedő helyzet egyenesen vezetett a boszorkánylvádhoz.

A per során kihallgatott 17 tanúból 13 nő, 4 férfi, ebből egy házaspár. A nők átlagéletkora 33, a férfiaké 36 év, körülbelül hasonló korú lehetett a vádlott is. A tanúk az általuk elmondottakat saját szemekkel látták, Kristófné szájából hallották, de közülük többen, így a 18 éves Pacsai Erzsébet, a 26 éves Maczko Borbála, a 29 éves Kutyai Anna, valamint a Simon házaspár maga is tevékenyen részt vett cselekedeteiben. Néhány esetben megemlítik, hogy pl. Grétével ment ki a mezőre füvet szedni, Csucsomi Mártával főzte a butykost, s megtörtént, hogy harmadmagával volt. A boszorkánysággal vádolt asszony nem tekintette üldözendőnek tevékenységét, az érdeklődőknek nyíltan beszélt róla.

A tanúk közül kilenc 1-1 esetről számolt be, négyen kettőről, egy-egy tanú volt, aki 3-4 esetről tudósított, míg a már említett Borbély Gergelyné Kutyai Anna egymaga tizennégyről. Tehát az összes gyanús esemény több mint egyharmadára egyetlen személy vallott, ami a közöttük lévő bizalmas viszonyra utal. Forrásunk nem ad felvilágosítást a tanúk vagyoni, gazdasági, társadalmi helyzetéről, mindössze a 38 esztendőes rimaszombati Eötvös Péterről tudjuk, hogy az ottani hóhér fia. A többiek mind rozniaiak, de nem derül ki, milyen rokoni, szomszédsga kapcsolatban álltak egymással és a vádlottal, pedig ezek ismerete közelebb vihetne bennünket a boszorkánylvádhoz vezető konfliktus megértéséhez. A vádlott tanúvallomása nem áll rendelkezésünkre, azt azonban tudjuk, hogy nem vállalta el a boszorkányszerepet.

Milyen kép bontakozik ki Kristófnéről a vallomások alapján? Miket cselekedett, mondott, miből állt tudománya, volt-e olyan köztük, mely indokolja a boszorkányság vádját? Mennyire felel meg személye a magyar néphit gyógyító, és rontó, részben természetfeletti képességekkel felruházott boszorkányának?

Kezdjük mindjárt *gyógyító tevékenységével*. Két tanú is felidéz egy esetet, egyikük úgy, ahogy Kristófné mondta: „Én egykor Thaiszné asszonyomnak elmentem füvet szedni Grétével, a' mikor szedni keztem volna, és olvasni, mindgyárt egy nagy béka előmbe ugrott, mint egy nagy süveg, s mondtam Grétének: meg ne ijedgy te bolond ettől az ördögtől mi, ez az ördög aki bánnya, hogy füvet szedek Thaisznénak, ez vesztette meg. Azután elveszett előlünk.” A másik tanú annyival mond többet, hogy

---

5 Mikulik József: Magyar kisvárosi élet. Rozsnyó, 1885. 4–11.

Kristófné „berbételvén valamit”⁶ (ráolvasva) tűnt el a béka. A történet szerint a gyógyító erejű fű szedésekor béka képében megjelenő ördög — aki a betegséget okozta, s most bánja, hogy a beteget meggyógyítják — kénytelen meghátrálni az erejét ráolvasással bizonyító asszony előtt.

A 18 éves Pacsai Erzsébet „egykor is setét hajnalban Kristóf Vargánéval ki ment volna a' mocsolyákhoz,⁷ kilenc mocsolyákból három ízbe vett vizet, berbitelvén és beszélgetvén sokat, úgyhogy egykor csak alig bé nem esett a' mocsolyákba, hogyha a karomat meg nem fogta volna, magam is megrettentem tőle. Hogy teli merétette volna az edényt, haza küldötte tőlem, s megparancsoltatott nékem, hogy a' földre le ne tegyem, mert nem fog használni.” Itt nem derült ki, de a következő elbeszélés megvilágítja mire, hogyan használták fel a mocsolyákból merített vizet: „Mondotta ezt is Kristófné: a' mely embert meg vesztnék, vegyen kilenc mocsolyából vizet, kilenc lúgzó követ, kilencet vissza olvassa, kilenc szemet szemetet szedni, kilenc favágaton kilenc kilenc forgácsot vissza olvasni, reá jő aki megvesztette az embert, ha ezeket főzni teszik, amely fákat a víz összehord, azokat kell megfőzni, s a lúgzó követ a tűzbe hánni.” A vesztés, a rontás elhárításának mágikus eljárását mondja el a tanú. Simon János és felesége vallomása szerint valóban megjelent a rontást okozó személy: „... mikor Kristóf Vargáné gyógytetta Simon Jánost, egykor megparancsolta nékiek: hogy hozzanak háromszor kilenc követ, és a mocsolyából vizet, száraz fürdőt csinál, ahhoz maga hozott füvet, micsoda füvet, nem tudgyák. Hogy a követ a tűzbe tölték, és a füvet a tűzhöz, arra Kristófné azt mondotta: Valahol lesznek, ha mind más falu határán is, de reá kell jűni, de ha reá jűn is, addig senkinek meg ne mondják, míg meg nem gyógyul, Kristófné parancsolta. Aminthogy meg sem melegödött a füves víz a tűznél, mindjárt ott termett Lukácsné leányostul Serfőző András feleségével. Bé voltak az ajtók zárva, hogy ott zörgenek, meghallotta Kristófné, mindjárt a pitvarból a házba ment, az ajtó zárját tartotta, hogy bé ne jöjjenek. Hogy bejött a két asszony a pitvarba, az kérdezte Lukácsné Parti Annát, mit főztök Panna? Arra azt felelé: semmit. Azon szóra bé jön a csordapásztor inasa, egy vakondakot hoz, azt mindjárt kivette Lukácsné kezéből az másra is. Tovább nem firtatta Parti Annát, hanem három szál árva csanálnak a tetejét eleiben hajétotta, azt mondotta Lukácsné: Egy papnak el szakadt volna a lába, ha ezzel nem gyógytetták volna. A fördő után Kristófné keresztől tette az ujjait, s megesküött, hogy Simon Jánost Lukácsné, avagy nemzetsége vesztette meg, fejét is hozzá kötötte, hogy ő dolga.”

Megállapítható, hogy ezekben az esetekben gyógyító tevékenysége tulajdonképpen a rontás által okozott betegségek gyógyításában, a rontás elhárításában nyilvánult meg. Fontos szerepet kapott ebben a rontó jelképes bántalmazása, valamint a visszafelé számláló ráolvasás. A sűrűn emlegetett kilences és hármas a magyar népi hitvilágban a gyógyító tevékenységgel kapcsolatban leggyakrabban előforduló számok.

6 Berbitél: imádságot (ráolvasást) félig hangosan mormol, mond. Új magyar tájszótár. I. kötet Budapest, 1979. 441.

7 Mocsolya: len- vagy kenderáztató; mocsaras hely. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. kötet Budapest, 1970. 939.

Szavai szerint vállalkozott a szigorúan tiltott magzatelhajtásra. A 25 éves Reich Annának mondta: „Ó bolond, ha két holnapos a terhed, nincs abba lélek, könnyű azt elveszteni.” Egy másik panaszkodót, Fonta Pannát ilyen szavakkal biztatta: „... ne búsulj bizony bolond, mert könnyű arról tenni, ha csak vagy három holnapon, el tudom én azt veszteni ha akarod, mert az nem bűn, mivel abban lélek nincsen”. Tudása nemcsak a terhesség megszakítására terjedt ki, a teherbeesést is meg tudta akadályozni, amire a sokgyermekes Kutyai Annához intézett mondata enged következtetni: „Ó bolond, miért te énnékem nem szólottál, amikor még csak a három gyermeked volt, meg tudtam volna én azt cselekedni néked, hogy több gyermeked nem lett volna.”

Értékes vallomások szólnak *rontótevékenységéről*. Az egyik asszony nyíltan feltette neki a kérdést: „Miképpen veszthetik, avagy miképpen rontják meg az embert? Alájuk öntenek-e valamit, vagy mit csinálnak? Kristófné erre azt felel: Jajj te bolond. Egy tollacskába mint a kénesőt, holmi eszközt be csinálnak, s amikor meg sem gondolá, alája bocsájtja, akit meg akarnak rontani.”

A Süveges Mihály iránt érzett szerelme miatt az ő rontásával magyarázták, hogy az említett férfi felesége elvesztette szemevilágát: „... tavaly esztendőben voltam a Sebespataki Tudósnénak egy forinttal adós, jött hozzám egy nap az adósságáért a Rudnai Tudósnéval, ... mondotta a Sebespataki Tudósné a Rudnainak: Menj el a Süveges Mihály házába, ott egy szökcséb bé vagyon ásva, ki miatt a szeme kiszökött Süveges Mihálynénak, keresd meg, feltalálod, s megmondják hogy jó Tudósné vagy, mert azt Kristófné ásatta el.” Úgy vélték, hogy egy másik asszonyon hasonlóképpen állt bosszút, mert az figyelmeztette Süveges Mihállyal fentartott bűnös kapcsolatára, beszámolt róla a férfi feleségének és a szomszédoknak: „Kristófné egyszer engem megfenyített, mondván: Várj te Eörsik; meg hidd azt, bizony megbánod, amint hogy azon a nyáron az egy szememre megvakultam.”

Több ízben beszélt arról, hogy hatalmában áll a nemzőerő elvétele, impotenciát tud előidézni: „Meg tudom azt is csinálni, hogy ha tíz holnapig egy ágyban fekszik is az Ura feleségével, mégsem tehet néki semmit.”

Kristófné kíméletlenül megbosszulta az őt ért sérelmeket: „Egy leány egykor hat forintomat ellopta, olyant cselekedtem néki, hogy sem élt, sem holt, azután megvetette a három forintomat.” Másik esetben a gyógyítást nem vállalta: „En a szegény asszony kérésére kértem Kristófnét, hogy nézné meg szegény Samselt, s gyógyítaná: de ő azt mondotta arra: Vesszék, hadd sanyarkodgyék, ő miatta fizettem én 3 Tallért, nem jött meg az a fű, aki őnéki használna.” A beteg hamarosan meghalt.

Rontó cselekedeteinek jelentős része a kiszemelt férfira irányuló *szerelmi varázslás* volt. Egy alkalommal próbálkozott az érintkezésen alapuló átviteli mágia egyik legelterjedtebb módjával, a nyomfelszedéssel. Maczko Borbálát „egyszer Kristófné elküldötte, Süveges Mihály nyomának a földét hogy felvegye, az mészáros székektől fogva éppen Dobos Márton Úr házáig űzte, ott felvette a földet, a jobb lába alól a jobb kezében vitte, a bal lába alól a bal kezében, ugyan a Kristófné késével metszette fel a földet.”

Többi eljárása a hasonló hasonlót hoz létre elven alapuló analógiás mágia. Közülük négyet Kutyai Anna mondott el: „... egykor ugyan ez

időn kikeletkor odaki a mezőn járván Kristófnével fekete nadal gyökeret ásott, sokat berbitélvén tótul: csillagot, felhőt, farkast, erdőt, eget, holdat, napot emlegetvén, s azt mondotta: hogy én arra ásom, hogy Süveges Mihályt a tűzbe takarom, bűdös kővel, puskaporral, kölessel együtt: hogy valamint ezek a tűzben nem maradhatnak: úgy ne maradhassék Süveges Mihály az ő házában, hanem szintén oly nehéz legyen a szíve utánna, valamint ezek nehezen maradnak a tűzben.” „Hallottam azt is szájából, hogy mondotta: Ha meg láthatám, hogy az ekék szántani kimentek reggel, mindenkor olvastam a nap felköltekor, hogy valamint siet a kerek forogni az ekében, szintén úgy siessen Süveges Mihály én utánam. Ezt is hallottam, hogy mondotta: Valamennyi szál fa vagy on egy kerek erdőn, annyi nyárs szurdallja a Süveges Mihály szívét, lelkét, tüdőjét, máját, csontjait, valameddig ő vele szemben nem leszen, s véle nem beszél.” „Reggel míg a madár fel sem költ, vett Kristófné egy kupát, s annak a fenekére vetett egy apró pénzt és sót, s ment avval a Silyébre a malom árokra vízért, s azt mondotta: hogy szintén olly kedves légyen Süveges Mihály ő előtte, mint az aprópénz kedves az emberek előtt.”

A nyomfelszedésre megkért Maczko Borbála erről tud: „Csucsomi Mártával sok ízben a butykost főzték, kiváltképpen Szombaton, Vasárnap és Innepnapon, hétféle füvet tettek belé, amikor főzték, körül futosták a butykost, mondván: Ruta, menta, libtek, Süveges Mihály pog' pog' a butykos is hasonlóképpen beszélt.”

Kutyai Anna, akivel a jelek szerint a legbizalmasabb viszonyban volt, egyszer feltette a kérdést: „hol tanultad Boris ezeket, mondá: a sok Tót Asszonyok, kit Vaszkonétul, kit másoktól tanultam, sokat fizettem, sok piros sarut, sok szalonnát adtam érte.” Kristófné tehát nem örökölte tudományát, hanem több személytől tanulta, aminek busásan meg kellett adni az árát. Részben saruval fizetett, amit a vargák készítettek, ez alátámasztja, hogy a nevében szereplő Vargáné férje foglalkozására utal. A magyar—szlovák nyelvhatáron fekvő Rozsnyón természetes, mindennapos volt a szlovákokkal való kapcsolat. A városban a szlovák lakosság minimális száma ellenére sok háznál alkalmaztak szlovák szolgálokat, a piacokon vásárokon gyakran találkoztak, s szükség esetén nyilván segítségül hívták gyógyító asszonyaikat, embereiket. Az élet minden területét átszövő interetnikus kapcsolatok a hitvilág, a mágikus eljárások területén is intenzívek voltak. Kristófné, aki egy mesterember feleségeként valószínűleg sok vásárban megfordult, beállítottságának megfelelően nagy érdeklődést tanúsított a szlovák asszonyok tudása iránt, s elcsodálta tőlük, amit használhatónak vélt. A szlovákul tanult ráolvasásokat szlovákul mondta, úgy, ahogy hallotta, melyek valószínűleg értelmes szövegek voltak, s nem mint értelmetlen szövegekkel kívánt velük hatást elérni. Alátámasztja ezt — a már idézett tanúvallomásával együtt — Kutyai Anna néhány mondata: „Tudom azt is, és hallottam szájából, hogy ugyan akkor a nap lementekor tótul berbitélvén emlétett kilenc ördögöt, kilenc farkast, kilenc kígyót. Én kérdeztem mire olvasod ezt, azt felelte: ebben az olvasásban említeni kell.”

Külön kell megemlítenünk azt az eljárást, melyről úgy gondolták, hogy a döntően kereskedelemről élő városban jól hasznosítható: „Hallotta azt is a Kristófné szájából, hogy mondotta: Estve holdtöltek, tegyen az ember pirított kenyeret akár magáéra, akár más ember hajazatytyára, valamint a harmat reá száll hajnalkor a pirított kenyérre, s azt a

pirított kenyeret aki megeszi: szintén úgy sietnek a vevő emberek, akár Kálmár, akár Korcsmáros légyen, az ő házára menni.”

Nem minden gyógyító és rontó népi specialistát vádoltak meg, Krisztófnénak azonban ezen képességi mellett természetfeletti erőt tulajdonítottak. Valószínűleg ez volt a végső, legnyomatékosabb érv boszorkányságának bizonyításához. Ténylegesen végrehajtott mágikus tevékenységeitől jól el lehet különíteni azokat, melyek a valóságban véghezvihetetlenek. Így pl. veszély esetén el tud tűnni: „Én azon megijedvén, mondom néki: Boszorkány vagy te ördög lelkű, bizony majd megváglok, mivel kivontam volt a kardomat reá, ezt mondván, össze csapta a kezeit Kristófné, hahazva monda: ha, ha s azonban eltűnt előlem...” Macskává tud változni: „Néhai Szabó Gergely leánya (16 éves) ... az akolra ment volna Vajszar Úr házánál, hogy oda fel lett volna az aklon, eleibe áll Kristóf Vargáné, kit meglátván megrémült, s legottan macskává vált, s által ugordván egy deszkán, elszaladt, s a leány is alá jött iziben az akolrul.” Meg tudja akadályozni a felette való törvénykezést: „Amikor a szegény Úr megholt, s hogy eltemették, harmad nap múlva jött Kristófné, s azt kérdi tőlem, hol vagyon az a ruha, akivel az Urad állát, kezét és lábát bekötötted volt; Én mondtam, a koporsóba tettem. Ő azt mondja: Bolond vagy te, ha eszed volna, nem tetted volna a koporsóba. Arra kérdém, miért? Azért, hogy hasznát vehetted volna. Én csakugyan nem nyughaték, hanem megkérdeztem tőle: Mire való lett volna? Sokára ezt mondta: Amikor valaki törvénykezni akar, kösse az olyan ruhát a jobbik lábára a térdéhez, soha törvényt nem szolgáltathatnak reá, hanem megkötődik a Törvény tevőknek a szájak.” A praktikáiban megzavaró koldus után tüzet hány: „... egykor füvet főzván, s egy kuldus bé jövén a házba, tüzet hányott a kuldus után.” Köszön a víznek: „Hallottam azt is, hogy a Sajó mellett feljövén hazafelé Kristófnéval, köszönt a víznek, mondván: Adgyon Isten jó estvét szent víz, áldott víz, azonban többet is tótul berbitélvén a vízben megmosta lábait, kezeit, s orcáját.” Meg tudja állítani az esőt: „A butykost, hogy megfőzte, azután ládjába tette, amikor esőnek kellett volna esni, gyakorta bé borulván, akkor mindgyárt vitte a patakra a butykost, háromszor megfordította a vízben, azután háromszor emelte fel az égre, mindgyárt elállott az eső, ha szintén esni kezdett is.” Képes arra, hogy az asszony kívánságára nagy távolságra lévő urát hazahozza: „Egykor kérdeztem Csucsomi Mártától, minek főzitek azt a butykost? Arra azt felelte: Dühös asszonynak a leánya, nem is néked azt tudni, ha te nékem adnál nyolc poltúrát, én te veled is tennék, ha száz mérföldre volna is Urad, egy éjszaka hazahoznám egy bakon.” Este meztelenül, fekéte lövon ülve akar egy fiatal fiúra nyargalni. Egykor a fiát meg akarta verni, elszaladt előle, kizárta. Estefelé azonban haza akarván júni az inas, az ajtón bé nem jöhetett, hanem az ajtó előtt ott volt. Este kilenc óra tájban kezd iszonyúképpen kiáltani az inas, mondván: Szívem édes anyám lelkem anyám, ne hagyjatok; A kiáltásra kifutottam az ajtóra, fel nyitá az ajtót az inasnak. Hát négykézláb búj az inas bé nagy rémülésbe. Kérdeztem tőle mi lelt? Mondá: Egy fekete lóval, mintha Kristófné lett volna a lovon, csak egy fejkötőben erővel reám akart nyargalni, feltapodni: ezzel csak bé vittem az inast.” Egy másik esetben a lóvá tett, megnyergelt ember hátán történő nyargalással fenyegetőzik: „Esztdönt sem mulatott el; várjon rá csak, előtte lesz, eleget nyargalódhatik még.” A felsoroltak között megtaláljuk a boszorkányok legjel-

lemzőbb tulajdonságait: a metamorfózis valamint a láthatatlanná válás képességét, s megjelenik előttünk a hiedelemmondákból jól ismert, a lóvá tett ember hátán lovagló boszorkány alakja.

A boszorkányság gyanújába kerüléshez a felsoroltak elég alapot nyújtottak, azokat csak kiegészíti az az eset, amikor „... karácsony előtt, három éjszaka este ment el Kristófné, reggel jött haza, hon járt, azt nem tudja, kérte, hogy szoptassa a gyermekét.” Erősíti a gyanakvást, mikor a Süveges Mihállyal való kapcsolat miatt őt megfenyegető asszonnyal beszél: „Én egynéhány ízben fenyegettem Kristófnét, mondván néki: Mit gondolsz is Boris, hogy nem félsz az Istentől, bizony meg vér az Isten, világosságra jön valaha gonosz cselekedetek. Ő erre azt mondá: én nekem csak így kell már elvesznem, el nem hagyhatom.”

A közösségben általánossá vált vélekedés híre túljutott a városon, a Rozsnyóra járó idegenek is hallottak róla. Egy éjszaka a Rimaszombatba való Eötvös Péter rozsnyai szállására tartva Rudna közelében találkozott Vargánéval harmadmagával, aki hívta Rudnára borozni. A férfi azonban megijedt tőle, kivonta a kardját, mire az asszony eltűnt. Házához sietett, hogy megnézzé otthon van-e, s férje válaszára, hogy „oda hátra vagyon, dolgát végzi”, félelemmel teli szavakkal búcsúzott el: „mondd meg néki, hogy valami nyavalyám ne essék, mert ő bizony nyilvánvaló boszorkány s ördög...” Az asszony a férfival való találkozásakor tagadja a boszorkányság vádját: „no hóhér fiú, ilyen mocskos állapotot szoltál reám, részeg voltál te akkor, csak elveszett volt az eszed s a szemed fénye. Nem tagadom, én voltam, de félttem tőled, hogy le akarsz nyomni...” Eötvös szállásadónőjével beszélgetve azonban ellentmondásba keveredik, melyből nem tudja kimagyarázni magát: „Leülvén azt kérde tőlem: hol vagyon az a dühös fiú, az Eötvös? Hiszen az éjszaka oda jött hozzánk, engem keresett. Én pedig az ágyban feküdtem az Uram mellett. Én erre azt mondtam néki: hiszen ha ott feküdtél miért nem szoltál hozzája, holott boszorkánynak, ördögnek kiáltott. Ő erre azt feleli: Úgy, úgy, hiszen az volt a nagy bolondság, hogy nem szoltottam.”

Egyházi hatásra a népi hitvilágban a rosszat megszemélyesítő ördög fogalma gyakran a boszorkányhoz kapcsolódik. A boszorkány—ördög-azonosítás itt is megtörtént, ez azonban nem több annál az általánosításnál, hogy a természetfeletti erejű személy, a boszorkány cselekedete az ördög műve, a boszorkány ördög lelkű. A vád szerint a boszorkányok az „ördög eszközeivé, cimboráivá” teszik magukat. Figyelemreméltó, hogy maga a boszorkánysággal vádolt asszony — egy már korábban idézett esetben —, a rontást okozó, béka képében megjelenő személyt azonosította az ördöggel.

Összegzésként megállapítható, hogy a tanúvallomások nem szólnak arról, hogy a vádlottat foglalkozása vagy külseje predesztinálta volna a boszorkányságra. A tanúk a kihallgatás során nem előre megfogalmazott, konkrét kérdésekre adtak választ, hanem saját tapasztalataik alapján mondták el a döntően a valóságban is megtörténteket, így — a lejegyzés okozta változást leszámítva — vallomásaik jórészt torzításmentesen közvetítik a boszorkánynak tulajdonítottakat. Nem áll rendelkezésünkre a boszorkánysággal gyanúsított személy vallomása, az ítéletből csak azt tudjuk, hogy nem vállalta el az ellene felhozottakat. Az azonban világosan kirajzolódik, hogy mit soroltak Rozsnyón 1676-ban a boszorkány reperto-

árjába: a rontás által okozott betegségek gyógyítása, magzatelhajtás, rontás, ezen belül betegség előidézése, szerelmi varázslás, s nagy hangsúlyt kap természetfeletti ereje.

Egy-egy ellene felhozott vád szorosan kapcsolódik a város akkori helyzetéhez. A per idejében még folyt a török elleni háború, sok férfi volt évekig távol a családjától, a háborús viszonyok között nagy volt a létbizonytalanság, így természetes volt az a vágy, hogy ha rövid időre is, de láthassák egymást a házastársak. Ezt kihasználva mondták egyesek, hogy képesek hazahozni a férfit, azonban olyan következményeket vázoltak fel — az így hazahozott férfi rövid időn belül meghal —, hogy a hozzátartozók inkább elálltak a vállalkozástól, így nem bizonyosodott be az ötlet képtelensége. Annál inkább megnőtt az igény a bizonytalan időkben a magzatelhajtásra és a terhesség megakadályozására. A kereskedelemnek Rozsnyó életében betöltött meghatározó szerepét ismerve nem csodálkozhatunk a forgalom növelését előidézni kívánó mágikus eljárás, amit valószínűleg jónéhányan kipróbáltak.

A vádlott sok eljárást, ráolvasást szlovák asszonyoktól tanult meg, amire foglalkozása, és a város adottságainál fogva kiváló lehetősége volt. A boszorkányság vádjá feltehetően fokozatosan erősödött fel vele szemben. Gyógyító és rontó tevékenysége mellett hozzájárultak ehhez fenyegetései, a közösségi normát megsértő házasságtörési kísérlete érdekében végzett szerelmi varázslásai. Betetőzték a sort a neki tulajdonított természetfeletti cselekedetek, amik többsége pedig eleve igen bizonytalan vád. Macskává váló átváltozásáról egy fiatal lány beszél, aki rossz megvilágítás mellett véli látni az eseményt. Az eset közvetlenül az asszony letartóztatása előtt történt, amikor már mindenki beszélt róla, félt tőle, s ez különösen így lehetett a fiatalok esetében. Nem véletlen, hogy a lóvá tett emberen nyargaló boszorkány történetét elmondó személy is egy fiatal, aki felzaklatottan, rossz idegállapotban, otthonából kizárva, kimerülten kénytelen a sötétben nyugovóra térni, ismerve a boszorkányokról közszájon forgó történeteket. A harmadik fontos tanú, egy felnőtt férfiember, aki megijed az éjszakai találkozások az asszonytól, és — az előzetesen hallott boszorkányvád miatt — kardot ránt ellene. Kristófné eltűnése és ellentmondásos magyarázkodása csak a gyanút erősíti ellene.

1676. június 19-én „Kristóf Vargáné mint varázsló, bűvös-bájos boszorkányos asszony tűzre ítéltetik, hogy hóhér keze által tűzzel megégettessék, minek utánna gonosz cselekedeteit és boszorkány társait ki vallja megkínóztatással.”

Bízunk benne, hogy a határainkon túli levéltárakban lévő, még ismeretlen, publikálatlan boszorkányperek feltárása értékes adatokkal fogja gyarapítani a témakörre vonatkozó ismereteket.

Szólásmondások a kocsordi nép beszédében

FARKAS JÓZSEF

1957 szeptemberétől — nehéz hónapok után — Kocsord községbe kerülhettem — ahogy én neveztem magamat — néptanítónak. Magányba taszított szomorúságomat hamar magam mögött hagytam, mivel néprajzi gyűjtésbe fogtam. Megsárgult, vonalas irkáimból hasonló sorsú barátom, Erdész Sándor hatvanadik születésnapjára, hatvan szólásmondást ide jegyzek a kocsordi nép hétköznapi beszédéből, mások és a magunk okulására.

1. A halottas menetet nem szabad az ablakból nézni, mert meghal az illető.
2. Aki a zuhogó esőt az ablakon keresztül nézi, sápadtságba esik.
3. Aki álmából ébredve hirtelen az ablakra néz, elfelejti, hogy mit álmodott.
4. Örül, mint ablakos tót a hanyattesésnek. (A valami miatt bánkodó, búsuló emberre mondják gyakorta.)
5. Ha adnak vedd el, ha ütnek szaladj el — mondással biztatják a szegénylős, félszeg embert.
6. A nehéz sorsú szegény emberre mondják: szegényt az ág is húzza, a kutya is megugatja.
7. Az alattomos, rosszindulatú embernek gyakorta kívánják: könnyebbedjen meg a szalma az ágyában!
8. Az ügyeskedő, pénzzel, pálinkával gyorsan mindent elintéző emberre mondják: úgy megy neki minden, mint az ágybaszarás!
9. A háznál maradt, kéretlen, eladólányról mondják: az ablakon kéri, az ajtón nem viszik!
10. A legkisebb csekélységért is neheztelő, sértődöttséget mutató leányra mondják: minden az orrán akad!
11. Az irigy, jelentgető szomszédnak emígy kiáltanak át a kórórekeszen (kerítésen): az akasztófán száradj meg!
12. A gyenge étkü, ímmel-ámmal eszegető, inkább csipegető, gyomorbajos emberre mondják: nem malom az, amelyik nem őröl meg mindent!
13. Nem esik messze az alma a fájától, mondják a „rossz” lányra, ha az anyja is „hasonló” volt.
14. Az ajtófélen álldogáló, leülni nem akaró, pletykáló szomszédasszonynak szokás mondani: üljön már le egy kicsit Erzsi néni, ne vigye el az álmunkat!

15. Az állva evő, késő este és kora hajnalban is serénykedő, dolgozó embert ha pihenésre biztatják emígyen válaszol: majd pihenünk, ha meghalunk!
16. A lusta, a munkát kerülő emberre szokták kézlegyintve mondani: megette a fene azt a kutyát, amelyiket bottal kell a nyúl után zavarni!
17. A lusta háziasszony öklömnyi töltöttkáposztájára mondják vendégség után a „barátok”: a töltöttkáposztája, — vagy túrósbélese — maga szopta az anyját!
18. Az olyan vezetőre, szónokra, politikusra, képviselőre mondják, aki a tárgyról el akarja terelni a szót: másról beszél mint Bodóné, mikor a bor árát kéri!
19. Két asszony hetivásár, három asszony országos vásár, ha leállnak „beszélgetni”, tartja a mondás.
20. A mindenre figyelő, oktanul kíváncsiskodó, firtató, kérdezősködő embernek gyakorta odamondják: ne akarj mindent tudni, mert bába (szülésznő) lesz belőled!
21. Ha egy munkahelyen sok az „okos”, sokan parancsolnak, megesik, hogy sok bába közt elvész a gyerek! Nincs a munkának eredménye.
22. Mellőzött ember gyakorta mondogatja: énértem is leesett a bagoly a fáról!
23. A folyton kötekedő, a kákán is görcsöt kereső emberre mondják: az élő fába is belekötne!
24. Az éjszaka bálozó, reggel sokáig alvó leányt, legényt emígy „ugratják” ki az ágyból: ilyenkor már a beteg is kifelé forog az ágyból!
25. Aki csak tervez, de tervét nem tudja megvalósítani, arra mondják lenézően: sokat akar a szarka, de nem bírja a farka!
26. Az olyan emberre mondják, aki rossz tanácsadóra hallgatott: aki bogár után szalad, szarba lép!
27. Az olyan főnökre, aki kiabál a beosztottjaival, rásütik: úgy beszél a dolgozókkal, mint juhász a bojtárjával, gorombán.
28. A testhez simuló nadrágú lányokra mondják a fiúk: olyan feszes a nadrágja, hogy visít alatta a bolha!
29. Gyakorta így kiáltanak fel az emberek, ha sok ostoba emberrel kell „viaskodniok”: terem a bolond, ha nem vetik is!
30. Hogy szereted édes testvéredet, kérdezik a gyermektől; ha produkálni akarják a szülők: Mint galamb a búzát, gilice a párját, vágja rá az okos gyermek.
31. Az utcán cifra, otthon rendetlen asszonyra mondják a faluban: Űti cifra, házi rongy!
32. A néhány éves gyermek fejét a családhoz közelálló felnőttek a vendégeskedés alatt az ölükbe fogják és megcirógatják, megsimogatják. Közben az alábbi versikét mondogatják: Ciróka-maróka! Mitfőztél! Kását! Míg a kútra jártam, elvitte a pap macskája, megette a pap kutyája! Kác, kác, kácc!
33. Ha a leány legénymódra fütyörészik, rászólnak emígyen a felnőttek: ne fütyöréssz, mert nágyra nő a csecsed!

34. A kocsordiakat csíkosoknak csúfolják, gyakorta mondogatják: a kocsordi csíkosok, megették a lébucot! (A bíbic »Vanellus vanellus« neve lébuc Kocsordon.)
35. Aki sokat markol, de keveset fog, ekként „könyvelik” el a faluban: Belemarkolt mint Bakos a csíkba!
36. Az álmos ember ásítás közben mondogatja: elaludnék egy cipóért, ha soha nem adnák is meg!
37. A becsületét eljátszott emberre mondják: elszarta a kalapácsnyelet!
38. A gyenge, erőtlén embert így jellemzik: erős, mint az oláh-ecet, kilenc liter egy főzet!
39. Ha a kacsza a porban fürdik, a giliszta kibújik a lyukából, a beregszászi hegy füstöl, a pályi harangszó behallatszik Szalkára, ha az újhódat már délután lehet látni, az öregek szerint megjön az eső.
40. A bogrács körül üldögélők közt, akire rájár a füst emígyen viccelik: fingosra jár a füst!
41. Ha valaki keres valamit, de nem találja, gyakorta mondogatják neki tréfásan: itt van a fülem mellett egy kis gazban!
42. Ha lóg, lötyög valakin a ruha, rámondják rögvest: úgy áll rajta a ruha, mint tehenen a gatyá!
43. Aki restell kérni segítséget szomszédától, komától, testvértől, arra mondják: néma gyerekek az anyja sem érti a szavát!
44. Megunt, szűk, kinőtt ruhára mondja a gazdája: oda adnám egy kötél hamuért is! Vagyis ingyen is, csak szabaduljon.
45. A szomszédasszony ha kérdezi a gyerektől, hogy hol van anyád? Gyakorta kap ilyen választ: a padon (padláson) korpa van benne!
46. A búskomor asszonyoknak szokták az évődő szabadszájú férfiak oda kiáltani: Komámasszony miért olyan bús? Mért nem veret magába húst!
47. Aki kutyával játszik, bot legyen a kezébe — tartja a kocsordi bölcsesség. Vagyis óvakodni kell a ravasz, megbízhatatlan emberektől.
48. A birtokát, földjét eladogató nemtörődöm gazdára mondogatták: rossz juh az, amelyik nem bírja a maga gyapját!
49. A rászoruló emígyen panaszkodik, ha nem segítenek rajta rokonai: adnak tanácsot, de nem adnak kalácsot!
50. A rossz vásárt csinált gazda otthoni magyarázkodását így nyugtázza gazdasszony: Késő karácsony után kántálni!
51. A sokbeszédű, kevés munkájú nőszemélyre „illesztik” a következő mondást: amelyik tyúk sokat kárál, keveset tojik!
52. Aki korpá közé keveredik megeszik a disznók, tartja a rossz társaságba került emberről a szatmári figyelem.
53. A mai világban gyakran így sóhajtunk fel látva, hogy mindenki a maga hasznát keresi: minden szentnek maga felé hajlik a keze!
54. Az orrát fennhordó, gögös ember után megjegyzik mosolyogva: Ki vagyok, én vagyok, az égig látok!

55. Az álomszuszék, mindig alvó emberre több mondás is járja: kialudná a paszulylevesből a húst, a kolompért a (burgonyát) a földből, a bal-tából a nyelet, a tehénből a borjút!
56. Akit összeszidnak, lepocskondiáznak, szomorúan panaszolja: kifizettek aprópénzzel!
57. Az ördögnek is volt kifogása, mikor az anyját megmászta, keserűen jegyzi meg a kocsordi ember, ha rosszember káros cselekedetét minősíti.
58. Aki hálátlan embert támogat, emígy figyelmeztetik barátai: kígyót melengetsz a kebleden!
59. Az oktalan, tapasztalatokkal nem rendelkező gazdasszonyra rámondják hamar: Be is rántotta, habarta, mint az egyszeri asszony a kávé-t, még sem lett jó!
60. Aki más embert kihúz a bajból, de magával nem törődik, cselekedetét így ítéli meg a szatmári nép: „a más lábából kihúzza a tüvisket, oszt a magájába veri!”

A kocsordi ember szóláskincse számtalan szállal kötődik a szatmári népelet különböző megnyilvánulásaihoz. Megértésükhöz a kulcsot a népszokások, a néphit tanulmányozása, belső törvényszerűségeinek, lehetőségeinek az ismerete adja meg.

A szatmári, de a kocsordi ember is, ismert szólásával, beszédének gúnyos, tréfás, kedélyes, bölcselkedő árnyalatot kölcsönöz. Így kijelentései többértelműek. Az értő embernek gyönyörűséget, a botfúlúnak méla töprengést okoz.

Fazekas legények köszöntő versei

P. SZALAI EMÓKE

A debreceni fazekas céh utolsó mestere Papp Lajos 1937-ben a céh írásos emlékeinek egy részét a Déri Múzeumnak ajándékozta. Ezek között található egy füzet, amelynek címlapján a következő felirat szerepel: „Pap Lajos-é ez a könyv, ha el tévelyedik, Szerelmes barátom, Szolgátsd kezemhez, Mert igaz jószágom. die 3-ik Szeptember Anno 1876. Irtam a fenn irt napon.”⁽¹⁾ A 14 oldalas füzet a legényélettel kapcsolatos köszöntő verseket tartalmazza.

A céhbeli élet szigorúan szabályozott keretek között folyt, évszázados szokások irányították. A mesterségtanulás, az inasévek után a felszabadítás, majd a legényi juss megszerzése következett. Ha az inas legényként akart dolgozni, ezt csak akkor tehetette, ha a *társpohár pénzt* letette és a tanulólevelet megszerezte.⁽²⁾ A debreceni fazekas céhben a XIX. században a társpohár pénz 6 forint volt, amelynek egynegyede a céhet, a többi a mesterlegények társaságát illette. A társpoháradáskor a következő verset mondták a legények:

Társ Pohár adáskor mondandó vers

- 1-ső Isten kegyelméből felviradván mára
Nemes gyülekezet jutván ez órára
Áldván az úr nevét nézvéen jó vóltára
Hogy reám vigyázott mint saját fijára.
- 2-ik Tanuló inasi időmet haladtam,
Ámbár tere alatt nem egyszer fáradtam
Túrésemmel még-is példáját mutattam
Hogy a tanulásban állandónn maradtam
- 3-ik Azért most meg kérem ezen Társaságot
Illő tisztelettel ezen ifjúságot
Ki pótolom én is e hijánosságot. —

---

1 Déri Múzeum Néprajzi Adattára V. 181. Ltsz.: I. 1937. I. Pap Lajos fazekas-mester ajándéka.

2 A fazekas céh privilégiuma 1715. Déri Múzeum általános történeti dokumentációs gyűjteménye, Szap: 1905. 550. XXIX. artikulusz, Társ pohárrul, tanuló levélről.

*Ha más legény mondja a kövedző helyett akkor
így kezdje*

Becsülettel s' nemmel fénylő gyülekezet
Minden renden s korban lévő felekezet
Hivatalja szerint ki ide érkezett
Kérem mostan velem fogjon kiki kezét.

Ha eggy a társ pohár adó legény csak így

Legény társaink közt imé találkozik,
Barátságunk után a ki fáradozik.
Mert társaságunkba lépni szándékozik.
Azért társ pohárral nekünk adakozik.

Ha pedig kettő vagy három van, akkor így

- 1-ső Legény társaink közt ketten találkoztak, ,
Barátságunk után a kik fáradoztak,
Mert társaságunkba lépni szándékoznak,
Azért társ pohárral nekünk adakoznak. —
- 2-ik Ezeknek személyét mostan én viselem.
Nevekben az itten lévőket tisztetem,
Terhekre hogy talán nem leszek képzelem,
Azért e pohár bort bátran fel emelem. —
- 3-ik Elsőben is tehát kegyes Királyunkat,
Első Ferencz József Felséges urunkat,
Emlitem tudván azt hogy szabadságunkat
Csak tőlle nyerhetjük ártikulusunkat. —
- 4-ik Felséges királyunk kívánom hogy éljen,
Számos esztendőket erőben szemléljen,
Mint a nap sugára az országban fényljen
Minden ellenséget tapodjon kevélyen. Vivát!
- 5-ik Ezen vármegyének tisztai éljenek,
Tartós egészséggel soká kérkedjenek,
Lankadást testekben későn érezzenek,
Hogy bölts párt-fogóink ügyünkben légyenek. —
- 6-ik Nemes városunknak első fő bírállya,
S többi fejei a kik illenek hozzálya,
Fényljen életeknek sokáig fákjája,
Bölts igazgatását kedvelje hazája. — *éljen!*
- 7-ik Becsülletes Czéhnek Fő s ifjabb mestere,
Legyenek sokáig a czéhnek címere,
Hordozza mindenütt szerencse szekere,
Bővön legyen mindég rozs s búza kenyere. — *éljen!*
8. Atya-mester úrnak már tiszteletére,
Szóllok sokáig legyen Ifjúság vezére,
Ezen Társaságnak éljen öröme,
Az ur a mennyekből vigyázzon életére. *éljen!*

9. A bejáró mester urak is éljenek,
Egy mestertől máshoz hogy frissen lépjenek,
Helyes munkáinkról bizonyosság légyenek
Jó viseletünkről örvendezhessenek. — *éljen!*
10. Mester uramat is illő meg tisztelni,
Kötelességemnek illő meg felelni.
Reménylven beszédem hogy fogja kedvelni,
Azért e pohár bort felfogom emelni. —
11. Köszönetet mondok mester úr számára,
El nem felejtkezek az oktatására,
Az Urnak áldása száljon a házára,
Éljen háznépének tápláltatására. — *éljen!*
12. Mesternő asszony is nyerjen tiszteletet,
Mert gyakran engemet sok jó vezetett,
Az Oktatásért mondok köszönetet.
Kivánok Istentől fris s boldog életet. — *éljen!*
13. Már a társasághoz szükség szállásomat,
Intézni illendő meg alázásomat,
Melyből ma kikérem befogadásomat,
'I' éppen ezért adom most társpoharamat. —
14. Érdemes Ifjúság hazánknak reménye,
Ezen becsületes Társaságnak fénye,
Szóllít most titeket leg gyengébb edénye,
Társaságotoknak mai szüleménye. —
15. Kéréssel járulok azért most hozzátok,
Haladtam inasi időmet tudjátok,
Társaságotokba engem fogadnátok,
Reményilem megtenni elnem mulasztjátok. —
16. Kötelességemnek én is megfelelek,
Ha jó szívűséget ti bennetek lelek,
Melyet fel találni köztetek képzelek.
Azért számotokra társpohárt emelek.
17. Társaságunk híre messze futamodjon,
Száma tagjainak soha kine fogyjon,
Sőt inkább naponként többre szaporodjon.
Erkölt s Tudományra nézve gyarapodjon. —
18. Ütközzön irigység elő menetében.
Kifogást ne leljen a viseletében
Remek munka legyen mindenkor kezében
Hasznot mesterjének hajtson műhelyében, *éljen!*
19. Kapcsolja egyyüvé ezen Társaságot,
Az egészség szüljön közte barátságot.
Kerültesse vele a csél-csap hivságot,
Nyerjen Társaságunk ily állandóságot. *éljen!*
20. A nevendék szüzek kívánom éljenek,
Legények számára hogy nevedjenek,
Mint a nád-szál simán szépen felnőjjenek,
Anak idejében minket kedveljenek. — *Éljen!*

21. Muzsikásaink is jókedvűek légyenek,
Hegedűjök szegen ritkán heverjenek,
Hanem valamikor szükség lesz pengjenek,
Sert, bort, pénzt, pálinkát hogy bőven nyerjenek. —
22. A Hegedűjökön hurok ne szakadjon.
Gyakorta vonásba kezek ne fáradjon,
Szemek bagoj módra este ne aludjon,
A sok pecsenyétől hasok megdagadjon. *éljen!*

A társphár megadásával a legény a legénytársaság tagjává vált. A debreceni fazekas céh legénytársaságáról már az 1715-ös céhprivilegiumban történik említés, de írásos anyag csak a XIX. századból maradt fenn.⁽³⁾ 1823-tól a legénytársaság előjárói az *atyamester* és a *bejárómester*. 1830-ban már *öreg dékányt, ifjú dékányt és nótáriust* is felsorolnak.⁽⁴⁾ A tisztségviselőket évente áprilisban választották. A dékányok legények voltak, akik sokszor még megbízatásuk évében mesterek lettek. Az atyamester és a bejáró mester megbízása úgy változott, hogy az előző évi bejáró mester a következő évben atyamester lett.

A legénytársaság szervezett keretek között működött. A céhek egyik legfontosabb tárgya a céhláda volt. A legénytársaságnak szintén volt ládája, amelyet az atyamester házánál tartottak. A ládában helyezték el a társaság iratait, jelvényeit, amelyek közül a legénytársaság jegyzőkönyvét kell kiemelni. Ebben megörökítették a társaság előjáróinak névsorát, a számadásokat. 1830-ban határozták el a protokollum készítését, amelyben: „A ki a Társaság közébe fog jönni nevet beírni és az idegenyeknek elmenetelét és az idegenyeken leendő tetteket beírni és a szám adásokat és a Dékányok választását mikor kit választanak tartsa szoros kötelességének a Becsületes Ifjú Társaság.”⁽⁵⁾ A legénytársaságnak ugyanebből az időből ismeretes a társasági pecsétje.⁽⁶⁾ Ugyancsak a legénytársaságé volt az a két kancsó, amelyeket 1873-ban készített Szőlősi József, felírta: „A Debreczeni t. cz. Fazekas Ifjúság részére készítette Szőlősi József Debreczenbe 1873-ba”.⁽⁷⁾

A legénytársaság életében fontos esemény volt az atyamester-választás. Ekkor a legénytársaság ládáját kikérték az előbbi atyamestertől, és ünnepélyesen átvitték az újonnan választott atyamester házába. A kikérés után a céhmester, a céhkomisszárius, a nemesek hadnagya elé vitték, majd ezután kísérték új helyére.

3 Legénytársaság iratai, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár IX. 8. 8.

4 Legénytársaság iratai, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, IX. 8. 8—10.

5 Legények protokolluma, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, IX. 8. 9—10.

6 A céhpecsétet közölte Nagybákay Péter. Magyarországi fazekas céhpecsétek, Ethnographia, LXXXIX. 1978. 251.

7 Közölte: P. Szalay Emőke: Debreceni céhedények, Déri Múzeum Évkönyve 1980. Szerk.: Módy György és Kurucz Albert közreműködésével Dankó Imre. Debrecen, 1982., 257.

Az óh atya mestertől kikéri a ládát a dékány ekképpen

Atya mester úrnak érdemes házához,
A mi társágunk mint önnön atyjához,
Nem csak mint atyjához sőt mint barátjához,
Illő köszönettel kirendelt magához,
Beszédemmel hosszas nem akarok lenni,
Mert innét még tovább szándékunk van menni,
Azért Orációt nem lehet hát tenni,
Mert az új szálláson akarunk pihenni,
Fő célom ez, de úgy nézzen mint követet,
Atya mester urnak tenni tiszteletet,
A tisztelet után mondjak köszönetet,
Mind eddig hogy minket sok jóra vezetet,
Atya mester urnak hajlandóságára,
Írántunk mutatott jó akaratjára,
Nem felejtkeztünk el tett oktatására,
Szánk szívünk kész mindég jó kívánására,
De még egyet kettőt akarok szállani, ,
Másik célom is van ki kell már mondani,
Kérésünk is vagyon tessék meg halgatni,
Másuva Helberkre akarunk szállani,
Reményljük célunkat hogy ebben elérjük,
Azért társaságunk ládáját kikérjük,
Illő becsülettel másuvá kísérjük.
Jó indulatunkat azért is ígérjük. —

*A midőn az atya mester a ládát ki adja így
szóljon a dékány*

A midőn illendő feleletet vettünk,
Alázatossággal tiszteletet teszünk,
Atya mester úrnak míg el nem enyészünk,
Vagyunk tisztelőji mindenkor is leszünk.

Ezután társaihoz fordul így szólítja őket

Már hát társágunk virágzó tagjai,
Megyénk s Városunk nevendék fiai,
Be töttek szívünknek im kívánságai,
Fogjuk fel ládánkat készek az utjai.

Felfogván a ládát így szóljon a dékány.

Atya mester urnak im engedelmével,
El vesszük ládánkat maradjon békével,
Viragozzon háza atya mesternével,
Vivát éljen az ur egész háznépével.

Ki menvén a házból az udvaron így szóljon a dékány

Pajtásim célunkat el értük látjátok,
Mert ime ládánkat már ki is hoztátok,
Egygel de adósok mint hogy maradtatok,
Kérlek egy kevésbé csendesen áljatok.
Háládatlanoknak nem szép volna lenni,
Kötelességünket illő hát meg tenni.
Azután vigabban lehet tovább menni,
A hol a szándékunk vagyon meg pihenni.
Atya mester urnak még ő kigyelmének,
Mondjunk köszönetet s búcsú szót legények.
Áldást a házára mondjunk hitvesének,
Hogy minket mind eddig jó szívvel vevének,
Az ur atyánk vala ezzel kérkedhetünk,
De mint mesterünkkel is dicsekedhetünk,
Érdeméhez képpert azért köszönhetünk,
Csak csekély de szíves a mi intézetünk,
Kivánjuk Atyai hiv gondoskodását,
Érdemes mesteri józan oktatását,
Véllünk s miattunk tett sok fáradozását,
Fizesse meg az úr s öntse rá áldását,
Vagy az asszony ellen valamit ejteni,
Méltóztasson kérjük azt elfelejteni,
Búcsúnkat ezekkel célunk rekeszteni.

Az atya mester előtt az utszán így szóljon a dékány

Atya mester urnak s atya mesternének,
Az egészségéért igyunk hát legények,
Ne légyen bomlása az egészségnek,
Ezzel válét mondjunk egész háznépének.
Mindnyájan kiáltsuk éljen.

A Czéh mester előtt

Fő elnök urnak itt im tiszteletére,
Illő meg állani nézvén érdemére,
Ő Kigyelme czéhünknek mert okos vezére,
Mondjunk áldást rája s egész ház népére.
Éljen Fő Elnök ur mint feje a czéhnek,
Friss fojása légyen az élet erének,
Bölcs igazgatását az ifjak és vénék.
Kivánjuk hogy soká tartsuk szerencsének. éljen.

Minden maister előtt

Erdemes czéh tagja maister ur hogy éljen,
Kiáltsuk pajtásim sok időt szemléljen,
Áldott reggelekre viradjon és keljen
Hogy munkát számunkra télbe nyárba leljen. éljen.

A Czéh Komisszáriusa előtt

Tekintetes urat elnem mellőzhetjük
Kötelességünket el nem felejthetjük
Örülök ha frissen mostan szemlélhetjük
Komisszárius urat (frontal) tisztelhetjük.
Éljen e drága ur Czéhünknek diszére,
Lehessen sokáig Prézense s vezére,
Áldás és békesség száljon háznépére
Csak későn jusson el a végső estvére. éljen.

A nemesek hadnagya előtt

Ez az ur Nemesek Hadnagyja tudjátok
Kötelességeket el ne mulassátok
Pajtásim hát bátran s fenn szóval mondjátok
Hogy sokáig éljen velem kiáltságok.
Éljen Nemzetes ur kedves hitvesével
Az Ur áldásával s a föld termésével
Bővölködjön s fényljen a nemességével
Kezet hogy foghasson így a szerencsével. éljen.
Hogy várt kívánsága bé teljesítettett
E jelentésünkkel mély tiszteletünket

Az ujj Atya mester előtt az utszán

El értük pajtásim azt az áldott helyet
A melyre bennünket az Isten vezérlett
Itt a mi fő célunk itten meg álljatok
Atya mester urat itten találjátok
Reménylem jó szívvel leszen ti hozzátok
Kigyelme házában tisztelni fogjátok. éljen.

Bé menvén a házba

Becsülletes czéhnek a végzéséből
Bátorkodtunk imé el rendeléséből
Nem vakmerő képpen de engedelmeből
A Tagok a Főnek parancsolatjára
Mozdítani ládánkat elébbi helyéből
Mint hogy a fő által már az ur tétetett
Atya mesterünknek ujonnan rendeltetett
Azért e Társaság tészén tiszteletet
Mozdulni tartoznak akármely órára
Tudván azt hogy fő tagjai javára
Mindent kíván tenni nem pedig kárára
Meg akarván tenni kötelességünket
Reménylven házában befogad bennünket
Sőt jó szívvel fogja fojtatni ügyünket
Köszöntjük mindnyájan a hitves társával
Uj atya mesterné kedves asszonyunkal

Dicsekedhessenek az Ur harmatjával,
 Kivánom fényljenek mindég áldásával
 A bú vagy betegség tölletek hátráljon
 A versengés innen tenger mellé száljon
 Atya mester urunk sok időt számláljon
 Hogy unalom nélkül minket díregáljon
 Ha pedig a jótól néha el hajlani
 Akarna valamék tessék tanítani
 Tántorgó az Ifjú meg kell azt vallani
 Oktatással lehet helyre állítani
 Palástot nem adunk erőtlenségünknek
 Sőt ígérjük az új atya mesterünknek,
 Ha Isten kedvezend a mi életünknek
 Mi is megfelelünk kötelességünknek
 Van Társaságunknak de még egy kérése
 Atya mester urhoz mélyel eddig kése
 Reményli hogy léend bé teljesítése
 Kérjük hallgassa meg ez a jelentése
 Nincs ezen ládának mostan már szállása
 Mert az óh Helberken nem lett meg hagyása
 Kérjük fogadja bé légyen itt lakása
 Ez Társaságunk szíves ajánlása. —

A köszöntőversekből kitűnik, hogy amennyiben nem választott új atyamestert, a láda hordozásának szertartására akkor is sor került:

Midőn a Tavai Atyamester meg marad így kéri a ládát

Atya mester úrhoz jövünk köszöntéssel
 Küldetve társainktól ezen jelentéssel
 Mulatni akarna Láda kíséréssel,
 Azért jelenénk meg illendő kéréssel
 Méltóztasson nekünk csak egy két órára
 Ládánkat ki adni melyet nem sokára
 Midőn el érkezik a kívánt Céljára
 Becsülettel haza hozzuk szállására.

Az Atya mester előtt az utszán ha a Táv. meg marad

Atya mester urnak s atya mesternének
 Az egészségéért igyunk hát legények
 Ne légyen bomlása az egészségének
 Éljen örömeire egész háznépének. Vivát.

Midőn vissza jövé az atya mester házában

A mint becsülettel hogy kezünkhöz vettük
 Ezen Ládát s velle kedvünket töltöttük
 Kötelességünket el nem felejtettük
 Ha nem illő móddal vissza is kísértük

Atya mester urat most alázatosan
Kérjük vigyázzon rá oly szorgalmasan
Mint eddig minket is vezérlett okosan
Kedveljen bennünket mind álhatatosan. Vivát.

A legényélet utolsó állomása volt, amikor a legény kivált a legény-
társaságból hogy már a céh teljes jogú tagja, mester legyen.⁽⁸⁾

*Mikor a Legény társulatba áll aképpen búcsúzik
az Ifjúságtól*

Legény társaim kik itt egybe gyűltetek,
Becsülettel s nemmel ékesen fényljetek,
Egy két szót szólni szándékom veletek,
Kérem egy kis korig csendesen legyetek.
Hogy változik vélem történt tán tudjátok.
Mi a célom azt is fel találhatjátok,
Végső búcsúzásom intézem hozzátok,
Hiszem hogy jó szívvel ezt el fogadjátok.
Volt részem gyakorta társalkodástokba
Hú szives és nyájas barátságotokba
Megjelentem szint úgy társaságotokba
Kötelességünket folytatván azokba.
De ezen barátság félben szakad vélem
Mert változásomat előttem szemlélem
Legénységemet más státussal cserélem
Búcsú szavaimat azért nem kimélem.
Becsülöm mindenkor szivességeketek
Kedvellem azért jámbor viseleteteket
Ártatlannak láttam a jó kedveteket
Visszálni akartam én is mind ezeket
De hű akaratom ellen is sértettem
Valakit azt önként bár nem cselekedtem
Illendően még is most nyilván követem
Engeszteléseket mert reménylhetem
Javaslom elsőben az Istent féljétek
A jó erkölcsöket aztán kedveljétek
A rossz társaságot kivált kerüljétek
Így lessz ékes s áldott ifjúság zsengetek
Az Isten országát ha keresenditek
Az ő szent igéjét ha kedvellenditek
Hiven ha ezeket bételjesítitek
A test szükségére valót elnyeritek
Mesterségeket jól ki tanuljátok
Szerényen és hiven mindég folytassátok
Világ folyamatját másutt is látjátok

8 A legényéletre vonatkozóan: P. Szalay Emőke: Fazekas inasok és legények Debrecenben a XVIII—XIX. században, Déri Múzeum Évkönyve, 1982. Szerk: Módy György és Gazda László közreműködésével Dankó Imre, Debrecen, 1984. 361—366.

A hol jót tanultok ott legyen hazátok
Itthon is másutt is hogy ha igyekeztek
Tökéletességre s nagyokra érhetek
Ifjakkból mesterek kívánom légyetek
Addig is pediglen míg a célzt éritek
Elteteket soká s jó korban töltsétek
A szép egyességet kivált kedveljétek
Kérlek bucsuzásom jó szívvvel vegyétek.

A legénytársaság rendjében a céhrendszer megszüntetése gyökeres változást jelentett. Privilegiumukba 1876. január 22én jegyezték be, hogy a felsőbb utasításoknak megfelelően a társaság megszűnt, ezután társulat lett. Pap Lajos ez év szeptembérében jegyezte le a köszöntő verseket, megörökítve a több évszázados hagyományokat.

Egy nyíradonyi nótafa

DÉVAI JÁNOS

Először 1973-ban hallottam hangfelvételtől Kurtyán Györgyné csodálatos énekletét. A Hajdú-Bihar megyei gyűjtők: dr. Papp János, Bencze Lászlóné dr. és Czövek Lajos is többször megfordultak nála, számtalan hangfelvételt készítettek. Rőmer Ottó kollégámmal 1978-ban határoztuk el, hogy teljességre törekvően felgyűjtjük Kurtyán Györgyné dalanyagát. A 80-as évek elején egyedül is többször megfordultam nála, hogy emlékezete mélyéről előcsaljam a még fel nem vett dalokat. Gyűjtés közben többször is volt alkalmam elbeszélgetni családjáról, életéről. Így emlékezett:

„Édesapám itt született Nyíradonyban 1868-ban, édesanyám pedig 1882-ben Nagykároly alatt egy tanyán, Korparéten.”

Apját Keczán M. Györgynek (azért M. György, mert több Keczán nevű volt a faluban és így különböztették meg őket), anyját Tálás Flórának hívták. Anyai nagyapja Tálás János, nagyanyja Komám Mária. A nagyszülők is nyíradonyiak voltak, de Korparéten éltek és dolgoztak „mint cselédember ment tanyáról—tanyára”. Apai nagyapja, Keczán M. Mihály, nagyanyja Belme Flóra, akik korán meghaltak és az apja árván nevelkedett. Az apja első felesége Círiák Flóra — ő is nyíradonyi volt —, házasságból két fiú született 1896-ban, Keczán Mihály és 1898-ban Keczán György. Az apja Keczán M. György első felesége meghal. „Még meg sem voltam mikor Korparétról az anyámék visszaköltöztek Nyíradonyba.” 1902-ben Keczán M. György házasságot köt Tálás Flórával. A házasságból nyolc leány született. 1905-ben Keczán Flóra (Nyizsnyik Józsefné), **1907-ben Keczán Amália (Kurtyán Györgyné)**, 1908-ban Keczán Anna (Czirják Lászlóné), 1912-ben Keczán Julianna (Tóth Józsefné) 1914-ben Keczán Ilona (Mercs Györgyné), 1916-ban Keczán Johanna (Lázár Mihályné), 1918-ban Keczán Irén (Barnucz Mihályné) és 1922-ben Keczán Erzsébet (Benák Józsefné).

Igy tízen voltak testvérek „de a két fiúval mink csak apáról vagyunk testvérek.”

Az anyja elbeszéléséből tudja, hogy Korparéten nehéz sorsban éltek. A nagyapja, Tálás János, cselédek kondása volt. „Nem urasági kondás, a cselédek állatait őrizte.” Amikor a nagyapja meghalt a nagyanyja visszaköltözött Nyíradonyba, „mert volt egy kis háza”. A nagyszülőknek három gyermeke volt. Tálás György, Flóra és Mária. Az anyja, Flóra szegényen élt, de miután férjhez ment gazdálkodtak. „Volt földjük, az apám örökölte, nem vette, s ebben dolgoztunk. De sajnos az apám elment ke-

zesnek a kétegytestvére (unokatestvér) gyermekének. Így aztán az apám vagyona, 80 hold föld mind elment. Még a házat (szülői ház) is saját pénzén vásárolta meg a sógorom. Pedig abban a házban nevelkedett még az apám hét testvére is."

Gyermekkor

Az iskoláit Nyíradonyban járta. 1914-ben volt első osztályos. Otthon nagyon sokat dolgozott, nem is járt több osztályt. „Az édesapám azért nem volt a 14-es háborúban katoná, mert két vagyont tartott fenn. Az öccsét és az övét. Az öccsét elvitték.” Több gyerekdalt is iskolában tanult. A gyerekjátékokról így mesél:

„Mikor kimentünk szünetre, körül álltunk, letérdeltünk. Egy gyerek kívül, egy belül volt a körön. A külső gyerek egy kendővel körül ment és ezt mondta:

Tüzet viszek, nem látjátok,
Ha látnátok, ótanátok,
Lányok, ég a rokolyátok.

Aki kívül volt, és amelyik mellett megállott felfogta a ruháját és a kendőt alálökte, majd így kiáltott:

Ég a komámasszony ruhája!

Akinél a kendő volt az helyet cserélt a körön belül lévővel, aki kiáltott az letérdelt a helyére."

„Amikor már nagyobbcskák voltunk, kint voltunk a határban libával, disznóval, tehénnel. Fiúk, lányok összeálltunk és akkor játszottuk a ludas játékot."

Ifjúkor

A népdalok nagy részét szüleitől tanulta, de főleg anyjától. Esténként vacsora után gyakran énekeltek. „Hát úgy mondjam meg ahogy igaz, ha nem olyan nótás lett volna az anyám, meg nem olyan jókedvű, talán ki se bírta volna. Amikor édesanyám felkelt, reggel hátrakötötte a kendőt a fején, hozzáfogott a munkához, azonnal nótához kezdett."

A lányok szinte mind megtanulták az anyjuk énekeit. Közösén is nagyon sokat énekeltek.

„Mindíg a határé voltunk, amikor már az első kapát a földbe vágtuk nótára kezdtünk. Flóra testvéremmel nagyon szerettem énekelni. Mennünk tengerit vetni, munka közben mindig énekelünk. Amikor jött az aratás, nem hagyott apám bennünket aratni, elmentünk részessel. Minden tizedik kereszt azé volt, aki felvállalta. S ott is, amikor a sarlót az első marékba belevágtam, hogy az ölembe vegyem, mindjárt nótára kezdtem. Jaj, jaj nagyon szerettünk mindent, de a dalt a legjobban. Akár mennyit

dolgoztunk, soha se voltunk elfáradva. Amikor hazamentünk azt kérdeztük az anyánktól: hívtak bennünket a dörzsölőbe? Mentünk örömmel, ott is sok dalt lehetett tanulni.”

A dörzsölőben a kendert a lábuk alá tették és azt addig puhították amíg olyan puha nem volt, hogy a gereben alá lehetett tenni. „Ha éjfélig tartott, éjfélig voltunk és örömmel énekeltünk, dörzsöltünk. Jó találkozó hely is volt a fiúkkal.” De jó alkalom volt a dalolásra a fonó is. Kibéreltek egy házat, ez volt a fonóház és esténként oda jártak fonni. Guzsalyról fontak.

„Eljött az idő arra is amikor elmentünk a bállokba, lakodalmakba. Ott zenekar is húzta. Volt két első primás, kontrás, bőgős és cimbalmos. Amiket énekeltünk, a zenekar is játszotta. Nem olyan díszítetten, hanem simában.” „Mikor megállott a zenész, ők hallgattak, mert nekik az is fizetve volt, de én intettem rájuk és mondtam a dalt, hogy melyiket húzzák. Rögtön jó hangulata lett mindenkinek.”

Tánc közben gyakran csujjogattak:

Azért vagyok ilyen kicsi
Sokat megrázott a csacsi
Ajjaj, jaj, jaj, jaj, jaj, jaj.

Úgy szeretem az öreget
Mint a bivaly a töreket
Ajjaj, jaj, jaj, jaj, jaj, jaj.

Mikor az utcán vonultunk az esküvőre, ezt csujjogatták:

Piros rózsá borulóba
Most vagyunk az indulóba
Ajjaj, jaj, jaj, jaj, jaj, jaj.

Azért vagyunk ilyen víg
Hogy a menyasszonyunk szíp
Ajjaj, jaj, jaj, jaj, jaj, jaj.

Az esküvőről hazafelé ezt kurjongatták (saját magát mondja):

Levendula megágasult
Keczán Máli megpárosult
Sok szép legény járt utána
Kurtyán Gyurka lett a párja
Ajjaj, jaj, jaj, jaj, jaj, jaj.

Akinek nincs semmi dolga
Jöjjön a lakodalomba
Ajjaj, jaj, jaj, jaj, jaj, jaj.

Elmondása szerint a legények nem csujjogattak a táncban. Mielőtt a lányok férjhez mentek „az anyám idejében”, a lányos háznál gyakran tartottak örömsiratót. Dallamára már nem emlékezett.

Felnőttkor

Sirattak halálesetkor is. A halottat még háznál ravatalozták fel, „terítették ki”. Rokonok, szomszédok, ismerősök sokan voltak egy virrasztóban. „Én szerettem ezzel kezdeni”:

1. Jézus az én reményem
Mély sír földjön be már
Nincs ok remegve félnem
Rám a menny üdve vár
2. Boldog ki hisz nevemben
E szó örökkön él
Az üdv megmérhetetlen
Melyet nekünk ígér
3. Nyugton megyek elődbe
Szerelmes Jézusom
Te hívsz fel a nagy égbe
Hol nincsen fájdalom
4. Te tisztítál meg engem
Megkérleled atyád
Ki most nekem a mennyben
Örök jutalmat ad
5. Hozzád méltó dicséret
Kinek jó ajkíra
Ki értünk adtad élted
Ó Isten egy fia
6. Nem fáj már a betegség
A menny az én honom
Ó drága nagy kegyesség
Ó égi irgalom
7. Az élet száz bajában
Te védtél engemet
Most a hívők lakában
Te adsz nekem helyet
8. Ó boldog én, ki pályám
Csendben bezárhatom
Lelkem neked ajánlom
Megváltó Jézusom

„Mikor az apám meghalt, sokan körülfogtuk a koporsóját és mind keservesen sirattuk, mert nagyon jó apa volt, nagyon sajnáltuk őt. Sirattuk mindazt amit velünk tett, azt a jót amilyen hűséges volt hozzánk. Énekelve mondtuk: Drága jó édesapánk, hogy tudjuk elfelejteni magának ezt a sok jó hűségét amit velünk tett. Hiszen ilyen apa még a világon sincs mint maga volt, mert maga nagyon hűséges volt.”

Mikor vitték a temetőbe és szóltak a harangok így siratták: „Ó harangok, harangok jaj, de szépen szólaltok...”

A sír szélénél így folytatták: „Isten áldja meg jó édesapám, a jó Isten adjon magának boldog nyugodalmat készítse meg az örök emléket.”

Az apja 1938-ban, az anyja 1966-ban halt meg. 1924. október 27-én kötött házasságot Kurtyán Györggyel. Négy gyermekük született: Kurtyán György (meghalt), Kurtyán Mária, Kurtyán Illés és Kurtyán Ferenc. A férje 1926-ban kiment Kanadába majd Amerikába és 1929 nyarán jött vissza. Akkor vettek egy telket a nagybátyjuktól, építettek és ma is ott élnek. 1978-ban kapta meg a Népművészet Mestere címet.

Kék kű, veres kű, bíjj ki a fű-lem-bűl,

Ad-jál ke-ket vagy ve-re-set vagy tiszta fe-he-ret.

Gő-lya gő-lya ge-li-ce, mi-vel jöt-tél ha-ra?

Sip-pal, dob-bal, nyá-ni he-ge-dű-vel.

Jecs-két lá-tok, szép-lőt mo-sok, sely-met gom-bo-lyi-tok

Új a ken-dőm, el a - ka-rom vi-sel - ni.

De az a-nyám nem a - kar-ja en-ged - ni.

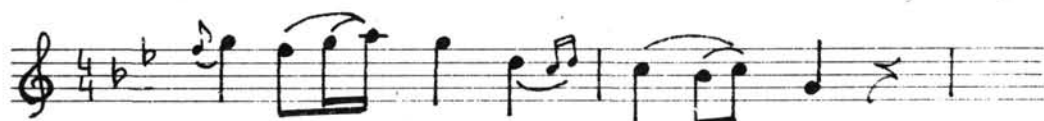

En-gedd a-nyám, ha-gy kős - sem fel még-egy-szer,

Jö-vő ősz-szel a gyöngy-ko-szót te-szem fel.

Új a csizmám, el akarom viselni,
De az anyám, nem akarja engedni,
Engedd anyám, hogy húzzam fel még egyszer,
Jövő ősszel a rezes csákót teszem fel.

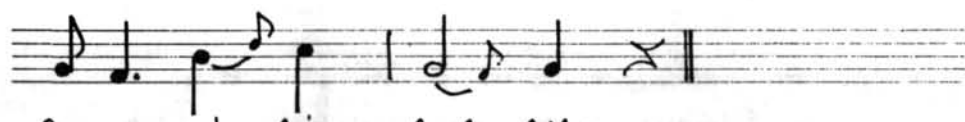
Haj-nal - lik, haj-nal - lik,

De nem jól haj-nal - lik,

A sán - so-nyi ha - tár fe-lől,

Szo-mo-ni hír hal-lik.

Megöltek egy kocsist,
Hatvan forintjáér,
Belelőkték a Tiszába,
Piros pejlováér.

Tisza bé nem vette,
Partjára vetette,
Arra ment egy hajós legény,
Hajójába tette.

Arra ment az anyja,
Költi, de nem hallja,
Kelj fe, kelj fel, kedves fiam
Hadd vigyelek haza.

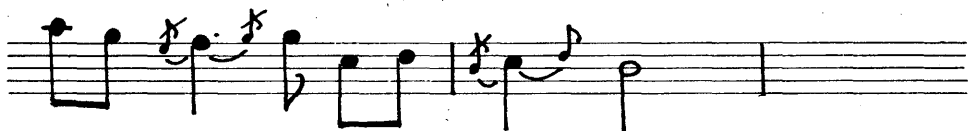
Arra ment rózsája,
Költi azt meghallja
Kelj fel, kelj fel, kedves rózsám,
Gyere velem haza.

Nem mehetek haza,
Mer' meg vagyok halva,
Zsebbe való penecilus késem
Szívembe van szúrva.

Barlando, rubato

Pal-lag-ra te-rült a ju-hom.

Cseng bung raj-ta a ha-ran-gom.

Cseng bung raj-ta, a-lig hal-lom,

Hal-va fek-szik a ga-lam-lom.

Bárcsak addig ki ne vinnék,
Még én innen haza mennék,
Koporsójára borulnék,
Jaj, de keservesen sírnék.

Csonka torony, nincs teteje,
A juhoknak nincs mezeje,
A juhoknak mező kéne,
Nékem szép szerető kéne.

Parlando, rubato

Er-dő, er-dő, ke-rek er-dő,

Kő-se-pi-be két szál vessző

Raj-ta van egy ri-gó ma-dár

E-gyik ág-ról má-sik-ra száll.

Rég megmondtam rigó madár,
Savanyú vizet ne igyál,
Én a savanyúból ittam,
A babámtul elmaradtam.

Barlando

A - ludj baba, a - ludj ba - ba,

Is - ten - ke al - tas - son el,

An - gyal - ka meg köt - sön fel.

Zöld bü-zá-ba van egy kes-keny gya-log-út,

A-mé-ken a ré-gi ba-bám el-in-dul,

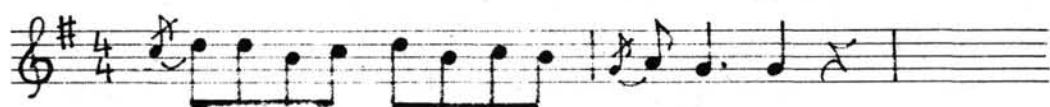
Ré-gi ba-bám ténj viz-sza az i-gaz u-tad-ra,

Gon-dolj rá a szom-bat es-ti sza-vad-ra.

Az utamból visszatérni nem lehet,
A szerelem széles lángja nem enged,
A szerelem szélesebb a Tisza vizénél,
Árvább vagyok a lehulló levélnél.

Zöld a kökény, ha megérik, fekete,
Már minálunk barna legény ne gyere,
Házunk előtt van egy lóca, arra se ülhetsz,
Mert már nékem szeretőmnek nem kellesz.

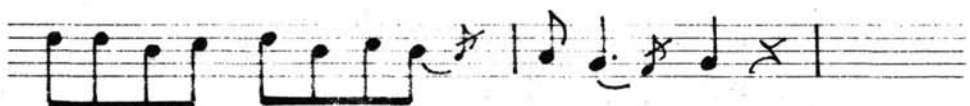
Sze-per, szel a fű-le-mű-le haj-nal-ba,

Fa-radt ba-ka az á-gyá-ba tal-l-gat-ja,

Kelj fel ba-ka, sze-rel-vé-mye-d pu-cold ki,

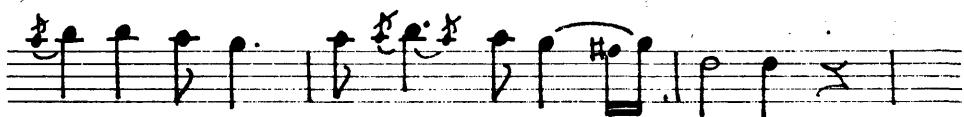
Reg-gel hat ó-ra-ra ki kell vo-nul-ni.

Kivonulok a laktanya elébe,
Százados úr áll a század elébe,
Hős fiaim kijelentem előre,
Egyenesen lemegyünk a harctérre.

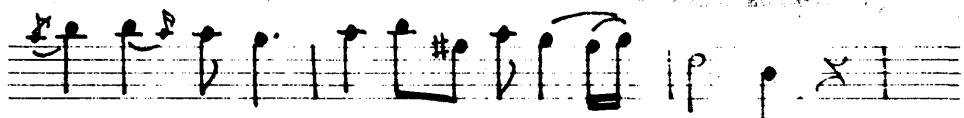
A harctéren megindul a hadsereg,
Az erdőbe még a fa is kesereg,
Szólnak az ágyúk, ropognak a fegyverek,
Most látszik meg, mit ér egy magyar gyerek.

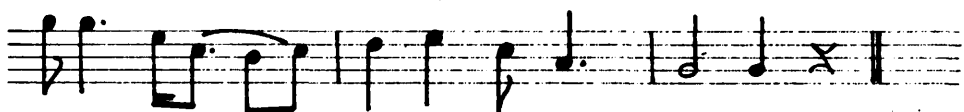
Kis-ke ma-dár szál-lott a va-sút-ra,

Is-ten ve-led ba-lám u-tol - jár-ra.

Nem fo-gok a há-za-tok e-lött jár-ni,

Tu-dom fog az ár-va szí-ved fáj-ni.

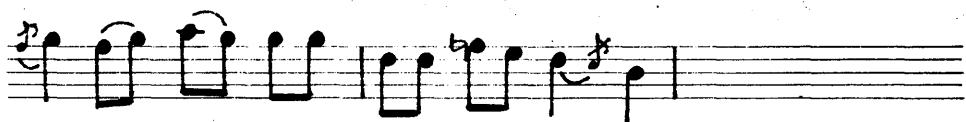
Isten veled kis falum örökre,
Én elmegyek meghalni messzire,
A szívemet éles golyó járja,
Leseper a hegyek oldalára.

Te-me-tő ka-pu-ja

Sar-ig ki van nyit-va

Ar-ra jár-nak a nyí-r-a-do-nyí-lá-nyok.

Ró-lam sze-dik a vi-rá-got.

Szedjétek, szedjétek
Rólam a virágot,
Csak azt az egy fehér liliumot
Lányok le ne szakítsátok.

Ha leszakasztjátok,
El ne hervasszátok,
Ültessétek a sírom közepébe,
Mélyen a fekete földbe.

Haj megy, megy, ter- mett megy

ter-mett megynek á-ga, annak lehaj-lá-sa

az az é-des bor, ki minden nap forr,

aki abból sokat iszik a torkára foly!

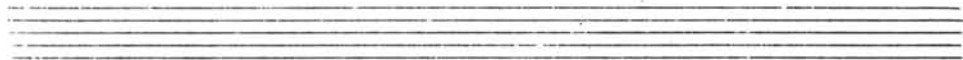
Gé-zeri gyöngyösi, kelepesi tánc,

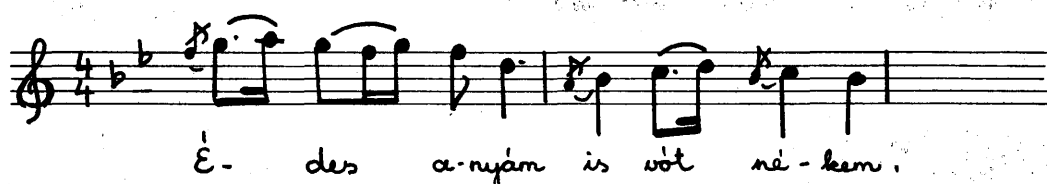

Egy hét-fü, két szer-da,

Kettő három egy öltörtök dob-szer-da.

Ésdesanyám rózsafája,
Engem nyitott utoljára,
Bár engem se nyitottt vóna,
Szebb a bimbó, mint a rózsa.

Árok van itt ugrani kell,
Szép lány van itt, köszönni kell,
Köszönni kell a szép lánynak,
Vállaljon el babájának.

Haza is kéne már menni,
Meg kén a szállást köszönni,
Köszönjük a szállás adást,
Adjon Isten jó éccakát.

Sej, hogy-ha le-me-gyek a rét-re ka-szál-ni,

Sü-ni a fű nem tu-dok ren-det vág-ni.

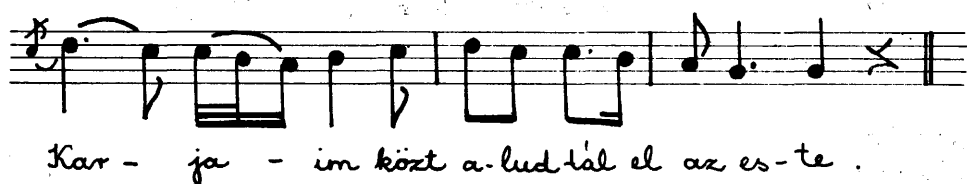

Te-le van a ren-dem al-ja te-a-nó-zsá-val,

Sej, te-le van a szí-ven szo-mo-ni-ság-gal.

Sej, hogyha lemegyek a rétre kaszálni,
Leülök a rend végire búsulni.
Bús az idő, bús vagyok én sej, haj, magam is,
Sej, sirat engem az erdőbe ja madár is.

Éjfél után kezd a csillag ritkulni,
Kelj fel babám, ha el akarsz indulni.
Fel is kelek, mer' nem tudok aludni,
A szerelem nem hagy engem nyugodni.

Éjfél után nem aludtam egy órát,
Végig hallgattam a babám panaszát.
Éjfél tájban kezdtem elszenderedni,
Jaj, de sokat kell egy lányér' szenvedni.

En va-gyok az é-des-a-pám bé - re - se,

En e-lőt-tem jár az ö - kör né-gyes - be,

Ki-csa-pom a ny-tel-lős ka - ri - ká - som.

Gye-re ül-jél az ö-lem-be ga-lam-bom.

Egy béresnek nem szabad megijedni,
Mer' az Isten restellővel teremti,
Zöld erdőben nem zörög a fügefa levél,
Ha nem fújja a májusi hideg szél.

Virág ökröm ha kihajtom a rétre,
Gyöngyharमतot magam vágom előtte,
Nem hallom a Virág ökröm harangját,
A szeretőm mással éli világát.

Ma-gyar hu-szár nix a sar-kan-tí-ja.

Nem pen-ge-ti töb-bet a ka - pumba

Majd pen-ge-ti a nagy-vá-ra-di vár-ba,

Ott is csak a Ma-ni-ka szo-bá-ja-ba.

Magyar huszár felül a lovára,
Bevágat a nagyvárad várba,
Megkondul a nagyvárad harang,
Kisangyalom, látlak-e valaha.

Sej, ki-csi va-gyok mé-gis ka-to-na va-gyok a

jász-be-ré-nyi ka-ozár-nyí-ba her-va-dok.

Úgy her-va-dok mint ősz-szel a fa-le-vel.

Sej í-des-a-nyám ka-to-ná-nak ne-vel-tél.

Sej, katona se lettem vóna de soha,
Ha az anyám be nem íratott vóna,
De az anyám még akkor beíratott,
Sej, kicsi vótm a bölcsőbe ringatott.

Ugy a kar-ta-lak sze-ret-ni ne tud-ják,

De j'az e-gek rám vi-lá-gos-sí-tot-ták,

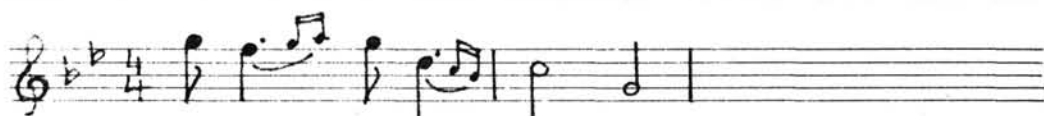

Rám vi-lá-gos-sí-tot-ta j'a ma-gas ég,

Kis an-gya-lom nem le-he-tek a ti-ed.

Fájhat annak a kislánynak a szíve,
Kinek más faluba j' a szeretője,
Lám az enyém vélem van egy faluba,
Még sincs a szívem nyugodalomba.

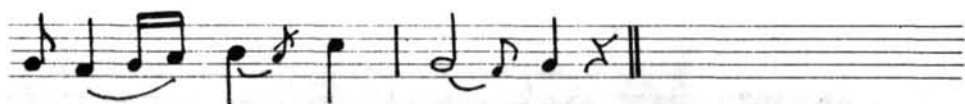
De nem az a gaz - da ,

Ki-nek hat ök - se van ,

Hanem az a gaz - da ,

Ki-nek nyolc lá - nya van .

Szépen felneveli,
Szárnyára ereszti,
Keservesen nézi,
Hogy más üti, veri.

Mer' a gazdag legény,
Üti, veri, rúgja,
De a szegény szolgálégy,
Öleli, csókolja.

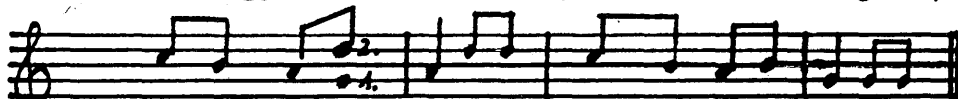
Kottamelléklet

1. dallam /AP 11252/

$\text{♩} = 96$

1. Nem megyünk mi messzire, csak a falu végire,

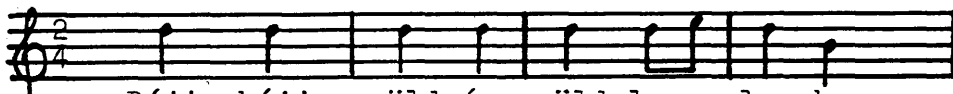
Ott se leszünk sokáig, csak tizenkét óráig.

2. Hej tulipán, tulipán, teljes szekfű, szarkaláb,

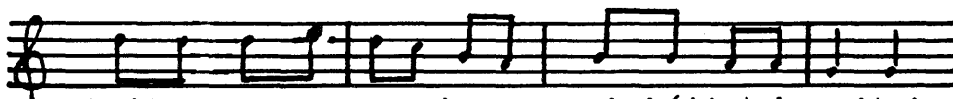
Rózsafának illatja a szívem szomorítja.

2. dallam /AP 11253/

$\text{♩} = 108$

Bújj, bújj, zöld ág, zöld leve- lecske,

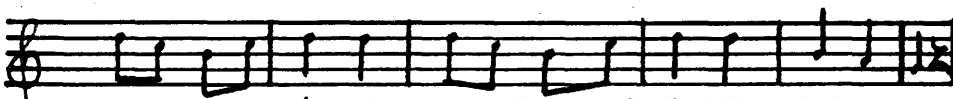

Nyitva van az aranykapu, csak bújhatok rajta!

Nyisd ki rózsám kapudat, kapudat,

Hagy ke-rüljem váradat, váradat,

Szita pita péntek, szerelem csütörtök, dobszerda

3. dallam /AP 11042/

♩ = 92

Seje-haja ország, körülvettem két szekér gombát,
 a gombának háromféle fáját, a legennek
 két vadalma -fáját.

4. dallam /AP 11042/

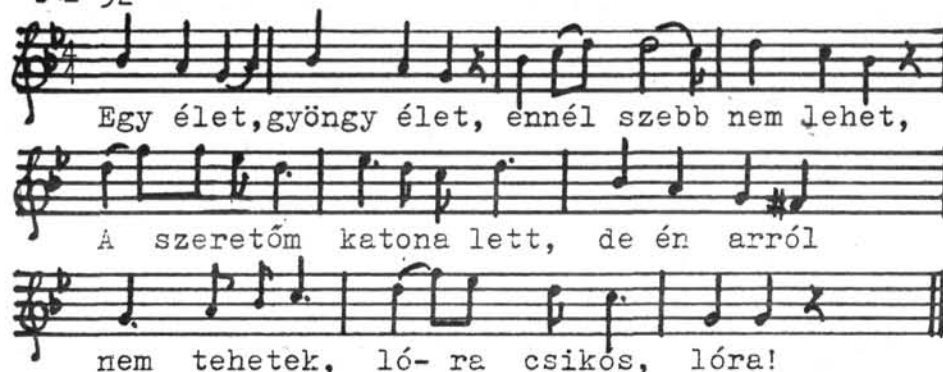
♩ = 92

Gyertek lányok a szőlőbe, szedjünk szőlőt
 zsebkendőnkbe, csörgős diót a zsebünkbe,
 hagy csörögjön ez a dió a zsebünkbe!

5. dallam /AP 11042/

♩ = 92

Egy élet, gyöngy élet, ennél szebb nem lehet,
 A szeretőm katona lett, de én arról
 nem tehetek, ló-ra csikos, lóra!

6. dallam /AP 11042/

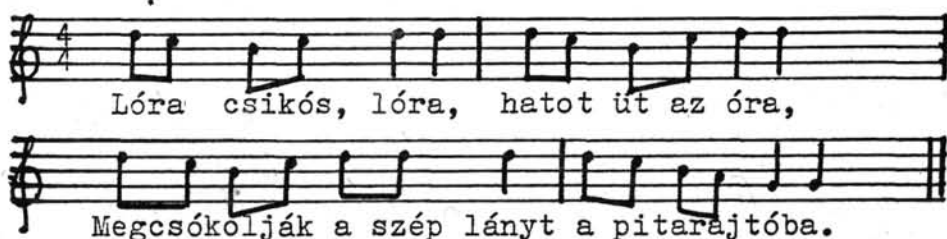
$\text{♩} = 92$

Ló- ra csikós, ló-ra, ha- tot út az ó- ra,
Megcsókolják a szép kislányt a pitarajtóba.

7. dallam /AP 11042/.

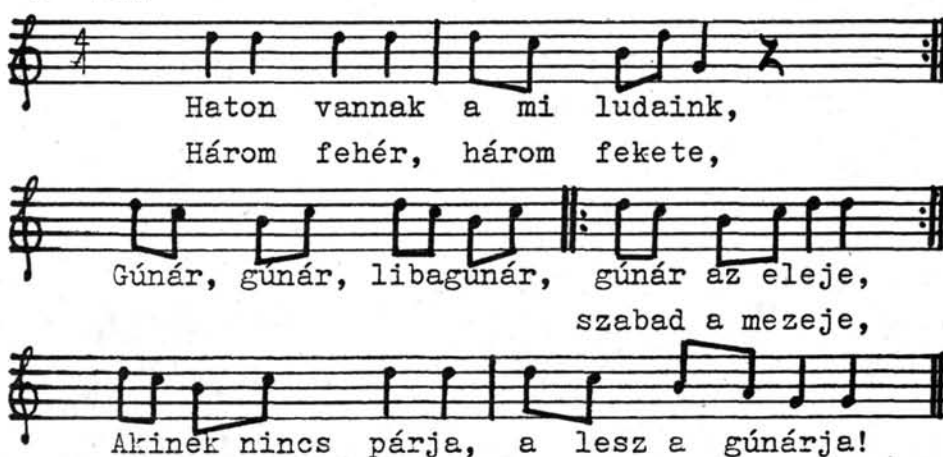
$\text{♩} = 126$

Lóra csikós, lóra, hatot út az óra,
Megcsókolják a szép lányt a pitarajtóba.

8. dallam /AP 11042/

$\text{♩} = 120$

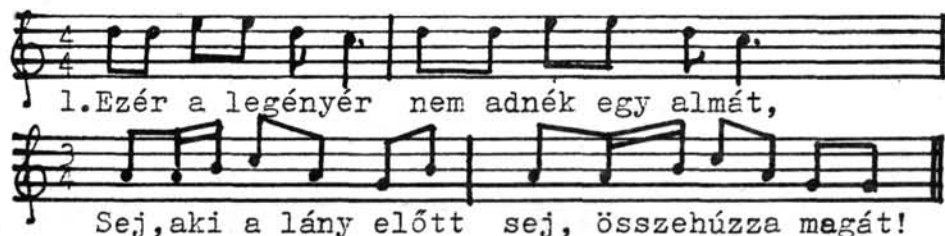

Haton vannak a mi ludaink,
Három fehér, három fekete,
Gúnár, gúnár, libagúnár, gúnár az eleje,
szabad a mezeje,
Akinek nincs párja, a lesz a gúnárja!

9. dallam /AF 11044/

 = 200

1. Ezér a legényér nem adnék egy almát,
Sej, aki a lány előtt sej, összehúzza magát!

2. Összehúzza magát, eltátja a száját,
Sej, egye meg a fene sej, azt a málészáját!

10. dallam /AF 11044/

 = 200

1. Túl a Tiszán, Tiszaháton, alma terem
minden ágon. Ott jó szeretőt tartani,
mert van mivel csalogatni.

2. Én is adtam egy kislánynak, kifecsegte az anyjának
Megállj kislány, az angyalát, nem kapsz többet
piros almát!

3. Három házban hat kemence,
Körüljártam, még sincs este,
Ha nincs este, van menyecske,
Uccu kincsem, teremtette!

5. Elmehetsz már, kényes kutya,
Elég széles ez az utca!
Kitörhet mán a nyavalya,
Ha én rád nézek valaha!

4. Elment a pap almát lopni,
Elfelejtett zsákot vinni.
Leterítette a rizát,
Arra szedett piros almát.

6. Egy kapuba sokan ülnek,
Azt is tudom, mit beszélnek.
Csak énrolam hajcsák a szót,
Magam felől nem hallok jót.

(A 3. versszaktól kezdődően a nyilvántartási szám: Akt.: T/638.)

Énekes-táncos böjti játékok Érpatakon

RATKO LUJZA

Érpatak 2201 lakosú¹ falu Nyíregyházától 22 km-re, délre. Lakosságának nagy többsége görög katolikus vallású, erősen hagyományörző. Az idősebbek még jól emlékeznek a húsvét előtti nagyböjt szigorú előírásaira, így a tánctilalomra is. Az egyház ui. tiltotta nagyböjt idején a hangos mulatozást, a táncot, a fiatalság szórakozását ilyenkor a különböző énekes-táncos játékok, körtáncok jelentették. Mindig szabadterén, utcán játszották őket, zenei kíséret nélkül, csak énekszóra. Nem táncnak, hanem játéknak számítottak. Dallamviláguk, egyszerű motívikájuk, a lánc- és körtáncműfajok különböző egyszerű formái (falumérő futás, kapuzó — bújós vonulás, párválasztó körtánc) egyaránt gyermekjáték jellegűvé teszik őket. „A történeti emléanyag, valamint a recens néprajzi adatok a lánc- és körtáncot igen gyakran rituális, szertartásos rendeltetésű táncnak mutatják.”² A magyar tánc-hagyományban a „tavaszi falukerülések körtánca, a májusfa és a szentivánnapi tűz körüli tánc, a menyasszony körüli rituális körtánc, a halottas táncok” azok, amelyekben leginkább tettenérhető a lánc- és körtáncok rituális funkciója.³ A gyermekjátékok, böjti játékok lánc- és körformái ugyanitt gyökereznek, az idő múlásával azonban rituális szerepkörük elhomályosult, s helyette a szórakoztatás, a „világi karakter” került előtérbe.⁴

A tavaszi játékok a magyar nyelvterület más vidékein is ismertek, elsősorban ott, ahol az énekes női körtánc, a karikázó is része a tánc-hagyománynak: így a Dél-Dunántúlon és a Felföldön. E területeken a női körtánc mellett párválasztó körjátékok, „vonuló — kapuzó — kigyózó nyílt lánc- és körtánc formák” is megtalálhatók.⁵ A Felső-Tiszavidéken ezzel szemben nem a karikázó mellett, hanem a helyett élnek ezek a formák: „a karikázót a körcsárdás és a böjti párválasztó körjáték helyettesíti.”⁶ A Dél-Nyírségből eddig négy faluból: Balkányból, Bökönyből, Érpatakról és Geszterédre került elő hajlikázásra, tavaszi játékokra vonatkozó adatok.⁷ Legerősebb hagyománya Érpatakon volt e böjti szokásnak, egé-

1 Szabolcs-Szatmár megye statisztikai évkönyve 1985. Nyíregyháza, 1986. 276.

2 Martin György: A magyar körtánc és európai rokonsága. Bp., 1979. 15.

3 Uo. 15.

4 Uo. 15.

5 Uo. 27.

6 Uo. 166.

7 Pesovár Ferenc: A magyar nép táncélete. Népművelési Propaganda Iroda, h. é. n. 33.

szen a felszabadulást követő évekig gyakorolták.⁸ Az 50 évnél idősebbek még jól emlékeznek a dalokra, játékokra. Az ő emlékezetükön — saját gyűjtéseimen — kívül a MTA Zenetudományi Intézete néptánc osztályának 2 filmje,⁹ hangzóanyagtárának érpataki gyűjtései,¹⁰ és kézírattárának ide vonatkozó néprajzi adatai¹¹ segítettek a szokás leírásában.

A játék a húsvét előtti böjthöz kapcsolódott: „A nagyböjti időszakba vót ez mindég, tavasszal. Alig vártuk, hogy menjék el a hó, mán kinn játszottunk az úton.”¹² Volt olyan papja a falunak, aki elnézte, hogy a fiatalok éneke felveri a nagyböjt csendjét, de volt olyan is, aki haragudott érte, különösen ha a misézésben is zavarta: „Megtörtént az is, hogy mikor ott a régi kistorony nélküli templom vót csak... a délutáni litániát tartotta ott az esperes úr. Hát ott a háta mögött van egy kis utca, oda lementünk, és ott megkezdtük a kört... hát elég ideges volt az esperes úr, otthagya a litániát, a görbe botot felkapta, lefutott, oszt közénk vágta! Visítva szaladtunk el! Nem tudta tartani a délutáni vecsernyét.”

A körjátékokat és a hajlikát már 7—8 éves kortól kezdődően, az iskolában kezdték járni a gyerekek. Egymástól, meg a nagyobbaktól tanulták el az énekeket, a tánc lépéseket. „A pulyák így az iskolába összefogóztak, oszt járták, de még akkor nem vót az divat, csak mán mikor egy kicsit nagyobb jányok vótunk, mentünk egy sarokba, oszt ott táncoltunk. Mentünk örömmel, mer a fiúk is jöttek utánunk!” Nem a gyerekek, hanem az eladósorba került lányok, legénysorba került fiúk játszották tehát elsősorban. Egészen a férjhez menésig, nősülésig részt vettek a fiatalok ezekben a játékokban, amelyek nemcsak jó szórakozást jelentettek számukra, hanem kitűnő alkalmat is nyújtottak az ismerkedésre, párválasztásra. Házasembereknek már nem illett ilyesmivel tölteni az időt, mégis előfordult néha, hogy egy-egy víg kedélyű, táncos kedvű fiatalasszony kiszökött az utcára a fiatalok közé játszani.

A játék ideje a vasárnap délutáni vecsernyétől sötétedésig tartott, esetleg hétköznap esténként is játszottak, ha volt rá idejük. A templomból hazamenve az ünnepi viseletből átöltöztek „kapkodóba”, abban mentek ki az utcára játszani. „Vót egy olyan kapkodó ruha; se nem hétköznapló munkásruha, se nem templomba való ruha — olyan táncra való ruha.” Néhány lány a kapuba kiállva, vagy az úton végig futva elkezdett énekelni, mindjárt gyűlni kezdett az utcabeli fiatalság. „Ha mán kettő elkezdett dalolni, mán meghallotta a másik, jött, aut meghallotta a harmadik, még nem vót akkor autózúgás a faluba, hogy ne hallják meg a nótát! Csoportosultunk össze. Akkor mán belekeveredtek a fiúk is. Vót itt több csapat, minden soron... hát ha nem is minden soron, mert nem vót meg minden soron a hozzá való fiatalság, akkor elment a legközelebbi csapathoz.”

Az 1. ének, a gyülekező nóta, a Nem megyünk mi messzire kezdetű volt, ezt énekelve futottak végig az utcákon mind többen csatlakozva a

8 MTA Zenetudományi Intézet Néptánc Osztályának kézírattára: Akt. T/638.

9 Ft. 917., Ft. 1035.

10 A dallamok nyilvántartási számát a kottamellékletben közlöm. A betűjelzet AP.

11 Betűjelzete Akt.

12 Saját gyűjtés. A későbbiekben ezekre külön nem hivatkozom.

sorhoz. Mikor már elegen gyűltek össze, és ki is fáradtak a futásban, akkor egy utcasarkon „kört fogtak”, ott játszottak egy darabig. Ha megunták, ismét a Nem megyünk-et énekelve elfutottak egy másik sarokig, ahol vagy körjátékot játszottak megint, vagy hajlikáztak. Így ment ez egész délután sötétedésig. „De mán este 8 órakor ám sipirc befele! Nem vót kimaradás! A mamák nagyon vigyáztak a jányokra!”

Most pedig nézzük játékonként, milyen dallamra mit jártak, hogyan, mit táncoltak!

I. Falumérő futás

A tavaszi falukerülő, falumérő futás helyi változata (Kottamelléklet 1. dallama). A futólépések ritmusa ♩-os, azaz minden szótagra jut egy lépés. „A lányok összejöttek, ilyen hosszú sorba beálltak kézfogva, és akkor elől ment egy erősebb, és akkor énekeltek: Nem megyünk mi... És akkor mentek szaladvást, akkor csatlakoztak a fiúk is, osztán akkor nagyokat vágott az első, az utolja... annak kellett nagyot szaladni! Még buktak is a jányok! Egyik utcából mentek a másikba.”

II. Kapuzás

A kapuzós — bújós vonulás, ill. esetünkben futás szintén általánosan ismert formája a böjti játékoknak (2. dallam). A játék lényege: két egymás mellett álló lány kezét fogva kaput tart, a többiek pedig kézfogással, hosszú sorban futva, nyolcasokat leírva bújnak át a kapu alatt. A futólépések ritmusa ♩-es.

III. Körjátékok

A 3—8. számú dallamokat általában a mellékletben közölt sorrendben éneklük egymás után, így egy nagyobb szerkezeti egységet, ciklust alkotnak. A játék nagyon egyszerű: rendszerint jobbra, az óramutató járásával egyező irányban sétálnak körben kézfogással. A sétalépések ritmusa ♩-es. A 4. dallam utolsó sorára (Hagy csörögjön ez a dió...) megállnak, és szintén ♩-es ritmusú tapssal, lábdobogással utánozzák a dió csörgését. Utána a kör sétál tovább, majd a 7. dallamtól kezdődően a 8. dallam végéig futnak ♩-es futólépésekkel. Az ének befejezése után mindenki gyorsan párt választ magának, aki pár nélkül marad, „a lesz a gúnárja”, az a körön belül marad. Ezután új nótát kezdve új játékkal folytatják, vagy: „Mikor ezt megunták, akkor megin kezdték, hogy Nem megyünk mi messzire, elmentek egy másik utcába, ott egy sarkon leálltak, az vót a hajlika.”

IV. Hajlika

Martin György írja az érpataki hajlika-dalokról: „A nyírségi hajlika-dallamok egy faluból származó sorozata mintegy keresztmetszetet ad a

bőjti párválasztó körtáncdalok egységes, régies jellegéről: mind gyermekdalszerűek vagy régi dudanóták, új stílusú dal nem akad közöttük. Némelyik dallamban feltűnik a páros és páratlan ütemfajta ($2/4$, $3/4$), ill. a tetrapódikus és tripódikus dallamsorok proporciószerű keveredése.”¹³ A 10. dallam érdekessége, hogy számtalan, rövid sorokból álló versszak kapcsolódik hozzá, és ezeket egyvégtében, szünet nélkül éneklék. Az új strófát mindig a legjobb, legerősebb hangú lány kezdte, „amelyiknek a legnagyobb torka vót”, a többi meg mondta utána.

A hajlikára akkor került sor, amikor már kijátszották, kifutkározták magukat; „ez pihenős játék vót”. Körbe álltak, egy pár táncolt közepén. A körben állók „mondták kegyetlenül az éneket, és akkor majd várták, hogy következzen rájuk a tánc”. Ha hűvös volt az idő, vagy nagyon táncolhatnékja volt valakinek, akkor előfordult, hogy a körben is „illesztgették magukat, mozgolódtak a nótára”. Be is kiabáltak a táncolóknak: „engem vigyél!” vagy „vigyél mást is”.¹⁴ A körben táncoló pár sebesen forgott — mindig jobbra —, majd félfordulást jártak: „olyan ugrálósan erre is egyet, arra is egyet, szinte letoppantotta a lábát, mikor felet fordult”. A forgás fenthangsúlyos, de érdekes módon a 10. dallam ütemváltása és szünet nélküli éneklése ezt a hangsúlyt megváltoztatja: hol fent- hol lenghangsúlyos lesz a forgás. A félfordulóból négyet vagy hatot jártak, az elsőt mindig a forgás irányába, azaz jobbra. Utána vagy forogtak még egy darabig tovább, vagy a táncot abbahagyva az egyik kiment a körbe, a bent maradó pedig új párt választott magának és azzal táncolt tovább. Az állandó párcsere révén mindenki sorra kerülhetett. Általában fiú-lány táncolt egymással, de ha nem volt elég fiú, akkor két lány is járhatta együtt. Így hajlikáztak, míg meg nem unták, vagy rájuk nem sötétedett.

• • •

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy az érpataki bőjti játékok szerkesztési részei annak a tánc- és játékhagyománynak, amely a magyar nyelvterületen a tavaszhoz, a nagybőjt időszakához kapcsolódik. Sajátosan délnyírséginek, e vidékre jellemzőnek csupán a hajlika-dallamok mondhatók. A későbbi kutatás feladata e szokás zenei és tánc szempontú elemzése, valamint földrajzi elterjedtségének pontos meghatározása a Nyírségben.

13 Martin i. m. 169.

14 Akt.: T/638.

A nagyecsed-i cigányok táncélete

BALÁZS GUSZTÁV

„Minden népnek vannak a többi nép szokásaitól eltérő, csak reá jellemző szokásai. Ezek a szokások, vagy másképpen hagyományok, az elődökről az utódokra szállott szellemi javak.”¹ Ezeket a gondolatokat tartotta szem előtt a Népművészeti Intézet néprajzi osztályán belül működő tánckutató munkaközösség, amikor 1954-ben a Somogyi táncok című kötet megjelenése után, annak módszertani tapasztalataival, tanulságai-val hozzákezdtek Szabolcs-Szatmár megye néptánc-hagyományának felgyűjtéséhez, feldolgozásához. A gyűjtések alkalmával mindig a teljességre törekedtek. Célkitűzésük az volt, hogy egy településen belül, mindenféle etnikumtól mindent felgyűjtsenek. Nem elégedtek meg a táncok filmezésével és a tánczene magnetofonra való rögzítésével, hanem a táncot a környezetében igyekeztek megvizsgálni. A táncélettel kapcsolatos szokások épp oly fontosak voltak számukra, mint a táncok funkciójának vizsgálata, a formai sajátosságok, törvényszerűségek feltárása a táncalkotási folyamat megragadása. E munka eredményeként született meg később **Martin György—Pesovár Ernő**: A Szabolcs-Szatmár megyei monografikus tánckutató munka eredményei és módszertani tapasztalatai; **Martin György—Pesovár Ernő**: A Structural Analysis of the Hungarian Folk Dance; **Pesovár Ferenc**: Szuromi Péter. Egy kiváló paraszttáncosról; **Pesovár Ferenc**: Táncmesterek a szatmári falvakban; **Pesovár Ferenc**: Tyukod táncai és táncélete és **Varga Gyula**: Ajak táncélete. Az ajaki leánytánc című tánc tudományi tanulmányok és könyvek. E tánckutatók mellett **Erdész Sándor** nevét is meg kell említeni, alapos fontossággal írt a Nyírség tánc kutatásairól és táncairól.²

Martin György és **Pesovár Ernő** több munkájukban is kiváló hozzáértéssel foglalkoztak a cigányság táncaival (cigánytánc, cigánybotoló) és

1 Molnár István: Magyar Néptánc-hagyományok Bp., 1947. 5.

2 Martin György—Pesovár Ernő: A Szabolcs-Szatmár megyei monografikus tánckutató munka eredményei és módszertani tapasztalatai. Ethnographia LXIX. 424—436. p.; Martin György—Pesovár Ernő: A structural Analysis of the Hungarian Folk Dance. (A Methodological Sketch) Acta Ethn. 1961. 1—40. (A magyar néptánc szerkezeti elemzése.) (Ökörítőfülpös, Tyukod, Tarpa, Nagykálló.); Pesovár Ferenc: Szuromi Péter. Táncművészet, 1955. 366.; Pesovár Ferenc: Táncmesterek a szatmári falvakban. Tánc tudományi tanulmányok, 1959—1960. Bp. 1960. 309.; Pesovár Ferenc: Tyukod táncai és táncélete. Néptáncosok Kiskönyvtára, 9—10. sz. Bp. 1954.; Erdész Sándor: Nyírség. Bp., 1974.

tánczenéjükkel. Természetes, hogy a táncutatási programjukból adódóan a cigányság táncéletével (tánctanulás, táncalkalmak, stb.) behatóbban nem foglalkozhattak.

Dolgozatomban ezt a hiányzó részt szeretném pótolni a nagyecsed-i cigányok táncéletének bemutatásával, amellyel egyben szeretnék hozzájárulni a Szabolcs-Szatmár megyei néptáncmonográfia anyagának kibővítéséhez is. Ugyanis a magyarországi cigányság táncélete feltárása, feldolgozása nemcsak önmagáért elengedhetetlen feladat, hanem a magyar néptáncműveltség mélyebb, további alapos megismerése érdekében is.

Nagyecsed Szabolcs-Szatmár megye egyik legrégebbi magyar lakta települése, mely a volt mátészalkai járáshoz tartozott, s az Ecsedi laphoz tartozó 18 község közül a legjelentősebb. A lapp lecsapolása után, a **Kraszna** folyó kialakításával Kis- és Nagyecsedre szakadt. Lakóinak száma az 1984-es népszámlálási adatok szerint 6828 fő. Ebből a cigány lakosság létszáma 1200 fő.

Nagyecsedben két főbb cigánycsoportot különböztetünk meg: az ún. magyar cigányokat (romungrók) és oláh cigányokat. Az utóbbiak beszélik a nyelvet, az előbbiek nem.

Levéltári és helyszíni kutatásaim alapján, eredetükre vonatkozóan arra a megállapításra jutottam, hogy Nagyecsedben a magyar cigányokat kell „őslakosoknak” tekintetünk és nem az oláh cigányokat.

Tóth Áron 63 éves romungró cigány, adatközlő: „Hát mi mindig itt laktunk. Nagyapámnak a nagyapja is.”

A születési és halálozási anyakönyvi kivonatok is ezt bizonyítják, mivel a ma Nagyecsedben élő oláh cigányok vezetékei csak a múlt század második felétől fordulnak elő.

„E mamaki dey bevándorlóvo has. Vi o tata andar o Laxiko them aulyas. Vi o papu e Chókako rom intyer aulyas Andar e Dara. Még vi adyes intye besen amare nyamura.” (Anyámnak az anyja bevándorló volt. Apám is Romániából jött. Nagyapám is, Csókának a férje is arról jött. Daráról. Még ma is ott élnek a rokonaink.)³ Darán már csak egy-két család él közülük, de Mikolán több.

Az oláh cigányok, akik magukat (cerhara) sátoros cigányoknak nevezik, elnevezésüket a román nyelvterületen való hosszas tartózkodásuk révén kapták. Az európai cigányság legarchaikusabb, leginkább hagyományörző rétegéhez tartoznak. Az eddigi nagyobb táncgyűjtések is (1954 óta) éppen az oláh cigányságnál történtek. **Martin György** állítása szerint is: „A régi magyar zene- és táncműveltség bizonyos archaikus rétegeit, típusait sokszor éppen az elmaradottabb, nem zenész cigányok őrizték meg napjainkig, a zenész cigányok pedig az új magyar zene- és táncműveltség kialakításában és gyors népszerűsítésében vállaltak jelentős szerepet.”⁴

3 Elmondta: Balázs Sándor 64 éves oláh cigány, segédmunkás. Nagyecsed, 1987. szeptember 4. — *A cigány szöveget az 1971-ben Londonban megtartott I. Cigány Világkongresszus részvevői által elfogadott fonetikus nemzetközi cigány helyesírás betűivel írtam le.*

4 Martin György: A cigányság táncművelése. Megjelent In Cigányok, honnét jöttek, merre tartanak. Szerk. Szegő László 1983. 220.; Pesovár Ferenc: A magyar nép táncélete. Néptáncpedagógusok Kiskönyvtára, Bp. 1978.

Pesovár Ferenc: A magyar nép táncélete című könyvében írja, hogy: „A tánc fontos szerepet töltött be a falusi ember életében.” Ez az állítás bizonyíthatóan érvényes és fontos szerepet játszik mind a mai napig a cigányok életében.

Míg a falusi fiatalok táncalkalmakkor hódolhattak a tánc iránti szenvedélyüknek, addig a cigányoknál a táncolás bármikor, bárhol előfordulhat és előfordul ma is. Nekik nincsenek alkalomhoz kötött táncaik és dallamaik Bármelyik dalt bármikor elénekelhetik. Természetesen ez alól kivételt képeznek azok a lassú, keserves dalok, amelyek valamilyen erős érzelmi kapcsolatot idéznek fel emlékezetükben. „Adi na gilyabarau, ke adi morri chorri dey gilyabarlas.” (Ezt nem éneklek, mert ezt a szegény anyám énekelte.)⁵ A táncra vonatkozóan ilyen kivétel nincs. Sőt a legutóbbi időkhöz fennmaradt az a szokás, mely szerint ha jó táncos halt meg, meghagyta, hogy a sírjánál táncoljanak egy utolsót az emlékére. Nagycsedén ezt a szokást 1984-ben lehetett utoljára látni, amikor Balogh Elekné (Balázs Eszter) temetésén a fia: Balogh József táncolt és a testvére, Emi énekelt.

A cigányoknál éppen azért, mert bármikor, bárhol táncolnak és énekelnek, nagyon fontos, hogy mindenki tudjon táncolni vagy énekelni, vagy mind a kettőt. Megszólják vagy megszólították azt a fiataalt aki nem tudott táncolni vagy énekelni.

Odola tele dhiknas. Odi phennas lake: Tu vi dili han, tay még vi te khelen na zhanes. Zhya auri andar o shoro! Kasavi she phares zhyanglas vi romeste te zhyal. Ko zhyanglas misto te khelel te gilyabarel tay még vi shukar has, odi sidyaraha romeste zhyalas. Kedveso haslyi ando khelyipo, tay mishto zhyanglas te vorbinel. Mashkar o shyave meg savo mistho zhyangles te khelel, tay e shyeyen shorba khelaulas, odo, sig romnya xuterlas.” (Azt lenézték. Azt mondták neki: Te bolond is vagy és még táncolni sem tudsz. Menj ki a sorból! Az ilyen lány nehezen tudott férjhez menni. Viszont aki jól tudott táncolni, énekelni és meghozzá szép is volt, az hamar férjhez ment. A fiúk közül, aki jól tudott táncolni és a lányokat sorba megtáncoltatta és jó beszédű is volt, az hamar kapott feleségnek valót.)⁶

Nagycsedén nem is volt ilyen gond soha. Táncos falunak tartották. Itt magyar, cigány egyaránt kiválóan tudott táncolni és tud a mai napig. A nagycsedi magyar verbunk országos hírnévre tett szert. De nem kisebb jelentőségű a nagycsedi cigánytánc sem. Művelői a 20–30-as években nemcsak hétköznapiokon, hanem hétvégeken, főleg vasárnap esteként összegyűltek és reggelig énekeltek táncoltak. Ezek az esti táncalkalmak a tánc kedvéért jöttek létre és nem kapcsolódtak semmilyen társas munkához, mert ilyen a cigányoknál nem volt. Az ilyen alkalmakkor a felnőttek is odagyülekeztek meglesni, megnézni, ki tud jobban táncolni, vagy éppen már a jövődöbeli menynek vagy vőnek valót ki-

5 Elmondta: Sebők András 58 éves oláh cigány, segédmunkás, Nagycsed, 1988. szeptember 27.

6 Elmondta: Farkas Julianna, Lulu 77 éves oláh cigány, htb. Fábíánháza, 1987. szeptember 15.

szemelni. Ezek a közös összejövetelek nemcsak a fiataloknak, hanem az idősebbeknek is megfelelő szórakozási formát nyújtottak, mert ilyenkor a telep apraja, nagyja összegyűlt a megszokott udvaron.

Tánctanulás

Táncos dinasztiák

A tánctanulás minden faluban, így a nagyecsed-i cigányoknál is megfigyelésből, utánzásból majd tudatos tanulásból és gyakorlásból tevődött össze. Nagyecsedben „táncos dinasztiák” éltek és élnek. Nemcsak a cigányok, hanem a magyarok is számontartották a jó táncost.

„E tatas lengernas o gazhye dörzsölőbe tay fonóba. Na gyere Miklós! phennas leske. Tay vi les has shukar chizma. De phenlas lenge. De én sajnálom a csizmámat. Odola phennas: Nem baj, tedd le, adom én a gilya. Tay shyulaspes ado tata te khelel. Tay denas les manro, thulomas, aro, gilchi.” (Apámat a magyarok dörzsölőbe és fonóba vitték. „Na gyere Miklós!” Mondták neki. Neki is volt szép csizmája. De mindig azt mondta nekik: „De én sajnálom a csizmámat.” Azok meg azt mondták: „Nem baj, tedd le, odaadom az én csizmámat!” Aztán hozzákezdték táncolni. Citera volt valamikor. Jó nótákat játszottak. Aztán adtak neki kenyeret, szalonnát, krumplit.)⁷

Bíró Gyula 92 éves magyar, adatközlő az első világháború idején együtt katonáskodott **Balázs Lászlóval**, az előbbi adatközlő bátyjával. Mint mondotta: „Laci pedig úgy táncolt, hogy még a tisztek is bámulták.”⁸

Tehát nem véletlen, hogy a nagyecsediek a mai napig is kiváló táncosok hírében állanak.

Megfigyelés

A tánctanulás első időszaka az önkéntelen szemlélődés kora volt. Az esténkénti táncolások alkalmával természetes volt az, hogy gyermekek is ott lábatlankodtak. Ez a mai táncgyűjtések alkalmával is tapasztalható, mivel a két-három éves gyermeket is a felvevő kamera elé állítják és utasításokkal irányítják a „táncát”, mozgását.

Tánctanítás

Az megszokott jelenség volt, és az ma is, hogy a kicsi gyermeket néhány hónapos korától a tánchoz szoktatják. Vagy megfogják a hóna alatt és énekelve, ritmikusan mozgatják, biztatják: „shyude tut shyey shyude tu!” (Mozgasd magad, mozgassad!) Vagy: „Chapasha no chapassa!” (Csapasoljál, csapasolj!)

⁷ Elmondta: Balázs Sándor

⁸ Elmondta: Bíró Gyula, 92 éves nyugdíjas, Nagyecsed, 1988. január 22.

Mikor már jártak tudnak a gyermekek, már egyszerű lépésekre is megtanítják őket. Elengedhetetlen a pittyengetés (ujjakkal való csettintgetés) megtanítása. Hiszen ezzel kitűnően tudják a gyermek ritmusérzékét fejleszteni. A jó táncost, gyerek korától kezdve, figyelemmel kísérik. A gyermek harmonikus mozgásában és táncstudásában nemcsak a szülei, hanem a környezete is gyönyörködik, minden irígység nélkül. Általános jelenség, sőt mondhatom azt, hogy törvényszerű, hogy a kisgyermeket a szülő, nagyszülő vagy valamelyik testvér tanítja, a tánc alapjaira.

„O tata phuro has aba. Me cino shyavo homas. De man még sittyar-dyas, kade bessindo, vagy andar o than pashlyindo. Chorro mindig phen-las mange: „Na kade ker ‘mo! Kadedik”, tay duvar marlas peske palmi khetane pe strungoring apoye pe chacsirig. Palodi kade le palal, tay malau yek. Vi o Laci sittyarlas man. Madyarazinlas, tay xuttyelas opre, tay sikaulas. Na numa o madyarazato sittyarel e manushes, hanem o tetto is. De hat voy phenlas: „No adi kade ker, odi kade ker.” De tena zhanos te kerau la, so voy phenlas, akkor opre ushtyelas tay sikaulas. Addig sikaulas mig na keros la. Tena keros la, akkor xutros egy nyaklevest.” (Apám már öreg volt. Én még kisfiú voltam. De engem még tanított, úgy ülve vagy fekvé az ágyból. Szegény mindig mondta, hogy: „Ne így csináld te! Így ni!” — és kettőt tapsolt bal, majd jobb oldalon. „Aztán így hátulról vedyed és csapjál egyet!” Laci bátyám is tanított. Magyarázott, aztán felugrott és megmutatta. Mert nemcsak a magyarázattal, hanem a tettel is tudni kell tanítani. Magyarázta, ezt így csináld, azt úgy csináld. De ha nem tudtam a magyarázata után megcsinálni, akkor felállt és megmutatta. Addig mutatta míg meg nem tudtam csinálni. Ha nem csináltam, akkor kaptam egy nyaklevest.)³

„Man o Bendu (Lakatos Péter) sittyarlas. Tay rátyake kanak khere zhyos, xutros e patosko shero, tay kade zumavos te kerau odi so o Bendu tay o budera shyave sikaunas mange. O tata adi meg numa dhiklas. Te na zhyanos te kerau odi figura, akkor usheyelas opre o tata andar o than kade ande sostyin, tay sikaulas la sar te kerau.” (Engem Bendu tanított. Aztán este amikor hazamentem, az ágyfőt megfogva próbáltam azt megcsinálni, kigyakorolni, amit Bendu vagy a többi fiú mutatott. Az apám meg csak nézte, nézte, ha nem tudtam megcsinálni, akkor felugrott az ágyából úgy gatyaszárban és megmutatta.)¹⁰

A nagyecsedieknél és általában a cigányoknál a gyerekek nem ma-radhattak ki a különböző multságokból. Itt elsősorban a keresztelese, az eljegyzése, a lakodalomra, a vendégségbe való jöve-menésre, bevo-nulásokra gondolok. Ezek az összejövetelek, családi ünnepek a legalkal-masabbak a tánc megfigyelésére, tanulására vagy éppen a bemutatko-zásra. Mert ilyenkor aztán óhatatlanul is táncolnia kellett annak akiről tudták, hogy jó mozgású.

---

9 Elmondta: Balázs Sándor.

10 Elmondta: Erős Zoltán, Cimnó 58 éves oláh cigány, segédm. 1988. október 10.

Tánchelyek

A tanult vagy a megfigyelt anyag gyakorlása viszont már a közös esténkénti és hét végi összejöveteleken történt. Itt egymástól is nagyon sokat tanultak. Lányok lányoktól, fiúk fiúktól. De előfordult az is, hogy egy-egy lány sokkal jobban tudta a férfiak táncát, mint némelyik fiú. De ez fordítva is előfordult.

„Amen ko Daydi tay ko Kanchi phirahas te khelen. Ko Kanchi schar shyeya is has. Lengi dey tay lengo dad is othe has le andre. Dhiknas sar khelas. Még loshaunas kay othe zhyahas te khelen. Apoy has kade ke butaying hamas othe, akkor othe sovahas. Tay may tehara zhahas khere, meg amaro dad xalaspes amenca. Tay vi amari dey. Phennas mange: Kay hanas? Tu na gindyis ke nasaven tut o syave? Figura keren ander tute? Tay marlas man o tata. De na numa amen zhyahas tele an de Cheda, hanem e chedake shyeya is aunas athe an de Fabihaza. Aunas pal amende. Katar amare dada na tromahas te zhyas lenca tele an de Cheda. Akkor zhyahas an de khangeri. Andodi vrema athe phirnas vi o chedana an de khangeri. Apoly kase xale has o shyave, ke körül lingernas amen an do gau, tay lingernas amen tele an de Cheda. An de khangeri na butaying hamas. Othe khelahas, mulatinahas, palodi annas amen o shyave zhyi khere. Sako kurkes pal a mismeri an de Cheda hamas. Hétköznapi amen na zhyahas, ke a mama na mukhlas amen.”

(Mi Dajdihoz és Kancsihoz jártunk táncolni. Kancsinál négy lány is volt. Az anyja és az apja is bent volt és nézték, hogy mi hogyan táncolunk. Még örültek, hogy oda mentünk táncolni. Aztán volt úgy, hogy sokáig ott voltunk, akkor ott is aludtunk. Majd csak reggel mentünk haza. Az apánk meg mindig veszekedett velünk. Az anyánk is. Mondták nekem: „Hol voltál? Te nem gondolod, hogy elszöktetnek a fiúk? Figurát csinálnak belőled!” És jól megvert az apám. De nemcsak mi mentünk le Ecsedre, hanem az ecsedi lányok is jöttek ide hozzánk Fábiánházára. Jöttek értünk, de nem mertünk elmenni velük az apánk miatt. Akkor elmentünk a templomba, mert annakidején még ide jártak a templomba. Aztán jöttek a fiúk is velünk, de azok olyan fifikások voltak, hogy a végén nem a templomba mentünk, hanem Ecsedre. Ott kitáncoltuk, kimulattuk magunkat és a fiúk meg hazakisértek bennünket. Minden vasárnap délután Ecseden voltunk. Hétköznapi nem mentünk, mert az anyánk nem engedett.)¹¹

„Dyulmut na kade has sar akanake. Akkor zhyi tehara khelahas. Tehara oxto chasi has aba, amen meg vi akkor is khelahas. E Julcsa has egy bari kolyiba, angal odi meg egy baro porchintosho than. Othe khelahas. Kanak khinyuvahas, amaro séro tele shyuvahas ande shyeyengi angalyi. Othe has vi amare deja. Savi na zhyanas te khelel, odi othe sityolas les.” (Régen másképp volt, mint ma. Akkor reggelig táncoltunk. Reggel nyolc óráig táncoltunk, már harangoztak. De mi még akkor is táncoltunk. Julcsának volt egy nagy kunyhója és azelőtt egy nagy porcsintos terület. Ott táncoltunk. Amikor elfáradtunk, a lányok ölébe tettük

---

11 Elmondta: Farkas Julianna.

le a fejünket. Az anyáink is ott voltak. Amelyik nem tudott táncolni, az ott megtanult.)¹²

„Kanak kade ratyaha khelahas, amen ko andar e Fabihanza phirahas othe, na avahas khere, hanem opre chorahas amen pedy kolyibako podo tay zhyiko yek duy chasi sovahas othe. Palodi zhahas ke varikaste te xan, tay palodi vorbinahas so aula pe ratyate.” (Ilyen táncos este után, mi, akik Fábiánházáról jártunk át, nem jöttünk haza, hanem felloptuk magunkat valamelyik nagyobb kunyhó padlására, ott sorba egymás mellett lefeküdtünk, és csak délben, egy-két óra körül ébredtünk fel. Akkor elmentünk az ismerősökhöz, rokonokhoz, ettünk valamit, aztán már szerezkedtünk is az estére.)¹³

Cigánytánc és csárdás

Ezekén az estén nemcsak cigánytáncot, hanem csárdást is tanultak. Hiszen a lakodalmakban, mert máshol nem, főleg párostáncot táncoltak a cigányzenészek muzsikájára.

A csárdást nem tartják sajátjuknak. Ezt az elnevezésből is megtudhatjuk. Azt mondják: „gazhyikanes te khelen” (magyarul táncolni). Ez azt bizonyítja, hogy ezt a magyaroktól vették át és a saját cigánytánc motívumaikkal kibővítve, saját cigánytánc stílusukban előadva a csárdás egy archaikusabb formájával találkozhatunk.

„Me thulyi homas me na nagyon zhyanos romanes te khelen. Man o shyave gazhyikanes khelaunas. O kirvo Dani odo zhyanas misto gazhyikanes te khelel. Még shermangles khelles. Lelas opre e Buna, odi meg pe punrengé naya khellas. Andar o vasta khelaunas amen. Tay lisarnas amen auri po shero, pe kuy. Tay zhyos körbe, palas lesko dumo. Othar avos anglal tay khelaulas man maydur andar o kuya. Ke has kasave ashyeya save na resnas e shyaveske phike, akkor an dar a kuya Trubulas te khelavel la.” (Én kövér voltam és nem nagyon tudtam cigányul táncolni. Engemet a fiúk magyarul táncoltattak. Dani komám tudott jól magyarul táncolni. Még hajadon fővel táncolt. Dunával táncolt mindig. Az meg lábujjhegyen táncolt. Kézből táncoltattak minket. »A karunkat magasba emelve tartották.« A karunkat a fejünk fölé emelve fordítottak ki bennünket. Körbe mentem a hátamögött és úgy jöttem előre. Majd tovább táncoltatott kézből. Mert volt olyan lány, amelyik kicsi volt és nem érte el a fiú vállát. Akkor kézből kellett őt táncoltatni.)¹⁴

„An do biyau, kanak anglal o hegedüsa kehlen tay savo shyavo potyindyas e muzhikashenge, odo o love ande hegedüva cirdel vagy pe cimbalma shyudel len. Pal adi zhyanen o budera ke voy potyindyas e hegedüsenge. Egy gyili cirden leske. De may but love te shudyas akkor

12 Elmondta: Balázs Sándor.

13 Elmondta: Erős Zoltán.

14 Elmondta: Farkas Julianna.

may butaying cirden leske. Misto te khelel meg vi yive cirden leske. De hi kade ke maskar o shyave potyil varisavo te chalyol les odolesko khe-lyipo ko anglal o hegedüsa khelel.” (A lakodalomban aki a hegedüsök előtt táncol és ha fizetett nekik, a pénzt a primás vonójába húzta, vagy a cimbalomra dobta. Erről tudhatták a többiek, hogy fizetett a zenészeknek. Egy nótát húznak neki. De ha nagyobb összeget dobott, akkor kettőt is. Viszont ha jó táncos táncol előttük, ingyen is húzzák neki tovább. Vagy éppen egy valaki a vendégek közül, akinek nagyon megtetszett az illető tánca, az fizet a következő nótáért.)¹⁵

„A fiúk közül szent és való, hogy Dani tudott a legjobban magyarul táncolni. Csak velem tudott jól táncolni. Az egyik lakodalomban, hiába nem beszéltünk egymással (haragban voltunk), de a végén csak engem kért fel táncolni, mert a többiekkel nem tudott. Azt a figurát csinálta, amelyet a múltkori gyűjtésnél Tőkősi (Balogh Sándor) táncolt. Amikor a nőt a háta mögé dobja, az megkerüli őt és amikor kell, ott van előtte a keze ügyében. Azt csak velem tudta megcsinálni.”¹⁶

15 Elmondta: Erős Zoltán.

16 Elmondta: Balogh Miklósné, Mili 65 éves oláh cigány, htb. Nagyecsed, 1988. augusztus 13.

Táncos egyéniségek

„A megfigyelések középpontjában a falu kiemelkedő táncosai álltak. Minden falunak, illetve vidéknek voltak kiemelkedő táncos egyéniségei.”¹⁷ Ez így volt a nagyecsed-i cigányok körében is. Minden generációnál megtalálhatók a táncos egyéniségek, akiknek egy-egy táncfigurája nemzedékről nemzedékre öröklődött.

„Maskar o dyulmutane phure o tata, a Laci tyo dad a Mihály, khel-nas misto. O Mihály kanak khellas, so nipo has po Ungriko them sa bamulinnas les. Odo bares khallas. Kasavo khelyipo tu meg na dhiklyan. Ado kher cerra aulyahas leske. Tay meg andre chingárkellas. Kerlas e kakava, palodi dobba marlas, taj xutyilas opre ando ayeri kade malaulas palal peske punre. O Laci meg auri marlas a ponto. Voy ando ayeri khellas. O tata meg kasavo „kurvabakko malaulas a chizmake sarkaha, anglal-palal ke ode yekfarsa tele shyindyalas.” (A régi öregek közül apám, Laci, apád Mihály »ez a cikk írójára vonatkozik« táncoltak jól.

¹⁷ Pesovár Ferenc: A magyar nép táncélete. Bp. 1978. 11.

Mihály amikor táncolt, ahány ember volt Magyarországon mind őt bámulta. Nagy mozdulatokkal táncolt. Még egy olyan táncot nem lehetett látni. Ez a ház kicsi lett volna neki. Még bele-bele kiabált. Megcsinálta a kákávat, azután a dobót és úgy ugrott fel a levegőbe és ütötte meg a sarkait. Aztán keresztbe ugorva lábaival, kifordult és utána még a haját hátrasimítva kiabált egyet. Laci meg kiverte a pontot. Ő végig a levegőben táncolt. Apám pedig olyan „kurvabakot” tudott elől, hátul ütni a csizma sarkával, hogy az egyszeribe levált.)¹⁸ Környezetük ezeket a táncos egyéniségeket máig is számon tartja. Sőt minden korosztálynak megvoltak a táncos egyéniségei.

„Pal o Mihály tay pal a Laci a Mikó has odo kas zhy adyes lipren an-de Cseada. Odo na khinyolas soha auri ando khilyi po. Zhyi tehara kipesho has lo te khelel. Kanak andar e Pesta, andar e butyi avahas khere fele, odo ke Pesta kezdinlas te khelel numa ande Salka ashylas tele e khelyimaha. Még külön gilyi has les.

¹⁸ Elmondta: Balázs Sándor.

Chorro Mikó
 Ű magába
 Veszett vóna
 Az anyjába
 Veszett vóna
 Az anyjába

De vi adales o Laci sityardyas te khelen. E Mikoveski dey, anlas o khudo duhano andar a gau. O Miko meg chorlas les ke o Laci numa kade styarlas les duhano te lingerlas leske. Odo meg vipe vulyica khellas, korkores is. Giljabarlas peske tay khellas.” (Mihály és Laci után, Miko volt az, akit a mai napig emlegetnek. Az nem fáradt el a táncba soha. Reggelig képes volt táncolni. Amikor Pestről, a munkából jöttünk hazafelé, az Pesten megkezdte a táncot és csak Mátészalkán hagyta abba. Még külön nótája volt.

Szegény Mikó
 Ő magába
 Veszett vóna
 Az anyjába
 Veszett vóna
 Az anyjába

De őt is Laci tanította táncolni. Mikónak az anyja a faluból hordta a fonott dohányt. Mikó meg azt lopdosta el mert Laci csak úgy tanította. ha dohányt vitt neki. Mikó még az utcán is táncolt. Egyedül is. Énekelt magának és úgy táncolt.)¹⁹

„Pal e Mikovesko korosztályo o Sándor tay o Cinno (Erős Zoltán) has o lashye tancosa. Kanak terno has o Cinno an do levegővo khellas. Fogással khellas. Modtalan fogással. Nyugottan, na sidyarlas. De hat vi voy katar o tata katar o Laci sityilyas te khelen.” (Mikónak a korosztálya után Sándor és Cinnó (Erős Zoltán) voltak a jó táncosok. Cinnó a levegőben táncolt. Fogásosan táncolt. Módtalan fogásosan. Nyugodtan, nem sietett. De hát őt az apám, Laci tanította táncolni. Meg Lakatos Péter (Bendu.)²⁰

„Maskar o zhyulya e Eszter e Laciszki romnyi zhyanglas nagyon te khelel. Majd később pedig e Buna. Kanak odala duy zhyulyo kétoldalról közre lenas e Mikoves, odo odi na zhyanglas so te kerel. De soha na ashylas an do lazhavo.” (A nők között Eszter, Lacinak a felesége volt nagy jó táncos. Majd később pedig Buna. Amikor ez a két nő kétoldalról közre vette Mikót, az azt se tudta, hogy mit csináljon. De soha nem vallott szégyent.)²¹

„Maskar o zhyulya e kirve Laciski romnyi e Eszter zhyanglas legmaj misto te khelel. Kade khellás sar pe dróta te kheldyahas. Később vi e Mozol laki shye kade khellas.” (A nők között Laci komám felesége Eszter tudott a legjobban táncolni. Az úgy táncolt, mintha dróton táncolt volna. — Simán, apró lábfigurákat csinál, nem ugrál le-fel. A mozgása finom. A felszedő figurával úgy halad mintha csúszna. — Úgy táncolt később a lánya, Mozol is.)²²

Az adatközlők elbeszélései alapján az derült ki, hogy egyes korosztályok legjobb táncosait az előző korosztály legjobb táncosai tanították. Hiszen a gyerekekkel való állandó együttlét, együtt táncolás során korán észrevették hogy melyik gyerek az, amelyik hamar és jól megtanulja a látottakat.

Az éneklésnél ugyanez a helyzet állott elő. Volt olyan eset, hogy egy 10—11 éves gyerek vezette az éneket. Ez ma is előfordul. Sőt olyan különbségek is megmutatkoztak, hogy melyik gyerek tud tánc alá énekelni, és melyik tud hallgató dalt (loki gilyi) énekelni.

Ebből az is kitűnik, hogy a multságok során nemcsak a táncos, hanem az énekes gyerekek is előtérbe kerültek. A kiemelkedő táncosok mindig tudták, hogy kinek köszönhetik meg mozgáskincset. Ugyanígy az énekesek is hivatkoznak tanítómesterükre.

Nagyecseden tudatos hagyományozódás figyelhető meg a cigánytáncosok között, bár a nagyecsed-i táncok nem rendelkeznek olyan mély és tiszta motívumsorokkal mint pl. az erdélyi legényesek.

19 Elmondta: Balázs Sándor.

20 Elmondta: Balázs Sándor.

21 Elmondta: Balázs Sándorné, Peszter 61 éves oláh cigány, htb. Nagyecsed, 1987. szeptember 4.

22 Elmondta: Balázs Sándorné.

Táncalkalmak

A táncalkalmak típusainak két fajtáját ismerjük:

- a) a spontán módon összejött táncmulatság,
- b) az úgynevezett bál.

A cigányok körében a táncalkalmak típusai közül csak az elsőről beszélhetünk. Hiszen a másodiknak semmilyen reális alapja és háttere nem volt.

A „játsszó”-hoz hasonló forma a nagyecsed-i cigányoknál is kialakult, de ez nem volt rendszeres.

„Has Kade, ke pe ratyate fele khetane avahas amen o ternyimata tay khelahamas amen. Kaj bujócskát kay szembekötösdit kay kockazinahas. (5 db. kavicc-sal való játék) Kanak aba tunyariko has akkor kezdinahas te gilyabaren tay te khelen. Még ko Potrony pe cítera khelahas. O Guszti e Potronyesko tay o Chuka e Elesko cíterazinnas amenge.” (Volt úgy, hogy estefelé összejöttünk mi fiatalok és játszottunk, hol bújócskát, hol szembekötösdit, vagy kockáztunk. Amikor már besötétedett, akkor hozzákezdünk énekelni, meg táncolni. Potronynál még cíterára is táncoltunk. Guszti, a Potrony fia és Csuka az Elek fia cíterázott nekünk.)²³

„Jüvendeha ritkan khelahas. Na has kay. Andodola piki kolyibi kay kheldyamas? Jüvendeha numa paramichi shuhanas kathar o phure roma. Még vi an dar e Tyukoda ahe phirnas o roma paramichi te shunen. O Mihály na numa misto zhyanglas te khelel, hanem misto zhyanas vi te paramichazinel. Tay o Petrus e Birkako tay o Laci is.” (Télen csak meséket hallgattunk az öregektől. Még Tyukodról is átjöttek a rokonok mesélni, mesét hallgatni. Mihály nem csak jó táncos volt, hanem jó mesemondó is. De ugyanúgy jó mesemondó volt Birkának a fia, Petrus és Laci bátyám is.)²⁴

„Kanak kade pe ratyate vagy kurkes kanak khetane avahas te khelen na trubulya othe te mangel amen vagy te akharen amen, zhyahas amen vi korkores. Vi amari dey tradelas amen, abakanak may bare hamas; De mindig phenlas amenge te na avas butaying, ke o syave nashaven amen.” (Amikor úgy estére, vagy vasárnaponként összejöttünk táncolni, nem kellett bennünket elkérni vagy hívni, mentünk mi magunktól is. Anyánk is küldött bennünket, amikor már nagyobbak voltunk; de mindig mondta nekünk, hogy ne legyünk sokáig, mert a fiúk elszöktetnek bennünket.)²⁵

Viselet

„Hőköznep andodola gada hamas te khelen so has pamende. De kurke dyeseha pe amende kidahas. E shyeven may misto has gada sar e

23 Elmondta: Balogh Józsefné, Csire 44 éves oláh cigány htb. Nagyecsed, 1988. szeptember 27.

24 Elmondta: Balázs Sándor.

25 Elmondta: Balogh Miklósné.

shyaven. Ke tele dikhnas odole romes, saveske shy a na has lashye gada Andodi familiya has misto e shyake, kay but shyave has. Tay voy meg numa korkores has.” (Hétköznapi abban a ruhában táncoltunk, amelyikben egész nap voltunk. Kinek milyen volt. De vasárnap felöltöztünk. A lányoknak jobban volt ruhája, mint a fiúknak. Mert azt az embert lenézték, akinek a lányának nem volt jó ruhája. Abban a családban volt jó a lánynak, amelyikben ő egyedül volt lány, a többi meg fiú volt.)²⁶

„Amare rotyaki phú parnyi has, tay lole luludya has andre. Tay fodri. has telal. Egy coxa andar 5—6 m poxtan has. Has karinglate ketrinca pusotyınca. E vizitka kade suvaunas, ke tele rakinnas e alya körül, tay egy pantahas pe vizitkaki alya. Palal o dóra bokretara phandenas. O dóra ódalt has le sudime. O shyeya na phiraunas dikhlo. De o romnya nasyig zhyanas andre kedy khaver bi dikhlesko.” (Az anyag, amelyből a szoknyánk készült, fehér alapú volt és piros rózsák voltak benne. Fodor volt az alján. Egy szoknya 5—6 méter anyagból készült. Kötényünk is volt, amelyen zsebek is voltak. A blúzunkat úgy varrattuk, hogy az alját lera-kattuk, és egy pánt volt végig az alján. A szalagokat, amelyeket csípőmagasságban varrták a blúz oldalára, hátra bokrára kötöttük és a szalag két vége úgy csüngött le. A lányok nem hordtak fejkendőt. De az asszonyoknak nem volt szabad fejkendő nélkül egymás házába bemenni.)²⁷

„Sar pale zhyana te gindyinau e shaven na has soha kavera gada is. Losaunas te has andegy familiya egy külön gad vagy zubuno, kalca, po punre variso, kanak varikay trubulas te zhyana, te zhyana variso opre te len. May dyulmut auri assanas odole romes vady shyaves savo pantalóva lelas opre. Podo odi phennas ke sar egy rumungro dhikhel auri. Adala shyave, tay roma prichesho kalca tay chizma phiraunas. O phure meg, pl. a László, o Gica adala meg vi jüvendeha boxlyi parnyi sostyin phiraunas. De na sakones has chizma. Has kases ke na yutinlas pe chizmate, odola cipeki vagy legmay budera bochkori phiraunas, vi e chedake gazhe. O shyave, aba suhanc koruktul kalapa phiraunas. Akkor na has sokasba odi, sernangles te phirel sar adyes. Zeleno, barnasto, galambsurkesto has e romanyi kalapa. Sar adyes is. Kalyi soha na has. Boxlyi pantlika has körbe pe late, palal meg kade haslyi kerdyi, ke egy-egy sivari andre zhyalas andodola bokri. E karima kade shtare nayengi has.” (Ahogyan vissza tudok emlékezni, a fiúknak soha nem volt külön ünneplő ruhájuk. Örültek, ha egy családban egy külön ing, kabát, nadrág, meg valami lábbeli ha volt, hogyha valahová kellett menni, legyen mit felvenni. Volt úgy, hogy az egész tanya egy ilyen kabátot vagy nadrágot viselt. Régebben kinevették azt a cigányembert, aki pantallóban járt. Azt mondták rá, hogy ez úgy néz ki, mint egy rumungró. Ezek a fiúk, a mieink, ők mindig pricces nadrágot és csizmát hordtak. A régi öregek meg László és Gica bő fehér gatyát hordtak. Még télen is. De nem mindenkinek volt csizmája. Nagyon soknak nem jutott csizmára. Azok cipőt vagy inkább bocskort hordtak. Az ecsedi magyarok is. A fiúk suhanc koruktól

26 Elmondta: Erős Gusztávné, Baba 44 éves oláh cigány tsz-tag. Fábianháza, 1988. október 21.

27 Elmondta: Balogh Mihályné, Julia 68 éves oláh cigány, htb. Fábianháza, 1987. november 21.

kalapot viseltek. Akkor nem volt szokásba, hogy hajadonfővel járjanak mint ma. Zöld, barna, galambszürke volt az igazi cigánykalap, mint ma is. Fekete soha. Széles szalag vette körbe. De az is színes volt. Hátul olyan bokrára volt kialakítva, hogy egy-egy szivar befért volna azokba a lyukakba. A karimája pedig négy ujjnyi széles volt.)²⁸

Magatartás tánc közben

A táncmulatságokban a táncot rendszerint a férfi kezdi el. Ritka eset az, hogy a nő indítványozza a táncot és ő álljon fel először táncolni. Ilyesmi legfeljebb a nagyon szűk családi mulatságokon fordulhat elő. Idegenek jelenlétében sohasem.

Természetesen más volt a helyzet az esti összejöveteleken, mivel ott nem mulatásról, hanem szórakozásról, táncolásról volt szó. Az esténkénti, vagy hétvégi táncalkalmakkor a tánc sorba ment. Ez azt jelenti, hogy a jelenlévők, akár férfiak, akár nők, egymás után sorra kerültek. Senki sem maradhatott ki a táncból, még a gyerekek sem. Az igazi mulatságokban viszont, amelyekben az étel és ital is előkerül, nem táncolnak sorban. A váltás a következőképpen zajlik le:

„Kanak aba khinyuvau, akkor zhyau othe ke vatisavo shyavo, xutrau leha vas tay phenau leske taves baxtalo, ustyi malau vi tu vagy duy. Voy meg odi phenel sandar tyi voya, vagy sandar tyumari voya. Te nas-hyel opre khonyik may dur te khelen, atunchi odi phenen odoleske ko kheldyas; Pe sastyimaste more, butaying te zhyuves. Mashkar o zhylya nay adi. Odola kanak dhiken, ke ko khelelaba auri khinyilas, atuchi ko aural hi, odi vagy korkores, katar peste zhyal tay valtil opre e kavera. Vagyis paslate khelel, tay koki aba zhyanel so jelentinel ade. Pe kaverrig ko khelel odi chingardel e kaverake; Au valtin man opre! Vagy pedig kon aural ashyn odola andre shyuden odola pal savi zhyanen ke mishto khelel.” (Amikor már elfáradtam, akkor odamegyek valamelyik feúhoz, kezét fogok vele, és közben mondom neki: „Legyél szerencsés! Állj már fel te is, üssél vagy kettőt!” Ő meg miközben feláll, azt feleli: „A kedvedért, a kedvetekért!” Ha nem áll fel tovább senki táncolni, akkor azt mondják annak, aki táncolt: „Egészségedre! Sokáig élj!” A nők között ilyesmi nem fordul elő. Ha a külső körben álló nők közül valamelyik meglátja, hogy a belül táncoló nő már elfáradt, akkor betáncol a másik mellé. A táncoló nő jól tudja, hogy őt akarják leváltani, s ezért feltűnés nélkül kitáncol a körből. A másik váltási forma az, hogy a körben táncoló nők közül valamelyik odakiabál a következőnek: „Gyere válts le!” A harmadik forma az, amikor a körön kívül állók erőszakkal dobják be a következő táncosnót.²⁹

A férfiaknál a táncbahívásnak (a táncban való felváltásnak) három rejtett oka van:

28 Elmondta: Erős Zoltán.

29 Elmondta: Balázs Sándor és Erős Gusztávné.

1. Az illető, akit fel akarnak állítani táncolni, nagyon jól tud táncolni.
2. Az illető egyáltalán nem tud táncolni.
3. Az illető idegen és szeretné tudni, hogy hogyan táncol.

Ha a tánc rögtön páros cigánytáncsal indul, akkor a férfi a nőt meg sem kérdezi, hanem a kezét megfogja s behúzza a körbe. Természetesen ez csak egy bizonyos ismeretségi körben tehető meg. Idegenekkel, idegenben sohasem. Csárdás alkalmával a táncra kérés fejintéssel, kézmegfogással, „gyere táncoljunk!” megszólítással, vagy az utóbbi időkben „szabad lesz!” felszólítással történik. Ez a táncra kérés rövid múltra tekinthet vissza, mivel a nem cigányoknál is a tánciskolák és a polgári szokások hatására terjedt el. Mulatságokban, lakodalmakban nincs megszabva az, hogy ki kivel táncol. Kivételt képez ez alól az a lány, akinek már udvarlója (piramno) van, mert ő elsősorban vele táncol.

Figyelemre méltó még az a szokás is, hogy ezekben a táncmulatságokban a fiúnak elsőként a lánytestvérét illik megtáncoltatni, nehogy a lánytestvér partner nélkül ott álljon. Ha nincs fiútestvére, akkor ennek a szokásnak egy rokonfiú tesz eleget. Ha ez sincs, akkor az apának kell helyt állnia. Az apa az egész mulatság alatt ügyel arra, hogy lánya hosszabb ideig ne álljon táncpartner nélkül. Ha jó azaz „könnyű” táncosnőről van szó, akkor a család közreműködésére nincs szükség. Egy tánc végén amikor a zene leáll, azt mondja partnerének a férfi. *Pe sastyimaszte!* (Egészségedre!) A nő megköszöni a táncot: *Najis tuke*, (Köszönöm neked!) és visszamegy a barátnői közé.

A cigányoknál nem szokás több táncra keresztül egy partnernővel táncolni. Ez csak akkor fordulhat elő, ha a nő nagyon jó táncos; de ilyen esetben újra fel kell kérni táncolni! A táncközbeni lekérést régebben nem ismerték, már csak azért sem, mert egy nővel csak egy táncot táncoltak. Megemlítem, hogy a **tánclekérés** a nem cigányoknál is csak az utóbbi évtizedekben hódított teret polgári hatásra.

A tánc közbeni viselkedés különös formáját figyelhetjük meg a páros és az egyedül járt cigánytáncnál. Pl.: A páros cigánytáncoknál a tánc jellegéből, vagyis az improvizatív, összefogódzás nélküli táncból adódóan a mulatságokon, összejöveteleken jelen lévő szülők, edzőbbek nem tudják megállapítani a párok egymás közötti kapcsolatát, mert az említett táncolási mód ezt nem teszi lehetővé. Tánc közben a táncosok nem néznek egymásra. Fejüket lehajtva, főleg a nők, lábukat figyelve táncolnak, nem beszélgetnek egymással. De mindezekről függetlenül a partnerek között szoros összhang van, hiszen egyik partner sem tudja, hogy mikor akarja őt a másik „megcsalni” (*Choxanyi te del*). A férfi és a nő tánc közben igyekszik olyan helyzeteket teremteni, hogy a másik háta mögé kerüljön úgy, hogy az ne tudjon útjába állni. Nem akarnak szégyenkezni a többiek előtt, az esetleges figyelmetlenségük, vagy ügyetlenségük miatt. A nő mindig szerényen, nem kihívóan viselkedik. A váll, mell és csípő túlzott mértékű rázása soha nem volt jellemző a nagyecsed-i cigányok táncára. Általános az alkar körkörös mozgása vagy a kezek feltartása és közben az ujjakkal való pityengetés. A nem cigány táncoknál a jó tán-

cosok legszívesebben a zenészek előtt táncoltak, de táncolnak ma is. Vagy páronként sorba állva várakoztak arra, hogy a zenészek elé kerüljenek, hogy ott aztán mindenki szeme láttára megmutassák, hogy mit tudnak, illetve hogy kitáncolhassák magukat (pl. a széki táncoknál). Ez a cigánytáncra nem jellemző. Ott mindenki sorra kerül, amikor is egyedül vagy párosan táncolhat. Ott a táncosok között nem fordulhat elő nézeteltérés abból adódóan, hogy most „én következtem volna”, hogy „most csak nekem húzza a cigány!” Ott a tánc alá való ének megy és a táncosok pedig sorban váltják egymást. A kör közepén, a mulatás helyén, cigánytánc esetében mindig egy pár táncol. Kocsmában való mulatás alkalmával előfordult már az is, hogy a jó táncos hírnevében álló Erős Zoltánnak az összetolt asztalokon kellett táncolnia. Nyilvánvaló, hogy ekkor a jókedv magasra emelkedhetett. Az adatközlő szerint ez nem egyszer előfordult.

Táncszók

A hangulat tetőfokán különböző biztató, utasító és figyelmeztető szavakat kiabálnak be a körben táncolóknak, illetve táncolóknak.

Biztató szavak:

„Zhya mo zhya, na muk tut no na muk tut!”
(Eredj te, menjél te, ne hagyd magad, ne hagyd te!) Ezek

a biztató szavak a férfiakra vonatkoznak.

„Zhya shyé zhya, trade tut shyé trade tut, shyude tut shyé shyude tut!”

(Menjél asszony menjél csak, hajtsad magad hajtsad, mozgassd magad mozgassd!)

Ezek a biztató szavak a nőkre vonatkoznak.

Utasító szavak:

„Tromfo mo! chapashy mo chapashy!”
(Tromfot te, csapásoljál csapásolj!)

„Trade les shyé, trade les!”
(Hajtsad te, hajtsad!)

Az előbbi utasítás a férfiakra, az utóbbi a nőkre vonatkozik.

Figyelmeztető szavak:

„Losar mo, losar shyé!”
(Vigyázzál mert megy a partner!)

„Losar ke choxanyi del tut!”
(Vigyázz, mert kicselez!)

Ez a figyelmeztetés a férfinak szól.

Tetszésnyilvánítás:

„Jaj dőlale aldin les
Pe kerchima trade les
Voy te pilyel mol tatyi
Piperesa lashargyi.”

(Jaj istenem, áldd meg őt,
A kocsmába küldd el őt,
Hadd igyon ott meleg bort,
Borssal jól meghintve azt!)

A cigánytáncra vonatkozó táncszókat inkább az indulatszavak köré lehetne csoportosítani, mintsem táncszóknak nevezni. A fenti tetszésnyilvánítás alatt leírt szöveg olyan, amelyet a Réthei Prikkel Marián szerinti nyelvtani felosztás alapján a harmadik csoportba lehet sorolni. Oda, ahol az érzést, gondolatot, hangulatot szabatos formában, versben fejezi ki.³⁰

Táncrend

A cigánytáncnál a táncrend nem ölt olyan szigorú formát. Mit is értünk ezen? Míg a nem cigányoknál a táncrend általános jellemzőjeként a férfiak kezdik a táncot, addig a cigánytáncnál ez oldottabb. Mert rögtön páros cigánytánc is indulhat. A táncrend további jellemzőjeként következik a párostánc. Ez állhat lassú és friss részből. A cigánytáncnál ilyen forma nincs. A cigányok által táncolt csárdásnál nem található meg az a hármas tagolódás, amelyik a nem cigányoknál általános: verbunk, lassú csárdás, friss csárdás. A lassú csárdásrészt a cigányok „jampinak” nevezik. A cigányoknál a csárdás fogásmódja: főképp keringőforgás. Lépésanyaga: egy kétlépéses csárdás előre és egy egylépéses hátra. A jampiból fokozatosan térnek át a frisscsárdásra, amikor is a keringőfogásból átmennek a „kézből való táncoltatásra”, majd a fogás nélküli, szabadon való táncolásra. Ahol a csárdás alapvető motívumai mellett (hegyező, birizgáló = földérintés sarokkal — spiccel-sarokkal elől rézsút irányban kiforgatott lábfejjel, fonás előre, hátra) a cigánytánc különböző figuráit táncolják.

A tánc időtartama

A tánc időtartama a kialakult hangulatnak megfelelően különböző hosszúságú lehet. A cigánytánc esetében ez tarthat addig, amíg a társaság minden tagja legalább egyszer be nem mutatkozott. De, aki már igen jó hangulatban van, az kétszer-háromszor is feláll táncolni hol egyedül, hol különböző partnernővel. A cigányos csárdás, mivel ezt nem szülőben táncolják, függ a zenekartól vagy az énekesektől. Amelyik pár el-

---

30 Réthei Prikkel Marián: A magyar táncnyelv. Magyar nyelv 1906. 3., 59.

fáradt, az megköszöni egymásnak a táncot és leáll. Miután kifújták magukat csatlakoznak az énekesekhez vagy a többi nézőkhöz.

A tánc kezdése és befejezése

Mulatságok alkalmával a tánc kezdete mindig engedélykéréssel kezdődik. Ezt az teszi meg, aki táncolni kíván, vagy a társaságból az, aki táncalávaló éneket kíván elkezdni, mégpedig a következő kéréssel:

- „Engedelmo mangau romale, savorezhenendar!
Aulas man egy lashy vorba maskartumende. De nasul te aula büntetinen man kade sar tumen kamen.”
- „Dőleha more! Phentyi vorba!”
- (Engedelmet kérek mindnyájuktól, testvérek!
Lenne egy jó szavam hozzátok. De ha nem lesz jó, büntessetek meg úgy, ahogy akartok.
- Az isten engedelmével testvérem! Mondd a beszédedet!)

A következő engedelemkérést az mondja el, aki énekelni kíván akár hallgató dalt (lóki gilyi), akár táncalávalót (khelyimáski gilyi). Amikor táncalávaló nótát kezd el énekelni akkor a társaságból valaki megkezd a táncot, a következő megjegyzésekkel:

1. „Romale jertyinen mange! Kade khelau sar zhyanau!”
(Bocsássatok meg testvéreim! Úgy táncolok, ahogy tudok!)
2. „Romale! Zhi ko drago del mangau tumen, jertyisaren mange, ke aulas man egy cerra voya te khelau egy piko.”
„Dőleha more engedelmo kis hi!”
„Zhya chak odola gilyaha kirve!”
(Testvéreim! Az istenig kérlek benneteket, bocsássatok meg nekem, de lenne egy kis kedvem, hogy táncoljak egy kicsit.
Az isten segítségével testvérem! Az engedelem kész. Kezdd csak meg azt a nótát komám!) Szól oda az engedelmet kérő a komájának, aki jól tud énekelni.
3. Akit a volt táncos kézfogással felállít, az a következőt mondja:
„Sandar tyumari voya romale!
Te zhutil tut e Márija!”
(A kedvetekért, testvéreim!
Segítsen a Mária!)
4. A tánc befejezésekor pedig a következőket mondják:
„Nayis tumenge romale!
Pe sastyimaste!
(Köszönöm nektek testvéreim!
Váljon egészségedre!)

A hétköznapi, vagy a vasárnap délutáni táncok a fábiánházi lányok hazakísérésével értek véget. A helybeliek kíséret nélkül mentek haza, mivel a táncos helytől alig 50—100 méternyire, a cigánytelepen laktak. Mulatságokból — legyen az családi vagy egyszerűen spontán kocsmái — énekszóval, táncolással mentek haza. Itt-ott az utcán is megálltak és táncra perdültek.

A táncok kísérő dallama

A táncalá való dallamok legtöbb esetben szövegnélküliek. Ezeket pergetve éneklik, vagyis különböző szótagokat (na-na, ra-di-ra-da, le-le, la-la) egymásután gyorsan ismétlik. Ezeket a szótagokat úgy használják, mintha értelmes szavak lennének. Az éneket szájbőgőzéssel kísérik, amely a vonószenekari kontraktsérekhez hasonlít, de attól sokkal bonyolultabb. E témáról bővebben a *Nagyecsedí cigányok lakodalmi szokásai* című dolgozatomban szóltam, mely a közeljövőben az Ethnographiában jelenik meg.

* * *

Az utóbbi évtizedekben tapasztalható gyors társadalmi és gazdasági változás a cigányság kultúrájára is nagy hatással volt. A cigánytelepek nagymértékű felszámolásával elkezdődött a cigánykultúra felbomlása. Az új cseréptetős házakkal a cigánytelepek is átalakultak, életmódjuk is sokat változott. Mindez a spontán táncalkalmak megszűnéséhez is vezetett. Tánccsokszégekben, így Nagyecsedén is ezek a táncalkalmak ugyan megmaradtak, de teljesen más formát vettek fel. Kialakultak a cigány táncgyűjtesek. Természetesen ezekre az 1970-es években kibontakozó *Tánc-ház* mozgalom is nagy hatással volt. Viszont ezeknek a közösségeknek már teljesen más a funkciójuk. Itt már nem beszélhetünk spontán táncalkalmakról. Ezek már periódikusan visszatérő összejövetelek, ahol már nem csak a szórakozás, a tánc öröme a cél, hanem a színpadon való fellépés, bemutatkozás is. Míg a hétköznapi táncalkalmakon csak cigánytáncot és cigányos csárdást táncoltak, addig az előbb említett rendszeres összejöveteleknek a cigánytánc mellett már a legújabb modern táncokat is táncolják, amelyek nagymértékben rontják a cigánytánc stílusát. Ez új összejöveteli forma mellett, ha nem is rendszeresen, de már megtalálhatjuk a bált is. Azonban a mai *cigánybálnak* teljesen más a funkciója, feladata, mint az 50–60 évvel ezelőtti magyar bálnak. Ezeken archaikus cigánytáncot alig láthatunk. Az eredeti cigány hallgatódal, táncalávaló dal ritka, cigányzenészek, cigányoknak játszanak az est folyamán kávéházi vagy hasonló jellegű dallamokat.

A cigánytáncok jelentőségére vonatkozóan el szeretném mondani azt, hogy a Szabolcs-Szatmár megyei cigányok tánckincsének feltárása, feldolgozása nemcsak önmagáért elengedhetetlen feladat, hanem a magyar néptánc kultúra mélyebb, további alapos megismerése érdekében is. Mint *Martin György írja*: „Férfi szóló-táncaink régibb csoportjának az erdélyi legényeseknek korábbi fejlődési fázisát segíthetnek rekonstruálni a terület cigánytáncai, amelyek egyúttal a magyarországi cigánytáncok leggazdagabb képviselői is. A páros cigánytánc és a régebbi csárdásformák a magyar páros táncról alkotott képet teszik teljesebbé.”³¹

---

31 Martin György: Magyar Néptáncagyományok, Bp. 1980. 36.

Válogatás

a dobrudzsai török népek folklórjából

OKRÖSNÉ BARTHA JÚLIA

A török népek folklórja méltán tarthat számot a magyar olvasók érdeklődésére. Kiváltképpen most, amikor erőteljesebb a rokon népek történelmi, irodalmi, nyelvi és más kulturális párhuzamainak kutatása.

Dobrudzsa az Al-Duna és a Fekete-tenger között terül el. Területének egy része ma Romániához, más része Bulgáriához tartozik. Óslakosságát feltehetőleg török—tatár népek alkották. A helynevek kivétel nélkül török eredetűek, ahol szláv neveket találunk, annak török megfelelője is él.

A 11. századtól Kelet felől meginduló népmozgások következtében kerültek Dobrudzsa területére azok a török népcsoportok, melyek eredetéről vázlatos ismereteink vannak, számszerű létükről pedig csak hozzávetőleges adatok állnak rendelkezésünkre. A történelem embertpróbáló viharai asszimilációra kényszerítették többségüket. Maradékuk léte, kultúrája mégis fontos számunkra, mert erős rokonságot mutat a magyar népi kultúrával. Figyelemre méltó csoportjuk az oguzok leszármazottjai. Az oguzok történelmi szerepét a szeldzsukok, majd az oszmán törökök vették át. A terület jelentős részét lakják ma is az Oszmán birodalom idején Anatóliából áttelepített szeldzsuk néptörzsek utódai. Az oguz nyelvek csoportjába tartozó a gaguz, hozzávetőlegesen 200 ezren beszél, részben Dobrudzsa területén. A 9. századtól ismert kipszak-török népek közé tartoztak a magyar történelemben oly jelentős szerepet játszó besenyők és kunok. E népek nagy része a mongol hódítások idején került mai lakhelyére. Leszármazottjaikat Dobrudzsában is megtaláljuk. A Dunától délre lakó tatárok ősei a 11. században települtek át a Krim-félszigetről. Három származási csoportjuk különíthető el: a csongarok a krími nomád állattenyésztő tatárok leszármazottjai, a tatok a hajdani krími tatár kánság kaukázusi eredetű földműves és kereskedő népességének, a nogajok a kánság dél-ukrajnai részén élő nogaj-tatárok utódai. A nogaj nyelvet hozzávetőlegesen 70 ezren beszélik, kisebb számban Dobrudzsa területén élők.

Dobrudzsa török eredetű népcsoportjainak különféle vizsgálatairól csak szórványos adataink vannak. A terület tájékozódó néprajzi felmérését Györffy István végezte el 1916-ban. Munkájának nagy érdeme az a néprajzi térkép, amelyen jelöli — más népcsoportokéval együtt — a török etnikum szállásterületeit. Henkey Gyula a Rusze-környéki tatárok antropológiai vizsgálatát végezte 1970-ben. Bár nem tudományos igényű, mégis fontos megemlítenünk Kiss J. Botond a Duna-deltáról írott úti-könyvét, amelyben közöl néhány, ma is élő népszokást, egyúttal felhívja a

kutatók figyelmét a hagyományokban gazdag területre, amelyről gyűjtés és publikációk hiányában mindeddig keveset tudunk. Ezért is örvendetes — bár gyűjtőkörzete csupán a Romániához tartozó Észak-Dobruzsza — a Kriterion Kiadó gondozásában 1981-ben megjelent Bülbul sesi (Csalogányének) című folklórgyűjtemény, amelyből alábbi válogatásunk való.

Szólások, közmondások

Adam ahabindan bellidir.
Adamak kolay, ödemek güçtür.
Adam iş başında belli olur.
Akil yaşta değil, baştadır.

Araba ile tavşan avlanmaz.
Ari bal alacak çiçeği bilir.

At ölür meydan kalır,
yiğit ölür san kalır.
At ile eşek bir değil.
Aç ölmez güzü kararır.

Aç kilica sarilir.
Aç kurt arslana saldirir.
Aç tavuk kendini buğday
ambasinda görür.
Adamak ile mal tükenmez.
Adam adama lâzim olur.
Adam adami bir kere aldatir.
Adami kukla gibi oynatir.

Adım çikti dokuza, inmez sekize.

Aradiğini buldu.
Arasinda dağlar var.
Arasinda karli dağlar var.
Arayan mevlâsini da bulur,
belâsini da bulur.
Artik mal göz çıkarmaz.
Ard ayağıyla kulağını kaşır.
Ardında yüz köpek havlamayan
kurt, kurt sayılmaz.
Arslan ağzından şeker alinmaz.

Arslan postunda yakisir.
Arslan yatağında yiğit cagında.

Arkasi yere gelmez.
Armut ağacından uzak düşmez.
Armut piş ağzima düş.

Armudun iyisini dağda ayi yer.

Barâtjâról ismerni meg az embert.
İğéret könnyű, megtartani nehéz.
Munka közben ismerni meg az embert.
Nem biztos, hogy okos az, ki sokat
gondolkodik.

Kocsival nem lehet nyúlra vadászni.
A darázs tudja, hogy melyik virágra
szálljon.

Ló elpusztul, helye üres marad,
a hős után dicsősége marad.

Ló és számár nem ugyanaz.

Éhes ember nem hal meg, csak a szeme
homályosul.

Aki éhes, kardot ránt.

Éhes farkas oroszlánra is támad.

Éhes tyúk búzával telt magtárban
hiszi magát.

İğérettel a birtok még nem merül ki.

A jó emberhez mindenki ragaszkodik.

Ember embert csak egyszer áztat.

Némely embert úgy mozgatnak, mint
a bábót.

Akinek kilenc neve van, nem lehet
jó ember.

Ki keres, talál.

Az embereket hegyek választják el.

Az emberek közt havas hegyek vannak.

Jót keres jól talál, rosszat keres,
azt talál.

Végre vagyont lát, nem ereszti.

Hátsó lábak vakarják a fület.

Amelyik farkas mögött nem ugat
száz kutya, nem igazi farkas.

Az oroszlán szájából nem lehet kivenni
a cukrot.

Az oroszlán bőrébe illik.

Az oroszlán a saját vackában, a vitéz
a maga korában erős.

Őt nem lehet legyőzni.

A körte nem esik messze a fájától.

A főtt körtét várja, hogy a szájába
essék.

A legédesebb körtét a medve eszi.

Ari kovani gibi işler.
Ari gibi sokar.
Az olsun, uz olsun.
Az çağa tabidir.
Az söyler, uz söyler.
Az veren çok yalvarır.
Az veren candan, çok veren maldan verir.

Azıcık aşım belâsız başım.
Aşagğı tükürsem sakalım,
yukarı tükürsem biyiğim.
Ağaca balta vurmuşlar, sapi bendedir demiş.
Ağaç yas eğilir.
Ağzından çıkani kulağı işitmez.
Ağizi açık ayran delisi.
Ağzi kara.
Ağzi kulaklarına varır.
Ağzi ile kus, tutsa yine bilinmez.

Ağzinin suyu akti.
Ağzini ölcüsünü aldi.
Ağzinin kasigi degildir.
Ağzini kira açar.
Ağzi var, dili yok.
Ağladirsa Mevlâm bir gün güldürür.

Ağlamayan çocuğa meme verilmez.

Akar su pislik tutmaz.
Ak akça kara gün için.
Ak ile karyi seçti.
Akça adama akil öğretir.

Akintiya kürek çeker.
Akacak kan damarda durmaz.

Anlayana sivri sinek sazdir,
anlamayana davul zurna azdir.

Al malini gör hayirini.

Alet işler el öğünür.
Altin ismi bakir oldu.
Altin eli bıçak kesmez.
Altin anahtar kale kapilarini açar.

Altin pas tutmaz.
Altinin kiymetini sarraf bilir.

Altini sarrafa sor, cevahiri kuyumcuya.

Olyan, akár a méhkaptár.
Szúr, mint a darázs.
Kevés legyen, de jó legyen.
A többség mindig felülkerekedik.
Keveset beszél, de jól beszél!
Keveset ad, de sokat vár.
Ki sokat ad a vagyonából, keveset a lelkéből.

Kevés az élelmem, de nincs gondom.
Ha lefelé köpök, a szakállamat,
ha felfelé, a bajszomat éri.
A fát is **baltával vágják**, pedig
a balta nyele fából való.
Fiatal fa jobban hajlik.
A saját hangját sem hallja.
Bolondot csinál magából.
Csak magát látja.
Saját fülére hallgat.
Nem ismeri magát, mint rab madár
a szabadságot.

Csak magának merít-vizet.
Nehéz, mint a titok súlya.
Titkot nem kell feszegetni.
Sejtelmes, mint a mező titka.
Szája van, nyelve nincs.
Az Isten, ha egyik nap ríkat, más-
nap vigasztal.

Akarata ellenére senki sem kényszeríthető semmire.

A folyóvíz szennyet is hord.
Inséges időre kell gyűjteni.
Jó és rossz között különbséget tesz.
A pénz arra kényszeríti az embert,
hogy az eszét használja.

Rossz irányba evez.
Ha a végzet úgy hozza, a vérnek folynia kell.

Az érzékeny embernek szűnyog dőngése is koncert, az érzéketlen a dobra sem hallgat.

Haszontalanul áruval a boltos foglaltoskodjon.

A jó szerszámot a kéz dicséri.
Arany és réz hasonló fényt ad.
Aranykezet bicska sem vág el.
Éhes ember aranykulcsot lel a kapuban.

Az aranyat a rozsda sem fogja.
Az arany értékét csak az aranyműves tudja.

Aranyat aranyműves, drágakövet ékszerész vállal.

Alismis kudurmistan beter.

Ana baba günü.

Anasindan emdiği süt burnundan
geldi.

Anasina bak kicini al.

Anasini ağlattı.

Ayğinin altına karpuz kabugu koydu.

Baba bilgisiyle adam, adam olmaz.
Babasinin canına rahmet.

Babasinin hayirli evlâdi.

Babasina hayiri olmayanın kime
hayiri olur?

Babasini kuduz dalamış; oglunu
yılan yalamış.

Babasi oğluna bir bağ bağışlamış,
sonra oğlu babasına bir salkım üzüm
vermemiş.

Baş başa vermeyince taş yerden
kalkmaz.

Baş bostanda bitmez.

Başında değirmen taşı dönse
umursamaz.

Başında kavak yeli eser.

Beşinde kavak yeli eser.

Baş nereye giderse ayak ta oraya
gider.

Başına buyruk.

Başına devlet kusu konmuş...

Başını taştan taş vurdu.

Başını kaşımaya vakti yok.

Başını meydana koydu!

Baş gelmeyince bilinmez.

Başı, gözü sadakası!

Başı göge değdi.

Baştığı yerde ot bitmez.

Basma kalıp.

Bağrına taş bastı.

Bağlı arslandan tavşanlar bile
korkmaz.

Bal alacak çiçeği bulur.

Bal tutan parmağını yalar.

Baltayı taş vurdu.

Balık baştan kokar.

Balık gibi birbirini yer.

Bal yapmaz, ariya benzer.

Bali olan bal yemez mi?

Baykuşun kismetini ayağına gelir.

A szokás hatalma veszélyesebb, mint
a hirtelen jött veszettség.

Anya, apa együtt alkotnak egészet.

Sokat szenvedett.

Nézd meg az anyját, vedd el a lányát.

Anyaszomorító.

Görögdinnyét tesz a lába alá, hogy
csússzon (haladjon).

Nem elég csak apától tanulni.

Rosszat tesz, hogy apja lelke a
sírházban se nyugodjon.

Apának áldott a gyermeke.

Ha apjának nem, kinek lesz hasznára?

Apjának veszett ága, fiának kígyó-
marása volt.

Apa a fiának egy egész szőlőskertet,
fiú az apjának egy fűrt szőlőt sem
ad.

Fej fejet nem ad, kő helyéről nem
mozdul.

Az ész nem a kertben terem.

Fejében malomkő súlyú gondolatot
forgat.

Üres a feje, mint egy zacskó.

Fejében nyírfa szele támad. (Zavart.)

Amerre a fej fordul, arra tart a láb
is.

\ fej parancsol.

Fejére isteni madár szállt...

Kőfejet csak kővel lehet betörni.

Nincs idő a fejkavarásra.

Az esze tokja!

A rosszat csak az tudhatja, ki volt
már benne.

Fejet, szemet, húséget!

Fenn hordja a fejét.

A nyomás helyén a fű is elhal.

Nyomot hagy.

Hozzá tartozik, mint kőhöz a nyoma.

Kötött oroszlántól a nyulak sem
félnek.

Virágot talál, mézet nyer.

Mézes markát nyalogatja.

Baltával veri a követ.

Fejétől bűzlik a hal.

Egymást eszik, mint a halak.

Nem mézet készít, de hasonló a
méhhez.

Lehet-e mézet mézzel enni?

Könnyen jön, mint bagoly lába elé a
szerencse.

Bahtim olaydı annemden kız
doğmazdım.
Bahşış atın dişine bakılmaz.
Bedduadan korkmayan belâsına uğrar.
Besle kargayı gözünü oysun.

Besmelesiz işe şeytan karisir.

Beş parmak bir değil.
Başkasının sözünden ziyade kendi
gözüne inan.
Bana göre hava hoş!
Beylik çeşmeden su içme.
Beğemmiyen kızını vermesin.
Bir olur da at ta bulunur eşek te.
Bir adamin adı çıkmantansa canı
çikmak daha hayirlidir.
Bir ok ile iki kuş vurulmaz.

Bir ayağı cukurda.
Bir baba dokuz oğlu besler, dokuz
oğul bir babayı besleyemez.
Bir baş nereye olsa sigar.
Bir başa bir göz yeter.
Bir çiçekle yaz olmaz.

Bir çuval inciri boketti.
Bir dalda durmaz.
Bir deliği olan fare çabuk tutulur.

Bir sürüye bir çoban.
Bir sözü bir sözüne uymaz.
Bir suçla adair asılmaz.

Bir taşla iki kuş vurulmaz.

Bir fincan kahvenin kirk yıl hatiri
vardır.
Bir kaşık suyun içinde boğmak ister.
Bir korkak bir orduyu bozar.

Bir kulağından girir, birinden çıkar.
Bir koyundan iki deri alınmaz.

Bir gemide iki kaptan olmaz.
Bir gemiyi iki reis batırır.
Bir kötünün yedi mahalleye zararı
vardır.

Bir gözüm ağladiysa bir gözüm güldü.
Bir günlük beylik beyliktir.

Bir müslümana bir kari lâzım!
Bir müşteri için dükân açılmaz.

Ha jó sorsom lett volna, nem lánynak
születek.

Ajándék lónak ne nézd a fogát.
Átoktól tart, bajt kever.

Varjú a szemedet kívájja, hiába
etted.

Ha nem imádkozol munka előtt, a
sátán közbélép.

Öt egyforma ujj sincs.

Ki más szavára ad, maga kárát
látja.

Nekem mindegy!

Tiszta kútból kell a vizet inni.

Örömmel kell a lányt adni.

Ha ló nincs, jó a számár is.

Az ember inkább haljon meg, csak
rossz hírét ne keltsék.

Egy nyállal két madarat löni nem
lehet.

Úgy él, hogy egyik lába a sírban van.

Egy apa kilenc fiút is felnevel, kilenc
fiú egy apát **nem tart el**.

Az ember bárhol megél.

Egy fejre egy szem is elég lenne.

Van virág, mely csak egy nyáron át
virít.

Egy zsák fűgét pusztított.

Egy ágon nem áll meg.

Egeret csak a lyuknál lehet gyorsan
fogni.

Egy nyárra **elég egy pásztor**.

Egy szóból kettőt hall.

Egy bűn miatt még nem kell elítélni
az embert.

Egy kővel két madarat nem lehet
lecsapni.

Egy kávéscsészébe negyvenév emléke
van.

Egy kanál vízben megfojtaná.

Egy gyáva ember miatt egy egész
hadsereg lehet az.

Egyik fülén bemegey, a másikon kijön.

Egy birkáról két bőrt nem lehet le-
húzni.

Egy hajón két kapitány nem lehet.

Egy hajót két kapitány nem visz előre.

Egy rossz ember hét városnak is kárt
tehet.

Egyik szemem sír, a másik nevet.

Egy napig tartó gazdagság egy napig
is jó.

Egy muzulmánna egy nő is elég!

Egy vevőért a bolt nem nyit ki.

Bir yiğit kirk yilda meydana gelir.

Biyiğini balta kesmez.

Bin işit bir söyle.

Bin taşa bir borş ödemez.

Bin nasihattan bir musibet iyidir.

Borçtan korkan kapisini geniş açmaz.

Borçsuz adam yoksul bey'den iyidir.

Borçlu ölmez benzi sararır.

Borçlu suçlu durur.

Borçlunun duacısı alacaklıdır.

Borç vermekle, yol gitmekle biter.

Bostan korkuluğu!

Boşboğazlık karin doyurmaz.

Boş çuval dik durmaz.

Boş torba ile at tutulmaz.

Boş laf karin doyurmaz.

Boşa koysan dolmaz, doluya koysan almaz.

Bol bol yiye, bol bol bakar.

Boyuna göre biçilmiş kaftan.

Boyunu uzun beyni boş; tut kolundan çift'e kos.

Burnunu şişirir.

Burnu büyüdü!

Bugünkü işi yarına bırakma.

Bugünkü tavuk yarınki kazdan iyidir.

Bugünkü yumurta yarınki tavuktan iyidir.

Böyle baş, böyle tıras.

Bülbüle kafes zindandır.

Bülbülü altın kafese koymuşlar, ha vatanım demis.

Büyük başın büyük ağrısı.

Büyük balık küçük balığı yer.

Büyük söyleme başına gelir.

Büyük lokma yut, büyük söz söyleme!

Büyüklik Tanrıya yakışır.

Cami yikisla da mihrabi yerindedir.

Can boğazdan gelir.

Can çekişmektense ölmek iyidir.

Can çıkmadan huy çıkmaz.

Minden negyven évben születik egy bátor ember.

Van, akinek a bajsát sem lehet bal-tával elvágni.

Egy szavára ezrek mozdulnak.

Egy adósságot ezer gonddal nem lehet letudni.

Ezer tanácstól jobb egy rossz, de biztos valami.

Adósságtól való félelmében a kapuját sem meri kinyitni.

Adósság nélkül az ember úrnak érzi magát.

Az adósságtól olyan az ember, mint a haldokló.

Az adósságot bűn tetézi.

Adósnak imádság a hitelezője.

Az adósságot fizetni kell, előle ki-térni nem lehet.

Madárijesztő!

Körgő gyomrot üres beszéddel meg-tölteni nem lehet.

Üres zsák nem áll egyenesen.

A ló sem vesz fel üres abrakostarisz-nyát.

Üres beszéddel nem lehet jóllakni.

Ahol sok van, onnan kell elvenni.

Bőséges élelem, elégedett tekintet.
(A jóllakottság nem szül gondolatokat.)

A nyak szabja meg a kaftán tartását.

Hosszú nyakat, üres agyat, páros szá-mú kosszarvakat — bárki láthat.

Prűszköl — valami ellen.

Nagyorru!

E napi munkát ne halassz holnapra.

Jobb ma egy tyúk a holnapi libánál.

Jobb ma egy tojás, mint holnap egy tyúk.

Ilyen fejhez ilyen fazon illik.

Csalogánynak börtöne a kalitka.

A csalogány aranykalitkából is sza-badság után vágyik.

Nagy fejnek nagy a bánata.

A nagy hal megeszi a kicsit.

Bárkivel előfordul, hogy nagyot mond.

Nagy falatot lenyeld, nagy szót ki ne, mond!

Istennek tetsző.

Ha összeomlik is a mecset, az imafülke a helyén marad.

A lélek torkából jövő.

Jobb a halál, mint a lélek háborgása.

A jellem kiúttalansága a lélek halála.

Can kulağı ile dinler.
Cahile söz anlatmak deveye hendek
atlatmaktan zordur.
Cehenneme girse yüzü kızarmaz.

Cehenneme giden yoldaş arar.
Cin ile şeyten bir değildir.
Cin çarpmışa döndü.
Cin gibi akili var.
Cümlemizin gireceği kara toprak.
Çabuk parlayan çabuk söner.
Çalışmak ibadetin yarısıdır.
Çalışmakla her iş biter.
Çalgi oyun düğüne yaraşır.
Çalma elin kapisini, calirlar kapini.

Çam ağacı gibi up uzun.
Çamura bat ta kalbine.

Çatal kazık yere çakılmaz.

Çekirdekten yetiştirme.
Çıkmadık canda ümit var.
Çirkefe taş atma.
Çingene çalar, kürt oynar.
Çoban çorabini kendi örür.
Çobansız sürü olmaz.
Çobansız koyunu kurt yer.
Çocuktan al haberi.
Çocuk düşe kalka büyür.
Çoğu gitti azi kaldı.
Çok çabalayan çok yorulur.
Çok sövme arsız olur, az verme hirsiz
olur.
Çok karınca deveyi öldürür.
Çok koyunu çok kuzusu olur.
Çok gülen, sok ağlar.
Çok luğa taş atılmaz.
Çok laf baş ağırtır.
Çok zarar, az karar.
Çok lakirdi para etmez.
Çok veren maldan, az veren candan.

Çok yasayan bilmez, çok gezen bilir.

Çürük bina temel tutmaz.
fundamentum.

Çürük tahtaya basma.
Çürük merdivenle dama çıkılmaz.

Damla damla göl olur.
Dert ortağı.

A lelke megérzi.
Ostoba szót magyarul, teveugrást
várni — hasztalan.
A pokol tüze sem tudná pirítani az
arcát.
A pokolbamenő útitársat keres.
Dzsin és ördög nem ugyanaz.
Olyan lett, mint akit dzsin ütött.
Esze van, mint a dzsineknek.
Mindannyian fekete földbe jutunk.
Hirtelen kelt fény hamar kialszik.
Dolgozni, fél imádság.
Gyors munkának hamar itt a vége.
Csak lakodalomhoz illik zenebona.
Ne kopogtass más kapuján, a tieden is
kopoghatnak.

Sudár, mint a fenyőfa.
Sárba süllyedj, csak utána nézd a
szívet.
Ágas-bogas cölöpöt nem lehet földbe
verni.

Magtól elérni.
Az ember még él, remél.
Ne dobj követ a sárba.
Cigány lop, kurd táncol.
A pásztor saját bocskorát varrja.
Nyáj nem lehet pásztor nélküli.
Örízetlen bárányra farkas les.
Gyerek-hozta hír.
Úgy nő a gyerek, hogy esik-bukik.
A nagyján már túl van.
Sok igyekezet, nagy fáradság.
Káromkodótól és tolvajtól kevés ha-
szon várható.

Sok hangya tevét győz.
Sok birkának sok báránya lehet.
Sok nevetésnek sírás a vége.
Tömegre nem kell követ vetni.
Sok fecsegéstől zúg a fej.
Zúrzavar kevés haszonnal jár.
Sok fecsegésből kevés a haszon.
Sokat ad a vagyonából, keveset a
lelkéből.
Nem az tud sokat, ki hosszú életű,
hanem aki sokat jár-kel.

Rozzant épület alatt hiába erős a

Korhadt lécs hamar eltörik.
Korhadt lépcsőn nem lehet a tetőre
mennni.
Csepeg, csepeg, míg tó nem lesz.
Bánat középedte.

Dertsiz kul olmaz.
Deniz suyu ne içilir ne geçilir.
Denize düşen yılanı sarılır.

Denize su götürür.
Etekleri ılık çalır.
Etekleri tutuştu.
Eti benin meydana çık.
Er ölür adı kalır.
Eski hamam eski tas.
Eski dost düşman olmaz.
Eski süpürgeyi dama atarlar.
Esekarisi gibi bal yapmaz.
Eşekten düşmek attan düşmekten
tehlikelidir.
Eşeğin semeri kendine yük olmaz.
Eşeğin kuyruğu gibi ne uzar ne kısılır.

Eşeğini iyi bağla, sonra Tanriya
ismarla!
Ekinci yağmur ister, kiremitçi kurak.

Ekinci yağmur ister, yolcu kervan.

Eğri otur, doğru söyle.
Eğilen baş, kesilmez.
El ağzi ile kuş tutulmaz.

El elden üstündür.
El eliyle yılan tutar.

El ali yavar; iki el yüzü yuvar.
El uzatılan yere ayak uzatılmaz.

El için ağlayan gözsüz kalır.
Elden cikan ele girmez.

Ritka, mint a bánat nélküli szolgál.
A tengert is a forrás vize táplálja.
Ki tengerbe esik, a kígyóba is kapzskodik.
A tenger vize mindent elnyel.
Ring a szoknya alja!
Alágyújt a szoknyájának.
A bátor emberre mindenki figyel.
A hős halála után neve fennmarad.
Régi fürdő, régi bögre.
Régi barátból nem válik ellenség.
Régi seprút tetőre dobnak.
Darázs mézet nem csinál.
Szamár hátáról veszélyesebb leesni,
mint a lóéról.
Szamárnak a nyereg nem nehéz.
A szamár farka se nem rövid, se nem
hosszú.
Szamárnak jó kötele, utána Isten
áldja!
A szántó-vető esőre, a fazekas (csere-
pes) szárazságra vágyik.
Úgy vágyik az esőre, mint utazó a
karavánra.
Ferdén ülj, de igazat szólj.
Ki fejet hajt, nem veszik a fejét.
Idegen szájával nem lehet madarat
fogni.
Kéz a kéztől válik jobbá.
Idegen kezével csak kígyót lehet
fogni.
Kéz kezét, két kéz arcot mos.
Ahová a kezem teszem, nem nyújtom
a lábam.
Ki idegenért sír, elveszíti szemevilágát.
Mi kimegy a kézből, vissza nem jön
többé.

NÉPDALOK

Oğlan oğlan

Oğlan oğlan ne güzel oğlan
Elim sana yastık
Saçlarım yorgan
Ne güzel oğlan, yalabuk çoban

Oğlan oğlan ne güzel oğlan
Oğlan oğlan ne güzel oğlan
Seviyorum seni gel yanima
Ne güzel oğlan yalabuk, çoban

Baygin bakişin yakti beni
Baygin bakişin yakti beni
Derdinden ölüyorum gel yanima
Gel sen bana, gel yanima

Oğlan oğlan kalk gidelim
Oğlan oğlan kalk gidelim
Cigarannan fenerini yak gidelim
Ne güzel oğlan yalabuk çoban
Cigarannan fenerini yak gidelim
Ne güzel oğlan yalabuk çoban

Dobruca

Ey Dobruca, şanlı vatai...
Canlar sana olsun feda

Dobruca evlâdiyiz,
Millete şan veririz,
Vatana can veririz.

Millet bugün kurban sana
Şanlı vatan binler yaşı!

Kanaryam

Benim tatlı kanaryam
Sana ben hiç doyalmam
Severim candan seni
Benim güzel kanaryam

Ay bülbülüm bülbülüm
Benim sensin bir gülüm
Açılsın koklayalım
Benim güzel kanaryam

Bülbül

Uçma da bülbül, konma da bülbül
Dalım var benim
Ince de belli, kara da kaşı
Yârim var benim

Uçma da bülbül, konma da bülbül
Kiraz dalına
Ben yârımı vermezim
Dünya malına.

Legény, legény

Legény, legény, te szép legény
Kezem legyen párnád
Hajam a paplanod
Hej legény, gyönyörű pásztorom

Legény, legény, te szép legény
Legény, legény, te szép legény
Szeretlek, jöjj félre hát
Hej legény, gyönyörű pásztorom

Alélt pillantásod lángra gyújt
Alélt pillantásod lángra gyújt
Öledtől meghalok, jöjj félre
Jöjj hozzám, jöjj gyönyörűm

Legény, legény engem ölelj
Legény, legény engem ölelj
Parazsaddal gyújtsd meg lámpád, jöjj
Te szép legény, gyönyörű pásztorom
Parazsaddal gyújtsd meg lámpád, jöjj
Hej legény, gyönyörű pásztorom.

Dobrudzsa

Hej Dobrudzsa, dicső haza
A te lelkeid ritkán áldoznak

Dobrudzsa gyermekei vagyunk,
Népének dicsőséget,
Hazának lelket adunk.

Néped ma áldoz neked
Dicső haza, sokáig élj!

Csalogányom

Olyan édes csalogányom
Nem lehet véle betelnem
Örömmel tölti el lelkem
Az én szép csalogányom

Hej madárkám, madárkám
Illatozón nyíló
Egyetlen rózsám
Szépséges madárkám

Csalogány

Ne is szállj el madaram, ne is szállj el
Az én ágam vár
Karcú derekú, fekete szemöldökű
Kedvesemre vár

Ne is szállj el madaram, ne is szállj el
Cseresznye ágára
Kedvesemet nem adnám e
Világnak kincséért

Yüksek minare

Yüksek minare
Kaşlerin kare
Efkârimdan çaldırayım
Kemane, dare

Yüksek minare
Merdiveni yok
Benim dilber yârim gibi
Hiç bir yerde yok

Magos torony

Magos torony
Szemöldököd íve
Gondolatban, mint
Kicsiny hegedűn, játszom vele

Magos torony
Lépcsője nincs
Az én bájos kedvesemnek
Földön párja nincs

TALÁLÓSKÉRDÉSEK

Aksaray ortasında
Sari papaz oturur
— *Yumurta* —

—Allah yapa yapisini
Demir açar kapisini
— *Karpuz* —

Alçak uçar
Beyaz beyaz açar
— *Degirmen* —

Alti cehennem
Üstü cehennem
Ortasi cennet
— *Ates böceği* —

Aldir onun tepesi
Yeşildir hem cübbesi
Kara kara küpesi
— *Karpuz* —

Ağaca çıkar adam değil
Boynuzu var öküz değil
Yazi yazar kâtip değil
— *Salyangoz* —

Alcacik katir
Yüklenir bakir
— *Sacayak* —

Asagi iner güle güle
Yukari cikar aglaya aglaya
— *Su kovasi* —

Ayva gibi saridir
Elma gibi suludur
— *Portakal* —

Alti kaya üstü kaya
İçinde sari maya
— *Yumurta* —

Tengelye közepén
Sárga pap lakik
— *Tojás* —

Istenteremtette a vár
Vasra éhes kapuja
— *Görögdinnye* —

Fehér vitorlája
Alacsonyan száll
— *Malom* —

Alul égő pokol
Felül égő pokol
Közöttük a paradicsom
— *A tűz fészke* —

Belül vörös kupolája
Kívül zöld a palástja
Fekete a kockája
— *Görögdinnye* —

Fára mászik, nem ember
Szarva van, de nem ökör
Könyve sincsen, mégis ír
— *Csiga* —

Réztornyok alatt
Alacsony öszvér áll
— *Lábfej* —

Lefelé megy, vígan köszön
Felfelé megy, sírva nyög
— *A gémeskút vedre* —

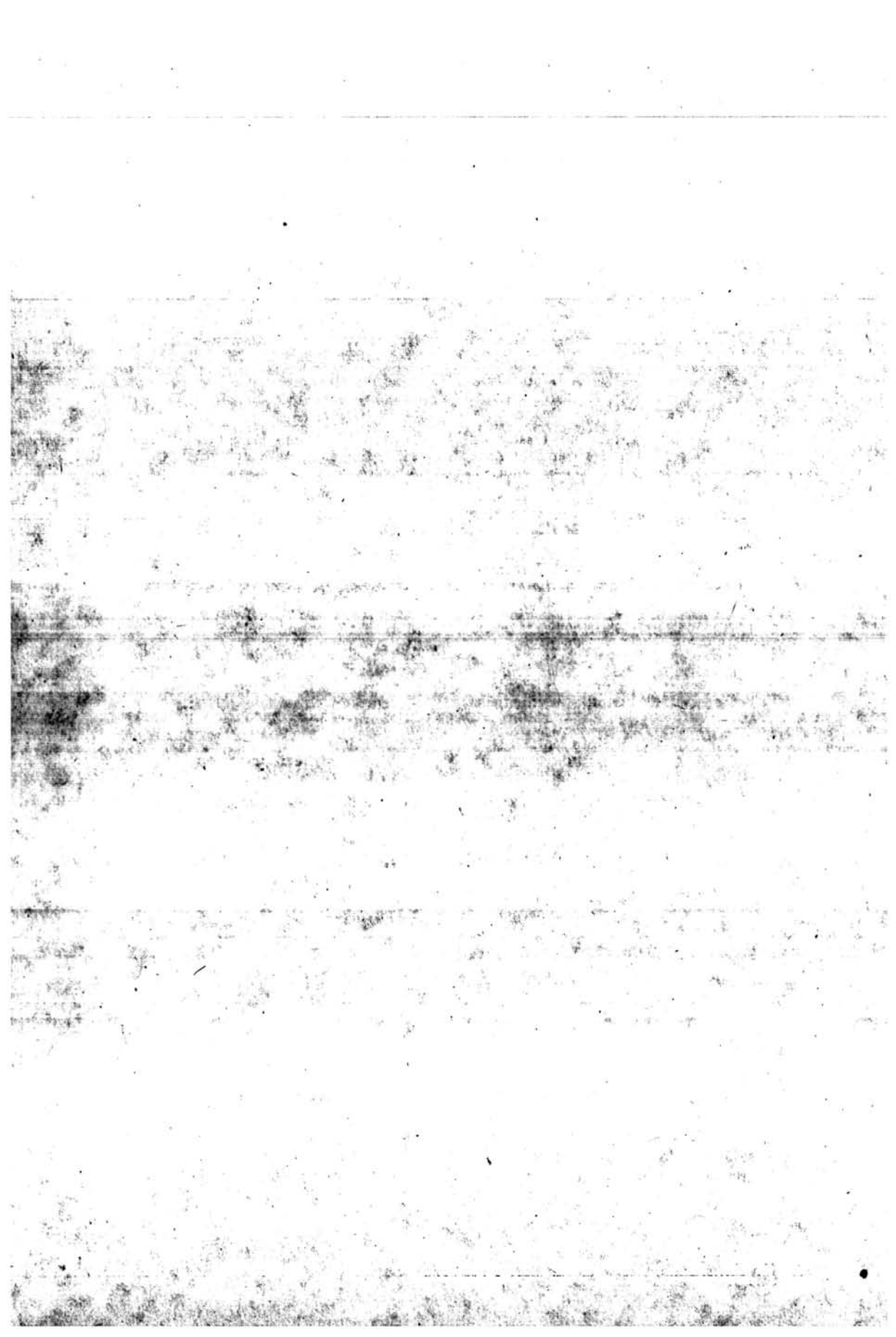
Sárga, mint a Hold
Lédús, mint az alma
— *Narancs* —

Alul kemény, felül kemény
Belsejében sárga lepény
— *Tojás* —

Altmış para	Kicsiny volt
Yetmiş para	Felnőtt lett
Sapi uzun	Magányában
Kendi kara	Feketedett
— <i>Vişne</i> —	— <i>Meggy</i> —
Alti tahta	Alul deszka
Üstü tahta	Felül deszka
İçinde bir	Közepében
Sari softa	Sárga szoba
— <i>Badem</i> —	— <i>Mandula</i> —
Alti kardes birbirini kovalar	Hat testvér egy vödörben
— <i>Yıldız</i> —	— <i>Csillag</i> —
Alçacık boylu	Alacsony termetű
Kadife donlu	Bársony gatyájú
— <i>Patlican</i> —	— <i>Padlizsán</i> —
Ateşe girer yanmaz	Tüzet ád, de nem lángol
Suya düşer islanmaz	Vizet fogyaszt, nem kortyol
— <i>Güneş</i> —	— <i>Nap</i> —
Altın saat	Hány aranyat ér
Suya batmaz	Illatos nedve
— <i>Zeytinyagi</i> —	— <i>Olaj</i> —
Altı su	Nedve felett
Üstü ateş	Láng lebeg
— <i>Lamba</i> —	— <i>Lámpa, vagy mácses</i> —
Alti süttürüçerim	Szép, mint selymes mező
Üstü çayır biçerim	Mélyén tűz lobog, belőle
Ortasi cennet	Tej fröccsen elő
— <i>Koyun</i> —	— <i>Mell</i> —
Bilmece bildirmece	Keresem, de nem lelem
El üstünde kaydirmaca	Kezem elől elinal
— <i>Sabun</i> —	— <i>Szappan</i> —
Birinin baltası yok	Se baltája,
Biçkisi yok ev yapar	Se bicskája, mégis házat épít
— <i>Örümcek</i> —	— <i>Pók</i> —
Beş kardes bir ev yapar	Öt testvér bír egy házat
— <i>Corap civisi</i> —	— <i>Zokni</i> —
Beç dal beş çiçek	Öt ágon öt virág
— <i>Parmaklara tirnaklar</i> —	— <i>Az ujjak és a körmök</i> —
Bir taş attım cayıra	Réten talált csiszolt kő
Sevki vurdu bayıra	Kedves annak, ki belenéz
— <i>Ayna</i> —	— <i>Tükör</i> —

IRODALOM

1. Györffy István: Dobrudzsa. Bpest, 1916.
2. Henkey Gyula: Rusze-környéki tatárok embertani vizsgálata = Studia Historika Antropologica (Antropologia Hungarica) Bpest. 1972.
3. Kakuk Zsuzsa: Régi török népek irodalmának kistükre. Bpest. 1985.
4. Kiss J. Botond: A Delta könyve Kriterion, Bukarest, 1970.
5. Bülbül sesi (Hazırlayan: Mehmet Ali Ekrem) Kriterion, Bukarest. 1981.

A Szabolcs megyei céhek életéből (XVII-XIX. sz.)

SZABÓ SAROLTA

A céhek létrejötté, az ipari termelés céhes kereteinek kialakulása az ország különböző részein jelentős eltéréseket mutat. Az iparilag legkevésbé fejlett északkeleti terület mezővárosaiban és falvaiban, XVII—XVIII. századi előzmények után, a XIX. század első évtizedeiben vált erőteljessé a céhalakulás.¹ Szabolcs megye néhány mezővárosában ugyan már a XVII. században működtek céhek, (így Nyírbátorban a csizmadiák 1628-tól, a szabók-szűrszabók 1655-től, Nagykállóban a kovácsok 1626-tól, a csizmadiák 1648-tól, a szappanfőzők 1651-től, Kisvárdán a szabók 1699-től dolgoztak céhes keretek között), de azok számának ugrásszerű növekedésére 1818—1839 között került sor. Ebben az időszakban Nyíregyházán 14 céh alakult, Nagykállóban és Nyírbátorban a már korábban működő céhek mellett újak jöttek létre, Tiszadobon és Szentmihályon (a mai Tiszavasváriban), valamint Mándokon egy-egy vegyes céh kapott privilégiumot.²

A céhek története, a céhes törvények és szokások gyökerei a középkorig nyúlnak vissza. Az *inasszegődtetés*, *legénnyé avatás* és *mesterré fogadás* szigorúan megszabott és hagyományszerűen öröklődő formák szerint történt. A középkori gazdálkodás zárt rendszerének megfelelően a céhszabályok a legapróbb részletekig meghatározták, merev keretek közé szorították a céhek működését. A céhrendszeren belül az *inas* (más néven *apród*) állt a hierarchia legalsóbb fokán. (Az apród elnevezés a nemesi szolgálat legalsóbb fokán álló ifjakat illette, innen került át a XVI—XVII. századi céhszabályokba.³) Az inas köteleességét, feladatait nemcsak a XVII. századi céhartikulusok rögzítették, hanem az inasregulák is. A 10-12 éves gyereket a próbahét leteltével a céhgyűlésen, a szegődtetési díj és a cautio lefizetése után *szegődtették* be. Ehhez először be kellett mutatnia a keresztlevelét, és ha jobbágy származású volt, a földesúrtól való elbocsátó levelét. A nagykállói szappanfőzők céhének szabályzata meghatározta a tanulóidőt, az inas járandóságát. Aki „... az

1 Eperjessy Géza: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686—1848. Bp. 1967. 47.

2 A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának kataszttere 2. Bp. 1975. 312—314, valamint a Jósa András Múzeum Helytörténeti Gyűjteménye 58.1.1. ltsz. pecsétnyomója alapján.

3 Takács Béla: Debreceni inasok élete a XVI—XVII. században. Déri Múzeum Évkönyve, 1980. Debrecen, 1982. 117.

mesterséget tanulni akarja, és inasul reá áll, apród esztendő két esztendőig szolgáljon..." A mester „tartozik nekie az két esztendőre hat forinttal egy kisciczer béllet dolmánnyal, egy kisciczer béllet mentével és egy kisciczer nadrággal”.⁴ A nagyállói csizmadiák artikulusa, amely közel ugyanabban az időben keletkezett mint a szappanfőzőké, pontosan meghatározta az inas felfogadásának körülményeit is: „Minden Inas aki nem fizet a Mesternek, három esztendőig tanuljon igazán, az mely Mester pedig inast akar megfogadni az inast két hétig szegődötlen megtarthattya, annak utána nem, ha bé akarja az Inast szegődötteni, az két Céh Mestert hja házához, azok előtt szegődjék meg véle és az Mesterek az Inasnak rendit, rendtartásokat tartozzanak eleibe adni...” Az inasnak járó ruházatról is rendelkeztek: két évig minden évben kap egy szűrcsuhát, egy nadrágot, két-két inget és egy gatyát, egy sarut, a harmadik évben „egy kis liczer posztó dolmántot és egy azonféle nadrágot”,⁵ és minden héten dolgozhat egy napot magának saját anyagból, saját szerszámmal.

A céhszabályok általánosságban határozták meg az inasszegődötetés körülményeit, a járandóságokat, de keveset szóltak az inas mindennapi feladatairól, kötelezettségeiről. A próbahéten a mester igyekezett magának megnyerni a kisinastnak valót. A beszegődötetés után alapvetően megváltozott a helyzet, erre a főcéhmester is felhívta az inas figyelmét: „olyan lesz mint a seprő a háznál, mindenki parancsol neki”.⁶ Nemcsak a mester és a legények (segédek) keze alá kellett dolgoznia, hanem a mester feleségének parancsait is teljesíteni volt köteles. A nagyállói csizmadi inasok regulája 10 pontban határozta meg az inasok kötelezéseit, amelyeket a beszegődötetésekor ismertetett a céhmester az inas előtt.⁷ Mindennapi teendői közé tartozott a kútra vízáért menni, a mester és mesterné csizmáját megtisztítani, a legény keze alá készíteni a szerszámokat és anyagokat, a bőrkéreg áztatása, a műhely takarítása, ezen felül tartozott „minden mezei munkára ki menni és hűségesen dolgozni...”

Pontos képet ad az inas helyzetéről, a mester kíméletlenségéről a következő nyírbátori eset.⁸ Novák János inasának azt parancsolta, hogy vigyen két véka (40 kg) gabonát Nagy Imrének; „a gyerek ugyan mondta, hogy nem birom én aztat el Maister Uram... a gyerek el vévén a gabonát, a melyet ... Kováts Sára és Oláh Sára láttak légyen, és aztat is mondották a gyerekek hogy megszakad míg oda viszi.” A nagy teher cipelésébe a kisinast megbetegedett, emiatt a céh kivizsgálta az ügyet, aminek eredményét az iratok elkallódása miatt sajnos nem ismerjük.

4 Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár (a továbbiakban SzSzMLt) IX. 5. A nagyállói szappanfőzők artikulusai 1651. 18. pont.

5 SzSzMLt IX. 5. A nagyállói csizmadiák artikulusai 1648. 12. pont.

6 Kiss Lajos: A nyíregyházi szűcsmesterség és szűcsornamentika. A Debreceni Tisza István Tud. Társaság Honismertető Bizottságának kiadványai V. köt. 1928—1929. 19. füzet, Debrecen, 1929. 31.

7 SzSzMLt IX. 5. A nagyállói csizmadiák inasok regulái. 1856. Ismerteti Balogh István Néprajzi Közlemények IV. 1959. 1—2. szám. 289.

8 Közli Luby Margit: Nyírbátori egyesült céh c. kéziratában Báthori István Múzeum Adattára. 154—84. 25—27. old.

Az engedetlen inas a céh megbüntette; a büntetést a céh korbáccsal hajtották végre. A nyíregyházi szűcsök protocolluma két ilyen esetről számol be: 1826-ban Tomasovszky János inasát 12 korbácsütéssel büntették, mert a legénnyel illetlenül bánt: a másik esetben Hibián Sámuel inasát büntették meg lopásért és csavargásért.⁹ Az inasnak nemcsak a szegődtetésekor, hanem *felszabadításakor* is fizetnie kellett a céhnek, emellett vendégasztalt is köteles volt adni a céh elöljáróinak. A nagykállói szűcs céh a következőket írta elő inasfelszabadításakor: „Tartozik az Inas tizen nyolcz cipóval, hét fazék étekkel, egy petsenyével, egy forint ára borral; annak utánna az Czéh . . . petséti alat levelet neki tartozik adni . . .”¹⁰ A céh elöljáróinak élelemmel és borral való megvendégelésének szokása a céhes korszak végéig, a céhek megszűnéséig megőrződött. Az inas felszabadítása után még nem vált teljes jogú legénnyé, hanem még kb. fél évet tovább kellett dolgoznia mesterénél; ún. *béresi inasságot*, más néven *apródbérességet* szolgált. Ez Szt. György-naptól Kiskarácsonyig tartott, s ezen időre fizetsége a szűcsöknél maximum 20 báránybőr volt.¹¹ Ennek letöltése után léphetett be a legénytársaságba.

A legénytársaságok a céh keretei közé tartoztak, s bár önálló ládával, tagdíjbevetéssel rendelkeztek, vezetőjük mindig a céh által kiküldött atyamester volt. A szervezetet a vallásos jellegen, a szegény és beteg legények támogatásán kívül a vándorlás intézménye, ill. az ezzel kapcsolatos munkaközvetítői feladatok hozták létre. A társaságok jelentőségét is ez adta meg.¹²

Az iparilag kevésbé fejlett északkelet-magyarországi területekre is jellemző volt, hogy a legények száma nem érte el a mesterekét; a mesterek állandó munkaerőhiánnyal küszködtek, így igen nagy figyelmet fordítottak a legények szegődtetésére, annak szabályozására. Bár előírták a kötelező *vándorlást*, de a legénynek előtte két évet még helyben kellett dolgoznia, majd utána következett a városba, annak jelentkeznie kellett az atyamesternél, aki kijelölte a műhelyt, ahol dolgozni fog. A munkaerőhiány miatt a mesterek igyekeztek kijátszani ezt a szabályt. Még mielőtt a legény jelentkezett volna az atyamesternél, az úton kézfogással kötött egyezséget a legény és a mester. Ezt sérelmesnek találták azok, akiknek nem „jutott” legény, ezért a céhgyűlés rendeletben tiltotta meg a legények ilyen módon való felfogadtatását. Minden legény csak egy esztendeig lehetett egy mesternél, Vízkereszt napján tovább kellett állnia. Meghatározták a mesterek legényhez jutásának sorrendjét is. Elsőbbséget élveztek a céh elöljárói, aztán következtek az atyamester és a nótárius, majd végül a többiek. „. . . az öreg mester öreg Legényt, az ifjabbaknak ifjabb Legényt adjon az Atyamester úr” szölt a rendelkezés.¹³ Igen szigorúan büntették azt a mestert, aki elcsalta más műhelyében dolgozó legényt.

9 Kiss Lajos i. m. 32.

10 SzSzMLt IX. 5. A nagykállói szűcs céh artikulusai 1671. 6. pont.

11 U. o. 7. pont.

12 Nagybákay Péter: Céhek, céhemlékek Veszprém megyében. Veszprém, 1971. 28.

13 SzSzMLt IX. 5. A nagykállói csizmadia céh iratai 1829—1868.

A céhek némelyike külön *rendtartást* is készített a legények számára. Ezekben pontosan meghatározták a műhelybe állás körülményeit, az egy nap alatt elvégzendő munka mennyiségét, a munkaidő hosszát, a legénytársaság működési rendjét, az utcán és a háznál való magatartást, a templomba járás rendjét, módját, a legény helyes ruházatát. A szabályok megsértését, be nem tartását büntették. Büntetés járt azért, ha idő előtt elhagyta a legény a számára kijelölt műhelyt, ha nem jelent meg a legénytársaság gyűlésén. A legény is kötelezhető volt mezei munkák végzésére; ennek megtagadása miatt büntette a céh pl. Sminyál Józsefet 3 váltóforintra 1836-ban. A legénynek tengerit kellett volna törnie, ám ő ezt megtagadta; mestere hazaküldte a műhelybe dolgozni, de ehelyett a műhelyt feldúlta és semmit sem dolgozott. Egy másik esetben viszont a céh Bokor József mestert marasztalta el, mert a nála dolgozó legényt megpofozta, majd dorgálópálcával verte meg, mivel az vasárnap este nem akart dolgozni. Előfordult az is, hogy a rossz magaviseletű mesterlegénynek a vándorkönyvet a kezébe adta a céh, „s a Városból ki utasította mint rossz Embert.”¹⁴

A legények társasága negyedévenként kántor bejárást tartott, havonta közönséges bejárást. Ezen minden ifjúnak kötelessége volt megjelenni, de nem akárhogyan: „... sem Fegyverrel, sem pálcával, késztyűvel, vagy gyűrűvel a vagy törrel, vagy valami ártalmas eszközzel azoknak elrejtése alatt bé menni nem szabad, hanem ... tsinos ruhába jelenjen meg köpönyeg nélkül...” A bejárás, a legények gyűlése addig tartott, míg az ifjúság ládája nyitva állt. Ezen időszak alatt a legifjabb legény kötelességei közé tartozott, hogy illetékteleneket be ne engedjen. „... a leg Ifjabb Legénynek kötelessége, hogy az ajtón álljon és a két ujját tegye az ajtó karjára és senkit bé botsásson míg az Ifjúság Ládája nyitva vagyon.” Ugyancsak tiltották azt, hogy a társaság ügyeiből valami kiszivároгjon. „Hogyha valamelyik legény a Társaságból a szót kivinne akármilyen szín alatt, az ilyen az Ifjúság korbátsával büntetődjön.”¹⁵

Az ifjúság gyűlésébe az összehívás úgy történt, hogy a dékán (a legények közül választott vezető) a láda kulcsát becsavarva a meghívóba, útjára bocsátotta, azaz, a hozzá legközelebbi legényhez elvitte, aki továbbadta a legközelebb lakó legénynek. Így járt körbe a kulcs, s a legutolsó visszavitte a dékánhoz. A mesterré válásnak csak egyik feltétele volt a *vándorlás*. A városi polgárjogon illetve a földesúrtól szerzett letelepedési engedélyen kívül legfontosabb a *mesterremek* elkészítése volt; ezzel a jelölt bizonyította, hogy magas fokon ismeri szakmáját, és munkájával kiérdemli a mesteri címet. A vándorlásból visszatért legény remeklési szándékát a céhmesternél jelentette be, akinek egyúttal bemutatta a *tanulólevelét*, *vándorkönyvét*, *keresztlevelét* és a helybéli tanácstól kapott polgárságának bizonyítékát is. Ezután a céh mesteresztendőre bocsátotta a jelöltet, aki ez idő alatt felkészült a remeklésre. Minden céh a saját szakmájának jellegzetes termékét szabta meg mesterremekül. A nagykállói csizmadiák három remek készítését írták elő: egy száras csizmát egyetlen varrással, sima és egyenes sarokkal, egy ún. gyulai papucsot,

¹⁴ U.o.

¹⁵ SzSzMLt IX. 5. Nagykállói szűcs mesterlegények rendtartása 1819.

és solyát (török eredetű cipő).¹⁶ A nyíregyházi szűcsöknél egy ködmönt kellett készíteni. Bizonyos időközönként sor került a remekek megváltoztatására, ahogy változott a divat, ill. emelkedtek a nyersanyagárak. Ez figyelhető meg a nyíregyházi szűcsöknél is, ahol 1818 és 1850 között háromszor történt módosítás a remekeknél.¹⁷ A remekmunkát a legénynek egyedül kellett elvégeznie a legjobb anyagból, saját költségén, szigorú ellenőrzés mellett. Sem mester, sem legény nem segíthetett a remekkészítésnél: erre szigorúan ügyeltek a látómesterek. Őket a céh rendelte ki a remekkészítés ellenőrzésére. A remek elkészülte után, — ha az megfelelt a kívánalmaknak —, a legényt felvették a mesterek sorába. A felvételekor mestertaksát kellett fizetnie a céh ládájába és mesterasztalt adnia a céhmesterek tiszteletére. A privilégiumok némelyike az új mester számára pontosan meghatározta a mesterasztal adásakor szokásos étek és italok mennyiségét, fajtáját. A nagykállói szűcs céh úgy rendelkezett, hogy „az új Mester ha az Remekét be adgya, akkoron tartozzék az Czéhnek harminczkét czipóval olyanokkal a kivel az Czéh megelégszik, a mellett három búza kenyeret és hetven eöt pénzára hust vegyen, kibül három velős koncz legyen főve riskásával, az többi sülle főve legyen az ő módja szerint. . . három tyukot főzessen laskával, száfrányosan, borsosan a mellé három malacot vegyen kettét feketelével a harmadikat töltve süttesse meg hat font disznóhussal együtt, a disznó orját főzessen káposztával az kibül két tál étek legyen; egy disznó főtt tormával, ecettel; halat, csikot, főzessen azokhoz illendő szerszámokkal, diót, mogyorót, peracet adjon elegendőt. . . tartozik az étek mellé három forint ára borral, azon kívül egy fazék mézesborral. . .”¹⁸

A nagykállói csizmadiák megelégedtek két tál étellel, egy pecsenyével és minden tál étel mellé két-két pint borral. E nagy mennyiségű étel előteremtése nem kis anyagi megterhelést jelentett, sokszor többbe került, mint a *mestertaksa*. Az utóbbi céhenként és koronként változott. A nagykállói szűcs és csizmadia céhnél 12 magyar forint, a nyírbátori szabó és szűrszabó céhnél 3 forint, a nyíregyházi szűcsöknél 25 ezüstforint volt.

A Szabolcs megyei céheknél általános szokás volt, hogy a jelölt a céhbe álláskor a fő- és alcéhmesternek, a város bírájának ill. a főkapitánynak is adott ajándékot. A nagykállói csizmadiák a főkapitánynak egy kecskebőrből készült fekete csizmát, a két céhmesternek egy-egy bokor-kesztyűt (ujjaskesztyű) adtak, a szűcsök mindenkinek kesztyűt. Később ezt pénzzel is meg lehetett váltani. Mindezek olyan nagy teherterhelést jelentettek, hogy a legények a pénzt sokszor évekig gyűjtötték a mesterré avatás költségeire. Ha végül a nagy nehézségek ellenére sikerült az akadályokat legyőzni, még mindig csak a sor végén állott az ifjúmester: inast és legényt csak évek múlva szegődtethetett, a vásáron csak az öreg mesterek után árulhatta portékáját, és a céh társasági életében kezdetben mint szolgáló mester vehetett csak részt.

A céhek belső ügyeit a céh tagsága által választott *előljárók* irányították. A céh élén a *főcéhmester* és a *kiscéhmester* állott. A *főcéhmester* hív-

16 SzSzMLt IX. Nagykállói csizmadia céh artikulusa 3. pont

17 Kiss L. i. m. 37. old.

18 SzSzMLt IX. 5. A nagykállói szűcs céh privilégiuma 5. pont.

ta össze a gyűlést, nála volt a céh ládája, annak egyik kulcsa, ő döntött a céhszabályoknak megfelelően a tagok között felmerült vitás kérdésekben. Ő pecsételte le a bizonyágleveléket, intézkedett halálesetkor; kezelte a céh pénzét. Az ügyek intézéséért nem kapott külön fizetséget, csupán a remeklésekből és a büntetőpénzek bizonyos hányadából részesedett. Mivel a fentiek miatt többen vonakodtak elvállalni a címet, a céhszabályok büntetést írtak elő, ha a megválasztott céhmester nem akarta elfogadni tisztségét: „Minden esztendőben az csizmadia mesterek között Vízkereszt napban két céhmester választassék az kik az egész céhnek gondját visellyék, azokat az Céh megesküsse az Céh igazságára, oltalmazására, gondjaviselésére, az Ecclesia és az Céh jóvedelmének igazán bé szolgáltatására.” Az *atyamester* a legények vezetője, irányítója volt; segítői a *bejárómesterek*, ők ellenőrizték a legények magaviseletét, munkáját, részt vettek a legények ülésén. Űn. *látómestereket* is választottak; feladatuk a mesterek által készített termékek ellenőrzése, a hagyományos munkamódszerek betartatása volt. „Az két hites céhmester tisztek szerint minden hónap szombattyán a Mesterek mivét hogy jó legyen meg-látogassa.”

A *szolgálómester* hálátlan feladatát mindig a legifjabb mesternek kellett ellátni. A céhbe lépő új mesterek egy évig viselték ezt a tiszteket, de ezt később pénzért is megválthatták. „Az szolgáló Mesterséget penig minden bé álló Mester esztendeig visellye,” mindaddig, míg a céhbe új mester került. A szolgálómester felett a fő- és alcéhmester rendelkezett.

A *nótárius* a céh jegyzője volt; ő intézte az írásbeli ügyeket, s vezette a jegyzőkönyvet.

A céh vezetőinek bizonyos tekintetben kiváltságos helyzetük volt. A vándorló legények közül először ők választhattak, a vásárokon a helyválasztásban is övék volt az elsőbbség.

A mesterek hierarchiájában a tisztségviselők után az *öregmesterek* következtek. Az apróbb jelentőségű ügyekben csak őket hívták össze, a vásárokon az első között választhattak helyet, gyűléseken és a templomban elől ültek. Őket követték a *rendbéli mesterek*, majd a hierarchia végére az *ifjú mesterek* maradtak.

A mesterek évente négy alkalommal tartottak céhgyűlést; ezek közül az egyik céhmesterválasztó gyűlés volt. A céhszabályzatok ugyanis előírták, hogy minden évben a „mesterek között Vízkereszt napban két céh Mester választassék”. A választás napja céhenként változott, de január hónapban mindenütt megtartották. A XVII. században alakult céhek mindegyike Vízkereszt napjára tette a választást. Ekkor vizsgálták meg a céh pénzügyeit is, a leköszönő főcéhmester elszámolt a céh bevételeiről és kiadásairól. A tisztségviselők megválasztása jelölés alapján történt. Mindegyik többségre több személyt jelöltek, a legtöbb voksot kapók lettek azután a céh vezetői. A céh gyűlésein mindig részt vett a város kiküldöttje, nélküle gyűlésezni nem lehetett. Ő őrködött az alapszabályok megtartása felett. A választás után mindegyik tisztségviselő esküt tett, amelyben kötelezte magát a céh ügyeinek gondos vitelére. Céhmesterválasztáskor nagy lakomát csaptak a mesterek; ennek költségeit a céh fedezte. A nyírbátori vegyes céh 1927. évi pénzelszámolásából kitűnik, hogy céhmesterválasztáskor 33 forint 40 kr-t költöttek; az összeg feléért bort,

másik feléért egy sertést és még külön húst, két véka búzát, 8 font sót és különböző fűszereket, valamint pálinkát vettek.¹⁹

A céhek megalakulásától kezdve joga volt belső bíráskodásra. Jogában állt a mesterségükkel kapcsolatos minden ügyben, a mesterek közötti vitás kérdésekben dönteni. A nagykállói csizmadiai artikulusának 27. pontja szerint: „Mindenféle perek az kik az mesterségre illendők és magok között esik: (az halálos és tisztességre nézve vétkeken kívül:) ez Céhben megláttathassanak. Idegen ember dolgát is a ki az ő mesterségekből álló dolgát két forintig megítélhessék.”

A céh figyelemmel kísérte tagjainak nemcsak a munkáját, hanem magánéletét is. A jegyzőkönyvek híven megőrizték azokat az eseteket, melyek során a céhes élet törvényeit megsértették. Ifjú Vékony Mihályt pl. 12 vf-ra büntették paráznaság miatt,²⁰ egy másik mestert 5 váltóforint-ra, mert „a Kortsmába magát hejtelenül viselte és az utzákon magát hegedütette.” Előfordult, hogy két mester összeveszett, és az egyik a másik „Kálvinyista teremtetit szidta”, vagy a vásárról hazafelé jövet vezett össze több mester, aminek a vége verekedés lett.

A céh a káromkodáson ért mestereket szigorúan megbüntette. A múlt században a legnagyobb sértésnek számított, ha egy mester „meghuntszoltta” a másikat. „Nyíregyházán vásár alkalmával a sátorba Dankó Miklóst Galó Sámuel meghuntszoltta. De ... Dankó Miklós vissza huntszoltta mellyért Ns Céh ... elmarasztalta két forintig”.²¹ Két másik mestert lopásért ítélték el. Büntetést róttak ki azért, ha valaki nem jelent meg a céhgyűlésen, nem járt templomba. A legsúlyosabb büntetést a céhből való kizárás jelentette. Ilyen eset után a mesternek visszavételekor ismét meg kellett fizetnie a céhbe állás összes díját. A céh évszázadokon keresztül rögzült belső működési rendje, szokásai következtében olyan szervezeti formát hozott létre, amelynek során a városi lakosság legkönnyebben, leggyorsabban mozgósítható rétegévé vált. Ennek következtében a tűzvédelmi feladatok ellátásában a város elsősorban rájuk támaszkodott. Nyíregyházán 1833-ban a város vezetése kötelezte a céheket tűzoltókészülékek vásárlására. Minden céhre kiróttak egy vízipuska, bőrvédrek, lajtorják megvásárlását, a céh hatáskörébe utalva ezen eszközök kezelőinek kijelölését. A tímár céhben a 12 bőrvédret a tizenkét legifjabb mesterre, a vízipuskát a főcéhmesterre, a lajtorját a vicecéhmesterre bízta.²² A céh gondoskodott a tűzoltáshoz szükséges eszközök őrzéséről, működőképességének megtartásáról, ha kellett javításáról. A céh mint a leggyorsabban szervezett testület bizonyult legalkalmasabbnak az ilyen feladatok ellátására; elődeivé válva az önkéntes, majd később a hivatásos tűzoltóknak.

19 Kiss Ernő: A nyírbátori céhek életéből. Báthori István Múzeum füzetek 1956. 8.

20 Ezt az esetet a nagykállói csizmadia céh jegyzőkönyve így örökítette meg: 1841. okt. 16. „Nagy ülésünk tartatott és az Ifjú Vékony Mihály abbéli Paráználkodása. Előfordult, hogy ő Valamely Személyt akart Éjszaka meg paráznítani. De ami úton végbe nem vihette csak hatszor és ezen Szerelmeskedése után magát annyira elrontotta, hogy meg is Kankósodott és ezen Gyalázatos tettét nyilván megvilágosíttatván a Ns Czéh közönsége előtt”.

21 SzSzMLt IX. 5. Nyíregyházi csizmadia céh iratai 1829—1868.

22 SzSzMLt IX. 2. Nyíregyházi Tímár céh iratai 320 f. 325 f.

A céhek 1872-ben szűntek meg, de az általuk létrehozott szokások még évtizedekig áthatották a céhek utódaiként működő ipartársulatokat. Az inasok kötelességei a céhrendszer megszűnése után is csaknem ugyanazok maradtak, mint korábban; az ipartársulatok szervezeti felépítése szintén a korábbi céhes hagyományok által kialakult formában folytatódott tovább. Szabolcs megyében a több mint negyven-féle mesteriséget űző céhmesterek és áruik eljutottak a falvakba, apróbb településekre, szokásaik, szervezeti működésük mintául szolgált más egyletek, társaságok számára is.

Nagy András, debreceni kontár fazekas Miskolcon

FÜVESSY ANIKÓ

A céhbe állás magas költségeit sok fazekas nem tudta vállalni. Többen életük végéig *legényként* dolgoztak valamelyik céhesmesternél. Önállóodási törekvéseiket szigorú céhszabályok nehezítették, melyek a városok nagy részében a céhkereten kívüli, *kontár* munkát keményen tilalmazták. Így volt ez a debreceni fazekascéh esetében. A céhek szigorát azonban a korabeli kereslet-kínálati viszonyok is befolyásolták. A 10–15 mestert foglalkoztató miskolci fazekascéh a XVIII. század végén a *kontárok* ténykedéséhez hallgatólag hozzájárult.

A miskolci fazekascéh iratanyagának nagy része fennmaradt.¹ A különböző jegyzőkönyvek, lajstromok értékes adatokat tartalmaznak a céhek működésére, helyi és vidéki mestereire, a vándoridejüket itt töltő legényekre, a céhremekek időnkénti változására, a céh bevételeire és kiadásaira. Ez a fazekasközpont mázas és mázatlan kerámiát egyaránt készített. Hitelesíthető céhremekjei applikált, pecsételt és igen egyszerű, engőb alatti karcolt díszítményeket sorakoztatnak fel. Az írókás ornamentika viszonylag későn, 1849-ben jelenik meg.² Vidéki mesterei az akkori város közvetlen környékén (Mindszent, Hejőcsaba) éppúgy megtalálhatók, mint a Gömör megyei fazekasfalvakban.³ A miskolci céh landmajszterei közé tartoznak a XVIII–XIX. század fordulóján az egri fazekások is.⁴

A *legénylajstrom* révén — mely a legények virágnév-választási szokását is rögzítette —, melyet 1768–1872 között vezettek, fennmaradt a vándorlás során Miskolcon megfordulók származási helye.⁵ A debreceni és miskolci fazekascéh közti igen élénk kapcsolatra utal a Debrecenből érkező legények magas száma, melynek csökkenését csak 1815 után figyelhetjük meg. A hosszabb időt itt töltő legények száma arra is utal, hogy a városban viszonylag nagy volt a kerámiakereslet, a mesterek,

1 A céhíratok a Herman Ottó Múzeum tört.-dokumentációs anyagában találhatók, lelt. sz.: 58.1.1.; 76.13.3.; 76.13.4.; 79.4.1.1.; 79.4.1.2.

2 Bodó S., 1976. 181–182. 1.

3 HOM 76.13.3.; 76.13.44

4 1798-ban „Eger városából Nyári Mihály uram... landmajszternek állott”; Privilegium váltságáért 1805. február 17-én 36 Rft-t fizettek az egri mesterek (HOM 76.13.3.)

5 HOM 79.4.1.2.; A legénylistát Bodó Sándor publikálta (vö: Bodó S., 1975. 89–93.1.)

mint olcsó munkaerőt, szívesen fogadták a legényeket. A kontárok ellen sem léptek fel határozottan. Ezt példázza a Debrecenből áttelepült *Nagy András fazekaslegény* esete is, akinek neve a városi tanács jegyzőkönyveiben erőszakos katonafogása miatt maradt fenn.

1800. szeptember 1-én a debreceni Csapó utcában lakó 78 éves *Nagy István* a városi magisztrátus segítségét kéri, hogy Miskolcon lakó, *András* nevű fiát a katonaságtól szabadítsák ki. „Ez előtt három Esztendőkkel Fijam *Nagy András* Feleségével, és négy nevetlen gyermekeivel edjött hogy a' *Fazekas* Mesterségére való bé állására Pénzt keresen Miskolczra (*mivel ott nagyobb Kelete van a' Fazekas Művnek, és minden Kontárkodhatik*) a' *Ns. Várostól* adatott Levél mellett ment. Ki is már annyira ment ottan, hogy egy Házacskát szerzett, de haza akarván jönni örökössen a' Házát már el adta. Ezt meg tudván némmeltyek a Miskolczi Titts Elöljárók közzül Éjtzaka az Ágyonn meg költöztetvén *Frajkornak* adták, és virrattig Egerbe által is vitték. Mint-hogy pedig nevezett Fijam nem Miskolczi születés, és csak három Esztendők alatt lakott ott, s tovább pedig nem is akart ottan maradni, hanem született Földjére, hogy Mester ember legyen, haza akart jönni... instállom azért alázatosan a Tekintetes Nemes Tanácsot méltóztassék nevezett Fijamat a Katonaságbul ki szabadítani...”⁶

A debreceni tanács szeptember 15-én továbbította az apa kérését. A kísérőlevélben kérte „*Fazekas Legény Nagy András... Katonaságbul* lejendő el-bocsáttatását, ha csak valami akadály nincs eránta...”, mivel „*Passus* mellett nem régen ment oda lakni, hogy a' *Fazekas Chéhbe* való bé állására Pénzt kereshessen”.⁷

A miskolciak szeptember 20-i közgyűlésükön az egyik szenátort, *Miskolczy Mihályt* bízták meg az ügy kivizsgálásával, aki egyúttal a fazekas céh komisszáriusa is volt. A szenátor a céhmester házában megjelent céhtagoknak felolvasta az apa és a debreceni tanács levelét, majd egy hosszabb jelentésben összefoglalta *Nagy András* kapcsolatos értesüléseit, melynek másolatát a debrecenieknek elküldték.

A céhtagok „mindnyájan azt mondták, hogy *ismérték, de nem fazekasnak, hanem Pipa csinálónak lenni*, akki is nékiek tolvajok vólt, mivel ők a *Tapolczai Mlgos Uraságtúl* az Agyagot drága pénzen vették, *Nagy András* pedig *ettzakának idején a kész agyagot mindég lopta, a honnan ötet a Fazekasok Agyag Lopó Nagy Andrásnak nevezték*, egy *Része*ges Fő Korhelynek lenni *ismérték*, hogy Debreczenbül Miskolczra jött lakni annak nem három, hanem nyolcz esztendeje el mult, a mint tulajdon maga Felesége *Convocatus Szabo János* és *Szabó Péter* előtt meg vallotta, és hogy még akkor egy csepp Gyermeke sem vólt, hanem mind itt Miskolczon születtek, a negyedik gyermekével pedig most fekszi a gyermek ágyat...”.

6 Borsod Megyei Levéltár IV—1501/c 1800/704.

7 Borsod Megyei Levéltár IV—1501/ a és c 1800/704.

A céhbeliak szerint valóban volt háza, de azt már korábban eladta, árát „el korhelykotta, az is igaz hogy már ő itten Portió fizető is volt, ... a honnan világos az hogy Miskolcz Várossának valóságos Lakossa volt”, s ezért katonának állítása nem tekinthető jogtalannak.

Anyagi helyzete már Debreczenben is bizonytalan volt, mely megélhetési nehézségeinek következménye lehetett. Erről a debreceni származású, de már évek óta miskolci céhesmester, Ross István tudott, akinek „szeme Láttára, a Debreczeni úcczán adósságaiért le áristáltatván az Város Házához bé hajtattatott”. Itt azonban tisztázhatta magát, mert ezt követően „*Ros István Szekerén jött is ki Debreczenbül Miskolczra lakni.*”⁸

Kezdetben elképzelhető, hogy Ross Istvánnál, esetleg más céhtagoknál legényként dolgozott, majd kontárként, főleg cseréppipák készítésével tartotta el családját. Hogy új lakhelyéül Miskolcot választotta, azt nemcsak a kontármunka lehetősége motiválhatta, hanem Ross István példája és a két város közti igen élénk vándorkapcsolat is. Ezek révén a miskolci lehetőségekről Nagy András kellően tájékozódhatott, melyeket maga és családja szempontjából kedvezőnek ítélt. Lehetőségeivel azonban nem tudott élni. Adósságainak hírére a céhbeliak Ross Istvántól megtudhatták, s amennyiben igaznak vehetjük éjszakai agyalopásait, italozó életmódját, biztosan nem örvendezett nagyobb megbecsülésnek. Ezt a miskolci tanács október 4-én kelt válaszlevelének folytatása is alátámasztja, melyből kiderül, hogy „az úcczabeli Kapitányok által mint Fő korhely és bordély házat tartó fel adattatván, másokkal edjütt bé kisírtetett, és a következő Transportal egynéhány napok múlván Egerbe Commandírozott.”⁹

A tanács ügyében a továbbiakban nem intézkedett; az iratokból nem derül ki, hogy a katonaságtól mikor szabadult meg. Időközben a Gyöngyvirág utcában ismét házat vett, melyet 1805. szeptember 13-án, mint *Miskolczy Mihály* és *Herke Ferenc* szenátorok jelentéséből megtudjuk, 53 vonás forintra értékelték, melyre 50 forintnyi adósságának kifizetése miatt volt szükség.¹⁰ Házát valószínűleg elárverezték, mert nem sokkal ezután Polgáron, a katolikus anyakönyvekben tűnik fel neve; 1807-ben Gábor nevű fiának halálakor, 1807–1808 között több alkalommal, mint keresztszülő, s utoljára 1809. aug. 21-én, fiának, a később Tiszafüreden fazekasműhelyt nyitó Antalnak születésekor. 1809–1811 között, ismeretlen helyen hunyt el.

Özvegye, a 40 éves *Korponai Katalin* 1811. szept. 9-én *Fitzere János*, 20 éves hejőcsabai fazekaslegénnyel köt házasságot.¹¹ A férj a miskolci fazekascéh irataiban 1809. május 30-án mint szegődtetéséért és szabadulásáért 4 Rft-t fizető legény szerepel; mestere neve ismeret-

8 Borsod Megyei Levéltár IV—1501/c 1800/719.

26

9 Borsod Megyei Levéltár IV—1501/c 1800/719.

26

10 Borsod Megyei Levéltár IV—1501/c 1805/533.

31

11 Görömböly rk. Esketési Anyakönyv I. 34. 1.

len.¹² A házaspár 1815-től *Fitzere* János 1838-ban bekövetkező haláláig Tiszafüreden élt. Több jel utal arra, hogy az első házasságból származó Antallal együtt a mázaskerámia meghonosításában Tiszafüreden döntő szerepet játszottak.¹³

Az egyes fazekasközpontok közti kapcsolatrendszer és a stíluskapcsolatok irányának feltárásában a tárgyi és írásos anyag feldolgozása egyaránt fontos szerepet játszik. *Nagy* András története révén — mintegy 30 év leforgása alatt — azonos családon belül egy Debrecen—Miskolc—Polgár—Hejőcsaba—Tiszafüred vonal rekonstruálható, mely egyúttal a gyors motívumvándorlás lehetőségének is egyik bizonyítéka.

IRODALOM

Bodó S., 1975

Fazekas mesterlegények Miskolcon 1768—1872-ig. Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 14. (1975) 86—93. 1.

Bodó S., 1976.

Jelzett miskolci fazekasmunkák. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XV. (1976) 165—182. 1.

---

¹² HOM 76.13.3.

¹³ 1815. május 29-én említi az anyakönyv először, Julianna nevű lánya keresztelesekor (Tiszafüred, rk. Keresztelői Anyakönyv I. 117. 1.). Halála: 1838. január 17-én (Tiszafüred, rk. Halotti Anyakönyv I. 189. 1.).

A méhészper tanulságai

KOTICS JÓZSEF

A méhészkedés néprajzi kutatásának korai időszakában egyrészt a méhészhiedelmek kutatása folyt, másrészt a zsákmányoló méhészet vizsgálata állt az érdeklődés előterében.¹ A második világháborút követő időszakban sorra jelennek meg az egyes vidékek hagyományos méhészkedési gyakorlatát bemutató leírások.² Egy másik jelentős kutatási terület a nyomtatott és kéziratos méhészkönyvek vizsgálata.³ A kutatók — néhány tanulmánytól eltekintve — vizsgálataikat a recens anyagra alapozták, a levéltári források feldolgozása igen ritka. Mintaszerű tanulmányt készített a Nagykunság XVIII. századi méhészetéről — a rendelkezésre álló levéltári források alapján — Szilágyi Miklós.⁴ Igen értékes adatokat közöl a nagykunsági külterületi méhtartásról és a méhésztársulatokról. A források alapján a méhészet gazdasági struktúrában betöltött szerepéről is képet nyerünk.⁵

Az egykori Gömör megye magyarlakta falvainak népi méhészkedését feldolgozó kutatás során lehetőségem nyílt a Rozsnyói Levéltár mé-

---

1 Gunda Béla: A magyar gyűjtögető és zsákmányoló gazdálkodás kutatása. Budapest, 1948.

2 Szabadfalvi József: Méhészkedés a szatmári Erdőháton. Ethnographia, LXVII. 1965. 451—458.; Szabadfalvi József: Népi méhészkedés a Zempléni hegyvidék középső részén. Ethnographia, LXXVIII. 1967. 41—67.; Kós Károly: Méhészkedés a Mezőséken. Ethnographia, 1949. LX. 158—164.; Hajdú Károly: A kasos méhészkedés hagyományai Orosháza környékén. A Szántó-Kovács János Múzeum Évkönyve, 1962.; H. Kerecsényi Edit: A népi méhészkedés története, formái és gyakorlata Nagykanizsa környékén. Néprajzi Közlemények XIII. 3—4. sz. Budapest, 1969.; Szabó Károly: Méhészkedés ősi módon Debrecenben. Agrártörténeti Szemle, XX. 1977.; Balassa M. Iván: A hegyközi és bodroközi méhészet. Dissertationes Ethnographicae I. Budapest, 1973. 113—150.

3 Domonkos Ottó: Méhészeti irodalmunk néprajzi vonatkozásai (kézirat) EA. 3502.; Hofer Tamás: XVIII. századi méhészhiedelmek. Ethnographia, LXII. 1951. 160—171.; Mándoki László: Adatok a magyar méhészet történetéhez. Agrártörténeti Szemle, I. 1959. 116—124.; Schram Ferenc: Méhészeti kéziratok a XVIII. századból. Agrártörténeti Szemle, III. 1961. 514—521.; Balassa M. Iván: Kéziratok méhészkönyveink egyik típusa: a nagyváradi méhészkönyv. Agrártörténeti Szemle, XII. 1970. 394—410.; Szabadfalvi József: Egy 17. századi méhészkönyv kéziratos variánsa. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XX. 1983. 201—210. H. Bathó Edit: Vannai István Magyar méheskertje. Debrecen, 1987.

4 Szilágyi Miklós: Méhészet a Nagykunságban a XVIII. század második felében. In: Adatok a Nagykunság XVIII. századi néprajzához. Szolnok, 1965.

5 Szilágyi Miklós i. m.

hészettel és mézkereskedéssel kapcsolatos iratanyagának tanulmányozására.⁶ A levéltár magisztrátusi iratanyagának bőséges ide vonatkozó adatából különösen értékesnek tűnik egy 1816-ból származó méhészsper anyaga.⁷

A többi forrástól eltérően, amelyek elsősorban a méhészkedés elterjedtségéről tájékoztattak, a méhészsperből a tartásmódra és a méhészkedés szervezeti formáira is következtethetünk.

A per szövegéből megtudjuk, hogy a XIX. század elején Rozsnyón egyaránt tartottak méheket a lakóház melletti kertben és a város belterületén kívül is. Nyilvánvaló, hogy a külterületi méhtartás már igen jelentős számú méhcsaláddal folyhatott, hiszen a méhcsaládok felügyeletét önállósult foglalkozású méhészlátta el. „Az elmúlt, valamint az előbbeni évben Jaczik József ur azt kérte tőlem, hogy az én méhesembe őrizhesse a méheit és ily módon azokat szaporíthassa. Neki én ezek számára nemcsak helyet adtam, hanem gondjukat mind télen, mind nyáron hiven, nem másként mint sajátjaimnak mindennapi gondját viseltem. Sőt a rajzások idején ő maga, valamint a cselédsége számosan jelen volt.”

A szövegből az is egyértelműen megmutatkozik, hogy Jatzik József fen túl több más gazda is fölfogadta Boltffy Györgyöt méhei gondozására. Boltffy, aki korábban Heskó Jakab báró felsővadászi birtokának tisztartója volt, ott is elsősorban a méhek szaporításában és gondozásában tűnt ki. Kiderül róla az is, hogy ismeretei „... a sok tapasztalattól és a sok könyv olvasásától jönnek”.

Boltffy a méhek gondozását és kiteleltetését egyezség szerint pénzért végezte, ezen felül minden új raj után járt neki egy icce bor. Más esetben a méheket Boltffy feles tartásban gondozta.

A közös méhes a városon kívül, valószínűleg a Csucsom alatti Felsőkertben volt. A kertben gyümölcsfák és vetemények is voltak, a méhest csak néhány évvel a kert megvásárlása után építette oda Boltffy. A külterületi méhesről részletesebb leírást a per szövegéből nem kapunk. Pintsák Mihály városi háza melletti kiskertjében található méheséről a következő szövegrész tudósít. „... a nagy szél ami bár a Méhesnek födelét leszakította legyen is, a Köpük legkisebben sem mozdítottak meg a szél által helyükről, sőt a levetett hajazat elülről és hátulról is védelmezte, hogy a szél semmi módon nem árthatott a Méheknek.” A leírásból valószínűsíthető, hogy Pintsák méhesét zsupszalmával fedte be, és a méhes maga egy beépítetlen hát- és oldalfalú szín lehetett.

A per szövegéből ugyancsak nyerhetünk bizonyos ismereteket az akkor használatos méh lakásokról. A köpü megnevezéssel bizonyíthatóan eltérő típusú és alapanyagú méh lakásokat illettek. A per szövegében a méh lakásokat minden esetben a köpü szóval nevezték meg. „Miközben egy bizonyos ügy miatt egy teljes hétig házamtól távol voltam, nem tudom, hogy mit akart csinálni méheimmal, valamennyit megnézte, és az egyik nem jól összeillesztett köpühöz menve, azt ketté zúzta. Így a rúd

6 Kotics József: Népi méhészkedés Gömörben. Debrecen, 1988.

7 A per teljes szövege megtalálható Kotics József i. m.

fölött a mézzel együtt a lépek is kiestek..." A leírásból csak az tűnik ki, hogy ez a köpü fából készülhetett, és lépveszők is voltak benne elhelyezve. A következő utalás sem teszi egyértelműen meghatározhatóvá a Boltffy által használt köpüt. „...én arrul nem tehetek: hogy Ládáját fel emelvén, és a lopott méznek mennyiségét szemlélvén, mivel *hasadt volt, és nem vala megabrontsolva, meg repedett...*” Az idézett két méh-lakásra utaló szövegrészből csak az deríthető ki egyértelműen, hogy sem erdőről hazavitt, sem házilag egy fából kialakított faköpüre nem vonatkozhat. A leírásból úgy tűnik, hogy a szóban forgó méh-lakások nem zsupszalmából készültek. Valószínűleg deszkából összeillesztett hasáb alakú láda lehetett ez a méh-lakás, de az sem kizárt, hogy fadongákat abronccsal erősítettek össze és ez szolgált méh-lakásul. Bartholomaeides Ladislaus XIX. század elején keletkezett vármegyei monográfiájában arról tudósított, hogy Gömör megyében a köpük rendszerint fatörzsből vannak, de említ deszkából összeillesztett méh-lakásokat is.⁸

Arra, hogy Boltffy méhesében más típusú méh-lakások is voltak, mint a korábban említettek, arról a következő szövegrész tudósít. „Hasonlóképpen, ha a többi Boltffy-féle köpü is úgy let volna szerkesztve Jaczik úr mindegyiket összetörte volna és elpusztította volna.” A másik típusú méh-lakásra a továbbiakban semmiféle utalást nem találunk.

Igen sok adalékot találunk a per szövegében a méhek tartására vonatkozóan is. Megtudjuk, hogy a korabeli rozsnyói méhészek a lépek tavaszi visszametszését károsnak tartották: „...a száraz sonkolyokat olly időben, amidőn semmi méhes Gazda hozzá se nyúl, hatsak a Méheket szántsándékkal meg nem akarja rontani, Ki tördelte és a Méheknek gyarapodását és hasznos munkálkadhatóságát megakadályozta.” A lépek tavaszi visszametszését a méhésztársainál korszerűbb méhészeti ismeretekkel bíró Boltffy sem alkalmazta, hiszen a per során az ellen hozott vádat minden esetben visszautasította.

A per során súlyos vádaskodás tárgyává válik egy Boltffy által használt, drótból készített varsa. A vád szerint Boltffy drótvarsájába fogta Jaczik méheit és így a munkás méhek számát kisebbitette. Boltffy feleletében így védekezett: „...Tehát, mindenekelőtt, amely vasszerszámot alkalmazni szoktam a here méh kiirtása érdekében... Jaczik úr gyanítással mondhatta azt, én azzal a szerszámmal méheket fogtam be. Ó vakság minden vakság felett! Méltóztassék tisztelt Tanács megtekinteni, amit idecsatolok viszontfeleletemhez, vajjon az ember ezzel méhet, amely sokkal kisebb a herénél, meg tudna-e fogni? Hasonló szerszáma van Sufelka alsólajovai tisztartó úrnak is a here megragadására, nehogy a mézet éhesen sokáig fogyasszák. Néhány évvel ezelőtt annyit adogattam, hogy hasonló szerszámokkal más méhészek is élhetnek és hasznosan forgathatják. Tehát ezek a különféle szerszámok nem a saját használatuk miatt vannak a méhészeknél? Jó Isten milyen vélekedés ez. Boltffynak van egy szerszáma a here megfogására, tehát mások méheit

8 Bartholomaeides Ladislaus: Inclyti superioris Ungariae comitatus Gömöriensis Notia historico-geographico-statistica. Leutschoviae, 1805–1808. 419.

fogja be, és veszi el." Boltffy tehát a rablóméhek összefogására, kiirtása érdekében használta a drótvarsát. Más adatok is igazolják, hogy ismeretei meghaladták a rozsnyói átlagméhész ismereteit. Jacziknak szemére veti, hogy méhcsaládjainak pusztulását méhészeti ismeretei hiányosságának köszönheti. „Nem lett volna szabad, hogy Jaczik úr télen nekik egészen bedugja a nyílást, így a szükséges lélegzéstől megfosztásának. Nem kellett volna őket korán kitenni a levegő változásának, a feltámadó hideg szélnek, többen látták őket a méhes körül a havon feküdni.”

Ugyancsak Boltffy átlagosnál szakszerűbb méhészkedési ismereteire utal a rajzás előjeleiről kifejtett nézete. „Hogy pedig a vizsgálat szerint később kellett lennie, *hogy az anyák énekelnek*, az nincsen rendben. Mivel semmilyen szabály nincs kivétel nélkül. Vannak ugyanis olyan esetek, amikor az alkalmatlan idő, vagy akár más ok miatt nem a raj lesz az első, az anyákat később bocsátják ki a többiek, és ekkor, ha az idő kedvez *az első a második rajjal lesz egyszerre*, ha nem kedvez az anyákat elvesztvén mindkettő bent marad. Elégséges tanúvallomásokat lehet előhozni tapasztalt és járatos méhészekről, akik világosan megmutathatják, teljességgel előadva az esetet, *hogy az első raj miatt énekelnek az anyák*. Jaczik úr és nem másként Hoffmann úr is csak alig kezdtek valamit tanulni a méhekről, és már úgy vélik, hogy ők mindent tudók.”

Megtudjuk a per szövegéből azt is, hogy a méhek tavaszi kieresztését József napjához (március 19.) kötötték. „... aztán úgyszintén József (napja) körül, ahogy kiengedték őket...”

A lépek elvétele a méhek őszi lefojtásával történt. „Ki vévén egy ki fojtott Köpüt...” A per szövege a méhek teleltetéséről is értékes információkat közöl. A köpük röplyukát télre bedugták, a köpüket letakarták és a méhes elé gyékényt tettek. „... aztán télre betakarta őket, pozdorjával befedte, a röplyukakat bekente és bedugta, az elejére gyékényt tett, a méheket befedte, ...”

Ha összegezzük a per adatait, a XIX. századi rozsnyói méhészkedés szinte teljes képe tárul fel előttünk.

Ha a XIX. századi rozsnyói méhészkedési gyakorlatot összevetjük a recens anyag alapján nyert képpel, bizonyos eltéréseket tapasztalunk. A leglényegesebb eltérés abban mutatkozik, hogy a XX. század elején már nem találjuk nyomát a korábban meglévő méhészeti társulatoknak. Ebben az időszakban méheseket kizárólag a város belterületén találunk, a külterületi méhtartásnak már nincsen szerepe.

A méhklásokat tekintve nagy arányeltolódást figyelhetünk meg. A fatörzsből készített faköpük ugyan még fellelhetők a méhesekben, de a deszkából összeillesztett méhklásoknak már nincs nyoma. Ebben az időszakban már szinte kizárólagossá válnak a zsupszalmából készített kasok, és megjelennek a kaptárak is.

A méhek kezelésének és gondozásának hagyományanyaga szinte teljes azonosságot mutat. Ebben lényeges változás csak a modern méhészkedés általánossá válásakor következik be.

A napraforgó termesztése, feldolgozása és olajos ételek Nyírcsaholyban

CSERVENYÁK LÁSZLÓ

Az egykori Ecsedi-láp határán, néhány kilométerre a Bátorligeti-ősláptól, Mátészalka tőszomszédságában, ott, ahol a nyírségi homok belevész az Ecsedi-lápba, a Kraszna partján fekszik e kis település, Nyírcsaholy. A Csaholy helységnév talán egy szláv helységnév átvétele, bár arra is gondolhatunk, hogy az ennek alapjául szolgáló szláv személynév magyar névadással vált helységnévvé. A tájra utaló Nyír előtag megkülönböztetett szerepű. Nyírcsaholy a fábiánházi egyház filiájaként alakult 1840 körül. Az egyházközség első hívei Zemplén és Sáros megyékből 1816 tájékán telepedtek le. Ma már kizárólag magyarul beszélnek. Az egyházi épületeket a hívek adakozásból emelték. Elsőként készült el a római katolikus templom, 1867—71 között. Nyírcsaholy területe 6161 kat. hold, lélekszáma 2930. Felekezetiileg 1430 római katolikus, 1120 görögkatolikus és 202 református lakja a községet.

„Csaholy. Most egy rokonlátogatás emléke jutott az eszembe: Márta néni, tizenkét gyerekkel, egy szent asszony, Pista bácsi, aki sohase ivott, a Margit nevű lányuk, főzik a vacsorát, a vászonfazékban főtt krump-li, meg olajos savanyú káposzta van az asztalon... Mi Margittal a ieheneket ettünk, ültünk és rágtuk a napraforgót...” Kovács Éva Szentendrén élő keramikus művész szavai ezek, aki Nyírcsaholyban született és itt töltötte gyermekkorát. Visszaemlékezéséből kitűnik, hogy az egykori csaholyi élet meghitt pillanata a vacsora, az olajos ételek, amelyek bemutatására az alábbi dolgozat hivatott.

Nyírcsaholy lakosságának 90%-a katolikus vallású. Többsége római, kisebb hányada görög katolikus. Mivel a két vallás meglehetősen sok böjti napot tart számon, tükröződik ez a táplálkozási szokásokban is. Másrészt a falu lakosságának gazdasági helyzete is maga után vont egy sajátos táplálkozási rendet. Az ételek elkészítéséhez ritkán használtak zsírt. Egyrészt az előbb említett vallási szokások miatt, másfelől pedig sohasem volt elegendő zsírzó a háztartásokban, csak nagyobb ünnepeken főztek, sütöttek zsírral. Disznót csak ritkán öltek, az sem volt nagyobb 70—80 kg-nál. Főleg húzáért és szalonnájáért vágták, zsírt csak ritkán és kis mennyiségben (4—5 liter) sütöttek ki. A szalonna is csak a legnehezebb munkát végző család fő tarisznyájába került. Ezek az okok vezettek oda, hogy az étkezéshez olajat használtak, és ennek következtében kialakult az olajos ételek gazdag skálája, egészen addig, hogy a környékbeliek *olajos tótok*nak nevezték el a csaholyiakat. Olajat kizárólag csak napraforgóból nyerték, ahogyan ők mondták, egyszerűen: „csak

forgóból". Különösen sok olajat ütöttek ősszel, később pedig az adventi és a nagyböjti napokon. A böjti időben még tejjel és tojással sem főztek. Hamvazószerda előtt lúggal kimosták a zsírtól az edényeket, nehogy valamiképpen megszegjék a böjtöt.

Az olaj alapanyagául szolgáló napraforgót vagy ún. *darabba*, vagy egy másfajta növény vetésének szélére ültetik. A forgó darabos művelése leginkább homokos földnél gyakori, mert ott bőségesen megterem. Búzafieldbe nem vetik, mert az utána következő évben semmi nem terem meg a helyén, úgy kiszedi a föld táperezét. Nagyon gazdaságos a forgó termelése tengeri- vagy krumpliföldeken, a sor szélén. Ilyenkor együtt vetik és kapálják a krumplival vagy tengerivel. Ha a forgót *darabba* vetik, a vetés ideje április eleje. Ez szokott a második vetés lenni a mák után. A vetőmagnak valót még ősszel kiválasztják. Csépléskor főleg a nagy karikákat teszik félre, hogy a többtől külön csépeljék ki, és az apró mag ne keveredjen közé. A vetőmagot a padláson külön csomóban őrzik, mert azt szokták mondani, hogy „a jó vetőmag már majdnem fél termés.” A jó gazda fészket csinál, trágyát tesz bele, majd erre egy kis földet, és úgy ejti bele a magot. Persze sokan vannak, akik csak egyszerűen kapával vagy ha puha a föld és elég nedves, akkor sarokkal nyomják a magot a földbe. Legjobb, ha egy bokorba csak egy szál forgó marad. Aki sok *karikát* akar, (napraforgófejet), az legtöbbször ráfizet, mert két kicsi nem ér fel egy nagy karikával. Háromfajta napraforgót termelnek: tarka, száznapos és fehér napraforgót. A tarka magot vetik a legszívesebben, mert ez a legolajosabb, aztán vas-tag a kórója, míg a száznaposnak a kórója vékony és alacsony, addig a fehér nem elég olajos. A bevetett forgóföldre ijesztőket szoktak szúrni, hogy a madarak ki ne kaparják a magot a földből. Sokszor veszélyeztetik a korán kikelt magot a kora tavaszi fagyok. Olykor az egész vetés vagy annak egy-egy jelentős része kipusztul, ilyenkor pótolni kell a hiányzó bokrokat. A forgóvetés után két hétre kapálják meg először. Ekkor szokták kiegyelni is, és a hiányzó bokrokat újítani. A második kapáláskor a napraforgóleveket feltöltik, és ezután őszig nincs vele semmi munka. Hogy a madarak ki ne szedjék a forgókarikából a magot, a kóróról a felső leveleket letördelik, és így a madárnak nincs mire állni. Gyakran letördelik a kóróról az alsó leveleket takarmánynak, összevágják, kását hintenek rá, a libának vagy kacsának adják.

A legtöbb gazdának több forgója terem a sor szélén, mint darabban. A forgó betakarítása szeptember közepétől a hónap végéig tart. Nagyon fontos, hogy még eső előtt vágják le a megérett forgókarikákat, mert eső után kihullik belőle a mag. Ha jó idő van és egyéb munka nem sürges, a forgót a mezőn csépelik ki. De gyakoribb az, hogy haza hordják és este a csűrben vagy a tornácon csépeli ki a család a szomszédokkal. Akinek sürgős munkája van, már a mezőről hazafelé jövet a szekéren hozzálát a csépléshez, hogy a mag szét ne hulljon, a szekér aljához lepedőt kötnek. A csépet, mellyel a fejből kiverik a magot, a forgószár tövéből készítik. Az üres forgó karikát *bugának* hívják. Ha még zöld, a tehénnek jó takarmány. Amit a tehén nem bír megenni, azt a földön szétszórják trágyának. A kicsépelte magot megtisztítják, kiszemelelik a szeméttől, és utána a padláson szárítják. A forgó szárát egyszerűen *kórónak* hívják. A kórót kévébe kötik és kúpba állítva az udvaron tárolják.

A kórót használják tüzelőnek, különösen azok, akiknek nincs fájuk. A kóróból készítik az udvaron a sövényt, szükség esetén még szőlőkarónak is felhasználják.

Korábban már említettem, hogy főleg ősszel, adventi és böjti időszakban üttettek sok olajat. Az első olajütő *Márton Sándor* tulajdona volt Nyírcsaholyban. A múlt század végén épült, és 1920-ig üzemelt. A későbbiekben már malommal együtt működött. A *Márton Sándor* olajütőjében a következőképpen nyerték az olajat. A szárított mag először a hajalóba került. A hajaló garatába felöntötték a magot. Innen a mag két lapos kőhenger közé jutott, amely közül a felső lyukas volt, itt hullott ki a mag. A két kőhenger úgy volt összeállítva, hogy a magnak csak a héját törte le, és a kőhenger széléről együtt esett le a bél a maghéjjal, de közben a szelelő lapát az *ondót* vagyis a maghéjat oldalra fújta, a bél pedig egy ládába hullott. Háromszor is felöntötték ugyanazt, mert egyszeri felöntés után nem tisztult meg tökéletesen. A hajalót járgány hozta működésbe. Egymáshoz fogaskerekekkel kapcsolódott a két szerkezet. A fogaskerekek fából voltak. A járgányok felé sátorszerű tetőt emeltek, hogy esős időben a lovak ne ázzanak. A rúd elé 3—4 ló volt befogva, ha kifáradtak, váltották őket. A hajalóban megtisztított mag ezután a darálóba került, ahol liszté őrölték. A daráló hengere vasból volt, melyet szintén a járgány hajtott. E lisztes anyagot aztán egy jászolszerű teknőbe öntötték át, ahol forró vízzel addig gyúrták, míg az egész pépszerű anyaggá nem vált. A sütőt vályogból építették ugyanúgy, mint az üstházat. A sütőben volt egy nagy kerek *tepsü*, ebben sült a pép. Sütés közben a pépet két lapos végű fakanállal kavargatták, hogy oda ne égjen. A sütőbe *ondóval* tüzeltek, ezt a feladatot egy külön fizetett állandó munkás látta el. Őt *peckásnak* hívták. A sütés után következett a préselés. A présnek a lényege a két vastag fagerenda, amelyet egyik végén vaspánt kötött össze, a másik végén pedig a fagerendába pontosan beleillő csavarmenettel ellátott fatengelyű kerék volt. Ezen a kereken ékek álltak ki, melyek segítségével a *bakos* forgatni tudta a hatalmas fakereket. A fakerék forgatása közben a két fagerenda mind összébb húzódott. E két fagerenda közé helyezték a préshordót, amely két végén feneketlen volt. Ide rakták a tömör vaslemezek közé a pépanyagot, a végébe még vászon rongyokat is tettek és a kerék forgatása közben a fagerendán lévő présedénybe beleillő nyomófa szorította ki az olajat. A présedényből az olaj az aláhelyezett edénybe csorgott. Egy présből 8—9 liter olaj folyt ki. Volt olyan, akinek három szorításra való magja is volt. A szorítást két *bakos* végezte. Ők minden szorításból egy icce olajat kaptak munkájukért. Az olajütő tulajdonosának járt minden tizedik liter olaj és a pogácsa fele. A kiszorított olajat cserépedényben vitték haza. A pogácsát mielőtt a zsákba tették volna, aljára tisztított magot öntöttek. Minden olajütéskor vittek haza egész, kihéjazott napraforgó magot. A gyerekek nagyon szerették. *Krupkának* hívták. A kiütött olajnak nagy részét saját fogyasztásra használták fel. Nagyon ritka ember volt az a faluban, aki disznót ölt. A felesleges olajat már a legrégebb időktől kezdve a mátészalkai piacon értékesítették. Nem nagy tételben, hanem ahogy mondták: „szakítottunk a szánktól”, mikor pénzre volt szükség, hogy beszerezzék a házi szükségleteket. Nagyobb távolságra csak az első világháború előtt és alatt jártak el olajat árulni. Ekkor Szolyva, Munkács és

Ungvár volt a jó eladási hely. Hármás, négyes csoportokban hordták az olajat, leginkább a lányok, mert a férfiak a háborúban voltak. Este elindultak, hogy még éjjel odaérjenek, mert tartaniuk kellett a csendőröktől, mivel nem volt ritka eset, hogy elfogták őket, elszedték tőlük az olajat, aminek tárgyalások, majd pedig büntetések lehettek a következményei. Az olajat a városokban nem a piacon árulták, hanem már előre megbeszélte helyre vitték el. Itt megkapták a pénzüket, és ha semmi baj nem jött közbe, reggelre már vissza is jöttek. Nagyobb távolságon már nem a saját olajukkal kereskedtek, hanem gazdagabbaktól, akik nem voltak rászorulva arra, hogy árulni menjenek, vásárolták össze, természetesen olcsóbban, mint ahogy ők eladták, mert csakis így volt értelme az üzletnek.

A következőkben vegyük sorra azokat az ételeket, amelyekhez az olajat felhasználták:

Csirás haluska: A megreszelt krumplit liszttel összekavarják, és fedőről kanállal a fővő vízbe kiszaggatják. Ezután leszűrik, és olajat öntenek rá, savanyú káposztával ízesítik. Más elnevezései: *nyögvenyelő, sztrapacska*.

Nudli: A főtt krumplit jól összetörik, liszttel összegyúróják, és pálcika alakúvá nyújtják, 3 cm-es darabokra szabdalva vízben kifőzik. Szintén fogyasztják savanyú káposztával.

Laska leves: A vízzel gyúrt és elnyújtott tésztát a platon megpirítják és beleapritják a levesbe, vékony olajos rántással fogyasztják.

Böjtös derelye: A lisztet vízzel összegyúróják, elnyújtják a tésztát, savanyú apró káposztát göngyölnek bele. Olajos tepsüben megsütve fogyasztják.

Káposztás tészta: A túrós, mákos, lekváros és grízes tésztát vajjal vagy zsírral készítik. A káposztás tésztát azonban mindig olajjal készítik.

Olajos pirítós fokhagymával: Ez volt a legfontosabb böjtös reggeli. A kenyeret a „spór plattján” pirították, olajjal megkenték és utána fokhagymával megdörzsölték.

Tört paszuly hagymás olajjal: A megfőtt babot leszűrik, majd főtt krumplival összetörik, esetleg egy kis lisztet kevernek hozzá, hagymás olajat öntve rá kenyérrel fogyasztják.

Olajos lapcsánka: Nagyon fontos és ízletes böjti eledel. A krumplit megreszelik és sót hintenek rá, olajjal összekavarják, majd a tepsűt megolajozzák, vékonyan a tepsű aljában elkenik és kemencében megsütik.

Krumpli olajos savanyú káposztával: A hámozatlan krumplit kemencében vagy lerben sütötték meg, és amikor fogyasztották, egyenként pucolták le a héját és olajos savanyú káposztával ették, különösen nagyböjtben.

Olajos málé: Tejben élesztőt kavarnak, ezt máléliszttel (kukoricaliszt) összekavarják, megcukrozzák és olajos tepsüben megsütik. A süteményhez hasonló sült tészta.

Krumplis lángos és lapótya: A főtt krumplit liszttel összegyúrnák és olyan alakban mint a palacsinta platon megsütik és megolajozzák, vagy pogácsa alakban olajos tepsiben megsütve fogyasztják.

Olajjal főznek és sütnek. Pl. a hagyma, saláta, a lecsó, a gomba, a fánk, a csőröge, a palacsinta mind olaj felhasználásával készül.

Olajos fánkkal kínálták a cséplő munkásokat. A dörzsölőben, fonóban is ez volt a kedvelt étel.

Ember-és állatábrázolás a magyar népi építészetben

PALL ISTVÁN

A magyar népi építészet kutatói munkáikban az egyes épületek leírása során többnyire megelégedtek a díszítőmotívumok felsorolásszerű megemlítésével, azok gyökeréig csak igen kevés munka hatolt le. A magyar nép díszítőművészetét tárgyalva DOMANOVSKY György is megjegyzi, hogy „népművészetünknek éppen ez az a területe, melynek múltjáról legkevesebbet tudunk, és amelyre még csak nem is következtethetünk. Bizonyosra vesszük azonban, hogy különösen ott, ahol az építkezésben sok faanyagot használtak fel, a házormok, a mestergerendák, kapuk és kerítések díszítettek voltak. A nyugalom, a jobb mód megteremtette az alapját az otthon belső és külső díszítésének is.”¹

Mivel a legrégibb festett, faragott faormú ház 1813-ból maradt ránk, nem tudjuk, hogy volt-e díszítés a középkori magyar falusi házak oromfalán. Abból, hogy az e korból származó díszítések magas színvonalúak s kifinomult gyakorlatot mutatnak, feltételezhető, hogy a régi magyar falusi lakóházakra is kerültek díszítések, ha az építető vagy a kivitelező mester ezt igényelte. Egyébként a fa oromfalon mindig volt szelőlőzőnyílás, s ez magában hordozta annak lehetőségét, hogy azokat díszes formájúra készítsék.² Építésze-tről lévén szó, természetes, hogy az elemek java része a szerkezetből adódott, és csak igen kevés a rátett, *applikatív* díszítmény. Ugyancsak ritka a *körplasztika*, a szoborszerű megjelenítés. Ebbe a kategóriába az építészetben belül csak néhány, körben megmunkált figurális és ornamentális faragást sorolhatunk: ilyenek a kapu- és tornácbálványok s a kovácsok vas házoromdíszei.³

Vizsgálódásunk központi kérdése az, hogy a lakóházakon megjelenő díszítéseknek csupán esztétikai funkciójuk volt-e, vagy pedig jóval korábbi, ősi-bb elemeket hordoznak magukban. Tény, hogy a mai néprajzi gyűjtés során ez utóbbiakra csak igen ritkán kapunk adatokat; az épületeken található ember-, állat- vagy virágmotívumokat már csupán díszítőelemként ismerik. Ha azonban mélyebben vizsgáljuk a jelenségeket, legnagyobb részük-nél távolabbi gyökerekig juthatunk el.

Bizonyos motívumoknak a házon és a lakótelek többi objektumán való megjelenése azok *védelmét* szolgálta. „A fő motiváló erő a biztonság igénye, az ember biztosítani igyekszik saját védelmét és a létfelté-

1 Domanovszky György: A magyar nép díszítőművészete. Budapest, 1981. I/85.

2 Tóth János: Népi építészetünk hagyományai. Budapest, 1961. 71—72.

3 Domanovszky Gy. i. m. I/42—43.

teleit jelentő legszűkebb környezete, a ház és az udvar oltalmát.”⁴ A házat védő szokások — ill. azok tárgyasult megjelenési formáiban a különböző jelek, így az ember- és állatalakok is — két fő fenyegetést kívántak elhárítani: az egyik a túlvilági, természetfeletti erők rontó szándéka, a másik veszélyt a házat fenyegető időjárási, természeti jelenségek jelentették.⁵ Távolinak tűnik az összehasonlítás, de mégis felvethetjük annak lehetőségét, hogy itt a finnugor népek folklórjából ismert *házi szellemek*hez hasonló formákról lehet szó,⁶ melyek figurális megjelenítése a ház különböző részein szinte személyessé tette a kapcsolatot köztük és a ház lakói között.

A magyar folklórban a házat védő szokások igen nagy hányada fűződik a ház nyílásaihoz, ami az ablak, az ajtó és a küszöb kiemelt fontosságát mutatja.⁷ A GUNDA Béla által közölt múlt századi csángó ház ajtajának ábrája megerősíti a fentebb elmondottakat,⁸ s még ki is egészíti annyival, hogy az ajtólap nagy felülete lehetőséget adott bizonyos termékenység-szimbólumok ábrázolására is (az ott megjelenő szarvas vagy őz szokatlanul nagy tögye utal erre).⁹

S hogy mégis miért olyan ritka az állat- és emberábrázolás az építészetben, arra talán az a magyarázat, hogy igen nagy szakértelmet kíván ezeknek az alakoknak a megformálása, s a parasztácsok tudása sokszor nem volt elégséges elkészítésükhöz; ezért aztán legtöbbször csak igen stilizált formában sikerült az ábrázolásuk.

Konkrétan vizsgálva a figurális ábrázolásokat, megállapítható, hogy egyik legfontosabb megjelenési helyük a lakóházakon az *utcai homlokzat* és az udvar felőli hosszanti oldal. Az alakok megformálása többfajta technikával lehetséges: ha az oromfal deszkából készült, akkor *kifűrészeléssel* negatív vagy pozitív formák jöhetnek létre (így főleg madár- vagy állatalakokat formáztak meg). Ugyancsak ide tartoznak a többnyire a lakóházak udvari homlokzata előtt húzódó tornácok fűrészelt díszítései, melyek néha madarak és állatok alakjait mintázzák meg; DOMANOVSKY megfogalmazásával úgy is mondhatjuk, hogy e két hely volt a magyar parasztház „ünnepi viselete”.¹⁰ Elterjedésük a XIX. század végére, a XX. század első felére tehető, s kizárólag díszítő funkciót töltenek be.

4. Bartha Elek: Házkultusz. Debrecen, 1984. 81. (Studia Folkloristica et Ethnographica 14.)

5. Bartha E. i. m. 68.

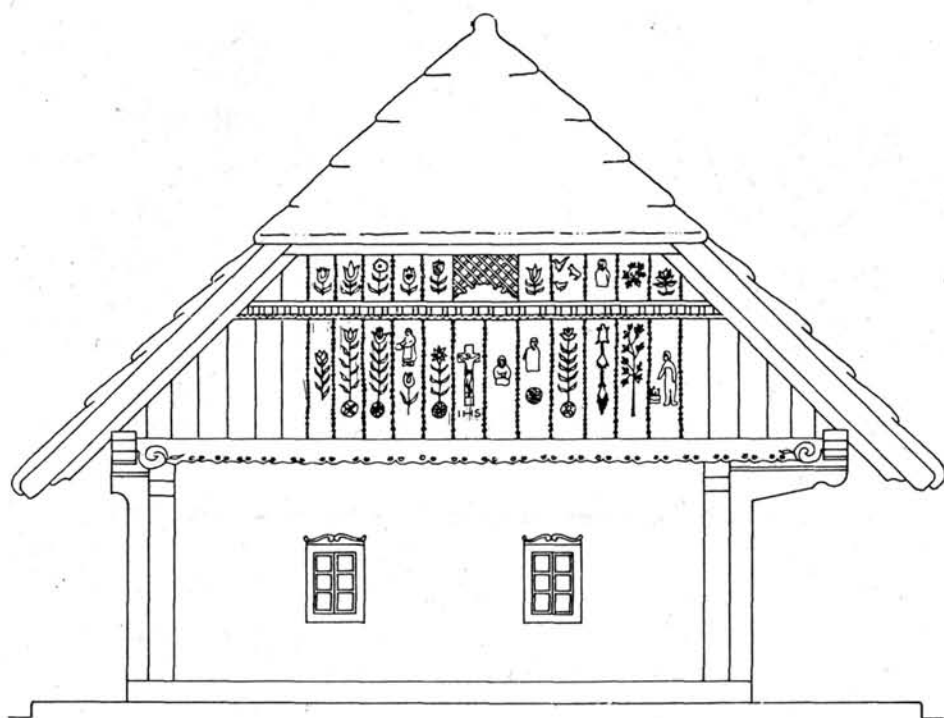
6. Utalhatunk itt D. K. Zelenyin: Ember alakú ongonok a szibériai népeknél. In: a Tejút fiai. Budapest, 1980. 89—105. és Gunda Béla: A lakóházat védő mágikus jelek. Index Ethnographicus II. (1957) 192—198. munkájára.

7. Bartha E. i. m. 69. Ezt erősíti az a tény, hogy a mordvinok külön védőszellemeknek tulajdonították a ház egyes részeinek, az ajtónak, ablaknak az őrzését (Bartha E. idézi Harva Uno munkáját, i. m. 60.), s még e században is sok helyen díszítették ember- és állatrajzokkal az ajtók és ablakok kereteit (V. N. Belicer: Zsilüe i hozjajstvennue posztrojki mordvü-moksi na territorii Mordovszkoj ASzSzR v konce XIX — pervoj polovine XX. v. In: Isszledovaniya po materialnoj kulture mordovszkovo naroda. Moszkva, 1963. 161—191.)

8. Gunda B. i. m. 195—196.

9. Gunda B. i. m. 197.

10. Domanovszky Gy. i. m. I/39.

1. Házoromdíszítés (Göcsej) — Tóth J. 1965. 53.

A Dunántúl déli és nyugati megyéiben festett vértelék-megoldásokkal találkozhatunk, melyek kimondottan parasztművészek munkái voltak, s kevés rokonságot mutattak a később tárgyalandó templommennyezetekkel.¹¹ Alakos ábrázolásaik főként vallásos témájúak (Mária és a kis Jézus, Szent Flórián képei),¹² de ritkábban világi motívumok is találhatók közöttük (pl. teknősbéka vagy más állatalakok,¹³ kígyók, madarak stb.).¹⁴ (1. kép) Közös vonásuk, hogy a *reneszánsz* kései hagyatékaként jöttek létre.

A kőből, téglából, sárból épült, vakolt tűzfalak díszítése más technikát igényelt, mint a deszkából készültké. Az ezeken megjelenő ember- és állatalakokra a *klasszicista* stílus nyomta rá a bélyegét. Némelyiken heraldikai fogantatású állatalakokat fedezhetünk fel.¹⁵

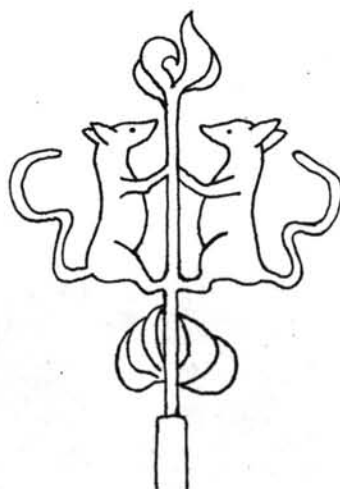
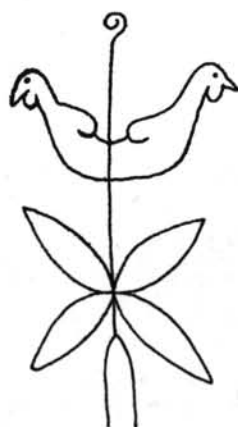
11 Domanovszky Gy. i. m. I/91.

12 Tóth János: Göcsej népi építésze. Budapest, 1965. 46., 51., 58.

13 Tóth J. 1965. 58.

14 Tóth J. 1961. 74.

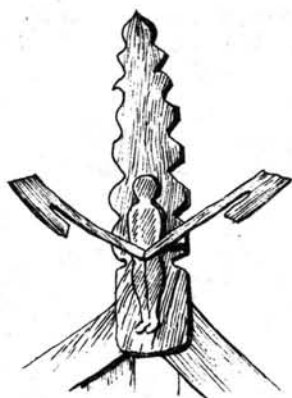
15 Pl. egy csopaki (Veszprém n.) présház 1878-ból való homlokzati vakolatdíszén két oroszlán egy pajzsot fog közre, melyben az építés évszáma és az építető neve olvasható (Hofer Tamás—Fél Edit: Magyar népművészet. Budapest, 1975. 116.). Hasonló heraldikus gyökerekre vezethető vissza egy szegedi, deszkából készült vértelékdíszítés, melyen két griff fogja közre a magyar címet (Domanovszky Gy. i. m. II/33.).

2—3. Háxoromsúcsok vasból (Nagykunság) — Balassa—Ortutay 1979. 402.

4—5. Szalmacsúcsok (Göcsej) — Gönczi F. 1914. 411.

6. „Pap” a házcsúcson (Göcsej) — Gönczi F. 1914. 413.
7. Szénabedobó oromsúcsa (Szatmárcseke) — saját gy.

8—9. Tetőnyársak felső végei (Göcsej) — Gönczi F. 1914. 412.

10—11. „Papok” a házcsúcson (Göcsej) — Gönczi F. 1914. 412.

Az utóbb említett anyagokból készült homlokzatokon találhatók kalotikus vidékeken kisebb-nagyobb fülkék, melyeket különféle szentek szobrai számára alakítottak ki, de ezek jellegüket tekintve nem tartoznak a szorosan vett népi építészet témakörébe.

Állat- s néha emberábrázolásokkal is találkozunk a *háztetők csúcsain*. A főként fából készített nyársaknak valamikor az égiháború, a villámütés elhárítása volt a feladatuk — írja GÖNCZI Ferenc monográfiájában.¹⁶ A házcsúcs-nyársaknak a moldvai csángóknál madár,¹⁷ Göcsejben a legfejlettebb — s egyben igen ritka — alakjuk emberfej formájú volt.¹⁸ (4—5. ábra) Több helyen deszkából fűrészelték ki emberi alakokat,¹⁹ (6., 8., 10., 11. ábra), s ezek formájukat tekintve hasonlatosak a szélirány jelzésére szolgáló „szélkakasokhoz”.²⁰

A házormokra a kovácsok által vasból készített nyársakat is felszereltek. E reneszánsz örökséget hordozó nyársak az egész magyar nyelvterületen elterjedtek, de legszebb darabjaikat az Alföldről ismerjük. Kovácsolt madár- és állatalakokkal díszített házormodiszek szép példányait őrzik a múzeumok a Nagykunságból.²¹ (2—3. ábra)

Megkülönböztetett figyelmet érdemelnek a házormokon elhelyezett, lófej formájúra kifaragott díszítések. Leggyakrabban a szalmatetők szél elleni védelmére szolgáló deszkáinak a tetőgerincen túlnyúló, egymást keresztező végeit fűrészelték ki ilyen alakúra. (7. ábra) A ház megrontásának megakadályozására a háztetőre kitűzött lókoponyákkal már igen sok tanulmány foglalkozott, s monográfia is született e témából,²² így itt részletesebben nem foglalkozunk vele. Elég annyit említeni, hogy e szokás a római kor óta ismeretes Európa-szerte, s a magyar népi építészetbe is a lókoponya (vagy az erdélyi magyarságnál ugyanilyen célt szolgáló berbécfej²³) helyettesítésére jelentek meg a fából készült lófejek,²⁴ különösen a magyar nyelvterület déli részén.

A ház belsejében igen ritka az ember- vagy állatábrázolás. Esetenként kiváltságos helynek számított a *mestergerenda*,²⁵ mely a födém fő tartóelemeként szolgált. Adataink szerint néhány esetben ezeket is el-

16 Gönczy Ferenc: Göcsej 's kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914. 411.

17 Kós Károly: Építkezés. In: Moldvai csángó népművészet. Bukarest, 1981. 72.

18 Gönczy F. i. m. 410., 414.

19 Gönczy F. i. m. 412.

20 Hasonló megoldásokat közöl Kútvolgyi Mihály a kalotaszegi Nyárszóról és Mátkőről (Virágok vetélkedése. Budapest, 1981. 108., 110. és 117. kép), valamint Kós Károly a moldvai Bogdánfalváról és Onyest-ről (Moldvai csángó népművészet. Bukarest, 1981. 72.)

21 Balassa Iván—Ortutay Gyula: Magyar néprajz. Budapest, 1979. 400—402.

22 R. Wolfram: Die gekrenztten Pferdeköpfe als Giebelzeichen. Wien, 1988. (idézi: Bartha E. i. m. 79.)

23 Kós Károly: Építkezés. In: Kis-Küküllő-vidéki magyar népművészet. Bukarest. 1978. 56. és Vámszer Géza: Eletforma és anyagi műveltség. Bukarest, 1977. 110.

24 Bartha E. i. m. 77.

25 Bartha E. i. m. 104.

látták figurális díszítésekkel (a Bereg megyei Tarpán oroszánok, madarak, lovas huszár,²⁶ egy székely ház mestergerendáján pedig a bibliából ismert cethal ábrája volt kifaragva²⁷).

A fentebb elmondottakból következik, hogy nem csupán a házat, hanem az egész portát meg kívánták őrizni az ártó szándékú látogatóktól. Főként a *kapubálványokat* látták el figurális díszítésekkel, melyek — LÜKŐ Gábor szerint — helyenként „a női sírszobrok ősi formáit is megőrizték.”²⁸ Ember alakúra kifaragott, szoborszerű vagy domborműves példányaik a magyar nyelvterület legkülönbözőbb részein bukkannak fel (12—15. ábra), s a kutatók véleménye egyöntetű abban, hogy valamennyi gonoszűző, mágikus jelentést hordoz,²⁹ s valószínűleg a házat és háznépet védő szellemeket ábrázolhatta.³⁰ Egyes kapufélfák sárkányos — nőalakos díszítésének alkotóját a magyar népmesék bejáratot őrző és leányrabló sárkánya ihlethette.³¹ Az erdélyi kiskapuk faragott sárkánymotívumai³² (16—17. ábra) rokonságot mutatnak az alföldi kiskapuk fedelén nyújtózkodó, deszkából kifűrészelt kígyókkal,³³ melyek a néphit ugyancsak házörző vagy szerencsét hozó házikígyóit ábrázolják.³⁴ LÜKŐ Gábor a keleti kapuk napjainkig fennmaradt formális sajátosságait véli felfedezni ezekben,³⁵ míg mások pusztán esztétikai díszítést látnak bennük.³⁶ Ugyancsak esztétikai funkciót töltenek be az alföldi kiskapuk tetejének deszkából kifűrészelt páros-galamb díszítései.³⁷

Csupán szórványos adataink vannak a lakóházak ill. más épületek egyéb elemeinek ember- vagy állatalakos díszítéséről. A szoborszerű megformálások közül egy emberfej formájára megmintázott erdélyi tornácoszlop³⁸ (18. ábra), néhány matyóföldi (Borsod megye) ól tüzelőinek és szénatartóinak függőleges oszlopain kiképzett emberfejek³⁹ (20—23. ábra), egy ráckevei (Pest m.) vízimalom emberfejjé formált cölöpvége⁴⁰

26 Kútvolgyi Mihály: Szól a figemadár. Szatmári és beregi fafaragások. Budapest, 1984. 35. kép.

27 Kós Károly: Építkezés. In: Kászon székely népművészet. Bukarest, 1972. 46.

28 Lükő Gábor: A magyar lélek formái. Budapest, 1942. 217. Megállapításának alátámasztására Lükő közli egy régi oroszországi török sírszobor rajzát, mellette egy székely és egy kalotaszegi kapubálvány ábráját.

29 Kós K. 1978. 78. és Lükő Gábor: Kiskunság régi képfaragó művészete I. Kecskemét, 1983. 118.

30 Torbágyi-Novák József: Kapubálványfejek. Néprajzi Értesítő XVIII. (1926) 178.

31 Lükő G. 1983. 118.

32 Kós K. 1978. 78.; Lükő G. 1942. 48., Kútvolgyi M. 1981. 57—60. kép.

33 Lükő G. 1942. 48., Erdész Sándor: Kígyókultusz a magyar néphagyományban Debrecen, 1984. 147. (Studia Folkloristica et Ethnographica 12.) és Dankó Imre: Hajdúböszörmény népi építkezése. In: A Déri Múzeum Évkönyve 1966—67. Debrecen, 1968. 373.

34 Kós K. 1978. 78. és Erdész S. i. m. 149.

35 Lükő G. 1942. 256.

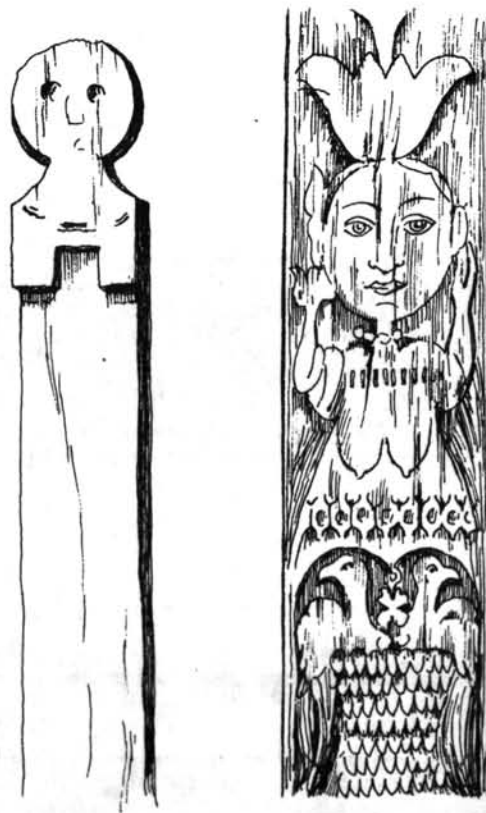
36 Tóth J. 1961. 130. és Erdész S. i. m. 149.

37 Dankó I. i. m. 373. és Újléta (saját gy.).

38 Vámszer G. i. m. 107.

39 Kóris Kálmán: Matyóföldi tüzelők és szénatartók. Néprajzi Értesítő V. 1905. 249—263.

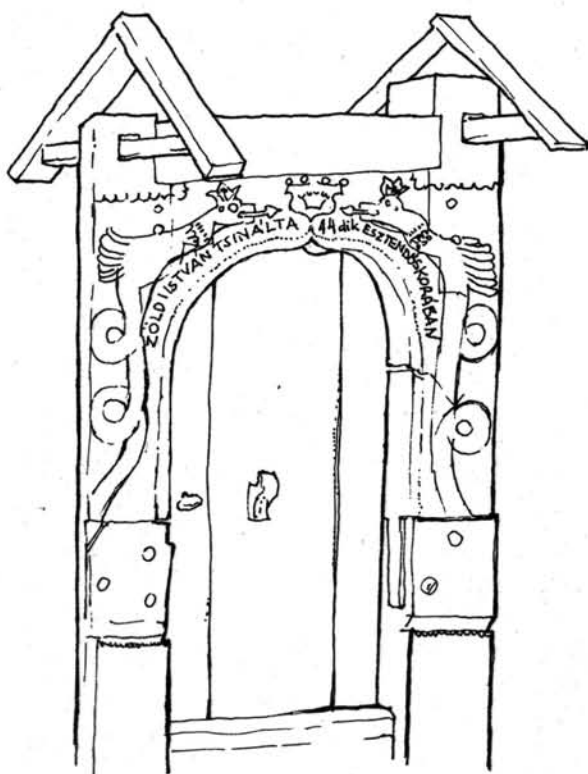
40 Hofer T.—Fél E. i. m. 222.

12—13. Kapubálványok (Kalotaszeg és Székelyföld) — Lükő G. 1942. 224.

14—15. Kapufélfák (Vecsés) — Torbágyi—Novák L. 1926. IV. tábla 124—125.

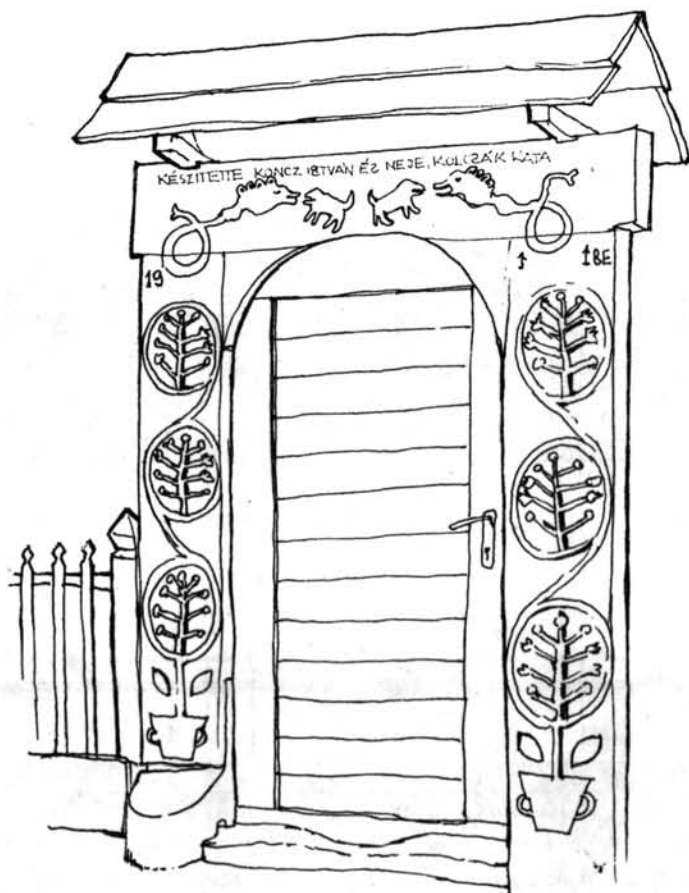

16. Kiskapu (Magyarlapád) — Kós K. 1978. 77.

(19. ábra) vagy a Bereg és Szátmár megyében gyakori lófej formájúra kifaragott kútágások⁴¹ érdemelnek említést. Sajnálatos, hogy napjainkban az egész nyelvterületen terjednek a giccses homlokzatdíszítések, melyek vagy festett, (ill. mozaikkockákból kirakott), vagy ahol ügyeskező kőfaragók élnek, szoborszerű megfogalmazást nyernek.⁴² A magyar népi építészet ezen elszórt adataiból távoli, kultikus gyökerekre nem kö-

41 Kútvölgyi M. 1984. 73. kép és saját gyűjtés. Párhuzamként idézhetjük Mosinszkaja megállapítását: „az obi-ugorok architektúráis művészetében van rá példa, hogy bizonyos szerkezeti elemeket szoborszerűen megfaragnak. V. N. Csernyecov említi, hogy állatábrázolásokat, egyebek közt mezei nyulakat lehet látni a tetőgerendát alátámasztó ágasfák végén. A szoborszerűen megfaragott alakokat különösen elterjedten alkalmazták a kultikus helyeken emelt építmények és egyéb alkalmazosságok egyes elemein.” (V. J. Mosinszkaja: Óskori szoborművészet Nyugat-Szibériában. In: A Tejút fiai. Budapest, 1980. 62.)

42 Kedvelt motívum az utcai két ablak között a szarvas ábrázolása (Kálmánháza saját gy. vagy Bakó Ferenc: Település és népi építkezés. In: Répáshuta. Miskolc, 1984. 120.), de tudunk olyan kőfaragóról is, akinél a kerítésoszlopok, a lakóház bejárati és balkon„rácsai” is mind különféle ember- és állatformára vannak kőből kifaragva. (Magyarvista — Románia — saját gy.)

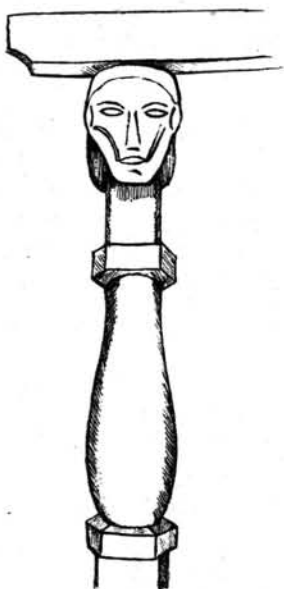

17. Kiskapu (Nagykend) — Kós K. 1978. 75.

vetkeztethetünk, inkább „egy-egy gazda barkácsoló, művészkedő kedve nyilatkozott meg bennük, hagyományossá váló népművészeti munka nem nőtt ki belőlük.”⁴³

Bár nem tartozik szorosan a népi építészethez, alkotóik révén mégis ide sorolhatjuk a protestáns templomok *festett asztalosmunkáit*. A festett deszkamennyezetek valószínűleg a XVII. század végén, a török hódoltság után terjedtek el az egész magyar nyelvterület protestáns vallású részein. Mivel a protestáns egyházközségek szegények voltak, olcsóbb megoldást keresve jutottak arra a felismerésre, hogy a középkori templomok beomlott boltozatait könnyebben és főleg olcsóbban lehetett

43 Domanovszky Gy. i. m. I/100.

18. Tornácoszlop (Csik m.)
Vámszer G. 1977. 107.

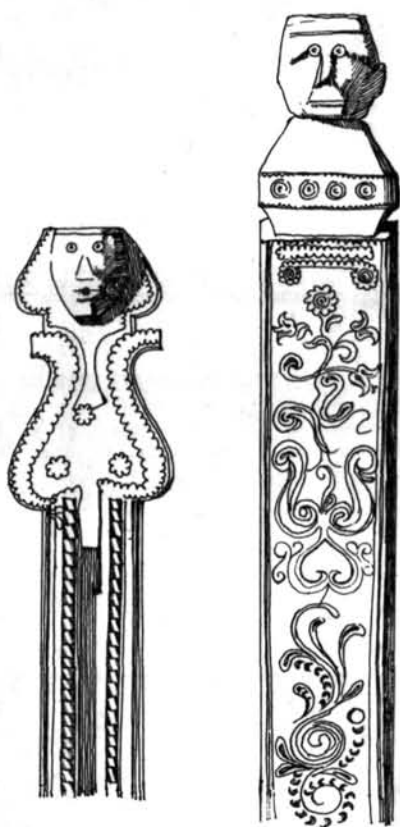

19. Vízialom cölöpfeje (Ráckeve)
Hofer T.—Fél E. 1975. 222.

20—21. Szénatartó oszlopai (Mezőkövesd) — Kóris K. 1905. 261.

festett deszkákkal pótolni, mint újraboltozni.⁴⁴ „A református templomok alakos ábrázolásaiban, bármily gyarló kivitelűek is azok, úgy látszik, kedvét lelte a képektől eltiltott gyülekezet. Egy-egy hosszú prédikáció alatt úgy nézegethette a mennyezetet, mint a gyerek a képeskönyvét.”⁴⁵ A virágos-leveles díszítés mellett álló figurális táblák viszonylag csekély számban maradtak fenn. „Stilizálásuk a XVI. századtól fogva túlnyomóan későreneszánsz, kevés barokk vagy rokokóval; ezek azonban nem tiszta, hanem provinciális, helyenként és legkésőbbi megnyilatkozásaikban a népművészetbe hajló stílusok. Motivumaik közé igen sok török elem keveredett.”⁴⁶

22—23. Tüzelőoszlopok (Mezőkövesd) — Kóris K. 1905. 258.

44 Tombor Ilona: Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV—XIX. századból. Budapest, 1968. 15.

45 Tombor I. i. m. 29.

46 Tombor I. i. m. 19—20.

A figurális díszítések többnyire vallásos, bibliai témák megfogalmazásai. Egy-egy tábla egy-egy gondolatot tartalmaz. Mivel a protestáns egyházak általában elvetették a vallási témák természetű ábrázolását, azok áttételes formában s a középkor szimbolikájában gyökerező sajátos jelképrendszert alkotva jelennek meg.⁴⁷ A figurális táblákban azonban nem kell mindenáron vallási szimbólumokat keresni, hiszen az alakos minták egy részének elterjedése, ill. átvétele mintakönyvek segítségével történt. Mivel a művészek a konkrétan érzékelt valóságból indulnak ki, műveik valamilyen formában mindig kapcsolódnak a tágabb vagy szűkebb környezet eseményeihez, szokásaihoz, meséihez.⁴⁸ Emiatt tehát a festett mennyezetek tábláin szereplő ember- vagy állatalakoknak csupán egyik forrása lehetett az egyházi ikonográfia, a motívumok más része a népművészetben és a néphitbeli szimbolikában gyökerezik.⁴⁹

Összegezve a magyar népi építészetben meglévő figurális ábrázolásokat, megállapíthatjuk, hogy azok egy része (különösen ami a ház és a porta bejáratainál megjelenő ember- vagy állatábrázolásokat illeti) máigikus, kultikus eredetre vezető vissza, s bennük a finnugor népek háziszellemeit véljük felismerni; a főleg a XIX. század végétől jelentkező homlokzat- és tornácdíszeknek kizárólag díszítő, esztétikai funkciójuk volt és van. A népi építészetben legtöbb esetben az építő mester vagy a barkácsoló, művészkedő kedvű házigazda ügyességétől függően találhatók figurális díszítmények.

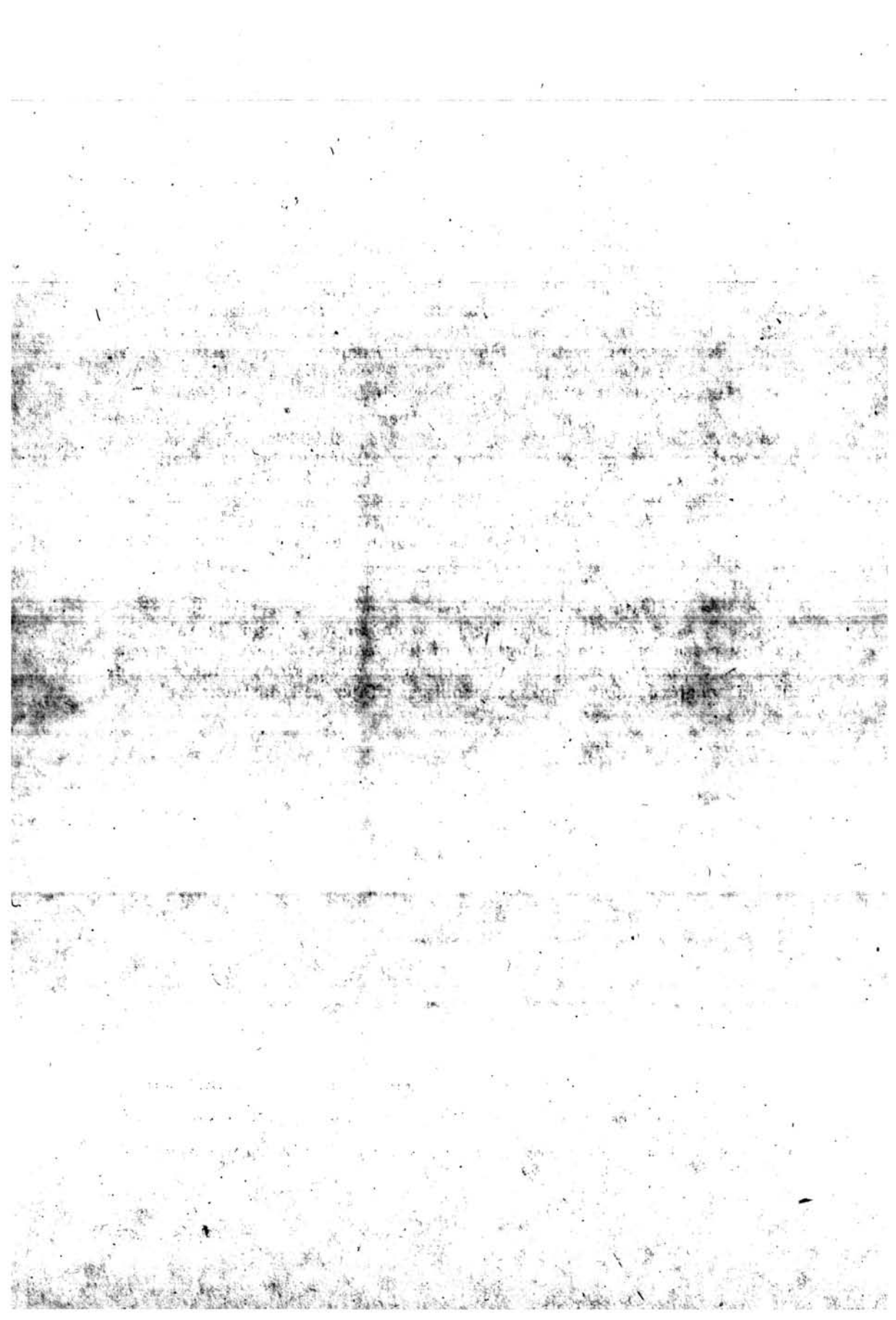
Ami a protestáns templomok festett mennyezetkaszettáit illeti, megfigyelhető, hogy az ott viszonylag kis számban megjelenő figurális táblák egy része képekben feldolgozott bibliai témákat ábrázol, más részük pedig a gyülekezet tagjait foglalkoztató problémák, környezetükben, életükben meglévő motívumok szimbolikus kifejezéseit tartalmazza.

47 Kovács Béla: A noszvaji templom festett famennyezete. In: Az Egri Múzeum Évkönyve III. Eger, 1965. 150.

48 Vilhelm Károly: Festett famennyezetek. Alakos ábrázolások a XV–XVIII. századi erdélyi templomokban. Bukarest, 1975. 10.

49 Szabadfalvi József: A megyeszói festett asztalosmunkák 1735-ből. Miskolc, 1980. 25. (Borsodi Kismonográfiák 9.)

Vászonszőttesek Tiszafüreden és környékén

T. BERECKZI IBOLYA

Tiszafüred és környéke — történelmének alakulása következtében is — kulturálisan különösen jól elkülöníthető tájegysége Szolnok megyének.¹ A szőtteskészítés módja, az anyag s a mintázás egyaránt megkülönbözteti a Tiszafüred környéki textileket a megye más részén készültektől. A kevés — szövésre és takácsra vonatkozó — Szolnok megyei adat között mindenképpen figyelemre méltó, hogy a Jászságban és a Nagykunság több településén is működtek takács céhek önállóan (például Jászberényben, Jászapátin), vagy dolgoztak mesterek egyesült cég tagjaként (mint Kunszentmártonban). A nem kiváltságos területeken, a Tisza mente Szolnoktól délre fekvő falvainak szinte mindegyikében dolgoztak takácsok a XVIII. századtól gyakorlatilag napjainkig (Cibakháza, Tiszaföldvár, Tiszasas). Tiszafüreden és környékén eddigi tapasztá-

---

1 Írásom az 1981—84 közötti években — részben terepen, részben a Szolnok megyei múzeumi gyűjteményekben — folytatott gyűjtésem anyagára épül. 1981—82-ben én, majd 1983—84-ben kollégáim, Gulyás Éva és Szabó László Tiszafüreden, Tiszaszőlősen, Tiszaderzszen számos parasztcsalád meglévő, háznál őrzött szőtteseit néztük, nézték meg, fényképezték le, illetve vásárolták meg a szolnoki Damjanich János Múzeum néprajzi gyűjteménye számára. A tiszafüredi Kiss Pál Múzeum Füvessy Anikó tárgygyűjtései és vásárlásai révén az 1960-as évektől napjainkig szép számú textilegyüttes tulajdonosá válhatott. A részben már a Tisza II. víztározó térségének néprajzi kutatása, valamint a Szolnok megye népművészete (szerk. Bellon Tibor—Szabó László, Bp., 1987.) című kötet előmunkálataként folyt szőttesgyűjtés így a tiszafüredi múzeum mellett a szolnoki múzeumot is gazdagította, nagyjából fotodokumentációban, kisebb részt tárgye gyűjteményekben. Ez a több irányból összpontosuló gyűjtés tette lehetővé, hogy már a Szolnok megye népművészete kötet számára megfogalmazhassuk a Tiszafüred környéki szőttek legfontosabb sajátosságait, jellemző vonásait. Jelenleg azonban a szőttesfeldolgozó munkának még nem végeredményéről, hanem inkább a kutatás során szerzett ismeretekről, tapasztalatokról számolhatok be, tudva azt, hogy a további gyűjtés, kutatás tudásunkat nemcsak elmélyíti, de mindenképpen pontosítani is fogja majd.

Örvendetes tény, hogy az elmúlt évtizedben nemcsak vidékünkön folyt a vászonszőttek összegyűjtése és feldolgozása, hanem az Alföld más részein és az ország északi vidékein is, mely területek korábban a klasszikus szőtteskészítő dunántúli központok bemutatása mellett kevesebb hangsúlyt kaptak. Horváth Terézia és Hentz Lajos Békés megyei gyűjtései mellett az újabban megjelent munkák között figyelemreméltóan gazdag anyaggal tűnik ki V. Szathmári Ibolya—Varga Gyula: Szőttek Hajdú-Bihar megyében. Debrecen, 1984. című és Dobosy László: Szedettes szőttek a magyarországi Gömörben. Debrecen, 1987. című dolgozata (Előbbi a Hajdú-Bihar Megyei Néphagyományok I., utóbbi a Gömör néprajza IX. köteteként).

lataink szerint, ha működtek is egykor takácsok, tevékenységük térben és időben egyaránt szűk körre korlátozódott.

A Tiszafüred környéki szőtteskultúra egyik jellemzője tehát — a megye többi részéhez viszonyítva —, hogy elsősorban házi szövésből, ezen belül is főleg szövőasszonyok munkájáról van szó. A múzeumi gyűjteményekbe került, valamint a néprajzi gyűjtés során talált vásznak túlnyomó része a háztartási textíliák közé sorolható. Az emlékezzetel utolérhető időszakban, s már a múlt század utolsó évtizedeiben sem volt gyakorlat a testi ruhanemű háziszőttes vászonból történő készítése. A gazdaságban használt vászonfélék, a ponyvák, durvább takarók, zsákok alkalmazásuk módja, alapanyaguk s díszítetlenségük miatt sem őrződtek meg hosszú időn keresztül, s közülük igen kevés datálható, illetve lokalizálható darab jutott múzeumi gyűjteménybe. A lakástextilek közül kiemelésre méltóak, bár a használatból már hosszabb ideje kikopott darabok a Tiszafüred környékén is egykor elterjedt csíkos vászon ágytakarók, valamint a ritka szövésű, díszítetlen, ágy köré terített szünyoghálók. A házivászon textíliák széles körben használt és őrzött, legváltozatosabb és legszebben díszített darabjai a törölközők, dísz törölközők, sütőabroszok, szakajtóruhák, vagy ún. sütőruhák voltak. Alapanyaguk nagyjából kendervászon, századunkban felesvászon (láncfonala pamut, vetüléke kenderfonal) volt, de itt, éppen Szolnok megye északi részében fellelhetők a len természetének és helyi felhasználásának a nyomai is.

Az úgynevezett sima csíkos technika jelenti a vászonszövés közbeni díszítésének legegyszerűbb típusát, amikor a vetülékfonal egyszerű, színes pamutfonalra váltásával alakítják ki a mintát. Megjelenésében az ún. ripszkötéses vagy duplacsíkos mintázás is hasonló az egyszerű csíkozashoz, de itt a munka színe és visszája egyaránt mintázatot kap. A múzeumba került, általunk ismert legkorábbi darab egy tiszafüredi szakajtóruha, amelyet valószínűleg a múlt század hetvenes éveiben szőttek. E tiszafüredi vászonszőttes duplacsíkos színezése a későbbi darabokénál változatosabb — fekete, kék, fehér és fekete, piros, fehér csík —, de maga a minta igen egyszerű, s csak a vászon kis felületét tölti ki.

A Tiszafüred környéki szőttesek leggazdagabban díszített újabb stílusú darabjai voltak a gyűrűkötények. Ezeken a mustrát rendszerint duplacsíkos technikával alakították ki, s meggyipiros vagy kék és fehér pamut vetülékszálát alkalmaztak. A duplacsíkos technika és változatai a XIX. század utolsó harmadában még egész Szolnok megyében, takácsok és részben szövőasszonyok gyakorlatában is általánosak lehettek. Tiszafüreden és környékén a századforduló körül szőttek utoljára ilyen stílusú darabokat, majd kiszorította a házi szövők gyakorlatából a duplacsíkos a szedetttes vagy forgatásos szőttes.

Figyelmet kell azonban fordítanunk a csíkos technika és változatai továbbélésére is. A megye többi részével kapcsolatos különbségei a Tiszafüred környéki szőtteseknek itt is jól megfigyelhetők. Készítési technikája igen egyszerű a leginkább Tiszaörsön kedvelt ún. zabos mintájú szőtteseknek. Piros és kék vetülékfonallal, de csak pirossal is készült, oly módon, hogy egy színes és egy fehér pamut vetülékszálát lazán ösz-

szesodorva vertek be, és ezt több soron át ismételve alakították ki a zabos minta sávját. A megye többi részén már csak rongypokrócon találtuk meg ezt a mustrát. Ugyanakkor az úgynevezett búzakalászos minta, amely hasonló módon — de csak két, egy oda- és egy visszahaladó sorban — készült, Szolnok megyében szinte mindenütt előfordult, a Tiszafüred környéki szötteket viszont egyáltalán nem jellemezte.

Szolnok megyében háziszövők gyakorlatában csak Tiszafüreden és környékén, valamint Tiszaderzszen hódítottak teret a forgatásos mintájú szöttek. Ennek a technikának a variációs skálája a legnagyobb, legszélesebb, a múzeumba került, illetve háznál maradt, de dokumentált szöttek között. Úgy is mondhatjuk, hogy ez jelenti a tiszafüredi szöttekultúra új stílusát. Legkorábbi darabjai a XX. század elején, az 1910-es években készültek. A második világháború előtti időszakig még gyakran tekinthetjük a házi szövést Tiszafüreden, s kötelező érvényűnek találjuk a lányok házivásznas stafirunggal történő férjhez adását. Az 1950-es évektől számolhatunk a házi kenderfeldolgozás és szövés teljes visszaszorulásával. Figyelemre méltó sajátossága a Tiszafüred környéki újabb stílusú vásznaknak, hogy nem jellemzi őket — az országban másutt, s a környező, Heves megyei és észak-magyarországi területeken is általános kiszínesedése, sem a minták naturálissá válása és megnövekedése. Uralkodó színük Tiszafüreden a kék és a meggypiros. Tiszaderzszen sok meggypiros, Tiszaszőlősen zöld pamuttal díszített vásznat találtunk. A forgatásos minta alkalmazása mellett is megmaradt azonban a díszítmény csíkszerűsége. A geometrikus elemek közül a csillag mintát — mely országosan s a megyében másutt is elterjedt volt — viszonylag kevesebbet alkalmazták, főleg abroszokat szöttek ezzel a mustrával. Kedvelték viszont a még szintén geometrikus hatású rózsás, csillagos rózsás, az ún. rozmaringos, a hereleveles mellett a pillangós, szíves, hullámvonalas mintát is. Szintén az újabb stílus jellemzője — s maga a forgatásos technika tette lehetővé alkalmazását —, hogy főleg díszítőrlőközőbe tulajdonosának nevét, a készítés időpontját, vagy a „Jó reggelt!”, „Isten hozott!” feliratot beleszőtték. Eddigi ismereteink szerint vidékünkön kizárólag díszítőrlőközőkön fordul elő a teljesen naturalisztikus virágábrázolás.

A XX. század folyamán a díszített házivászon textíliáknak csak egy része került használatba. A díszítőrlőközőknek elsősorban lakásdíszítő funkciójuk volt, s bizonyos fokig ennek következtében kizárólag reprezentatív célokat szolgálva gyakran túldíszítetté váltak. A szakajtóruhák, sütőabroszok szerepe a házi kenyérsütés elmaradásával szűnt meg. Ennek következtében leszőtt, de végben maradt szakajtóruhák kerültek nemcsak a múzeumokba, de őrződtek meg házaknál is. Ezeken jól megfigyelhető, hogy az összetartozó hat vagy nyolc szakajtóruha közül mindig kettő a teljesen azonos mintázatú, s a rozmaringos, kockás, leveles minták változatai együttesen fordulnak elő a garnitúra darabjain, esetleg a sütőabroszon ismétlődnek meg.

Az 1970-es évek végére a díszített házivászon textíliák használata gyakorlatilag Tiszafüreden és környékén is teljesen megszűnt. A megye többi részéhez képest azonban ez a folyamat itt valamivel később zajlott le, és a XX. század elején még egy kései, helyi stílusváltozat kiala-

kulása is színezte, amely Szolnok megye más területit nem jellemezte. Talán csak Kőtelek és Nagykörű környéke, valamint Öcsöd továbbélő, de más arculatú szőtteskultúrája jelent ez alól kivételt.

***

A rajzokon bemutatott szőttesek egy kivétellel a tiszafüredi Kiss Pál Múzeum gyűjteményében találhatók. A régebbi darabok rendszerint tiszta kendervászonból valók. A XX. század tízes-húszas éveiben már rendszerint pamut láncfonalat és kender vetüléket használtak (ez volt a feles vászon, ami igen gyakori Tiszafüreden és környékén), s a mintázás forgatásos technikával, maga a szövés két nyüsstel készült. A díszítmény mindig megőrizte csíkszerűségét, s csak a vászon kis felületét töltötte ki, nem akadályozva ezzel a mindennapi használatot. A rajzokhoz kapcsolódó leírásokban a szőttesek legfontosabb ismert adatait, nevét, anyagát, méreteit, a díszítés módját adjuk meg, esetenként közölve a díszítő motívum helyi elnevezését is. A készítés, valamint a használat helye és ideje mellett a készítő nevét, majd a tárgy leltári számát adjuk meg.²

SZŐTTESLEÍRÁSOK

1. Törölköző. 2. Házi feles kendervászon, használatlan, 76×71 cm. 3. A törölköző egyik végén világoskék-fehér fogazásos jellegű csíkminta. Alatta világoskék keresztszemes A. P. monogram. 4. 1915-ben, Tiszafüreden özv. Csepregi Istvánné készítette. 5. Tiszafüred, Tf. 68.36.1., F 19 109—19 110.

2.

1. Törölköző. 2. Feles kendervászon, használatlan, 80×57 cm. 3. Egyik végén meggypiros pamutból szőtt fogazásos jellegű csíkminta. A sarkában meggypiros keresztszemes K. I. monogram, széle aszúrozott. 4. 1938-ban Veress Lászlóné készítette. 5. Tiszafüred, Tf. 75.55.1., F 19 130—19 131.

3.

1. Szakajtóruha. 2. Feles kendervászon, használatlan, 74×60 cm. 3. Mindkét végén narancssárga geometrikus mintájú szövött csík. A csík alatt egyszerű keresztszemes N. M. monogram, széle kézzel szegett és aszúrozott. 4. Készítője ismeretlen. 5. Tiszafüred, Tf. 76.30.1., F 19 126.

² A vászonszőttesek leírásában a Tf. rövidítés a tiszafüredi Kiss Pál Múzeumot jelenti az F rövidítés utáni szám a szolnoki Damjanich János Múzeum Néprajzi Fotótárára utal.

4.

1. Szakajtóruha. 2. Feles kendervászon, használatlan, 90×64 cm. 3. Mindkét végén meggyipiros pamuttal szőtt csík, „rozmaringos” minta. A csík alatt egyszerű keresztaszemes N. M. monogram. 4. Ismeretlen személy készítette Tiszafüreden. 5. Tiszafüred, Tf. 76.34.1., F 19 134—19 135.

5.

1. Dísztrölköző. 2. Kendervászon, használt, 96×54,5 cm. 3. Egyik végén meggyipiros geometrikus csíkminta és szőtt JÓ REGGELT felirat. Egyik vége rojtozott, a másik kézzel szegett. 4. Tiszaörsön készült. 5. Tiszafüred, Tf. 81.58.1., F 19 199—19 202.

6.

1. Trölköző. 2. Kendervászon, használt. 3. A hármas tagolású, középen geometrikus meggyipiros szőtt mintában ILONKA felirat, fölötté díszes keresztaszemes N. I. monogram. 4. Tiszaörsön készült. 5. Tiszaörs, Tf. 68.137.1.

7.

1. Szakajtóruha. 2. Feles kendervászon, használatlan, 83×62 cm. 3. Mindkét végén vékony meggyipiros pamut geometrikus mintájú szőtt csík, keresztaszemes A. A. monogram. 4. Tiszaörvényen 1935 körül Nagy Istvánné Agócs Ágnes készítette. 5. Tiszaörvény, Tf. 82.30.1., F 19 192—19 193.

8.

1. Szakajtóruha. 2. Kendervászon, használt, 80×57 cm. 3. Mindkét végén meggyipiros pamutfonallal szőtt geometrikus minta, sarkában keresztaszemes J. M. monogram. 4. Tiszaörsön Jobbágy Lászlóné készítette 1910 körül. 5. 1968-ig Tiszaörsön használták. Tf. 68.127.1., F 19 122—19 123.

9.

1. Trölköző. 2. Feles kendervászon, használatlan, 97×63 cm. 3. egyik vége kézzel szegett, a másik egyszerű fonalsodrassal rojtozott. A rojt felett középkék pamutfonallal szőtt geometrikus minta. 4. Tiszaörsön készült. 5. Tiszaörs, Tf. 68.139.1., F 19 115—19 116.

10.

1. Szakajtóruha. 2. Kendervászon, használt, 54×35 cm. 3. Mindkét végén meggyipiros pamutfonallal szőtt geometrikus, „kockás” csíkminta. Alján keresztaszemes Cs. M. monogram. 4. 1920 körül ismeretlen személy készítette Tiszafüreden. 5. Tiszafüreden, végeit összevarrva, zacskónak alakítva használták. Tf. 73.165.1., F 19 166—19 167.

11.

1. Szakajtókendő. 2. Kendervászon, használt, 80×57 cm. 3. Mindkét végén kék pamuttal szőtt geometrikus minta, „cakkos”. Alján keresztaszemes H. M. monogram. 4. 100 körül Tiszafüreden készítette Hopka Marianna. 5. Tiszafüreden körülbelül 1950-ig használták. Tf. 73.163.1., F. 19 158—19 159.

12.

1. Szakajtókendő. 2. Feles kendervászon, használt. 3. Mindkét végén piros pamutfonallal szőtt geometrikus minta, keresztaszemes G. J. monogrammal. 4. Készítési helye ismeretlen. 5. Tiszaderzszen magántulajdonban van. F 18 612.

13.

1. Törölköző. 2. Feles kendervászon, használatlan, 80×64 cm. 3. Egyik végén piros pamutfonallal szőtt csík, „csigavonalas”. 4. Ismeretlen személy készítette Tiszaörsön. 5. Tiszaörs. Tf. 68.138.1., F. 19 157.

14.

1. Szakajtóruha. 2. Feles kendervászon, használatlan, 72×61 cm. 3. Mindkét végén kék pamutfonallal szőtt, kockázással kialakított, három levélből álló stilizált szívek, melyeket indák kötnek egybe, „szíves”. Sarkában Cs. M. monogram. 4. Ismeretlen személy Tiszafüreden 1920 körül készítette. 5. Tiszafüreden stafíring része volt, de használatba nem került. Tf. 73.160.1.

15.

1. Szakajtóruha. 2. Feles lenvászon, használatlan, 99×62 cm. 3. Mindkét végén piros pamutfonallal szőtt, kockázással kialakított minta, „pillangós”. Alján keresztaszemes N. M. monogram, szélei egyszerű aszúrozással díszítettek. 4. Jobbágy Lászlóné Tiszaörsön 1910 körül készítette. 5. Tiszaörs, Tf. 68.127.1., F 19 154.

16.

1. Szakajtóruha. 2. Feles kendervászon, használatlan, 74×60 cm. 3. Mindkét végén piros pamutfonallal szőtt hatszirmú stilizált virág, „rózsás”. Alján keresztaszemes Cs. M. monogram. 4. Tiszafüreden 1920 körül készült, stafíring részeként. 5. Tiszafüred, Tf. 73.159.1., F 19 119—19 120.

17.

1. Szakajtóruha. 2. Kendervászon, használt, 82×58 cm. 3. Mindkét végén kék pamutfonallal szőtt négyszirmú rózsát és csillagot ábrázoló minta. Alján keresztaszemmel varrt H. M. monogram. 4. Tiszafüreden készítette 1900 körül Hopka Marianna. 5. Tiszafüred, Tf. 73.161.1., F 19 138., 19 149.

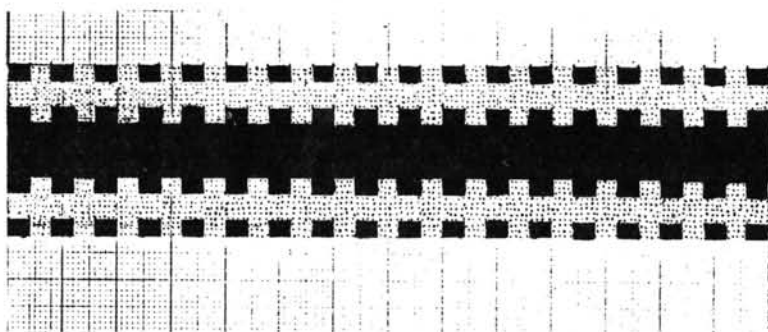
18.

1. Szakajtóruha. 2. Vászon, használt, 83×60 cm. 3. Két végén piros pamutmal szőtt minta, négyszirmú rózsák hármassal bimbós ágak között. 4. 1935 körül Tiszafüreden készült. 5. Tiszafüreden körülbelül 1960-ig használták. Tf. 75.8.1.

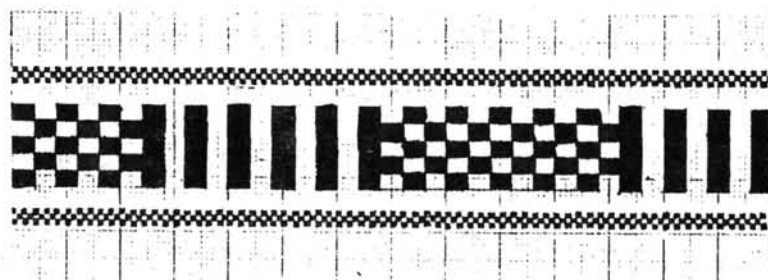
19.

1. Törölköző. 2. Feles kendervászon, használatlan, 88×63 cm. 3. Egyik szélén piros pamutmal szövött minta, stilizált rózsásor levelekkel. Szélei kézzel szegettek és aszúrozottak. 4. Veress Lászlóné 1938-ban Tiszafüreden stafíringjába készítette. 5. Tiszafüred, Tf. 75.56.1., F 19 118.

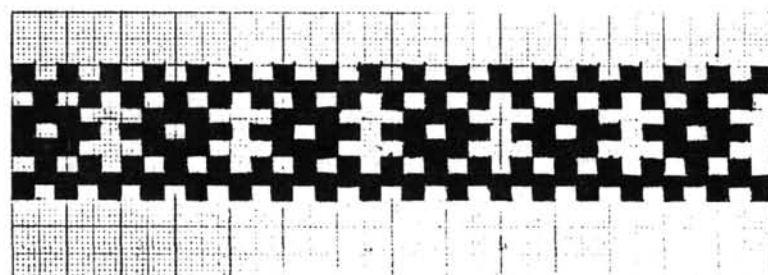
1.

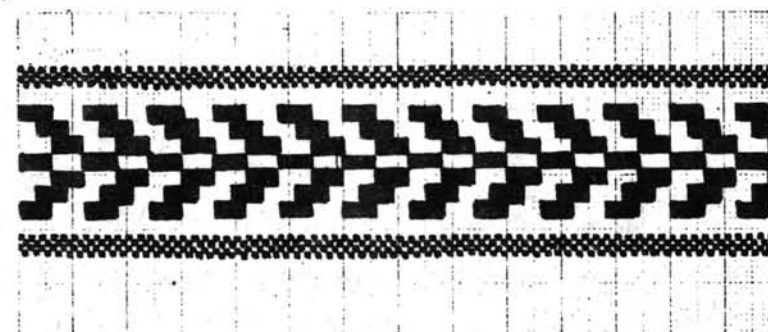
2.

3.

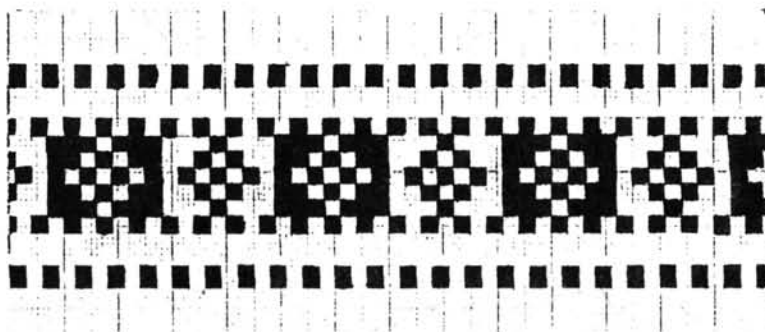

4.

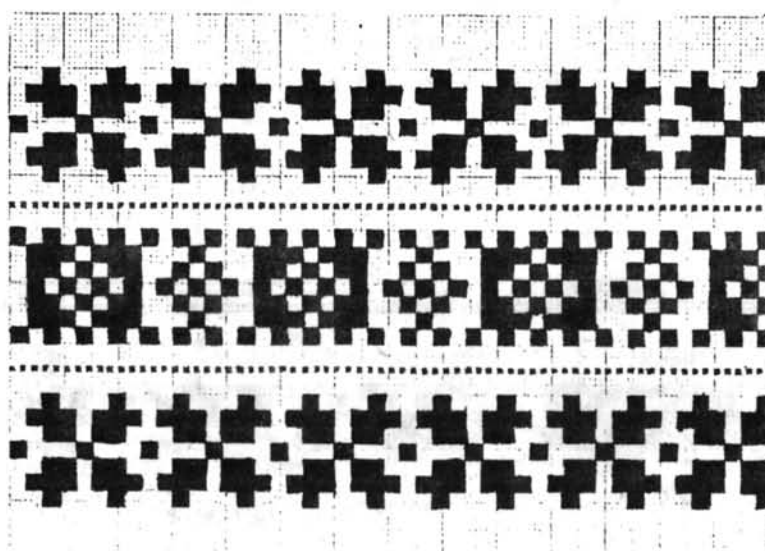

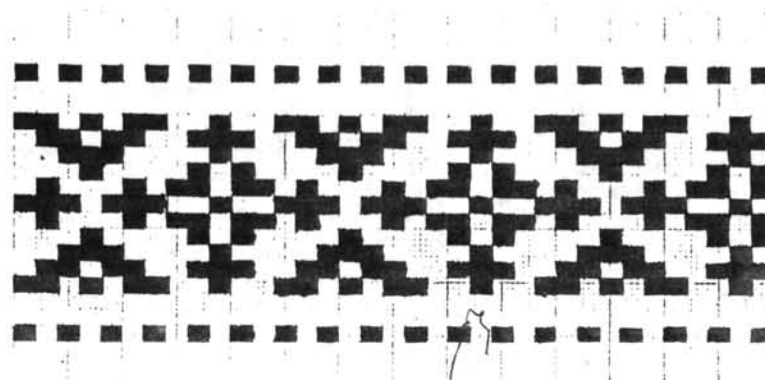
5.

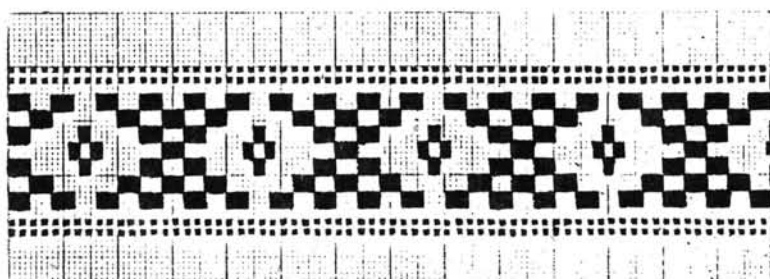
6.

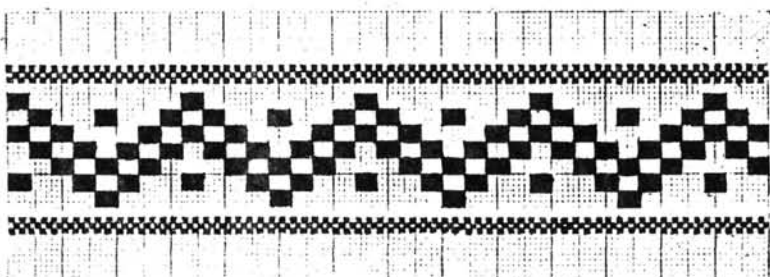
7.

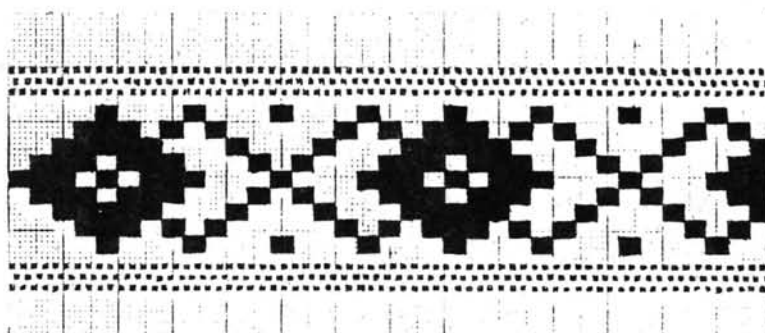
8.

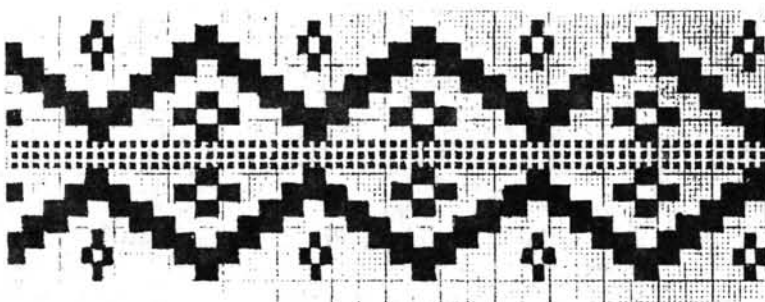
9.

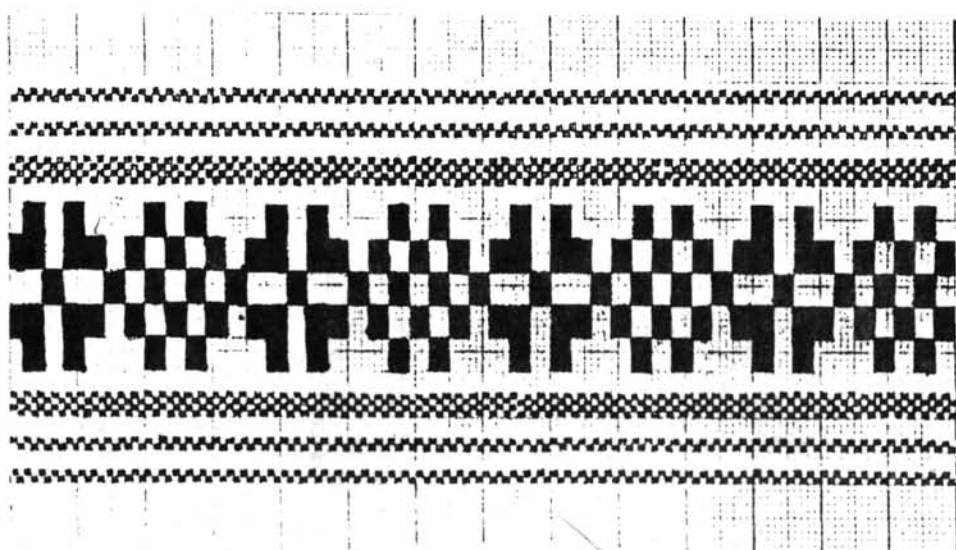
10.

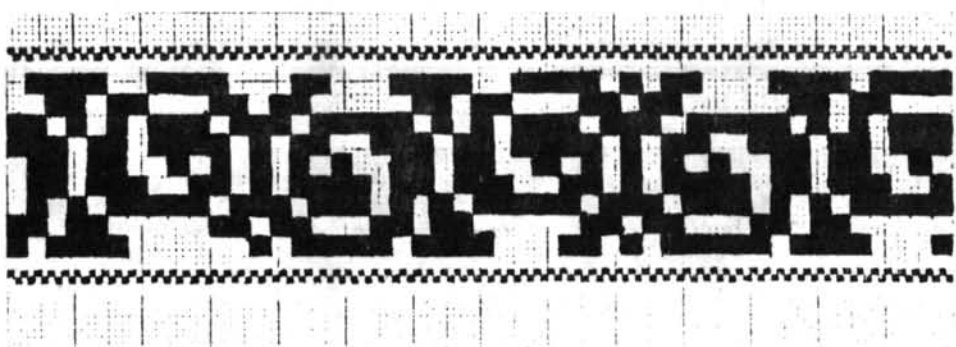
11.

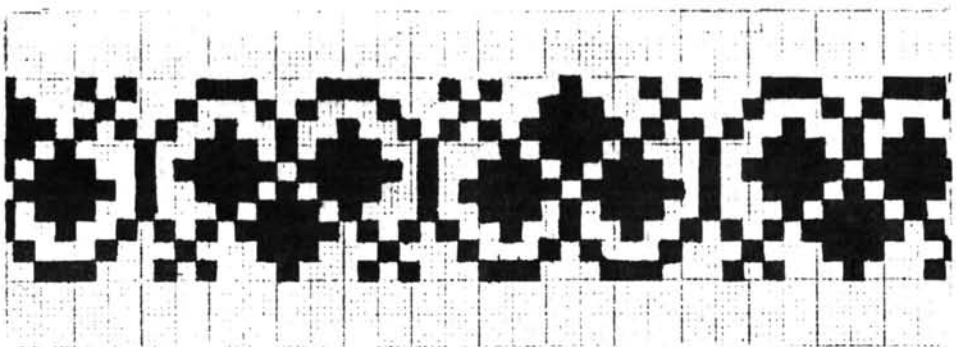
12.

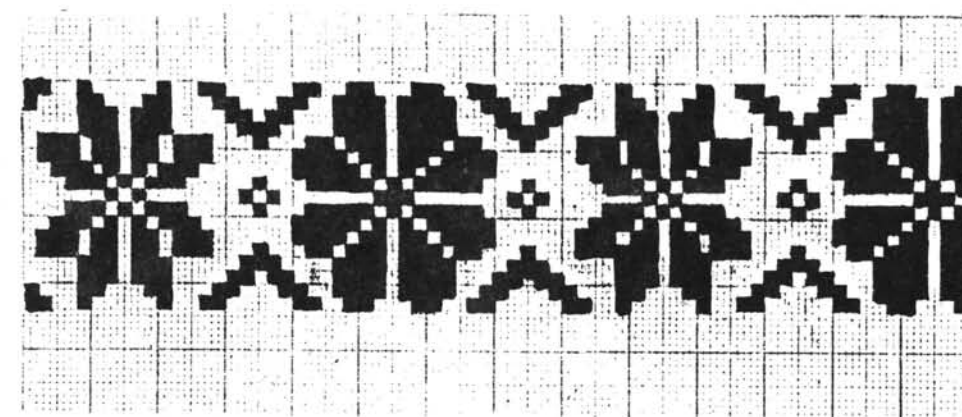
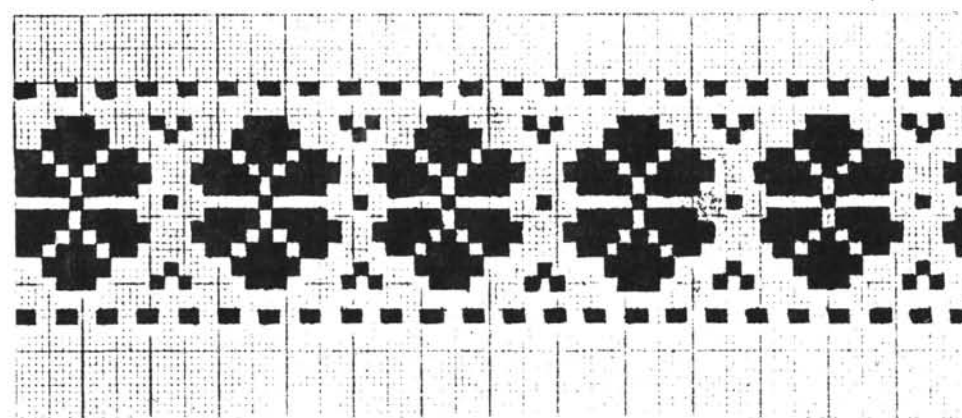
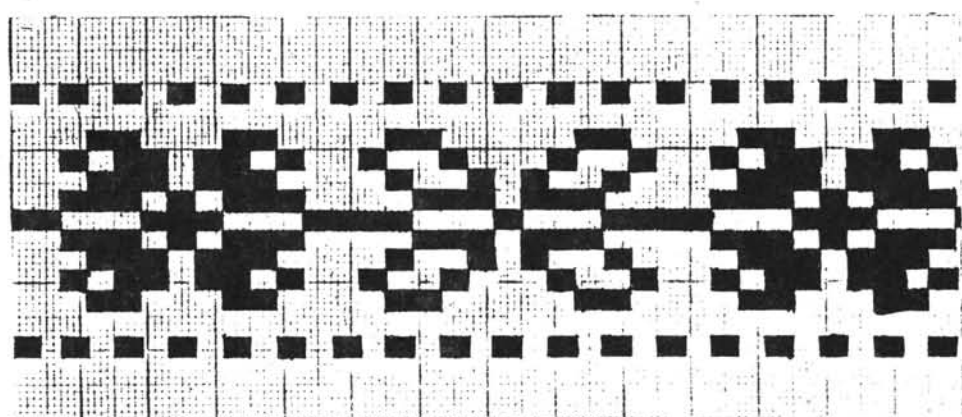

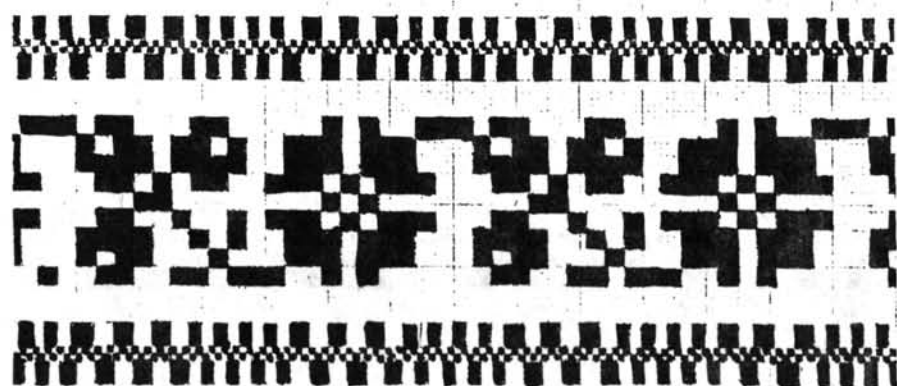
13.

14.

Viselettörténeti adatok a Jászságból

TÓTH JÁNOS

A Jászság népének hagyományos ruházkodásáról, öltözködési rendjéről, e vidék hajdani népviseletéről teljességre törekvő néprajzi feldolgozás mindmáig nem készült. A Jászság történetének egyes mozzanataival foglalkozó korábbi publikációk egynémelyike helyenként érintőlegesen felfigyel a népelet egyes jelenségeire is, s ennek kapcsán olykor rövid vázlatot is közöl az itteni köznép ruházatáról, a népviselet szembevetőbb sajátosságairól.¹ Ezek a szórványosan fel-felbukkanó rövid adatközlések sok tanulsággal segítik azoknak a ritka értékű képes ábrázolásoknak az értelmezését, amelyek a 19. század közepe tájáról maradtak ránk, s amelyek a jászsági népviselet változásainak, történeti alakulásának vizsgálatához is fontos adalékként szolgálhatnak.² A Jászság egykori helyi sajtóorgánumaiban a népviseletről itt-ott felbukkanó helyi írások a néprajzkutatás számára meglehetősen kevés és szerény értékű adatanyagot tartalmaznak csupán.³

A Jász Múzeum néprajzi gyűjteményének szakszerű gyarapítása kapcsán a jászsági népviselet egyre ritkuló tárgyi emlékeinek felkutatására és módszeres gyűjtésének sürgető fontosságára, ennek lehetőségeire elsőként ERDÉSZ SÁNDOR itteni munkássága és az általa gyűjtött tárgyi és szóbeli hagyományanyag alapján publikált tanulmánya⁴ irányította rá a figyelmet. Az általa felvázolt szempontok, további gondolatokat ébresztő megállapítások jelentős mértékben segítették a későbbiekben kibontakozó, ehhez a témakörhöz kötődő gyűjtéseket. Az eddigiek során felkutatott, s a Jász Múzeum gyűjteményében folyamatosan gyarapodó népviseleti tárgyi anyag belátható időn belül lehetőséget kínál arra, hogy e terület népviseletének sajátosságairól, változásairól, történeti alakulásáról teljességre törekvő, áttekintő feldolgozás készüljön.

1 Pl.: Palugyay Imre: Jász-Kun Kerületek és Külső Szolnok Vármegye leírása; Pest, 1854. 84—85. p továbbá: Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képen; I. Bp. 1888. 392. p. — stb.

2 Prückler József: A régi jászberényi népviselet képes ábrázolásai; in: A jászberényi Jász Múzeum Évkönyve 1938—1943. 186—187. p. + 7 lap melléklet.

3 Pl.: Fiala Endre: A jászok öltözködése; Ugar, 1942. 6. sz.; Nagy S.: A jászok népviseletéről; Ugar, 1942. 7. p. Gecse A.: Miért van kiveszőben a jász népviselet; Ugar, 1942. 5. p., továbbá (név nélkül): A jász nők viselete; Jász Hírlap, 1928. dec. 22. — stb.

4 Erdész Sándor: A jászok népviselet; Jászkunság, 1956. II. évf. 4. sz. 176—179 p.

A teljesség igénye mindenképpen indokoltá teszi azokat a fontosabb történeti-néprajzi adattöredékeknek a felvillantatását is, amelyeket levéltári forrásaink őriznek elmúlt századok népi ruházódásával kapcsolatosan.⁵

Ebben a dolgozatban a viselettörténeti értékű, általam fontosabbnak ítélt adattöredékekből közlök válogatást. Ezúttal nem törekedhettem arra, hogy e szórványosan felbukkanó, s meglehetősen hézagos adatanyagot tematikus rendszerbe foglaljam, a változások — avagy olykor egyes ruhadarabok hosszú időn át állandóságának — nyomon követése, követhetősége céljából a rendelkezésemre álló, főként levéltári adatok időrend szerinti közlését választom.

***

Gyűjtéseim legrégebb adata a 16. század végéről, 1594-ből való. Egy jászdózsai végrendelet — számos különféle házi berendezési tárgy és használati eszköz mellett — a felsorolt értékek között *partha övet* és *ingvállat* említ.⁶

A török hódoltság időszakából Jászberényben közel másfélszáz török levél maradt fenn, amelyek egynémelyike viselettörténeti szempontból is értékelhető adatot tartalmaz. 1650-ben a jászberényiek azt panaszolják a felsőbb török hatóság előtt, hogy a városukban garázdálkodó katonák ételen és italon kívül különféle értékes ajándékokat, ezek sorában *rókabőrt* is követelnek tőlük. Gyakorta ismétlődhetnek itt a környékbeli várak és palánkok katonáinak visszaélései, mert 1658-ban, majd 1668-ban többször is tudósítanak e török levelek arról, hogy a katonák ajándék címén *farkas-* és *rókabőrt*, *darutollat*, *csuha-posztót*, *bocskort*, *szűrt* követelnek a jászberényi lakosoktól, ami miatt azok gyakorta panaszkodtak.⁷

1679-ben a jászberényi tanács a pozsonyi kamarához fordult panasszal a füleki katonák és más végváriak visszaélései miatt, minthogy azok súlyos garázdaságokat követtek el a városban, a ménesből lovakat hajtottak el, s ezeket csak 800,— Ft, 15 pár *karmazzsin csizma* és 1 *kalpag* ellenében voltak hajlandók visszaadni.⁸

1714-ben Jászberény város képviselőtestülete a város szolgálatában álló alkalmazottak és tisztségviselők részére a készpénzfizetésen kívül természetbeni juttatásokat is megállapít. A mézáros járandóságai között szerepel egy *nadrágra való posztó*, 1 *vég aba*, 3 pár *csizma*, 1 *süveg*; a második mézáros is kap 2 pár *csizmát*, *dolmányt*, *süveget*, vagy ennek pénzbeli ellenértékét.

5 E levéltári források viselettörténeti értékeit Györffy István tanulmányai is példázzák; pl.: Viselettörténeti adatok; Népr. Ért. 1929. 115—117. p.; továbbá: A nagykun viselet a XVIII. században; Ethn. 1937. 114—193; 362—371 p.

6 Révfy Lajos: Végrendelet Jászdózsáról 1594-ből; Jász-Kürt, 1906. máj. 27.

7 Hegyi Klára: Jászberény török levelei; Szolnok, 1988. Szolnok Megyei Levéltári Füzetek 11; 91, 106, 130, 133, 142. p.

8 Országos Levéltár (a továbbiakban: OL.) E. 41. Litterae ad Camaram exaratae; 69 cs 1679 N° 33.

A nótáriust is megilleti évenként 3 pár *csizma, dolmány, süveg* vagy ennek pénzbeli ellenértéke. A korcsmáros járandóságait szintén kiegészíti egy *vég aba*, két pár *kordován csizma* és *nadrágnak való posztó*. A városi végrehajtó is kap 2 pár *kordován csizmát* és *dolmányt*, az órásmester pedig egy pár *fekete csizmát*.⁹

1717. ápr. 7-én a jászberényi tanácsházán — valamiféle korábbi sértés miatt — Szegedi Szabó János „megköveti” György Jakab tanácsbéli társát; büntetésül 15 Rh. Frt-okat fizet a templomok javára, s megfogadja: „Ha ez után is elkövetném, régi mód szerént az város háza ablakán örök gyalázatomra az *süvegem* is haíttassék ki.” (A süveg különleges szerepére, jelentőségére is utal ez az adat.)¹⁰

1729-ben az újonnan szolgálatba álló korcsmáros járandóságait szabályozza a jászberényi tanács, s ezek sorában szerepel egy *doljmannak való posztó*, egy *vég aba* és két pár *kordován csizma*.¹¹ 1945-ben a Jászkun Kerületek törvényszéke arról vallat egy tanút, hogy „... tudgya-e, hogy Rácz Mátyás az Mihálytelky Molnár Istvántul egy pár *bocskort* és Görög Mihály gyermekei *feir ruháit* és az réti juhásztul egy *bőr nadrágnak való irhát*, az adácsi mészárosoktul *juh bőrkötet*, Alsó Sz. Györgyi Csonka Görögtül egy *fekete süveget lopott volna*.”¹²

A kerületi önkormányzat 1754-ben a Jászság lakosságát is kötelezte arra, hogy „... *fekete süveget* pedig minden katonának kell venni, de nem az ő kívánságok szerént, hanem vagy *két márjás jó süveget*.”¹³

1754-ben Jászberény város hajdúinak évi járandóságát 1 pár *borjúbőr csizma* és egy pár *bakancs* egészítette ki.¹⁴ 1755-ben Czigány János jászberényi gazda hátrahagyott értékei között 2 pár *feir szoknyát* is felsorol a hagyatéki leltár.¹⁵ A Jászságban is beszállásolt katonaság ruházatának előállításához 1756-ban Jászberény tanácsa *tót-vászon* és *lenygel-vászon* felhasználását is előírja.¹⁶

1757-ben a kerületi rendelkezés megparancsolja, hogy „... a szolgák és szolgáltók bére az régi determinatio szerént megmarad, ... az öreg béresnek lészen pénz béli fizetése 12 magyar Frt, 4 véka búza vetés, ha feleséges 4 marha tartás, *egész ruha*, melly ebből áll: két pár *feir ruha*, egy *szűr*, egy *aba dolmány*, egy *aba nadrág*, egy *két márjá-*

9 Szolnok Megyei Levéltár, Jászberény közgyűlési jegyzőkönyve (a továbbiakban: SZML Jb. közgy. jkv.) 1714. ápr. 26.; 1715. szept. 4.

10 SZML, Jb. közgy. jkv. 1717. ápr. 7.

11 SZML, Jb. közgy. jkv. 1729. máj. 4.

12 SZML, Jászkun Kerületek Büntető perek jkv. 1745. okt. 15.

13 SZML, Körlevelek jkv. (továbbiakban: Prot. Curr.) 1754. 187. fol.

14 SZML, Jb. közgy. jkv. 1754. máj. 12.

15 SZML, Jb. közgy. jkv. 1755. máj. 21.

16 SZML, Jb. közgy. jkv. 1756. okt. 22.

sos süveg... ha valamely szolga számára a gazda fél véka kendermagot elvetne, az olyannak a *feir ruha* adás elmarad..."¹⁷

Tiltó rendelkezésnek tekinthetjük a jászberényi currentáliák egyik megjegyzését, amely 1759-ben közli, hogy „a legényektől el lehet venni a *fekete kaczagányt*.”¹⁸

1761-ben a jászszági pásztoremler ruházatának főbb darabjai a következők voltak: 5 bőrből készült *bunda*, ködmön, *nadrág*, *szűr*, *süveg*, *feir ruha*.¹⁹

Figyelmet érdemlő adatokat tartalmaz az a jászalsószentgyörgyi családi leltár, amely 1763-ban Csizmadia Márton boldogult hitvésének, Hajdú Katalinnak hátrahagyott ingóságait sorolja fel. Ezek között szerepel: *vásári 7 forintos mente*, *rása szoknya*, *6 forintos takács szötte párnahaj*, *dunna* (két négy nyüstös, tolluval tele és 3 üres), *egy forintos párnahaj*, *egy derekally*, *egy láda*, *egy bulya vászony*, *egy gyolcs ingváll*, *egy selyem tafota kötín*, három forintos.²⁰

1763-ban a jászberényi csizmadiacéh elrendeli, hogy „...ki tanult mesterségének próbáját meg tegye, kérjen a mesterektől egy napot mesterségének megmutatására, és egy mester remeknek meg tsinálására, s egy pár magyar tsizmát megvarrjon karmazsinbul.”²¹

1764-ben Krasnyánszky Klára jászberényi lakos végrendeletében ekként intézkedik hátrahagyandó értékeinek elosztásáról: „...uramnak 3 párnát, egy derekált, egy vászon lepedőt, ... mente is legyen az uramé, azokat csináltattam nekie, ... az dolmánt is aggyák el... Vagyon egy selem szélű féling, egy *feir kendő*, *kamillás szoknya*, minden napló keczelével együtt, *röd rása szoknya*, ... az *feir szoknyámat* pedigen raitam temessék el az szép nagyobbik selem *kendőmvel*, *keczelével*. ... két szép *feketöm* vagyon, az szebbiket temessék az fejemen, az másik pedig legyen az leányomé... Az Boldogságos Szűz képére adason két *kendő*, egyik *szoknya selem*, az másik pediglen *patolat*.”²² 1765-ben egyik jászberényi lakos felosztandó ingóságai között egy *szoknya*, egy új *mente*, *főre való fátyol*, *kendő* és *jegy ing* is szerepel.²³

17 SZML, Prot Curr. 1757. 182. fol. — Ugyancsak 1757-ben rendelkezik a kerületkapitány arról, hogy „...senki szűr helyett bundát, dolmán helyett ködmönt, aba nadrág helyett kéket vagy más toldalékot ne adgyon.” (SZML. Jb. Prot. Curr. 1757. 181. f.) — Ebben az adattöredékben számunkra a bunda említése külön is figyelmet érdemel. Kresz Mária úgy vélekedik, hogy „A bunda, más néven suba és a cifra bunda abban a formában, ahogyan újabban ismerjük, nem lehet régi keletű ruhadarab. ... A szűcs készítette „bunda” vagy „suba” mégis a XIX. század elején már igen elterjedt ruhadarabja volt a magyar népnek...” (Kresz Mária: Magyar parasztvisélet; Bp. 1956. 37—38. p.)

18 SZML, Jb. Prot. Curr. 1759. 326. fol.

19 Révfy Lajos: Jászdózsa község története (kézirat), Népr. Múz. Adattára; EA 4525. 64. p.

20 SZML, Jászalsószentgyörgy közgy. jkv. 1763. 218. fol.

21 SZML, A jászberényi csizmadiacéh articulusai; 1763.

22 SZML, Jászberényi végrendeletek (továbbiakban: Jb. vr.), Capsa 25. Fasc. 10. No 102. 1764.

23 SZML, Jb. közgy. jkv. 1765. okt. 5.

Ugyancsak 1765-ből való az a tiltó rendelkezés, amely megállapítja: „Az a súlyos visszaélés tapasztaltatott, hogy némely paraszti állapotú ember, főleg pásztor, ostoba hiúságtól elragadtatva a többség bontórántoztatására igen rövid inget hord. Hogy tehát e visszaélésnek vége vessék, az ilyen ing viselése 25 botütés terhe alatt határozottan tilalmaztatik.”²⁴

1766-ban „A Főlséges Királyi Helytartó Tanács” is „keményen parancsolja”, hogy a „rövid ing viselése kemény büntetés alatt tilalmaztatik.”²⁵

A Jászkun-Kerületi kapitány is rendelkezik ebben az ügyben, s 1767-ben kihirdeti, hogy „... az rövid ing viselése és a zsiros haj, melyet sokak nagy botrántozásra viselnek, 20 pálczáknak büntetése alatt tilalmaztatik.”²⁶

1768-ban a jászberényi csizmadia és varga mesterek között kialakult vita ügyében kellett igazságot tennie a tanácsnak. „A csizmadia és varga céhből való mester emberek itt a város házában eő kegyelmek előtt megjelenvén a deli czipe vagy is bakants varrás iránt ami nemű izetlenség eddig folyt közöttük, a felől atyafiságos egyezésre lépven, egymás közt megegyeztek... ennek utánna bármely varga mester ha deli czipét belső varrással bátorodik varrani és benne fog tapasztaltatni...” — a tanács pénzbüntetéssel sújtja. — Nem tudhatjuk, milyen ok miatt, de ezt a tilalmat még évtizednyi idő után is meg kellett ismételni: — Jászberény tanácsa 1778. febr. 14-én „... a varga czéhbéli mester-embereket... keményen meg intette, hogy ennek utánna a deli czipéknek belső varrással teendő munkájától szünnönek, mivel azoknak ell készítése sem ide valóknak, sem vásárookra a mondott varga mester embereknek meg nem engettetik...”²⁷

Erős János jászberényi lakos javainak leltárában 1771-ben néhány textilféleség és ruhadarab is található, mégpedig: egy derekaly, egy dunna töltve, három párna haj töltve, két kendő vagyis szakajtó ruha, két pár jegycsizma, egy fékető.²⁸ 1770-ben a kerületi kapitány rendeletben tiltja a kává sűveg, keskeny csákó, zsiros haj, bundán lévő sarlang és a kurta ing viselését.²⁹

Ugyancsak 1771-ből való adat szerint Jászberényben „... a kezes csikós pásztorok instáltak, hogy továbbra is a város részéről az egy mázsa hús és bocskornak való bőrök resolváltassanak.” 1776-ban Völgyi Klára jászberényi eladó-lánya anyja ruháiból ezeket örökölte: egy zöld rása viselt szoknya, egy főkötő, egy féling, egy gyolts feje kötény, egy ujj zöld rókás mente, egy új pruszlik; — Katalin húgának jutott ebből az örökségből: egy új török gyolts szokling, egy féling, egy futa-ketzele és egy selem kendő.³⁰

24 Idézi: Fodor Ferenc: A Jászság életrajza; Bp. 1942. 280 p.

25 SZML, Jb. Prot. Curr. 1766. júl. 20.

26 Fodor F.: i. m. 280. p.

27 SZML, Jb. közgy. jkv. 1768. ápr. 30. (316. fol.)

28 Fodor F.: i. m. 280. p.

29 SZML, Jb. közgy. jkv. 1771. febr. 20.

30 SZML, Jb. közgy. jkv. 1771. ápr. 6.

A 18. század második felében használatos ruhadarabok megismeréséhez értékes adatokat nyújtanak a jászberényi szabó céh iratai. A 2. sz. Protocollum 1777. dec. 7-i bejegyzése — többek között — a következőket örökítette meg:

„... Főlséges Királyné Mária Thérézia Asszonyunk által kegyelmenesen engedtetett és kiadott Privilegiumunk szerint ezen Chéhet követő mester legényeknek az remek vagyis Próbája elkészítése felül illetően rendelést tettünk:

1. Az Magyar Szabó Czéhet követőnek Maga meg tanult Mestersegének megmutatása (:noha ámbár az Magyar Szabóknak Mestereknek számtalan és mostani mód szerint sokkal újabb újabb munkák adatnak elő mindazáltal ami legkelendőbb és pénzre leginkább fordítandók:) három darab rendeltetett, úgy mint:

Első egy asszony mente, melly harmadfél röff Anglia posztóból készíttessen, olly hozzá tartozandó eszközökkel, aminémüképpen kívánja az Czéhet követő vagyis remek készítő.

Második egy dolmány. Az is Anglia, de másfél röff posztóból legyen meg bérelve. Szattyán helyett az alján veres Stafét legyen Selem sinórral elkészítve.

Harmadik egy nadrág. Hasonló Anglia, de egy röff posztóból meg bérelve, selyem sinórral legyen.

2. Az Német Szabó Czéhet követőnek is hasonlóan három rész rendeltetett tudniillik:

Első egy posoní váll, Melly Mórból Simán minden Cipke vagyis Paszománt nélkül (Hogy költséges ne legyen) készíttessen.

Második egy Recli, Szőr matériából bélelten megvarrva legyen.

Harmadik egy Német Nadrág, ez is Szőr matériából megbérelve legyen.

3. Az Szűrszabó Czéhet követőknek is valamint az előbb megírotaknak úgy három darab rendeltetett, úgymint:

Első egy Szűr, Melly két Sing futásos legyen, kinek is az alját keresztbe kell szabni, és a mellétoldást úgy, hogy az Toldás az Pászáig fölmennyen, hármassal sodrással és csipkével, az Galléra pedig beszegve hármassal sodrással, Veres szegővel.

Második egy félfertályos Kankó, Ki is Ludnyomra, hármassal sodrással, Veres szegővel beszegve. Sodrás alatt szegővel, és az egész jobb elejét hármassal sodrással Veres szegővel beszegve környöskörül pedig Veres prémmel beszegve elkészítve.

Harmadik egy bőv Singes Kankó, Csigára, az Ujját egész toldással, az hátát kivágva Csigára csipkével, ránczát keresztül zsebre, az Galléra beszegve közepén csigára, hármassal sodrással, az jobb eleje mint az előbb való kankónak, ezek pedig mind Veres szegővel beszegve körül veres prémmel meg prémezve legyenek...³¹

1780-ban egy családi leltárban az értékesebb ruhadarabok sorában szerepel egy ezüstös szoknya, selyem posztó mente és egy kék prémes mente.³²

31 SZML, A jászberényi szabó céh iratai, 1777.

32 SZML, Jb. vr. Capsa 25. fasc. 7. N° 22.

1782-ben egy jászberényi végrendelet egy *bélelt mente* sorsáról is intézkedik, egy családi leltár ingóságai között pedig egy *selyem kendő*, *selyem pruszlík* és *kivarrott papucs* is szerepel.³³ 1798 tavaszán Jászberényben Sági Pál özvegye, Csordás Dorottya végrendelete számos különféle házbeli ingóságai között értékesebb ruhadarabjait, textíliáit is felsorolja, s ebben a készletben található: 4 *vánkus*, 1 *derekaly*, 1 *dunna*, 1 *lepedő*, 10 *rőf vászon*, egy *mente*, egy *ködmön*, egy viselt *féling*, egy *pruszlík*.³⁴ Jászberényben a tanács képviselőtestületének 1787. május 5-i ülésén „... a város 8 baktereinak instantiájukra szokás szerint 8 pár *budai bőrcsizmák* resolváltattak.”³⁵

Meglehetősen változatos ruhatárról tanúskodik Fazekas Anna jászberényi lakos végrendelete 1798-ban. A felsorolásban szerepel *teveszőr veres szoknya*, *fél selyem pruszlík*, *selyem kötő*, *mindenféle virágú selyem pruszlík*, *kék habos szoknya*, *mente*, *zöld selyem kötő*, *mindenfajta virágú selyem kendő*, *fekete selyem kendő* és *gyolcs féling*.³⁶

Jászberény város képviselőtestületének közgyűlési jegyzőkönyve 1803. jan. 29-én azt jegyzi fel, hogy Friedvalszky András szűcsmester a 8 baktér számára készített 38 frt-ot kap a várostól.³⁷

1804-ben a Jászberényben elhunyt néhai Bakki Anna hajadon leány elosztandó textíliák és ruhaféléi a következők voltak:

Egy töltetlen *dunna haj*, egy *veres tarkájú párna*, egy *lepedő*, egy *fekete bársony párna*, egy *vászon fehér derekaly*, egy *gyolcs ujjú féling*, egy *sárga tarkájú leány lajbli*, egy *zöld kamillás szoknya*, egy viselt *kötény*, egy *gyolcs féling*, egy *vászon alsó*, egy *fehér keszkenő*, 2 *rőf fehér gyocs*, egy *tubák színű kék szélű keszkenő*, egy *kék posztó rékli*, egy *kék selyem fehér virágú keszkenő*, egy *tarka pruszlík*, egy *fehér muszlin kötély*, egy *zöld selyem arany csipkés pruszlík*, két *vörös párna haj*, egy pár *kesztyű*, továbbá: *dunna*, *párna*, *lepedők*, *ágybéli ruhák*.³⁸

1805 nyarán Jászberény tanácsát „stafettális levél” értesíti arról, hogy a nádor-ispán Máramarosból Budára menet a Jászságon utazik keresztül. Augusztus 12-én érkezik Árokszállásra és Fényszaruba, ezért a nádor méltó fogadtatására Dósa József Jászkun-kerületi kapitány alkalmi lovas-bandérium szervezéséről gondoskodik, s elrendeli, hogy „... a kotsisok és fullajtárok tsinosan, *mentében*, *nadrágban*, *magyar süvegben* legyenek felöltözve.”³⁹ Egyes ruhadaraboknak továbbra is fontos szerepe van a városi szolgálatban lévők, a pásztorok, valamint a béresek járandóságainak megállapításánál. A különféle természetbeni és bérbeli juttatásokon kívül 1823-ban az „öreg bérest” megillette egy pár új és egy pár *fejtelles csizma*, vagy ehelyett 2 pár *bocskor*; a második

33 SZML, Jb. vr. Capsa 25.; Jb. közgy. jkv. 1782. máj. 3.

34 SZML, Jb. vr. Capsa 25. fasc. 3. N° 54.

35 SZML, Jb. közgy. jkv. 1787. máj. 5.

36 SZML, Jb. vr. Capsa 25. fasc. 6. N° 4.

37 SZML, Jb. közgy. jkv. 1803. jan. 29.

38 SZML, Jb. cr. Capsa 25. fasc. 2. N° 10.

39 SZML, Jb. Prot. Curr. 1805. 58. fol.

bérest 1 pár új *csizma*, 2 pár *bocskor*, a harmadik bérest pedig egy *szűr*, 1 pár új *csizma*, 1 pár *bocskor* és 2 pár *fehér ruha*.⁴⁰

Egyes ruhadarabok tartozékai külön is értéket képeztek. Erről tanúskodik 1836-ban „Kováts Imre szüts mesternek végső rendelkezése”, amelyben arról tesz végzést, hogy „... az boldogult hitvesem mentéjén való 15 pár *ezüst gomb* az hátsó 4 pár *czikkelyekkel* együtt... az két leányaimé legyenek.”⁴¹

1842-ben a jászberényi szűrszabó és szűcs céh szegődtetési lajstroma arról intézkedik, hogy *nadrág*, *lajbi*, *csizma*, *sapka*, *nyak-keszkenő* jár az inasnak.⁴²

1842 novemberében Turi Imre jászberényi lakos a nádorhoz fordul panaszért azért, mert fia a városi írnoknál szolgált, aki rosszul bánt vele, megszolgált bérét, *szűrét* és *csizmáját* is visszatartotta.⁴³

A „köznapi” ruházatkodás alapanyagának előállításában is lehetett szerepe a jászberényi Rabmunkáltató Intézetnek, amelynek érdekében a jászberényiek kéréssel fordulnak a nádorhoz 1842-ben. Azt kéri, hogy készítményeik „*kaloltathatása*” végett a jászberényi felső vízi malom mellett *kalló malom* megépítéséhez adjon engedélyt és pénzt a nádor.⁴⁴ Két év múlva a Rabmunkáltató Intézet már 8000 rőf *szűr-anyag* szállítására tesz ajánlatot a Budai Császári Királyi Katonai Öltözetek Bizottságának,⁴⁵ 1845-ben pedig arról tájékoztatják a nádort, hogy megvizsgálták a jászberényi Rabmunkáltató Intézet működését, s megállapították, hogy *halina*-gyártásból az előző évben mintegy 40 000 Ft bevétele volt. A *halinát* eleinte vásárokon értékesítették, később pedig az Óbudai Cs. Kir. Katonai Öltözet Bizottsága veszi át a gyártott *halinát*.⁴⁶ 1844-ben a jászberényi vékony szűrszabó céh „a tanító magisternek” is megtoldja járandóságait néhány ruhadarabbal: — „... ad neki egy *ujj kalapot*, és egy *derékra való lablit*, minden évre egy *fekete sapkát* ... ha serénykedik.”⁴⁷

Ugyancsak a céhbeli rendhez tartozott az is, hogy a szűcs inasnak felszabadulásakor a mester ad egy *ujjast*, egy *nadrágot*, egy *lajbit*, egy pár *csizmát*, egy *nyakra valót*, — némely esztendőben *posztó nadrág*, *lajbi*, két *lábbeli*, két *ing*, *dolmány* és egy „*rok mellény*” is jár az inasnak.⁴⁸

40 SZML, Jb. Prot. Curr. 1822. 34. fol.

41 SZML, Jb. vr. Capsa 27. 1. cs. 17.

42 SZML, A jászberényi szűrszabó és szűcs céh iratai 1826—1827. 7. sz. Szegődtetési lajstrom.

43 OL. N. 24. József nádor lt. Ált. Iratok; Districtualia 164. cs. 1842. 1777. sz.

44 OL. N. 24. József nádor lt. Ált. Iratok. Districtualia, 164. cs. 1842. 1987. sz.

45 OL. N. 24. József nádor lt. Ált. Iratok Districtualia, 166. cs. 1844. 885. sz.

46 OL. N. 24. József nádor lt. Ált. Iratok Districtualia, 167. cs. 1845. 523. sz.

47 SZML, Jászberényi vékony-szűrszabó céh iratai, 1822—1865. 7. — 1844. évi szegődtetési lajstrom.

48 SZML, Jászberényi szűrszabó céh iratai, 1726—1892. 6. sz. — 1845. jan. 11.; 1846. júl. 5. 1851. febr. 4.; 1857.

A 19. század közepe tájáról néhány olyan végrendelet is fennmaradt, amely olyan ruhadarabokat is említ, amik korábbi feljegyzésekben nem szerepélnek.

1849 szeptemberében Heringei László két *ujjas ezüst gombos lajbi* sorsáról rendelkezik.⁴⁹

Vitmann Katalin, Suba András özvegye azt határozza végrendeletében, hogy „... a mi *ruháimon ezüst gombok és egyéb ezüstök* vannak, azokat hagyom Katalin leányomnak... és egy *ujjas mándlit* hitvesemnek...”⁵⁰

1851-ben Veres István hitvесе a következő ruhadarabokról végrendelezik: — egy fekete *selyem ruha*, *kék és veres selyem kötő*, egy *singolt fehér ágysterítő*, egy *nemzeti szín*, egy *kék*, egy *csikos*, egy *lila színű kartonszoknya*, egy *zöld vatás iberok*, egy *zöld atlasz kendő*, egy *citrom színű kendő*.⁵¹ (1851-ben talán külön is figyelmet érdemel a *nemzeti szín* szoknya megjelenése a népi öltözékek sorában.)

Jászfákóhalmáról egy családi irattárból került a Jász Múzeum adatárába Moskovicz J. jászberényi posztó-, gyapjú-, kézmű- és divatárkereskedő egyik számlája, amely tárgyunk szempontjából tanulságos adatokat tartalmaz. Ezt a számlát a kereskedő Szőlősy László jákóhalmi lakos részére állította ki 1888. nov. 3-án. (A számlán feltüntetett textiliák, ruhafélék sokfélesége megengedi azt a feltételezést, hogy a vevő esetleg valamelyik gyermeke kiházásításához vásárolt Moskovicz J. boltjában;) a számla végösszegét, 206,— Ft-ot részletekben, három év alatt törlesztette. A számla a következő textilféleségek felsorolását tartalmazza (a mennyiségi adatok megjelölése nélkül): — *csipke terítő*, *selyem kendő*, *terno kendő*, *berlini kendő selyemmel*, *fekete kendő szőrojttal*, *kis téli kendő*, *nagy téli kendő*, *virágos kabát selyem*, *vörös bélés*, *barket*, *atlasz*, *fekete ripsz kendő*, *selyem kendő*, *főkötő*, *ripsz atlasz*, *virágos selyem*, *bélés*, *ágysterítő*, *derékalj*, *siffon*, *karton*, *kanavász*, *nyakra való selyemkendő*, *törülköző*, *kis kendő*, *szalvetta*, *abrosz*, *himzés betét*, *rózsaszín karton*.⁵²

* * *

A levéltári források szórványos adatain kívül a jászági nép öltözködéséről, ruházkodásáról, — népviseletéről — szemléletes tájékoztatást nyújtanak azok a képes ábrázolások, leírások, amelyek a 19. századból maradtak ránk (s amelyekről bevezetőben már említést tettem). Jól lehet, ezeknek nagy részét korábbi feldolgozások már közölték, s mostani összeállításban mégis indokoltnak látszik ezek ismertetése.

A 19. századból fennmaradt igen ritka s nehezen hozzáférhető jászági viselet-ábrázolások reprodukcióit és rövid leírását elsőként Prückler József közölte a Jász Múzeum 1943-ban megjelent évkönyvében.⁵³

49 SZML, Jb. vr. Capsa 27. 1. cs. 51. sz.

50 SZML, Jb. vr. Capsa 27. 1. cs. 147.

51 SZML, Jb. vr. Capsa 27. 1. cs. 173.

52 Jász Múzeum Adattára; JMA. 74—1. (gy.: Kocsis Gyula).

53 Prückler J.: i. m.

Részben e közlés nyomán, és az eredeti metszetek (akkor még Prückler J. magángyűjteményében lévő példányai) alapján közölt rövid elemzést a jáász népviseletről Kresz Mária.⁵⁴ (A képmellékletek és azok elemzésének közlésétől ezúttal el kell tekintenünk.)

1854-ből szemléletes viselet-leírást ismerünk Palugyay Imre tollából: „... A férfiak fő ruházati czikke a *bunda* (*suba*); mintegy szükséges kelléke ez a népnek... Abban jelennek meg ünnepnapokon a szentegyház boltozata alatt; ... elromlás vagy halál választja meg őket egymástól. ... Sajátságos, de csak ünnepélyes alkalmakkor (lakomák, menyegzőknél) öltött ruházatjuk a jáászoknak a szinte sötétkék posztóból, sárga prémmel szélesen szegett, kék zsinórokkal díszített úgynevezett *rókás mente*; valóban olly czélszerű s ünnepélyességet mutató öltöny, melyet a nem egyszer *zsiros bunda* helyett legalább a szentegyházakban méltán viselhetnének. A nők ruházata szerfelett vékony kelméből áll; rövid *derekú ujjasaik* alig fedezik be a mellet és a hátat, az egész altest vidékét pusztán hagyván... De ki nevezetesebb napokon a nép tömegét tekintí, első pillanatra feltűnened előtte a jáász nők sehol fel nem lelhető ékes viselete. Fejüket *arany* vagy *ezüst csipkékből* mesterkéz által összeillesztett gömbölded tetejű *főkötő* fedi, melyet fehér átlátszó *csipkézet* borít s tüntet át, karcsú derekukhoz fekete vagy zöld habos selyem *ujas* simul a mellen kivágva, kebelből *selyemkendők* hal-maza emelkedik, 4-6 csinos *ezüst gomb* kapcsolván azt egybe, alóla *fekete selyem* kötény fodrai hullámanak le; s bokáig érő finom kelméből készült *szoknyák* fedezik a többi testet, lábukon fényes fekete, vagy piros *kordován* tündöklík; kezükben *hófehér zsebkendő* lebeg. — Ezen öltözet azonban csak fiatal nőknél szemlélhető, az idősek vagy tiszta *fehér* vagy *fekete atlasz kendővel* szorítják le fejüket.

Hogy ez az öltözet tetemes költségbe kerül, s a vagyonosbak anyagi jóllétének nyilvános hírnöke, szükségtelen emlegetni. S ezen ünnepi öltözzettel nagy Contrastot képez a mindennapi. A férfiak fején hordozott, *felfelé kanyarított keskeny karimájú kalapok* nem óvják a szemeket sem a szürke fehér homok talajról visszavert napsugarak izgató s vakító hatásától, sem a szelek pórterhelte huzamaitól, sem a távolban szemet kápráztató délibáb egyébként sajátságos nagyszerű játéka-tól...⁵⁵

1855-ben Imrik József (azóta számos helyen idézett) leírása a jáász népviselet szemléletes bemutatására törekszik:

„Ami a viseletet illeti a jáász népnél, először is a férfiaknál: nyak nélküli *kurta derekú s borjúszerű ing*, s a *mellény* alsó részéről, — mit csak néha visel — a gatyakötésig meztelen has; leginkább fekete *posztó zsinóros nadrág*, nagy *ön- vagy rézgombos dolmány* s *mellény*, nagy *tehenbőr csizma*, széles *karimájú kalap*, vagy *fehér báránybőr sipka*, *írhátlan vagy törött bőrszuba*, melyet télen-nyáron egyaránt visel, sőt Jászapáthiban a legforróbb melegségben sem hagyja le magáról, még

54 Kresz M.: i. m. 174—175. p.; 52, 53, 71, 76. sz. melléklet.

55 Palugyay I.: i. m. 84—85. p.

ha a templomba megyen is, hol nyáron levetvén magáról, összehajtva a pusztá földön ülésre használ, s azon ülve hallgatja a pap szájából az Isten igéjét. Esős időben szőrire fordítja ki *subáját*, vagy egyszerű *szűrt* visel.

A nőnemnek viseletére nézve a Jászságban kivált a fiatalabbaknál; — ahány község, annyi szokás; pipiskésnél pipiskésebb tiszta ezüst, vagy aranyos kemény fejkötő, csupán Jászapáthin laposabb; ezüst- vagy aranyújtásos úgynevezett *pruszlik*, tarkábbnál tarkább *viganó* (szoknya), fehér *perkál*, néha kék vagy fehér *kötény*, cifrábbnál cifrább a *pruszlik* alá dugva hátul hosszan lenyúló *nagykendő*, *piros nagy sarkú kordován csizma*. Az öregebbeknél, kivált Jászapáthin mind tiszta keményített fehér fejkendő, s rókaprémes *setétkék mente* rajta fityegve. A többi jászközségben csak azzal a különbséggel, hogy már fekete, vagy más színű fejkendő *mente* vagy *dolmány* felöltetlenül. A lányok némely helyen hajukat elől a felsimításhoz fekete bársonyszalaggal kötik le, némelyik anélkül, s csak felfűsült és hátul leeresztett s különféle színű szalagokkal befert *haját* a végén nagy *szalagos bokrot* hagyva viselnek; a többi öltözetük olyan, mint a menyecskeké.⁵⁶

Bár romantikus lelkesedés hevíti Baksay Sándor fogalmazását a jászági viseletről, leírásainak részletei mégis fontos adatokkal egészítik ki korábbi forrásainkból szerzett ismereteinket.

„... A Jászságban sokat érő prémezett kék mente borul a kerek vállakra, aczél vagy ezüst csiga-gombokkal, arany-ezüst sújtással és mentekötővel; egészen hasonló ahhoz, a melyet a nádor huszárok (jászkun fiúk) viseltek. De még a legdélcegebb huszár-mente vetése is mi csoda ahhoz képest, amint azt a jászladányi menyecske hordja.”⁵⁷

„A nők fejkötője ... a Jászságban a pánt, arany-ezüst csipke, melyet a fiatal nő csak első gyermeke születéséig visel, azon túl ifjabb leánytestvére vagy nő-rokona használatára teszik el, s helyette a nő drága művű imádságos könyvet kap.” — „Edzett és szép nép ... a jász; női között sok a kiváló szépség, melyet a csinos, néha túlságig gazdag öltözködés még emel.”⁵⁸

56 Imrik József: A Jászkun nép naptára 1855-ik évre; Pest, 1855. — idézi: Kresz M.: i. m. 187. p., Fodor F.: i. m. 226—227. p.

57 Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben; Magyarország, I. köt. Bp. 1888. 392. p.

58 Baksy Sándor: Irodalmi dolgozatai III. Bp. 1917. 9—10.; 249. p.

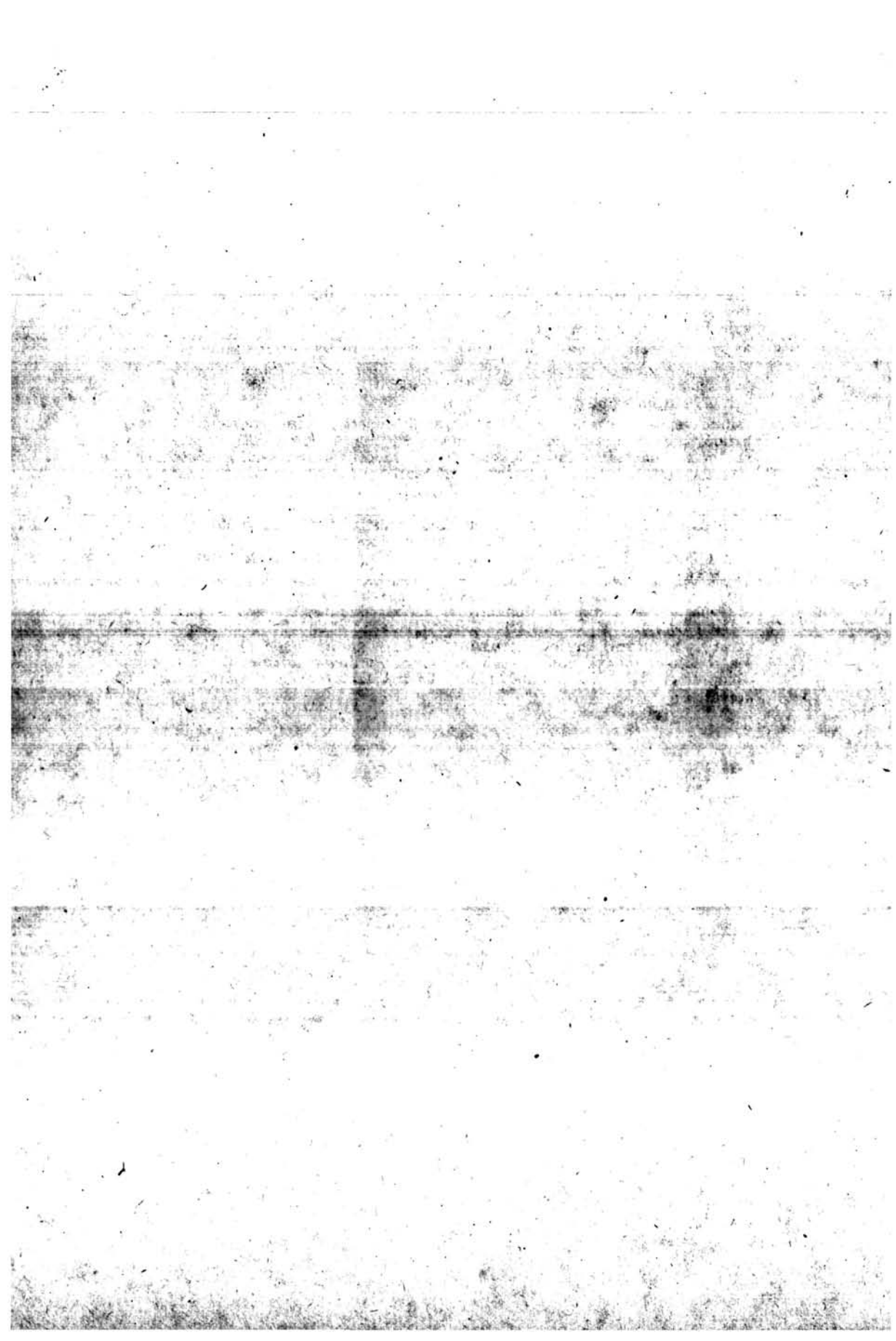

ÖSSZEGZÉS

(E közlemény viselettörténeti adatai — ruhadarabok és egyéb textíliák — az előfordulás időrendjében.)

- 1594 parthaöv; ingváll;
- 1650 rókabőr;
- 1658 farkasbőr; rókabőr; darutoll;
- 1668 szűr; rókabőr; farkasbőr; bocskor; csuha-posztó;
- 1679 karmizsin csizma kalpag;
- 1714 nadrágra való posztó; aba; csizma; süveg; dolmány; kordován csizma, fekete csizma;
- 1717 süveg;
- 1729 dolijmannak való posztó; aba; kordován csizma;
- 1745 bocskor; feir ruha; bőr nadrágnak való írha; juh bőr; fekete süveg; két márvás jó süveg;
- 1754 borjúbőr csizma; bakancs;
- 1755 feir szoknya;
- 1756 tót-vászon; lengyel-vászon;
- 1757 feir ruha; szűr; aba dolmány; aba nadrág; két márvásos süveg;
- 1759 fekete kaczagány;
- 1761 5 bőrből készült bunda; ködmön; nadrág; szűr; süveg; feir ruha;
- 1763 vásári 7 forintos mente; rása szoknya; 6 forintos takács szötte párnahaj; dunna; 1 forintos párnahaj; derekally; bulya-vászon; gyolcs ingváll; selyem tafota kötény; magyar tsizma karmazsinbul;
- 1764 párna; derekál; vászon lepedő; mente; dolmán; selem szélű féling; patolat féling; pruszlik feir kendő; kamillás szoknya; kezele; ród rása szoknya; feir szoknya; selem kendő; kezele, fékető; selem szoknya; patolat szoknya;
- 1765 szoknya; mente; főre való fátyol; kendő; jegy ing; rövid ing;
- 1766 rövid ing;
- 1767 rövid ing; zsíros haj;
- 1768 deli czipte; bakants;
- 1770 kávas süveg; keskeny csákó; zsíros haj; bundán lévő sarlang; kurta ing;
- 1771 derekaly; dunna; párna-haj; kendő; szakajtó ruha; jegycsizma; fékető; mente; bocskornak való bőr;
- 1776 zöld rása szoknya; főkötő, féling; gyolts kötény, zöld rókás mente; pruszlik; török gyolts szokling; féling; futa-ketzele; selem kendő;
- 1777 asszony mente; anglia posztó; dolmány; szattyán; veres stafét; selem sinór; nadrág; posoni váll; csipke; paszománt; rekli szőr matériából; német nadrág szőr matériából; szűr; veres szegő; félfertályos kankó; veres prém; singes kankó;
- 1780 ezüstös szoknya; selyem posztó mente; kék prémes mente;
- 1782 bélelt mente; selyem kendő; selyem pruszlik; kivarrott papucs;
- 1787 budai bőrcsizma;
- 1798 vánkus; derekaly; dunna; lepedő; vászon; mente; ködmön; féling; pruszlik; teveször veres szoknya; fél selyem pruszlik; kék habos szoknya; mente; zöld selyem kötő; mindenfajta virágú selyem kendő; fekete selyem kendő; gyolcs féling;
- 1803 szűr;
- 1804 dunna haj; veres tarkájú párna; lepedő; fekete bársony párna; vászon fehér derekaly; gyolcs ujjú féling; vászon alsó; fehér keszkenő; fehér gyolcs; tubák színű kék szélű keszkenő; kék posztó rékli; kék selyem fehér virágú keszkenő; tarka pruszlik; fehér muszlin kötély; zöld selyem arany csipkés pruszlik; kék vörös párna haj; kesztyű; dunna; párna; lepedő; ágybéli ruhák;
- 1805 mente; nadrág; magyar süveg;

- 1823 új csizma; fejletes csizma bocskor; szűr; fehér ruha;
- 1836 mentén való 15 pár ezüst gomb; hátsó 4 pár czikkelyek a mentén;
- 1842 nadrág; lajbi; csizma; sapka; nyak-keszkenő; szűr; (kalló-malom; kaloltatás);
- 1844 szűranyag kalap; csizma; sejem nyakra-való; derékra való labli; fekete sapka; ing; dolmány; rok-mellény;
- 1845 halina; ujjas; nadrág; lajbi; csizma; nyakra-való; posztó-nadrág; lábbeli;
- 1849 fekete selyem ruha; kék és veres selyem kötő; singolt fehér ágyterítő; karton szoknya (nemzeti szín, kék, lila, csíkos); zöld vatás iberok; zöld atlasz kendő; citrom színű kendő;
- 1849 két ujjas ezüst gombos lajbi; ruhákon ezüst gombok; ujjas mándli;
- 1851 fekete selyem ruha; kék és veres selyem kötő; singolt fehér ágy-terítő; karton szoknya (nemzeti szín, kék, lila, csíkos); zöld vatás iberok; zöld atlasz kendő; citrom színű kendő;
- 1888 csipke terítő; selyem kendő; terno-kendő; berlini-kendő selyemmel; fekete kendő szőrrojtta; kis téli kendő, nagy téli kendő; virágos kabát-selyem; vörös bélés; barket; atlasz; fekete ripsz kendő; selyem kendő; főköttő; ripsz atlasz; virágos selyem; ágyterítő; derékalj; siffon; karton; kanavász; nyak-ravaló selyemkendő; törülköző; kis kendő; szalvetta; abrosz; hímzés betét; rózsaszín karton;
- bunda; rövid derekú ujjas; arany vagy ezüst csipkékből főköttő; zöld habos selyem ujjas; selyemkendő; selyem kötény; bokáig érő szoknya; fekete vagy piros kordován csizma; zsebkendő; fehér vagy fekete atlasz kendő; keskeny karimájú kalap;
- 1855 kurta derekú borjúsájú ing; mellény; gatya; fekete posztó zsinóros nadrág; ön vagy rézgombos dolmány; tehénbőr csizma; széles karimájú kalap; fehér báránybőr sipka; irhátlan vagy törött bőrszuba; szűr; kemény fejkötő; ezüst vagy arany sujtásos pruszlik; tarka viganó; fehér perkál; kék vagy fehér kötény; nagykendő; piros nagy sarkú kordován-csizma; fehér fejkendő; rókaprémes setétkék mente; fekete bársonyszalag; befont haj szalagos bokorral;

A népi mosás Szatmárban és Beregben

FELHŐSNÉ CSISZÁR SAROLTA

Kutatóink gyakran foglalkoznak a vászonból és más textiliából készített használati eszközökkel. Gyakran kerül napirendre a textil készítésének a dolga, maga a fonás, szövés. Sokat foglalkozunk a szinte kimeríthetetlen téma a tárgyak díszítése, az egyes területek népviseletének a problémája. Meghatározzuk az egyes motívumokat, ismerjük a legjellegzetesebb öltéstípusokat, szövés technikákat. Számon tartjuk, hogy az egyes használati tárgyakat hogyan, milyen alkalmakkor használták, azokat hol tárolták. Valahogy elfogadjuk azokat a maguk állandóságában készen, reprezentatívan.

Elhanyagoljuk viszont azt a hátteret, amely az egyes tárgyakat ebbe az állapotba hozza, alkalmassá teszi őket arra, hogy azokat folyamatosan használni tudjuk. Elhanyagoljuk a tárgyak rendbentartásának a kérdését, amely legalább olyan fontos volt és fontos ma is, mint magának a tárgynak az elkészítése.

A családi megosztásban a mosás, a ruházat, a háztartás és a gazdálkodásban használatos textiltárgyak rendbentartása kimondottan női funkció. Az együttélés legfontosabb kritériuma az volt, hogy az ember kenyeret keres, az asszony mos rá. Az asszonyi gondoskodásnak az alapvető feltétele a mosás volt. Ha az emberen piszkos volt a gatyá, elhanyagolt, gyűrött a ruhája, vagy malomba menet piszkos volt a zsákja, lehetett a lakás akármilyen rendben, az mindenkor arra utalt, hogy nincs meg a családban az egység. Sajnálatra méltóbban annál el se tudtak képzelni, mint ha egy férfit mosni láttak.

Szabó János első világháborús hadifogoly kéziratban fennmaradt versében szívfacsaró képet fest erről a látványról:

„Egyik nap délelőtt csak úgy séta közben,
Véletlenül éppen egy folyóra vetődtem.
Amint ott sétáltam, amint ott járkálgattam,
Ruhákat mosó bakákra akadtam.

Egyik az ingét, másik a gatyáját mosta,
Volt aki sapkáját éppen szappanozta.
Negyedik, ötödik pedig mindeneket,
Edénybe berakta, aztat úgy főzte meg.

Az egyik így sóhajt Istenem, Istenem,
Ha ezeket látná az én feleségem.
Hogyha látná szegény, hogy mennyit szenvedek,
Ő a jó asszonynak szíve szakadna meg."

Az asszony volt a felelős a tárgyak tisztaságáért, de ő volt felelős a tárgyak megőrzéséért is. Ő készítette el az egyes darabokat, ő tisztította és ő adta ki kezéből egyenként megszámlálva azokat.

Jelen esetben ennek a karbantartásnak a módjait igyekszem megvizsgálni egy kifejezetten jól körülhatárolható területen a szatmári és beregi síkságon. Ez a terület hajdan erdővidék volt. Itt nem állt rendelkezésre a textiltisztítás kiváló alapanyaga a szikes területeken nagymennyiségben megtalálható sziksó. Az itt élő lakosságnak a mosás vegyi anyagában saját adott lehetőségeire kellett támaszkodnia. Ez az egyetlen lehetőség a közönséges fahamu volt, amit az erdővidék könnyen és bőven adott.

A fahamuval történő mosás a vászonneműk tisztításánál az ún. szapulással való mosás. Ez a két, egymástól jól elkülöníthető részből egy kémiai és egy mechanikai részből áll. A szapulás ideje alatt megy végbe a ruhán lévő szennyeződésben az a vegyi folyamat, amikor a ruhában lévő szennyeződés olyan mértékig lazul fel, hogy kisebb ütötéssel és vízbe való mártogatással onnan eltávolíthatóvá válik.

A mosás, a szapulás eszközeinek az előkészítése, a munkafolyamatot megkönnyítő, legmegfelelőbb formák kitalálása, a tárgyak elkészítéséhez szükséges anyag felkutatása, a férfiak feladata volt.

Az eszközöknél ezen a jól körülhatároló kis területen belül is vannak különbségek. A legteljesebb eszközkészlettel a Szamosháton találkozunk. A tisztítás, a szapulás eszközei állandó, erre a célra készített speciális eszközökké alakultak, amelyek nemcsak a nagy munkákhoz voltak készen, hanem mint kéz alá való készenléti eszközök folyamatosan biztosították a rendszeres heti mosások zavartalan folyamatát. A beregi Tiszaháton is megvoltak ugyan az eszközök, a szapuláshoz szükséges dézsák, kádak, teknők, de ezek összeállítása mindenkor esetleges volt és elsősorban a fonal tisztításához, különösen a lúgozáshoz, más módokat használtak.

A szapulás legalapvetőbb eszköze a szapuló kád volt. Ez a dézsához hasonló, abroncsokkal összefogott, egyenes oldalú, fületlen dongás edény, amelynek az aljára egy kb. két ujjnyi átmérőjű lyukat fúrtak. Erre a lyukra helyezték a kád csorgóját. A csorgó egy egyenes pálcára, vagy vékonyabb kórára félig feltekert tenyérnyi, másfél tenyérnyi vászondarab volt, amit úgy helyeztek keresztbe a lyukra, hogy a rongy azon kilógjon. Ezen keresztül csorgott ki a lúg a kádból.

Szegényebbek szapuló kosarat használtak. A szapuló kosárnak nem volt füle, az oldala rendszerint egyenes volt. Nagy szapulásoknál, ha a szapuló kád kicsinek bizonyult, a kádat megnagyobbították. Gyakori volt, hogy erre a célra az elrongálódott rosta kávját használták fel. Néhol alja nélküli kosarat használtak a kád megnagyobbításához.

A szapuló kádat általában kádármester készítette, de megcsinálták maguk a barkácsoló emberek is, hiszen ezeknél nem volt szükség, mint

a hordóknál, olyan nagy pontosságra, nem számított, ha az oldalán egy kicsit szivárgott.

Legtökéletesebb tárgyegyüttese a szapuló teknős szapulásnak volt. Ezt elsősorban a Szamosháton és a hozzá közel eső falvakban használták. Ez egy szapuló kádból állt, vagy a legkorábbi időkben kb. a XVIII. sz. végéig egy egy fából kivájt bodonból és egy speciális formájú szapuló teknőből. A teknő egyik végét nem mélyítették ki csak annyira, hogy a kád vagy a bodon biztonságosan ráállítható legyen. A szapuló teknő alja mindig egyenes volt, szapuláskor egyszerűen a földre tették. Ugyancsak a Szamosháton használták és ugyancsak speciális eszközkészlet volt a kád alá való szapulás tárgyegyüttese. A kád alá való V alakban elágazó fából készült. Erdei munkáknál, famunkáknál az erre alkalmas fadarabot mindig keresték. Ha véletlenül ráakadtak, az ilyet feltétlenül hazavitték s eltették még akkor is, ha otthon már volt belőle. Ugyan úgy, mint egy-egy szántalpnak való hajlott fát, vagy pl. egy kaszakocsnak valót. Ezt a V alakú fát egy kicsit megfaragták, a tetejét simára munkálták és négy befűrt lábat erősítettek bele, hogy stabilan álljon. Ez a lényegében egy olyan bak volt, amelynek a vízszintes része V alakban elágazott. Alkalmas volt arra, hogy akár kisebb, vagy akár nagyobb kádat ráállítsanak. Szapuláskor erre tették rá a kádat és ez alá csúsztatták be a mosóteknőt, vagy a lúgozó kádat.

A Tiszaháton a szapuló felállítása mindig csak egyszeri, alkalmi volt. Ebben az állandó eszközt egyedül a szapuló kád jelentette. A többi hozzávaló a háztartás egyébkor is használatos tárgyai közül került ki.

Igy a szapuló kádat egy dézsára állították úgy, hogy az a dézsa száját olyan egyharmad része takarta. A kád másik oldalát egy székkal támasztották alá. Az ilyen módon felállított szapuló kádat, hogy le ne düljön, általában a fal mellé, vagy a sarokba tették, hogy a fal két oldalról is támogassa.

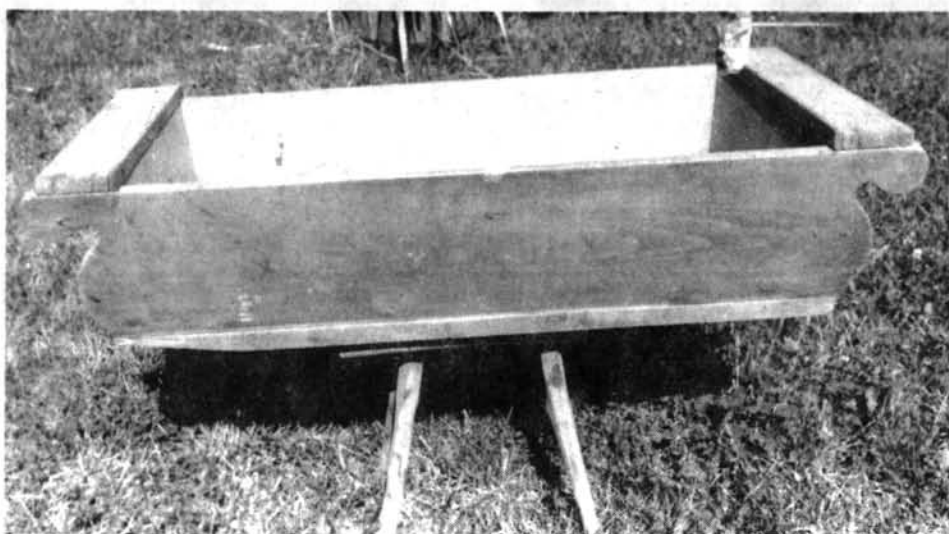
A szapulás egyetlen és kizárólagos vegyi anyaga a fahamuból készült lúg volt. Erre a célra a legalkalmasabbnak a fehér akácfa hamut tartották. Ebből lehetett a legerősebb lúgot főzni. Fehér hamuja van a fűzfának és a nyárfának is, de ezeket nem tartották olyan jónak. Azt mondták, hogy ezeknek könnyű hamuja van és csak gyenge lúg lesz belőle. Hogy a jóminőségű fehér hamu mindig rendelkezésre álljon és mindig megfelelő mennyiség legyen belőle, egész év folyamán gyűjtötték és félreeső, száraz helyen tárolták. A tölgyfa cseresavas hamuja, vagy a vízhozta fa vöröses hamuja nem volt használható a szapuláshoz, mivel az előző barnás, az utóbbi vörös színűre festette a ruhát és ezt az elszíneződést az anyagokból többé nem lehetett eltávolítani. A hamut szakajtókosárral, vagy vékával mérték. Egy-egy szapulás alkalmával a ruha mennyiségétől függően egy szakajtóval, vagy teljes vékával használtak fel.

A szegénység, ahol csak limmel-lommal tüzeltek, nem mindig tudta összegyűjteni a szapuláshoz szükséges mennyiséget. Ilyenkor egy szakajtóval kölcsönkértek a szomszédból, vagy jó ismerőstől.

A szapulásnak két nagyobb alkalma volt. Az egyik a fonal szapulás, amely némileg még a fonás-szövés folyamatába tartozik. A másik a kész eszköz tisztítása.

Mosóteknő dagasztólábon. Beregi Múzeum. Lelt. sz. 64.254.1—2.
Lelőhely: Gergelyiugornya

Mosóteknő, deszkateknő. Beregi Múzeum. Lelt. sz.: 85.54.1.
Lelőhely: Márokpapi

*Szapuló, szapuló teknővel. Beregi Múzeum. Lelt. sz.: 64.34.13.
Lelőhely: Tivadar*

*Kád alá való. Beregi Múzeum. Lelt. sz.: 83.26.1.
Lelőhely Szamostatárfalva*

Már az alapanyag előkészítése során, a szövés előtt szükség van komoly tisztító munkára. A kézzel megfont fonal a nyálazással, porozással, a különféle nyálképző anyagokkal, de még a fonal megfonása előtt a dörzsoléssel megszurkúl. Ha ezt nyersen, tisztítás nélkül szövik meg, a vászon szürke marad, amit aztán teljesen soha nem lehet kifehéríteni.

A fonálnak az átlúgozásánál Beregben és a Tisza bal partján, a homoki részen, gyakran nem használták fel a szapulás teljes eszközkészletét. Az átlúgozás, a füllesztés úgy történt, hogy az előtte láncba szedett, pásmába kötött darabot, matringot beáztatták. Az áztatás történhetett simán csak lúgos vízben, de volt úgy is (és hallgatólagosan ez volt az általános), hogy ebbe a lúgos áztatóvízbe egy fél marék oltott meszet is tettek, hogy már az áztatató vízben engedjen a fonal a szürkességéből. A mésszel való áztatást az asszonyok egymás előtt is eltitkolták. Úgy tartották, hogy aki így áztat, annak a fonal még mosás után is csak úgy porzik.

Áztatás után a fonalat gyengén kicsavarták, és az egészet jól meghintették a megrostált hamuval. Ez után nedves zsákba tették, a zsákot két deszkára helyezték és úgy, ahogy volt, deszkástól becsúszatták a meleg kemencébe. Legtöbbször kenyérsütés után szapultak így, de olyan is előfordult, hogy ehhez külön felfűtötték a kemencét. Itt reggelig hagyták a fonalat, amikor az jól megkelt.

Korhadó istállótrágya is biztosíthatta a szapuláshoz szükséges meleget, mivel a mosásnak a kémiai, vegyi részéhez elsősorban megfelelő lúgozó anyagra, megfelelő nedvességre és hőfokra van szükség. A trágyában való szapuláshoz adataink elsősorban Beregből, Hetéből és Gergelyugornyról vannak. Nem volt általános még ezeken a helyeken sem, a szokást a Nyírségből beköltözők hozták magukkal.

A folyamatot itt is az áztatással kezdték, mint a kemencében szapulást. A fonalat meghintették hamuval, majd vizes zsákba tették. A trágyába méter mély gödröt ástak, ezt kibélelték szalmával és fonallal telt zsákot belehelyezték. Ezután a zsák tetejére is szalmát szórtak és az egészet jól betakarták trágyával. Itt tartották egyik naptól a másikig.

A ruha szapulásának az általános menete a fonal szapulásához hasonló volt. Az első mozzanat itt is az áztatás volt, ami 3–4 óra hosszáig tartott, majd még a szapulást megelőzően a ruha piszkosabb részeit át-dörzsölték és csak ez után következett a szapulás. A ruhák mosásánál az az áztatásnál már nem használtak meszet a fehéritéshez.

A munkafolyamat a szapuló kád felállításával kezdődött. A kád fenekére keresztbe tettek két-három vékonyabb kórót vagy vesszőt, hogy a kád alján lévő ruha hozzá ne tapadjon a kád fenekéhez, ami meggátolta volna a lúg szabad kifolyását. A kicsavart ruhát jó szorosan a kádba helyezték, legfelülre tették a hamvast az átrostált száraz hamuval. A hamvas rendszerint egy kibontott zsák, vagy egy elhasznált, elvágott ponyva volt, amit ha nem volt szapulás, dudvahordásra használtak. Ezért van az, hogy a Szamosháton a dudvahordó pokrócot ma is hamvasnak hívják.

Amikor a szapuló elkészült, elkezdődött a víz melegítése. Régen a vizet szabad tűzön melegítették nagy vászonfazékban, vagy ahol már volt, háromlábú öntöttvas fazékban. Az utóbbi időben rendszerint a kemence mellett az állandóan készenlétben lévő katlan volt a vízmelegítés helye.

A megmelegedett vizet merítő bádoggal, vagy más, lehetőleg nagyobb, kb. $\frac{1}{2}$ vagy $\frac{3}{4}$ literes edénnyel apránként a kádban lévő ruhára öntötték. Ez volt a kád feltöltése. Az első feltöltéshez langyos vizet használtak, a továbbiakban pedig egy fokozattal mindig melegebbet. Az első feltöltéshez nem lehetett túlságosan meleg vizet használni, mert úgy a ruha leforrázódott volna és szenny belesült volna a ruhába. A leforrázott ruha tisztíthatatlanná vált.

A kádból kifolyó lúgot pállúgnak hívták, a feltöltéshez mindig azt melegítették fel és öntötték rá ismételtén a ruhára. Ez fálvanként változóan négytől nyolc alkalommal történt. Úgy tartották, hogy addig kell a kádat feltölteni, amíg az alján is forró lúg folyik ki, vagy amíg üstmeleg lesz az egész. A feltöltés után a kád tetejét egy vastagabb, durva pokróccal vagy vászonnal, a pállóval letakarták és az egészet állni hagyták reggelig. Ez alatt az idő alatt a ruha jól megpállott, megkelt.

A mosáshoz nagyon sok víz kellett. Ezért ezt mindig vagy folyóvízben, vagy a folyók holt ágaiban, vagy közvetlenül a kút mellett végezték.

A mosások közül ki kell emelni a fonal mosását. Mivel a fonalmosás a közönséges mosásnál is több vizet igényelt, ezért a fonal mosását lehetőleg az élő vizeken, a Szamoson vagy a Tiszán végezték. Természetesen, ha mód volt rá, akkor az egyéb mosások is folyóvízben történtek. Mivel a fonást általában január végére, február elejére fejezték be és Húsvét tájára a szövésnek is be kellett fejeződnie, a fonal mosása minden esetben télen történt. Ilyenkor általában be voltak fagyva a vizek és ahhoz, hogy mosni tudjanak, a folyón léket kellett vágni. Léket vágtak a vízmerésnél is ivóvíz hordáshoz, de a mosáshoz a jégjáró ösvényektől távolabb, nagyobb, méternyi széles, vagy ennél is nagyobb, szögletes léket (véket) vágtak. Ezt a munkát a férfiak végezték általában kora reggel. Ennek a lékvágásnak emléke egy XVI. századból származó szamosháti tréfás versnek, a Házások éneki-nek a befejezésében maradt fenn:

„Ez tanolságot taval kilelék,
Szamos vízének magas a partja,
Akkor fejszével vágták a vizet,
Az énekszerzőt mondták jó embernek.”

A kiszapult ruhát ki kellett szállítani a lékhez. Volt, hogy az egészet, a ruhát, a meleg kézvizet, a mosószéket csak sarogjára rakták és úgy vitték le a folyóra. Ha hó volt és szánt lehetett használni, akkor gyalogszánra pakolták és úgy szállították. Máskor többen összetársultak és fogattal, szekéren vagy szánon vitték le a mosnivalót és a hozzá szükséges dolgokat. Ebben a munkában a férfiak is részt vettek. Ha előre nem beszéltek is össze, mindig úgy adódott, hogy egyszerre többen is mostak. A mosásra alkalmas idő gyakorlatilag megrövidült, mivel a szapulás és a mosás feltételeként két napot vett igénybe. A hétfőn szapult ruhát csak kedden lehetett kimosni. Vasárnap már senki sem moshatott, tehát szombaton már nem szapulhattak. Így a mosás lehetősége legfeljebb három napra torlódott össze. A hét végére nem szívesen hagyták a mosást. Ilyen mondás járta: pénteken a kurvák, szombaton a lusták mosnak. Mi-

*Mángorlás. Beregi Múzeum fotótára, Lelt. sz.: 7195
Felvétel helye: Gergelyugornya, 1971.*

vel vasárnap soha sem mostak, szélteben használatos volt a tréfás kérdés: Ha valaki szombaton szapul, mikor mos? A felelet erre: mi kormos? az üst feneke.

A mosás eszköze a mosószék és a sulyok. A mosószék mintegy méter hosszú, 30—40 cm széles, kb. 80 cm magas szék volt, négy, kissé ferdén befűrt lábbal. Szatmárban a mosószék első két lába 8—10 cm-rel rövidebb volt, mint a hátsó, hogy előre lejtessen. Ezt így kifejezetten csak a mosásnál tudták használni. Másutt, általában Beregben a mosószéknek is egyforma lábat csináltak, hogy más célra is felhasználható legyen. Az ilyen mosószék leállítása úgy történt meg, hogy az első két lábát lesüllyesztették. Ezt a mosószéket a jégen nem lehetett használni. A sulyok egységes alakú, egy fábó kifaragott, nyelével együtt mintegy 30 cm hosszú, 10—12 cm széles 4—5 cm magas, lapos ütőszerszám. Tetejére ritkán díszített, a vége mindig fecskefarkosra van kiképezve.

A jégen történő mosáshoz ezeken kívül hozzátartozik még egy kisebb dézsa is amibe a kézmelegítéshez enyhes vizet tettek.

Az eszközök milyenségéből is következik, hogy Beregben a téli fonalmosáshoz ritkán használták a sulykot és a mosószéket. Itt leginkább kis léket vágtak, ezen keresztülfektettek egy deszkát, amit beszórtak szalmával és csutkaízékkal, erre álltak, vagy térdepeltek rá. Ilyenkor a

fonalat nem sulykolták, csak jó erősen addig rázogatták, amíg a tiszta nem lett. A jégen való mosáshoz, bármilyen módszerrel is történt az, az asszonyok nagyon beöltöztek.

A tavaszi nyári és őszi mosásnál más volt a helyzet. A mosószéket a víz szélére állították úgy, hogy a vizet meríteni lehessen, az asszonyok a vízbe álltak és úgy sulykoltak. A ruhát a parton a hamvason vagy a zsákon csomóba gyűjtötték. Ilyenkor a leszállítás is könnyebb volt. A kiszapult ruhát zsákba tették, az asszonyok a hátukra vették és a mosószékkal a hónuk alatt mentek a vízpartra. Ha a ruhacsomó nagyobb volt, akkor a családból mindig akadt valaki segítségnek. Mivel a mosás három napra, kedd, szerda és csütörtökre torlódott össze, egyszerre mindig többben is mostak. Volt úgy, hogy a vízparton 10—15 asszony is sulykolt.

Szapuló kád alá valóval. Beregi Múzeum fotótára. Lelt. sz.: 645.

Különösen így volt ez egy-egy tavaszi és őszi nagymosáskor, amikor a nagy mezőgazdasági munkák befejeztével az eszközök tisztítására került sor, vagy tavasszal, amikor a pokrócokat, vagy a letevőben lévő ruhákat mosták.

A heti mosás gyakorisága a módtól függött. A ritkábban történő heti mosás rangot jelentett, mert azt fejezte ki, hogy elegendő ruha van a háznál. Ez természetesen a nő szorgalmát is jelenthette azt, hogy sokról gondoskodott. A letevőben lévő reprezentatív ruháknak az időnkénti átmosása is főképpen a rangnak, az ügyességnek a bemutató alkalma volt. Ezeket mindig hosszú köteleken terítették ki úgy, hogy az az utcáról is jól látható legyen.

Kisebb mosásoknál is előfordult, hogy nem használtak mosószéket. Ilyenkor a mosás deszkán, vagy ahol a vízparton erre lehetőség volt, követően történt.

A mosás minősége a szapulástól függött. Ha a ruha jól meg volt kelve, akkor nem kellett sokáig sulykolni, de ha a szapulás nem sikerült, keletlen maradt a ruha, azt már a sulykolással nem lehetett rendbe hozni. Ilyenkor a ruhát kiterítve, a szamosháti mondás szerint, csak olyan daru színű lett.

Ugyancsak kisebb mosásokat gyakran bonyolítottak le olyan kutak mellett, amelyeknek lágy volt a vize. Ennél a mosószéket a kút mellé állították, mellé tették a mosóteknőt, vagy egy nagy dézsát, amit meghúztak kútvízzel. A sulykolás már itt is úgy történt tovább, mint a nyílt vizen. A ruhát belemártották a vízbe, rátették a mosósékre, a sulyokkal többször rácsapkodtak, majd ezt néhányszor megismételték. Volt úgy, hogy nem is a ruhát mártották vízbe, hanem a sulyok lapjával lötyintettek rá egy kicsit. A sulykolás addig tartott, amíg a ruha ki nem tisztult.

Ott is sulykoltak udvaron, ahol nem volt jó a kút vize, de a jó kút-víz közel volt. Ilyenkor vederrel hordták a vizet és úgy végezték a mosást.

Szappannal történő mosás

A múlt század közepétől a viseletben egyre döntőbb szerepet kaptak a gyárilag készített, nem kenderfonalból, házivászonból készített anyagok. Ezek elsősorban a felső ruházatnál szaporodtak meg. Majd lassan a század elejére egyre ritkul a házivászonból készült fehérneműk használata is. Ezek tisztítása más eljárást igényelt. Ekkortól kezdett szélesebb körben elterjedni a szappan használata. Bár a szappankészítés nagy múlttal rendelkező foglalkozásnak számított, már a XVII–XVIII. században sorban alakulnak a szappanos céhek, a parasztságnál a szappan használata és a szappan készítése csak a múlt század végétől kezd általánossá válni.

A szapulással történő mosás mellett megjelenik a mosásnak egy sokkal egyszerűbb, sokkal primitívebb formája, a szappannal, kézi dörzsöléssel való mosás. Ennél a mosásánál nem válik el olyan tisztán, mint az előző mosásnál látható, a vegyi mechanikai folyamat. Itt a kettő mindig együtt, egyszerre jelentkezik.

A mosás meleg vízzel, mosóteknőben történt. A mosóteknőt dagasztólábra állították, a teknőbe beleöntötték a meleg vizet, majd beletették a mosni való ruhát. Miután a ruha átnedvesedett, az egészet végigszappanozták. Ennyi volt az áztatási idő. Majd a ruhát darabonként újból megszappanozva és megdörzsölve történt a mosás.

Területünkön a teknő fűzfából, vagy nyárfából készült. A veres-fűzfát tartották erre a célra a legjobbnak, mert azt mondták, hogy az nehezebben reped. A megrepedt teknőt nem dobták el, hanem kívülről megcskábaalták és úgy használták tovább. Régen mosáshoz teknőt házilag is készítettek. Erre mutatnak a durva faragott, nagy szapulóteknők és az, hogy a parasztházaktól sorozatosan kerültek be kapocskák, ami kizárólag a teknős mesterség szerszámai közé tartozik. A mosóteknő mindig hosszas. Mérete egyrészt a rendelkezésre álló fához alkalmazkodott. A ma használatos mosóteknőket minden esetben teknővájó cigányok készítették. Mivel a családokban mindig több teknő volt használatban, a teknőket a funkciójuknak megfelelően formájukban is megkülönböztetették egymástól, hiszen mérete legtöbbször megegyezett a dagasztó, sózó és egyéb teknők nagyságával. Ezeknek a végét mindig úgy képezték ki, hogy az a lekerekített teknővég mellett két oldalt egy-egy forgóként is használatos szarvacskát képezett. Úgy is hívták ezeket, hogy szarvas teknők. A mosóteknők szarv nélküliek voltak. Két végük egyenes, lapos, amelynek csupán a sarkai voltak kissé lecsapva. Ez a része alkalmas volt arra is, hogy a szappant rátegyék.

A legutóbbi időben mosóteknőt készítettek deszkából és bádogból is. A deszka teknőt mindig asztalos mesterek készítették. A bádog teknőt a század elején az amerikaiak hozták magukkal.

A ruha tisztasága ennél a mosásnál mindig a szappan minőségétől függött. Az évi szükséges szappankészletet a családok maguk állították elő. A szappanfőzés ideje általában koratavasszal volt. Mint az egyik igen fontos tevékenység beékelődött a falusi lakosság kora tavaszi munkái közé.

A szappankészítés a nők feladata volt. Készítésük a következőképpen történt. A szappan kémiaiag zsírsav és fém cserebomlása útján jön létre, a szappankészítés két legfontosabb alapanyaga a zsír és a nátriumhidroxid, vagy népi nevén a marószóda vizes oldata, a nátronlúg, ahol hő hatására megy végbe az anyagokban a cserebomlás. 1 kg marószódához, amelyet boltokban tömbökben árultak, hogy jó minőségű szappan keletkezzen 4 l víz és 5 kg zsíradék kellett. Ezt az arányt ki-ki tehetségéhez képest csökkenthette vagy növelhette is. A szappanfőzéshez a háztartás hulladék zsírjait használták fel. Mivel meglehetősen nagy mennyiségre volt szükség, ezt egész évben folyamatosan gyűjtötték. Tárolása általában a kamarában vagy a padlás félreeső zugában tartott elhasznált cserép vagy öntöttvas fazékban vagy elhasznált putinaszerű fa edényben történt. Ha valamilyen zsíradék végleg használhatatlanná vált, azt mondták, jó lesz szappannak. Erre a célra tették félre disznóöléskor a zsöndört is. Ez annyira a szappan alapanyagának számított, hogy Szatmárban a szappanfőzések megszűnésével is még sokáig fogyasztásra alkalmatlannak tartották, mert úgy tudták, hogy ez csak szappannak való. Ha valaki ezt véletlenül mások tudtával fogyaszt-

*Szapuló felállítva a kamarában. Beregi Múzeum fotótára. Lelt. sz.: 560
Felvétel helye: Gergelyugornya*

totta, akkor sokáig csúfolták vele. Nagyon ínséges időben még olajjal is főztek szappant. Az összegyűjtött zsiradéknál arra mindig nagyon vigyáztak, hogy az meg ne avasodjon, mert az avas, kellemetlen szagot a szappan, de még a mosott ruha is átvette.

Az egyes családok igyekeztek mindig egyszerre annyi szappant főzni, hogy az az egész évben elég legyen. Főzés után az asszonyok megkérdezték egymástól — mennyi szappanod lett? A felelet általában az volt rá — tán kitart tavaszig, vagy van még egy kis tavalyi, azzal együtt kitart.

A szappanfőzés menete a következő volt: Egy nagy, 10–12 literes edényben felforralták a nátronlúgot. Ez olyan erős volt, hogy ha bele-tettek egy tyúktollat az úgy szétmarta, hogy nem maradt belőle semmi. Ebbe a forró lúgba tették bele a zsiradékot. Ezt előtte nem olvasztották ki, csak úgy, ahogy volt, mindenestől beletették, mert a lúg úgyis mindent szétmarta. Az egészet addig főzték, míg a keletkezett hab mind fel nem szállt a tetejére. Főzés közben állandóan kavargatták egy nagy fakanállal, amit csak erre a célra használtak. Akkor volt jó a szappan, ha a felszállt hab tűrősodott és kavarás közben ez a massa elvált az edény oldalától, lecsúszott a kavaráó kanálról.

A kész szappant szögletes, szétszedhető deszka formába töltötték. Nagyon sok helyen erre az asztalfiókot használták fel. A formát először vízes vázondarabbal bélelték ki, erre öntötték rá a szappant. Itt hagy-
ták kihűlni. A kihűlt szappant feldarabolták, majd szellős helyen,
általában a mestergerendán tárolták. A háziszappannál örültek annak,
ha szép fehér lett, de ha nem volt elég fehér, akkor sem főzték át,
hogy kifehéredjen.

Nagy szegénységben, ha nem lehetett hozzájutni marószódához,
akkor káliszappant főztek. A szóda helyett erős hamu lúgot főztek, eh-
hez tettek egy kevés oltott meszet. A lúgot először jól elfőzték, bele-
tették az oltott meszet és ezzel is főzték egy darabig. Az erejét ugyan
úgy próbálták ki, mint azt a nátronlúgnál tették. Ha úgy-látták, hogy
már megfelelő, akkor tették bele a zsiradékot, amit addig főztek, míg a
szappan fel nem szállt a tetejére. Az oltott mészre azért volt szükség,
hogy valamelyest szilárdítsa az amúgy folyékony szappant.

Ugyancsak inséges időben előfordult, hogy krumplit is tettek a
zsiradékhoz. Ezzel a mennyiséget akarták szaporítani. Az ilyen szap-
pan nagyon fekete színű és meglehetősen rossz minőségű volt.

A teknőben való kézi mosás könnyítésére néhol recés mosódesz-
kát használtak. Ez nem vette annyira igénybe a kezét.

Az első darabokat üvegből és fémből általában amerikai kivándor-
lók hozták magukkal. Ezek mintájára házilag is készítettek ilyeneket.
Használatuk általánossá területünkön soha nem vált.

Szappant mindenki főzött, de nem volt mindenkinek érzéke hozzá.
Jó volt, ha egy faluban négy—öt asszony ismerte jól a szappanfőzés
fortélyait. A tudomány anyáról leányra szállt. Ezeket számontartották
a faluban. Hozzájuk mindig mindenki bizalommal fordulhatott. Még a
főzés előtt ki is kérték a véleményüket. Ha a szappan az útmutatások
ellenére sem akart sikerülni, nem tūrosodott, akkor elszaladtak a csa-
ládhoz legközelebb álló szakértőhöz és megkérték, hogy nézze meg, mi
lehet a hiba, mi hiányozhat belőle. Ha zsiradék kellett még hozzá, de
már nem volt a háznál, átmentek a szomszédba kölcsönkérni. Az így
kölcsönként zsiradékot csak a következő évben adták meg. Ha a hiányt
pótolták, rendszerint rendbe jött a massa és egy kis továbbfőzéssel jó
szappant kaptak. Mindent el is követtek, hogy így legyen, mert az el-
rontott szappant újra kellett főzni, ami dupla munkával járt. Volt, aki-
ről az egész falu tudta, hogy nem tud jó szappant főzni. Mosolyogták,

Sulyok. Beregi Múzeum. Lelt. sz.: 86.16.3.
Lelelőhely: Jánd

*Sulykolás a Tiszán. Beregi Múzeum fotótára. Lelt. sz.: 9900.
Felvétel helye: Gergelyiugornya, 1955.*

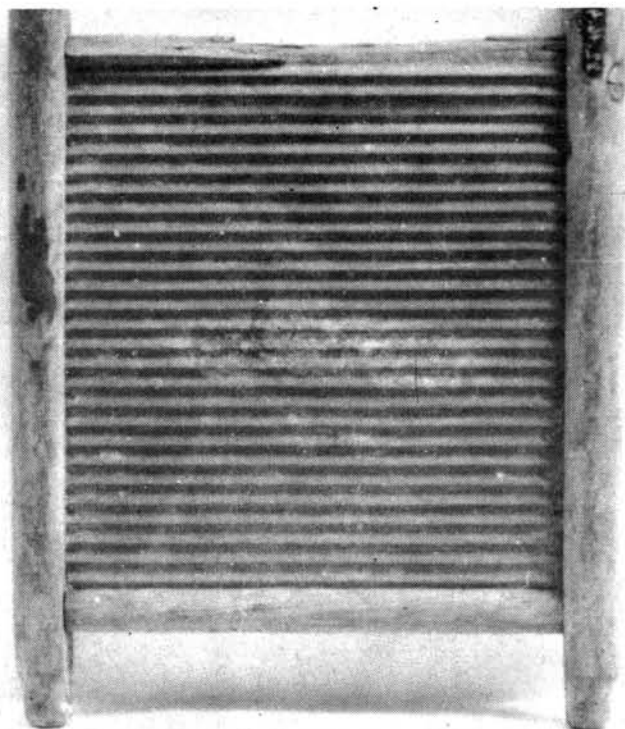
ha dicsekedett, mikor azt mondta: „olyan szappant főztem, hogy teli vót a teknő habbal”. Hogy jobban habozzon a szappan, mosás előtt beleköptek a teknőbe.

Kisebb vászon ruhák teknőbe való mosásához volt úgy, hogy nem szappant, hanem csak sima lúgot használtak. Ilyenkor egy kis tarisznyába tették a hamut, fazékban felfőzték és ebben a lében mostak.

A textíliák rendbentartásának utolsó fázisa a simítás. Tekintve, hogy területünkön a lakosság ruházata, alsó és felső ruhája zömmel még a múlt század utolsó harmadában is vászonzól készült és a háztartás eszközkészletének jelentős része vászonzól volt, elsősorban a vászonnemű simítását vesszük szemügyre.

A simítás már a terítéskor megkezdődött. A nagyobb vászontárgyakat az abroszokat, lepedőket, de a végvásznakat is terítéskor jól meghúzgálták és már némileg simítva terítették végig a sövénykerítésen. A végvásznat, mivel az nagyon hosszú volt, előfordult, hogy a gyepre vagy a folyópartok szemcsés, homokos lapályain terítették végig. Száradás közben is ki-kiszaladtak megnézni és ilyenkor újból végigsimították. A kisebb ruhákat az udvaron fától-fáig kihúzott szüttesre terítették. Terítés előtt ezeket is jól meghúzgálták.

Száradás után a vászon mindenkor durva, érdes tapintású, amit Szatmárban és Beregben úgy fejeztek ki, hogy olyan „szironyos”. Ilyen állapotban különösen alsó neműk esetében majdnem teljesen alkalmatlan viselésre. Hogy erre alkalmassá váljon, a vászonnak meg kell törnie.

*Mosódeszka. Beregi Múzeum. Lelt. sz.: 82.16.4.
Lelőhely Vásárosnamény*

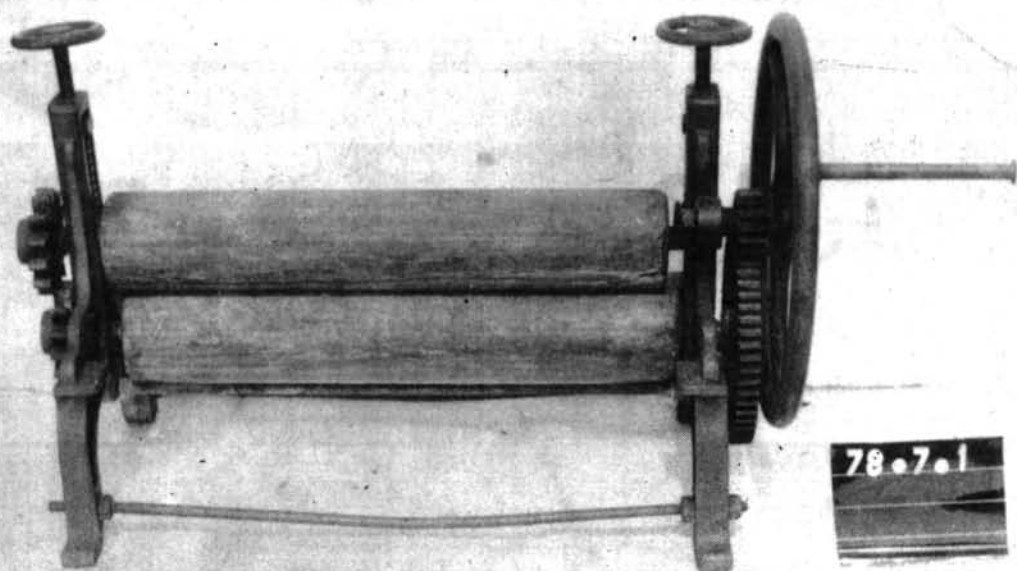
A töréssel a vászon megpuhul, kisimul. A vászonnak ezt a puhítását, simítását, mángorlásnak nevezték. Ezt sima asztallapon a kótics és a mindenki által jól ismert mángorlófa v. mángorló segítségével végezték. A nagyon pontosan összehajtott vászonneműt szorosan rátekerték a laskanyújtószerű, vagy annál valamivel vastagabb, néha rövid kis esztergált nyéllal ellátott rúdra, a kóticsra (ahol ilyen nem volt, ott egyszerűen a laskanyújtóra), majd a mángorlóval a felgöngyölgetett ruhára kissé rácsapva, az egészet előre felé göngyölgették.

A mángorló általában keményfából készült, kb. 60—70 cm hosszú, 10—13 cm széles, felső végén rövid, a kéz fogásához igazodó, általában esztergált vagy nagyon szépen lekerekített, lesimított, nyéllal ellátott tárgy, amelynek az alsó lapja erősen bordázott. A felső lapja rendszerint díszített. A mángorlót általában mesteremberek készítették megrendelésre. Legtöbbször fiatal férfiak ajándékozták meg vele a feleségüket. Ritkábban fiatalemberek jegyajándékként adták a lányoknak. Ezért a díszítmények között legtöbbször szívből vagy korszóbból kiinduló indás virágmintát találunk.

Hideg simítással történt a bőgatya ráncolása és a ráncos ingujjak simítása is. A mángorlással megpuhított kisimított ruha a ráncokat egy 10—15 cm hosszú, 2—3 cm széles lapos kis fadarab vagy csont segítségével tovább simították. Az anyag élét két ujj közé fogva, a simítót az

*Hidegvasalók, simítók. Beregi Múzeum
Korcoló. lelt. sz.: 78.4.79., 78.4.80.
Hidegvasalók. lelt. sz.: 78.4.66., 78.4.63., 78.4.67.*

*Mángorló. Vasalógép. Beregi Múzeum. Lelt. sz.: 78.7.1.
Lelőhely: Vásárosnamény*

*Musta. Beregi Múzeum. Lelt. sz.: 74.9.1..
Lelőhely: Vásárosnamény*

anyag élére szorítva, a korctól a szár felé többször végighúzták. Így az anyagnak pliszírozáshoz hasonló éle maradt. A simításnak ezt a részét, mivel meglehetősen nagy erő kifejtést igényelt, a férfiak végezték. Ezt a simítót használták a nők is a végvászna összeajtásánál a vászon éléhez.

A ruházatban a gyáripari termékek elterjedésével, párhuzamosan a hideg simításokkal, megjelennek az egyes háztartásokban a meleg vasalók.

A vásznat továbbra is mángorlással simították, sőt nagyobb gazdaságokban, ahol nagymennyiségű vászonruhát és eszközt használtak, ott már a múlt század közepe táján megjelent a gépesített mángorlás. Itt két henger között karral hajtható szerkezettel végezték a nagymennyiségű vászonnemű simítását.

Ezek általában fogaskerék-áttétellel működtek és a hengerek is legtöbbször vasból készültek. Kisebb gazdaságokban az 1910-es években készítettek erre a célra és formára fahengeres mángorlót.

A gyári textilféleségekhez a gyolcshoz és a különféle kartonokhoz mindig meleg vasalót használtak. Ennek legrégebbi formája a vörös és sárgarézből készült, papucs alakú, különféle fogómegoldással készült vasalók voltak. Ezeknek a belseje üres volt, amit egy hátul felhúzható zárral ún. suberrel lehetett lezárni. Ebbe az üregbe tették bele a felforrósított követ, amit spóron, nyílt tűzben vagy kemencében melegítettek fel.

A vasalás általánossá válásának idejét nehéz lenne pontosan meghatározni, de az biztos, hogy már a múlt század közepén is országosan elterjedt lehetett használata. Erre utal Arany János jól ismert Családi kör c. költeményében az alább ismertetett néhány verssor is.

„Vasalót tüzesít, új ruhája készen,
Csak vasalás híja, holnap ünnep leszén.”

A betétes vasalók mellett ismeretesek olyan tömör vasalófajták is, amihez nem használtak betétet, hanem úgy, ahogy volt parazon, fémlapon vagy a tűzhely platniján melegítették fel az egészet.

A vasalók legkésőbb és legtovább használt formája a szenes vasaló volt. Rézből és öntöttvasból egyaránt készítették. Területünkön a munkácsi vasgyár közelsége miatt az öntöttvasból készült szenes vasalók terjedtek el. Ezeknek a teteje volt felnyitható, amit lezáráskor a vasaló orránál lévő, gyakran gombos fejű kattanzár zárt le. A munkácsi vasgyár készített díszes fejű kattanzáras vasalókat is. Így találkozunk a területen sárkányos, kakasos, Kossuth fejű stb. vasalókkal. Ezeknek a vasalóknak alul mindkét oldalán és felül, szellőzőnyílások voltak és faszén paraszával melegítették fel. A szenet a vasalóba tették, meggyújtották és itt égették el. Hogy jobb legyen a huzatja, a tetejét kályhacsővel meghosszabbították. Amikor a szén leégett, a tetejét lezárták. Hogy a parázs mindig izzásban legyen, a fogójánál fogva maguk előtt lóbálták. A melegség fokát megnyálazott ujjal próbálták ki. Tűlfűtés esetén a sima földön toszogálták, hogy kihűljön. A nem megfelelően mosott ruhát nem lehetett meleg vasalóval vasalni, mert belerögződött a piszok.

Akár a melegvasalásnál, akár a hidegvasalásnál a vasalás vasalódeszkán vagy sima asztallapon történt, amelyet egy vastagabb vagy többször összehajtott fehér anyaggal terítettek le. Ez volt az ún. vasalópokróc. Ezt a háztartásban másra nem használták, mivel az állandó melegítés megkeményítette, törékennyé tette az anyagot. Éppen ezért más használatban lévő textilneműt sem használták erre a célra.

Finomabb anyagból készült darabok pl. selymekendők vagy gyapjúból készült holmik simítását fából készült hideg vasalóval vagy fémből készült (réz) mustával végezték.

Ezeket eredetileg mesteremberek használták, onnan kerültek át a háztartásokba.

Összefoglalva elmondható. A textiliák rendbentartása, amely a tisztításból és simításból állt, nagy körütekintést igényelt. Ez a tevékenység szorosan kapcsolódott be az élet folyamatába, az egészséves tevékenységek közé. Mint mindennek, ennek is évente visszatérően meghatározott ideje volt. Különösen a vászon rendbentartásánál még a bemutatott, jól körülhatárolható területen belül is vannak eltérések. Míg pl. Szatmárban a szapulának egy állandósult eszközkészlete alakult ki, addig Beregben a szapuló kád kivételével mindig alkalmi, máskor is használatos tárgyakból állítják össze a szapulót.

A szappanfőzés és a teknőben való mosás szinte teljesen egységesnek mondható. Egységes a szappanfőzés ideje, a szappan összetétele és a főzés módja. Nem fordítottak különösebb gondot a szappan színére. Ilyen célból a területen a szappan többszöri átfőzésével nem találkozunk.

A vászon simítása az egész területen egységesen mángorlással történt. A gyári textíliák elterjedésével egy időben terjedtek el a különféle meleg vasalók. A finomabb textíliáknál ismert a hideg vasalók használata is.

IRODALOM

Hegyi Imre: A fahamu felhasználása. Ethn. 1961. 278—283.

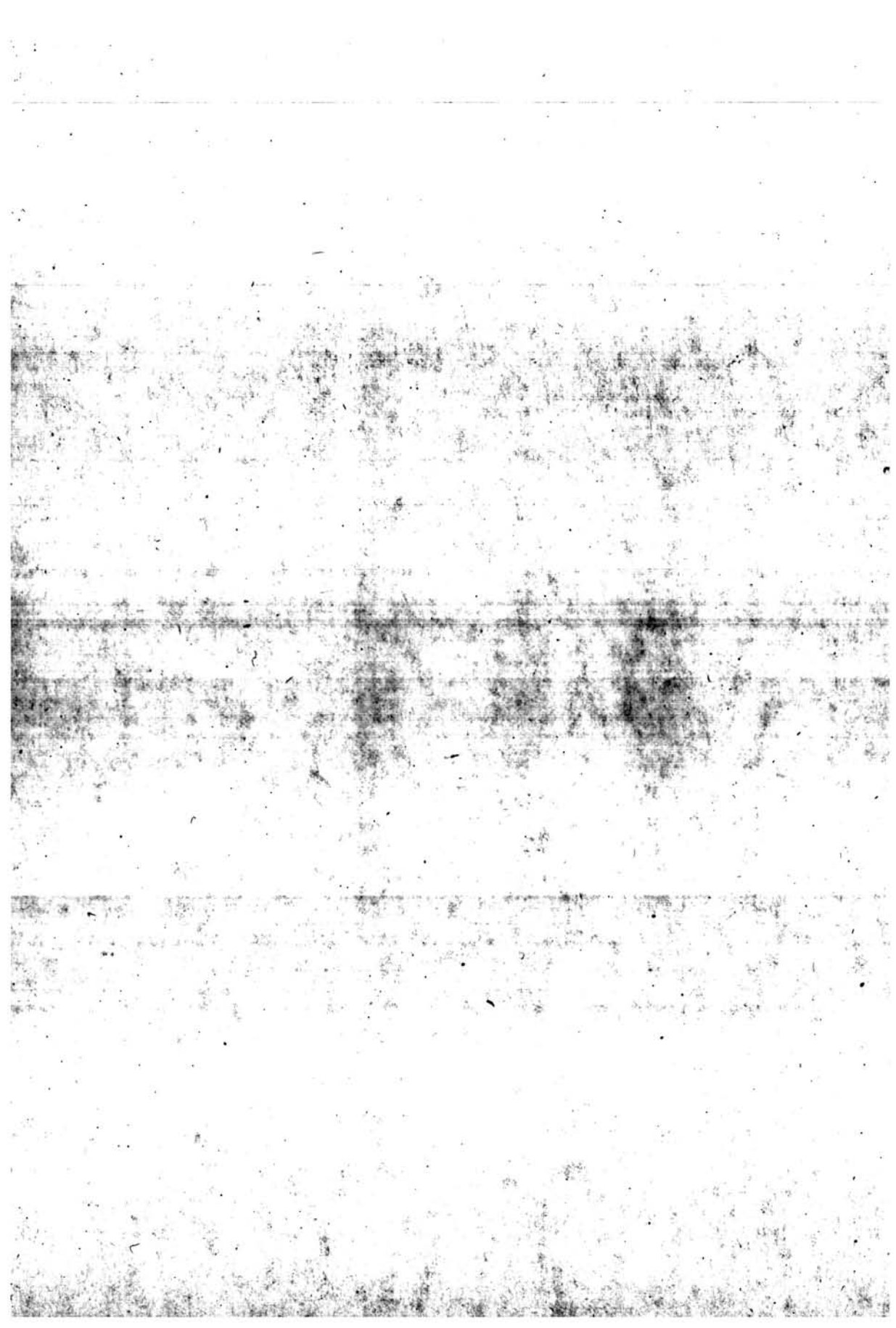
Kiss Lajos: A szegény emberek élete II. Bp. 1981.

Kiss Lajos: A szappanfőzés Hódmezővásárhelyen. Népr. Ert. 1931.

Kiss Lajos: A szappanfőzés Szabolcs vármegyében. Debreceni Szemle 1939.

Szabóné Futó Rózsa: Mosás Taktaszadán. Néprajzi dolgozatok Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből. Miskolc, 1980. 163—174.

Szabó Kálmán: A szappanfőzés Kecskeméten. Népr. Ert. 1932.

Szatmár megyei néprajzi leírás 1854-ből

BENKÓ ÉVA

Köztudott, hogy a néprajz csak a XIX. században kapott helyet az önálló tudományok sorában. „Addig inkább népeleti megfigyelésekről, beszámolókról, általában néprajzi érdeklődésről beszélhetünk.”¹

Hosszú folyamat eredményeképp jutott néprajzi tevékenységünk — túlhaladva ezeken a korai észleléseken, leírásokon — a minőségileg magasabb szintre. A szembetűnő fejlődés hátterében a meglévő korai alapok tanulmányozása állt. Vagyis: alapvető feltétel volt mindazon információk, adatok összegyűjtése, megőrzése, kiértékelése és felhasználása, melyekkel írók, tudósok addig gyarapították a néprajzi ismeretek körét.

Bizonyos régebbi feljegyzésekről, dokumentumokról — bár sok helytörténeti érdekességet rejtenek — a hivatalos kutatók még ma sem tudnak, hiszen számuk meglehetősen bőséges, így áttekintésük szinte lehetetlen. A tudományos kutatás számára tehát változatlanul feladat értékes, nehezen hozzáférhető forrásanyagok szélesebb körű megismertetése, nyilvánosságra hozatala.

„... az első korszakbeli szétszórt néprajzi anyag, vagy sok néprajzilag használható feljegyzés pontos számbavétele még nem történt meg; a jövő érdekében az elsőrendű feladatunk.” — írja Tálasi István.²

Az utóbbi időben különösen megélénkült az érdeklődés a XIX. századi néprajzi leírásokat tartalmazó kalendáriumok, könyvek, jegyzetek iránt.³ Kivételes forrásértékük miatt fontos segédeszközei a néprajzi kutatásoknak. Jelen forrásközleményünkben — a részletes elemzést mellőzve — a debreceni Református Kollégium könyvtárának gyűjteményében fellelhető,⁴ 1854-ben kiadott leírást mutatjuk be.⁵

1 Tálasi István: Néprajzi életünk kibontakozása. In: Tálasi István: Néprajzi tanulmányok, írások I. Dissertationes Ethnographicae (Tanulmányok az anyagi kultúra köréből) 3—4. Bp., 1979—80. 51. old.

2 Tálasi István: i. m. 56. old.

3 Pl. Reguly Antal palóc jegyzetei, 1857. Sajtó alá rendezte: Selmeczi Kovács Attila. Eger, 1975.

4 Köszönet illeti Takács Bélát, a debreceni Református Kollégium múzeumának igazgatóját azért a segítőkészségért, mellyel figyelmemet felhívta e forrás közlésének lehetőségére.

5 Lauka Gusztáv: Szatmármegye-s lakosairól (Általában, azok jelleméről és szokásairól). In: Vahot Imre Nagy Képes Naptára 1955-re. Első évf. Pest, 1854. 68—89. old.

A mű teljes közlésére — terjedelmi kötöttségek miatt — nem vállalkoztunk, igyekeztünk azonban csak azokat a részeket elhagyni, melyek a múlt századi szubjektív megítélései, tudománytalan értéktételei alapján íródtak, ezért a mai tárgyilagossá és kritikus kutatás számára használhatatlanok. Sok múlt századi írásmű „gyengé”-je, hogy belső kritikával kell a kutatónak élnie felhasználásakor. A tudományosság, a módszeresség korabeli hiánya miatt például többször homály fedte az adatok származási helyét, pontatlan a szöveg lejegyzése, esetleg romantikus túlzásoktól elferdített.

A korai néprajzi törekvések kezdetlegességének okait Szilágyi Miklós magyarázza meg egyik kutatástörténeti cikkében.⁶ Szerinte a leírók gyakran nem is néprajzi célú tapasztalatszerzés szándékával járták az ország egyes tájait, de egy-egy ilyen „kirándulás” már elég volt általánosító népleíró következtetések levonására, hiszen mintegy „feltérképezték” a jelenségeket, s személyes benyomásaik alapján „tudták”: mely vidéken, milyen háztípusokat, szokásokat, viseleteket lehet találni.⁷ Szilágyi Miklós tanulmányának bevezető részét a következő megállapítással zárja: „Ezek a közvetlen — s csak utólag, az „intenzív terepmunkához” mértén alkalminak, már-már felületesnek tetsző — megfigyelések jelentették az első általánosításokat, kultúrtörténeti következtetések „forrásbázisát”...”⁸

Korai törekvésekben pedig nem volt hiány, hiszen a népiesség és romantika korszaka kedvezett mindazoknak, akik az úgynevezett nemzetismeret megszerzésére törekedtek. A nemzetismeret, azon belül a magyar ember megismerése a legfontosabb feladatok közé kezdett tartozni,⁹ ez a teendő ösztönözte a néprajzi mozgalom, a történeti, nyelvészeti stb. tudományos kutatás kibontakozását. A különböző tudománysszakmák saját módszereik alkalmazásával igyekeztek hozzájárulni a magyar nemzeti „karakter” meghatározásához, a magyarság valódi mivoltának megismeréséhez.

1835-től Edvi Illés Pál a „Miben áll a magyar nemzetiség?” című értekezésében már az önismerethez vezető kalauz, útmutató szerkesztésével segíti a magyar nemzetiség kérdéseinek tisztázására törekvőket.¹⁰ 150 évvel ezelőtt Edvi Illés Pál a nemzetkutatás megoldásához a következőket javasolta: „... a magyart minden kigondolható oldalról felvenni; azt, ami benne, nyelvében, hazájában, terményében, stb. sajátos, felkeresni; azt, ami őt a földön létező minden más nemzetektől megkülönbözteti, el nem fogódott, csöndes elmével összealkotni: ez adná aztán előnkbe a magyart az ő valódi nemzetiségében.”¹¹

A szerző tehát a meghatározott szempontok szerint leíró, összehasonlító adatgyűjtésekre buzdította kortársait. A nemzeti jelleg tanulmányozá-

6 Szilágyi Miklós: Jankó János és Bátky Zsigmond gyűjtőútja Tolna megyében (1900, 1903). In: Ethnographia, XCV. évf. 1984. 272—289. old.

7 Szilágyi Miklós: i. m. 272—273. old.

8 Szilágyi Miklós: i. m. 273. old.

9 A magyar nép. Szerk.: Bartucz Lajos. Bp., 1943. 6. old.

10 Madarassy László: Miben áll a magyar nemzetiség? In: Ethnographia, XL. évf. 1929. 208—216. old.

11 A magyar nép. Szerk.: Bartucz Lajos. Bp., 1943. 7. old.

sának hirdetéséhez, propagálásához a múlt századi folyóiratok, lapok, kalendáriumok is hozzájárultak. A publicisztikai élet ilyen irányú igyekezetére ad példát az általunk most bemutatott leírás.

Lauka Gusztáv 11 oldal terjedelmű munkájára elsősorban azoknak a néprajzi kutatóknak a figyelmét szeretnénk felhívni, akik e témakörben (Szatmár néprajza) már eddig is dolgoztak. A néprajzi vonatkozás azonban nem jelenti azt, hogy a történeti és az irodalmi kutatás ne vonhatna le fontos következtetéseket ugyanebből a forrásból. A mű szerzője, Lauka Gusztáv ugyanis a XIX. század közepének és második felének népszerű életképfője, humoristája, aki jelentős politikai szerepet játszott az 1848–49-es szabadságharc idején.

Az életrajzi adatokat tartalmazó lexikonok segítségével érdemes nyomon követnünk életének, pályájának alakulását.¹²

1818-ban született a Szatmár megyei Vitkán. Neveltetését meghatározta származása, társadalmi helyzete. Jómódú, de nem birtokos nemesi családban nőtt fel, édesapja a Károlyi grófok urodalmának mérnöke volt. Iskolái elvégzése után az apja kívánságára lépett gazdatiszti pályára. 1840-ben azonban írói hajlama Pestre vezette, segédszerkesztőként próbált megélni. 1841-ben akadémiai írnok lett, annak ellenére, hogy már ekkor a forradalmi szellem egyik irodalmi képviselője. Petőfi közeli barátjaként a márciusi ifjúság csoportjának, a Tízek társaságának tagja. „A márciusi ifjak radikális ideológiája 1846–47-re kialakult, terjedését azonban akadályozta a cenzura. Lauka művét is (A XIX. század elvei) elkobozták, nem is maradt ránk.”¹³ A márciusi ifjak fontos feladatuknak tartották, hogy a közvéleményt a forradalmi eseményekről röpiratokban, politikai cikkekben tudósítsák. A forradalomról írt krónikáik mai napig forrásértékűek a történészek számára. Cikkeik állandó témája az események érthető, világos magyarázata mellett a konzervatív politika kiszolgálóinak leleplezése is. Hasonló rendeltetést töltött be a Lauka Gusztáv által szerkesztett első magyar élclap, a „Charivari”.¹⁴

Mivel Lauka már 1847-ben Pozsonyban az országgyűlési ellenzék jegyzőjeként tevékenykedett, 1848-ban a honvédelmi bizottmány jegyzője és Kossuth bizalmas főfutárja lett. 1849-ben Debrecenben a belügyminisztériumban titkári munkát végzett. Még ugyanebben az évben egy Szatmár és Bereg vármegyékben portyázó csapat szervezésével is megbízták.

A szabadságharc leverése után egy ideig bujdosni kényszerült, majd hogy mentve legyen a zaklatásoktól 1854-ben (!) Szatmáron, később Nagyváradon vállalt állást. 1860-ban újból Pestre költözött, ahol a saj-

12 A Pallas Nagy Lexikona. XI. köt. Bp., 1895. „Lauka Gusztáv” szócikk. 292–293. old.; Révai Nagy Lexikona. XII. köt. Bp., 1915. „Lauka Gusztáv” szócikk. 538–539. old.; Magyar Életrajzi Lexikon. II. köt. Bp., 1969. „Lauka Gusztáv” szócikk. 42. old. A 43. oldalon Lauka Gusztávról készült fénykép található.

13 A Magyar Irodalom Története. III. köt. Szerk.: Pándi Pál. Bp., 1965. 698. old.

14 „charivari” = „Ezen a negyvenes évek sajtójától örökölt újdonságrovat forradalmi változatát értjük: olyan egyveleges közleményeket, melyek rövid hírek, néhány szavas glosszák, humoros apróságok sorozatából álltak össze. Új benünket az, hogy már nem csupán a szórakoztatást, az olvasók kíváncsiságát szolgálják; politikai céljuk van...” In: A Magyar Irodalom Története... i. m. 703. old.

1. ábra

tóosztály vezetője, később sajtóelőadó volt. A társadalmi, irodalmi élet köztisztviselőként álló alakjaként, szellemes és találó publicisztikai közlemények, divatos életképek írójaként élete végéig (1902) nagy népszerűségnek örvendett.

Az életrajz egyik adata szerint Lauka Gusztáv 1854-ben visszatért szűkebb hazájába, Szatmárba. Feltételezhető, hogy ifjúkori emlékeit is felidézve, itt készítette el Szatmár megyei beszámolóját Vahot Imre 1855-ös naptárába. Pontos dátum és a munkát kísérő személyes megjegyzés hiányában természetesen ez csak következtetés. Hasonlóképp feltételezés az is, hogy az olvasók érdeklődését, ízlését jól ismerő Lauka tudósításnak szánta írását.

A közlés leíró vonásait vizsgálva szembeötlő a könnyed, humoros hangvétel, a szórakoztató jelleg, s a városi nép számára furcsának különösnek tűnő szokások kiemelése. Ennek okát Lauka közírói jártasságában, de tudományos készültségének hiányosságában kereshetjük. Nyilvánvalóan befolyásolta stílusát az a korszellem is, amely humorkultuszával a Világos utáni konfliktusok feloldását kívánta elérni.¹⁵

Megfigyeléseit egyaránt kiterjesztette a romantikus kuriózitásokra és a statisztikai pontossággal lejegyezhető történeti-földrajzi hagyományokra. A mű tartalmi sajátossága többek között abból fakad, hogy a

15 Németh G. Béla: A szerkesztő s a kritikus Arany. In: A Magyar Kritika Évszázadai 2. Irányok (romantika, népiesség, pozitivizmus). Szerk.: Sőtér István. Bp., 1981. 453. old.

szerző életképiró, s így a megye részletes bemutatására eleve nem vállalkozik, csak néhány jellemző, általánosan előforduló népeleti szokás megrajzolását tűzi ki célul.

„Szár az ismertetésekkel, hosszabb értekezletekkel nem célom fárasztani az olvasót, igyekezni fogok mindamellett úgy ismertetni és értekezni, hogy belső és külső életök momentumait adva, a tárgyat lehetőleg ki-merítsem.”¹⁶

Az életkép műfajából eredő hiányokat azzal pótolja, hogy megadja a jelenségek összehasonlításának lehetőségét. Leírásának tárgya ugyanis egy etnikailag vegyes: magyarok, románok, németek által lakott megye. Bél Mátyáshoz hasonlóan ő is okulásul jegyzi le a különböző nemzeti-ségek életmódját, hogy ezáltal kitűnjön, melyek a jobb életformák.¹⁷ A kortársak tudatában a német telepesek a gazdagságot, a románok a szegénységet jelentették.¹⁸ Lauka hasonló állásfoglalással szemlélteti a három etnikum gazdálkodását, szokását.

Művében ritkán medítál, többnyire kommentár nélkül közli mindazt, amit tapasztalt. Figyelmes olvasás esetén tűnik csak fel pl., hogy az együttélésből eredő interetnikus kapcsolatok hatására is felfigyelt.

Laukát, mint politikus újságíró egy határozott cél vezette műve megírásakor: megfigyeléseit intő példaként állítani a magyarság elé. Ta-

2. ábra

16 Lauka Gusztáv: i. m. 81. old.

17 Tálasi István: i. m. 51. old.

18 Orosz István: Szatmári népelet a XIX. században. In: Tanulmányok Szatmár néprajzához. Szerk.: Ujváry Zoltán. Debrecen, 1984. 144–145. old.

pasztalatait így összegzi: a magyar nép boldogulásának akadálya a polgárosulás, a változás hiánya. A megoldás módját a romantika korának igényei szerint fogalmazza meg: a kivezető utat a kulturális impulzusok erősítésében látja. Millien szavai szerint: „A népet tanítani, valami jobbra tanítani annál, amit ő tud: ez lőn a jelszó.”¹⁹

Egyfelől a magyarsággal együttélő népek hasznos hagyományainak megismerésére, átvételére buzdít. Másfelől a népi és polgári műveltség kölcsönös kapcsolatának erősítését szorgalmazza. Hiszen a népet tanítani kell de a néptől tanulni is lehet. A mesterkelt, konvencionális formák és érzelmek helyett elsajátítani az egyszerűséget, az érzelem nyíltságát, a közvetlenséget, mindent, ami továbbfejlesztésre alkalmas.²⁰

A gazdasági és társadalmi felemelkedés azonban csak akkor fog teljességében valóra válni, ha az értékes hagyományok felhasználását a német telepések példájára — a szorgalmas munka, közösségi összetartás egészíti ki.

Célszerűnek tűnik a bevezető végén felhívni még a figyelmet a leírás illusztrációira és a szerkesztés megoldásaira.

A rajzokat maga a szerző készítette a tárgyalt jelenségek érzékletesebbé tételére. Dankó Imre a néprajzi szakirodalom számára nélkülözhetetlen szemléltetőeszköztől, az illusztrációtól így ír. „A néprajztudomány régóta szívesen használja fel az archív képanyagot illusztrálásra. A népet, a különböző életmódok bemutatásánál számos esetben hivatkozunk a múlt század nagyszerű képes újságaira, például a Vasárnapi újságra, vagy a nagy illusztrált gyűjteményekre, mint amilyen például az *Osztórák—Magyar Monarchia Írásban és Képben* című kiadványa is volt.”²¹

Lauka Szatmár megye bemutatását a későbbi falu- és vármegyei monográfiákhoz hasonlóan helytörténeti és helyismereti adatok felsorolásával kezdi. Ezt követi a megyében élő különböző nemzeti karakterek, temperamentumok ábrázolása. Szerencsére Lauka nem sokat időzik a lelki alkat sajátosságainak tanulmányozásánál, bár később a köznapi élet ecsetelése közben is igyekszik a nemzetiségek lelkébe belelátni.

A közlés középpontjában az élet nagy fordulóihoz (születés, házasság, halál) tartozó hagyományok leírása áll. Néprajzkutatók az „élet három nagy szüksége”, az „emberi élet szokásai” névvel szokták említeni ezt hagyománykört. Lauka ezt a fajta népszokásanyagot azonban nem írja le a születés, házasság és halál összefüggő rendszerében, hanem e szokásvilág egy-egy részét dolgozza fel a különböző etnikumoknál. A három fontos kérdéskör közül a következőkkel foglalkozik: keresztelő a magyaroknál, sváb menyegző, román pomána, magyar menyegző és eljegyzés, oláh sirató, oláh menyegző.

Az anyag beosztása észrevehetően szabálytalan, tudatos rendet fedezni benne nem lehetséges. Ezt bizonyítja az is, hogy a fenti megfi-

19 Millien: *La moisson* (Az aratás). In: *A Magyar Kritika Évszázadai* ... i. m. 468. old.

20 Millien: i. m. 468. old.

21 Dankó Imre: *A néprajzi illusztráció egy érdekes fajtája*. In: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1974*. Szerk.: Dankó Imre. Debrecen, 1975. 721. old.

gyeléseit a tárgyalta témakörökre nem vonatkoztatható (az ifjúkor szokásai, jeles napi szokások) adatokkal egészíti ki. Bár mind a két terület szokásként emlegetett kategória, Lauka célszerűtlenül nem vont határt közöttük. Helyesen járt el viszont akkor, amikor párhuzamosan tárgyalta a hiedelmeket és a szokásokat. Egy külön fejezetben teszi közzé a megye úgynevezett községeletének és gazdálkodásának főbb jegyeit. Itt hívja fel a figyelmet az okszerű, racionális gazdálkodás előnyeire, a német telepesek mintagazdálkodására.

Összegzésképp megállapítható, hogy az anyag rendhagyó beosztása csak egy vázlatos kép kialakítására adott lehetőséget. Ez nem jelenti azt, hogy a választott módszer, az összefüggő rendszer hiánya kisebbíténé a közlés érdemeit, jelentőségét. Anyagfeltáró jellege miatt kiválóan alkalmas arra, hogy a recens jelenségek vizsgálatánál párhuzamként szolgáljon a néprajzkutatás művelői számára.

SZATMÁRMEGYE-S LAKOSAIRÓL

Szatmár megye természetes fekvése és vizeinek folyása szerint 4 részre oszlik, melyek a hivatalos működések alapján járásoknak nevezetnek, u. m. krasznaközi, nagybányai, szamosközi és nyíri járásokra.

A krasznaközi járásban van: 3 mezőváros, 73 falu, 5 népesebb pusztá. — A nagybányai járásban van: 1 bányaváros, 2 mezőváros, 66 falu, 7 népesebb pusztá. — A szamosközi járásban van: 1 királyi város, 1 mezőváros, 68 falu, 3 népesebb pusztá. — A nyíri járásban van: 1 mezőváros, 45 falu, 13 népesebb pusztá.

Történetileg vagy más tekintetben nevezetesebb helységei Szatmár-Németin, Nagy-Károlyon és Nagy-Bányán kívül; *Aranyos-Megyes*, hajdanta csak Megyesnek nevezetett, később várának egy gazdagon aranyozott szobájától nyerte *Aranyos* előnevét. Gyöngyösi István Kemény Jánosról írott versei 2-ik könyvében a várat szépségnek is nevezi, midőn Lónyai Annának tatár rabságban lévő férje utáni zokogását eképpen leírja:

„Legyen mindenemnek haracsló vására,
Olcsó becsre kelljen a szép Megyes vára,
Csak kiváltásodnak készülhessen ára,
Hidd el: nem szomorít mindezeknek kára.”

Bikszád, látogatott fürdőhely savas és vasasvízzel, — *Czégény*, hajdan szerzetesrend monostora (Promontorium Monasterii Czégény). A Kölcsey-nemzetiség 1344. Lajos királytól kapta. — *Cseke*, Kölcsey Ferencz birtoka és lakhelye. — *Csanáros* és *Vallaj* legszebb sváb faluk az egész megyében. — *Misztotfalu*, 1678-ban Zrínyi Ilona bírta. — *Kapnik*, gazdag aranybányákkal. — *Nagy-Majthény*, nevezetes a gr. Károlyi Sándor által 1711-ben Rákóczyval tett békekötésről. A helyen, hol a béke megkötetett, most szőlődombok vannak. — *Kaplon*, a gróf Károlyi-család gyönyörű sírboltjával. — *Erdőd*, régi várral, melynek alapján mostanában izléses kastély áll. Erdődön született Bakacs Tamás kardinál és esztergomi érsek. Atyja kerégyártó volt. — *Szamos-Kórogy*, e faluban született azon Kórogyi, ki sz. Gellért püspököt Vátának biztatására, többet magával megölte. — *Ricse*, itt vannak a legszebb leányok Szatmárban. — *Mező-Betri* és *Gilvács* nevezetesek címeres lovaikról. — *Boldád* oláhleányai nevezetesek. — *Erdő-Száda*, regényes és gyönyörű vidék. — *Vállajon* született, s lakik jelenleg is egyike a leghíresebb órasoknak Harsághy, sváb szülőktől származva, mostoha körülmények között, jelesebb mesterek nélkül maga magát anynyira képezte, hogy 1840-ben egy arany hengerórát készített, mely magamagától ütött órát és negyedet.

Szatmár megyét jelentősebb számban háromféle nemzetbeliek lakják: magyarok, svábok és oláhok. Legtöbb magyar lakik a szamosközi és krasznaközi járásokban. Legtöbb sváb a nyíri és krasznaköziben. Legtöbb oláh a nagybányai járásban. A tősgyökeres régebbi nemesség tartózkodási helye a szamosközi járás.

A szatmár megyei magyarság általán véve vendégszerető, kedélyes és bátor nép. A társasélet a feszes formák mellőzésével a természetesség határai között mozog, sőt több helyeken a patriarchalis élet nyomaira is akadhatni. A birtokosabb nemesség ungot, berket bekalandoz, hogy mulathasson s élvezhessen, sorsosainál tárt vendégszerető karokat és nyílt kapukat talál. Alig van megye, hol a név és születésnapok, keresztelők, menyegzők s más alkalmi lakomákat nagyobb dáridóval ülnék meg. Most azonban valamicskével csendesebb a világ, s a szórakozások és mulatozások szűkebb körre szorítottak. A municipalitás korában a kisebb nemesség együtt dőzsölt a nagyobb nemességgel, főleg a tisztújítások közeledtek; később azonban csakhamar sorsosai közé visszavonulva, dicsért vagy gyalázott, a mint érdeke kívánta. A kiváltságos osztály mindig büszkén tekintett az úrbéres osztályra, mi ez utóbbiakban irigységet és keserőséget támasztott, sőt egy némelyik hiúságát felizgatta, miszerint mindenét feláldozá, csak hogy valamelyik bocskoros úr által adoptáltassék s a nemesek sorába iktattathassék.

Lauka által készített rajz a Szatmár megyei magyarokról

Lóeltulajdonításokban és betyárkodásokban a nyíri járásé volt az elsőség, tisztválasztások alkalmával vitézségben a cseheiek és gencsiek tűntek föl. A legmunkásabb magyarok a Szamos és Kraszna mentében laknak, a legrestebbek az Ér mellett, a nyíri járás délnyugati részében. A fegyenczek legnagyobb része magyar bocskoros nemesekből állott, kik nagyobbára lótolvajlás, vérengzés és gyilkosság miatt ítéltettek el. Keskeny kúriáján a legszegényebb nemes is urat játszott, cseledei koplaltak és dolgoztak, ő maga feleségével névnapozott, disznótorozott, a fogadóban dőzsölt, vagy a malom alatt készítette terveit a közeli tisztújításokra, vagy azon okoskodott, hogy fonja be a befonhatatlan hitelező zsidót olyan formán: hogy a kecske is jóllakjék, a káposzta is megmaradjon. Mi azonban tíz esetben kilencszer úgy ütött ki, hogy a kecske is koplalt, a káposzta is elfogyott.

A birtokos nemesség egy részének társaséletét főlőleg rajzolnom. Az az egész országban egyforma volt.

A svábok 1700 elején, gr. Károlyi Antal által hozattak be a megyébe, s csaknem kizárólag a gróf Károlyi-család urodalmaiban székelték s honosultak meg, valamint mai napig legnagyobb részben, a grófi Károlyiak által bírt falukban tartózkodnak. A szatmármegyei svábok többnyire Svarzwaldau- és Würtembergből kerültek. Elejétől fogva mostanáig, úgyszólván, külön kasztát képeztek, s a mennyire csak lehetséges volt, más nemzetbeliektől izolálták magukat. Fáradhatlan szorgalmuk s az által, hogy egymást mindenha és mindenben segítették, a falukat, hol letelepedének csinosakká és virágzókká alkották. Bízvást állíthatom, hogy a sváb faluk legszebbek egész megyében, s azokat a figyelmes szemlélődő már távulról fölismerheti. Falukban, hol más nemzetbeliekkel vegyesen laktak, megtanulták ugyan azok nyelvét is, de saját nyelvükhöz és szokásaikhoz a legkisebb részletekig hívek maradtak. Az is mentül ritkábban történt hogy sváb, magyar hajadont választott volna nejeül, vagy sváb leány magyar legényt fogadott volna férjének. Minden tetteikben, lépéseikben, kül és belső társaséletükben, gazdálkodásukban a legpontosabb számítással, előre figyeléssel, sőt a felmerülhető körülmények és viszonyok tekintetbevételével haladnak előre, miért fáradozásaikat rendszeren siker koronázza. Ezen üdvös diák közmondásra: „nulla dies sine linea”, a svábnál egyetlen nemzet sem ügyel lelkiismeretesebben. Míg szórakozásainknak, népszokásaiknak is meg van az az oldala, hogy a mulattatót a hasznossal kötik össze. Így p. o. az ablakozást, úgy nevezett fenestrálást, nem egyébért engedik meg leányaiknak s ifjaiknak, mint hogy házuk s udvaruk éjen át is őrzött legyen. Az ifjú ugyanis majd minden éjjel ablakozván hajnalig, az udvarban járó kelő tolvajt haladéktalanul észrevenné.

A túlsó oldalon lévő rajz természet után egy pajtával ellátott sváb telket ábrázol, a milyen Csalánoson, Vállason, Petriben, Tényen, Erdődön stb. több száz van, s mind izlés, mind kényelem, mind gazdaság tekintetében, a falusi lakokra nézve mintául szolgálhat. Az utcára szolgáló két első ablak, vendéglő, társalkodó,

ebédlő s egyszersmind hálószoba, azon megkülönböztetéssel, hogy abban egyedül családfelek hálnak és tartózkodnak. — A harmadik ablak a leány hálószobájába világít, melybe egyedül a konyhából van bejárás. — A sváb leányok egészen elkülönözve hálnak szüleiktől, egész éjen át fenn társalognak szeretőikkel, s e tekintetben nagyon különböznek a szemérmes magyar és oláh hajadonoktól. Az udvarra szolgáló második ablak cselédszoba, abban tartózkodnak s hálnak a férfiú s nőcselédek vegyesen (a sváb fiát úgy dolgoztatja, mint többi cselédeit), s egyedül a lovak gondviselésével megbízott legény nyugszik az istállóban. Az udvarra két első ajtó, a ló- és tehénistállóba vezet, s már abból is kitetszik a sváb gondossága, miszerint biztosság tekintetéből külön ugyan, de egy fődél alatt nyugszik és lakik barmaival. Az utolsó ajtó zab- és szerszámkamara, s más apróbb gazdasági eszközök rakháza, — Az udvar háttérében szemlélhető a sváb gazdálkodás legfőbb kincse, az okosan és gazdaságosan épült pajta (csűr). Rendesen halmozva hevernek abban a sváb gazda termékei, takarmányai, úgyszólván mindene, s télen át, midőn magyar és oláh mulat, pipázik, vagy melegszik, a sváb a csűrben szór, nyomtat, vagy csépel, mert nyáron saját termékeinek behordása s eltakarítása után részben arat, részben nyomtat stb. Künn az utcán látszik egy 5 lovas fogat egyes gyep-lőszárral, jó erős, egészséges lovak, minőket majd minden sváb gazdánál szemlélhetni.

Szatmár megyei német gazda portája

A sváb természettől önző és bizalmatlankodó, nagyobb vétségektől iszonyodik, de kisebb minőségben szeret lopni, sőt földesurát is megcsalja, ha lehet.

Minden ügyes-bajos dolgaikat előjáróik előtt szokták elvégezni, miért a hatóságok előtt sváb per igen ritkán fordul elé. — Egymás között bizalmasak, vendégszeretők elannyira, hogy midőn valamelyik tűz vagy víz által károsul, csaknem az egész falu segíti pénzzel és munkás karokkal, hogy házát vagy csűrjét újra, s mielőbb fölépíthesse. Minden falu gondoskodik nyomorékjairól és szegényeiről is. Én hosszabb időt töltöttem svábok közt, de sváb koldust soha sem láttam. — Kisebb pöreiket a falubíró vagy lelkész intézi el, s abban tökéletesen megnyugszanak. Az izraelitákat csak nehezen tűrik helységeikben, s az olyan telekért, mely 2000 forintot ér, s melyért az izraelita 2500 forintot ígért, összeállva 4000 forintot is megadnak, csakhogy falujokból kiszoríthassák.

Az *oláhság* az erdős és hegyes részeit lakja e megyének, s a vidék vadságának megfelelőleg, tagadhatatlanul legvadabb, de talán éppen azért legszálasabb s legerősebb népe a megyének. A bükkaljaiak, ott az erdélyi tölgy és bükkes rengeteg aljában baromtartással, hamuzsír-készítéssel, faedények kereskedésével és fuvarozással foglalkoznak. — A szatmármegyei oláhok általában véve jó szívú, vendégszerető s kedélyes nép, valamint sajátjukkal, úgy a más sajátjával sem sokat gondolnak, s különösen a sertés és szarvasmarha eltulajdonításában találják legnagyobb gyönyörűségöket. Mindenek fölött a jó tejet és jó pálinkát szeretik. [...]

Szatmár megyében szinte minden urasági béres, kerülő, kondás és bornyú-pásztor oláh-nemzetbeli. — Legjobb, legmunkásabb oláhok Vezenden laknak, azért ezek a legtehetősebbek s falujuk is legszebb az egész megyében.

NÉPSZOKÁSOK A SZATMÁRMEGYEI MAGYAROK-, SVÁBOK- ÉS OLÁHOKNÁL

Keresztelő a magyaroknál

Keresztelés előtt komákról és lógókomákról gondoskodnak, keresztelő után pedig örömnépet áll az egész ó és új atyafiság. Minthogy pedig a magyar csak úgy tud örülni, ha eszik és iszik, az ilyen örömnépből lakoma lesz. — A lakoma kezdetén azonnal, mielőtt az atyafiság és komaság együtt van, karjaira veszi a bába a gyermeket s bemutatja, vagy jobban, felmutatja a vendégeknek. Ha a gyermek fiú, így szól a nagy komá: Tagadja el, komám uram, ha tudja, hogy nem a komám uramé?! csak pár arasszal volna nagyobb, isten bizony, nehéz volna megkülönböztetni! — Ha leány az első szülött, akkor így szólnak: Komám uram! bizonyítsa be, ha tudja; de hogy a komámasszonyé, azt nem lehet eltagadni, s el nem hinni, kisebb ugyan az arczája, de épen olyan.

A szülők azután büszkélkednek, a kiskoma pedig egy verset mond, ilyen formát:

„Még most csak keveset mondhatunk felőled,
Olyan ember (vagy ha lány, asszony) váljék,
mint apád (vagy anyád) belőled.”

A gyermek a minő kelmeneműekben kereszteleire vitetett, ugyanazon kelmeneműekben marad a keresztelei lakoma alatt is. Piros selyem párnán, tiszta fehér ümegben, gyöngyös főkötőcskében mutattatik föl; zöldselyem paplan takarja gyengéd tagjait, melyen felül nagy grodenable keszkenő rejtje el a nézők szemét előtt. A kisedd arczeit, annyiszor mennyiszor kíváncsítják, a vendégeknek a bába szokta bemutatni.

Nem lesz érdektelen az ő, és újatyafiság részéről itt ott hallható prognosticonokat is közleni. Az egyik, mert domború homloka van, tudományos embert jósol belőle. A másik, hosszú, vékony ujjai következtében felcsernek szánja. A harmadik így nyilatkozik: pittyedt ajkai vannak, idővel híres flautássá válhatik. A negyedik a forgóját tapogatja meg, s elhiteti a boldog szülőkkel, hogy a kisporonty húsz év múlva, a legerősebb komorral is megverekszik. Mindezen prognostikákat az új polgár fülhasító sikoltásokkal kíséri, min legkevésbé sem csodálkozhatunk, ha felgondoljuk, hogy minden mondóka után egypár hajszalet lesimogatnak a kisformátumban nagynak jósolt, nyávigó polgárka koponyácskájáról.

A vendégeknek minden tetszik a háznál, és ház körül; örömet hallgatják egymás beszélgetéseit, és jósolgatásait; a komolyabb szemlélődő mégis azonnal észreveheti, hogy inni, és enni legjobban szeretnek. Végre a kellemetesen kedves időszak is elérkezik. Áll pedig a keresztelei vendégség rendesen tyúkhúsleves, töltöttkáposzta- és sulyomból.

A keresztelekben tisztán bort isznak, a szegényebbeknél pálinkát. Általánosan azt tartják: hogy kinek keresztelején vizet isznak, különféle betegségekkel könnyen küzdeni a nedves hónapokban. Minden tálat, é minden üveget üresen visznek el az asztalról. Az is közhit: hogy kinek keresztelején üresen mennek ki az edények, annak élete teljes lesz örömmel és boldogsággal. A friss polgárka számtalan pohárokczintások, és szebbnél szebb felköszöntések között adatik át a titokteljes jövődönk. Az atya sír örömeiben, a vendégek mosolyognak, gyakrabban ismételve: adja isten, hogy atyjához hasonló ember váljék belőle. A keresztelei lakomáknak egyik szebb, és jellemzőbb oldala, hogy mindenki józanon szokott belőle távozni.

Sváb menyekző

Szerelmi nyilatkozatok, s egyezkedések először az ifjú, s leány részéről történnek. Az ifjú ha valamely leányt kitűz szerelme tárgyául, eljár hozzá éjjelenként ablakozni. Minden éjjel — kivéve a pénteki napot — azon házhoz ballag, hol kedvese lakik.

Német jegyepár

A lány nyughelyéül választott külön szoba ablakán kopogtat, mit ha a lány felnyit, jele hogy az ifjú szerelmét elfogadja. A nyitott ablakon keresztül sokszor egész éjszakán beszélgetnek, — szerelmi, s házassági viszonyokról értekezve — különféle ígéretek között. Az ablakozás így tart, míg a farsang beáll. A midőn az ifjú egy barátját, vagy idősb rokonát szólítja fel: lenne szószóló a leány szüleinél; ha a szószólást siker koronázza, az összekelés elhatározzatik, s a szeretők háromszori kihirdetés után — megesküsznek. Esküvő estején van a menyekzői lakoma ily formán:

A meghívott úri vendégek, mindkét részről ismerősök, s atyafiak megérkezte után, az e célra külön terített, és csinnal rendezett asztalhoz ültetnek. A menyasszony mellett kétfelől a nyoszolyolányok vannak, kiknek tisztók, annak az asztalnál eléforduló szolgálatokat megtenni, s a többnyire busongót vigasztalni. Az asz-

tal másik oldalán, szemközt a menyasszonnyal ül a vőlegénye, ismerőstől körülvé-
tetve. A vőfények a vendégeknek szolgálnak. Evés alatt szinte vannak szokások,
melyek el nem maradhatnak: ilyen a kásaégette kezű szakácsnő pénzkéretése, a
menyasszony czipéjének elorzása, s más pénzt igénylő apróságok, melyek csaknem
legkellemesb részei az estélynek az összekeltekre, s legkellemetlenebbek a zsugori
vendégekre nézve.

Miután az étkeket mind felhordták, s kinek kellett, evett, az estelinek vége szakad, s a táncz következik. Tizenegy óráig rendelkezhetik kiki magával, s a teremmel; de midőn az éjféel közeledik, kezdődnek a szertartások, melyek a lakoma mesés, s babonás oldalait érdeklik. Félitzenkettőre egyedül tánczol a vőlegény menyasszonyával; az egész tánczon valami búskomolyság vonul el, mely a tánczoló párok kedélyét is észrevehetőleg jellemzi. Miután így tizenkettőig párost járnak, eléáll a legszomorúbb idő. Férfiak lányokká, s lányok férfiakká öltözve tánczolják körül az új párt, különböző korú, s az ifjúkor — mint szabadság kora — élveit tárgyaló dalokat dúdolv. Ez megtörténvén, következik a többnyire sírással, és szívbéli fájdalommal párosult — szűzkoszorú, és ifjúi bokréta megégetése. A lányt mellékszobába viszik, hol két e végre kinevezett öreg nő előtt letérdel, s miután ezek a házaselet örömeit, s terheit vele megismertetik, a koszorút — az a nélkül is furcsa lelkiállapotban lévő — leányka fejéről leveszik, feledékenységre kárhoztatják a játszi gyermekéveket; a nő búcsúszókkal válik el a leányok seregétől, kikkel többé társalkodnia nem szabad. Az ifjú szinte térdelve nyújtja át fiatalkorát bélyegző rózsáit kalapjáról a kérőknek, s helyette egyszerű fehér zsineget tűz. Egy búcsú poharat ürít jó barátaival, s megválván fiatalkora mulatságaitól, olykor egy-egy könynyel áldozik a feledhetetlen virágos éveknél. E dolgok bevégeztével, rendezsen reggeliz szoktak még tánczolni.

Román pomána

A szülők, nagyobb gyermek, vagy rokonok eltakarítása után, szokott haladéktalanul megtartatni. A családnak minden rokona, barátai, nagyobb gazdánál előbbkelő idegenek, a román lelkész, kántor, s úgynevezett éneklő diák mindenkor hivatalosok. A kimúlt család tagjai már a temetés előtt három köből tiszta búzából kalácsokat készítenek és sütnek, melyeket a temetési szertartás alatt a szegények között szoktak kiosztani, kik azután a kimúltat a sírkertbe kísérik, s lelke nyugalmáért ájtatosan imádkoznak. Azonnal a temetés végeztével tartatik a halotti tor, vagy úgynevezett pomána. A mely szobában a halott kiterítve fekszik, ugyanazon szobában terítenek a vendégeknek. Evés, ivás, a család, s a rokonok vizsgálatása fő célja a lakomának. Szegényebb házaknál pálinka, főtt hús, és olajban sült palacsinta a lakoma kiegészítő részei. Minden pohár pálinka után így szoktak felköszönteni: „Adjon az Isten a megholtnak mennyi nyugodalmat, az élőknek földi vigasztalást!”

Bármelyik meghívott kimaradásáért rendkívül neheztelnek. A tehetősbeknél harmadnapra, hat hétre, s így összesen, háromszor tartatik pomána.

Magyar menyekző, és eljegyzés

Mint majd mindenben, úgy a pároséletre való lépésben is, az ész választja kaulauzul a férfiúi teljeskort megközelítő ifjú. E célból a hit boldogító szárnyain föl-emelkedik Istenéhez „vallásos buzgósággal eszedik sorsához illő társért. Szüleinek szándokát kijelentvén, azoknak jóra irányzó tanácsaikat tisztelettel fogadja. Közeli rokonai, vagy jó ismerői közül két élteőbb egyént későbbben felkér, kik a kijelölt lányos házhöz haladéktalanul elmennek, küldetésök okát kijelentik, magokkal viszik a völgegy jegyét — mely rendszerint bizonyos összeg pénzből, néha jegy-kendőből áll — és választ sürgetnek. Ha üreskorat, vagy tagadó választ nem kapnak: jegyet cserélnek az úgynevezett násznagyok, mit azután örömmnyilatkozatok, vagy tréfás tagadó beszédek között adnak át a házasulandónak; megtörténvén az eljegyzés, kézfogóhoz készülnek a lányos háznál, hol majd kisebb, majd nagyobb-szerű vendégség tartatik, és lelket vidító zene szól.

3. ábra

Az esküvő nap estéjén, és éjszakáján van a menyekző. A vőfélyek felbokrétázva, és pántlikázva, kendőkkel felczifrázva járnak házról házra, s hívják meg a vendégeket. Nagyon sokat tartanak arra, s fődicőségnek tekintik, ha a menyekzőben a község előbbkelői is megjelennek. A terített asztalnál a főhelyet mindig a menyasszony foglalja el, mellé rendesen a lelkészt vagy valamely előbbkelő urat szokás ültetni, kinek azután kötelességében áll, a menyasszony körül az asztalnál eléforduló szolgálatokat teljesíteni. A vőlegény mellé a nyoszolóleányok, vagy más előbbkelő idegen leányok helyzetnek.

Az összes lakmározók közül, a vőfélyek kötelesek szolgálni. Egyikök ételt hord, a másik a kiürült poharakra vigyáz, s azokat haladéktalanul tele töltögeti. Magyar menyekzőben csak valamelyik vendég különös kívánságára szolgálnak vízzel, különben az asztalon csak borral telt üvegeket, és kancsókat szemlélhetni.

A vőfél minden étel feladatáskor verset mond. Ilyenformán:

A leves-feladáskor.

A mi házigazdánk, és háziasszonyunk
Azon van, hogy mi most vígan együnk, igyunk,
Itt van már a leves, főtt jó marhahússal,
Tessék fogyasztani jó appetitussal.

A hús-feladáskor

A leves ételnek itt a czimborája,
Ezt nagyon szereti magyar ember szája,
Vőfélyi tisztetre mondhatom jó étek,
A tálba ott hagyni hírmondót is vétek.
Egyenek, uraim, azután igyanak!
Húzd rá te új magyar, hogy jól vigadjanak.

4. ábra

A töltött káposzta-feladáskor.

A töltött káposzta más nemzetnek halál,
De már a magyarban lelket csak ez talál;
Jól meg van bélelve kívül belül hússal,
Megérdemli ez is, hogy költség gusztussal.

Kása-feladáskor

Itt a nevezetes híres ludaskása,
Felteszem, hogy minden világosan lássa,
Jó puhára főzve, nem árt a gyomornak,
Legalább ágya lesz egy két pohár bornak.

Kappansült-feladáskor.

Kérem; ne tessenek haragra fakadni,
Kappan helyett kakast kellett volna adni.
Pirul a vőlegény is a kappan mellett!
De ám a szokásnak engednie kellett.
Megbocsátnak neki, ha vesznek belőle,
Csak jót, s dicséretest mondhatok felőle.
Fehér, lágy húsa van, parázs a zúzája,
A tyúk, s kakasénál édesebb a mája.
Ki jót akar enni, fogadja tanácsom,
En főképp a püspök falatját ajánlom.

Kásapénz-szedéskor.

Uraim! szomorú hírt tudok mondani,
Mondanám is, nem is, de meg kell vallani;
A szakácsné asszony míg jól észrevette,
A petyegő kása kezét megégette.
De ez nem volt elég, még más baj is érte,
Mikor, szerencsétlen, a kását kimérte,
A kásásfazéknak kipukkant oldala,
S a szakácsasszonyunk a mint közel vala, —
Oly vak ütést kapot... vagy talán még vágás?
Mint a liszteszsákon egy poczegérrágás.
Gyógyíttatnók híven, hogyha tudnók: kivel?
De ha nincs, az nagy baj! nagyobb hogy nincs mivel,
Azért Piripócsra orvoshoz kell menni,
Az orvosi szerért sok pénzt kell letenni.
Segítsük, uraim, a ki mivel tudja,
De erszényét senki ám el ne hazudja.
Úgy aztán máskor is főz ily alkalomra,
S meghívat bennünket a lakodalomra.

Lakoma végeztével a táncz kezdődik, eleinte össze-vissza tánczolnak egymással a vendégek, kevéssel azután a menyasszonytáncz rendezéséhez fognak. Szék állíttatik a szoba közepére, a székre egy czin, vagy cserép tányér helyeztetik. A menyasszony tánczot a vőlegény kezdi meg. Később a rokonok következnek; azután a vendégek. Minden, ki a menyasszonnyal tánczol, pénzbeli adományt, vagy aján-dékot dob a tányérba, mit a menyasszony tánczvégeztével a vőlegény szerencsekí-vánatok között szokott menyasszonyának kézbesíteni. Semmiért sem neheztelnek jobban, mint a menyasszonytáncz mellőzéséért. Még az asszonyok, és lányok sem vonhatják e tánczból vissza magukat. A menyasszonytáncz után a vőlegény búcsú csárdást jár ifjúkori barátjaival, melynek végeztével ugyanazokkal búcsúpoharakat ürítget. Éjfélkor a koszorút leveszik az új menyecske fejéről, s az bekötött fővel, vagy főkötőben jelen meg a vendégek között. Ilyenkor a vőlegény menyasszonyá-val karöltve jelen meg a társaságban, s a többnyire könnyezőt, szinte komoly arc-zal mutatja be. Ilyenkor azután egymást érik a szerencsekívánatok. A dárídó két, sőt néha három napig is szokott tartani, utolsó nap rendesen csak a rokonok hívatnak, s jelennek meg.

Böjt első vasárnapja a sváboknál

A falu ifjai, s leányai négy részre osztatnak, azaz érthetőbben: falu-negyeden-kint négy társaságot alkotnak. Mindenik társaság, a falu négy végén, éjszának, délnek, keletnek, nyugatnak egy szalmával körülfont fenyő rudat állít fel, tetejébe pedig szalma koszorút helyez. Az ifjak a felállított fenyőrud körül tüzet gerjesztenek, s több százra menő fakarikákat készítenek.

Minekelőtte e régi eredetű, de mostanában is fennálló népszokás részletes le-írásába bocsátkoznám, megjegyzem, hogy az által főképen a boszorkányok és más rossz lelkek elűzése, és megsemmisítése céloztatik. Midőn azonban a rossz lelkeket és boszorkányokat üldözik, nem feledkeznek meg a jó lelkekről, s kedveltjeikről sem, s a tüzes karika szabad, vagy tökéletlen röpüléséből föltételezik választottjaik igaz szerelmét, hűségét, vagy hűségtelenségét.

A nap lenyugodtával kezdetik meg a játék minden ponton. Mindenik ifjú egyen-kint, vagy páronkint löki fakarikáját a tűzbe, s bevárja, míg izzó, lángoló lesz. Később egy, a közepén fűrt, vagy vésett lyuknál fogva, egy e végre készített, s hegyezett páczikóra helyezi, s e vers harsány elrivallása mellett hajtja magasra:

Dobok, dobjon utánam más!
Kiért történjék e dobás?

Mindjárt azután megnevezi az ifjat, és leányt, kinek szerelmi viszonya nyil-vánosan kétségbe vonatik, s a karika sikeres, vagy sikertelen röpülésétől föltéte-lezik; p. o. így szól:

Dobok Probst Júliáért
S a bírónak Hanz fiáért!
Ha karikám magasra száll,
El nem választ csak a halál.
De ha még lenn széjjel reped,
Lány akkor hűtelen szíved!

vagy:

De ha még lenne szerte szakad,
Ne kösd az ifjúhoz magad.

A verset mindenik ifjú e felkiáltással „vivat” szokta befejezni, a midőn azután az égő karikát magasra hajítja. Sorba egymásután hajítanak az ifjak, mindenik más-más ifjú, és más-más leányról emlékeztet meg. A mulatság rendesen addig tart, míg a karikák tartanak. Midőn a karikák elfogynak, a szalmával körületekert fenyőrudakat gyűjtik meg, a tüzet pedig ki szokták oltani. A rúd körül azután karikába állanak lányok és ifjak vegyesen, s tánczra kerekednek, mi közben ilyesmit énekelnek sváb nyelven:

Boszorkányok, pusztuljatok világ négy részébe,
Senki se lásson titeket falunk közelébe;
Égjetek el, mint elégték karikáink,
Ezt kívánjuk, ezt kívánták ősapáink.

Addig tánczolnak, s addig énekelnek a fenyőrúd körül, míg a talapjáig leég. Midőn legkisebb világosság sincs, s a természet sötétje terül el a táj s a mulatók fölött, kívánnak az ifjak közül a jelentősb szónokok, és czifránál czifrább átkokat mondanak, a babonás hitők szerint elűzőtt boszorkányok, és rossz lelkek után.

A lányok közül olykor szólal fel egyik vagy másik, ilyen forma nyilatkozattal: „Te teletömted útitarisznyáját, én meg kezébe adok valamit!” miután folytatja: „mérges kígyót, varangyot, lángostort” stb. A mulatság végeztével rendesen valamelyik közeli kereszt alá térnek ájtatoskodni.

Oláh sirató

Az esküvő előtti nap éjszakáján a nőszülendő ifjú, és férjhez menendő hajadon szüleinek házában tartatik. Az ifjú barátai az ifjúnál, a leány barátnői a leánynál gyűlnek össze. Tehetősbeknél zenészek is fogadtatnak a sirató kellő megtartása végett. Az ifjúnál — könyökre támaszkodva az asztalnál ül a vőlegény, míg meghívott barátai a szoba különböző részeiben helyezik el magukat. Mindenki beszél, csak az ifjú vőlegény hallgat, a zenészek a lehető legszomorúbb nemzeti hangokat hallatják. Többnyire hagyományos mesékkel, és babonás ábrándokkal vigasztalják a busongót. Voltam siratóban, hol a vőlegény barátnak egyike szóról szóra ezt mesélte:

A jó isten megszánta a pusztában egyedül bolyongó szegény ifjút, s regélt neki a gyönyörű tündérkertről, melyhez az utat is megmutatta.

Az ifjú a kijelölt, s kimutatott ösvényen azonnal elindult. Hús egész évig utazott, pedig az ösvény rövid volt. Rövid volt, de göröngyös, kavicsokkal, rögökkel, tüskékkel és bokrokkal behintve. Mire az ifjú a tündérkert aranyos kapujához ért, lábai nemcsak hólyagokkal teltek meg, hanem ki is sebesedtek, úgy, hogy vér csörgedezett belőlök. A gyönyörűségei kert két tündér tüzes karddal őrizte. Be nem eresztették az ifjút, pedig ugyan csak rimázkodott, vissza kergették, azt mondván: a tündér kertbe egyedül, és véres sebzett lábakkal nem lehet bemenni. „Mit tevő legyek hát?” kérdé az ifjú az őrköt. „A melyik úton jöttél, ugyanazon úton térj vissza — válaszoltak a tündérek: végy magadhoz egy ifjú, szép, és ártatlan leányzót, ha megszereted, s az is megszeretett, indulj el vele, meglásd: az út is egészen megjavul, s a tündér kertbe mi is bebocsátunk.”

A siratókban mondott mesék annyiban hasonlítanak egymáshoz, hogy mind a házaselet szebboldalait tüntetik fel, s azt a nőtlen élet elibe helyezik.

A sirató vendégei az ételekben nem igen válogathatnak, az ital pedig többnyire pálinkából áll. Éjjelkor kedvre derül a vőlegény is, ha egyébből nem: szobrásból, a midőn azután az egész társaság a menyasszonyt látogatja meg. Azt barát-női körében rendesen sírva találják. A vőlegény nem hogy vigasztalna menyasszonyát, hanem maga is ismét elkeseredik. A két busongót kivéve, azután a mindkét nembeliekből álló társaság hinczázozni, és tréfálkodni kezd.

A zenészek is felhagynak a szomorú nótákkal, és pattogóbb, vígabb darabokat játszanak. Igen bizarr jelenet, tíz tizenöt vigadó között, a két szerelmest busongva szemlélni. A menyasszonyra egy kellemes meglepetés is vár. A már korábban e célra, fehér vászon lepedő függönnyel eltakart rejtekből, virágokkal koszorúzott, és szalagokkal ékített borjú vezettetik a menyasszony elé, mellyel neki a vőlegény kedveskedik. Ilyenkor azután fogadni szoktak, hogy a menyasszony mosolyogni fog. A fogadók csak akkor vesztenek, ha a menyasszony valami értékeesebb meglepetést remélt, mi azonban igen ritkán szokott megtörténni. Mentül szomorúbb a sirató, annál vígabb menyegzőt jósolnak. Szokása a román szüzeknek arcaik kifestése, a siratóra minden kendőzéstől, és cziczomázástól őrizkednek. Mentől sápadtabb ilyenkor a menyasszony, annál rózsaszínűbb jövőre számolhat. A menyasszony álmainak is, mesékkel és tündérregékkel ígérnek szebb valót. A vőlegénynek rendkívül kell magára vigyáznia; többnyire a siratóbani magaviseléséről szoktak következtetni jellemére. Hajnal — illetőleg kukorikolás előtt szoktak eloszlan.

A farsang eltemetése a magyaroknál

Hamvazó-szerda délutánján szokott véghezvitetni, alkonyatkor. Bizonyos, közösen kiválasztott háznál összegyűl a falu ifjúsága, s mindenek előtt sorshúzás után farsangot választ. Kit a sors talál, e végre kölcsön kért, s összeférczelt lepedőbe takartatik, s egy e végre szalmával kibéltett saroglyára helyeztetik. Az ifjak fele része leánynak öltözik át. A kinyújtóztatott, és saroglyára helyezett farsangot két ifjú, és két leány viszi a temető kapujáig. Midőn a vívók kifáradnak, újabbak által szoktak kicseréltetni. Elül viszik a saroglyát, az eltakarítandó farsanggal. A menet követi, némán, egyetlen szót nem beszélve. Szokásos előjogaik közé tartozik, hogy még a szemközt jövő ökrös szekereknek sem térnek ki. Öreg asszonyoknak kitérnek, kikel ha találkoznak, a jövő farsangot érdeklőleg rossz jelenek tekintik, és kellemetlen dolgokat jósolnak. Mindenkinek szabadságában áll, szónéklül arcfintorításokkal, grimaszszokkal, pofavágásokkal mulattatni a menet tagjait, ki azután hangosan elneveti magát, a társaságnak egy itcze borral válik adósává. Hasonlólag büntetetik, ki a leánynak öltözött ifjút férfi néven szólítja. A temető kapujánál leteszik a targonczát, a farsangot képviselő ifjával együtt, s az ügyesebbek elkezdnek szónokolni. A farsangnak a játék tökéletes bevégezteig nem szabad mozdulnia. A szónoklatok többnyire, az alig múlt farsang nevezetesebb pontjait tárgyalják, s összehasonlítólag a jövő farsangra vonatkoznak; p. o. „Nyugodjál békével, becsületes farsang, adja az isten hogy jövő évben a Szabó Pál uram házáján ismét feltalálhassunk, s olyan fánkokkal láss el bennünket, mint az idén milyenek Nagy Ferencz uram házáján elláttál bennünket.”

A farsang mozdulatlanul marad ugyan, de lehető élczenen szokott válaszolni; p. o. Jó fánkokkal fogok szolgálni, de csak úgy, s csak akkor, ha Varga Mariskát főköti alá segítitek. A szónoklatok végeztével elkezdnek szaladni, mindenki futamodásnak ered, ki leghátul marad, az tartozik a targonczát haza szállítani. A játék végeztével biztos körben összeülnek, s nagyokat isznak egymás egészségéért.

Tojás hajgálás a sváboknál húsvét másod napja délutánján

Húsvét másod napján, mindjárt az istentisztelet végeztével kosarakkal kezeikben tojásokat kéregetnek a falu legényei. Régibb időkől óta divatozó szokásnál fogva, mindegyik gazdasszony ad két három, sőt több tojást is. Délután pedig a kántorba gyűlnek össze, hol a tojásokat azonnal felszámítják. A tojások felszámítása után két részre szakad az ifjúság, az egyik rész a hajgáló, a másik rész a szaladó ügyességére fogad. Borba, s a megmaradt tojások árából bekerült pénzösszegbe szoktak fogadni.

A szaladásnak, hajgálásnak, és tojásszedésnek bizonyos határozott, és közösen elfogadott szabályai is vannak, melyeket helyenkint megemlítenünk, s melyeket mindenki fél köteles megtartani.

Vacsernye után, veszi kezdetét a mulatság. A tojásszedés, és hajgálás a legnépesebb piacon történik, hol a tér is elég tág, és elég tiszta. A tojások négy lábnyira helyeztetnek el egymástól a lehető legpontosabb, s legegyszerűsebb sorban. Minden száz tojás után csak hetet szabad a szedőnek, és hajgálónak eltörni. A tojások végétől, ötvenlépésnyire szalma halmaz van, s három legény a dobott tojásokat gubával, és kötővel fogdossa fel, s igyekszik megmenteni az eltöréstől. A szedő és hajgáló ahányat megiszik, annival kevesebbet kell fölszednie, s hajgálnia. Tapasztaltabb, s régibb szedők 10—15 tojást is képesek meginni. A tojások száma a 200-zat soha sem haladhatja.

A tojások elsorolása, és lerakása, ilyenformán történik:

d)

a) o o o o o o o o o o o o o o o o o o b/ . . . c/

A szedő az a) pontnál felveszi az első tojást, és szalad vele a b) pontig, a midőn azután hajít, vigyázva, s kiszámítva, hogy a tojást a c) szalmás pontnál álló legények felfoghassák ép, és sértetlen állapotban. Ha a tojások feleszámát szerencsésen fölszedhette, midőn az f) pontnál kezdi, kettőt, hármát, sőt négyet is fölszedhet, csak hogy akkor, a nélkül hogy többször hajolnia kellene, kétszer, háromszor, vagy négyszer kell szaladnia a b) pontig. Ha 7% tonál többet tör, ha későbbben érkezett is meg a szaladó, veszített a szedő, és hajgáló. Midőn a legelső tojást felszedi, akkor indul meg a szaladó. A befutandó tér nem lehet kevesebb egy magyar mértföldnél, a tojások számához aránylag lehet több is. A szaladó fél mérföldet szalad, a kitűzött pontig, és vissza. Megállnia, vagy épen leülnie nem szabad. Ha a szedő és hajgáló ügyetlenségében bízik, sétálhat is; de ha ilyen kényelem miatt veszít, pártja rendesen megczibálja. A szaladó két tojást visz magával. Az egyiket a kitűzött pontnál mint jegyet hagyja vissza. A másikat ha győzelmesen tér meg, a vesztes félhez vágja, ha pedig veszít, mint szegényjelt saját homlokán dörzsöli szét. Az egész mulatság alatt lelket vidító, sőt olykor rosszasága miatt lelket keserítő zene szól. Három esetben kétszer a szedő és hajgáló szokott veszíteni. A nyérő kalapját azután a falu szebbik lánya szokta felbokrétázni, a vesztesfél ellenben spárgát köt kalapjára, és pinczérei szolgálatokat tesz a borozásnál. Míg lehet, rendesen minden esztendőben ugyanazok szoktak szedni, és szaladni. Megtörténik azonban, hogy vagy szedő, vagy a szaladó tüdőlobot kap, s belévesz. Játékvégeztével visszatérnek a kántorba, hol éjfélig tart a dorbézolás, és tánczolás.

Oláh menyekző

Az oláhok többnyire 15—16 éves korukban nősülnek meg, s a legény atyja, vagy szülei még jóval előbb kiszemelik a nősülendő ifjú számára a menyasszonyt. Ha az öreg apa még él, annak választása a családra nézve eldöntő erővel bír, városos votum separativum, s az minden esetben meg is tartatik.

Román jegyespár

Az életpár kiszemelése, és választása körül a nőhozomány, vagyis kelengye, mint nélkülözhetetlen, és legelső kellék, jó figyelembe; de nem is taláztatik hajadon, ki több, vagy kevesebb menyasszonyi ajándokkal ne bírna. A nőhozományra igen sokat tartanak. — Második kellék, hogy a család, melyből a leány választott, jó hírből legyen. A szülők gyermekeiket tervökkel rendesen csak úgy véletlenül meg szokták lepni, s az zúgolódás nélkül egyezik belé a házasságba, és választásba, a nélkül hogy — számtalanszor — választott menyasszonyát azelőtt valaha látta volna.

Minthogy a kiházásitási egyszerűség, és költség a fiú szüleit illeti, az atya azonnal papjához indul, a házassági szertartás ünnepélyessége fölött az alkut, nem a szokásos stóla, hanem a leendő szertartás megállapítása után nézve — meg-

kötendő. Az esketési menet ünnepélyes zene, robaj és pisztoly durranás között, számtalan felékesített, és zsúfolt szekereken ülő öregek, és leányokból, — úgy több lóháton ülő, felpiperézett, és lobogóval ellátott fiatalokból áll, és a szentegyházig sebes kocsí vágatás, és löfuttatás által élénkítve tart.

Az esketés, úgynevezett Kumetru Mára azaz násznagy közbenjötté, s hozzájárulásával történt, ha a násznagy dús, a selyem szövet általa, s az ő pénzén állíttatik elő, s ilyenkor azt a menyasszony emlékül meg is szokta tartani. Esketés után hasonló ünnepélyességgel, és vígsággal a vőlegény lakához térnek, hol növekedvén a vigadó társaság, elkezdődik a boldog, vagy boldogtalan, de mindenestre nagy anyagi szerencsétlenséget, sokszor elszegényedést maga után vonó dinomdánom és tart három, négy napon át szakadatlanul. A szíves látogatást és fogadtatást, a háztetön kitűzött fehér és vörösszínű lobogók, tárt ajtók s nyitott ablakok hirdetik.

A dinomdánomra a helység előbbkelői mind hivatalosak. A meghívás is nagy hűhóval jár. Több fiatal legény rendkívül felkendőzve és pálinkázva, kezében kulaccsal, bekalandozza a helység minden részeit és utcáit, a meghívandó háza előtt ujjongatva megáll, mire neki megtiszteltetés jeléül a kapu megnyitvatik, bemegy s a ház urát a kulccsal felköszönti s megkínálja, ivás után pedig a lakomára e szavakkal hívja meg: „N. N. son kinát, ku senetate — sze poftesty, la un pohár de beuture, si la un tsász, de odichne.” (N. N. jó egészség mellett kéret, szíveskedjél egy pohár italt s egy órai időzésre nála megjelenni.) — Ha a meghívott első nap véletlenül elmarad, bizonyos lehet benne, hogy másod, harmad, sőt negyed nap is meghívatik. — A lakomában mindenkor a kumetru máret illeti az elnökölés, valamint a rendelkezési és parancsoló hatalom. Asztalnál a menyasszony a kumetru márét mellett foglal helyett lesütött fővel, mellette a vőlegény, egymaga föltett fővel. — Az ebéd káposztával kezdődik, közben hús és más sült ételek adatnak föl, végződik pedig rétes- és palacsintával, mint legkedvesebb s nélkülözhetetlen fényűzési czikkekkal. — A rokonok a lakomára, féligmeggig kötelességből, sültet s másféle süteményeket küldenek. A vőfélek ezen étkeket sorjában tálon viszik a násznaghoz, mint első és főszemélyhez. Ilyenkor a vőfél megállván az étkes tállal, az ajándékozó nevét megemlíti, azután az étel jóságát, ízét és színét, a legsatyricusabb eléadásban, többnyire versekben, földicséri, úgy hogy az egész közönség legnagyobb kacajjal hallgatja a vőfél declamációját és rög-tönzését.

Ebéd után a násznagy a menyasszonnyal megindítja a tánczot és táncz végével a menyasszonynak pénzajándékot ad; ugyanazt teszik a többi vendégek is. Ki a menyasszonnyal tánczol, el nem mulasztja az ajándékot annyszor, a mennyiszor, kézbesíteni, melynek minimuma 1—2 kr, a maximuma egy huszas; ez azonban ritka eset, kivált most. — Táncz szüntével a leányok körbe ülnek és fájdalom, szomorú nótákat énekelnek. — Más nap a menyasszony szüleinek házához megy az egész gyülekezet zene és ujjongatás között; odaérvén, nagyszerűen megvendégeltetik s egyúttal a kelengyével (tehén, juh, láda, ágyneművel) rakottan tér vissza az előbbeni vigalomhelyre, s folytatja határtalan jó kedvét 3—4 napig szakadatlanul. — A lakodalom befejezésekor násznagyot a vendégek szerencsekívánatok között hazakisérik.

A SZATMÁRMEGYEI SVÁBOK KÖZSÉGÉLETE ÉS GAZDAGODÁSI RENDSZERE, tekintettel a magyarok s oláhok gazdálkodási rendszerére

A külföld különböző helyeiről országunkba bevándorolt, beköltözött és megtelepedett különböző nemzetiségek között, tagadhatatlanul legtöbb figyelmet érdemelnek a svábok, és pedig részint különcc, de sok tekintetben üdvös szokásaik, főleg azonban a lehető legjózanabb községletek, fáradhatatlan szorgalmuk, iparuk s okszerű gazdálkodásuk miatt. — Száraz ismertetésekkel, hosszabb értekezletekkel nem célom fárasztani az olvasót, igyekezni fogok mindamellett úgy ismertetni és értekezni, hogy belső és külső életök főbb momentumait adva, a tárgyat lehetőleg kimerítsem.

A sváb nép családélete igen egyszerű, s mintegy elemi iskoláját képezi azon későbbi életnek, melyben — munka és szorgalom, kitűrés és nélkülözések, vallásos megadás és megnyugvás s mindennemű érdekeknek a családtűzhely körüli

összpontosítása — főbb szerepet játszanak. A sváb családoknak minden tagja egyformán dolgozik. Nyaranta, elkezdve a gazdától, mondhatnók, le az öt éves gyermekig, isten szabad ege alatt fárad és izzad mindenki. Az ötéves fiúcska ha egyébre képtelen, a lovakat igazgatja, sőt nem ritkán a 6—7 éves leányka ugyanazt teszi, s azért minden nap tapasztalható sváb falukban, hogy nagyobb mezei munkák idejekor, úgyszólván az egész falut a honn maradt betegek, vagy az utcákon le s fel sétáló bakter őrizik.

A sváb nép fáradhatatlan a munkásságban, szorgalmas és kitartó a szerzésben, de szerzeményeire egyúttal féltékeny is, s főleg e tekintetben tűnik ki család- és nemzet-szeretete. A gazda kiholtával a nő folytatja a gazdaságot, ha még munkabíró és fiatal; a nő után a fiúk örökösdnek, de ha fiúk nincsenek, és eladó leány van, az kapja a gazdaságot, csak hogy a család kezei közt maradjon, s inkább akármiféle szegény sváb szolgaleányt szereznek férjül számára, hogysem a gazdaság eladassék, vagy idegen kezekre kerüljön. Összinte bizalom csak a családkörben és saját nemzetbeliek között létezik, idegenek iránt visszatartók, hidegek és bizalmatlanok.

Még községeletökből sorolom elő a főbb vonásokat, azután áttérek gazdálkodási rendszerökre. — Községeletök gazdag az észszerű és üdvös intézményekben. — Minden ügyefogyott, nyomorék, vagy tehetetlen elmebeteg sorsa együtt jár, s összeköttetik a család elpusztulta vagy kihalta után a község belérdekeivel vagy a telek s birtok sorsával. — Ha valamely család elemi csapások által vagyonban pusztulást szenved, a munkatehetetlen nyomorék családtagot a falu veszi gondviselésé alá, intézkedik annak minden lehető szükségekkel ellátásáról, s a gondviselőknak vagy ellátóknak a falu pénztárából fizet. Ha a családfők elhalnak, az olyan tehetetlen árvt az tartozik ápolni s tartani, ki a vagyont megszerezte vagy legközelebbi rokonság után örökölte, a midőn azután az olyan árva érdekében a vagyon árából lerovások történnek.

Ha valaki a sváb lakosok közül saját hibáján kívül elpusztul vagy elszegényedik, a lakosság egyenlő arányban osztva meg a terheket, tartozik az olyat haladéktalanul segíyezni s ismét tűrhető állásba segíteni. Házak vagy pajták építésénél felváltva szoktak egymásnak segíteni s azt idegen napszamosok vagy munkások nélkül szokták felállítani. Sváb koldust soha, vagy csak igen ritkán lehet szemlélni.

Peres ügyekben, a községelöljáróságban vagy az öregebbek határozatában compromittálnak; a rendes kerületi, törvénykezési vagy közigazgatási hatóságok előtt svábok pörei a lehető legritkábban szoktak eléfordulni. Külön bírójuk van az egyházaikban, közigazgatási- és törvénykezésekben, sőt még a rendőri kihágásokra nézve is más egyén ítélete alá adják magukat. A büntetések többnyire pénzbeli megrovások, melyek azután rendesen a legszentebb s leghumanisticusabb célokra fordíttatnak. Zúgolódás nélkül hódolnak — a rendes törvény szelleméhez mérve — a legszigorúbb ítéleteknek is.

Halottjaiknak a legközelebbi szomszédok tartoznak sírt ásni s azokat ugyancsak a szomszédok emelik a temetőbe. Ezen intézkedés és szokás sem történt más célból, minthogy egymás kiadásait s költségeit kevesbítsék. — Ejjelenként minden utca őrt tartozik kiállítani, mit közösen és felváltva teljesítenek. A künn éjelező s legelő lovakhoz hasonlóan felváltott örök állíttatnak. — Ha a falu érdekében újításokat vagy javításokat lát eszkozlendőknek a nagyobb rész, pénzzel vagy munkás kezekkel olyanok is tartoznak hozzájárulni, kik épen ellenkező véleményben vannak, s kiknek az ilyen újítás vagy javítás sokszor haszon helyett jelentős kárt eszkozl. — Mindennemű elvekben és eszmékben szorosan együtt tartanak, a miért az is meg szokott történni, hogy törvénytelen, de általuk törvényesnek képzelt elvekhez vagy eszmékhez ragaszkodva s azok tetteles kivihetősége mellett szinte erőszakosan küzdve, nem egyesek vagy az indíttványozók, minthogy egymást el nem árulják, hanem az egész falu bűnhődik, s egy pár ember ostobasága miatt fizet számtalanszor ugyancsak az egész falu. — Ki ősi szokásaiknak, elfogadott intézvényeiknek s használat által törvényesített rendeleteiknek nem hódol, annak minden lehető akadályokat életútjába gördítenek, azt minden lehető módon bosszantják s vagy idejekorán megtörik, vagy más helységbe átköltözésre erőszakolják.

S most pár szót gazdálkodási rendszerökről.

A svábok gazdálkodási rendszerökben conservatívek a szó legszorosabb értelmében: a belső és külső gazdálkodást most is úgy folytatják, mint folytatták hazájukban századokkal ezelőtt. Pár éve egyik másik gazdasági ágba tettek talán kevéske haladást, mit maga helyén lelkiismeretesen föl fogunk jegyezni. Mindezek előtt azon eszközöket és segélytárgyakat soroljuk elé, melyeket gazdaságuk folytatásában használnak, s melyeknél többet vagy kevesebbet nálok soha, vagy igen ritkán találhatnak.

Ha már földekkal ellátott telekkel bír valamelyik sváb, mindenekelőtt kemény fából készült s jól vasazott terehordó és terehbíró szekérről gondoskodik. Ha a sváb nagyon szegény, két tinót vásárol, — ha körülményei engedik, 4 lovat; a kétlovas sváb a nem látott és nem hallott dolgok közé tartozik. Eke, borona, irtókapa, nagyobb fűrés, vasvilla, balta, ásó, irtóvas, szénahúzóhorog, szórómalom, ahoz szükségelt lapátok és rosták, szecskevágó stb. minden valamire való gazdaságban feltalálhatók. A sváb soha sem adja ki földjeit árendába, hanem legkisebb gyermekétől kezdve, feleségeig minden háznépét mozgásba teszi, földjeit szorgalmasan és rendesen műveli, rétjeit annak idejében letakarítja és hazaszállítja.

A svábok Szatmár megyében, de azt hiszem az egész országban, háromforgatású gazdaságot folytatnak. Vetnek nagyjából tisztá búzát, tengerit és zabot. Pár éve azonban a magyarországi számítóból s okszerűbb gazdák példájára, anynyira haladtak, hogy ugarjukat sem hagyják használatlanul, hanem abba búkkönyt vetnek, mi keverve a legáplálóból s legjobb takarmányt szolgáltatja lovaiknak. A sváb nép minden erejét pontosan kiszámítja s nemcsak saját földjeit (több-

5. ábra

nyire 6/8 telekkel bírnak) műveli meg a legszorgalmasabban s legcélravezetőbben, hanem majd mindenik, — tetemesb vagy csekélyebb erejéhez mérve — földeket árendál, irtásokat vállal több évekre s idegenek földjeit, vagy kaszált részen takarítja le és hordja be. Nagy mennyiségben és kitűnő szorgalommal műveli a sváb nép a burgonyát is, mely belső háztartásában leggyakrabban használtatik, mint értelmi czikk, s a legnevezetesebb hézagot pótolja. — Belső telkeiken a nagykárolyi kerületiek kender, káposztát és dohányt természetnek: paszulyt és édes-tököt, valamint közönséges tököt tengeri földeiken meglehetősen mennyiségben tenyésztenek. A megye más kerületeiben lakók pedig belső telkeiket jobbára kender és burgonya, ritkábban káposzta és lóhere termelésére használják. Mindezen termesztményi czikkek között azonban a tiszta búza (mint kereskedési czikkök), a burgonya (mint élelmezési), a zab (mint lótarási) játszik a főbb szerepet.

Kitartó szorgalommal, sőt mondhatni szenvedélylyel űzik a szőlőművelést is. Alig van sváb falu, melynek régibb vagy újabban plántált szőlőhegyei nem volnának; minthogy azonban többnyire a földművelésre alkalmasabb és sikeresebb módon telepednének meg, középszerű vagy még annál is rosszabb boruk terem, s azt is a lehető legrosszabbul szokták kezelni. Minthogy a sváb nép a bort mindezek fölött szereti, s azzal nem kereskedik, hanem évi termését maga szokta megemészteni, szüret alatt a borkészítéskor inkább a mennyiségre, mint a minőségre van tekintettel. Gondatlanul szűr, piszkos edényekben takarítja el a nedvet s rendszeren rossz pinczékben tartogatja.

Legeltetésök közös, de azt a legnagyobb szigorral és vigyázattal kezelik; legelőik határozott időben szabadíttatnak föl és határozott időben tiltatnak be. A tilalomrontókat keményen szokták büntetni.

Az erdőt ki szokták maguk között osztani, használatában azonban bizonyos időszakai forgalmat gyakorolnak, azoknak korlátlan használatát a községrendszer gátolja. Megjegyzem itt, hogy a sváboknak maguk között, miként már említém, oly üdvös intézményeik vannak, miszerint semmiben szükségét ne lássanak, más részről pedig a rendetleneket, tékozlókat vagy jobb útra térítsék, vagy ha más-kép nem lehet, korlátozzák és féken tarthassák.

A szántást, vetést, aratást, behordást az egész falu egyszerre szokta kezdeni, sőt ezen bölcs tétel alapján: *aequalis divisio non conturbat fratres* — több helységekben a földeket is minden évben újra szokták kiosztani. — Gyakorta és gazdagon trágyáznak. — Minthogy minden körülményeket figyelemmel kísérnek s a használható időt megbecsülik s azt nem szeretik elszalasztani, a jól készült ház udvarára pajtákát is építenek, abba gabnáikat és takarmányait behordják, nyár végén és egész őszön részbe nyomtatnak, szórják és szántanak, saját termékeiket pedig télen át a csűrben nyomtatják ki, szórják föl s rakják padlásaikra. — Minden üdvös intézménynek csakhamar hódolnak, innen van, hogy sváb falukban legtöbb tűzkármentesített épületet szemlélhetni.

Marhatenyésztéssel nem igen foglalkoznak, ellenben a lónevelésben páratlanok. A svábok lovaikat haladéktalanul föl lehet ismerni tisztaságuk, vidorságuk, könnyűségök és gömbölyűségök által. A sváb a lovat jó szénával tartja, ha módja van, zabolja, vagy ha zab nincsen, a széna mellett tengerit hint elibe, sőt van eset, midőn búzával is megkínálja. Szakadatlanul használja, de mindig vigyázattal, soha nagyon ki nem fárasztja, túl a rendén meg nem terheli, vakartatja, mosatja s kellő időben látja el itallal és takarmánnyal. Vannak sváb faluk, nevezetesen Pény, Csalános, Petri, Gilvács, melyeknek lakói 150—200 pengő forintot adják el 3 éves csikaikat.

A svábok lovaik iránti szeretetét és gondosságát e közmondás eléggé tanúsítja: „A sváb inkább út anyjára, mint lovára.”

A svábok fehérneműikre egy krajczárt sem költenek, maguk termesztik a kendert, maguk nyövik, maguk szövik és maguk varrják meg a legszükségesebbeket. — Ha szorgalmuk után pénzt szeretnek szerezni, azt azonnal ingatlanokba fektetik, készpénzzel nem szeretnek üzérkedni. — Fuvarozást csak ritkán vállalnak, a mikor busásan meg szokták magukat fizettetni, hosszú fuvarra még nagy fizetés mellett

6. ábra

sem szerződnek. — Minthogy a sertést csak a szalonna miatt tartják, csak a nagyobb vörös fajokat szokták tenyészteni.

Nemzetünk dicséretére legyen mondva, Szatmár megyében a magyarok ép oly szorgalmasak, ép oly számító és ép oly gazdaságosak, mint a svábok, sőt a szamosköziek közül többen még célravezetőbb és okosabb gazdaságot folytatnak. — Legrosszabb s legrestebb megyénkben a nép oly falvakban, hol több nemzetbeliek, p. o. svábok, magyarok és oláhok laknak egy csoportban; az igazat megvallva azonban, a sváb nép az ily helyeken is legkevésbé hagyja magát eltántorítani.

A *szamosközi magyarnép* jobbra 6/8 telkeket bír, melyeket aztán két fordulóra szoktak felosztani. Az egyik fordulót őszi, a másiknak egy részét tavaszi alá szántja, a többi részét ugarnak használja és legelteti. Később ezen egész másik forduló is őszi alá jön. A tavaszi vetés alá minden évben más helyen szoktak földeket kihasítani. Hol a Szamos kiöntéseinek nincsenek a földek kitéve, erősen trágyáznak. Termesztenek rendesebben tiszta búzát, zabot és tengerit. Vannak évek, midőn a Szamos árja által járt földeknek holdja 200 véka csöves tengerit is megterem. Kaszálók és szilvásaik a Szamos által évenként megfutott helyeken vannak, miért nevezetes és szép szarvasmarhákat tenyésztene. Szőlejek nincs, de azokat bőven pótolják gyönyörű és gyümölcsökben gazdag szikvásaik, melyekre kitűnő gondot és szorgalmat fordítanak. Vannak gazdag, kiterjedtebb gyümölcsökkel bírók, kik gyümölcsöikből évenként 500 forintot is bevesznek. Apró, de tartós lovakat tenyésztene, gyakran és örömet fuvaroznak. Legelőjük az ugar és felszabadult kaszálók. Fehérneműiket maguk szövik. A nép munkás és értelmes.

A *nyírben* három forduló gazdaságot folytatnak, külön közlegelővel és réttel. Az egyik forduló ősziül rozsozt vetnek, melyet, nem sokat ugyan, de mindig biztosat terem a nyíri föld. Tavaszi fordulójukba 2/3 rész burgonya ültetetik s 1/3 rész tengeri vetetik. A burgonya bőven, a tengeri középszerűen terem. A laposabb helyeken zabot termesztene, de nem a legkívánatosabb sikerrel. A harmadik forduló ugarnak marad. Hajdanában inkább elhanyagolták földjeiket, most már a svábok után okulva, szorgalmasabban trágyáznak. Belső kertjeiket len, kender és dohány alá használják, ez utóbbit nagy minőségben és nagy szorgalommal termesztik s abból jelentős összegeket szereznek. Kaszálójuk rossz nyíri takarmányt terem, mindamellett meglehetősen szarvasmarhával bírnak, lovaik nem igen vannak, kiknek van, velők azok sem nagyon dicsekedhetnek. Szalmával fedett házaik meglehetősen rongyosok; a nép erőteljes, de még sem oly munkás, mint a szamosközi, s a miye van sem igen szereti megtakarítani, hanem haladéktalanul fölélvezi, miért a kissé szűkebb években sokat kénytelen nélkülözni, sőt nem ritkán szükségét is szenved. [...]

Egyszerű román ház Lauka ábrázolásában

Oly falvakban, hol vegyes nemzetbeliek laknak, az oláhok gazdálkodási rendszerükben egyikhez vagy másikhoz alkalmazkodnak, hol pedig tisztán és elkülönözve vannak, főleg a gabnát, tengerit és burgonyát termesztik. A nyírben kitűnő szenvedélyvel űzik a dinnye-termesztést is. Vannak jobb évek, midőn a homokházi oláhok görögdivényéből 300—400 pengő forintot is beszereznek. — Timsó- és hamuzsírgyárakba is örömet alkalmaztatják magukat, pálinkagyárakban pedig a szolgálattevő személyzet rendszeren oláhokból áll. — Az avasiak faedényekkel és faeszközökkel kereskednek s fuvarozásokat is örömet vállalnak, oly tárgyak szállítására, melyek csendesen a járműveikkel eszközölhető. — Kedvvel és sikeresen űzik a marhatenyésztést. Lovakat csak a tehetősebb gazdák, a teknő- és dézsakészítők tartanak. [...]

A svábok főleg közlött csinos rendes házainak ellentétéül adunk itt egy szatmármegyei kerítetlen, rendetlen magyar házat udvarát.

Magyar ház és udvar

Vajha az előtte lévő jó példákön okulna már valahára földnépünk; — vajha elhagyva az ázsiai sátoros élet maradványait, mindinkább simulna a polgárosodott élet igényeihez. E tekintetben a papság és a tisztviselők buzdítása és egy felfogásukhoz való néplap leginkább hathatna rájuk. [...]

A szatmári és beregi aprófalvak zsidósága és a falu kapcsolata a századfordulótól az 1940-es évekig

CSISZÁR ÁRPÁD

A magyarsággal mindig éltek együtt zsidók, emléküket őrzik a híres középkori műemlékek, pl. a budai vár vagy Sopron ősi zsinagógái. Ott voltak mint országos vezetők az ország gazdasági életében. Közlemények sora jelent meg Szerencsés Imréről, a fuggerekről, a vámok stb. bérlőiről. Később, 1945-ig sokszor találkozunk országos tudomány-irányító zsidókkal, kutatókkal, felfedezőkkal, szakemberekkel. Jelentős helyük van a legújabb kor magyar sportjában. Sok orvos, ügyvéd, katonatiszt, községi jegyző és más közigazgatási szakember. Időnként voltak viták, összeütközések. Ott vannak a XIX. század végén a liberalizmusért vívott harcaiban. Címünk nem ezekről beszél, hanem azokról a szinte dokumentum nélkül maradt kisemberekről, akik ott éltek le az életüket sokszor nemzedékről-nemzedékre az apró falvakban. Különállásukkal is hozzátartoztak a falu népéhez, mellőzhetetlen szerepük volt a falu életében, infrastruktúrájában. Valahogy úgy voltunk ezzel, mint magával a földet művelő kisparaszsággal, akikről szinte alig tudunk dokumentumot találni, hogyan éltek napról-napra, szántottak-vetettek, szűkölködtek, küzdöttek. A legjobb tanulmányok is alig tudják közelhozni hozzánk a hónaposok, béresek, néhány holdas kicsi gazdák, aszsonyok és férfiak, gyermekek életét.

Mind a nagyobb, mind az apró falvaknál a falu jelentős része vagy helye a szatocsbolt, de elsősorban a kocsmá. Ugyanúgy nélkülözhetetlenül hozzátartozik a falu életéhez, mint a torony vagy templom. Századunk elején még külső feltűnő jele is volt, mert a fehérre meszelt parasztházak között ezeknek, illetve a zsidó házaknak a színezése más, megkülönböztető, vöröses sárga színű. Nem tudni, mikortól számítjuk ezt. A XVIII. század közepéig, területünkön zsidó tulajdonban lévő házak nem voltak, bár itt éltek a zsidók, de ingatlant nem szerezhettek. Munkácson engedték meg először, hogy a zsidók házat építsenek. A szatmári és beregi apró falvakban nem tudtunk arról, hogy mikor szereztek ingatlant. A felbukkanó kisebb-nagyobb adatokban úgy jelennek meg, mint regálé bérlők. Egyes földbirtokosoknak, sőt az egyes egyház-községeknek vagy községeknek volt kocsmáltatás regáléjoga. A regálétulajdonos joga volt ezekben szeszes italt árusítani. Ezt a jogot aztán legtöbbször zsidóknak adják bérbe és magát a kocsmá vezetését, egész kereskedelmét különböző kikötésekkel a zsidók végzik. Nagyon érdekes, hogy maga a községi előjáróság és regálétulajdonos vigyáz nagyon szigorúan arra, nehogy valaki ezeken a bérlőkön kívül szeszes italt árulhasson és ezzel a reálbérlő hasznát csökkentse, a következő bérleti időszakban, ami a bérlet értékének csökkenését jelentette volna.

Egyes földbirtokosok tulajdonában levő kocsmá, regálé, a bérletekben együtt szerepelnek a pálínkafőző ház, karám bérletével. Lakóház is tartozott hozzájuk, nincs nyoma annak, hogy ez különbözött volna a falu parasztházaitól. Viszont szerepel bennük a kocsmaház, kocsmahelyiség, amelyben évi konvencióval a földbirtokos muzsikás cigányt is tart. Ilyen nagyobb helyiségről beszélhet Petőfi „Faluvégén kurta kocsmá” című verse is. Egyébként maga a kocsmá ugyancsak Petőfinek a Kutyakaparó című versében levő leírás szerint nem túl tágas, egyszerű berendezésű.

Tekintve, hogy a XIX. század közepe tájáig más falusi zsidók nem építkezettek, zsellérházakban laktak. A kopócsapáti Újhelyi birtoknak Eördög Dániel 1792—1820 közt történt feljegyzései szerint 18 zsellérháza volt zsidók bérletével, ezek valószínűleg nem különböztek a többi zsellérházaktól, mert bérlőjük nem zsidókkal változott. Alapvető különbség csak annyiban van, hogy ezeknél a bér Ft-ban van megszabva, általában évi 12 Ft és egy hízott lúd. Más zselléreknél vagy ilyen házat bérlő kisnemeseknél különböző gazdasági szolgálat és valami különösebb termelvény (torma, csík). Ez utóbbi arra is utal, hogy ezek a zsellérházban lakó zsidók pénzzel bánó emberek voltak és a rituális táplálkozásuk biztosítására feleségeik libatartással és hizlalással is foglalkoztak.

Területünk lakossága a XVIII. század végén és a XIX. elején még egészen református volt. Ennek megfelelően maga a falu biztosította a templom, az iskola a pap és rektor eltartását. Évente tartottak írásban rögzített elszámolásokat, melyekben a regálbérlok befizetései szerepeltek. Innen ismerjük kocsmárosoknak és kisboltosoknak a nevét. A XIX. század közepéig még csak személynévvel emlegetik őket. Pl. Tákoson a XIX. század elején évtizedeken át Dávid zsidó és Márton zsidó fizetik be a kocsmá regálé béreit. Másutt egy-egy építkezéssel kapcsolatban azzal találkozunk, hogy X. Y. zsidótól vásároltak festéket, vagy egyéb boltban kapható dolgokat. Kopócsapátiban azzal is találkozunk, hogy az apa után a fia következik a bérletben.

Nem célom az adatok halmozása. A címben feltett kérdést úgy szeretném közelebb hozni, hogy valóban érzékelhető legyen az apró falvakban a törzsökös kizsidó szerepe. Tekintettel a falusi zsidóság 1944. évi elhurcolására és megsemmisítésére, mint adatközlő elsősorban a magam emlékeihez próbálom kapcsolni ennek a kis zsidóságnak helyzetét. A Szatmár megyei Szamostatárfalván nőttem fel, és töltöttem el a fiatalságom nagyobbik részét. Ott szoros kapcsolatban voltam a több nemzedéken keresztül ott lakó Katz családdal és ratjuk keresztül a környék falvaiban lakó hasonló kis zsidósággal. Már 76 éves vagyok, 1912-ben születtem, édesanyám az Ugocsa megyei Halmiban közvetlenül a központi nagy zsinagóga mellett nőtt fel. Így gyermekkoromtól nagyon sokat hallottam az ott élő, sokszínű zsidóságról az 1910-es éveket megelőző időkről is. A zsidóknak ez a városka nagyon fontos helye volt. A különböző felekezeti árnyalatok miatt egyenesen négy zsinagóga volt benne és nagyon fontos helye volt a kaftánban és hódászörös sapkában járó ortodox lengyelországi (galíciai) zsidóságnak. Ugyancsak közeli adatokhoz juthattam feleségemtől, Baráth Margittól, aki részint az édesany-

ján kersztül a gergelyi kiszsidóságról tudott tájékoztatást adni már csak azért is, mert közvetlen szomszédságukban, egy telken kis parasztházban két zsidó család is lakott.

Meg kell még jegyezni, hogy az ismertetésben szereplő életmódot folytató kiszsidók mellett itt-ott közvetlen, mezőgazdasági munkát végző kisparaszt módon gazdálkodó zsidók is előfordultak. Ilyen volt pl. Szamosangyaloson Litman Károly, vagy Fejércsén az egyik gazdálkodó zsidó, de ezek családja is az általam jól ismert életmódot folytatta. Bár kocsmájuk vagy boltjuk nem volt, a férfiak a külső kereskedelemben részt vettek.

Bemutatom a gyermekkorom óta jól ismert Katz család házát Szamosatárfalván. Eredetileg nádtető, három osztatú földes parasztház volt. A XIX. század közepén épülhetett. Közel a templomhoz a falu közepén állott. A zsidó háznak általában kellett, hogy legyen utcára nyíló ajtaja. Mivel ez a ház az utcai kerítéstől mintegy öt-hat méterre állott, amikor a Katzék tulajdonába került. Az utca felé hozzáépítettek és ezt a régivel egy fedél alá hozták, ez lett a kocsmái rész. Ennek a hozzáépített résznek volt bejárata az utcáról. Ezzel szemben egy másik ajtó nyílt a ház eredeti első szobájába, amelyen tenyérnyi kis üveg ablak volt. Azon át ebbe a pótolts helyiségbe be lehetett látni. Ebbe a pótolts helyiségbe a tornác szélességét is beépítették. Ablaka csak az utca felől volt. A tornácra nyílt a pitvarba vezető ajtó. Ebből balkéz felől egy ajtó a régi házba a Katzék által tiszta szobának használt helyiségbe vezetett. Ennek a berendezése etuzséros kredenccel, asztallal, székekkel, dívánnyal, azonos volt a közepes módú parasztság szobáinak a berendezésével. Előfordult, hogy az exkluzív vendégeket itt szolgálták ki. Úgy értem ezt, hogy pl. a tanító úrnak vagy a jegyző úrnak nem illett volna a részek közé, a kocsmái helyiségbe ülni. Ezeket azzal tüntették ki, hogy elkülönítve a részeges néptől, vagy duhajoktól ihatták meg a kért italt és beszélgethettek el. Különben a helyiség nem volt kocsmának tekinthető.

A pitvar volt maga a bolt, a bejárattal szemben a falnál néhány fiókkal ellátott stelázsiban volt az áru. Keresztben előtte egyszerű asztal a mérleggel. Árult cikk nagyon kevés volt. Csak a háztartáshoz való legszükségesebb dolgok, só ecet, élesztő, cukor, mészbe való kékfesték, gyermekeknek cukorka, az iskolásoknak való irka, palavessző, tollszár, stb. Volt paklidohány, cigarettapapír, kannában petróleum, lámpaüveg, szekérkenőcs, lámpabél, stb. Ki kell hangsúlyozni, hogy csak a legszükségesebb dolgok voltak ebben a boltban és a többi hasonló szatócsboltokban. Textilfélét, iparcikkeket, a közeli mezővárosban kisebb központban vásároltak az emberek. Az élelmiszereket a falu maga termelte. Zöldségfélét, lisztet, kenyeret, stb. ezekben a boltokban nem árultak. A jobb oldali ajtó a lakószobába vezetett. Ennek a berendezése tűzhely, két ágy, asztal, egy karosláda, természetesen a szükséges székek, és gyalogszékek. A falon a család törzsökös voltára emlékeztetőül ott volt Katz Józsefnek az 1890-es évek elejéről való obszitéle katonai szolgálata emlékére, amely szerint mint őrmester szerelt le. Mellette egy hivatalos értesítés arról, hogy a fia Katz Dezső az I. világháború elején az orosz fronton meghalt. A családban ezen kívül még két gyermek ma-

radt. Az egyik az 1900 körül született Jenő, aki az apja helyében és foglalkozásában maradt és egy lány, aki már Csengerbe, egy óráshoz ment férjhez. A kocsmát ebből a helyiségből is meg lehetett közelíteni. Benne asztal volt, mellette két lócaival és a falba épített tékával, amelyben az italok és poharak álltak. A pitvar ajtaja felett éppen úgy, mint a kocsmának az utcára nyíló ajtaja felett, rugón függő csengő volt elhelyezve, amely a lakószobába levőket figyelmeztette arra, hogy valaki bejött. Így az ott levő mind a bolt mind a kocsmára felé elláthatta a szolgálatot. Az udvaronól és mellette boroskamra volt. Itt pince nem volt, mivel nem a tartós elhelyezésre, hanem a gyors változatos beszerzésre voltak berendezkedve. Már itt meg kell említeni, hogy mind a boltnál, mind a kocsmánál a falu életében nagyon nagy jelentőségű volt a cserekereskedés és a hitel. Végző fokozat ez is pénzforgalmat jelentett, csupán egy fokozat közbeiktatásával lett a termény a zsidó kezében valószínűs pénzzé. Hogy mennyire pénzforgalomról volt szó, mutatja, hogy a zsidó minden esetben pénzzel fizet a bérletekért. Réváryon a földbirtokos egyenesen megtiltotta azt, hogy szeszitalokért terményt fogadjanak el. A cserekereskedés a terményért való vásárlást terménnyel való fizetést jelentette. A falusi asszony tojással ment, vagy küldte a gyereket a boltba ecetért, sóért vagy petróleumért. Ehhez a cserekereskedéshez kapcsolódott a hitelezés is. Nagyon kevesen voltak olyanok, akik mint cégierek nem fizetők nem kaptak hitelt. A boltban és kocsmában kiírták ugyan, hogy hitel nincs, de ez a törzsvásárlókra kevésbé vonatkozott. A boltban hitelben vásárlók, általában aratás vagy tengeritörés után terménnyel fizették ki felgyűlt adósságukat. Állandó kocsmajáró emberek nem is évente egyszer, hanem többször is fizettek, legények a legkülönbözőbb terményekből olyankor vitték meg este a kocsmabeli adósságot, amikor azt apjuktól sikerült elrejtetni. Főként az asszonyok mentek túl az elégen. Nagyon sokszor emlegették az egyik-másik családdal kapcsolatban, hogy így mentek tönkre, nem számoltak az adóssággal. Ezek a vásárlások ilyen formán egy közelebbi központban már lehetetlenek voltak, ez biztosította az apró falu kiszidójának a forgalmát. Tatárfalván Király Jánosnéról úgy emlegették, hogy a kötőjében hordta el az évi termést, fiai éjszaka hordták el a vagyont.

A hitelezésen keresztül a falu lakosságának zöme közvetlenül függött a kiszidó jóakarától és természetesen a kereskedő eleveenségétől, hogy a legszükségesebb bolti és kocsmái cikkek folyamatosan megkaphatók-e a faluban vagy sem.

Olyanok, akiknek pénzfizetésük volt, papok, tanítók stb. ugyancsak nem esetenként fizettek, bolti könyvet tartottak és havonta pénzzel számoltak el. Nagyobb gazdák a nagy betakarítások után már a közeli központban nagy tételben vásárolták meg a szükséges sőt és más eltartható dolgokat.

* * *

Már szó volt a lakás, a kocsmára és a bolt célszerű berendezéséről. Erősen ki kell hangsúlyozni, hogy a család életének ez a központja. Olyan hely, ahol mindenkor megfelelő ember van a megfelelő szolgálat elvégzésére. Míg a munkás-parasztházaknál a nagy dologidőben sok-

szor találkozunk bezárt ajtóval, amikor a család tagjai egymást segítve a kívülről távolabbi munkát végezték, a zsidóházban az esztendő minden idejében és a nap minden szakában volt valaki. Legalább a háziasszony volt így ügyeletben, miközben a rendszeres házimunkát is elvégezte. Régen találkoztam azzal, amikor a falun oda volt állítva a megfordított seprű, vagy ha nem esetleg a ház előtt egy-két gyermek játszott vagy kislibát őrzött, a zsidóház mindig készen volt az emberek, akár a jövő-menők, akár a falubeliek kiszolgálására. A kocsmáros hajnalban vagy éjszaka is fel lehetett költeni. A boltban is kiszolgáltak a nap minden szakában. Akkor is, amikor a nyitva tartást hatósági rendelkezések szabták meg, amikor a túlmunkát szigorúan büntették. Kötelező volt a vasárnapi és ünnepnapra zárva tartás. Ennek betartását figyelték. Ha valakit rajtakaptak, hogy rendeletet megszegi, kiszolgál a hivatalos szünnapon, megbírságolták. Mégis előfordult, hogy ismerőseiket titokban kisegítették, vállalva a következményeket. Tehát állandó ügyeletről beszélhetünk, amikor az otthon lévő családtagok egyformán felelősek voltak a szükséges dolgok elvégzéséért. A szolgálatot még a szombatokra is igyekeztek biztosítani. Pedig elsősorban a szombat szigorú megtartása a minden munkától való óvakodás volt az egyik elválasztó jel a zsidók és a velük együtt élő más falusiak közt. Összekötő kapocs itt is volt. Alkalmazottal nem lehetett ellátni ezeket a munkákat szombaton. De pl. a kocsmát a falu igényéhez alkalmazkodva nyitva kellett tartani. Hogy a törvénynek és a szükségesnek is eleget tegyenek, szombatra ún. „szombatost alkalmaztak”. Ennek külön formája volt, úgy adták át a kocsmát a szombatosnak, mintha az bizonyos italmennyiséggel és felszereléssel együtt megvásárolta volna. Vasárnap aztán az elszámolással együtt a kocsmáros visszavásárolta. Szombaton a zsidó pénzhez nem nyúlt. A szombat nem a naptár szerinti éjféllal kezdődött, hanem pénteken naplementétől, illetve az első csillag feltűnésétől szombat este az első csillag feltűnéséig tartott. Mivel nem lehet felleges időben csillagot látni, a rabbi időről-időre óra szerint szabta meg, hogy mikor kezdődik a teljes munkaszünet a sábesz, a szombat. A szombat a háziasszony által a rendelt időben történt gyertyagyújtással kezdődött. A háziasszony tiszte volt a mindig páros számú gyertyák meggyújtása. Természetesen szombaton más érintkezés is volt a keresztyénekkal, néhány jó ismerős falusival. Tudniillik szombaton még lámpát gyújtani, később akár a villanyt felgyújtani is tilos volt. Ilyenkor egy-egy jó ismerős keresztyént kértek meg, vagy hívtak be a téli időben, hogy tegyen a tűzre. Ha ilyen nem akadt, tűz nélkül maradtak. Egyik beregi adatközlő Felhős Ferenczné mondta el, hogy péntek este meglehetősen későn, az egyik zsidó lány barátnőjét kereste fel, a család hideg szobában, sötétben ült és didergett. Érkezésének nagyon megörültek. Megkérték, hogy rakja meg a tüzet és gyújtsa fel a villanyt. Édesanyám elbeszélése és a magam tapasztalata szerint is a szombati munkatiltalmat annyira szigorúan vették, hogy se férfi, se nő még zsebkendőt se tett a zsebébe aminek a hordása teherhordásnak, így munkának lett volna minősíthető, hanem a csuklójukra kötötték rá, amikor úgy tekintették, hogy az öltözetnek a része.

Különben feltétlen döntőnek tartották a rabbi véleményét nemcsak kifejezetten hitbeli ügyekben, hanem a gyakorlati élet legkülönbözőbb

területén is. E kiszsídók vagyoni gazdasági perei csak a legritkább esetben kerülhettek világi bíróság elé. Édesanyám sokszor felemlgette, hogy a polgári anyakönyvezés bevezetése, 1895 után nagyon sok probléma adódott abból, hogy a házastársak a házasságukat csak a rabbi előtt kötötték meg. Azok anyakönyvezve nem voltak és öröklések esetén ebből bonyodalom támadhatott vagy támadt is. A törvény megtartására vonatkozóan Gergelyiben Simon Istvántól hallottam egy jellemző esetet. Ő kőműves volt. Egyik gergelyi zsidónak udvarán valami kis épületet épített. Amikor az alapot kijelölték, kiderült, hogy abba beleszik egy kis birsalma bokor. Gyümölcstermő fát kivágni nem szabad, tehát leállította az építkezést és gyalog elment Beregszászba (25 km-re) a rabbihoz. Valamikor az első világháború körüli időben történt ez. A rabbinak elmondta a dolgot és tanácsot kért. Az adott is tanácsot. Gyümölcstermő fát kivágni valóban nem szabad, de átültetni szabad. Erre az építető hazament. Ez valamikor júniusban volt. A fát odébb ültették, de elültették, néhány nap múlva ki is száradt, de az építkezést a törvény teljes betartásával folytatni lehetett.

Ételtörvények az asszonyok gondja

Megkülönböztették a falu többi lakosától a zsidó családokat a rájuk vonatkozó nagyon szigorú ételtörvények. Nemcsak a disznóhús, hanem egyéb ételeknek is egész tömege volt olyan, amit nem fogyaszthattak el, sőt edényeikbe sem tehették bele. Idegen edényt nem használhattak fel. Ezért példátlan volt az, hogy bármilyen ünnepi ebédre, vacsorára, vendégségre nem zsidóhoz elmenjenek. Természetes, hogy így nem mehettek lakodalomba se. Az edény rituális tisztaságának betartása érdekes és jeles színfoltnak számított a falu szemében. Különösen feltűnt ez a tejvásárlásról. A zsidó asszony nem tehette meg azt, hogy egyszerűen megvegyen valakitől egy csupor tejet, mint ahogy ezt mások tették, akiknek nem volt tehenük. Átönteni se önthették a saját edényükbe az idegen edényekből, hanem a fejés idején maguk mentek el tejért a maguk edényeivel és abba fejtették a gazdaasszonnyal a tejet. Szombaton természetesen erről sem lehetett szó.

Az edények rituális tisztaságához hozzátartozott az, hogy nem lehetett azokat egyaránt húsos és tejes élelmiszerek tartásához vagy készítéséhez használni. Mindegyikhez külön elkülönített edény kellett. Jellemzőnek mondták a hús és tejtermékek együttes felhasználásának vagy érintkezésének tilalmára a magyarok közt népszerű tejfeles paprikás csirkét. Ilyen a zsidó háztartásban nem fordulhatott elő. Ezért van az, hogy a közbeszédben az egyszerű pörköltként elkészített baromfihúst zsidópaprikásnak nevezik. Nem fogyasztották el semmilyen formában a nyulat. Nagyon problematikus volt a hal felhasználása. Saját sokszoros tapasztalatom volt ez. A Szamoson nagy halászterületünk volt, és a környék zsidói az 1820-as 1930-as években különböző nevezetes alkalmakra tőlünk rendelték meg a halat. Fontosnak tartották a megrendelést mert a megrendelő szerint a körülméltetés vagy házasságkötés ünnepélyes alkalmára a rabbi csak akkor ment el, ha ott megfelelő hal étel volt, mivel a hal rituálisan feltétlenül tiszta. A tiszta ételt

kósernek, a tilalmaztatottat treflinek nevezték. A probléma csak az volt, hogy a feltétlen kóser jelző csak az ún. pénzes halakra vonatkozott, de a csupaszború harcsa, menyhal és csík szigorúan treflik voltak.

A hasított körmű állatoknak, ha vágásuk rituálisan történt is, csak első részét használhatták fel, fogyaszthatták el. Így rendes mészárszékben marhahúst nem is vásárolhattak. Ha a közelebbi központba rituális marhavágás történt, úgy osztották meg, hogy a hátsó rész keresztyén mészárosnál maradjon.

A gazdasági válság idején többször előfordult, hogy Katz Jenő valamelyik vásáron borjút vásárolt, aminek az árához, a négy-öt pengőhöz, társul vette édesapámat, esetleg valamelyik rokonunkat. A metszővel (sakter) rituálisan levágatta és édesapáméknak adta át a hátulsó részt. Egészen kicsi vörös borjúkról volt itt szó.

Tekintve a fentieket, a húst egyébként rendszeresen fogyasztó falusi zsidóság húsfogyasztásának a zöme a baromfihús volt.

Szombaton együtt volt a család. A szombati ebéd volt a családi életnek a központja, ami alig eshetett meg húsétel nélkül. Szinte azt lehet mondani, hogy az egész heti munka ennek a szombati ebédnek az előkészítése jegyében folyt.

Az előkészítésben nagy szerepe volt a rituális tisztaságot biztosító metsző, más néven sakter munkájának. A metszők komoly képzést kaptak és tudományukról három nevezetesebb rabbi előtt kellett bizonytságot tenniük. Még fokozat is volt közöttük, mert a baromfi levágására nyert képesítés nem volt elég arra, hogy szarvasmarhát, négylábú állatot is levághassanak. Ahol több zsidócsalád lakott a helybeliek közül igyekeztek metszőt nevelni. Ahol egy vagy két család volt csupán, oda meghatározott időben hetente jártak ki a metszők, hogy helyben végezzék el a munkát és határozzák meg, hogy a levágott állat kóser-e, azaz rituálisan tiszta, ehető, vagy tefli, azaz tisztátalan és elfogyasztása tilos-e, a tiszta és tisztátalan megállapítás egyáltalán nem az állatorvosi, vagy egészségügyi szempontok szerint történt. Pl. a pucérnyakú, kopasznyakú baromfi nem lehetett kóser. Ilyet a parasztság nem is próbált eladni zsidóasszonynak.

A vágatás egyszerű volt ott, ahol helyben volt metsző. Hiszen a hétköznapiak mindegyikén lehetett vágatni. Olyan helyeken azonban, ahova az egy-két családhoz helybe kellett menni a metszőnek, már nehezebb volt, mert a vágatás a körjárat idejéhez volt kötve. Ez általában csütörtök volt. Elő kellett készülni a pénteki főzéshez, sütéshez, úgy, hogy az pénteken alkonyra már minden tekintetben teljesen készen legyen. A metsző a fogyaszthatóság megállapításánál mindenkor megvesztegethetetlen és fellebbezhetetlen volt. Az állat levágását csak egyetlen metszéssel végezhetette. Ha ez valami módon nem sikerült, nem ismételhetette, nem nyiszálhatott. Azért ilyen műhiba, ha nagyon ritkán is, de előfordult, egy-egy csirkével a háziasszony nagy bosszúságára.

A legtöbb gondot a liba levágatása okozta. Tészták sütéséhez olajat használtak, de a főzéshez szükséges állati zsírt általában a hízott libából vagy kacsából biztosították. A liba és más baromfi kopasztásánál a keresztyén háztartásokban szokásban volt, hogy a rajta maradt apró szőrszalakat lángon való gyors perzseléssel távolították el. A zsidó asszony számára ez a perzselés szigorúan tilos volt. A zsír tárolása

szempontjából a kacsa alig jöhetett szóba. A libaneveléssel és -hizlalással került a zsidócsalád szoros, függő gazdasági kapcsolatba a falu többi asszonyaival. Maguk is neveltek kislibákat és kisebbik lányaik gypeltették őket.

De a felnőtt libák meghizlalása már problematikus volt, mivel a tömést állatkínzásnak tartották. Ezért a zsidóasszony csak szűk helyre rekesztette a hizlalandó libát, ott állandóan előtte volt az ennivaló és a víz. Így is meghízott, de megközelítően sem annyira mint a tömött liba. Az már nem jelentett problémát, hogy a parasztasszony hogy tömte meg az eladásra szánt libáját.

A töméskor a liba szemet kapott. Ez akkor fordult elő, ha a tengeriszem, légszövébe került. Hogy az állat meg ne fulladjon, a szemet el kellett onnan távolítani. Ehhez a kivevéshez sok zsidóasszony értett, de természetesen kevesen értettek hozzá mások is.

A liba tenyésztése és a zsidók libaszír-fogyasztása még az 1940-es években is szinte meghatározta területünk aprófalvainak a külső képét. Az utcát ellepték a libák. Egy-egy családnál nem volt sok, csak egy vagy két tojóliba szaporulata, de az öt-tíz liba az egészen szegény parasztasszonyoknál is. A liba alapjában füvő állat és a kislányok terelgetéssel libapásztorkodással a füves utakon és árokpартokon is felnevelhették. A liba hizlalására az őszi terménybetakarítás után került sor. Aki tehette, meghizlalva adta el a libáit. A zsidóasszonyok számontartották, kinél van eladó, ki hizlal, de a parasztasszonyok is előre jelezték, hogy hízóba fogták a libát.

A dolgokat össze kellett egyeztetni. Egy zsidó család igyekezett az egész évre húsz—huszonöt liter libaszírt biztosítani. Mivel egy hízott libából csak másfél—két liter zsírt lehetett remélni, a libavágások egy-egy családnál két hónapra is elhúzódtak, hiszen egy-egy szombatira nem nagyon volt több húsról szükség egy libáénál. Tehát hiába kínált egyszerre kettőt-hármat egy parasztasszony, azt egy zsidó család nem vette meg. Akkor is baj volt az eladással, ha a zsidóasszony környezetéhez tartozó három-négy parasztasszony fogott be egyszerre hizlalni libát. Természetesen ez csak az egy-két zsidós kis falura vonatkozik. A nagyobb központok, városok sok zsidója számára kevesebb összehangolással hizlalták a libákat és egy-egy vásárnapon sokat vittek piacra. Ha vásáron idegen számára történt a hízott liba eladása, vágatásnál a kóserezés rizikóját a vevő viselte. Nagy bosszúság volt az, ha a megvett hízott liba treflinek, fogyaszthatatlannak bizonyult. A metsző a levágás után a begyét vizsgálta meg és erről állapította meg, hogy kóser-e vagy tréfli. Az ismerős asszonyokkal megegyezve a kis falusi zsidóasszony úgy állapította meg az árát, hogy ha a metsző ítélete szerint trefli, akkor nem köteles átvenni, akkor marad a tulajdonosé. A két világháború közt egy-egy jó hízott liba ára négy és hat pengő között volt. Ebben az árkülönbségben nemcsak a liba súlya volt benne, hanem a rizikóra vonatkozó esetleges megállapodás is. Mindez nemcsak a parasztság és a zsidóság egymáshoz való szoros kapcsolatára utal.

Az egész falu gazdasági életében nagyon nagy jelentőségű volt.

A női ruhák, nagyobb ruhadarabok pl. nagykendők vétele, a lányok kistafirozása általában az ilyen hízott liba árából telt ki. Számi-

tásba kell venni, hogy az említett hízott liba ár idején egy napszám, egy méter karton vagy egy kiló szalonna egy pengő körül volt.

A közvetlen húsfogyasztáson kívül a zsidóasszonyok füstöltek is fel libacombot, vagy libamellet. Városi kóser mézsárszékekben árultak is ilyet. De az ilyen fogyasztás nem volt általános.

Szombati étel volt a sólet, vagy a csólent. Hozzá tartozott az ünnepléshez. Fehér szemes babot és libamellet vagy marhahúst használtak hozzá. Külön tartottak hozzá sóletfőző fazekat. Amint mondták, ízesítése nem teljesen egyformán készült. Feltétlenül volt benne valamennyi fokhagyma és vöröshagyma, só, bors, és paprika. Előkészítése már csütörtökön megtörtént, amikor a szemes fehérbabot előre beázatták. Másnap a fazékban úgy helyezték el, hogy alulra került a bab egy része, rá a hús, majd a többi bab. Vizet töltöttek rá és kemencében főzték meg. Ahogy összefőtt, az edényt bennehagyták a kemencében a szombati elfogyasztásig. Melegen ették és szombaton a házban a melegítés, mint munka tilos volt. Így is problémát okozott az edénynek a kemencéből való kivétele és a lakásba vitele. Erre egy serdülő keresztyén lánygyermeket kértek meg. A lefedett fazekat fazikmadzagba, kasornyába kötve vitte be. A háziasszony mindig vele volt, kísérte.

Ahol több zsidócsalád élt, mint Gergelyugornyan is, együtt főzték meg a csólent. Külön készítették el, de közösen rakták a kemencébe. A vigyázást egy szegényebb zsidóasszony vállalta, aki a rabbitól engedélyt kapott arra is, hogy a kemencéből szombaton kihúzza a fazekat, akkor amikor érte ment a csólent gazdaasszonya a segítségre kért gyermekkel. Ennek a népszerű ételnek az elkészítésénél is, melyet mint egy népi, nemzeti ételnek tartottak, megkövetelték minden rituális pontosságot. Érdekes, az, hogy a csólentkészítést a legközelebbi szomszédasszonyok sem vették át.

Évente egy hétig tartott az új év, a szabadulás ünnepe. Nem volt egyformán minden napja a szombathoz hasonló munkaszüneti nap, de nagy előkészület előzte meg és egész héten keresztül tartott a kenyér helyett a pászka fogyasztása. Gyermekkorban egyik késő délután Tatárfalván Katzékát úgy találtam az asztal körül, hogy búzáat szemeltek, szemenként válogatták. Elmondták, hogy a pászkasütéshez kell így őrlés előtt megszemelni, nehogy esetleg molyos, férges szemek kerüljenek közé. Ezt külön öröltették meg. A pászkaünnep az Egyiptomból menekülés kovásztalan kenyérére emlékeztetett. Nagyon szigorúan vigyáztak rá, nehogy valami kovászos vagy poshasztó kerüljön akár magába a pászkába, akár más ennivalóba. A tészta összegyúrásához még a vizet is meg kellett választani. A kútból frissen húzott vízzel nem gyúrtak pászkát. A tésztát egészen vékonyra nyújtották és szárazra sütötték. Voltak olyan szegény zsidóasszonyok, akik más családok számára is vállalták a pászkasütést. Nem tudom megítélni, hogy erre a házi sütésre miért volt szükség akkor, amikor már gyárilag is készítettek és árultak kóser pászkát.

A pászka ünnepének első napjára a háznál el kellett égetni mindent, ami kovászos volt, vagy kovással érintkezett. Panaszos beszélgetést hallottam arról, hogy mi is kell, hogy történjen pl. a dagasztóteknővel vagy más hasonló faedénnyel. Talán jól emlékszem, hogy ezekre a napokra az ilyen dolgokat előre kölcsön adták valami megbíz-

ható keresztyénnek. A pászkahétnek nevezetes étele volt a pászkatész-tával készített kacsaleves. Ehhez a pászkát a tányérba darabokra tördelték és úgy merték rá a forró kacsalevest.

Ezt a tésztafelhasználási módot a szegényparasztság is átvette úgy, hogy a vízzel gyúrt, vékonyra nyújtott tésztát a tűzhelyen megpirította és így levesben használta. Vagy nagyobb mennyiségben készítve, szűrőbe tették, forró vízzel leöntötték és így készítették túros tésztát belőle. A keresztyének ezt általában olyankor csinálták, mikor tojáshiány volt.

A zsidók szombati ételéhez hozzátartozott a fonottkalács.

Amint már ezekből megérthettük a zsidóasszonynak a tilalmak miatt a háztartás vitelére nagyon fel kellett készülnie. Mintegy rajta nyugodott a vallásos hagyományok megtartása. Míg kifelé a családot általában a férfi reprezentálta, a házi családi élet központja ő volt. A lányok nevelése is a családon belül történt. De az anyának kellett vigyázni arra is, hogy öntudatosan, a különállóságot vállalva jelenjenek meg a többi gyermekek közt a kislányok is. Ő maga rendezgette gondörgette oldalt a pájeszüket, a lelógó kis hajtincset, ami megkülönböztette a falu többi fiúgyermekétől. És erősítette őket arra, hogy el tudják viselni az emiatt történő esetleges csúfolkodást.

A zsidók, az asszonyok is kétnyelvűek voltak. A magyar anyanyelven kívül többé-kevésbé tudták a jiddis nyelvet. Idegenek előtt bizalmas beszélgetéseiket ezen a nyelven folytatták. A falusi nép ebben semmi különöst nem talált, azon kívül, hogy az ilyen beszédet vancogásnak nevezte. Amikor a szombat végén a háziasszony a gyertyákat rituálisan borral eloltotta, általában jiddisül mondta el a szombatot befejező áldást. Ezt sokszor vele mondták a gyermekek is. Voltak héber és jiddis, magyar és jiddis nyelvű imakönyvek is. Az asszonyok általában az utóbbiakból imádkoztak az erre rendelt időben. A családfő segített abban, hogy a lánygyermek némi héber olvasást is megtanuljon.

Mindezek mellett amennyiben erre idejük volt, elsősorban a zsidó lányok, de asszonyok is irodalmat is olvastak. Édesapámhoz sokszor jöttek olvasnivaló könyvet kölcsönözni.

A nők helyzetét bizonyos mértékig megszabták a házasságkötési szokások. A zsidólány nem ismerkedhetett úgy, mint a keresztyén lányok. Nem járt dörzsölőbe, fonókba. Nem lehettek udvarlói. A férfiaknak szigorúan tilos volt idegen nőt még megérinteni is. A házasságot úgy kötötték, hogy a szülők választották meg a jövődöbelit, egyeztek meg a lánnyal adandó hozományról. A legvallásosabbaknál a házasságkötés előtt a menyasszonyt a vőlegénynek csak egyszer és akkor is csak függönyön keresztül mutatták meg. Amint a bolt, a kocsmá és a szombat rendjéből kiderült, a zsidóasszonyok és a lányok sem jártak ki mezei munkára. A házat nem lehetett hagyni. A felnőtt lányok női kézimunkákat készítettek, varrtak, gyöngyöt fűztek stb. Emellett ők még több időt szakítottak az olvasásra. Sokszor meglepő ismeretük volt a magyar irodalomról. Volt olyan is, pl., Róth Magda, aki nagyon szegény lány volt, és úgy gyűjtött össze magának ruhára valót, hogy sok család számára elvállalta a pászkasütést.

A lányok különben tartottak fenn kapcsolatot jó közeli barátságot is, jobb családokból való keresztyén lányokkal. A jobb családok alatt itt részint helyi értelmiségieket, részint iparosok, jobb gazdák lányait

értem. A keresztyének felemlegették, hogy egyes családi ünnepeken férfiak táncoltak együtt, de a kissé modernebbek táncoltak úgy is fiúkkal, hogy nem érintették egymást, hanem a zsebkendőnek egyik sarkát a fiú, a másikat a lány fogta. Az esküvő a rabbi jelenlétében, sátor, hippi alatt történt, a házassági szerződés felolvasása mellett, a fénypontja az volt, hogy a vőlegény a lábával egy poharat, vagy más edényt tört össze, miközben azt mondta, hogy „mázel tapp”. Egy-egy ilyen esküvő a falu keresztyén lakosának nagy emlékezetes látványossága volt.

Esküvőkor a menyasszony haját levágták és nem is engedték kinőni. Ha hajadonfővel járt, parókát viselt. Ha a zsidóasszony páróka nélkül volt, akkor a fejét bekötötte. Ez a bekötés nem úgy történt, mint a keresztyén menyecskék kötötték be a fejüket. A homlokon kereszttül vették, és fejtetőre simítván hátul kis görcsbe kötve hordták a kendőt.

Különben a zsidó asszonyok viselete a középosztály viseletéhez igazodott. Különösebben nem divatoztak, az állandó elfoglaltságuk erre nem is adott volna alkalmat. Faluzni nem jártak, vendégségbe nem mentek. A kocsmában és boltban történt dolgok, hitelezési kérdések is szigorúan köztük maradtak. Pletykák tőlük nem indulhattak el. Ez a többi lakosok részéről a bizalmat erősítette. Csak az egészen közeliak tudták egymást látogatni. Olyan családoknál, ahol a férj valami kisiparos cipész, bádogos, asztalos stb. boltjuk nem volt, az asszonyok szabaddabbak voltak, nem kötötte le őket az állandó ügyelet, így könnyebben kimozdulhattak, mehettek át a szomszédba, de természetesen a szombat és a ház rituális rendje őket is korlátozta. A falusi parasztlányok mindig jellegzetes paraszti viseletet hordtak, amely különbözött a napi divattól. Az ún. kisasszonyok, értelmiségiek vagy gazdagok lányai falun is a többé-kevésbé aktuális divat szerinti ruhákban jártak.

A parasztlányok közül senki sem hordhatott fejfedőt. Női kalapot csak a kisasszonyok hordtak. A zsidóányok a kisasszonyokkal egyformán igyekeztek öltözködni és a kalapot is feltették. Ebben szegénység és gazdagság szerint nem volt különbség. A már említett Róth Magda a 1930-as évek végén elmondta, hogy most a pászkasütésből felruházkodom és még kalapot is tudok venni.

A zsidóányok az egykorú keresztyén lányokkal tegeződtek. Férjhez menetelük után ez csak a bizalmasabb ismerősöknél maradt meg, de mivel a közvetített házassággal az asszony más faluból jött, új kapcsolatok jöttek. Középkorosztályhoz tartozó asszonyok, vagy nagyobb gazdák és feleségeik névről szólították őket, de már a kisebb parasztság részéről a megszólítás: Katzné asszony az alacsonyabb keresztyének részéről a megszólításuk „ténsasszony” volt.

Meg kell még jegyezni, hogy a zsidó nők a templomi zsinagógai összejöveteleken nem vehettek részt. Egyetlen egy nap volt évente, amikor felmehettek a zsinagóga karzatára és annak a belécezett elején kereszttül tekinthettek le a férfiakból álló gyülekezetre.

Megkísértem a nők munkájával kapcsolatban a család belső, nagyon szigorú rendjét az emlékekből összeállítani, és közelebb hozni a mai fiatalok életéhez. Mert hiszen éppen ez az apró faluban élő kis zsidó réteg a hitlerista pusztítás után teljesen eltűnt, még tárgyi emlékei sem nagyon maradtak. Csak öregek emlékezete őriz a falvak e jelentős részéről egyet-mást. A megmaradt központokban élő zsidóság szá-

mára is alig ismert az életnek ez a rendje. Ma a családfelbomlások idején szinte érthetetlennek látszik e kiszídó családoknak a szilárdsága és benne a nők helytállása.

Míg az asszonyok foglalkozása a házhoz kötődik, a férfiaké a házigazdái jobbára a házon kívül folyik le. Az éjszakát otthon a lakásban a családdal töltötte. A férjnek és a feleségnek külön alvóhelye, külön ágya volt. A reggeli legfontosabb tevékenység az imádkozás volt. Ez ülve, vagy állva, héber nyelven, hangosan, dallamosan történt. Egyáltalán nem zavarta a körülötte zajló élet. Imádkozáshoz egy keresztben csíkos, mintegy két centis csikozású palástot terített a vállára. Ez négy-szögletű volt, rojtok voltak az alján. Karjára tekerte az imaszíjat. Imádkozás közben hajlongó mozdulatokat végzett. Az imádkozás legtöbbször könyvből történt. Minden időnek megvolt a rendelt imádsága. Úgy mondták, hogy az említett palástot, illetve leplet, halotti lepelként is használták, ezzel temették el halála esetén, aki használta.

Arról győződtem meg, hogy Katzéknál a férfiak csak egyik-másik héber nyelvű imádságnak ismerték az értelmét. Maga az imádkozás így gépiesen rutinszerű volt, de ez nem jelentett semmit a kötelező elmondásra és áhítatára nézve.

Voltak esetek, amikor egy pillanatra megszakították az imádságot. Bejött valaki, várt és az imádkozó odafordult hozzá a rövid kérdéssel, hogy mi kell? Folytatta az imádkozást és vagy azt mondta ismét röviden, hogy várjon, máskor a felesége felé; „adjál neki, Reba.”

A héber imádkozást, az ünneplések rendjét a zsidó fiúgyermek nagyon korán, már a hájderben megtanulta. Ez kifejezetten vallási iskola volt. Ötéves kortól küldték a gyermeket a hájderbe. Az oktatás a rendes iskolai oktatáson kívül már korán reggel megkezdődött, majd az iskolai tanítás után folytatódott. A gyermekek a tanítóval együtt hangosan olvasták és mondták az imaszövegeket, ezzel nagy zajt csaptak. Közvetlenül nem találkoztam azzal, hogy olyan helyről ahol csak egy-két zsidó fiúcska volt, hogyan végezték a hájdert. Ahol több tanítandó fiúgyermek volt, ott vándortanítókat fogadtak. Akik összegyűjtötték a gyermekeket. Ezeknek állami tanítói képesítése nem volt. Ez a hájderbeli oktatás a gyermek tizenhárom éves koráig tartott. Akkor családi ünnepséget tartottak, elvitték a zsinagógába és ettől kezdve férfinak számított ő is, önállóan végezte a reggeli és egyéb imádságokat. A családi ünnepek közt nagyon fontos volt a fiúgyermekeknek a nyolcnapos korukban való körülmetélése.

Ez a háznál történt és legalább tíz férfi kellett, hogy jelen legyen. Magát a műveletet erre rendelt ember végezte el. Ahol csak egy-két zsidócsalád volt, hogy kilegyen a tíz férfi, vendégeket hívtak, sőt amint Katcz Jenő Tatárfalván elmondta, meg is fizettek valami szegény zsidóférfit, hogy a létszám kilegyen. Voltam ilyen háziünnepségen. A férfiak bort és pálinkát ittak és daloltak. Érdekesen ott találkoztam először a „szól a kakas már, majd megvirrad már, Ha az Isten nekem rendelt enyém lesz! már. Zöld erdőben zöld mezőben sétál egy madár, Micsoda madár, Micsoda madár. Kék a lába, zöld a szárnya engem oda vár.” népdallal. Csodálkoztam rajta, hogy én ezt a népdalt nem ismertem, bár a falu és a környék szinte minden népdalával találkoztam. Akkor el-

mondták, hogy ez a dal a zsidóké. Egy öreg zsidó vette el a keresztyénektől valahol a Nyírségben úgy, hogy azóta csak a zsidók éneklék, az ő nótájuk lett.

A reggeli ima előtt az imádkozó férfi megmosta vagy legalább vizet kézzel végigsimította az arcát. Utazás közben is megtartották a reggeli imádságot és pl. vonatban ez a mosdás jelképesen úgy történt, meg, hogy a párás ablakon végighúzta a kezét és azzal simította meg az arcát. A nagyon vallásosak ott is használták a leplet.

A férfi öltözetéhez feltétlenül hozzátartozott az ún. cicesz. Ez textiltől készült jelképes ruhadarab volt. Két ujjnyi széles szalagját elől-hátul ugyanilyen pánt kötötte össze. Az alján rojtok voltak. A rojtos része sokszor kilógott a mellény vagy zakó alól. A keresztyén férfiakat az ismerősök, ha valami madzag kilógott a kabát alól, úgy figyelmeztették, hogy „kilóg a cicesz.”

A zsidó férfi fejfedő, kalap nélkül még a házban sem tartózkodott. A kalap alatt is volt egy kis félgömb sapkájuk, hogy ha valami ok miatt le kell venni a kalapjukat, a fej ne legyen fedetlenül maradjon. Így volt ez, ha hivatalba vagy keresztyén polgári házakba mentek. Különben a kalapot a zsinagógában az istentiszteleteken is fejükön tartották. Az idősebbek szakállt viseltek. Arcukat borotva nem érintette, de fiatalabbaknál gyakori volt a borotvált arc akkor is, ha egyébként igyekeztek a törvény betűit megtartani. A borotválkozás ilyenkor vegyszerrel és fakéssel történt. Egy sárgaszínű Razol nevű kenőccsel kenték be arcukat, azt egy darabig rajta hagyták, majd fakéssel lekaparták. Ez nagyon kellemetlen szagú valami volt. Eltöltötte a házat, de a borotvált arc üzleti úton előnyt jelentett. Valami olyasmi, hogy az illető később keresztyénekké válva bizalmasabb kapcsolattartásra, mintegy ki akar lépni a zárkózottságból. Vásárokon parasztok közt nem feltétlen látszott meg első pillanatra, hogy kereskedőről vagy kupecről van esetleg szó.

Amint a bevezetőben említettem, nincs szándékomban kitérni a jellegzetes turbánszerű ún. hernyósapkát, hódprém sapkát viselő zsidókra, akik nem ezekben a falvakban laktak, hanem inkább a mezővárost keresték. Halmiban úgy tartották, hogy ezek nem törzsökös, hanem galíciaiak vagy lengyel zsidó és nem is polgári vagy értelmiségi zsidó. Inkább azokról a kiszsidoőről akarok írni, akik parasztság közt élve, hozzákapcsolódtak a falu életéhez, bekapcsolódtak a falu életébe. Nem olvadtak be a keresztyén faluba, nem házasodtak össze. Nem volt a falu templomában a falu társadalmi rendje szerinti ülőhelyük és jellegzetes kősíremlékeik is kívül voltak a falu temetőjén. Öltözetükben a polgári értelmiségi réteget követték. A sáros falvakban jártak ugyan csizmában, de a megfelelő időben nadrágjuk, ún. pantallójuk volt, vagy amennyiben a divat változott más, szintén ún. úri nadrágot hordtak. Bőgatyában járó, parasztviselű zsidóval akkor sem találkoztunk, amikor ezt a parasztság között általános, jellemző volt. Míg a jómódú parasztoknak is szinte megkülönböztető viselete volt a fényes szárú csizma és még az 1930-as években is urizálásnak tetszett, nálunk a cipő viselésre való áttérés, a zsidók ki akarták fejezni az úri középosztályhoz való tartozásukat. Az úri öltözetnek századunk első felében mintegy jelképes része volt a nyakkendő. Jobb iparosok is viseltek nyakkendőt, a vásárokon természetes, de a kisfalvakban feltétlenül megkülönböztető volt. Katz

Jenő a zsidókra vonatkozóan így fogalmazta meg a nyakkendőviseletet, hogy „a zsidóknak az a fontos, hogy a nyakkendő legyen fenn még akkor is, ha a farán van egy lyuk.” Szállóigeként maradt fenn ez a mondas.

A kalapviseletről meg lehetett ismerni zsidóinkat. Általában szélesebb karimájú sötét, körbe begyúrt kalapot hordtak. A parasztság általában a szemébe előre húzta a kalapot, a zsidó feltaszította azt a homlokára. Gyász alkalmával, amelyre a zsidótörvény a ruha megszaggatását parancsolta, a zakó, vagy mellény hajtókáját bevágták, vagy megszakították.

A zsidó kereskedő, vagy kocsmáros megszólítása a parasztság részéről általában úr: Katz úr, Berger úr, stb. Névről csak különleges helyzetben levő nagyobb gazdák szólították őket. Ez természetes volt. Kevés is volt az az alkalom, amikor a különböző szórakozásokon akár együtt, akár egykorúakkal is együtt szórakoztak volna. Ők sem jártak fonóba, bálba és a lányok is jól tudták azt, hogy egy esetleges közeledés nem fér bele a zsidóság életrendjébe. Ha maradt is a fiúk közt a tegeződés, valamelyest a távolságtartás is hozzá tartozott. A parasztlégyén társainak a maga emelésére mondta, hogy X. vagy Y. pertu barátom. Az urazás egyik szállóigévé lett. Gyermekekoromban mondták Tatárfalván Fási Albert fiát felvették a csendőrséghez. Amikor először szabadságra hazajött, természetesen bement a kocsmába is és ott az öreg Katz Józsefet úgy szólította meg, hogy Józsi bácsi. Az öreg bement a feleségéhez és ezt mondta: Herc te Reba ez az Albi fiú még azt mondta nekem, hogy Józsi bácsi!

Az úri helyzet kifejezésénél a zsidóknak egy külön vallásos származás szerinti rangsora is volt. Megemlegették, de a köznép nem sokat értett belőle csak egy-egy gyász alkalmával kerestek és kértek valamilyen magyarázatot. Ezek közül legfeltűnőbb volt általában a gyász, mivel a gyász napjait a földön ülve töltötték el. A falusi temetések általában az egész falu részvételével a halottas udvaron történtek. Egyes zsidók, így a mi Katz családunk férfi tagjai is elmentek ugyan a temetésre, de a halottas udvarra nem léptek be, kint maradtak az utcán. Magyarázatul aztán Katz Jenő elmondta nekem, hogy ennek oka a zsidó vallási rangja. A törvényt ugyan a rabbi őrzi, de az igazi rangot a templomban a tórához való felmenetelt, ősi családi rangsor őrzi. Izráelen belül a papi nemzetség, a Lévi nemzetség. Lévi nemzetségén belül az első főpap Áron utódai a főpapi nemzetség. Ezt nemzedékről nemzedékre, szájról-szájra tartották emlékezetben és tiszteletben. A környéken egyedül ők azok, akik ebből a nemzetségből valók. Ha szegények is a zsina-gógában elsősorban nekik van joguk a tórához menni. Nem egyszer gazdag előkelő zsidók megkérik őket, hogy azon az alkalmon adják át ezt a rangot. És nem egyszer még meg is fizettek érte. Viszont a kohéneknek több tilalma van. Így az is, hogy halottas udvarra nem léphetnek be. Megmutatta azt is, hogy kell három ujjal adni az Ároni áldást.

A férfiak dolgát illetően egyelőre csak a falu lakosságától elkülönülő jegyekről volt szó. Nagyot hibáznánk, ha ezeknél állanánk meg. De ezeken túl, van a zsidó férfiaknak az a mindennapi élete, amivel a családot eltartják és munkájukkal bekapcsolódnak a falu életébe.

Ez a bekapcsolódás néha egészen különleges. Ilyen pl. nem egyszer a falusi zsidót és feleségét hívták meg és fogadták el a keresztyén szülők keresztkomának. De ilyen volt az is, hogy amikor ünnepi szolgálatra a református kollégiumok kiküldték a maguk diákjait a legátusokra, azok adományt gyűjtöttek, az adományozásban nemegyszer a zsidók is részt vettek. Az áldozatvállalásban már igyekeztek elkülönülni. Tatárfalván Katz Jenő is volt keresztkoma, legátumot is adott, de amint ezt annak idején hallottam, Kisvárdán is adtak jómódú zsidók legátumot.

A kis falusi zsidó egy lovat, akkor is rendesen tartott, ha egyébként mezőgazdasági munkát sem maga, sem családja nem végzett. Ha némi földcskéje volt is, azt a néhány kivételtől eltekintve nem maga és családja művelte, hanem mással műveltette meg. A tehéntartásuk inkább csak időszakos volt. Őkröt nem neveltek, nem tartottak. Az egyszerű egylovas szekér viszont életszükségletük volt. Amint a család ott-hon, a házon belül élte le a maga életét, úgy a férfi szinte szüntelen mozgásban volt. És amint a szegény kis zsidónál az élet központja a szombati ünneplés és szombati étel, úgy a férfi elsőrendű feladata az ehhez való anyagok és fedezet biztosítása. A kocsmát és a boltot áruval folyamatosan el kellett látni. Olyan kis kereskedelmi egységek voltak ezek, hogy nem voltak képesek egy-két hétnél bővebb raktárt, készletet tartani. Nagyobb kereskedőktől a közeli központokban mezővárosokban Tatárfalvához közel, Csengerben vásároltak. Ezeket az őket ellátókat „Angrósoknak” „Grosznak” nevezték. Amint a kis falusi szatócs és kocsmáros a faluban hitelezett, ők is nagyon sokszor hitelbe kapták az áruikat. De a tíz-tizenöt kg cukor a tizenöt-húsz literes ballonban szállított ecet, a pálinkás demizsonok igényelték a szekeret. Néha személyfuvart is vállaltak. Még kisgyermek koromban Katz József vitt bennünket az Ugocsa megyei Halmiba nagyapámékhöz szüretre. Az volt a szándéka, hogy onnan a kocsmája részére is hoz bort. Ilyen távolabbi könnyű teherfuvarra parasztember csak nagyon körülményeskedve vállalkozott. Szatmáron is jártunk vele. Ismét gyermekkori emlékem egy ilyen út. Egy olyan lova volt, amelyik boldogabb korában valami ügető versenylő lehetett és az volt a természet, ha hátulról szekérgörgést hallott, nem akarta engedni, hogy megelőzzék. Nem kellett ilyenkor neki ostor. Egy úri hintó akart megelőzni minket. Nem akarták nyelni a port. Mikor aztán nehezen megelőztek bennünket, a kocsis az ostorral bosszúsan végigvágott az öreg Katzon.

A halála után a harmincas évek végén már a fia, Jenő fuvarozgató bennünket gyűlésre Fehérgyarmatra. Ezek az utak is össze voltak kötve a saját beszerzéseikkel.

Nemcsak a beszerzésekhez és az ilyen fuvarozásokhoz kellett a fogat. Amint láttuk a boltokban, a kereskedelem jelentős része cserekereskedelem volt. A háztartási cikkekért, sóért, ecetért, parasztasszonyok nagyon sok tojással küldték el gyermekeiket. Az iskolai írka és a palavessző is nem ritkán ment tojásért vagy csöves tengeriért. A tojást, amint gyűlt, nem lehetett hosszú időn keresztül tárolni. A közeli központban volt nagyobb kereskedő, akihez be kellett szállítani. A kocsmai terményfizetésekből megadott hitelekben nagyobb mennyiségek jöttek össze. De volt kendermag, lóheremag stb. is, ami összegyűlt, amit to-

vább kellett vinni. Katz Jenőtől úgy tudtam, hogy a tél vége felé és tavasszal tíz mázsás tételekben is volt eladó tengerije.

Az ilyen kiskereskedő általában mindennel kereskedett, amire a piacnak igénye volt és valamilyen haszonnal eladható volt. Ehhez természetesen ismerni kellett az általa bejárható terepet. Ismerni kellett a terméseket és az emberek hitelképességét. Ezt különösen akkor, amikor nagyobb kocsmai hitelezésekről volt szó. Tudni azt, hogy hol, mikor lesz olyan bál, amelyhez a hatóságoktól helyszíni mérési engedélyt lehetett kérni és kapni. Erre, ha helyben volt, áruval kellett felkészülni.

Külön ki kell emelni a gyümölcsrel való kereskedést. Ez Katzék-nak és a hozzájuk tartozó másfalusi kis zsidóknak, speciális kereskedelmi területe volt. A szamosháti kis falvakban a folyó félszigetszerű nagy kanyarulataiban ősi gyümölcsösök voltak. Ezeket Szegeknek nevezték és nevezik ma is a Tiszaháton is. A legkülönbözőbb gyümölcs-fák alma, körte, szilva, dió voltak. Ma úgy emlegetik ezeket, hogy dzsungel. A parasztgazdák jórészt maguk kezelték, gondozták ezeket. Az aljukat elsősorban kaszálónak tartották. De voltak olyanok, akik szívesen adták el egytételben a termést. A gazdák kis feleslegét is felvásárolták és elfuvarozgatták olyan helyekre, ahol piacot találtak. Megemlegettek ezek közül néhányat. Ilyen volt a szamostatárfalvi Rigós, a Sápsszeg a csegöldi Berek és a hermánsszegi Sós kert. A Tisza mellett a gulácsi, a jándi, a varsányi Szeg stb. Ezek közül szinte testközelből ismertem a Rigóst és abban a kis zsidó gyümölcskereskedő munkáját. Rajta keresztül gyermekkoromtól kezdve minden nap mentem a Szamosra, felnőtt diák koromban is naponta találkoztam és beszélgettem az ott található zsidókkal. Ebből kb. egy holdnyi rész egy csengeri Litman Ármin nevű zsidó tulajdona volt. Az ő anyja már tavasszal kiköltözött ebbe a kertbe egy összetákolt sufni-ban lakott, a fia oda járt ki hozzá. Édesapám két közhálójával halászgatott a Szamoson, ehhez társ kellett és nagyon sokszor ment vele ez a Litman Ármin. Már akkor, kisgyermek koromban megtudtam azt, hogy Árminnak csak a pikkejes pénzes hal kell. Nagyon csalódott, ha történetesen csak harcsa volt a fogás. Nyáron át a család a szombatokat is a kertben töltötte. Ennek a közelében voltak azok a többi kertek, amelyeket a zsidók bérben használtak. Voltak évek, amikor egy-egy darabot ezek az Árminék is béreltek. A legnagyobb volt ezek közül a kertek közül ott, Erdélyi Gyula lassan tönkremenő kis dzsentrí úr kertje. Ebben minden évben volt zsidóbérlő, akik gyermekeikkel együtt ugyanúgy töltötték kint a nyarat, mint Litmanék. A velem egykorú fiúkkal gyermekkoromban cimboráskodtam. Nagy élményem volt egyszer, hogy amikor együtt játszottunk én az ollót valamilyen hozzáfentem az ottlevő késhez. Az asszony szinte kétségbe esett: most a kés trefli lett, mivel fogok én most már vágni!

Ezeknek a kerteknek a bérlete rizikót jelentett. Katz Jenő a csegöldi Berekben bérelt. Amikor egy-egy nyári zivatar mutatkozott, tele volt félelemmel és elmondta, hogy a feleségének a kis hozományát mintegy 1500 pengő egészen belefektette most egy vihar vagy jégeső elviheti. Ő nem lakott kinn a kertben valami társat tartott kinn kerülőnek a gyümölcs-érés idejére.

A bérlet megkötése előtt a várható termést a bérelni szándékozó kis-zsidó gondosan felmérte. Ehhez szakértelem kellett, voltam vele ilyen becslésen. Júniusban kellett menni, akkor amikor a kisalma már akkorára nőtt, hogy lefelé csüngőre fordult. A lombok közé úgy kellett bekukucskálni, hogy a becsló az ágak alsó felét láthassa. A várható hozamban már tapasztalatai voltak és így kötötték meg az üzletet. Szamossályiban több zsidó család lakott, akik így béreltek kertet, aztán szekérrel árulták a hulló gyümölcsöt is.

Érdekes, hogy véletlenségből sem hallottunk arról, hogy parasztember így bérelt volna és az esetleges kis tőkét így reszkírozta volna.

Az 1920-as évek közepétől megindult a területen a modern kertek létesítése, a jonathán alma telepítése. Kisebb-nagyobb gazdák egyaránt telepítettek gyümölcsösöket és megindult az alma nagybani vásárlása. Ebbe Katz Jenő és más hozzáértők érdekesen kapcsolódtak bele. A termelő gazda nem tudott tájékozódni a nagybani kereskedelem irányában. De a területre érkező nagybani vásárló kereskedők sem ismerték a vásárlási lehetőségeket. Volt, akinek tíz vagonnyi is kellett, de ezt nem találta meg egy helyen, sőt nagyon sokszor csak kisebb tételeket találtak egy-egy gazdánál. A szükséges mennyiséget esetleg még egy falun belül sem találták meg. Katz Jenő és más hozzá hasonló gyümölcsös foglalkozó kis-zsidó szakértőkké, közvetítőkké lettek. Minden kertet ismertek a környéken, tudták az abban levő gyümölcs mennyiségét és minőségét. A Pestről vagy akár külföldről érkező vásárlók ilyen szakértő segítséget kerestek. Ebben az időszakban különösen szükség volt a szekérre és a lóra. A vonattal vagy gépkocsival érkező nagykereskedők az úttalan utakon a távoli kertekben sokszor kénytelenek voltak ezt is igénybe venni. Az 1930-as évek legvégére ez a szakértőség viszonylagos jobb életet biztosított. Nélkülözhetetlen munkát végeztek és ezért mind az eladótól, mind a vevőtől előre meghatározott százalékot kaptak. Erre az időre már sok volt a nagyüzemi zsidótulajdonban levő gyümölcsös is. Ilyen volt a csengeri Berger és Reingevöldz cég, amelynek száz holdnál is több gyümölcsöse volt. Az övé lett a tatárfalvi Rigós is. Szegényzsidók ezentúl is egész nyáron keresztül laktak a Rigóson. Az utolsó ilyen nagycsaládos szegény, Rózemberg nevű volt.

Bergerék nem hagyták cserben azokat a képzett zsidókereskedőket sem, akik a kereskedelemben visszább húzódtak. A termelésben, szállításokban felügyelőként alkalmazták őket.

Tatárfalvára Szamossályiból járt tojásszedő zsidó. A tojás felvásárlásához a falvakat egymás közt felosztották. És egy-egy faluban mindig ugyanazokon a napokon érkeztek meg és ilyenkor nagy karoskosárral a karjukon végigjárták a falut. Ezek gyalogzsidók voltak és karjukon 30–40 kg tojást is cipeltek. Nem vitték át minden esetben közeli központba a felvásárlókhöz, hanem letették az illető faluboltosánál és azéval vitték tovább. Ezek a tojásszedők árultak aztán a faluban tűzkövet és ezerédest, amik csempészaruk voltak. A közeli cseh határ adott erre lehetőséget. Katz Jenő csegöldi sógora egy Csehszlovákiából hozott fél zsáknyi bors miatt bukott le és szegényedett le a büntetésektől. (A cseh határon akkor a kettős birtokok miatt aránylag könnyű volt hozzájutni az olcsóbb cseh áruhoz.) A parasztok is ájtartak rendszeresen a bereg-szászi piacra.

A tollszedő, a nyúlőrös és a rongyszedő a kis falvakban dolgozott ugyan, de lakása központibb helyen volt. A rongyszedő is szekeres volt. Ma úgy mondanák, hogy hulladékgyűjtő. Régen gyűrűszsidónak is mondták. Hangos, éneklő kiáltással ment végig lassan a falun: „Csontot, rongyot, gubát, ócskavasat.” Beregben az egyik állandó dallammal tréfásan énekelte: „Ócskavasat, mindenféle rongyokat, gubadarabokat, pendelyráncot, gatyakorcot, mindenféle ringyeket, rongyokat.” A faluban valahol megállt, egy kis ponyvát a földre terített és erre rakta ki a csereárut. Filléres kis tükröt, rézgyűrűt, bugylibicskát, bádogos kisvedret és más a gyermekeket csábító dolgokat rakott ki, amivel a hozott rongyot, vasat kifizette. A gyermekek megbolydultak. Perceken belül híre ment a gyermekek közt, hogy itt jár a gyűrűs. A falu is szerencsés volt, mert megszabadult a felesleges hulladéktól. A kisfiúk büszkén fújták a sípot. A gyűrűs rongyszedő nagyobb területet jár be, így évente kevesebb alkalommal jelent meg.

A gyűrűshöz hasonlóan járt a tollaszsidó. Néha szekéren járt, néha gyalog. Hangos kiáltással ment végig ez is a falun: Van-é tallú eladó.

Szólunk a libatenyésztés és a hizott liba felvásárlásáról. A parasztasszonyok libatenyésztésének egyik nem is mellékes terméke a libapohely volt. A hizálás előtt általában kétszer tépték meg a nyár folyamán a libákat. A tollnak mindig komoly ára volt. A falusi asszonyoknak egyik fő bevételi pénzforrása a toll volt. A hizott libán kívül még főként ebből tevődött össze a falusi asszonyoknak az a pénze, amiből a lányokat ágy-neműkkel, terítőkkel stb. kiházásították. Az edényfélék ára is ilyen pénzekből gyűlt össze. A tollaszsidó dunnatok nagyságú zsákba rakta a kilóra vásárolt tollat. A gyalog tollaszsidó ezt a hátán vitte és ha többet kapott úgy gyűjtötte össze ideiglenesen a helyi kiszsidónál, onnan aztán szekérrel vitte tovább a központba. (Érdemes volna komolyan számbavenni most a libatenyésztés elmúlása után, hogy a kis falusi asszonyoknak mennyivel jelent többet a havi 2800 Ft kereset, mint az otthoni szövés, fonást pénzzel is kiegészítő 10–12 liba haszna.)

A lótartó kiszsidónak a lova csak munkaeszköz volt, szemben azzal, hogy a parasztgazda sokszor dicsekedésül státuszjelként tartotta, kezelte a lovát. Befogásánál, útrairulásánál körülményes volt. A lovas zsidó az első adandó alkalommal, amikor valamilyes haszonnal cserélhette, hosszas töprengés nélkül adta el lovát és vett helyette másikat. Alkalma is sok volt erre, mert a vásárokat állandóan járta. Nem egyszer előfordult, hogy más lóval jött haza a vásárról, mint amellyel elment. A szatmári részen nevezetes országos vásár volt a csengeri, ahol régi királyi szabadalom szerint, évente 12-szer tartottak országos vásárt minden hónap harmadik péntekén. Másik nagyobb vásári hely volt a kiszsidóság számára a fehérgyarmati vásár, ahol minden hétfőn jelentős hetivásár volt. Míg Csengerben elsősorban az ökörvásár volt nevezetes, Fehérgyarmaton jeles volt a borjú- és tehénvásár. Nagy volt a vonzáskörzete Tarpától kezdve az egész Szatmárból jártak ide. Voltak évente kétszer, vagy háromszor tartott kisebb vásárok is. Pl. Jánkon vagy Kölcsében. Nem szükséges az összezt felsorakoztatni. Hiába volt nagy a mátészalkai, vásárosnaményi vagy madai vásár, ez a szatmári kislelvak zsidói számára távol volt. Az eladó parasztok Fehérgyarmatot nem kerülhették el. Tiszabecs tájától állataikat ide is úgy hajtották, hogy előző nap indultak. A vásárra menő

kiszsídó eladni is, venni is akart. Igyekezett már a vásár legelején megvenni egy tehenet vagy tinót és a vásár végére némi haszonnal igyekezett eladni. Ha ez nem sikerült, az állatot haza kellett hajtani. Húsz km távolságról a szekér után kötve még ez külön segítség nélkül lehetséges volt, de távolabbról már hajcsárt kellett fogadni. Ez nem volt kifizetendő. Amint említettem a kisborjas tehénnek esetleg a borja maradt meg haszonként a csütörtöki vágatásra. Előhasú vemhes üszőt lehetőleg nem vettek, legalább is Katzék nem, nehogy váratlanul megelljen náluk. Egyszer az 1830-as években így jártak. A kohénekre vonatkozó törvény, a rabbi utasítása az volt, hogy ezt megtartani nem szabad, az állat első fajzását fel kell áldozni. Azt tanácsolta Katz Jenőnek, hogy kössön egy cédulát a borjú nyakába, írja rá, hogy aki megfogja azé. Ő meg is tette. Egy Fási Feri nevű ember fogta meg, aki csodálkozott a feliraton és alig merte megtartani a borjút.

Egy-egy vásárra a kis falusi zsidó kölcsönpénzzel ment, vagy kölcsönrel egészítette ki a meglevő pénzét. Nem egyszer édesapám is kölcsönzött így Katz Jenőnek és így jött aztán a vásár után azzal az ajánlattal, hogy maradt egy borjúm, csütörtökön levágatom és osszuk el. A hitelképes jó ismerős kupeckedő zsidó, vásár elején néha csak felpénzezte a tehenet és az eladás után fizette ki az árát. A megbízhatóság és a hitel, itt is érvényesült.

Az állatvásár némi keresetet adott a cenzárkodásért is. Valaki már alkuban volt az eladóval és előre megbeszélés szerint, vagy sokszor kacsintásra a cenzár magasabb árát ígért az ajánlattevőnél, ha az valóban ragaszkodott hozzá, magasabb áron is megvette. Ilyenkor a cenzár az árkülönbözetből kapott egynéhány pengőt. Ez fordítva is ment. A vásárláró jól ismerte az állatok tulajdonságait. Ilyenkor mint maga is vásárolni szándékozó, felfedte az állat hibáit és ezzel lejjebb szállította az árát.

Néha jó pszichológiai ismerettel emlékezetes vásárokat csináltak. A gergelyi Lájbisról beszélték, hogy tehenet vett a beregszászi vásáron. Kifizette az árát. Az állat hibátlanul látszott, de tehénél súlyos hiba az, ha fejés közben rúg. A vásár megkötése után azt mondta Lájbis az eladónak, hogy nincs-e hibája, nem rúg-e. A gazda erre azt felelte, hogy most már megmondhatom, hogy úgy rúg, hogy alig lehet megfejni. Na énnálam nem fog rúgni, mondta Lájbis, magát is szívesen megtanítom rá. Álljon a tehén másik oldalára, én átnyújtom a hasa alatt a kezemet, maga tegye bele az egész árát, ezt még kétszer megismételjük, most már maga nyújtja át a kezét én teszem bele az árát. A gazda örült a tudománynak. Mikor aztán harmadszor tette a tehén árát a Lájbis kezébe, az a pénzt zsebre tette és azt mondta: Vigye a tehenét; megmondtam, hogy énnálam nem fog rúgni. Ennek a nehéz vásárló kiszsídó életének is meg volt a humora.

Különben az egymás közti vásárvitákat is a rabbi elé vitték, akinek a döntését fellebbezhetetlenül elfogadták. Amint a szombati közös étkezésért mindent megtettek, a jövő-menő kosztja útközben nagyon egyszerű volt. Egyszerűen csak kenyér és vöröshagyma, amihez egy-két keményre főtt tojás járult. Változatosság nélkül csak az élet fenntartására szorítkozott, esetleg gyümölcs járult hozzá. A nagy mozgás a komoly szakértelem együtt járt a takarékos életmóddal.

A kis falvakban önálló iparos kevés volt. Minden faluban kellett ugyan lenni kovácsnak, aki a falu konvenciósa volt és volt zsidókovács is pl. Tákoson Weisz Samu, de pl. kerékgyártó, bádogos nem tudott megélni egy kis faluban. A szabómesterség sem volt ezeknek a kis falvaknak a hazája. A parasztság ha ruhát vett, kész ruhát vett. Általában csak suszter volt minden faluban. De ezek közül is kevés volt az új lábbelit csináló suszter, vagy csizmadia. Nagyon szegény foltozó suszter volt az aki a kis faluban maradt. A mesterséget helyhez kötötte és nem csinálhatta az állandó mozgást és kereskedelmet, mint ahogy azt leírtuk. Az iparosok általában a közeli kis központba, mezővárosba, Csengerben, Fehérgyarmaton, Vásárosnaményban húzódtak meg. Ide jártak be hozzájuk megrendelést adni pl. asztaloshoz, bádogoshoz. Az iparosok innen jártak ki a falvakba. Az összeköttetésük a falvaknak ezekkel az iparosokkal állandó volt, mert ha parasztyermek iparos akart lenni, ezekhez a nagyon sokszor zsidó iparosokhoz adták inasnak a gyermeket.

A sokgyermekes zsidócsaládok fiai is itt inaskodtak, szereztek mesterséget. A keresztyén inasok benne éltek ezeknek a zsidó iparosoknak az életében. A szamosangyalosi Farkas Máté szabóinas mesterénél még valamelyes jiddis és kisebb zsidó imádságokat is megtanult. A naményi Számel József szintén szabó elmondta azt, hogy az 1930-as években hente-még a zsidók tisztasági fürdőjében is meg kellett mint inasnak fürödni. Komolyan nevelték ezek a mesterek inasaikat és a megállapodás szerint komolyan látták el a szükségességekkel. Nem hallottam arról, hogy ilyen zsidó kisiparos inasaival embertelenül bánt volna.

Külön téma volt a kis faluból kikapaszzkodó értelmiségi pályát kereső apró falusi kiszidók helyzete. Itt az első lépések megtételéhez már anyagi biztosíték is kellett.

Az elhurcolásuk után már csak emlékezni tudunk ezekre. Nélkülük nagyon nehézkes lett a falu élete. Nem olvadtak be, megtartották öntudatukat, de munkájuk, egész tevékenységük hiányát nagyon megérezte a falu, amelyet felülről jött szervezéssel nem lehet pótolni.

Jankováci rácok vallomásai

BÁRTH JÁNOS

A Bácska legészakibb fekvésű helysége, Jánoshalma, manapság magyar népességű nagyközségnek számít. Magyar volt a XIX. században is, amikor mezővárosi rangot élvezett. Mindez természetesnek látszik, hiszen 1731-ben magyar faluként települt újjá. Ha a XVIII. századi nagy népmozgás áradatában elszórtan keveredtek is más nyelvűek az új lakosok közé, azok hamarosan feloldódtak a magyar többségben.

Ennek ellenére Jánoshalma magyarosítással kapta mostani nevét 1904-ben korábban hivatalosan Jankovácznak, a nép nyelvén Jankó-nak hívták. A Jankovácon lakókat jankai-ként emlegették.¹

A Jankovác név valamikor a török időkben keletkezett, amikor az elpusztult középkori magyar Csőszapa, illetve a mai Jánoshalma helyén kisebb-nagyobb tartóssággal délszláv nyelvű csoportok telepedtek meg.² A XVI. században valószínűleg görögkeleti vallású szerbek éltek Jankovácon, akiket 1958-ban más helységek szerbjeivel együtt Esztergom környékére telepítettek. A XVII. században és a XVIII. század elején római katolikus délszlávok, valószínűleg bunyevácok laktak Jankovác földjén, akiket a történeti források a szerbekhez hasonlóan rác-ként emlegetnek.

Jánoshalma történetének kutatói³ a lehetőségekhez képest feltárták és nagyvonalakban bemutatták a jankováci rácság sorsát. Kutatásaikból tudjuk, hogy 1686 őszén, a török alóli fölszabadulás idején Jankovác rác népességének többsége a jankováci vár („jankofdsa palánka”⁴) törökjeihez hasonlóan délre menekült. A bunyevácok maradékát a Rákóczi szabadságharc tette próbára. Közülük sokan ekkor keltek útra. Egy részük Szabadkára költözött.

---

1 Gúnyos értelmű a „Jankai csikos hasú” kifejezés. A jánoshalmiakat titulálták így a környező helységekben. A Jankó helységnév a nemzetiségek nyelvében is élt. Erre utal pl. egy császártöltési gyermekmondóka kezdősora: „*Amal pen e Janka fara*” (Einmal bin ich nach Janka gefahren) (Szerző gyűjtése 1965-ben).

2 Allítólag Csőszapa mellett már a XV. században előfordult Jankószállás helységnév, amely a korabeli földesúr, Hunyadi János nevére vezethető vissza. (Karsai Ferenc: Jánoshalma története az őskortól 1849-ig. H. n. 1974. 25. p.)

3 Rapp Jakab: Jánoshalma története. Bp. 1927. — Karsai Ferenc: Jánoshalma története az őskortól 1849-ig H. n. 1974.)

4 Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai. 1660—1664. Ford: Karácsony Imre Bp. 1908. 214. p.

Néhány rác család azonban még a Rákóczi szabadságharc után is lakott Jankovácon. Az 1715-ös országos összeírás idején az alábbi családfejeket vették számba a faluban: Martin Pansity bíró, Ilia Percics, Czvijo Mamusity, Franya Ivankovics, Marko Pansity, Miatt Bundics, Nikola Kulis, Lugin Becsula.⁵ 1715 és 1720 között azonban ezek a családfejek is eltávoztak háznépükkel együtt. Az 1720-as országos összeírás idején Jankovác már pusztá volt és felsőszentiváni rácok árendálták. Pusztai álmából 1731-ben, magyar telepesek munkája révén serkent újra faluvá.

A következőkben néhány adalékot kívánunk szolgáltatni a rác Jankovác utolsó évtizedeinek életéről. Az adatok egy határper tanúvallomásaiból valók. A per célja az volt, hogy megállapítsák a Jankováccal határos Kéles (akkoriban Kélos, Kélös, de leginkább: Köles) pusztá határait. A tanúvallomások többségét 1735-ben vetették papírra. Négy vallomás egy évvel korábban, 1734-ben hangzott el.⁶ A perben egy kivétellel olyan rác tanúkat szólaltattak meg, akik valaha Jankovácon laktak és ezért jól ismerték Kéles határait.⁷

Összesen nyolc jankai eredetű rác tanú tett vallomást.

1734-ben:

Markus Jelasics, 80 éves, bajai
Gabriel Vuczkovics, alias Csorvai, 60 éves, bajai
Szecska Szobota, alias Szveka Sztarocz, 63 éves bajai
Alexander Gabrielovics, 43 éves, bajai

1735-ben:

Georgius Gyukics, 56 éves, szentiváni
Miat Bundics, 60 éves, almási
Elias Pataricza, 53 éves, szentiváni
Georgius Kuluncsics, 40 éves, csávolyi

Az első négy tanú vallását nem jegyezték föl. Feltételezhető azonban, hogy katolikusok, vagyis bunyevácok voltak. Az 1735-ben vallomást tevő négy tanú a római katolikus hitet követte.

Az 1734. évi vallomások egyszerűbbek, rövidebbek. Az 1735. évi tanúk bővebben, hosszabban beszéltek. Igaz, több kérdésre is kellett feltenniük.

---

5 OL. Filmtár. 3122. Lact. CC. 2. Bács megye. Pag. 49. A neveket a saját olvasatom szerint közlöm, amely némileg eltér a 3. jegyzetben említett szerzők olvasataitól.

6 KÉL. II. Hp. DN. 39. — A per beleilleszkedik abba a nagy persorozatba, amely a kalocsai érsekség és a Czobor, illetve a Grassalkovics uraság, más szóval a kalocsai és a bajai uradalom között folyt a XVIII. század első két harmadában. (A perek gazdaságtörténeti, néprajzi tanulságaira lásd Bárt János tanulmányát „Földművelés és állattartás a Bácska északi határvidékén a XVIII. században” címmel a Cumánia VIII. kötetében. Kecskemét, 1985) — Kélest illetően a persorozatnak két csúcspontja volt: 1734–35 és 1768–69 tájéka.

7 Alexander Gabrilovics nem szólt arról, hogy Jankovácon lakott volna. Csak azt említette, hogy bérelte Jankovác földjét.

A nyolc megidézett tanú közül az almási Miat Bundics az egyetlen aki szerepelt az 1715. évi országos összeírás jankováci névsorában. Ő valószínűleg az utolsók között hagyta el Jankovácit. A többi tanúk már 1715 előtt új lakóhelyet kerestek maguknak.

Alábbiakban szószerint idézzük a vallomásoknak azokat a mondatait, amelyekben a tanúk a maguk jankováci eredetéről szóltak és ezáltal megvillantották Jankovác viszontagságos sorsát is a XVII—XVIII. század fordulója tájékán.

Márkus Jelasics, 80 é. (Baja)

„Gyermekségüktől fogva még Érsek Újvár meg vételekor is és az előtt, az után is egész Buda meg vételéig össze mint egy harmincz negyven esztendeig Jankon lakván...”

„... akkor üdőben ezen Pusztát (értsd: Kélest! — B. J.) arenda formában Jankó akkori militaris hely az Töröktől birta” (12. p.)

Gabriel Vuczkovics 60 é. (Baja)

„Jankón születvén a fátens, jól tudja, hogy valamint oculariter meg mutatta, Török ideiben úgy birattatott Köles Praediumnak határa, jól lehet... még akkor Gyermek volt, de az Attyátul, a ki is ugyanott Jankón született és sokáigh ott is mint jó marhas Gazda lakott, sokszor el hordosztatott az oculata szerint meg járt határokon...” (12—13. p.)

Szecska Szobota, 63 é. (Baja)

„Jankón születvén az fatens, egész Buda meg vételéig ott is lakván.” (13. p.)

Alexander Gabrielovics, 43. é. (Baja)

„Ezen a pusztán a fatens arendában bírván ez előtt mint egy hét, nyolc esztendőökkel.” értsd: Kélest! B.), (13. p.)

Georgius Gyukics, 56 é. (Szentiván)

„... Az Fatens három Esztendőös korátul fogvást Jankovácson nevelkedett, az egész kuruc háborúig ottan... lakott, azután pedig Sz. Iványra transferálván lakását, megint azon Jankovácson, mint Pusztát árendában birta mind addig, valameddig ezen mostani lakosok ennek előtte őt esztendővel meg nem szállották volna.” (41. p.)

Miat Bundics, 60 é. (Almás)

„... az Fátens utolsó Kurucz háború előtt 20 esztendeig Jankovácson lakott, s többire ottan nevelkedett, szántó s vető és marha őrző pásztor lévén...” (42. p.)

Elias Pataricza, 53 é. (Szentiván)

„Utóbbi Kurucz háború előtt 27 esztendeig Jankovácson lakván és „szántó vető ember lévén.” (43. p.)

Georgius Kuluncsics, 40 é. (Csávoly)

„Kurucz háború előtt eőt Esztendővel Jankováczi faluban lett ez világra a Fátens és mivel őt esztendőös korában azon háború által az egész falu ell széledett és el szaladott, azon okbul, meddig légyen Köles névű Pusztátul Jankováczi határ, bizonyosan nem tudgya, ha nem a midőn Há-

borúságnak vége lett és a Fatens Szentiványra jött lakni, akkoron Jankovácztot őtt esztendeig arendaban birta, azon alkalmatossággal maga Battyaitul hallotta" ... hogy hol van Köles és Jankovác határa. (44. p.)

Az idézett vallomásrészletek az egyéni sorsok megismertetése mellett árulkodnak Jankovác és környéke sorsfordulóiról is. Néhány tanúnak még a török időkről is volt mondanivalója. Máskor a XVII. század végének és a XVIII. század elejének mozgalmas világát idézték előszere-ttel. Tanulságos az a vallomás, amelyben a 80 éves tanú elmondja, hogy a jankováci rácok Kéles területét hajdan a törököktől árendálták. A val-lomások beszámolnak a Buda visszavétele utáni és a Rákóczi szabad-ságharc idejére eső menekülésekről. Azok a tanúk, akik a török idők vé-gén hagyták el Jankovácot, Baján telepedtek le. A kuruc háborúk alatt délre menekülő jankaiak a harcok elmúltával Szentivánon találtak ma-guknak újabb lakóhelyet. Az 1715 után elköltöző Miat Bundics Almásra került.

A magyar történeti irodalomból és levéltári forrásokból jól ismert, hogy a XVI—XVIII. században az elpusztult vagy elhagyott falvak hatá-rát legtöbbször azok a helységek bérelték és használták, ahova az elha-gyott falu népe menekült. Általában maguk a régi lakók „élték” hajdani falujuk földjeit. Erre szép példát láthatunk a fenti vallomásokban, ahol két tanú is elmondta, hogy Szentivánra települése után árendálta és hasz-nálta az elhagyott Jankovác területét.

Helytörténeti szempontból fontos, hogy több tanú is megemlékezett a Jankováctól északnyugatra, Hajóstól pedig délre fekvő Szentgyörgy faluról, amelynek népe a XVII. század végén árendálta Kélest. Arról a Szentgyörgyről van szó, amelyet a XVIII. században már pusztaként is-mertek és a legújabb időkben a hivatalos szóhasználatban Hajósszent-györgyként emlegettek. A mai Szentgyörgy pusztja területe a középkor-ban jelentős falu határa volt, amelyet Orbágszentgyörgynek neveztek. 1560-ban a falut még magyar népesség lakta, 1580 táján azonban már délszlávokat találtak itt a török összeírók.⁸ A kélesi perben emlegetett XVII. század végi szentgyörgyiek is valószínűleg rácok voltak, akik jan-kováci társaikhoz hasonlóan a háborús időkben délre húzódtak. Egy ré-szük bizonyára Bajára került. A per kérdésfeltevésében emlegetnek egy Csekis nevű „most bajai, akkor pedig (1695) Szent Györgyi” lakost. A vá-laszok egyikében megismerjük „ipát” is, aki Szentgyörgyön élt és a Prió névre hallgatott. Ő és szentgyörgyi társai tanúsították 1695 táján a kalo-csai érsekség Cserei nevű tiszttartójának jelenlétében Kéles és Jankovác határvonalát.

Alábbiakban idézzük Georgius Gyukics 56 éves jankováci eredetű szentiváni lakos 1735-ben tett vallomásának egyik részletét, amelyben szó esik a Kélest birtokló Szentgyörgy faluról és Cserei tiszttartó 1695 táján véghezvitt határkijelöléséről egyaránt:

„Jól emlékszik a Fátens, mert maga is jelen volt, hogy ennek előtte circ. 40 esztendővel, midőn tudniillik Kölessel contermináló és Kalocsai érsekséghez tartozandó Szent György névű helységh Köles Pusztát birta volna, a fátens pedig, mint Jankováczi lakos, Jankovácztot, akkor sok vil-longások és vissza vonyások emlétett lakosok között estek, ugyanazoknak compositoijara Kalocsi Érsekségnek Cserei névű Tisztartója bizonyos tanúkkal ki gyűött, mely Tanúk között Bajai Csekics névű Rácznak az

Ipa Prio nevő jelen volt, ugyan akkor említett Tisztartó azon bizonyságoknak hitek után való vallására el intézte és meg mutatta, meddig legyen szabad Jankováciaknak magok határát és meddig Szent-Györgyieknek kölesi földet élni, a mintis azután mindenkor minden villongás és veszedés nélkül a szerént bírták . . .” (42. p.)

A jankováci rácok, miként a környék többi délszlávjai, a XVII. század végén és a XVIII. század elején elsősorban állattartásból éltek. Saját szükségletükre azonban földet is műveltek. Valószínűleg szabad foglalkozással vették használatba a jól termő laposokat. A kélesi per több tanúja is emlegette, hogy jankováci lakosként a határban szántott. Tanulságosak az alábbi megfogalmazások is: „szántó s vető és marha őrző pásztor lé vén” (42. p.), „a Fátens szántó és ökör őrző vala” (44. p.) stb. A jankováci rácok elsősorban a Szent-Kata nevű határrészen szántogattak. Elhagyott, parlagon maradt hajdani szántóikat 1735-ben „Szent-katai régi szántóföldek” megnevezéssel illették. Egyébként szántásaikra hivatkozva több tanú is igyekezett bizonyítani, hogy Szentkata nem különálló pusztá, hanem a jankováci határ része.⁹

Figyelemre méltó Miat Bundics vallomásának következő mondata: „... az eő Szűrűje, melyet Jankovácon laktában tartott, Szentkata és Köles között volt”. (42. p.) A szűrűnek nevezett telephely szállásféle lehetett a két pusztá határán a XVII—XVIII. század fordulóján. Neve arra utal, hogy hasznosításában a földműveléshez kötődő szemnyerő funkció dominál.

Ugyancsak felkeltheti érdeklődésünket a 60 éves Gabriel Vuczkovics egyik mondata „Vrznýák nevű Dombon szállások vala”. A vallomástevő a török időkre emlékezett, amikor még gyermek volt. Megjegyezte azonban, hogy már az apja is Jankovácon született és ott „mint jó marhás Gazda lakott”. A sok állattal rendelkező Vuczkovicsoknak tehát a XVII. század második felében szállásuk volt a Jankováci határ egyik homokdombján, amelyet valószínűleg ugyanúgy használtak, mint az alföldi mezővárosok határában a magyar tanyák őseit. (13. p.)

8 Vass Előd: Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai. Kalocsai Múzeumi Dolgozatok. 4. Kalocsa, 1980. 118., 171. p.

9 „Szentkata felől pedig, a’ ki mindenkor Jankováczal egy határ gyanánt tartott, attul soha nem is különböztetett, azt valja...” (Elias Pataricza, 53 éves). (44. p.).

Éremkincsleletek

TÁLAS LÁSZLÓ

A földből előkerülő éremleletek között leggyakrabban és legnagyobb számban a XVI—XVII. századi pénzek találhatók. Elrejtésük okát alapvetően a korabeli háborús eseményekben kereshetjük, hiszen a XVI—XVII. században Magyarország állandó harcok színtere volt. De nemcsak a közvetlen hadiesemények veszélyeztették a falvak lakóinak élet- és vagyonbiztonságát, hanem a XVI. század végén a tizenöt éves háború időszakában a katonai szolgálatból elbocsájtott éhező hajdúk, kóborló rablók, tolvajok, török martalócok is. A XVI—XVII. századból előkerülő viszonylag nagyszámú éremlelet bizonyára összefüggésben van azzal is, hogy a XVI. század második felétől a növekvő árutermelésbe és pénzgazdálkodásba a társadalom mind szélesebb rétege kapcsolódott be, így kisebb mértékű pénzfelhalmozásra többeknek — elsősorban a gazdag paraszti rétegnek — lehetősége volt.

A három település * Tiszaroff, Fegyvernek, Kunhegyes, ahonnan az éremleletek előkerültek (Szolnok m.) — a XVI. század második felében már török hódoltsági terület volt, annak peremén helyezkedett el. Az 1569. évi 52. törvénycikk alapján igazgatásilag Heves vármegyéhez tartozik, mint a korán hódoltsági területté vált Külső-Szolnok vármegye része.

A Tisza bal partján elhelyezkedő terület Heves vármegyének a Kis Hevesi distriktusa, amely 18 települést foglal magába a XVI század végi dézsmaleírások alapján.

Nagyhatáru falvak ezek, melyeknek lakói szántóműveléssel, gabona-termesztéssel s állattenyésztéssel foglalkoztak. E vidék viszonylagos természeti védettsége — a szétszórt falvak, tiszai holt vizek, ingoványok, délről a Berettyó és Kőrösök mocsarai jelentettek természetes védelmet — ellenére is a XVI. századvégi dézsmaösszeírások a jobbágyok kétharmadának, mezőgazdasági kultúrájának több, mint 70 százalékkának eltűnéséről tesznek bizonyosságot.¹

Mindez a pusztulás aligha magyarázható csak a hódoltsági területté válás tényével, hiszen a talált pénzek évszám szerinti megoszlása alapján arra következtethetünk, hogy a török megszállás utáni időszak első sorban mezőgazdasági árutermelése, a pénz kismérvű felhalmozásának lehetősége biztosítva volt. A termelőerőknek e katasztrofális és gyors puszt-

1 N. Kiss István: XIV. századi dézsmajegyzékek. Bp. 1960. 798.

tulása, amelyet az 1597-es dézsmaösszeírások igazolnak, csak a 15 éves háború e területet érintő közvetlen hatásával, hadseregfelvonulásokkal és hadszíntérre válással magyarázható.

Ezt támasztják alá az elrejtett pénzek utolsó évszámú darabjai is, amely az elrejtés időpontját megközelítő pontossággal jelöli meg: a tiszaroffi 1594-es, a fegyverneki lelet 1600-as évszámmal zárul.

Ha a megtalált három éremkincs értékének nagyságát vizsgáljuk² és viszonyítjuk a XVI. század végéről előkerült kincseletekhez, akkor nem számítanak mégcsak közepes nagyságúnak sem. Értékük nagysága, összetétel összhangban van azzal a vagyoni helyzettel amelyet e települések korabeli dézsmajegyzékei is rögzítettek.

Az 1957-es gabona dézsmajegyzékben Tiszaroffon 1 termés és föld nélküli jobbágyot, 6 zsellért és 2 paupert jegyeztek fel, Fegyverneken, amely az összeírás alapján a Kis-Hevesi járás legnépesebb települése, 13 termés és föld nélküli jobbágyot, 12 zsellért, 23 paupert, 4 féltelkes jobbágyot és 2 gazdagparasztot írtak össze.³

Kunhegyes lakossága gazdasági összetételének vizsgálatánál — az elrejtett éremkincs 1561-es utolsó évszáma miatt — célszerűbb a korábbi 1576-os gabona dézsmajegyzéket alapul venni.⁴ Eszerint a településen 24 jobbágygazdaságot írtak össze, mely vagyoni rétegzettségére a következő volt: zsellér 3, pauper 12, féltelkes jobbágy 8, gazdaparaszt 1.

A XVI. század második felében a vagyoni rétegződésnél figyelembe kell venni, hogy a zsellérek és a pauperek csoportja gyakorlatilag a tönkrement, illetve az elszegényedő jobbágyokat jelöli. A féltelkes jobbágyok közepes gazdasági erőt képviselnek, esetlegesen már az árutermelésben is részt vesznek. A gazdaparaszt a jobbágyoknak az anyagilag legtehetősebb rétege, amely az állat és gabona árutermelését kézben tartja, kismértékű vagyon felhalmozására is képes. A talált éremkincsek elrejtői elsősorban tehát ebből a rétegből, esetleg a féltelkes jobbágyok közül kerülhettek ki.

A Tiszaroff-Telekháti éremlelet 1979. október 15-én került a Damjanich János Múzeumba.⁵ A község mellett a Telekhát nevű részen vízlevezető csatornát ástak.

A csatorna rézsűjében találtak a munkások arra a mázas cserépedényre, amely a dénárokat rejtette. Sajnos, a késedelmes leletbejelentés és a földmunkák miatt az edénynek egyetlen töredékét sikerült megtalálni, azonosítani, amely alapján azonban az edényt rekonstruálni nem lehetett. Az edényben talált dénárokat a munkások széthordták, és csak ezután érkezett a múzeumhoz a leletbejelentés. A kivizsgálást végző régé-

2 A tiszaroff—telekházi leleteket csak töredékesnek tekintjük, mivel a leletbejelentés későn történt és kivizsgálásakor a már széthordott éremkincsnek csak egy részét sikerült összegyűjteni. Az ott talált és azonosított edénytöredék alapján legfeljebb csak azt lehetett megállapítani, hogy az kisebb tányér, vagy tál lehetett, melynek belső bevonata díszített mázas volt.

3 L.: N. Kiss István: i. m. pp. 795—797.

4 L.: N. Kiss István: i. m. pp. 322.

5 Ezúton köszönöm meg Madaras László és Raczky Pál régészeknek — akik a leletmentést végezték —, hogy az éremleletet közlésre átengedték és tájékoztattak a leletelőkerülés körülményeiről.

szek a helyszínen már csak néhány dénárt, az érmekeket rejtő cserépedény egyetlen darabját találták. Végül sikerült 219 darab dénárt is összegyűjteni, és azt is tisztázni, hogy a vízelvezető csatorna munkálataival egy középkori ház sarkát metszették át, a helyszíni vizsgálat alapján még azt is meg lehetett állapítani, hogy az érmekeket rejtő edényt a ház padlózatának szintje alá rejtették el.

A töredékesnek nevezhető leletegyüttes legkorábbi darabja évszám nélküli, III. Zsigmond (1439—96) tiroli uralkodó krajcárosa, a legkorábbi évszámú darab 1507-ből való I. Zsigmond (1506—48) lengyel uralkodó félgarasosa.

A 219 darab pénzből álló leletegyüttesben 200 magyarországi verdben készült (119 db K—B verdejelű, 1 db 1555 évszámú N—C verdejelű), 3 db XVI. századi dénárhamisítvány, egy 1587-es évszámú obulus, 15 pénz készült Magyarországon kívül: 1 tiroli krajcár, 11 csehországi weispfennig és 3 lengyelországi félgaras.

A *fegyverneki éremkincs* 1984. július 21-én került elő, leletbejelentés alapján a kivizsgálást két nappal később végeztem. Göblyös János és Fábián Imre (Fegyvernek, Martinovics utca 35—37.) telkének határát jelző akácfasort szedték ki, majd mélyszántást végeztek a fasor helyén, és ennek kapcsán kerülhetett néhány dénár a felszínre, mind ezt azonban akkor nem vették észre, a dénárok egy részét, melyek mintegy 1 m²-en szóródtak szét, gyerekek találták meg játék közben, ezeket összeszedték, a földet turkálva újabbakat találtak — számuk ezer körül — lehetett — másnap a szülők az összegyűjtött pénzt bevitték a községi pártbizottságra, ahonnan azonnal értesítették a Damjanich János Múzeumot.

A jelzett terület alapos átvizsgálásával, újabb pénzek kerültek elő és azok az edénytöredékek — kályhaszem —, amelybe a pénzeket elrejtették. (Az egyik kerámatöredékhez tapadt dénár egyértelműen bizonyította, hogy a töredékekben előkerült kályhaszemben rejtették el a pénzt.) Figyelemre méltó az, hogy a pénzek előkerülési helye mintegy 200—500 méterre van a Csonkatoronytól, amely a középkori falu helyét is jelzi.

A helyszíni kivizsgálás alapján a talaj összetételéből azt meg lehetett állapítani, hogy a pénzeket rejtő kályhaszemet nem házba, vagy épületbe rejtették, mert erre utaló nyomot nem lehetett találni. Elrejtőjének, hogy értékét a veszély elmúltával meg tudja találni, tájékozási pontot valami természeti tárgy adhatott. Valamennyi pénzt részben a helyszínen, részben a gyerekektől sikerült összegyűjteni, tömege ugyanis a kályhaszem befogadó méretével összhangban van.

A fegyverneki éremkincs 1286 darabból, különböző értékű ezüstpénzből áll. Döntő többsége dénár, de van egyetlen tiroli Tallér, néhány obulus és török akce is közte. Az éremkincs 93 százaléka magyar, 3 százaléka lengyel, 3 százaléka porosz, hercegségből való, 1 százaléka nyolc más területtől származik. A leletegyüttes legkorábbi évszámú II. Ulászló (1490—1516) 1507-es veretű dénárja, Rudolf (1576—1608) 1600-as dénárjai zárják a sort. Évszám szerinti mennyiség megoszlás elég szeszélyes képet mutat, több azonos évszámú pénz a 1660-as évektől figyelhető meg.

A *kunhegyesi éremkincs* előkerülésében is döntő szerepe volt a véletlennek. Mester János (Kunhegyes, Kossuth Lajos út 69.) portáján vízvezetékcsövek fektetésére 40 cm széles és 75—80 cm mély árkot ástott, és ebben a mélységben találta — az ásóval véletlenül össze is törte — azt a kályhaszemet, amelyben a dénárokat elrejtették. Szerencsére összegyűj-

tötte nemcsak az ezüstpénzeket, hanem az azokat tartalmazó kályhaszem töredékek egy részét is. Ezt követően — 1985. október 20-án értesítette a Damjanich János Múzeumot. A leletvizsgálat másnap, október 21-én végeztem, amikor az éremkincset az azt tartalmazó kerámiatöredékeket hiánytalanul átadta a múzeumnak. A helyszínen újabb pénzeket már nem, de néhány kerámiatöredéket sikerült összegyűjteni. Két nappal később újabb helyszíni vizsgálatot végeztünk és a következőket állapítottuk meg: A vízvezetékárok falának felső részén jól elkülönült egy 25—30 cm vastag újkori földréteg, töltés.

Ez alatt erősen kevert, valamikor mozgatott fekete paticsos földréteg volt található, amelynek alsó részében, tehát a jelenlegi talajszinttől 75—80 cm mélyen került elő az a kályhaszem — de ezen kívül még jelentős számú kályhaszemdarab —, amelybe az éremkincset elrejtették. Ez az érelelet 1349 darab, XVI. századi dénárt tartalmazott, megközelítően annyit, amennyi a kályhaszembe belefért.

Az éremkincs legkorábbi darabja egy II. Ulászló (1490—1515) idejéből való 1506-os évszámú dénár, a verési évszám alapján a legfiatalabb 8 darab dénár I. Ferdinánd (1526—64) idejéből 1661-ből való. Figyelemre méltó az, hogy viszonylag nagyszámú lelet csak dénárokat, és egy kivételétől eltekintve — (1556-os évszámú) János Zsigmond (1540—71) erdélyi veretű dénárja — csak magyar pénzeket tartalmaz. 11 darab hamis dénár is található az éremkincsben, érdekességet ezeknek az ad, hogy eredeti verőtővel, de kevesebb ezüsből készültek. Az 1556-os évszámú erdélyi veretű dénárnak rendkívüli ritkasága ad jelentőséget.

A három, viszonylag kis területről előkerült érelelet alapján a XVI. század második felének a területre jellemző gazdasági és pénzforgalmi viszonyokra következtetéseket csak mértéktartással vonhatunk le, még akkor is, ha N. Kiss István többször idézett munkája alapján elég jól ismerjük a három község lakosságának gazdasági helyzetét, társadalmi összetételét. Ennek előrebocsátása ellenére mégis vannak olyan jellemző vonások, amelyek figyelemre méltóak.

Mindhárom lelet, — de a Szolnok megyében eddig előkerült éremkincsek pl.: Szajol, Alattyán, Jászalsószentgyörgy, Túrkeve stb. — falvakból kerültek elő. Ez jelzi a termelőerők fejlődését, a falvak lakói áru-termelésének fokozódását, azt, hogy szélesebb tömegek kapcsolódtak be a pénzgazdálkodásba. A XVI. század végén a falvakban a török hódoltsági területen is megindult a paraszti árutermelés, kereskedelem és ez lehetővé tette a falusi lakosság gazdasági helyzetéhez és lehetőségéhez mért pénzfelhalmozást. A háborús eseményeken, a bizonytalan belső viszonyokon túl a XVI. századi éreleletek viszonylag magas számát, de nem túl nagy értékét ez is érthetővé teszi, magyarázza.

A török hódoltság alá került, vagy ezzel közvetlen szomszédságban lévő határterületekről elmenekült a lakosságnak az a rétege — a nemesség, a gazdagabb kereskedők, kézművesek —, amelynek volt anyagi veszténivalója a bizonytalan közállapotok miatt. A hódoltsági területen maradt jobbagyság, árutermelő parasztság és kereskedő réteg tagjai közül kerülhettek ki a XVI. század második felében sem túl nagy értéket, de mégis anyagi egzisztenciát jelentő éremkincsek elrejtői. A leletek nagyságából —a tiszaroffi lelet töredékessége ellenére is következtethetünk egykori tulajdonosaik gazdasági erejére, társadalmi helyzetére és az árutermelésbe való bekapcsolódásuk szerény mértékére.

A pénzleletek korabeli értékét csak becsülni, de pontosan megállapítani nem lehet, már csak azért sem, mert ebben a században gyakran változtak a különböző veretek árfolyamai, ezüsttartalma, egymáshoz való viszonyuk, és a három részre szakadt ország egy-egy részben is más és más volt az értékviszony, a pénz tényleges értéke.

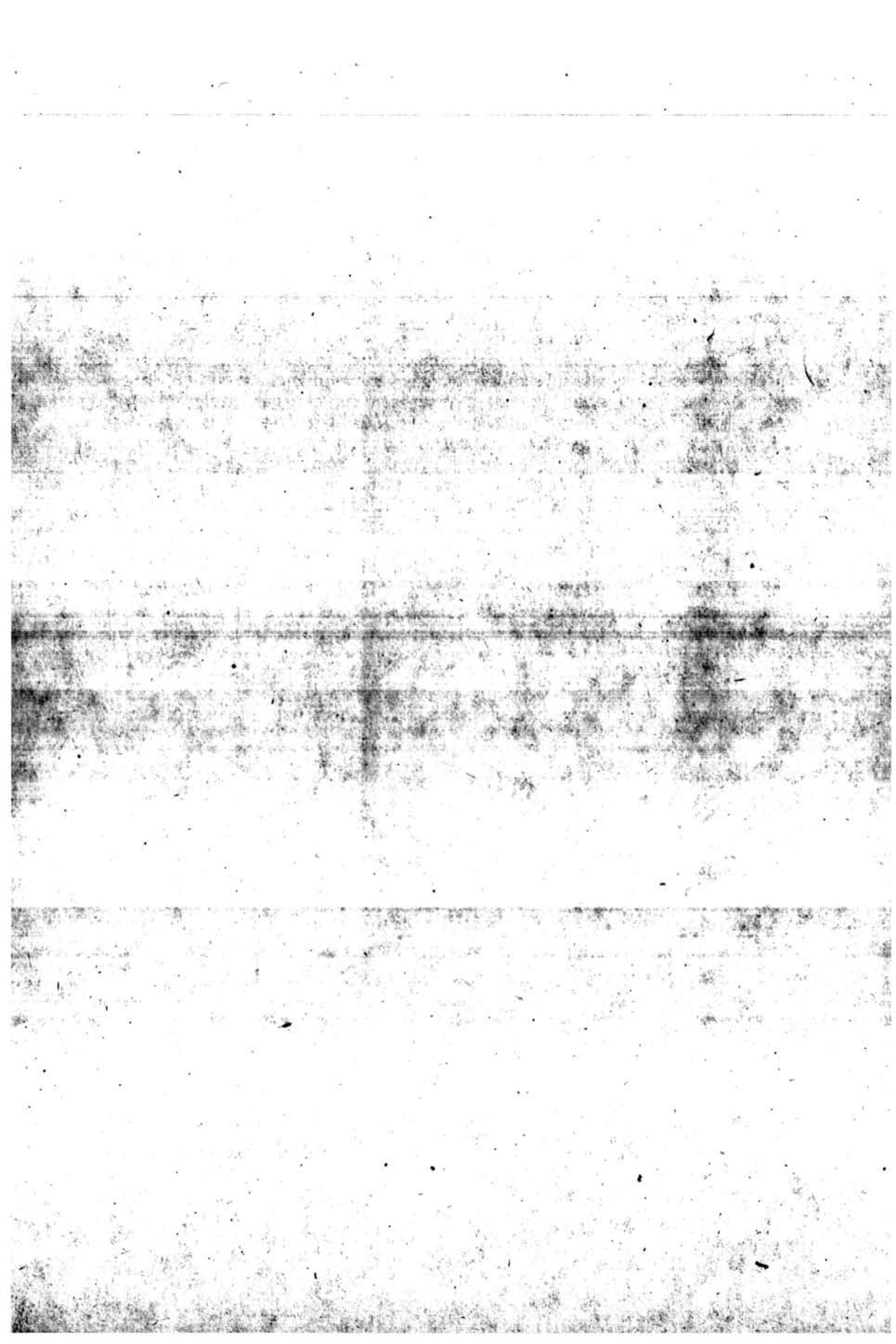
1541 után a három országrészben a pénzforgalom a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok lehetősége és iránya is eltérő volt. E korból előkerült éremleletek ezt bizonyítják, hogy a hódoltsági Magyarországon keveredett leginkább a két másik országrészben is forgalomban lévő pénz, sőt bizonyos megszorítással a külföldi pénzek is. Ezt valamelyest igazolja az, hogy az 1561-es évszámmal záruló kunhegyesi lelet — amelynek elrejtési időpontja a terület hódoltsággá válásával megközelítően egybeesik — viszonylag nagy száma ellenére is csak magyar anyagot, míg a másik két később elrejtett kincslelet már külföldi pénzeket is tartalmaz. Figyelemre méltó, hogy közöttük döntő súlyban vannak a Magyarországtól É-ra eső területek pénzei, lengyel, litván, porosz, danzigi, rigai és cseh pénzek, D-ről a Balkánról került pénz a három lelet egyikében sem található néhány darab török akcse egyetlen leletben, a fegyvernekiben található.

A viszonylag nagyszámú lengyel pénzek előfordulása a két századvégi leletben alátámasztja azt a megállapítást, hogy „a XVI—XVII. századi viszonyok az ország egy részének, főleg Erdélynek szinte kizárólagos kereskedelmi partnerévé Lengyelországot rendelte. A szoros és intenzív lengyel—magyar kereskedelem pénztörténetünkben is mély nyomokat hagyott.⁶

---

6 Gedai István: Lengyel pénzek Magyarországon a XVI—XVII. században. Hermann Ottó Múzeum Évkönyve XII—XXIII. 35 p.

7 L.: N. Kiss István: i. m. Heves megye a XVI. századi dézsmajegyzékek alapján készült térképmellékletének részlete.

Nyárádi Mihály néprajzkutató portréja

SOLTÉSZNÉ PADÁR ILONA:

Nyárády Mihály a magyar néprajztudománynak éppúgy egy különös sorsú és nagy tehetségű tudósa, mint ahogy szülőföldjének értékes egyénisége volt. Már az életrajza is mesébe illő, amolyan 20. századi jó-ságos varázsló, aki a népi műveltség kincseiből az igazi gyöngyszemeket ki tudta válogatni, a történelem hullámverése közepette. Származása szerint is rendhagyó volt. Kisnemes, mint annyian a rétközi falvak ősi lakosai közül, de mindössze 36 holdnyi apai vagyonnal. Ezzel másutt talán egy jobb módú parasztgazdának számított volna, de ezen a tájon még a múlt század végén is olyan kevés volt a szántóföld, hogy — Nyárády Mihály megállapítását idézzem — a falvaknak csupán harmadát tudták művelni. A többit a víz uralta, így annak kincsét: a halat, nádat és egyéb haszonvételeket gyűjtögettek össze a rétköziek. Így hát a 36 holddal is nemes ember volt Nyárády Bertalan, mégha öt gyermek várta is az örökséget, de magukat módosabbaknak tudták! Igaz, a sors különös fordulata révén ez a birtok megsokszorozódott, de ez már egy másik történet.

Nyárády Mihály 1889. október 1-jén született Ramocsházán. Innen azonban még gyermekként átköltözött Kékre, mivel szülei hamar elhaltak, és a gyermekek nevelését az anyai nagyszülők vállalták. Az egyik gyermektelen anyai nagybátyjuk pedig rájuk hagyta a vagyonát. Így lett Nyárády Mihály felnőtt korára 176 holdas „kéki földesúr”, akiről még Móricz Zsigmond is megemlékezett egy novellájában; igaz, nem elsősorban vagyonossága, hanem színes egyénisége, gazdag tudása miatt.

A gyermekeket nagyanyjuk taníttatni akarja. A legokosabbnak mutatkozó Mihályt így előbb a beregszászi gimnáziumba járatják, ahonnan ő az érettségi után a jogra jelentkezett. Erről önéletrajzában úgy nyilatkozott, hogy nagyszülei jószándékúak voltak ugyan, de a pályaválasztásához útmutatást nemigen tudtak adni, hát ezért iratkozott be a jogi egyetemre. Debrecenben és Kolozsvárott tanult, de levizsgázni csak jóval később tudott, doktorátusát 1928-ban a fővárosban kapta meg. Az történt hogy tanulmányait félbe kellett szakítania, mert a megözvegyült nagyanyja hazaparancsolta őt gazdálkodni.

Hogy milyen eredményes gazda volt? Erről mindjárt lehetnek elképzeléseink, ha arra gondolunk, hogy az immár 215 kh földjét kísérleti telepnek tekintette. A szakirodalmat ismerve, a Nyírségben és Rétközben végbemenő természetföldrajzi és gazdasági változásokat figyelembe véve ő is csatlakozott azokhoz, akiknek meggyőződése szerint területün-

kön is új termelési kultúrát kell kidolgozni. Elsősorban a burgonyatermesztésre, majd a kalászosokra, gyümölcsösökre terelődött a figyelem.

Am a kísérletezés korában az új kezdeményezések vajmi kevés haszonnal jártak. Egyébként a kéki földesurat más is érdekelte! Rendkívüli módon vonzódott az itt élő parasztsághoz, igyekezett gazdálkodási szokásaikat feltárni és életmódjukat megismerni. Ez annál figyelemre méltóbb, mert ő más indíttatást kapott, őt más pályára nevelték, mégsem tartott kapcsolatot a vele egy társadalmi rangban lévő vagy közel álló megyebeli urakkal. Így eshetett meg, hogy baráti körét inkább a megyei értelmiségből verbuválta, elsősorban a Kiss Lajos múzeumigazgató köré csoportosulókhöz vonzódott. Nem volt Kiss Lajosnak tanítványa, hiszen szinte egyből teljesen kész néprajzosként jelent meg a nyilvánosság előtt, munkájukat is békésen egymás mellé rendelték, sőt Nyárády volt talán Kiss Lajos egyes számú segítője a Régi Rétköz anyagának összegyűjtésében.

Hogy Nyárády Mihályt is a néprajztudomány művelői közé sorolhatjuk, azt elsősorban Györffy Istvánnak köszönhetjük. Egy ízben Györffy István, a már neves professzor meglátogatta a Jósza András Múzeumot, s az általa igen tisztelt Kiss Lajost. Egy kis kirándulást tettek és felkeresték Kéken Nyárády Mihályt. Ezt az életrajzában is megemlítette, mivel végső soron ez a kérdés adott kezébe tollat. 1922-t írtak ekkor. Nyárády Mihály még ebben az évben elkészíti és 1924-ben kezébe veheti első tudományos publikációját. Elsősorban a tárgyi néprajz, az anyagi kultúra vonzotta, de más tudományágakban is hallatlan nagy tájékozottsága volt, amit részben olvasottsága, részben kutatási, gyűjtési módszere és nem utolsósorban a levéltári forrásokban való elmélyedése magyaráz.

Am még mindig elsősorban gazdálkodó, továbbá három gyermek édesapja. Ráadásul különöc földesúr. Különcségét az a nagy világrengető esemény tette természetessé, ami megváltoztatta az egész nép életét, vagyis a második világháború és az azt követő alakulás.

A felszabadulás után Nyárády Mihály földjét elveszik. Maga ezt nem bánja, sőt a földosztást helyesli. A volt parasztjai, munkásai 12 holdat visszaszavaznak számára, hogy legyen miből élnie. Majd később, különösen 1947-et követően mindazokra, akik Nyárády Mihályhoz hasonló társadalmi helyzetben éltek, szigorú idők következtek. Nyárády Mihály ezt szinte nem akarta tudomásul venni. Nem zavarta, hogy szűkösebb anyagi körülmények közé került, mert végre azt csinálhatta, amit szeretett. Egyébként azon kevesek egyike volt, akit töröltek a kuláklistán. Ugyanakkor megbízták a Szabadművelődési Tanács titkári teendőinek ellátásával. Később, Kiss Lajos nyugdíjazása után a múzeum tiszteletdíjas (azaz részfoglalkozású) „múzeumőr”-e (muzeológusa), 1951-től pedig tiszteletdíjas múzeumvezető lett. Fizetés helyett csak szerény tiszteletdíjat kapott. Gyarapította a gyűjteményt, leltározta, rendezte és őrizte, de még így is marad ideje tanulmányok készítésére!

Először 1948-ban figyelt fel rá a szakma élvonala. Akkor bírálta el az 1848-as emlékek országos gyűjtésének eredményeit. Nyárády Mihály, mint a szabolcs-szatmári gyűjtés vezetője és fáradhatatlan munkása kiemelkedő teljesítményt nyújtott. Ezért miniszteri dicséretben részesült. Az elismerés, ha nem is túl gyakorta, de mindig adott számára

erőt, hiszen akkorra néhány dolgozata a tudományegyetemek néprajzi tanszékén már kötelező olvasmány volt.

Ismerte és kapcsolatot tartott vele *Ortutay Gyula*, aki első mese-gyűjtéseit éppen Szabolcsban készítette.¹ *Tálas István* nagyra értékelte Nyárády Mihály néprajzi munkásságát. Ő volt az, aki első ízben e szabolcsi néprajzkutató tanulmányait a leendő néprajzosok figyelmébe ajánlotta. Itthon, a Jósza András Múzeumban pedig Kiss Lajos után Balogh István és Erdész Sándor voltak munkatársai.

Milyen ember volt Nyárády Mihály?

Azok, akik ismerték személyesen, már mindannyian „Miska bácsi”-nak szólították. A múzeum régi dolgozói pedig „igazgató úr”-nak, pedig soha nem volt az. A részfoglalkozású „múzeumvezető” tiszte után csak 1957-ben kapott igazi „muzeológus” kinevezést és az azzal járó 100 százalékos fizetést, pedig korábban, éppen a legnehezebb időszakban egyedül ő állt helyt. Vitathatatlanul neki köszönhető, hogy egyáltalán fennmaradt, majd gyarapodott is a múzeum anyaga.

Nyárády Mihály alacsony, kistermetű ember volt, mégis, ennek ellenére, egy-egy összejövetelen, baráti találkozón azonnal központba került. Pedig hát szerény, csendes ember volt, ám égő, nagy barna szemei annyi érdeklődést és melegséget sugároztak, hogy szinte vonzotta az embereket. Beszéde közvetlen, barátságos. Szavai, bármilyen téma került felszínre, rengeteg hasznos néprajzi információt hordoztak, még idős korában is.

1966-ban vonult nyugdíjba. Tehát 77 éves koráig volt aktív dolgozó, de az öregségét még ezután sem vette komolyan. Felesége halála után is rendszeresen járt be a múzeumba és levéltárba, igaz, egyre fogyó erővel és egészséggel. Ekkor még néprajzi gyűjtőként — pl. Lacza Mihály nagy mesemondó életrajzi adatainak összegyűjtése érdekében — feltűnt egy-egy községben, továbbá sokat olvasott, szaktudással segítette a kezdő néprajzosokat, egészen a 70-es évek közepéig. Aztán már csak két téma vonzotta, egyik „A nyíregyházi bokortanyák betelepülésének története a XVIII. század második felében” című dolgozat, a másik a Vízügyi Igazgatóságtól kapott múzeumszervezési megbízás, de sajnos, egyiket sem tudta befejezni. Még a kórházban is dolgozni próbált. De az emlékezőtehetsége már nem volt a régi, újabb információkhoz pedig itthon nem juthatott. 1979-ben, a 90. születésnapja alkalmából a múzeum külön füzetben köszöntötte,² ám az itteni ünnepségre már nem mert a fővárosból hazautazni. Egy évvel később, 1980. augusztus 12-én, gondviselő lányánál, dr. Tima Tiborné Nyárády Erzsébetnél fejezte be életét.

Nyárády Mihály meglehetősen nagy számú dolgozatai közül csupán néhányra hívnám fel a figyelmet, amelyekből talán kitűnik, hogy milyen sokoldalú kutató volt.

1 Ortutay Gyula: Nyíri és rétközi parasztmesék. Gyoma, 1935.; Ortutay Gyula: Fedics Mihály mesél (ÚMNGy I.). Bp. 1940.

2 Nyárády Mihály 90 éves. (Szerk: Németh Péter.) Szabolcs-Szatmári Múzeumi Füzetek. Nyíregyháza, 1979.

Mindmáig hézagpótlónak, alapműnek számít az, amit a Nyírség nemesházairól írt.³ Tudnunk kell, hogy a nagy építészeti áramlatok legfeljebb a templomépítészetben, később egy-egy kastélynál figyelhetők meg, de a nagyszámú nemesség zöme nem tudott ilyen nemesebb anyagokból házakat építeni. Nyárády Mihály viszont meg tudta állapítani, hogy melyek az ősi háztípus elemei, miben gazdagodott a nemesek lakóhelye, mi a különbség a kúriák és a derékházak, illetve a kastélyok között. Ezzel szinte be is fejezte a kisnemesekhez való kötődést. Valójában, minden egyszerűsége ellenére, soha nem tagadhatta nemesi mivoltát, de ez inkább lelke és tudása nemességéből táplálkozott.

Már az első dolgozatai közül híressé vált az, amelyik az őszi rozsvetéséről szól.⁴ Aztán szinte valamennyi nem őshonos, de közkedveltté váló kultúráról írt. Mint megtudhatjuk, a *rakamazi krumpli* elterjedése a községnek — amelyik a 18. századi sváb betelepítésekkel újjáalakult és az ún. kamarai tulajdonba került — a felemelkedéséhez nagyban hozzájárult, már csak azért is, mert akkoriban jó vetőgumóhoz sokkal nehezebb volt hozzájutni.⁵

Írt Nyárády Mihály a kukoricáról, a dohányról, ám a végkövetkeztetés, amely munkáiból ehhez a témakörhöz kapcsolható, így a „Gazdálkodás a szabolcsi tőzegtalajon”⁶ és a már említettekből az vonható le, hogy megváltoztak a hagyományos paraszti gazdálkodás kutatási feltételei. Eppen ezért különös szerencse részünkre az, hogy írt például a Rétköz és a Nyírség halászatáról, földműveléséről, néhány azóta kihalt népi mesterségről, ősfoglalkozásról, így a pákászokról; megtudjuk tőle, hogyan hasznosították a már alig hallott sokféle halat étkezésre, takarmányozásra, trágyázásra; ezenkívül a vizek lecsapolását követően hogyan telepítettek ide új növényeket és hogyan változtak itt a táplálkozási szokások. Elmondható róla, hogy az élet egészét figyelte, noha szándéka szerint csak egy meghatározott szempontot akart kifejteni. Szerencsére, ahogy erről Erdész Sándor szól, gyűjtései olyan bőbeszédűek, hogy szinte atmoszféra-teremtő hatású még a mostani olvasása is, ráadásul következetessége révén, szinte már az adatgyűjtései is tanulmány-szintűek. Már pedig egy-egy út során minden szokatlan, vagy éppen jellemző adat felhívta magára a kutató figyelmét. Így kerülhetett sor arra, külső biztatásra, hogy a népviseletről, a népi építészetéről is írjon.

Megállapította, hogy az ajakiak sajátos viselete a palóc és a nyírségi viselet keveredésével jött létre, s ezáltal egyéni jegyeket hordoz.⁷

Nyárády Mihály szakirodalmi munkássága zömmel a népi építészeti gazdálkodás és az állattartás témaköréhez kapcsolódik. De ezenkívül,

3 Nyárády Mihály: A Nyírség nemesházai. = Néprajzi Értesítő 1935. 46—58.

4 Nyárády Mihály: Az őszi rozsvetése Ramocsaházán. = Néprajzi Értesítő 1930. 84—99.

5 Nyárády Mihály: A burgonya szerepe egy Szabolcs-Szatmár megyei község (Rakamaz) életében. = Szabolcs-Szatmári Szemle. 1956. 1—4. sz. 97—111.

6 Nyárády Mihály: Gazdálkodás a szabolcsi tőzegtalajon. = Vármegyei Szociográfiák IV. Szabolcs Vármegye. Bp. 1939. 65—77.

7 Nyárády Mihály: Az ajaki népviselet. = A Jósa András Múzeum Évkönyve IV—V. (1962) 141—194.

mint láttuk, érdekelte őt a népviselet, a népművészet, sőt, a földműveléshez, állattartáshoz fűződő szokások, hagyományok is.

Azonban ennek a szelíd, szorgalmas néprajzosnak van egy sajátos kutatói magatartása is. Ugyanis erkölcsisége csak az igaz, hiteles kutatót ismeri el; lázadozik az ellen, aki olyan hibát követ el, ami felületes-ségből, kellő elmélyedés hiányából, netán politikai célzatból származik. Ez magyarázza azt, hogy ilyenkor írása indulatossá vált. A tévedőt ízekre szedte, hibáit keményen fejére olvasta, és ő, a „mezei jogász”, ahogy olykor a maga érdemeit csökkenteni akarta, a szakirodalom ismeretének, a források biztos kezelésének fegyverzetében oktatta ki a hivatását rosszul gyakorlókat. Ilyen indíttatású a szatmárcsekei fejfák-ról szóló dolgozata, vagy a nyíregyházi ólaskertekről szóló kiigazítása, melyeket névre adresszált.⁸ Akadt, akinek szóban tolmácsolta véleményét, de bármilyen hevesen bírálta a kollégákat, megsértődni senki nem mert, nem is tudott, mert Nyárády Mihály a szakmában, a tényekben soha nem tévedett.

* * *

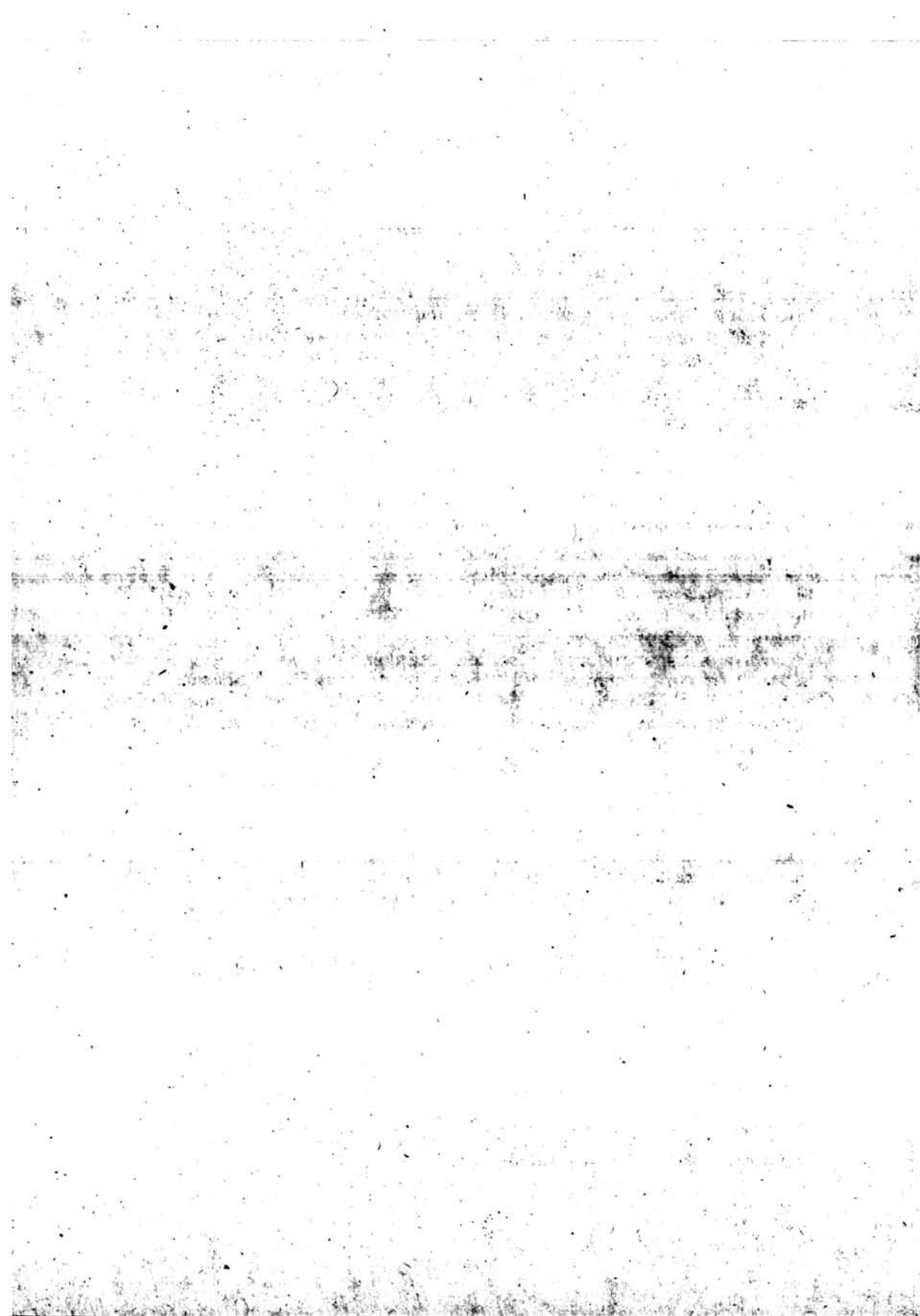
Ha a helyét akarnám kijelölni a néprajztudományban, nehéz helyzetben lennék. Mégis meg kell próbálni ezt, mert a nehézséget nem ő adja, hanem e tudománynak napjainkban megfigyelhető változásai. Nyárády Mihály ugyanis ahhoz az első tudós-társasághoz tartozott, akik — noha Magyarországon talán kissé késve is — az utolsó pillanatban kezdtek hozzá az ősi — néhol még a feudalizmus kezdetéig visszamutató — paraszti kultúra megmentéséhez.

Ez a sokágú tudomány sokféle munkát igényelt (tárgyi, szellemi néprajz), ma már nem ez a legfontosabb feladat. De a század legjobb magyar ethnográfusainak ezeket kellett összegyűjtenie. Ma már gondolkodhatunk azon, hogy milyen hagyományokat kell feldolgoznunk és ápolnunk, milyen változások történtek nemcsak a falvakban s a parasztságban, hanem a magyar nemzet egészének kultúrájában. Van-e olyan ága a tudománynak, mely segítségünkre siet, avagy képes ennek a feladatnak megfelelni újból a néprajz?

Elmondhatjuk, hogy néprajzi értékeink megmentése terén Nyárády Mihály kitűnő eredményeket ért el; ő megyénk, Szabolcs-Szatmár egyik legjobb munkása, választott tudományának országos hírű és rangú tudósa, aki eredményeivel a legjobbak között tartható számon.

---

8 Nyárády Mihály: A szatmárcsekei református temető fejfái. = A Jósa András Múzeum Évkönyve III. (1960) 193—218.; Nyárády Mihály: Voltak-e ólaskertek Nyíregyházán? = Nyárády Mihály 90 éves i. m. 21—26.

A beregi múzeumról

— Elhangzott Vásárosnaményban 1983. október 21-én —

KOREK JÓZSEF

A mai Szabolcs-Szatmár megye területén a felszabadulásig egyetlen múzeum működött, az 1868-ban Nagykállón megalapított Szabolcs Vármegyei Múzeum, a mai Jósa András Múzeum elődje. Az egykori megyeszékhelyen, a vidéken harmadikként létrejött társulati múzeumban Jósa András megyei főorvos régészeti szenvedélye révén az archeológia lendült fel, és eredményessége a halmok, a honfoglaláskori temetők felkutatásában országosan első helyre juttatta vidéki múzeumaink között. Foglalkozása miatt sokat utazott a szabolcsi falvakban, és sohasem hiányzott a csészáról az ásó és a lapát. Ha szeme megakadt egy kiemelkedő ponton, pár óra alatt kocsisa megszondázta azt, mintegy előkészítve a később elvégzendő 2-3 napos ásatást, az akkori földesurak költségén. A Tiszahát messze esett Kállótól, s a megyeszékhelynek Nyíregyházára való átköltöztetésével még távolabb került. Az európai rangú régészeti gyűjteménybe csak szórványként került be néhány késő bronzkori lelet a beregi tájról. Így régészetileg fehér folt maradt az első világháborúig, sőt Sőregi János debreceni múzeumigazgató 50 év előtti felderítő expedíciója a Szamos mentén egyetlen lelőhelyet eredményezett, így magánosan maradt 1945-ig. A régészet mellett a vidéki múzeumokban néprajzi gyűjtemények alakultak ki a millenniumra való felkészülés jegyében, Hermann Ottó, Györffy István, Visky Károly szellemi irányítása mellett. Szabolcsban a néprajzi gyűjtemény atyja Kiss Lajos, aki 1913 és 1950 között mint a Szabolcs Vármegyei Múzeum második igazgatója, kitűnő gyűjteményt hozott össze, és írásaival a magyar népeletről írt irodalmi értékű munkásságával minden néprajzos példaképévé vált; a Kossuth-díjjal kitüntetett, mindnyájunk Lajos bácsija, „az Atya”. Gyűjtése nem terjedt ki a Beregi, a Szatmári területre, s így e vonatkozásban is fehér folt maradt a Tiszahát.

Babus Jolán kezdeti lépései után a beregi táj történeti múltjának gyűjtése a tárgyi kultúrában felszabadulásunk után kezdődik. Az állami kezelésbe vett múzeumok 1949-től új utakon járnak, megtéve az első lépéseket a szocialista múzeum kialakítására, de ez a didaktikus kiállítások rendezésével, a közönség múzeumba behozásával jár. A gyűjtés, sajnos, nem vett olyan lendületet szakember és pénzhiány miatt, mint azt a szocialista muzeológia megkívánta volna. Így részben érthető, hogy a Tiszahát továbbra is kiesett a nyíregyházi múzeum látószögéből, és szinte érintetlen terület maradt, míg a felélénkülő népi együttesek, ill. magángyűjtők ki nem rajzoltak „az aranymezőkre”. Ezt a vákuumot ismerte fel

Csiszár Árpád, és egyre jobban belelendült a gyűjtésbe. Konceptiója a vásárosnaményi járás területét érintő komplex gyűjteményegységek létrehozása, amelyben helyet kap a néprajz, a régészet, a történelem a mai napig.

Mi szükséges egy gyűjtemény létrehozásához? Először is gyűjtő. Olyan gyűjtő, aki ki tudja válogatni az értéket, meg tudja állapítani korát, ismeri funkcióját, a tárgy szellemi tartalmát. Aki ki tudja választani a tipikust, aki figyel az életmód bemutatásához hiteles leletgyűjtések felkutatására, nem szűkíti le szemléletét a korábbi narodnyik nézetű néprajzi rétegekre, és nem törekszik a túlburjázott népművészeti anyag összegyűjtésére. Olyan gyűjtő szakember, aki átfogóan értelmezi a néprajzot, mintegy faluban vagy tájon használt tárgytípusokat gyűjtve, kiterjesztve a társadalmi rétegződésre, amelyhez hozzátartoznak az úrihimzések, a vasöntőmunkák, a rézművesség stb. csakúgy, mint az oktatás módszertana és tárgyi világa.

Másodszor a pénz, mert a múzeum költséges intézmény. Régen elmúlt az az idő, hogy a paraszti holmit kocsi számra gyűjthette ingyen a múzeum. Az is megszűnt 1956-tal, hogy szuszékért egy típusszekrényt adjanak, vagy egy XVIII. századi szőlőprésért súlyának kétszeres tűzifa mennyiségében egyezzenek ki. Megnőtt az érdeklődés a népi gazdálkodás eszközei, a népművészet iránt, a felvert árakban a pénz döntő eszközzé vált a gyűjtés terén. Ebből pedig mindig kevés volt a magyar múzeumokban. A pénzhiányt az egyéniség képes részben pótolni, olyan személyiség, aki meg tudja győzni a tulajdonosokat, hogy a birtokában lévő tárgy akkor válik igazi értékke, ha az közgyűjteménybe kerül, tíz- és százazrek tekinthetik meg, és a tárggyal együtt él a neve, megbecsülést szerezve önzetlenségéért. Az egyéniségben megtestesült az ügyért való lelkesedés, az etikus rábeszélés, a kitartó, fáradságot nem ismerő utánajárás, a bizalomkeltés, és nem utolsósorban a kitűnő szem. Ezek testesedtek meg Csiszár Árpádban, tetézve azzal, hogy naponta több tíz kilométert biciklizett, és hordta haza, méhecske módjára, az általános iskola pincéjében lévő raktárba a beregi szőtteket, úrihimzéseket, kerámiát, textilfeldolgozó és mezőgazdasági eszközöket. Önmagát hajszolva rőtta kerékpáron a tájat s ha tudomást szerzett egy töltésepítésről, útmunkáról, gyáralaplerakásról, azonnal nyeregbe szállt, hogy megnézze, van-e ott valami; közben bejárta azokat a kimagasló helyeket, amelyen gyakorlott szeme települést sejtett. Az összegyűjtött anyaggal megalapozta a 60-as évektől megkezdődött ásatások lehetőségét, s ezzel kialakult a régészeti gyűjtemény.

Harmadik a gyűjteményekben való múzeumi munka. Ennek sok összetevője van, de az anyag a helyszínen, a terepen felvett dokumentáció. Ez az egyetlen hiteles módszer kiküszöböli a prekoncepciót, az utólagos belemagyarázását, a később született elméletek alátámasztását. Módot nyújt mások számára is a tudományos feldolgozásra, az anyag nem válik holtta, hanem élővé lesz, mindig megszólaltatható. E vonatkozásban is becsületes munkát végzett a Beregi Múzeum, a gyűjtemények jól dokumentáltak, adattári anyaga kincsesbánya a szellemi néprajzzal foglalkozók számára. Nem anyaghalmaz van itt, hanem az utolsó darabig leltározott, rendszerezett gyűjtemény. A gyűjtemények gondozása óriási feladat, hogy a több száz év előtt elkészült textilek legalább olyan állapotban maradjanak az utókorra, mint azok a begyűjtéskor. Ezért a jövőben

több támogatásra lesz szükség, mert ami tegnap még új volt, az nélkülözve a gondos kezek simogatását, az idővel hatványozottan kezd romlani.

A gyűjtemény nem öncél, hanem tárház és eszköz, amelyet a közönségnek be kell mutatni, hogy tanuljon belőle, fejlessze tudatát, ízlését. A kiállításrendezés vonatkozásában is dicséretes a Beregi Múzeum állandó kiállítása, és a fehér gyász szoba országosan beszédtéma, olyan élményt jelent, amelynek hatása alól senki sem tudja kivonni magát. Az ország legteljesebb iskolamúzeumában a motorikus tanítási módszer hangszalagja az idősebb generációban gyerekkorát idézi, a fiatalokban a megdöbbenést, hogy ezzel a módszerrel tanulva, hogyan írhatott a 100 éve született Babits Mihály olyan gyönyörű verseket. Jól sáfárkodik a múzeum az anyagával az időszakos kiállítások terén, és ha megfelelő tere lenne, tevékenysége megsokszorozódna.

A Szabolcs megyei múzeumi hálózat 20 év előtti megalakulásával a Beregi Múzeum is múzeumi besorolást kapott és a szervezet egyik kimagasló értékeit őrző, élő múzeummmá vált. A városi tanács támogatásával a dohos pincét egy központi helyen lévő villa váltotta fel, és műemléki épületben létrejött az iskolatörténeti múzeum.

A 20 éves évforduló eredményeit részben a tudományos ülésszak előadásai kívánják szemelvényekben érzékelteni, ill. a Beregi Múzeum gyűjteményei c. kiállítás, amely szemelvényeket mutat be azokból az anyagokból, amelyeket az állandó kiállításon a közönség nem láthat. A kiállítás igen sokrétű, s az ún. egyszemélyes múzeum mindenésének tevékenysége. Féltőn szemmel tart minden értéket, ami gyűjtőterületén fellelhető, és megmenti a jövő számára. Az életformaváltás beköszönésével a múltból megmaradt tárgyi anyag mind ritkább, és egyre nagyobb kincs az igazi érték feltalálása. Ezekből az értékekből mutat be a jubileumi kiállítás igazgyöngyszemet, amelyek példázzák a jó kézművességet, a szegényember találékonyosságát, egyszerűségében is gyönyörűséget adó játékoságát. Megtalálható a történeti anyag különböző eseményekhez köthetően, közöttük az első világháborús hadifogoly-émlékek, amelyek reméljük, az utolsók lesznek országunk történetében. E kiállítás csak jelzés, hogy milyen gazdag tárháza a múzeum a beregi tájnak, amelyet nem nélkülözhet a specialista szakember éppúgy, mint a szabolcsi vagy a helyi közönség, mert megtekintésével megismeri szűkebb környezetének küzdelmes életét és jelen életünk fejlődésének tendenciáit a tárgyi anyag tükrében. A tárgyak hidak a múltból a jelenbe, leghitelesebben vallanak alkotóikról, s arról az életmódról, amelyben születtek.

Húsz év egy pillanatnyi idő az emberi történelem évmilliói sorában, míg a legprimitívebb kavicseszközöktől eljutott a kibernetikáig, elszakadt a földtől, hogy a technika és tudomány új eredményeivel soha nem remélt információk birtokába juthassunk. A 20 év viszont határkő a Beregi Múzeum történetében, amely előtt megérdemelten állunk meg, és tisztelgünk a fáradhatatlan gyűjtő Csiszár Árpád előtt. A 20 év valójában egy emberöltő gyűjtői életműve, a gyűjtőé, akinek mindene az anyag, s ezt a tulajdonságot folyamatosan tovább kell fejleszteni. Az új vezetés feladata a munka megfelelő szinten való folytatása. Ebben nincs egyedül, bátran támaszkodhat az alapító szakmai ismeretére, önzetlen segítségére, igaz emberségére.

Köszöntöm a Magyar Nemzeti Múzeum — mint a magyar múzeumi gondolat legkorábbi hazai letéteményesének — nevében a húszéves Beregi Múzeumot. Kívánom, hogy töretlenül haladjon a megkezdett úton, legyen a táj és az ország élő lelkiismerete, múltunk és jelenünk megőrzés-re méltó tárgyi anyagának összegyűjtésében. Szolgálja népünk tudásának gazdagítását, gondolatvilágának formálását a szép, az igazi művészet, a tiszta forrás megismerésével.

Erdész Sándor szakirodalmi munkássága

1956

- A jászdózsai népviselet. = Jászkunság III. (1956) 176—179.
Az „aranytermő szőlők” meséje. = A Miskolci Herman Ottó Múzeum
Közleményei 1956. 2. sz. 49—50.

1957

- A hegyaljai szőlőmunkások szüreti népszokásai. Múzeumi Füzetek 7.
Miskolc, 1957. 15. p.

1960

- A „Szépmezőszárny” név eredetéhez. = Néprajzi Közlemények V. (1960)
3—4. sz. 187—192.
Allattá változások a nyírségi népi hiedelmekben. = A nyíregyházi Jósza
András Múzeum Évkönyve I. (1958) Bp. 1960. 215—226.

1961

- Egy népi verselő Tiszavasváriból. = A nyíregyházi Jósza András Múzeum
Évkönyve II. (1959) Bp. 1961. 149—166.
A púpos meg a dúcos. = Néprajzi Közlemények VI. (1961) 1. sz. 115—118.
Ámi Lajos mesemondó világképe. = Ethn. LXXII. (1961) 311—324.
The World Conception of Lajos Ámi, Storyteller. = Acta Ethnogr. X.
(1961) 327—344.

1963

- Az öreg festő. Eredeti népmesék Nyírvasváriból. Báthori István Mú-
zeum Füzetek. Nyírbátor, 1963. 16. p.
The cosmogonical Conceptions of Lajos Ámi, Storyteller. = Acta Ethnog-
raphica XII. (1963) 57—64.
Egy szamosháti termelőszövetkezet mesemondója. = A nyíregyházi Jósza
András Múzeum Évkönyve III. (1960) Nyíregyháza, 1963. 177—191.

1964

A szabolcs-szatmári népmesekutatás. = Szabolcs-Szatmári Szemle 1964. 2. sz. 47—49.

Téli estézés egy nyírségi faluban. = A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve IV—V. (1961—1962) Nyíregyháza, 1964. 115—128.

1965

Báthori Gábor a néphagyományokban. (Szabolcs-Szatmári Múzeumi Füzetek 1.) Nyíregyháza, 1965. 20 p.

A „sárga kígyó” ballada Nyírbátorból. = A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve VI—VII. (1963—1964) Bp. 1965. 113—121.

1966

A penyigei históriás ballada. = Ethn. LXXVII (1966) 254—265.

1967

Az Erdőhát. = Élet és Tudomány XXII. (1967) 1. sz. 21—26.

1968

Ámi Lajos meséi I—III. (Új Magyar Népkeöltési Gyűjtemény XIII—XV.) Bp. 1968. 545, 539, 567 p.

Fejfaírók a szatmári Erdőhátán. Ethn. LXXIX (1968) 201—224.

Népi verselők Szabolcs-Szatmárban. = Szabolcs-Szatmári Szemle III. (1968) 3. sz. 45—55.

Gabonátároló építmények a szatmári Erdőhátán. = A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve X. (1967) Bp. 1968. 203—215.

1969

Nyíregyháza népi építkezése. = A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XI. (1968) Bp. 1969. 203—220.

1970

Der Stand der Märchenforschung in Nordostungarn. = Fabula XI. (1970) 145—154.

Megszemélyesített betegségek. — Szabolcs-Szatmári Szemle V. (1970) 3. sz. 116—119.

1971

Ungarn—Deutschland. Begegnung der Völker im Märchen 4. (Zusammenstellung und Bearbeitung von Sándor Erdész und Christian Jenssen.) Münster, 1971. 180 p.

Drachentypen in der ungarischen Volksüberlieferung. = Acta Ethnographica XX. (1971) 85—128.

1972

Fehér kígyó a magyar néphagyományban. = A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XII—XIV. (1969—1971. Bp. 1972. 73—92.

A népművészet mesterei Szabolcs-Szatmárban. = Szabolcs-Szatmári Szemle VII. (1972) 4. sz. 99—106.

Regionális népi műemléki tanácskozás Nyíregyházán. = Szabolcs-Szatmári Szemle VIII. (1973) 2. sz. 34—40.

1973

Nyíregyháza néprajza. = Erdész Sándor—Katona Béla: Fejezetek Nyíregyháza művelődéstörténetéből. (Nyíregyházi Kiskönyvtár 8.) Nyíregyháza, 1973. 5—55.

Nyírbátor és a népköltészet. = Szabolcs-Szatmári Szemle VIII. (1973) 2. sz. 34—40.

1974

Nyírség. Bp. 1974. 313 p.

A szatmári Tiszahát. = Élet és Tudomány XXIX. (1974) 29. sz. 1379—1383.

A redempcionális per és utóhullámai. = Jász Múzeum Jubileumi Évkönyve. Jászberény. 1974. 71—79.

A megyei néprajzi és honismereti pályázatok eredményei 1968—1973. = Szabolcs-Szatmári Szemle IX/1974/. 4. sz. 71—77.

1975

A Sóstói Múzeumfalu = Élet és Tudomány XXX. (1975). 25. sz. 1174—1179.

A magyar népmesék finnugor párhuzamairól. = Szabolcs-Szatmári Szemle X. (1975) 4. sz. 65—71.

Lajos Ámi. = Encyclopädie des Märchens. Band 1. Lieferung 2. Berlin, 1975. 453—454.

A Szatmár-Beregi síkság települései és gazdasági élete. = Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv I. Nyíregyháza, 1975. 157—169.

1976

Hogyan élt a rétközi ember? = Élet és Tudomány XXXI. (1976) 10. sz. 447—451.

1977

A „nevető fejfák” kérdéséhez. = A komikum és humor megjelenésének formái a folklórban. (Előmunkálatok az Új Magyarország Néprajzához I.) Bp. 1977. 163—167.

Néprajzi gyűjtőút a bokortanyák világában. = Nyíregyházi szlovák („tírpák”) nyelvjárási és néprajzi emlékek I. (Jósa András Múzeum Kiadványai 10.) Nyíregyháza, 1977. 55—80.

1978

The Dragon in the Folktales of Lajos Ámi. = Studies in East European folk Narrative. Bloomington, 1978. 449—472.

Babus Jolán és a Tiszahát. = Találkozás Bereggel. Vásárosnamény, 1978. 145—152.

A szatmárcsekei fejfák. = Élet és Tudomány XXXIII. (1978) 42. sz. 1343—1344.

1979

A néprajz Móricz Zsigmond műveiben. = Szabolcs-Szatmári Szemle XIV. (1979) 2. sz. 25—35.

A rétközi falvak lakó- és gazdasági épületei. = Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv II. Nyíregyháza, 1979. 159—168.

1980

Nyíregyháza. Sóstói Múzeumfalu (Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára 25.) Bp. 1980.

A Sóstói Múzeumfalu. = Múzeumi Közlemények 1980/1. 35—44.

Múzeumfalu Sóstógyógyfürdőn. = Pedagógiai Műhely 1980. 2. sz. 105—112.

A Sóstói Múzeumfalu. = Ethn. XCI. (1980). 581—583.

1981

Nyárády Mihály néprajzktató. — Szabolcs-Szatmári Szemle XVI. (1981) 1. sz. 86—91.

Über die finnisch-ugrischen Beziehungen der ungarischen Volksmärchen. = Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum IV. Bp. 1981. 46—57.

A Bessenyei György Emlékházról. = Szabolcs-Szatmári Szemle XVI. (1981) 4. sz. 60—71.

1982

Adatok a magyar kígyótisztülethez. = A nyíregyházi Jósza András Múzeum Evkönyve XVI—XVII. (1972—1974). Nyíregyháza, 1982. 155—186.

A nyíri Mezőség népi építészete. = Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. (Szerk: Balassa Iván—Ujváry Zoltán.) Debrecen, 1982. 109—132.

1983

A népművészet napjainkban. = Szabolcs-Szatmári Szemle XVIII. (1983) 2. sz. 74—79.

Népi építészet Szabolcs-Szatmárban. = Műemlékvédelem XXVII. (1983) 96—101.

1984

Kihaló mesterségek nyomában. = Szabolcs-Szatmári Szemle XIX. (1984) 2. sz. 67—76.

Szalontai Barnabás 1919—1984. = Néprajzi Hírek XIII. (1984) 1—2. sz. 43—44.

Kígyókultusz a magyar néphagyományban. (Studia Folkloristica et Ethnographica 12.) Debrecen, 1984.

A Sóstói Múzeumfalu. = Nyelvünk és Kultúránk (1984. szeptember). 56. sz. 66—69.

The World Conception of Lajos Ámi, Storyteller. = Sacred narrative. Readings in the Theory of Myth. (Edited by Alan Dundes). Los Angeles, 1984. 315—335.

1985

Jegyzetek. = Nagy Géza: Karcsai népmesék II. Bp. 1985. 857—897.

Ortutay Gyula nyírségi folklórkutatásai. = Szabolcs-Szatmári Szemle XX. (1985) 3. sz. 1—5.

1986

Ámi Lajos mesemondó 1886—1986. = Szabolcs-Szatmári Szemle 1986. 4. sz. 505—507.

Az archaikus eposz kérdései. (Folklor és Ethnográfia 28.) Debrecen, 1986. 59 p.

1987

- A Rétköz néprajzáról. = Szabolcs-Szatmári Szemle 1987. 438—441.
- Hegyaljai bodnarcéhek és bodnártáncok. = Borsodi Művelődés. 1987. 3. sz. 60—63.
- Sóstói Múzeumfalú, Nyíregyháza. = Szabadtéri néprajzi múzeumok Magyarországon. Bp. 1987. 129—135.
- Ortutay Gyula nyírségi folklórkutatásai. = Folklór és Tradíció III. Irányzatok a kortársi folklorisztikában. (Emlékezés Ortutay Gyula születésének 75. évfordulóján. Nyíregyháza, 1985. május 28—30.) Bp. 1987. 26—31.
- 69 település „jellegé”-nek és „népi építészeté”-nek leírása. = Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I—II. Bp. 1986., 1987. (Szétszórta.)

1988

- Szüreti népszokások kialakulása a hegyaljai mezővárosokban. = A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. (A Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XXII.) Miskolc, 1988. 86—93.
- Utószó. = Kissházy József: Nevetős Fejfák (Repro-kiadás.) Bp. 1988. 73—76.
- A mese- és hiedelemvilág kapcsolata. = Magyar Néprajz V. Népköltészet. Bp. 1988. 79—101.

(Lezárva: 1988. december 31-én)

INHALT

Péter Németh: Sándor Erdész ist 60 Jahre alt	9
Béla Gunda: Europäische Perspektiven der ungarischen Ethnobotanik	13
Imre Dankó: Bátor Opos-Vid und Beowulf. Angelsächsisch- ungarische Parallele in der Drachensage des Ecseder Sumpfs	23
Zoltán Ujváry: Volkssage, Volkserinnerung und Ortsgeschichte . .	33
László Lukács: Stephan der Heilige an der folkloristischen Überlieferung	41
Sándor Mogyorósi: Gespensterbildende Volkstradition? Nach den Spuren einer mythischen Gestalt mit Hundekopf	51
Ákos Dömötör: Ungarische protestantische Teufelsgeschichten . .	59
Vilmos Voigt: Ungarische Versepiik. Forschungsgeschichte der Heldendichtung	87
Gyula Hankóczi: „Ich kenne die Teufelei . . .“ — Über die Glaubensgeschichte der Dudelsackpfeifer auf der ungarische Tiefebene	111
Elek Bartha: Volksreligion und bäuerliche Kultur	119
László Dám—Magdolna D. Rácz: Daten zum Volksglauben in Nyírbátor	127
Zsuzsanna Bodnár: Das Wohnhaus betreffende Gebräuche und Glauben in Szabolcs-Szatmár	135
József Szabadfalvi: Über die Tage des Auslassens der Bienen im Frühjahr	147
Erzsébet Bódi: Slawische Daten zur Komparativistik des Schlangenkultes	155
László Madaras: Elemente der awarischen Glaubenswelt in den Gräbern von Jászapáti—Nagyszállás	167
László Selmeczi: Über die Beerdigung von ungetauften Kindern in Nagyszállás	177
Ildikó Kriza: Veihnachten im Wandel	181
László Szabó: Gebräuche der Erwachsenen	187
Iván Balassa: Über die Formen der Initialbuchstaben der Grabinschriften	195
László Novák: Hölzerne Grabmäler in der ungarischen Volkstradition	203

Judit Páricsiné Nagy: Die Erforschung der Erotik in der Folklore	219
Zoltán Zsupos: Ein Hexenprozess in Rozsnyó (Rosenau) im Jahre 1676	231
József Farkas: Sprüche der Bevölkerung von Kocsord	239
Emőke P. Szalay: Begrüßungsverse der Töpfergesellen	243
János Dévai: Ein Liederdichter in Nyíradony	253
Lujza Ratkó: Gesang- und Tanzspiele der Fasten in Érpatak	281
Gusztáv Balázs: Das Tanzleben der Zigeuner in Nagyecsed	285
Júlia Ökrösné Bartha: Aus der Folklore der türkischen Völker der Dobrudscha	305
Sarolta Szabó: Aus dem Leben der Zünfte in Szabolcs (17—19. Jh)	317
Anikó Füvessy: András Nagy, der Debrecener Töpferpfuscher in Miskolc	325
József Kotics: Die Lehren eines Bienenzüchterprozesses	329
László Cservenyák: Sonnenblumenbau und -verarbeitung, Ölspeisen in Nyírcsaholy	333
István Pál: Menschen- und Tierdarstellungen in der ungarischen Volksarchitektur	339
Ibolya T. Bereczki: Hausgewebte Leinwand in Tiszafüred und seiner Umgebung	353
János Tóth: Kleidungsgeschichtliche Daten aus Jasygien	359
Sarolta Felhősiné Csiszár: Wäschegebräuche in Szatmár und Bereg	379
Éva Benkő: Ethnographische Schiderung von Szatmár aus dem Jahre 1854	399
Árpád Csiszár: Das Judentum der Kleindörfer in Szatmár und Bereg, die Beziehung der Juden zu den Dörfern von der Jahrhun- dertwende bis zu den 40er Jahre	421
János Bárh: Bekentnisse von Jankovácér Raizen	441
László Tálás: Wirtschaftliche und handelsgeschichtliche Lehren aus Münzenfunden	447
Ilona Soltészné Pádár: Das Porträt des Ethnographen Mihály Nyárády	453
József Korek: Über das Museum von Bereg	459
Bibliographie der Arbeiten von Sándor Erdész	463

TARTALOMJEGYZÉK

Németh Péter: Erdész Sándor hatvanéves	9
Gunda Béla: A magyar ethnobotanika európai távlatai	13
Dankó Imre: Bátor Opos-Vid és Beowulf, Angolszász—magyar mondapárhuzam az Ecsedi-láp sárkányának mondájában	23
Ujváry Zoltán: Népmonda, népi emlékezés és helytörténet	33
Lukács László: Szent István király a néphagyományban	41
Mogyorósi Sándor: Réwalkotó néphagyomány? (Egy kutyafejű mitikus lény nyomában)	51
Dömötör Akos: Magyar protestáns ördögelbeszélések	59
Voigt Vilmos: A magyar verses epika. A hősepika kutatástörténete	87
Hankóczi Gyula: „Ördögségöt tudok . . .” — Az alföldi dudások (hiedelem) történeteire	111
Bartha Elek: Népi vallásosság és paraszti műveltség	119
Dám László—D. Rácz Magdolna: Adatok Nyírbátor néphitéhez	127
Bodnár Zsuzsanna: A házhoz kapcsolódó szokások, hiedelmek Szabolcs-Szatmárban	135
Szabadfalvi József: A méhek tavaszi kibocsátásának napjai	147
Bódi Erzsébet: Szláv adatok a kigyókultusz összehasonlító vizsgálatához	155
Madaras László: Az Avar hitvilág néhány eleme a Jászapáti- Nagyszállás úti temető sírjaiból	167
Selmeczi László: Négyszállási adatok a keresztleetlen gyerek eltemetéséhez	177
Kriza Ildikó: A változó karácsony	181
Szabó László: A felnőttkor szokásai	187
Balassa Iván: A sírfeliratok kezdőformáihoz	195
Novák László: Kopjafák és fejfák	203
Páricsiné Nagy Judit: Az erotika vizsgálata a folklórban	219
Zsupos Zoltán: Egy 1676-os rozsnyói boszorkányper	231
Farkas József: Szólásmondások a kocsordi nép beszédében	239
P. Szalay Emőke: Fazekas legények köszöntő versei	243
Dévai János: Egy nyíradonyi nóta	253
Ratkó Lujza: Énekes-táncos böjti játékok Érpatakon	281
Balázs Gusztáv: A nagyecsedí cigányok táncélete	285

Ökrösné Bartha Júlia: Válogatás a dobrudzsai török népek folklórjából	305
Szabó Sarolta : A Szabolcs megyei céhes életből (XVII—XIX. sz.) .	317
Füvessy Anikó: Nagy András, debreceni kontár fazekas Miskolcon	325
Kotics József: A méhészszer tanulságai	329
Cservényák László: A napraforgó termesztése, feldolgozása és olajos ételek Nyírcsaholyban	333
Páll István: Ember- és állatábrázolások a magyar népi építészetben	339
T. Bereczki Ibolya: Vászonszöttek Tiszafüreden és környékén . .	353
Tóth János: Viselettörténeti adatok a Jászságból	359
Felhősné Csiszár Sarolta: A népi mosás Szatmárban és Beregben .	379
Benkő Éva: Szatmár megyei néprajzi leírása 1854-ből	399
Csiszár Árpád: A szatmári és beregi aprófalvak zsidósága és a falu kapcsolata a századfordulótól az 1940-es évekig . .	421
Bárth János: Jankováci rácok vallomásai	441
Tálas László: Éremkincsleletek gazdasági és kereskedelem-történeti tanulságai	447
Soltészné Pádár Ilona: Nyárádi Mihály néprajzkutató portréja . .	453
Körök József: A beregi múzeumról — Elhangzott Vásárosnaményban 1953. október 21-én	459
Erdész Sándor szakirodalmi munkássága	463

